

THE
CHAMPU-BHĀRATA
OF
ANANTA KAVI.

With the Commentary of Rāmachandra Budhendra.

EDITED BY
KĀS'INĀTH PĀNDURANG PARAB.
AND
WĀSUDEVA LAXMANA S'ĀSTRĪ PANS'ĪKAR.

Fourth Edition.

PUBLISHED
BY
PĀNDURANG JĀWĀJĪ,
PROPRIETOR OF THE "NIRNAYA SĀGAR" PRESS,
BOMBAY.

1930.

Price 2½ Rupees.

[All rights reserved by the publisher]

PUBLISHER — Pandurang Jawa; } Nrnaya-angar Press,
PRINTER — Ramchandra Yesu Shedge } 28-29 Kolbhat Lane, Bomba

॥ श्रीः ॥

श्रीमदनन्तकविवरिचित

चम्पूभारतम् ।

रामचन्द्रबुधेन्द्रविरचितया व्याख्यया समेतम् ।

काशीनाथ पाण्डुरङ्ग परब इत्यनेन संस्कृतम् ।

(चतुर्थीवृत्तिः)

वासुदेव लक्ष्मणशास्त्री पणशीकर इत्यनेन संशोधिता ।

सा च

मुम्बय्यां

निर्णयसागरमुद्रायत्रालयाधिपतिभिः पाण्डुरङ्ग जावजी इत्येतैः

स्वीये मुद्रायत्रे मुद्रयित्वा प्राकाश्यं नीता ।

शके १८५२, सन १९३०.

मूल्यं २॥ सार्धरूप्यरुद्रयम् ।

श्रीः ।

श्रीमदनन्तभट्टविरचितं
चम्पूभारतम् ।

श्रीरामचन्द्रबुधेन्द्रविरचितया व्याख्यया समेतम् ।

प्रथमः स्तवकः ।

कल्याणं धो विधत्तां करटमदधुनीलोलकल्लोलमाला-
खेलल्लोलम्बकोलाहलमुररितदिक्चक्रवालान्तरालम् ।
प्रब्रं चेतण्डरन्नं सततपरिचलत्कर्णतालप्ररोह-
द्वाताडूराजिहीर्षादरविघृतफणाशृङ्गभूपाभुजङ्गम् ॥ १ ॥

लासम् ।

भाषार्द्रान्योन्यालोकजनमदानङ्गसारसर्वस्वम् ।
तेजः परं शिवाख्यं चिरमवतान्मां पुराणदाम्बलम् ॥
काव्यप्रवाशिकादिमलक्षणशास्त्रार्थभावनोदारः ।
कुरुते लास्यं चम्पूभारतमधिपुरविरामवधिः ॥
निन्दतु नन्दतु वा सन्नतयुरनस्युश्च किं तेन ।
यत्सन्मानसगमनाथैवेदं मम तु पायेयम् ॥
अदृश्यत्वाव्यभिदं नृसिंहः कश्चिन्निजाल्यानुगुणैः श्ववादैः ।
सिंहो नृपु श्वा हि मुनिर्मलानां स्पर्शाद्यतो दूषणमातनोति ॥
अपमूलमनन्यितमतिदुरहंयुमिरग्र कल्पितान्पाठान् ।
अपि विदुषो मोहमितुं व्याचख्यो घत स पण्डितमन्यः ॥
ते च स्फुटीकरिष्यन्ते तत्र तत्र मयाधुना ।
विदांबुवेन्दु मुषियो विना मत्सारमुग्धाः ॥

अथ तत्रभवान्महाकविरनन्तभट्टः 'काव्यं यदाशेषं कृते—'इत्याद्यालंकारिकवच-
नप्रानाप्त्वात्काव्यस्थानेकप्रेयःसाधनताम्, 'काव्यालापांश्च वर्जयेत्' इति निषेधसा-
स्यत्वाव्यपयतां च पश्यन् चम्पूभारताख्यं काव्यं चिद्वीर्युः 'आशीर्नमस्कियावस्तु-
निर्देशो यापि तन्मुसाम्' इत्युक्तिरसा प्रपञ्चमुसलक्षणं चिद्वीर्यिताविप्रपरिचमासि-
साधनमित्येवताप्रार्थनात्मकं मङ्गलमाशौ निष्प्राप्ति—कल्याणमिति । करटयोः
कुम्भयोः संवन्धिष्यां मदधुन्यां दानजलनशां लोलानां कपोलानां पृथु-

१. एतदनन्तरम् 'नवनीपप्रगुणधरो नयाहा नवनीपाङ्कने-दनीपयोभाः । कुशले
कन्दन्तु गोतिहानां दुषराख्यदुग्धिरितापुरीनाः ॥' इत्यस्ति श्लोकः श्लोकः कश्चिद्.

तुहिनकिरणवंशस्थूलमुक्ताफलानां

विपुलभुजविराजद्वीरलक्ष्मीविभूषाम् ।

मिथ्या
अतिरथ
अपेक्षितम्

तरङ्गाणां मालासु पङ्क्तिषु खेलतां क्रीडतां लोलम्बानामलीनां कोलाहलैर्दंकार-
फलकलैर्मुखरित शब्दायमान दिशां गजानां चक्रवालस्य मण्डलस्यान्तरालो
मप्यदेशो यस्य तथोक्तम् । 'काकेभगण्डौ करटी', 'महत्सूक्ष्मलकलोलौ',
'लोलम्बो चम्बरश्च स.', 'अभ्यन्तरं स्वन्तरालं चक्रवालं तु मण्डलम्'
इति सर्वत्र क्रमेणामर । सतत परिचलद्भ्याम् । तास्येते वीज्येते इति
ताली । डलयोरभेद । कर्णां तालौ व्यजने इव ताभ्यां प्ररोहतामुत्पत्तिमतां
वाताङ्कुराणां मन्दमारुतानाम् । आहर्तुं भोक्तुमिच्छा आजिहीर्षा । आहूर्पूर्वाद्धरते
सनन्तादुप्रलय । 'अङ्कुरस्वङ्कुरस्तुल्यौ' इति द्विरूपकोश । तथा दरमीषद्विवृतानि
विकसितानि फणानां शृङ्गाणि अग्राणि यैस्तादृशा भूषामुजङ्गा आभरणसर्पा यस्य
तथोक्तम् । भूषाणां भुजङ्गा इति तादर्थ्यस्य शेषलक्षिवक्ष्या अश्वघासा-
दिवत्समास । प्रज्ञ पुरातनम् । 'पुराणप्रतनप्रज्ञपुरातनचिरंतना' इत्यमर ।
वेतण्डल गजश्रेष्ठ । विघ्नराज इति यावत् । 'वेतण्ड करटी गज' इति त्रिकाण्ड-
शेष । व युष्माकं कल्याण शुभ विधत्ता करोतिवत्प्राणी । विपूर्वाद्भातेराशीरर्थे
लोद् । विघ्नराजस्याङ्गुष्ठ पुरुषपरिवेऽपि 'सर्वेषु गानेषु धिर प्रधानम्' इति, 'प्राधान्येन
व्यपदेशा भवन्ति' इति च न्यायाभ्यां तत्त्वेन निर्देश । अत्र लोलेत्यादौ
व्यञ्जनादृतेर्दृत्यनुप्रासो नाम शब्दालंकार । विघ्नराजाश्रितानां मधुपव्यालाना-
मपि क्रमेण दिक्चक्रव्यापिकोलाहलतत्कर्णतालानिलकृताहारवर्णनेन तदाश्रितानां
सता अखिलदिग्भ्यापि विख्यातिमत्त्वान्वानपेक्षकाङ्क्षितार्थसिद्धिमत्त्वादिक कैमुतिक
न्यायसिद्धमित्यर्थोपचयलकारप्रतीतेर्वस्तुनालंकारध्वनि । अनादौ ह्रस्वस्य ककारस्य
कल्याणमिति त्रिगुहकस्य मगणस्य प्रयोगाच्च वर्णगणशुद्धिरभ्यर्हिततमा । तदुक्तं
कविकण्ठपारां—'अक्षरदत्तपयशा अमृता निपाणि धीर्चाणि' इति, 'मद्विगुहर्भूमि-
दैवत्यो दिव्यान्नरसदायक' इति च । वस्तुतस्त्वन कल्याणमिति भद्रवाचक-
प्रयोगाद्विचार्यैव सा । तदुक्तम्—'देवतावाचका शब्दा ये च भद्रादिवाचका ।
ते सर्वे नैव निन्द्या ह्युल्लिखितो गणतोऽपि वा ॥' इति । सगंधरावृत्तमेतत्—'अत्रै-
र्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता सगंधरा कीर्तितेयम्' इति लक्षणात् । यन्तु 'ग्रन्थ-
समाप्त्यर्थं विघ्नराजप्रार्थनं कृतमित्यर्थं' इति वृत्तिः, तदेवाह व्याख्यानकरण
दोशतत्पमहसति । वाच्येऽर्थे लक्ष्यार्थतासूचकस्य 'इत्यर्थं' इति लेखनस्य
व्याख्यातृसंप्रदायविद्वद्भादिति ॥ १ ॥

इष्टदेवताप्रार्थनानन्तरं कथां प्रारभमाण 'नगरार्णवशैलर्तुचन्द्राकादयवर्णने'
इत्यादिना परिगणितानां महाकाव्यताप्रसाधवानामष्टादशानामभ्यर्हितत्वेनादिमं
नगरवर्णनं साधप्रस्तांति—तुहिनेति । तुहिनकिरणस्य चन्द्रस्य वश एव वश इति
श्लिष्टरूपम् । तस्य रथमुष्णफलानामिति परम्परितरूपम् । 'वशो वेणां कुदे

हस्तिनपुरपुरश्रीरस्ति सा हस्तिनाख्या

रिपुजनदुरवापा राजधानी कुरूणाम् ॥ २ ॥
 ५५ यस्यामुदप्रनृपमन्दिरचन्द्रशाला-

वातायने गतिवशाद्बुपि प्रसक्तान् ।

दीपाग्रधूममपिकां शिगिरांशुविन्ध्वे

मोहात्कुरङ्ग इति सुग्धजना वदन्ति ॥ ३ ॥

श्रीष्मेपु शीतकरकान्तकृतोदरासु

यद्रोपुराग्निमदरीपु पथागतस्य ।

विश्राम्यतो हरिहयस्य विलम्बनेपु

चिद्रं तदीयदिनसंततिदीर्घमानः ॥ ४ ॥

वर्गे' इति विश्व । वेणुषु मौचिकोत्पत्तिलोकेऽप्रविद्धा । रिपुण्योर्दीर्घयोर्भुजयोर्विरा-
 जन्वीरल्दम्या विभूमातिद्या यासा तथा कुरूणा नाम राज्ञा सबन्धिनी । हस्तिना
 तिरस्कृता मुरपुरश्री मुरपुरस्य स्वर्गस्य श्री शोभा यथा सा । रिपुजनेन प्रामुम-
 शन्या दुरवापा हस्तिनेलाख्या यस्या सा राजधानी प्रधाननगरी । 'प्रधाननगरी
 राज्ञा राजधानीति कथ्यते' इति शब्दान्वये । अस्ति । मालिनीकृतम्—'ननमयय-
 युतेयं मालिनी मोगिलोके' इति लक्षणम् ॥ २ ॥

तानेव नवनिर्वसन्ततिलकाग्निर्गर्धनेकेन च विशिनष्टि—यस्यामिति ।
 यस्या हस्तिननगर्यामुदप्राया उन्नताया नृपमन्दिराणा राजशृङ्गाणा चन्द्रशालाया
 शिरोशृङ्गस्य वातायने गवाक्षे । 'चन्द्रशाला शिरोशृङ्गम्', 'वातायनं गवाक्ष-
 स्वात्' इत्युभयनाप्यमर । गतेर्गमनस्य वशात् अर्धानत्वाद्देतो । 'वशः
 प्रभुसृष्ट्यायत्तेष्वायत्तवप्रभुवयो' इति विश्वः । वपुषि शरीरे मध्यात्मके प्रकर्षेण
 सत्ता लभाम् । शीमाप्राणा सबन्धिनो धूमस्य मपिका मपिम् । दृष्ट्वेति शेष ।
 सुग्धा मृदा जना मोहादज्ञानाच्छिराशोध्धन्द्रस्य विन्ध्वे कुरङ्ग हरिणोऽस्तीति
 वदन्ति । अत्र चन्द्रस्य तादृशमध्यसंबन्धेऽपि तसंबन्धोच्चेरतिशयोक्ति । तदनु-
 प्राप्तिश्च नायं कुरङ्ग किन्तु तादृशमध्येष्वेति कुरङ्गे कुरङ्गत्वं निषिध्य मर्यात्वारो-
 पत्सोऽप्युक्तं । तयोरङ्गाग्निमपिन सङ्कर—'शुद्धापहृतिरन्पसारोपार्थं
 धर्मनिहव' इति लक्षणात् । वसन्ततिलकाकृतम्—'उत्ता वसन्ततिलका तमजा
 जगौ ग' इति लक्षणात् ॥ ३ ॥

श्रीष्मेप्यिति । शीतकरकान्तैश्चन्द्रकान्तरसं कृतो निर्मित उदरो मध्य-
 देशो याथां तामु । यस्या हस्तिनपुर्या गोपुरस्य पुरद्वारस्याग्निमदरीपूर्वद्वारेषु य-
 पन्याश्चन्द्रनिर्गमनमार्गत्वेन श्रीष्मेपु निदाघवासरेष्वगतस्य अतएव विश्रा-
 म्यनो विश्रामं पुरतो हरिहयस्य सूर्याश्रयस्य । तस्यैकमेव सप्तवेन व्यनहार 'एको
 अश्वो वहति सप्तनामा' इति श्रुतिविद्ध । विलम्बनेपु कालक्षेपेषु तरीयाया श्रीष्म-

यत्राङ्गनावदनयामवतीशहृष्य-

चन्द्राश्मसौधगलितः सलिलप्रवाहः ।

घृन्दारकेन्द्रनगरीबृहदुत्सवाय

मन्दाकिनीति लभते महतीमभिल्याम् ॥ ५ ॥

दीपैरगारमणिभिर्दिवसायमानां

निश्चिन्वते मनसि यत्र निशां युवानः ।

कार्तान्तिकैरखिलकालनिवेदनाय

घण्टामणेरभिहितस्य घनारवेण ॥ ६ ॥ ^{आरम्भ} ^{रत्न} ^{निति}

सचन्धिण्या दिनसततेर्दिवसमूहस्य दीर्घभावो दीर्घत्व चिह्नं लिङ्गं भवति । अत्र निदाघदिनदैर्घ्यस्य नैसर्गिकस्य सूर्याश्वकालक्षेपहेतुवत्वोक्तेर्द्वैतदृष्टेः व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । तथा तादृशदिनदैर्घ्येण रज्यश्वविश्रमानुमानादनुमानालकारश्च । तयोरेकवाचकानुप्रवेशश्चकर ॥ ४ ॥

यत्रेति । यत्र नगर्यामङ्गनाना वदनेनैव यामवतीशेन चन्द्रेण हृष्यश्च स्रवज्यचन्द्राश्मना चन्द्रकान्ताना सौधेभ्यो रात्रगृहेभ्यो गलित सलिलप्रवाहः । घृन्दारकेन्द्रनगर्यां स्वर्गस्य । तत्रत्यजनस्येति यावत् । बृहत् उत्सवाय सलिलकीटादिरूपायेति तादर्थ्यं चतुर्धा । मन्दाकिनीत्याकाशगपेति महतीं श्लाघ्यामभिल्यां नाम लभते । 'अभिल्या नामशोभयो' इति विश्वः । अत्र मन्दाकिन्या मन्दाकिनीत्व निषिध्य तादृशसलिलप्रवाहारोपलादपहवः । स च वदनयामवतीशेति रूपकानुप्राणित इति तयोरङ्गाङ्गिभावेन चकर ॥ ५ ॥

दीपैरिति । यत्र नगर्यां युवानस्वरुष्यस्वरुणाश्च । 'पुमान्निष्ठाया' इत्येकशेषः । बालानां च वृद्धानां च रात्रौ प्रयोजनाभावाद्युवान इत्युक्तम् । दीपैर्विराजमानैरगारमणिभिर्गृहखचितरत्नप्रभामिर्दिवस इवाचरन्तीं दिवसायमानाम् । निस्तमस्का मिति यावत् । निशा रात्रिम् । कृतान्त ज्योतिषसिद्धान्तप्रतिपादकग्रन्थ विदुरिति वार्तातितकैर्योनि शास्त्रविद्विः । 'तदधीते तद्वेद' इत्यधिकारे वेदित्रये उक्त्वा दित्वाट्टक् । 'स्युर्मौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिना अपि' इत्यमरः । अखिलस्याहोरात्ररूपस्य कालस्य निवेदनाय विज्ञापनायामिहितस्य प्रमाणीकृतस्य घण्टायणे वास्वस्वस्वस्व पदेन दीर्घेण आरवेण ध्वनिना लिट्दिन्दतेः । इदानीं रात्रिरिति विशिष्य जानन्तीत्यर्थः । रात्रावेव घण्टानिनादादीनां महत्त्वेन श्रूयमाणत्वादिति भावः । अत्र गृहमणीनां दिवसकरणासंबन्धेऽपि तरस्यन्धोत्तरतिशयोक्तिः । तदनुप्राणितत्वाय घण्टारवेण रात्र्यनुमानादनुमानालकार इति तयोरङ्गाङ्गिभावेन चकरः । यत्तु 'अपि हतस्य' इति पाठ मत्वा 'ताडितस्य' इति व्याख्याय 'यामवतीशयद्योतनाय घण्टामणौ ताडिते सति इदानीं रात्रिरिति निश्चिन्वते' इति

१. 'अभिहितस्य' 'अपि हतस्य' इति च पाठः..

वक्रं विलासमणिदर्पणधार्यमाणं
वामा हिमांशुरयमित्यवधार्य यस्याम् ।

आदर्शविम्बधृतिरश्रुतदृष्टपूर्वा
१८. तस्येति तादृशधियं विनिवर्तयन्ति ॥ ७ ॥

आलापकालसमपह्विताङ्गवीणा- पृष्ठैः ३

सौरभ्यपातिमधुपारवसंकुलस्य !

तन्त्रीस्वनस्य समितौ तरुणीस्वनस्य

जानाति यत्र चतुरोऽपि न तारतम्यम् ॥ ८ ॥

वृत्तिः, तत्र । तथापि गतयामचतुष्टयद्योतकधन्तामनिताङ्गानां रात्रिसंबन्धिता-
संदेहे बाधकामयेन पुनर्दिवसप्रनम्य दुर्वारत्वान् । एवं सिद्धान्तिनां धन्ताधिकारस्य
प्रतिद्विविरोधत्वाद्गीटाकारत्वाच्च प्रतिद्विविरोधत्वास्त्रीलास्यदोषद्वयापत्तिश्चेति ॥ ६ ॥

चक्रमिति । यस्यां वामाः मुन्दर्यो विलासः प्रकाशस्तदुक्तेन मणिदर्पणेन
धार्यमाणम् । प्रतिविम्बतयेति भावः । वक्रं निजमुखम् । दृष्टेति शेषः । अयं
पुरोवर्ती विशेष्यापेशी पुंस्त्वनिर्देशः । हिमांशुधन्द् इत्युत्प्रकारेण अवधार्य । अमि-
त्वेत्यर्थः । तस्य हिमांशोरादर्शे दर्पणे विम्बस्य धृतिधारणं आदर्शम् अमावास्या-
पर्यन्तं विम्बधृतिरिति च अश्रुतपूर्वाऽदृष्टपूर्वा चेति । आलोच्येति शेषः । समयत्र
गम्यमानार्थत्वाद्व्ययोगः । तद्व्ययोगे पुनः पौनरुक्त्यमित्यालंकारिकाः । तादृशी
धियं दर्पणगतोऽयं चन्द्र इत्याकारकज्ञानं विनिवर्तयन्ति त्यजन्ति । नायं चन्द्रः
किन्तु निजमुखप्रतिविम्ब एवेति निश्चिन्वत इति यावत् । विशेषदर्शनमन्य-
भ्रमोत्तप्रलक्षालंकारः ॥ ७ ॥

आलापेति । यत्र नगर्यांआलापस्य मापणस्य रागविन्तारीकरणस्वरसंदोहस्य
संगीतशास्त्रप्रतिद्वस्य वा यः कालस्तेन समम् । तत्काल एवेत्यर्थः । पद्मविनायाः ।
कुमुनिताया इति यावत् । अन्यथा सौरभ्यानुपपत्तेरिति भावः । अङ्गे उत्सङ्गे
वीणायाः सौरभ्येन पातिनां प्रविशती मधुपानां मृङ्गणामारवेण संकुलस्य निभ्र-
स्येत्युभयत्र विशेषणम् । तन्त्रीस्वनस्य तरुणीनां स्वनस्य गानाम्बुस्य च द्वयोः
समितौ [साम्ये] सत्याम् । 'समितिः संगरे साम्ये सभायामपि' इति विश्वः ।
तारतम्यं न्यूनाधिक्यं चतुरो निपुणोऽपि न जानाति । अत्राटिखसंबलनमापुर्व-
द्वयस्य तन्त्रीतरुणीस्वनतारतम्याज्ञानहेतुत्वाद्दनेकपदार्थहेतुकं ध्वन्यतिशम्—
'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे ध्वन्यतिशमुदाहृतम्' इति लक्षणात् ॥ ८ ॥

शालीनतामविगण्य सखीसमाजे
 पश्चात्कृतस्य कमितुः प्रणयप्रकोपात् ।
 मुग्धाः समीक्ष्य मुकुरायितरन्नमितौ
 छायां क्षणानुत्पन्नं शमयन्ति यस्याम् ॥ ९ ॥
 चित्रं दिदर्शयिषुणा जनितस्य यस्यां
 मध्यं विनैव विधिना महिलाजनस्य ।
 अङ्गं नितम्बजघनादि यतो यतोऽध-
 स्तुङ्गं कुचाद्युपरि याति ततोऽनुकूलम् ॥ १० ॥
 पङ्केरहाणि परिणामवतीर्य यस्यां
 प्राकारभित्तिमभितः परिवेष्टयन्ति ।

शालीनतामिति । यस्यां मुग्धा नवोढाः प्रणयेन प्रेम्णा यः प्रकोपस्तस्मात्सखीना समाजे सभायाम् । तत्समक्षमिति कोपस्य तु सहत्वोक्तिः । शालीनता-
 मधार्थम् । लज्जाद्युचितमार्दवमिति यावत् । 'स्यादष्टे तु शालीनः' इत्यमरः ।
 अविगण्य अनादृत्य पश्चात्कृतस्य पराङ्मुखीकृतस्य, न तु यातस्य । इत्यनेन
 त्यजत्वा गमनासहृतया प्रेमातिशयो ध्वन्यते । कमितुः प्रियस्य छायां प्रतिबिम्बं
 मुकुरो दर्पणं तदिवाचरन्त्या मुकुरायितायाम् । तद्विम्बप्राहिण्यामिति यावत् ।
 रत्नमप्यां मितौ बुद्धे समीक्ष्य क्षणमनुत्पन्नं पश्चात्तापं शमयन्ति धारयन्ति ।
 तत्राभिमुख्येन हृदयमानत्वादिति भावः । अत्र प्रतिबिम्बदर्शनस्य पश्चात्तापवा-
 रणहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । एवं पश्चात्तापस्य विपादाद्यसंचारिभावस्य
 निवृत्तिवर्णनाद्भावशान्तिरलंकारः । तयोश्चाङ्गाङ्गिभावेन संकरः । तेन च नवो-
 ढानां पत्युः पराङ्मुखत्वमात्रासहत्वप्रतीतेरलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥ ९ ॥

चित्रमिति । चित्रमाधर्यं दर्शयितुमिच्छुना दिदर्शयिषुणा । ण्यन्तादृशोः
 सन्नन्तादुप्रत्ययः । अत एव विधिना विधात्रा मध्यं विनैव जनितस्य
 यस्यां महिलाजनस्य स्त्रीलोकस्य नितम्ब. कटिपश्चाद्भागः, जघनं तत्पुरो-
 भागः, तावादी यस्य तथोक्तम् । 'पश्चान्नितम्बः स्त्रीकव्याः स्त्रीषु तु जघनं
 पुरः' इत्यमरः । अङ्गमधो यतो यतो यत्र यत्र याति गच्छति, ततस्त्र तत्रो-
 पर्युष्णं कुचावादी यस्य तथोक्तं मुङ्गमङ्गमूर्ध्वकायोऽनुकूलमधःकामानुगुणं याति ।
 विधिवैमथादिति भावः । अत्र विधेराधर्यदिदर्शयिषया मध्यं विना कृतस्त्रीजनन-
 हेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । तदनुप्राणिता चेयं स्त्रीणां मध्यं विना जनना-
 संबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तिरुपातिशयोक्तिः । तयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । तेन च
 तासां लेशोत्तरसौन्दर्यप्रतीतेरलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥ १० ॥

पङ्केरहाणीति । यस्यां पङ्केरहाणि कमलानि । परिणामौ क्षान्ति कर्तृणि ।

अन्तःस्थितिं विदधतामवलाजनाना-

मास्यानि जेतुमखिलानि किलात्मभासा ॥ ११ ॥

या खलु पुरा कुरुधराधिपापराधसमेधितक्रोधेन हलधरेण निजायुधेन हठात्कर्पणशिक्षया समुत्क्षिप्तदक्षिणक्षितिभागा तदीय-
भुवनभूषणायमानां भोगवतीमात्मना विजेतुं किल भागीरथीपाथः-
पथेनावतीर्य कृतप्रस्थानेवाद्यापि परिदृश्यते ।

उपेत्य तां पाण्डुरुदारविक्रमः प्रजामनः पल्लवयन्प्रशासनात् ।

यशःप्रकाशैर्यमुनासखीसखैर्निनाय लोकं निजनामवाच्यताम् ॥ १२ ॥

आत्मभासा निजसौन्दर्येण (करणेन) अन्तःस्थितिं प्राकारान्तर्वासं विदधतां कुर्वतां तत्र वर्तमानानामवलाजनानां स्त्रीजनानामखिलान्यास्यानि मुखानि जेतुम् । किलेति संभावनायाम् । परिखां बलयीभूतजलदुर्गमवतीर्य तीर्त्वा प्राकारभित्तिमभितः सालस्य सर्वप्रदेशेषु । 'अभितःपरितः-' इत्यादिना द्वितीया । परिवेष्टयन्ति व्यामुबन्ति । अत्र पङ्कजप्राकारपरिवेष्टनस्यान्तःस्थिताङ्गनावदनज-
वफलकत्वोत्प्रेषणात्फलोत्प्रेक्षा ॥ ११ ॥

येति । या पुरी पुरा पूर्वं कुरुधराधिपस्य दुर्घोषनस्यापराधेन निजपुत्री-
हरणसाम्बन्धनात्मकेन समेधितः प्रवृद्धः क्रोधो यस्य तेन हलधरेण बलरामेण (कर्त्रा) निजायुधेन हलेन (करणेन) हठाद्द्वन्वात्कर्पणशिक्षया शिक्षया समु-
त्क्षिप्त उद्धृतो दक्षिणः क्षितेर्भूमेर्माणो यस्यास्त्वयोक्ता सती । अतएव तस्य बल-
रामस्येदं तदीयं भुवनं पाताललोकः । तस्य शेषावतारत्वादिति भावः । तस्य
भूषणमिवाचरन्तीं भूषणायमानां भोगवतीं नाम पुरीमात्मना निजस्वरूपेण विजेतुं
किल जेतुमिवेत्युत्प्रेक्षा । 'वार्तासंभाव्ययोः किल' इत्यमरः । भागीरथ्या
गङ्गाया उत्तरभागस्थितायाः पाथःपथेन जलमार्गेणावतीर्य कृतप्रस्थाना स्त्रीकृत-
प्रयागेवेत्युत्प्रेक्षा । अद्यापि परिदृश्यते खलु । लोकैरिति शेषः । अत्र बलराम-
परिभूतायास्तं जेतुमशक्यास्तत्पञ्चजयोयोगकथनात्प्रलनीकारलंकारः । तस्य
चाङ्गात्प्रिभावेन संघीर्णाभ्यामुत्प्रेक्षाभ्यां संसृष्टिः । तस्याश्च वृत्त्यनुप्राप्तेनैकवाच-
कानुप्रवेशसंकरः ॥

उपेत्येति । तां उष्णविशेषणविशिष्टां हस्तिनापुरीमुदाद्ये महान्बिक्रमो यस्य
तथोक्तः पाण्डुरनाम राजा कुरुवंश्य उपेत्य प्राप्य प्रजानां मनः प्रशासनात्प्रवृत्ति-
परिपालनाद्वेतोः पल्लवयन् । रक्षयन्मित्यर्थः । यमुनासख्या गङ्गायाः सत्यायः
'सदसासैः' 'राजाहःसतिभ्यश्च' । तद्वद्वलैरिति यावत् । यशसः कीर्तेः

१. 'अन्तःस्थितिम्' इति पाठः. २. 'शिक्षया' इत्यनन्तरं 'करणेन' 'तत्पुत्रं च'
इत्यधिकं कश्चिद्. ३. 'भागवतीया' इति पाठः. ४. 'भोगवतीम्' इति पाठः.
५. 'किल' इति नास्ति कश्चिद्. ६. 'दृश्यते' इति पाठः.

यं विल्लं पराशरसुतो निखिलौवनीदेशावनाय निजजननीनिदे-
शावनमना मनागितराश्रयतपश्चर्यालफर्माणः समानोदर्यस्य वि-
चित्रवीर्यस्य कुटुम्बिन्यामम्बालिकायां सपादयामास ।

चित्र चरित्रं जगतीतलेऽस्य न श्लाघयामास नरेषु को वा ।

स यत्स्वयं पाण्डुरपि स्वकेन गुणेन रक्तानकरोत्समस्तान् ॥ १३ ॥

अन्तर्भवत्कृष्णमृगाजिनाङ्कैः सुनिर्मलैः षोडशदानकीर्तैः ।

रण्डैरमुप्येन्दुरकारि धात्रा मृपायमच्चैरजनीति वार्ता ॥ १४ ॥

प्रकाशैलोक निजस्य नाम्न पाण्डुरिति शब्दस्य वाच्यतामर्थत्वम् । धावत्यमिति
यावत् । निनाय प्रापितवान् । दुहादित्वाद्यतिङ्गिर्कर्मक । श्लेषसक्रीर्णस्तद्रुणा
सकार — 'तद्रुण स्वगुणस्वागादन्योत्कृष्टगुणादिति' इति लक्षणात् । वशस्य
वृत्तम्—'जतौ तु वशस्यमुदीरित जरौ' इति लक्षणान् ॥ १२ ॥

यमिति । इतरेपरमाश्रयकारिण्या तपश्चर्यायामनुष्ठानेऽलकर्मण समर्थ ।
'कर्मक्षमोऽलकर्मण' इत्यमर । पराशरसुतो व्यासो निखिलानामशेषाणामवन्त्यां
भुवि देशाना विषयाणामवनाय पालनार्थं मनाक्स्वल्प निजजनन्या सत्यवत्या
निदेशेन प्रेरणयावनम नियोजितकरणाभिमुख मनो यस्य तथोक्त सन् । अत्र
जननीनिदेशे मनाक्त्वोक्त्याल्यन्ताकरणीयेऽपि प्रवृत्तेर्महत्स्य मातरि भक्तिरिति
सूच्यते । समानोदर्यस्य सहजस्य । 'समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजा समा' इत्य-
मर । विचित्रवीर्यस्य शान्तनवस्य राज्ञ कुटुम्बिन्या भार्यायां अम्बालिकायां य
पाण्डु सपादयामास जनयामास । किलेति व तीर्थाम् । स पाण्डुरिति पूर्वेण संबन्ध ॥

चित्रमिति । चित्रमाश्रयकरमस्य पाण्डोश्चरित जगतीतले लोके नरेषु
इति को वा नर न श्लाघयामास न स्तुतवान् । सर्वोऽपि श्लाघयामासैवेत्यर्थ ।
यद्यस्मात्स राजा स्वयं पाण्डुर्भवलोऽपि तजामकोऽपीति च स्वकेन स्वीयेन गुणेन
प्राप्तत्वेन प्रकृतिरजनात्मकेन च समस्तापनान्तरक्तानरुणाननुरक्षाश्चाकरोत् ।
अत्र श्लेषानुप्राणितो विरोधाभासस्तदनप्राणितस्तद्रुण इति श्लेषविरोधाभाससकरत-
द्रुणयोरङ्गाङ्गिभावेन सकार । उपजातिवृत्तमिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रामिश्रणात् । तदङ्गणं
तु—'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ ग', 'उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ,' 'अनन्त-
रोदीरितलक्षमभाजौ पादौ यदीयाद्युपजातयस्ता' इति ॥ १३ ॥

अन्तरिति । अन्तर्मध्ये भवन्वर्तमान कृष्णमृगस्य संबन्धि अजिन पाप
तद्रुपजन्य तदेवाङ्क क्लृप्तो येषां तैः । 'अजिनं पापमुच्यते' इति त्रिकाण्ड-
शेष । सुनिर्मलैरमुष्य पाण्डो संबन्धिन्य षोडशदानेभ्यो या कीर्तिस्वस्या
रुण्डै प्रत्येकमेकैकस्य आहत्य षोडशमि किरणैर्धात्रा (कर्त्रा) इन्दुधन्द्रोऽकारि
निर्मितः । करोते कर्मणि लृट् । अयं चन्द्रोऽन्धे समुद्रादजनि जात इति वार्ता

जग्राह निग्राहपरः परश्रियां करैः कराग्रेण करेणुचङ्गमः । गजरा

कुन्तीं शकुन्तीशरथो यथा रमां समुद्रकाञ्चीं च स मद्रकन्यकाम् १५

अथ कदाचिन्मृगयोपलालितहृदयो नरेश्वरोऽयमश्वे शशिश्वेत-
रोच्चिपि विश्वातिशायिनि विजितमातरिश्वनि कृताधिरोहः पार्श्व-
धृतविश्वकद्रुभिर्दनेकवार्गुरायुपकरणैर्योर्धैरनुद्रुतो मृदुभद्रविनयाभ्यां
प्रवादो मृपा मिथ्यैव । जनेः कर्तारि लुब्धः । अत्र इन्दुर्न समुद्राज्जातः किंतु पाण्डोः
कीर्तिखण्डेभ्य इति चन्द्रस्य समुद्रजन्यत्वं निषिध्य कीर्तेः खण्डजन्यत्वारोपाद-
पहवभेदः । यत्त्वत्र 'तिलास्तीर्णकृष्णाजिनेन सह दानकरणादन्तर्भवदित्यादिविशे-
षणं चन्द्रे कलङ्कार्यम्' इति नृसिंहः, तत्तुच्छम् । कृष्णाजिनदानकीर्तेः कृष्णत्वे
पीतहरितगारुत्मतादिदानकीर्तिखण्डानां तत्तद्गुणतापरया महती प्रकृतहानिः स्या-
दिति । पुरा किल पाण्डुर्मृगयां गच्छन्वने क्रीडतोर्मृगरूपयोर्मुनिदम्पत्योः पुमांसं
निम्नघनर्थमविन्दत-इति भारतकथात्रानुसंधेया ॥ १४ ॥

जग्राहेति । करै राजग्राह्यधनैः परश्रियां शत्रुसंपदां निग्राहो नितरां स्त्री-
कारस्तस्मिन्पर आसक्तः । करेणोर्गजस्येव चङ्गमो गमनं यस्य तथोक्तः । मत्तगज-
मन्दगामीत्यर्थः । स पाण्डुः कुन्तीं मद्रकन्यकां माद्रीं च उभे शकुन्तानां पक्षि-
णामीशो गरुडो रथो यस्य तथोक्तो विष्णुः रमां लक्ष्मीं समुद्रकाञ्चीं मुवं च यथा
ते उभे इव कराग्रेण जग्राह । उपयेम इत्यर्थः । गृह्णातेः कर्तारि लिट् । उपमालं-
कारः । तस्य च वृत्त्यनुप्रासेन सहैकवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥ १५ ॥

अथेति । अथ कुन्तीमाद्रीपरिणयानन्तरं कदाचिज्जातुचित् अयं नराणामी-
श्वरः पाण्डुर्मृगययोपलालितमनुरजितं हृदयं यस्य तथोक्तः सन् । 'मृगव्यं
स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम्' इत्यमरः । विश्वं समस्तवस्तुजातमतिशेते इति
विश्वातिशायिनि । ताच्छब्दे गिनिः । विजितो मातरिश्वा वायुर्येन तस्मिन् । वेगे-
नेति भावः । शशिनश्चन्द्रस्येव श्वेतं रोचिः कान्तिर्यस्य तस्मिन् अश्वे कृतोऽधि-
रोह आरोहणं येन तथोक्तः सन् पार्श्वयोः सव्यदक्षिणयोर्वृता गृहीता विश्व-
कद्रवः शुनका यैस्तैः । अनेकानि वायुरा मृगबन्धनजालं आदिर्येषां तान्युपकर-
णानि मृगयासाधनानि येषां तैर्योर्धैराट्विकैरनुद्रुतः परिवृतश्च सन् मृदुर्भद्रो
मङ्गलकरश्च विनयो ययोस्वाभ्यां यदोर्मद्रस्य च तनयाभ्यां कुन्तीमाद्रीभ्यामनु-
विद्धोऽन्वितः सन् सिद्धानां योगिनां गणेन गणनीयो महिमा प्रभाजोऽस्यास्तीति
तद्गतो हिमवतो हिमनिरेर्भहतीं विस्तीर्णाप्रटवीतटस्य वीथिकां जगाहे प्रविष्ट-
वान् । अत्र गयेषु प्रायश एव वृत्त्यनुप्रासादयः । 'इति नेति शङ्कित' (?) इति ।
'अनेकवायुरिकोपकरणानुरोधैः' इति च पाठः ॥

१. 'करे' इति पाठः. २. 'शकुन्ते' इति पाठः. ३. 'कदाचन' इति पाठः.

४. 'वेजसि' इति पाठः. ५. 'रथविजित' इति पाठः. ६. 'वायुरोपकरणानुरोधैर्धैः'
इति पाठः.

यदुमद्रतनयाभ्यामनुविद्धः सिद्धगणगणनीयमहिमवतो हिमवतो
जंगाहे महतीमटवीतटवीथिकाम् । *excellent locks of hair & appearance*

तत्र स तावदतिक्षुल्लकवनमल्लिकामतल्लिकोद्वेहितधम्मिलोऽवलमु-
ददलमकच्छपुटविच्छुरितच्छुरिको निपद्मानुपद्गमांसलितनुमांसल-
लितः परैरनिरासनपरं शरासनवरं करे कुर्वाणो गीर्वाणचक्रवर्तिविक्रमः
क्रमेण विविधमृगवधं विधातुमुपचक्रमे ।

भूभुजोऽस्य सविधे विचरन्त्योर्मोजमद्रसुतयोर्दशि शोभाम् ।

जेतुकाममिव सर्वसमष्ट्या प्रादुरास पुरतो मृगयूथम् ॥ १६ ॥

क्षोणीपतौ मदकलं प्रति कृष्णसारं

तूणीमुखे पतितपाणिनत्नाङ्कुरेऽस्मिन् ।

तत्रेति । तत्र हिमशैलारण्ये । तावदिति वाक्यालङ्कारे । अतिक्षुल्लकामिः खल्पा-
भिः । मृदुलामिरिति यावत् । वनमल्लिकामतल्लिकामिः प्रशस्तारण्यमल्लिकालतामिः ।
'मतल्लिका मचार्चिका' इति प्रशस्ताराचकेष्वमरः । उद्वेहित ऊर्ध्वं वद्धो धम्मिलः
कचभारो यस्य सः 'धम्मिलः सयताः कचा' इत्यमरः । अवलम् मध्यदेशे दृढं
लम्बे वद्धे कच्छपुटे मध्यवन्धनपद्मन्तरे विच्छुरिता प्रविष्टा छुरिका खल्पखल्लवि-
शेषो यस्य तथोक्तः । 'कच्छो जलप्रायदेशे मध्यवन्धनपद्मे' इति विश्वः । निप-
द्गयोस्तूणीरयोरनुपद्गेण सयोगेन । धारणेनेति यावत् । मांसलितमाभ्यां पूरिता-
भ्यामंसाम्भ्यां मुजाप्राभ्या ललितो रमणीयो गीर्वाणाना देवाना चक्रवर्तिना इन्द्रेण
समो विजयो यस्य तथोक्तः स पाण्डु परेषां शत्रूणां निरासने परं प्रवर्णं शरा-
सनवरं श्रेष्ठं धनु करे कुर्वाणो दधानः सन् क्रमेण विविधानां मृगाणां वधं हिंसा
विधातुं कर्तुमुपचक्रम आरब्धवान् ॥

भूभुज इति । मृगाणां यूथं कुरङ्कुलम् । अस्य भूभुज पाण्डोः सविधे
समीपे विचरन्त्योर्मोजमद्रसुतयो युन्तीमायोर्दशि चक्षुषि या शोभा वैपुल्यनैल्य-
चाशत्ववृत्तसौन्दर्यं तां सर्वेषां समष्ट्या मेलनेन । सर्वेऽपि सभूदेत्यर्थः । जेतुं कामो
यस्य तथोक्तमिवेत्युत्प्रेक्षा । 'तुं काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः । प्रलेकं
तादृशकामस्य गगनकुमुमप्रायत्वात् । 'बहूनामप्यसाराणा संयोगः कार्यसाधकः'
इति न्यायाचेति भावः । पुरतोऽग्रे प्रादुरास भाविर्बभूव । अत्र सर्वसमष्ट्या जेतु-
काममिवेत्युत्प्रेक्षया युन्तीमाद्रीनयनसौन्दर्यं लोकोत्तरमिति प्रतीतेरलंकारेण
वस्तुध्वनिः ॥ १६ ॥

क्षोणीपताविति । क्षोणीपतौ भूनायकेऽस्मिन्पाण्डो मदकलं मदोत्सवं
कृष्णसारं प्रति । कृष्णमृगमुद्दिश्येत्यर्थः । यत्तु 'मदेन कलं धव्यचमपुरम्' इति

१. 'अथजगादे' इति पाठः. २. 'मांसलतमा', 'मांसलितमा' इति च पाठः.

३. 'निरासपरं' इति पाठः. ४. 'गीर्वाणगणचक्र' इति पाठः. ५. 'मृगचक्रवधम्'
इति पाठः. ६. 'मद्रतनयोः' इति पाठः.

प्रथमः सत्रकः ।

एणीकुलानि तरलैर्यमुनाजलानां

वेणीमिवाक्षिवलनैर्विपिने वितेनुः ॥ १७ ॥

कुरङ्गयूनां कुरुते स मीतिं गुरोः कुलस्यामृतदीधितेर्नः ।

सजातिरेपां तनुते कलङ्कमितीव रोगदिपुमिः स पाण्डुः ॥ १८ ॥

प्रजवं ह्यं गमयते ततन्वतः

पतिता नृपाय शललीशलाकिक्षाः ।

गहने वनेऽपि पिशुनत्वनाचर-

न्ग्रहणे वराहकुलवर्तनीमुवाम् ॥ १९ ॥

वेगन्तपङ्कविहृतेर्विनिवृत्य मद्यः

प्रत्युद्यतां ध्वनिपु मन्सरिणां ह्यस्य ।

वृषिहः, 'मदीकृतो मदकलः' इति वीरानमिहताविलनितम् । तूना मुखे अग्रे पतिता उपाः पाणेहस्तस्य नखा अङ्गुष्ठ इव यस्य तस्मिन्त्योक्ते सति । वागानादा-
येति श्लेषः । एणीकुलानि नृगीकृन्दानि तरलैश्चकितचकिटैरक्षिन्तनः कदाचैर्विपि-
नेऽरस्ये यमुनाजलानां वेणीं प्रवाहं वितेनुः विस्तारयामासुरिवेद्युत्प्रेक्षा । चकित-
चकितं प्रतिदिशमवलोक्षयतिरस्यः । अतिनैत्याकृताक्षणां यामुनजत्पुन्वो-
त्प्रेक्षाम् ॥ १७ ॥

कुरङ्गेति । एयां कुरङ्गयूनां समाना अभिजा जातिः कुरङ्गत्वं यस्य सः
सजातिः । एतज्जातीय इति यावत् । 'समानस्य' इति सूत्रे समानस्येति योगविमा-
गान्धमानस्यस्य समावः । कश्चिन्मृगो नोऽन्नाकं संवन्धनः कुलस्य गुरो-
रनृषीधितेश्चन्म्य कलङ्कं तनुते करोति इत्युक्तप्रकारादोपात् कोनादिवेत्युत्प्रेक्षा ।
न पाण्डुरिपुमिर्वाणैः कुरङ्गयूनां तरुणमृगानां नीतिं वनहृतां कुरुते स चक्रे ।
'कुरु न्ये' इति मूतार्थे लङ् ॥ १८ ॥

प्रजवमिति । प्रकृत्यो जवो वेगो यस्य तम् । गमकियाविशेषां वा । ह्यं
अर्थं गमयते वापयते नृपाय पाण्डवे ततन्वतः । ततन्वेति सानेमचिकित्सतिः ।
पतिताः शलल्यः शलाकिक्षा इव शललीशलाकिक्षाः शल्यमृगपेमाति । 'श-
वित्तु शल्यन्तश्रीन्नि शलजे शल्लं शलम्' इत्यमरः । गहने दुरवगाहेऽपि वने
वराहानां कुलस्य यूयस्य सा वर्तनीमुवो मार्गदेशाद्यासां ग्रहणे विन्ने नियने
पिशुनत्वं सूचकत्वमाचरन् चरुः । आहपूर्वाचरतेः कर्तरे लङ् । अत्रेना वराहकुल-
वर्तन्यः शललीमत्त्वादिति शललीमिदं राहमार्गांशुमानादनुमानालंकारः । नृपायैतत्र
'त्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति संप्रदान्तम् । मधुमापिणीकृन्तम्—'सजसा जगां
नवति मधुमापिणी' इति लक्षणात् ॥ १९ ॥

वेदान्तेति । भूदारा यस्य स एष पाण्डुहंस्य ध्वनिपु हेपारवेपु मन्सरिणां

१. 'शलाकिक्षाः' इति पाठः.

- भूदार एष वनपोत्रवतामतानी-
 भूदारशब्दमसहिष्णुरिवान्तमेषाम् ॥ २० ॥
- तूर्णं प्रधाव्य तुरगं स्वयमन्यतोऽसौ
 पाण्डुः कुलं परिववार लुलाययूनाम्
 अग्रे विशालकरधूननदुर्विधत्वा-
 त्सत्यापितद्विरदभावविपर्ययाणाम् ॥ २१ ॥
- आकर्ण्य क्षितिपहयारवानसह्या-
 नामूलं कुपितधियस्तिरो विषाणम् ।
 व्याधूयान्तिकतरुषु क्षणाग्निचख्नु-
 र्व्याक्रुष्टं पुनरथ तच्चिरान्न शेकुः ॥ २२ ॥
- कुरुतेति ततः सहैव वासं कुलकूटस्थकृतान्तवाहनेन ।

द्वेषिणाम् । अतएव सद्यो हेपारवश्रवणक्षण एव वेदान्तानां पत्वलानां पङ्के विद्वतेः
 क्रीडातः विनिरृत्य । लकत्वेलथः । 'लुगुप्साविराम-' इत्यादिना अपादानत्वम् ।
 प्रत्युद्यतां अमिमुखमागच्छतां वने पोत्रवतां घराहाणां भुवं दारयतीति भूदार-
 शब्दं संज्ञामसहिष्णुरसहमान इवेत्युत्प्रेक्षा । 'अलंकृञ्-' इत्यादिना इष्णुच् । एषां
 वनवराहाणामन्तं नाशमतानीकृतवान् । ततोऽपि कर्तरि लृट् । मानिनः स्वसाम्यं
 नाममात्रेणापि न सहन्त इति भावः । अत्रासहनोत्प्रेक्षाया भूदारशब्दश्लेषोत्था-
 पितत्वाद्गयोरङ्गाग्निभावेन संकरः ॥ २० ॥

तूर्णमिति । असौ पाण्डुः स्वयं तुरगमश्रमन्यतोऽन्यस्मिन्देसे प्रधाव्य
 धावयित्वाग्रे सुखभागे विशालस्य दीर्घस्य करस्य शुण्डाया धूननेन चालनेन
 दुर्विधत्वाद्द्विरदत्वात् । शुण्डाशून्यत्वाद्देतोरिति यावत् । 'निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो
 दरिद्रः' इत्यमरः । सत्यापितो याधार्म्येन ज्ञापितो द्विरदभावस्य गजत्वस्य विपर्ययो
 वैपरीत्यं येषां तेषां लुलाययूनां तरुणवनमहिषाणां कुलं परिववार निरुद्धवान् ।
 यतोऽपि कर्तरि लृट् ॥ २१ ॥

आकर्ण्येति । असह्यान्सोढुमशान्यात् । प्रकृतिवैरादिति भावः । क्षितिपस्य
 पाण्डोर्हयस्यारवानाकर्ण्यं कुपिता धीर्येषां ते वनमहिषाः । विषाणं शृङ्गमिति जाल्ये-
 कयचनम् । तिरस्त्रिर्यग्व्याधूय अन्तिके समीपे ये तरवस्तेषु आमूलं शृङ्गादिभाग-
 पर्यन्तं क्षणाग्निचख्नुर्निघातवन्तः । निपूर्वात्खनतेः कर्तरि लृट् । अथ तच्चिरान्तं
 विषाणं पुनर्व्याक्रुष्टमुदरुं चिरदपि न शेकुर्न शक्यवन्तः । शतोऽपि कर्तरि लृट् ।
 'नैवाग्नीनमयवा कियते मदान्धैः' इति न्यायादिति भावः । प्रहर्षिणीयुक्तम् ।
 'शो औ गश्चिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्' इति लक्षणत्वात् ॥ २२ ॥

कुरुते इति । ततो हे वनमहिषाः, यूयं कुले सुम्भद्रो कूटस्थेनादिभेन

मद्भूतविपाणमण्डलाप्रे महिषीषे निचखान मण्डलाप्रम् ॥ २३ ॥

तत्र चित्रमवनीपतेस्ततश्चन्द्रहासपतनं चकार यत् । ॐ

पोषितेषु वनमध्यचर्यया पुण्डरीकनिवहेषु मीलनम् ॥ २

गहनमस्तशरारुमृगत्रजं कृतवताप्यमुना जविवाजिना ।

ममृगिरे हरयो मद्शालिनो मनुजपेन गिरीशदरीशयाः ॥ २५ ॥

दृष्टान्तवाहनेन यममहिषेण सहैव वासं कुरुत विदद्वम् । इत्युक्तप्रकारेण ।
आज्ञाप्येवेति शेषः । अतएव गम्योल्लेखा । नदेन द्यूतं कर्मितं विपाणमण्डलस्याप्रं
यश्च तस्मिन्महिषाणां शोषे सन्नुहे मण्डलाप्रं करवालं निचखान । महिषानवधी-
दिलयः । द्यूतं वैताडीयभेदमौपच्छन्दसिकम्—‘पर्यन्ते यौ तथैव शेषमौप-
च्छन्दसिकं मुर्धाभिरुक्तम्’ इति लक्षणम् । शेषमुक्तादन्वद्वेषणं तथा वैताडी-
यवदेवेलयः ॥ २३ ॥

तदिति । ततः अवनीपतेः पाण्डोश्चन्द्रहासस्य खड्गस्य पतनं प्रवेशः (कर्तुं)
चन्द्रहासश्चन्द्रिका तत्पतनमिति च । वनस्यारण्यस्य जलस्य च मध्ये चर्यया जीव-
नेन पोषितेषु वनितेषु पुण्डरीकानां व्याप्राणां श्वेताम्बुजानां च निवहेषु । ‘व्याप्रेऽपि
पुण्डरीको ना सितच्छत्रे गिताम्बुजे’ इत्यमरः । मीलनं मूर्तिमुकुलनं च । ‘मूर्तिः
संस्था विनीलनम्’ इत्यमरः । चकारेति यत्, तत्र चित्रम् । एवंस्य स्वामासिकं
चेष्टितं न चित्रावेति भावः । अत्र चन्द्रहासवनपुण्डरीकमीलनश्चन्द्रवाच्यानां खड्गा-
रण्यव्याप्रमूर्तिनां चन्द्रिकाजलकमलमुकुलानां च श्लेषमितिहासमेदाप्य-
सायमूलतिशयोक्त्या राज्ञो व्याप्रवचस्यापि किञ्चित्करत्वेन लोकोत्तरमेत्या
शर्यमिति प्रतीतेरलंकारेण वस्तुध्वनिः । यन्तु ‘वनान्यासु सन्तीति वन्यो
नयस्यासां पतिः समुद्रस्तत्संबन्धिनश्चन्द्रस्य हासश्चन्द्रिका’ इति व्याख्याय
‘वनीपतिष्वत्रिरिच्छराजसंबन्धिनश्चन्द्रहासपतनस्य पुण्डरीकमीलनकरणं चित्रम्’
इति मूलाद्ग्रहः चित्रं लिखितवानृसिंहः, तत्तस्यानाप्राप्त्याकरणगन्धस्य न
शोभाय । यतः ‘तदस्यास्तस्मिन्’ इति मनुवच्ये ‘अत इतिश्री’ इतीतिप्रत्यये ‘ऋने-
भ्यो ङीप्’ इति ङीप् च सति वनिनीलेवंरूपापत्त्या प्रकृतानुपपत्तिर्हृतवृत्त-
तादयदोषापत्तिश्च स्यात् । किञ्च अवनीपतोऽपि स्वस्तस्य समस्तचन्द्रविशे-
षपत्वे ‘ऋद्धस्य राजमातङ्गः’ इत्यादिवदप्रयोगतापत्तिरिति । रथोद्धतादृत्तम्—
‘उद्धरातिह रथोद्धता लगी’ इति लक्षणम् ॥ २४ ॥

गहनमिति । गहनमरण्यम् । अस्ता निरस्ताः शरारुणां धानुधानां मृगाणां
व्याप्राणां प्रजाः समूहा यस्मिन्तपोक्तं कृतवतापि जनेन युक्तो वारी अश्वो
यस्य तेनामुना पाण्डुना गिरीशस्य हिमवतो दरीषु शेरत इति तथोक्ता हरयः
मिहा ममृगिरेऽन्विष्टाः । मृगेः कर्मणि ङिद् । अत्र ‘दरीशया ममृगिरे’ इत्युक्त्या

विष्फारघोपमवकर्ण्य विनिर्युतानां

हुंकुर्वतां तरुणकेसरिणां गुहाभ्यः ।

या केवलं प्रथममानन एव भट्टे-

स्ता पञ्चतां स विदधे सकलेऽपि देहे ॥ २६ ॥

एवमध्वान्तमृगयापरिश्रान्तमपरिमितस्वेदशीकरनिकरकोरकित-
फालमूलमातेनिरे तमाश्यानं तुहिनगिरिदेश्यानन्दनीयमन्दिमानो
मानससरोरविन्दमकरन्दसौरभैपारदश्वानो मातरिश्वानः ।

सिंहा अप्यस्नाद्गीता वचिनीना इति शौर्योत्कर्ष । अत्र जबवागीव जयवापी
विवेक तेन गहनमिव गहन कामादिभिर्दुर्गममन्त करणं कृतवता समुनापि
मनोमन्त्रस्य योगात्मकस्य जपेनाभ्यासेन दर्पा दहराकाशे शया हरयोऽस्रवो
नीलपीतादय मग्निगिर इत्यर्थान्तरप्रतीवेस्तु अभिधाया प्रकृतार्थमाननियन्त्र-
णाभ्यासाया प्रसक्त्यभावाद्धनिरैव नार्थश्लेष । इतविलम्बितकृतम्—'इतविल-
म्बितमाह नभो भवै' इति लक्षणात् ॥ २५ ॥

विष्फारेति । विष्फारघोप धनुष्टकारमवकर्ण्य श्रुत्वा अतएव गुहाभ्यो
विनिर्युताना हुनाम शब्द कुर्वता तरुणाना केसरिणा सिंहाना या पञ्चता विशा-
लता मृनिश्च केवल प्राधायेन प्रथम पूर्वं आनने मुख एव आसीत् ता पञ्चता
सकलेऽपि देहे भट्टैर्वाणविशेषे स पाण्डुर्विदधे चकार । सिंहानवधीदित्यर्थ ।
दघाते कर्तारि लिट् । 'सख्याभेदे विशाल'वे पञ्चता मरणेऽपि च' इति विश्व ।
अत्र श्लेषमिति कथा एकस्या एव पञ्चताया अनेकाश्रयकथनादतिशयोक्त्यनुप्राणित
पर्यायालकार ॥ २६ ॥

एवमिति । एवमुक्तप्रसारेण अध्रान्तया निरन्तरया मृगयया मृगव्येन
परिश्रान्त अधिक्रमयुक्त अतएव अपरिमिते स्वेदस्य शीकराणा विन्दुना
निकरै समुद्भूतै कोरकितम् । व्याप्तमित्यथ । तारकादित्वादितच् । फालमूत्र निट्टि-
रुभागा यस्य तथोक्तं स पाण्डु तुहिनगिरेर्हिमवत । देशे भवा देश्या । 'तत्र
भव' इति यत् । नन्दनीय श्लाघनीयो मन्दिमा मान्य येषां ते । पृथ्वादित्वादिम-
निच् । मानसाख्ये सरसि यान्यरविदानि कमलानि तेषु मकरन्दसौरमस्य पारमन्त
पदयन्तीति पारदश्वान मातरिश्वानो वायव तमाश्यान निर्देवम् । निरस्तधमज-
लमिति यावत् । धातेनिरे कृतवन्त । तनोते कर्तारि लिट् । यच्च 'तुहिनगिरिदे-
शेर्हिमवद्वा' विभिरानन्दनीयो मन्दिमा येषां ते' इति नृसिंह, तदबोधात्पाण्डोर-
तुहिनगिरिदेश्यत्वात्, तेन तन्मान्यस्यानन्दनीयत्वानापत्ते विशेषणद्वयेन मान्यसौ-
रभ्यबोरेव प्रतीत्या शैलघोतनविशेषणामावप्रयुक्तन्यूनपदत्वार्पदोपापत्तेर्धेति ॥

१. 'गिरिकार' इति पाठ २. 'मानससरोरविन्दवि' दुर्लभोद्देशीरमपारदश्वानो'
इति पाठ . ३. 'सौरभा'; 'सौरभ' इति पाठौ.

सदनन्तरमसौ परंतपः समन्ततः शकुन्तरवनिरन्तरदिगन्तराद-
 खिलमृगाकुलशरण्यादरण्यादुत्प्लवमानस्य कस्यचिदनुप्लवनमन्दीभूत-
 जवचमूरोश्चमूरोः सरणिमनुसरमाणस्तदीयतनूरुहचित्रविन्दुनिकरै-
 रिव गगनमुत्पतद्भिः खुररजोभिरनुमीयमानतुरगगतिः सुदूरमनु-
 पपात !

तत्र तावत्कस्मिंश्चिद्दृतागुल्मपरिसरे स नरनाथः परिकथितव-
 र्णिमप्रथितकलेवरमशिधिलरतिमुत्सनाथं हरिणमिधुनं नयनपथ-
 स्यातिथीचकार ।

तिग्मेन थाणेन जघान तस्मिन्युग्मे नराणामधिपः पुमांसम् ।

तदिति । तस्माच्छ्रमापनोदादनन्तरं परं शत्रुं तपतीति परंतपः । 'द्विपत्य-
 रयोस्तापेः' इति खित्वात्त्वधि नुम् । असौ पाण्डुः शकुन्तानां पक्षिणां रवैरिन्त-
 राणि सान्द्राणि दिशामन्तराणि यस्मिंस्त्वस्मात् । 'शकुन्तपक्षिशकुनि' इत्यमरः ।
 अखिलानां मृगाणां कुलस्य शरण्यात् निवासजीवनदानादिना रक्षकान् ।
 'तत्र साधुः' इति यत् । अरण्यात् हिमवद्दनादुत्प्लवमानस्य धावतोऽनुप्लवनेन ।
 अनुप्लवनेन भ्रमेणेत्यर्थः । मन्दीभूतौ स्वम्भितौ जवचम्बाः सेनाया ऊरु यस्य तस्य
 कस्यचिच्चमूरोर्हरिणविशेषस्य सरणिं मार्गमनुसरमाणः सन् । तस्येमानि तदीयानि
 यानि तनूरुहाणि लोमानि तत्संबन्धिनां चित्रविन्दूनां शबलवर्णलोमसंस्थानविशे-
 पाणां निकरैः पुद्भैरिव स्थितैर्गगनमुत्पतद्भिः खुराणां शफानां संबन्धिमी रजोभिः
 पार्वतीयघातुधूलिभिरनुमीयमाना तर्क्यमाणा तुरगस्य गतिर्गमनं यस्य तथोक्तः
 सन् सुदूरमनुपपात गतवान् । अनुपूर्वात्पततेः कर्तारि ङिद् ॥

तथेति । तत्र सुदूरदेशे । तावदिति वाक्यालंकारे । कस्मिंश्चिद् दृतागुल्मस्य
 निकुञ्जस्य परिसरे समीपे स नरनाथः पाण्डुः परिकथितेन परिदृश्यमानेन तरुणिन्ना
 यौवनेन प्रथितं प्रसिद्धं कलेवरं यस्य तथोक्तम् । अशिधिलेन सान्द्रेण रतिमुत्सेन
 सनाथं संगतं हरिणी च हरिणश्च तयोर्मिधुनं द्वन्द्वं नयनपथस्य नेत्रमार्गस्य
 अतिथीचकार विपयीकृतवान् । हरिणद्वन्द्वं दृष्टवानित्यर्थः ॥

तिग्मेनेति । नराणामधिपः पाण्डुः तस्मिन्युग्मे हरिणमिधुने पुमांसं भृगं
 तिग्मेन तीक्ष्णेन थाणेन जघान हतवान् । असौ थाणनिहतो बातायुर्दृगः । 'भृगे
 ऊरुवातायुहरिणाः' इत्यमरः । जातः आयुषो जीवितकालस्य अन्तः समाप्तिः
 यस्य तथोक्तः सन् महर्षेः किंदमनानधेयस्याकारं तत्स्वरूपं सहसा तत्क्षणमेव

१. 'तत्' इति नास्ति क्वचिद्. २. 'मन्दितववि' इति पाठः. ३. 'हचिरैर्गगनं
 समुत्पतद्भिः' इति पाठः. ४. 'दूरम्' इति पाठः. ५. 'अतिपपात' इति पाठः.
 ६. 'कचन' इति पाठः. ७. 'प्रथिम' इति पाठः.

मृ. च. हीर

घातायुराकारमसौ महर्षेर्जातायुरन्तः सहस्राल्लम्बे ॥ २७ ॥

ततः कृपासन्दमनाः किंदमनामधेयः संदारिततनुस्यन्दमानरधि-
रेण ^{महाजपेन} महारुपा कल्परविकल्पमहा ^{महाजपेन} रुपा तस्मिन्महीभृति संभोगसंभेद-
कमम्भोजदृशां दम्भोलिमिव सहस्राक्षः ^{कोपेन} शापमुदस्राक्षीत् । ३०

तदनु तापसशापेन विरचितमनस्तापेन तेन भूपेन चतुरङ्गबल-
मिव सत्ताङ्गराज्यमपि व्यसृज्यत ।

अष्टाङ्गयोगानवतोऽस्य राज्ञो मिष्टान्नगासीन्मृदुकन्दमूलम् ।

गर्भो वनस्याजनि केलिसौधो दर्भोऽपि सिंहासनतां जगाहे ॥ २८ ॥

आल्लम्बे स्वीकृतवान् । यत्तु 'जाताहरन्तम्' इति पाठान्तरम्, तन्मूलकृदमि-
मतलाटानुप्रासभङ्गादुपेक्ष्यम् ॥ २७ ॥

तत इति । ततः कृप्याकारस्वीकरणानन्तरं किंदम इति नामधेयं यस्य
स ऋषिः कृपया कारणेन मन्दं शून्यं मनो यस्य तथोक्तः सन् सम्यग्दारिताया
वाणविपाटितायास्तनोः शरीराहस्यन्दमानं रधिरं रक्तं यस्मिन्नेन महताऽरुपा
व्रणेन । 'व्रणोऽक्षियामीर्ममहः' इत्यमरः । रुपा कोपेन च कल्परविकल्पं प्रलया-
र्कतुल्यं महस्तेजो यस्य तथोक्तः सन् तस्मिन्महीभृति पाण्डो पर्वते च अम्भोजदृशां
स्त्रीणां संभोगस्य सुरतस्य सम्यग्भोगस्य सुखस्य च संभेदकं नाशकं शापम् । सह-
स्राक्षो दम्भोलि वज्रमिव । उदस्राक्षीत्पातितवान् । सृजतेः कर्तरि लृट् । 'यथा
मिथुनीभूय क्रीडस्त्रया मारितोऽहम्, तथा त्वमपि निधुवनाय बधूसुपगच्छन्म-
रिष्यसि' इति शतवानित्यर्थः ॥

तदन्विति । तदन्वन्तरं तापसस्य किंदमस्य शापेन विरचितो मनसि तापो
यस्य तेन भूपेन पाण्डुना चत्वार्यङ्गानि हस्त्यश्वरथपादातरुपाणि यस्य तथोक्तं
बलमिव सप्त भङ्गानि स्वाम्यमाल्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलरूपाणि यस्य तथोक्तं राज्य-
मपि व्यसृज्यत । तदुभयमपि त्यक्तवानित्यर्थः । 'सृजतेः कर्मणि लृट् । भोगमूलं
राज्यम्, राज्यमूलं बलम्, भोगप्रतिबन्धे ताभ्यां प्रयोजनाभावादिति भावः ।
अत्र बलराज्ययोः केवलप्रकृतयोस्त्यागक्रियान्वयित्वेन केवलप्रकृतास्पदतुल्ययो-
गित्तमेदः । 'वर्णानामितरेषां वा धर्मैर्न्यं नुरत्ययोगिता' इति लक्षणात् । एव-
मुत्तरप्रापि । प्रायेणाश्रायमलंकारः ॥

अपेति । अष्टावह्नन्तःकरणादिभिर्ये योगशास्त्रसाध्या यमनियमासनप्राणा-
यामप्रत्याहारध्यानधारणासमापयो योगशास्त्रप्रसिद्धास्त्वानवतो रक्षतोऽस्य राज्ञः
पाण्डोर्गुदु बोमलं कन्दमूलं मिष्टं पट्टसोपेतमभ्रमासीत् । वनस्य गर्भो' मध्यदेशः
केडिपोधोऽजनि जातः । जनेः कर्तरि लृट् । दर्भोऽपि सिंहासनतां जगाहे प्राप ।

१. 'संदानित' इति पाठः. २. 'वरणीपतिना' इति पाठः. ३. 'चतुरङ्गम्' इति
पाठः. ४. 'सत्ताङ्गम्' इति पाठः. ५. 'व्यसृज्यत' इति पाठः.

अहो नरपतितापसयोः समानरूपं फलमिदमात्ररितम् । तथाहि ।

वाणशापप्रयोगाभ्यां वाधितौ तावुभावपि ।

तपस्वितां यतः सद्यस्तादृशीमुपजग्मतुः ॥ २९ ॥

क्रमादतिपतिते चावरोधवधूजनानुरोधगुणदात्रे गणरात्रेः
अपाकरिप्यन्नपत्यभावमपत्यभावं भुवनं करिष्यन् ।

उवाच देवीमुचितं स पाण्डुरुपहृरे जातुचिदूहदक्षः ॥ ३० ॥

परिपालयतोऽपि मे महीं परिपूर्तिर्न तनूजदुर्गतेः ।

प्रजया हि मनुष्य इत्यसौ प्रथते हि श्रुतिवर्णपद्धतिः ॥ ३१ ॥

सिंहासनमभूदित्यर्थः । ग्राहतेः कर्तरे लिट् । दुर्लभसंसारसारेण किं राज्येनेति
शुश्रुप्तया तापसत्वं स्वीकृतवानित्यर्थः ॥ २८ ॥

अहो इति । नरपतितापसयोः पाण्डुकिंदमयोः फलं वाणशापप्रयोगजन्यं
समानरूपविभिन्नाकृति सत् आचरितमाविर्भूतम् । भावे कः । अहो इत्याश्चर्यं ।
इदमुत्तरेणैकवाक्यम्—तथाहीति ॥

वाणेति । तथा तावुभौ पाण्डुकिंदमौ वाणप्रयोगेण शापप्रयोगेण च ।
ताभ्यां क्रमोऽत्र विवक्षितः । वाधितावपि विभिन्नदुःखकारणावपि यतः कारणा-
त्सद्यस्त्वच्छण एव तादृशीं राज्यभृगरूपत्वागपूर्विकां तपस्वितां मुनिभावं शोच्यत्वं
च । 'तपस्वी तापसे शोच्ये' इति विश्वः । उपजग्मतुः प्राप्तवन्तौ । अत आश्चर्य-
मिति पूर्वणान्वयः । कारणभेदेऽपि कार्यक्यादाश्चर्यमिति भावः । वाक्यार्थहेतुकं
चाव्यलिङ्गमलंकारः । वृत्तमानुष्ठुभभेदः ॥ २९ ॥

क्रमादिति । किं चेति चार्थः । अवरोधवधूजनस्यान्तःपुरस्त्रीजनस्यानुरो-
धोऽनुसरणं स एव गुणस्तस्य दात्रे शस्त्रभेदे लवित्राख्ये । 'दात्रं लवित्रम्' इत्य-
मरः । संभोगरहित इति यावत् । गणरात्रे रात्रिसमूहे क्रमादतिपतितेऽतिक्रान्ते
सतीत्युत्तरेणैकवाक्यम् । 'गणरात्रं निशा बह्वयः' इत्यमरः ॥

अपाकरिप्यन्निति । जातुचिद् कदाचित् ऊहदक्ष उपायचिन्तने दक्षः
समर्थः स पाण्डुः । न विद्यतेऽपत्यं यस्य सोऽनपत्यत्वस्य भावस्त्वमपुत्रत्वमपाक-
रिप्यन्निरसितुमिच्छन्सन् । आत्मन इति शेषः । भुवनं मर्त्यलोकं च । न विद्यते
पत्यभावो यस्य तथोक्तं करिष्यन् । सपतिकं कर्तुमिच्छन्नित्यर्थः । उपहृर एकान्ते
देवीं कुन्तीमुचितमुवाच । पुत्रसंपादनाय देव्या सहलोलोचितवानित्यर्थः ॥ ३० ॥

सप्तमिः श्लोकैश्चिकिप्रकारमेवाह—परिपालयत इति । महीं 'परिपालय-
तोऽपि मे मम तनूजदुर्गतेः पुत्रदारिद्र्याद्धेतोः परिपूर्तिः मनोरथपरिपूर्णत्वं नास्ति ।
हि यस्मात् । मनुष्यः प्रजया संतत्या पूर्णो हीत्युक्तार्थिका असी श्रुतिवर्णानां वेदा-
क्षराणां पद्धतिः पद्धिः 'प्रजया हि मनुष्यः पूर्णः' इत्येवंरूपा प्रथते प्रसिद्धत्वेन
वर्तते । निरपत्यस्य निष्फलं सर्वमिति भावः । वाक्यार्थहेतुकं चाव्यलिङ्गम् ।

गात्रं न केवलमशेषपुधोपलाल्यं

गोत्रं च तत्रभवतः कुमुदैकबन्धोः ।

आपाण्डु वर्तत इति स्फुटमद्य मन्ये ^{३३} ^{३३}

ज्ञात्रं यस्मात्प्रजां न लभसे यदुवीरकन्ये ॥ ३२ ॥

न ह्यतीव विधिरप्यसुतानां नह्यते फलमिति श्रुतिसिद्धेः ।

जीवतो मम यथाह्वसाध्यो मीलतोऽपि न तथा परलोकः ॥ ३३ ॥

अहं किमन्वा किममीष्टतापदे तवेति मातुर्धुरि तातपृच्छया ।

प्रलोभतुल्यं प्रवदन्तमर्भकं मुदा हसस्त्रिप्रति मूर्ध्नि पुण्यभाक् ॥ ३४ ॥

वृत्त वैतालीयम्—‘पङ्क्तिपमेऽथै समे कलास्ताश्च स्युर्नो निरन्तराः । न समान-
पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरु ॥’ इति लक्षणात् ॥ ३१ ॥

गात्रमिति । तत्रभवत पूज्यस्य कुमुदैकबन्धोश्चन्द्रस्य सबन्धि अशेषैर्बुधै-
दैर्विद्वद्भिश्चोपलाल्य श्लाघनीयम् । एकत्रास्त्रायत्वेन चेति भावः । गात्रं केवलं
शरीरमेकमेव आ समन्तात्पाण्डु श्वेत वर्तत इति न मन्ये । किन्तु गोत्र चन्द्रवं-
शोऽप्यापाण्डु पाण्डुराजपर्यन्त वर्तत इत्यत्र स्फुट मन्ये । कुत एतदत आह—
यस्मादिति । यस्मात्कारणात् हे यदुवीरकन्ये कुन्ति, त्वं प्रजा सतर्ति न
लभसे न प्राप्नोषि । अत्र चन्द्रवशस्य पाण्डुराजपर्यन्तस्थितिरुपवाक्यार्थं प्रति
पुत्रालाभरूपोत्तरवाक्यार्थस्य हेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ३२ ॥

न हीति । विधिः कर्म श्रौतस्मार्ता मकम् । ‘विधिर्विधाने दैवेऽपि’ इत्यमरः ।
असुतानामपुत्राणां फल स्वर्गादिरूपमतीव मृश न नह्यते न घटयति । इत्येव श्रुतौ
वेदे सिद्धे प्रसिद्धेहेतोः । जीवतो मम परलोक शत्रुजन आह्वेन युदेन साम्यो
यथा भवति तथा मीलत त्रियमाणस्यापि मम परलोक स्वर्गादि शत्रुजनश्च आ-
ह्वेन ज्योतिषोमादियहेन युदेन च साम्यो न भवति । ‘जातपुत्र कृष्णकेशोऽग्नी-
नादधीत’ इत्यादिना सपुत्रस्यैव वैतानकर्मण्यधिकारश्रवणादिति भावः ।
‘आह्वय सगरे यज्ञे आह्वानेऽपि’ इति विश्वः । अत्रापि वाक्यार्थहेतुकं काव्यलि-
ङ्गम् । स्वागतावृत्तम्—‘स्वागतेति रनभाद्गुह्युग्मम्’ इति लक्षणात् ॥ ३३ ॥

अहमिति । हे अर्भक, तव अमीष्टताया प्रेम्ण पदे स्थानेऽहं किम् । उ-
ताम्या माता किम् । त्वत्प्रेमपात्रमहं वा माता वैत्यर्थः । इत्युक्तप्रकारया मातुर्धु-
र्मप्रे तातस्य पृच्छया प्रश्नेन प्रलोभ्यतेऽनेनेति प्रलोभेन करणत्वेन फलादिना तुल्यं
तत्पारतम्यं यथा तथेत्यर्थः । प्रवदन्तं त्वमेवामीष्टतापदं मातैवेत्यन्यतरद्वापमाण-
मर्भकं विशु मुदा हर्षेण हसन्सन् पुण्यभागभाग्यवान्पुरुषो मूर्ध्नि जिप्रति । अभा-
ग्यानां पुत्रगूर्धाप्राणस्यातिदुर्लभत्वादिति भावः । वंशस्यवृत्तम् ॥ ३४ ॥

निन्द्यते पितृनिन्दन्निरेपत्यवनः पुनान् ।

अध्वनीनैरतिश्रान्तैरवक्रेशीव पादपः ॥ ३५ ॥

कदापि तावगच्छत्य कल्पमूनिग्हामिव ।

नार्यामदितुमर्हामि नरवाहनसंनिभः ॥ ३६ ॥

किं भोगवैभवयशःश्रितिर्जीवितार्थै-

रम्भोग्हाश्रि नियमैरनघैस्त्वमेव । १

शापातिरेकद्वेषावकृत्नायिनो मे

तापापनोदविषये तनयं प्रसुप्तं ॥ ३७

— इत्यसंकोचतः शोचतः पञ्चप्रभुभिः समप्रमन्दाश्रमणीयं
मन्दाश्रमणीयञ्चित्तुम् इदं वचनं प्रयापि कथयामास । ३७

निन्द्यत इति । निगन्तमर्त्तनेव धनं यन्म सोऽपुनः पुनान् तस्मिन्निन्द्यते-
दकृच्छित्तया दुःखितैः पितृभिः पूर्वैः अवक्रेशी निःकल पादपौ दृष्टोऽतिश्रान्तै-
रध्वनीनैः पथिकैरिव निन्द्यते । निन्दतेः कर्त्तव्यं लट् । 'एष वा अनृते यः पुत्रो'
इति श्रुतेः अपुनस्य पितृकृत्तनाश्रमणीयमिति भावः । पुनान्विपुलानामानुष्टुमं
वृत्तम्—'यस्या ल- सत पुनो न्यास्या पुनान्विपुला नदा' इति लङ्गात् । अन्य
व वक्रविशेषत्वात्—'वक्रं नायाशसो न्यातानन्धेनोऽल्लुपि स्वातम्' इति-
तरत्र लङ्गणं बोध्यम् ॥ ३५ ॥

कदेति । नरवाहनेन इत्येतेन संनिभत्वेन । अहं तातेति चन्दम्य जनकवाच-
कस्य कल्पमूनिरहा कल्पमूनिगामिन्यार्यामदितुं वाच्यमिति नु अर्यां वाच्ये
मदितुं च कदापि नार्हामि । अतो घनात्मन्य चात्राया इवापुनस्य तातेति व्यव-
हारस्याप्यसौगदिलभः । चतु 'अपुनस्य स्वर्गमात्रेण तनलकल्पवृक्षप्रथना
दुर्लभा' इति, यदपि 'इत्येवद्विपमानमैश्वर्यं पुत्रमावाशिष्ठलम्' इति नृसिंह,
तदुभयन्यनादरणीयम् । नरवाहनसंनिभ इति सादृश्योपयोगिनो वैश्वर्या-
पत्तेरनरस्योक्ते पौनरुक्त्यावत्तेष्वेति ॥ ३६ ॥

क्रिमिति । भोग-सन्वन्दनवनितायतुभवः, वैभवमैश्वर्यम्, यजो दान-
पालनशास्त्रन्या कीर्तिः, क्षितिः भूः । राज्यमिति यावत् । जीवितं प्राणधारणम्,
पुत्रान्यायानि येषां तेषां । चापस्य क्रिदन्तत्त्वातिरेक्येति चयः य एष दवाश्र-
को दवाश्रित्याल्लिङ्ग्येति श्यायिनः । ताच्छास्त्रे गितिः । मे मन क्रिम् । कार्य-
मिति चयः । ताच्छास्त्रस्य मे तानन्यापनोदनविषये निराशय हे अन्मोहहासि,
त्वनेवानघैर्भक्तवृत्तत्वेन निर्दोषैर्लियमैन्तनयं प्रसुप्तं जनयैः । सुवतेः प्रार्थनार्था
लोट् । पुनसंपादकभोगस्य शापेनापितृत्वादिति भावः ॥ ३७ ॥

इतीति । इत्युत्तरद्वारेणसंकोचं निर्द्धवं यथा तथा शोचतो दुःखायमानस्य

१ 'प्रसुप्त' इति पाठः.

राजन्, खलु पुरा मम पिता पितामहसमानस्य निशान्तमधिव-
सतः कृशां तनुलतां तपसा बहतोऽपि दिशां ततिषु निशान्तरविका-
न्तिभृशान्तरङ्गाङ्गरुचां तरंगपरंपरां तरलयतोऽज्ञान्तमनसो मुने-
रुपान्तपरिचरणाय मामनुशासितशैशवराज्यामपि नियोज्यामक-
रोत् ।

ततो नियोगान्समयेषु लब्धुं मया महायज्ञजुषा महर्षेः ।

आरामवह्नीरपहाय तस्य भ्रूवह्निमेव प्रीतिपाल्य तस्थे ॥ ३८ ॥

यथा यथा सेवनयज्ञजन्मना निदाघतोयेन निषिक्तमङ्गकम् ।

तथा तथावर्धत तापसान्तिके महाविकासा मम भक्तिवह्नी ॥ ३९ ॥

पत्युरप्रभुवि समयेण महता मन्दाक्षेण लज्जया रमणीया मनोज्ञा मन्दाः परिमिता
अक्षराणि मणय इव तैर्यञ्चितं संघटितमिदं वक्ष्यमाणं वचनं पृथा कुन्त्यपि
कथयामासोक्वती । कथयतेर्लिख्यामादेशेऽस्त्येनुप्रयोगः ॥

राजन्निति । राजन्, खलु 'निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानुनये खलु'
इत्यमरः । पुरा कन्यात्वदशायां मम पिता कुन्तिभोजो निशान्तमधिवसतः स्वग्रहे
वर्तमानस्य । 'उपान्वध्याद्बसः' इति कर्मत्वम् । पितामहेन ब्रह्मणा समानस्य
तपसा कृच्छ्रचान्द्रायणादिना कृशा तनुर्लतेव तां बहतोऽपि । तपःकृशस्यापीत्यर्थः ।
दिशां प्राच्यादीनां ततिषु समूहेषु निशान्तरवेर्बालसूर्यस्य कान्तीनां मृशमन्तरङ्गा-
णामाप्तानाम् । तत्तुल्यानामित्यर्थः । अङ्गरुचां देहप्रभाणां तरंगपरंपरां तरलयतः
प्रसारकस्याशान्तं शान्तिरहितम् । कुङ्कमिति यावत् । मनो यस्य मुनेर्दुर्वासस उपान्ते
समीपे परिचरणाय शुश्रूयणायानुशासितं पालितं शैशवं बाल्यमेव राज्यं यया तां
तथोक्ताम् । बाल्यात्परिचरणाश्चामपीत्यर्थः । मां नियोज्यां परिचारिकामक-
रोत् । महतां सेवाया दुर्लभत्वादविचार्य कुलवयःशीलादिकमवश्यं तेषां सेव-
नीयत्वादिति भावः ॥

तत इति । ततः समयेषु स्नानाद्यवसरेषु नियोगाज्जलानयनाद्याप्याल्लब्धुं
प्राप्तुं महान्तं यज्ञं जुषत इति तथोक्तया मया आरामे बह्नीः पुष्पलता विहाय
तस्य महर्षेर्दुर्वाससो ध्रूरेव बह्नी तां प्रतिपाल्य निरीक्ष्य तस्थे स्थितम् । तिष्ठते-
र्भावे लिट् । बाल्योचितपुष्पावचयं विहाय तन्नियोगानुदपादयमित्यर्थः । यत्तु
'नियोगात्' इति पद्यम्यन्तपाठे भ्रमेण 'नियोगादनुज्ञावाक्यात्' इति तृषिद्धः, तत्तु-
च्छम् । 'लब्धुम्' इति तुमुशन्तस्य कर्माकाङ्क्षया साक्षात्त्वदोषापत्तेश्च ॥ ३८ ॥

यथेति । ममाहमेवाङ्कं शरीरं सेवनयज्ञान्मुनिसेवानुकूलव्यापाराबन्ध-
नस्य तेन निदाघतोयेन भ्रमजलेन यया यया निषिक्तमभिषिक्तम्, तथा तथा

१. 'पुरा खलु पिता मम' इति पाठः. २. 'रविकान्त' इति पाठः. ३. 'अन्तरङ्ग-
वचाम्' इति पाठः. ४. 'तरलयितुः' इति पाठः. ५. 'शैशवराज्याम्' इति पाठः.
६. 'निदेनात्' इति पाठः. ७. 'प्रतिहाय' इति पाठः.

तपस्विनस्त्रस्य तपःकृशस्य सरूपतामानुमिवाश्रयद्भिः ।

दिने दिने मे द्यनीयरूपैरङ्गैरशोपैरतिकाश्यमापे ॥ ४० ॥

आपादनेन समिधामभिपेकवारा-

३५१ मभ्यर्चनासुमनसामपि तापसेन्द्रः ।

मथ्येव शिष्यजनताममितां वितन्व-

न्नन्ते वसन्तमपि क्रोपमपाचकार ॥ ४१ ॥

एकां समां तत्र वसन्कदाचिदेकां स मां पार्श्वगतामवेक्ष्य ।

समाधिवृत्त्या सह मौनमुद्रां समापयामास तपोधनेन्द्रः ॥ ४२ ॥

‘वत्से, भवत्सेवासंप्रदायेन संप्रति भृशं प्रसीदामि’ इति व्याहृत्य स मुनिरनुकम्पितचेता मह्यमत्यर्थममीप्सितार्थसमर्थापनपरतन्त्रं कमपि मन्त्रमुपादिक्षत् ।

महान्विकासो वृद्धिर्यस्याः सा मम भक्तिरेव वदन्ती पुष्पलता तापसस्य दुर्वास-
सोऽन्तिके संनिधाववर्धत प्रवृद्धाम् । रूपकालंकारः ॥ ३९ ॥

तापस्विन इति । तपसा कृशस्य तपस्विनो दुर्वाससः सरूपतां साहचर्यमाप्तु-
मिवेत्युत्प्रेक्षा । आश्रयद्भिः सेव्यमानैर्दयनीयं कारुण्यास्पदं रूपमाकृतियेषां तैः ।
कृशीभूतैरिति यावत् । अशोपैरङ्गैरवयवैरतिकाश्यमापे प्राप्तम् । आप्रोतेर्मावे-
ष्टिद् ॥ ४० ॥

आपादनेनेति । तापसेन्द्रो दुर्वासः समिधामिन्धनानामभिपेक्य वारं
जलानामभ्यर्चनासुमनसां देवपूजाकुसुमानामपि त्रयाणामापादनेन संग्रहनेन हेतु-
नाऽमितामनेकां शिष्यजनता शिष्यभावं मथ्येव वितन्वन्विस्तारयन्तन् । एक-
यैव शिष्यत्रयवृत्त्यसंपादनादिति भावः । अन्ते समीपे । मनसीति यावत् ।
वसन्तं वर्तमानमपि शिष्यमपीति च । क्रोपमपाचकार दूरीकृतवान् । प्रसन्नोऽम्-
दित्यर्थः । ‘छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये’ इत्यमरः ॥ ४१ ॥

ततः किमित्यत आह—एकामिति । स तपोधनेन्द्रो दुर्वासास्तत्र पृथाराम
एकां समां संवत्सरम् । ‘शयनोऽर्त्री शरत्समाः’ इत्यमरः । वसन्तन् । कदार्षि-
त्पार्श्वगता निकटस्थतामेकां परिजनरहितां मां अवेक्ष्य समीक्ष्य समाधेयोंगस्य
वृत्त्याभ्यासेन सह मौनमुद्रां वाचंयमत्वं समापयामासापतितवान् । द्वयमपि
त्यज्वा मानुवाचेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

वत्स इति । हे वत्से कुन्ति, भवत्याः सेवासंप्रदायेन शून्यप्राविधिना संप्रती-
दानीं भृशं प्रसीदामि प्रसन्नोऽस्मि । इत्युक्तप्रकारेण व्याहृत्योक्तवानुक्तमितं कृपा-
न्वितं चेतो मनो यस्य तपोक्तः स मुनिर्दुर्वासा मह्यमत्यर्थं भृशममीप्सितार्थस्य

अपि क्रुधामावसतेरमुष्मान्मत्वा गुरुत्वं वरमन्नलाभे ।

अपुष्पवत्यामपि मे दशायामामोदमारोऽधिकमाविरासीत् ॥४३॥

अधुना तस्य प्रभावेन शतमण्डपानामु निखिलासु लेखारेणामु
ये ये परार्ध्यास्ते ते रहसि कृतसांनिध्याः स्वानुगुणगुणगणविभवा-
नात्मभवान्मयि विकसद्गुणकम्पाः संपादयिष्यन्ति । *full of*

इति नृपाय कृपायतचेतसे यदुमुता मुनिनेतुरनुमहम् ।

अदशनत्रणपीडमहर्षतेरभिदधे रतसंगमनं विना ॥ ४४ ॥

कामितार्थस्य समर्थापने संघटने परतन्त्रं आयत्तम् । समर्थमिति यावत् । कमप्य-
निर्वाच्यम् । 'गुरुं प्रकाशयेद्धीमान् तु मन्त्रं प्रकाशयेत्' इति मन्त्रनामाप्रकाश-
स्मरणात् । मन्त्रमुपादिशदुपदिष्टवान् । दिशतेः कर्तरि लुङ् ॥

अपीति । क्रुधा कोपानामावसतेर्निवासभूतादप्यमुष्माहुर्वाससो वरभूतस्य
मन्त्रस्य लाभे सति गुरुत्वमाचार्यत्वं भला ज्ञात्वा । क्रुद्धस्य गुरुत्वात्स्मरणात्कुद्धेऽपि
शुश्रूषातिशयेन प्रसादसंपादनादात्मनि गुरुत्वं श्रेष्ठं वा मत्वा । मे ममापुष्पवत्या
पुष्परहितायामपि अरजोवत्यामपीति च । दशायामवस्थाया चाल्ये च । अत एव
विरोधाभासोऽलंकारः । आमोदमारः परिमलातिशयः सतोपातिशयश्चाधिकमावि-
रासीत् । 'आमोदो गन्धहर्षयो' इति विश्व ॥ ४३ ॥

अधुनेति । अधुनेदानीं शतमण्ड इन्द्रो मुण्डादिर्यासा तामु निखिलास्वदि-
लासु लेखाना देवाना रेणामु पङ्क्तिषु ये ये परार्ध्या गुणवत्तरास्ते ते वक्ष्यमाणा
इन्द्रादयस्त्वस्य मुन्युपदिष्टमन्त्रस्य प्रभावेन सामर्थ्येन रहसि कृतं कारितं सांनिध्यं
समीपस्थितिर्मेपा ते तद्योचाः । 'ध्यानमात्रसाध्यसानिध्याः' इति पाठान्तरम् ।
विकसन्त्यनुकम्पा येपा ते तद्योचाश्च सन्तः स्वस्य प्रत्येकमात्मनोऽनुगुणोऽनुरूपो
गुणाना शौर्यधैर्यादीना गणस्य सपस्य विभव समृद्धिर्वेपा तानात्मभवान्मुनान्मयि
संपादयिष्यन्ति जनयिष्यन्ति ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण कृपयायतं सान्द्रं चेतो यस्य तस्य मुनीनां नेतुर्नाय-
कस्य दुर्वाससोऽनुग्रहं वरमन्त्रदानरूपं प्रसाद यदुमुता कुन्ती नृपाय पाण्डवे ।
अहर्षते. सूर्यस्य सबन्धि न विद्यते दशनत्रणाना दन्तशताना पीडा इ खं यस्मि-
स्तत् । चौर्यरततादिति भावः । रतस्य मुरतस्य संगमनं प्रापणं विनासिद्धे कथ-
यामास । तदितरत्सर्वमुवाचैत्यर्थं । तस्य लोकद्वयनिन्दतादिति भावः । कुन्ती
मन्त्रपरीक्षणाय सूर्यमाहूय चाल्ये तेनोपभुङ्केति भारतकथाप्रानुसंधेया । हृतवि-
शम्भितवृत्तम् ॥ ४४ ॥

१. 'लेखारेणामु' इति पाठः. २. 'ध्यानमात्रसाध्यसानिध्याः' इति पाठः.

३. 'स्वसातुद्रुपगुणविभवात्' इति पाठः. ४. 'रतिः' इति पाठः.

प्रथमः स्वकः ।

in Namelana ga

grimgasuta cha

इति वचनमयीं मुधां किरन्तीं यदुत्पत्तयानया प्रशस्तमानः ।
पतिरनुमनुते स्य पौरवाणां प्रकृतमहोत्सवपारदर्शनाय ॥ ४५ ॥

तदनन्तरम्—

धर्मात्प्राप युधिष्ठिरं पवनतो मीमं च मीमं द्विपां

३५ जिष्णोर्जिष्णुमतीव घृष्णुमनघा कुन्ती मुनेर्विद्यया

३५ अन्या सापि तथैव तत्र नकुलं रूपास्पदं गीष्पतेः *३५*

३५ सच्छात्रं सहदेवमप्यजनयत्रासत्ययोरन्तिक्रात् ॥ ४६ ॥

उदु वासवनन्दनसंभृताः सपटुगीतिरप्रमदालयः ।

मुमनसस्तु यथोचितमाचरन्निपतनं मुवि नृत्यविधिं दिवि ॥ ४७ ॥^(४)

इतीति । इत्युक्तप्रकारा वचनमयीं वामूपा मुधाममृत किरन्तीं स्रन्तीं
चतुत्पत्तयानया कुन्तीं प्रशंसमानं श्लाघमानं पौरवाणां पतिं पाण्डुं प्रकृतस्य
महोत्सवस्य धर्मप्रदामरूपस्य उत्तरामन्तं पुत्रसंपादनरूपस्य दर्शनायानुमनुते
स्य । 'पुत्रानुत्पादय देवेश्व' इत्यनुज्ञातानित्यर्थं । पुण्ड्रिताप्राकृतम्—'अयुजि
नयुगरेफलो यद्धारो युजि च नजं जरगाश्च पुष्पिताप्रा' इति लक्षणात् ॥ ४५ ॥

तदनन्तरमिति । धर्मादिति । तदनन्तरमियुत्तरेण संबध्यते । तदन-
न्तरं पाण्डुनुमत्यनन्तरम् । अतथा भर्तृज्ञानाभिर्दोषा कुन्ती मुनेर्विद्यया । तदुप-
दिष्टमत्रप्रभावेनेत्यर्थं । धर्मात्प्रापयुधिष्ठिरं धर्मराजं प्राप । जनवाभासेत्यर्थं ।
पवनतो वायोद्विपां शत्रूणां मीमं भयकरं मीमं प्राप । जिष्णोरेन्द्रादतीव घृष्णुमत्य-
न्तर्धीरं जिष्णुमर्जुनं प्राप । 'जिष्णुरिन्द्रेऽर्जुने जने' इति विश्वः । अन्या सा द्वितीया
मात्रपि तथा कुन्युपदिष्टया विद्यथैव तत्र तन्मिजेन काले । काकाक्षि यायेनेनका-
रम्यात्रापि संबन्धः । नासत्ययोरधिभो । 'नासत्राधिभो दर्शना' इत्यमरः । अन्ति-
क्रात्समीपात् । तत्सङ्गादिति यावत् । न्यस्य सौन्दर्यस्याप्यदं स्थानं नकुलं गीष्पते-
र्बृहस्पतेः सच्छात्रं तुल्यम् । युज्येति शेषः । सहदेवमप्यजनयत् । यत्तु 'मुने
कुन्तीं मन्त्रानुष्ठय लेभे, तत्र मन्त्रप्रयोगं स्वयं पुत्रत्रयं प्राप, माद्री च तदुपदि-
ष्टेन चतुर्थेन मन्त्रेण पुत्रद्वयं प्राप इति वृत्तिः, तत्तु दुष्पाठित्वमिच्छामिमेव ।
महाभारतविरुद्धत्वात् । मुनेर्विद्यया तर्कयति मूलमगतं पररूपस्य मन्त्रम्येति स्व-
यन्विरुद्धत्वात् । किंच बाल्ये एतेन कर्णोत्पादनात्प्रकृतन्यूनतायां दुर्बलतामे-
वेति । शार्दूलविश्रीडितं वृत्तम्—सूर्याधिभसजास्तता सगुरव शार्दूलविक्रादि-
तम्' इति लक्षणात् ॥ ४६ ॥

तदन्विति । तदनु युधिष्ठिरादितन्मानन्तरं वासवस्येन्द्रस्य नन्दने हर्षणे
विषये नन्दनवने च संभृता नियुक्ता संपादिताश्च । पटुगीतिरवेण मनोहरगानेन
सहितानां प्रमदानामप्सरसानालयं पद्भयो वेधा वे पटुगीतिसदृशज्ञान-
द्वितप्रकृतमदसृष्टाश्च मुमनसो देवा पुष्पाणि च यथोचितं स्वस्वाहं क्रमेण दिवि

१. 'तदनन्तरम्' इति नास्ति वचिद.

जन्मोत्सवो महानेपां जलमत्यच्छमावहन् ।

विद्यामनन्यसामान्यां ध्रीडां कुम्भभुवोऽनयत् ॥ ४८ ॥

स्वस्य चक्रगतिं सख्युः स्वयमप्याश्रिता इव ।

जवात्प्रदक्षिणज्वाला ज्ज्वलुर्यज्वपावकाः ॥ ४९ ॥

सामोदो भीमसंभूतिसंभूताशौचवत्तया । *impure*

संकुचन्निव संस्पर्शं समीरो मन्दमाववौ ॥ ५० ॥

कन्यकात्वेऽपि मय्येपा कामुकीति स्मरन्निव ।

प्रसूतिदिवसं कुन्त्याः प्रादियुतदहस्करः ॥ ५१ ॥

पुष्पात्प्रागेव सुपुवे पुत्रमेवेति वीरुधः । *creepers*

स्वर्गे तु नृत्नविधिं नाट्यमाचरन्कृतवन्तः । भुवि तु निपतनमाचरन् । 'सुमना मालती-
पुष्पपण्डितेषु सुरेऽपि च' इति विश्वः । 'क्षियः सुमनसः पुष्पम्' इति पुष्पवा-
चित्त्वे लीलिङ्गता । अत्र केवलप्रकृतास्पदः श्लेषालंकारः । पादकमानुसरणे यथासं-
ख्यालंकारश्च । द्वयोः संसृष्टिः ॥ ४७ ॥

जन्मोत्सव इति । एषां युधिष्ठिरादीनां महाजन्मोत्सवः जलमत्यच्छमावह-
न्कुर्वन्सन् अन्येषामसामान्यामसाधारणीमनन्यसामान्यां कुम्भभुवोऽगस्त्यस्य
विद्यां स्वोदयेन जलनिर्मलीकरणात्मिकां ध्रीडां लज्जामनयद्रमयामास । अनन्यसा-
धारण्यभङ्गादिति भावः । नयतेर्दुहादिलाट्टिकर्मकत्वम् ॥ ४८ ॥

स्वस्येति । यज्वनां यागवतां पावकात्प्रेतामयः स्वस्य सख्युर्वायोश्चक्र-
गतिं वर्तुलगमनं स्वयमप्याश्रिता इवेत्युत्प्रेक्षा । जवाद्द्वेगारप्रदक्षिणज्वालाः सख्य-
श्रियाः सन्तो ज्ज्वलुर्ज्वलन्ति स्म । ज्वलतेः कर्तरि लिट् ॥ ४९ ॥

सामोद् इति । सामोदः सहपः सगन्धश्च समीरो वायुर्भामस्य पुत्रस्य
संभूत्योत्पत्त्या संभूतं जातमशौचमस्यास्तीति तद्वान् तस्य भावस्त्वता तथा हेतुना
संस्पर्शं परेषां स्पर्शनविषये संकुचन् लज्जमान इवेत्युत्प्रेक्षा । मन्दं शनैराववौ
वाति स्म । वातेः कर्तरि लिट् ॥ ५० ॥

कन्यकात्वे इति । एषा कुन्ती कन्यकात्वेऽनूटलदशायामपि मयि विषये
कामुक्त्वभूत् । इत्युक्तप्रकारस्य वृत्तान्तस्येति शेषः । स्मरन्निवेत्युत्प्रेक्षा । अहस्करः
सूर्यः कुन्त्याः प्रसूतिदिवसं प्रसवदिनं प्ररूपेण प्रादियुतप्रकाशयामास । रविरपि
प्रकृष्टप्रकाशोऽभूदित्यर्थः । प्यन्तात् सुतेर्लिट् । 'फिधित्पुन्ध्रः कर्तरि चङ्' इति
षट् 'सुतिस्वाप्थोः-' इति संप्रसारणम् ॥ ५१ ॥

पुष्पादिति । एषा कुन्ती पुष्पात् ऋतोः द्रुमुमाद्य प्राग्पूर्वमेव पुत्रं कर्णं सुपुवे
जनयामास । इति मरवेवेति शेषः । अतएव गम्योत्प्रेक्षा । पृथामा वने कुन्त्या वागा-
रव्ये वीरुधो लताः प्रसूनात्प्राग्पुष्पोत्पत्तेः पूर्वमेव पुष्पवृष्टमाग एवेति च । फलेप्र-

फलेग्रहय एवासन्प्रसूनात्प्राक्पृथावने ॥ ५२ ॥

तदनु गुणगणैरभङ्गुरशुभंयुवाविकीससमये समये—

प्रजाधिपोऽसौ प्रथमं युधिष्ठिरे सुतेषु तेजस्विषु तेषु पञ्चसु ।

प्रभाकरे पञ्चतपा इवोन्नते प्रपातयामास विलोचनद्वयम् ॥ ५३ ॥

तपस्विनीनां स्तनपायिनस्ते दरकणत्कीचकदत्तकर्णाः ।

वने दिनान्ते वसुधेन्द्रपुत्रा वल्केषु निद्रासुखमन्वभूवन् ॥ ५४ ॥

श्रुत्पीडया स्तनरसे कलहं शिशूनां

कुन्ती तदा शमयितुं कुचकुम्भयुग्मे ।

एकं युधिष्ठिरधनंजययोश्च भाग-

मेकं समीरणसुतस्य च संविभेजे ॥ ५५ ॥

इयः फलधारिण्य आसन् । फलानामप्रतः पुष्पं धृत्वा जायमानत्वादिति भावः । 'स्याद्रजः पुष्पमार्तवम्', 'स्यादवन्यः फलेग्रहिः' इत्युभयत्राप्यमरः । 'जन्मोत्सवः' इत्यादिभिः पञ्चश्लोकैर्जलनिर्मलीभषणादिवस्तुना तेषां लोकोत्तरमाहात्म्य-प्रतीतेर्वस्तुना वस्तुध्वनिः ॥ ५२ ॥

तदन्विति । तदनु गुणगणैश्चन्द्रतारावलादिभिरभङ्गुराया अशीणायाः शुभंयु-तायाः शुभयोगस्य विक्राससमये वृद्धिजननकालामिक्षे समये लग्नविशेषे इत्युत्त-रेणान्वयः । 'घटो नीलघट' इत्यादिषु द्विधेयकोटावधिकारगहितात्मरं न पौनर-प्यम्' इति सांप्रदायिकाः । 'शुभंयुस्तु शुभान्वितः' इत्यमरः ॥

प्रजाधिप इति । अतौ प्रजाधिपः पाण्डुस्तेजस्विषु तेषु पञ्चसु सुतेषु । तन्मध्य इत्यर्थः । उन्नते महति युधिष्ठिरे पञ्चतपाः पञ्चाग्निमध्ये तपस्वी प्रभाकरे सूर्य इव । सूर्यस्याग्नीना पञ्चसंख्यापूरकत्वस्मरणादिति भावः । विलोचनद्वयं प्रथमं प्रपातयामास प्रवेशितवान् । ज्येष्ठस्यैव पुत्राणामभ्यर्हितत्वादिति भावः ॥ ५३ ॥

तपस्विनीनामिति । ते वसुधेन्द्रपुत्रा युधिष्ठिरादयो वने तपस्विनीनां ऋषिपत्नीनां स्तनपायिनः स्तन्यरसं पिबन्तः दरं ईषत्कणत्सु शब्दायमानेषु कीचकेषु वेणुविशेषेषु दत्तावासकौ कर्णां येषां ते तयोक्तश्च सन्तः । 'वेणवः कीचकाले स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोदताः' इत्यमरः । दिनान्ते सायंकाले वल्केषु वल्कलेषु । 'वल्कं वल्कलमस्त्रियाम्' इत्यमरः । निद्रासुखमन्वभूवन्ननुभूतवन्तः । वने घात्रीस्तन्यतद्दानडोलानानसंभवादिति भावः ॥ ५४ ॥

श्रुदिति । कुन्ती शिशूनां श्रुत्पीडया वसुधादुःखेन हेतुना स्तनरसे विषये कलहं शमयितुं वारयितुं तदा कुचौ कुम्भाविव तयोर्युग्मे एकं कुचकुम्भं युधिष्ठि-रधनंजययोश्च भागं एकं समीरणसुतस्य मीमस्य भागं संविभेजे विभागमकरोत् ।

निशाचरैः समं बाल्ये नियोज्जुमिव कौतुकी ।

उत्तानशयने मुष्टिमुदग्रां मारुतिर्दधौ ॥ ५६ ॥

ततः क्रमेण गतेषु कतिपयेषु वासरेषु— ^{मुक्ति} ^{दिनेषु}

पद्मिरात्मपितृयोपिति भूमौ स्पर्शनं परिहरन्त इवैते ।

जानुभिः करसरोजसहायैश्चक्रमं चमदकुर्वत बालाः ॥ ५७ ॥

आदाय भीममतिमांसलमुत्तमाङ्गे- शिरसि आङ्गुलः

ऽप्यात्राय जानुकृतचक्रममाश्रमान्ते ^{सुन्दरुङ्गुल} ^{दिनेषु}

वाहालत्वैव वहनाद्विरराम शश्व-

त्कौतूहलं न तु कदाचन तापसीनाम् ॥ ५८ ॥

वृद्धतापसपुरः प्रसारितं वेणुदण्डमवलम्ब्य शैशवे ।

भाषयन्निध गदापरिमहं भाविनं पवनभूश्चचार सः ॥ ५९ ॥

संविर्बाद्धजतेः कर्तारि लिट् । भीमस्य बहाकित्वादिति भावः ॥ ५५ ॥

निशाचरैरिति । मारुतस्य वायोरपलं मारुतिर्भीमः । 'अत इन्' इतीच् । बाल्य एव निशाचरैः समं राक्षसैः सह नियोज्जुं बाहुयुद्धं कर्तुं कौतुकी कुतूहलवानित्युपेक्षा । उत्तान ऊर्ध्वमुखे शयने निद्रायाम् । तदवसर इति यावत् । 'स्यान्निद्रा शयनं स्वापः' इत्यमरः । उदग्रामुच्चतां मुष्टिं मुकुलिताहलीकरविन्यासं दधौ धृतवान् ॥ ५६ ॥

तत इति । ततः क्रमेण कतिपयेषु केषुचिद्वासरेषु दिनेषु गतेषु सत्स्वित्युत्तरेणैकवाक्यम् ॥

पद्मिरिति । एते बाला बुधिष्टिरादय आत्मनः पितुः पाण्डुर्योपिति भार्याभाम् । मातृस्थानायामिति यावत् । भूमौ पद्भिः पादैः स्पर्शनं स्पर्शं परिहरन्त इत्येत्युपेक्षा । करौ सरोजे क्रमले इव तौ सहायौ येषां तैर्जानुभिश्चक्रमं गमनं चमदकुर्वत चमत्कृतवन्तः । जानुचारं चक्रुरित्यर्थः । स्वागतादृत्तम् ॥ ५७ ॥

आदायेति । आश्रमानामन्ते समीपे जानुभ्यां कृतथंक्रमो येन तमतिमांसलं यद्बलम् । 'बलवान्मांसलोऽमलः' इत्यमरः । भीममादाय शहीत्वा उत्तमाङ्गे स्थिरस्थित्यदि शिरस्यीनां मुष्टिपर्यन्तं आहतवत्तं पुण्ड्रतैव वहनाद्विररणाद्विरराम । विश्रान्ताभूदित्यर्थः । रमतेः कर्तारि लिट् । तापसीनां शश्वत्पुनःपुनः कौतूहलं तद्वहनकौतुकं तु कदाचन न विरराम । अतिरमणीयत्वादिति भावः । अत्र पर्यवाक्यार्थे वहनविरमणस्यातिमांसलताहेतुकत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ५८ ॥

शृसेति । त पवनभूर्भीमः शैशवे बाल्ये वृद्धेन स्थविरेण तापसेन पुरोऽप्रे प्रसारितं वेणुदण्डमवलम्ब्य भाविनं भविष्यन्तं गदायाः परिमहं स्त्रीकारं भाषय-
जन्मपक्षियेत्युपेक्षा । चकारागच्छत् । चरतेः कर्तारि लिट् ॥ ५९ ॥

मुनिसुतैरविशेषजुपो वने मुहुरमी नवशैशवकेलिपु ।

मलिनतामनयन्त कलेवरं भदकलाः कलभा इव धूलिभिः ॥ ६० ॥

तत्र तत्र मृदुपांसुपु पाण्डोः पुत्रपादतलविन्यसनेन ।

छत्रकेतुकुलिशैः स्फुटरेखैश्चित्रवत्यभवदाश्रमभूमिः ॥ ६१ ॥

लीलास्मितैः सृकियुगाद्गलद्गिलालजलानां पृपतैर्वृहद्भिः ।

बाला दधुस्ते हृदि मौक्तिकानां माला धुतोद्द्वेखनरन्ध्रसूत्रा ॥

अत्यन्तवाल्यादमृतायिताभिरन्योन्यमर्धोक्तिभिराह्वयस्तु ।

स मीमसेनोऽजनि पाण्डुपुत्रेष्वर्धोक्तनामापि च पूर्णनामा ॥ ६३ ॥

मुनिसुतैरिति । अमी युधिष्ठिरादयो मुनीनां सुतैर्बालकैरविशेषं तारतम्य-
राहित्यं जुपन्त इति तथोक्ताः । तत्तुल्याः सन्तः । नवासु शैशवकेलिपु बाल्यो-
चितक्रीडासु वने भदकला भदोत्कटाः कलभा इव गजशावका इव धूलिभिः
पांसुभिः कलेवरं शरीरं मलिनतां मालिन्यं मुहुरनयन्त प्रापितवन्तः । पांसुक्री-
डयेति भावः । नयतेर्दुह्यादित्वादिकर्मकत्वम् । उपमालंकारः ॥ ६० ॥

तत्रेति । आश्रमभूमिः । मृदवः पांसवः सूक्ष्मरजांसि येषु तेषु तत्र तत्र देशेषु
पाण्डोः पुत्राणां पादयोस्तलानामधःप्रदेशानां विन्यसनेन क्षेपणेन हेतुना स्फुटा
रेखा लेखाकारा येषां तैश्छत्रकेतुकुलिशैश्चित्रवती आलेख्यवतीवामवदिति
गम्योत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगात् ॥ ६१ ॥

लीलेति । ते बाला लीलायुक्तं स्मितं येषु तैः सृक्किणोरोष्ठप्रान्तयोः युगा-
द्गलद्गिलालजलानां पृपतैर्विन्दुभिः । 'सृक्किणो स्मिन्दिनी
लाला,' 'पृषन्ति विन्दुपृपतौ' इत्युभयत्राप्यमरः । धुतानि त्यक्तान्यु-
द्द्वेखनमुत्तेजनं रन्ध्रं सूत्रं च तानि यासां ता मौक्तिकानां माला हृदि वक्षसि दधु-
रिवेति गम्योत्प्रेक्षा ॥ ६२ ॥

अत्यन्तेति । अत्यन्तवाल्यादेतोः । अमृतसवदाचरन्तीभिरमृतायिताभिः ।
तद्वन्मपुराभिरिति यावत् । अर्धोक्तिमिदं युधिष्ठिरमीमार्जुन इत्यादीनामर्धभागैः
पाण्डुपुत्रेष्वन्योन्यमाह्वयस्तु सस्तु स प्रसिद्धो मीमसेनोऽर्धमुक्तं नाम यस्य
तयोक्तोऽपि पूर्णं संपूर्णमुक्तं नाम यस्य तथोक्तः अजन्यभूत् । 'विनापि
प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोपो वाच्यः' इति सेनपदस्य लोपेन तस्य सर्वायं बोधकत्वा-
दिति भावः ॥ ६३ ॥

१. 'सृक्युगाद्' इति पाठः. २. 'ललितैः पृषद्भिः' इति पाठः. ३. 'पाण्डुसन्तुपु'
इति पाठः.

तदानीमयमम्बालिकासूनुरविलम्बितं संक्रन्दन इव पञ्चनन्दः
नागमसंपदा तथा मुदममितंपचां वभार । ६४ ॥

पुत्रेषु तेषु क्रमपोषितेषु विलोकयन्त्या विहरत्सु कुन्त्याः ।

आप्याययामासतुरन्तरङ्गं प्राप्यापि माद्रीतनयौ यमत्वम् ॥ ६४ ॥

तैरादराद्वनलतासु दृढीकृतासु

ढोलाविधेः परिचितस्य सहर्षिपुत्रैः ।

पर्यायलब्धमसकृत्पवमानसूनो-

रारोहणं हृतमभूदवसानभूमिः ॥ ६५ ॥

भीमेन दन्तयुगले विधृतं यमन्ये

वन्येभमारुहुरद्रिनिभं सगर्भ्याः ।

तदानीमिति । तदानीमम्बालिकायाः सूनुरयं पाण्डुः संक्रन्दन इन्द्र इव
पञ्चानां नन्दनानां पुत्राणां आगमसंपदा लाभैश्वर्येण, पञ्चानां नन्दने वनेऽगमानां
वृक्षाणां पारिजातादीनां संपदेति च । अमितंपचामनल्पाम् । 'मितनये च'
इति मिते उपपदे पचेः खशि 'अहर्दिपद्-' इत्यादिना मुम् । मुदमगनन्दं वभार
धृतवान् । विभर्तेः कर्तरि लिट् । यत्तु 'अमितमधिकं पचांवभार पकं वभार
प्राप्तवानित्यर्थः' इति वृत्सिंहः तत्तस्य 'नालंकारो न शब्दस्य प्रक्रियात्र विलि-
ख्यते' इति सूचितं व्याकरणमौढ्यं विशदयति । यतः पचेरेकाच्कलादामः
'कृद्धानुप्रयुज्यते लिटि' इत्यत्रानुप्रयोगस्य प्रसक्त्यभावादिति ॥

पुत्रेष्विति । क्रमात्पोषितेषु तेषु पुत्रेषु पञ्चसु विहरत्सु क्रीडत्सु सत्सु विलोक-
यन्त्यास्तानपश्यन्त्याः कुन्त्या अन्तरङ्गं मनो मायाः सपञ्चास्वनयौ नकुलसहदेवौ
यमत्वमन्तवत्वं युग्मजातत्वं च प्राप्याप्याप्याययामासतुरानन्दयेताम् । अत्र
अन्तकत्वेऽपि संतोषजननमित्येको विरोधः । सपत्नीपुनत्वेऽपि तदित्यपरः ।
युग्मत्वेन स्तोपदिष्टविद्याद्वारा स्वपुनरत्वेन च जननाद्विरोध इति श्लेषप्रतिभोत्या-
पितो विरोधामासालंकारः ॥ ६४ ॥

तैरिति । तैर्दुग्धिष्टिरादिभिः ऋषिपुत्रैः सह दृढीकृतासु त्रिचन्द्रादिमेलनेन
दात्र्यं प्रापितासु वनलतासु आदरात्परिचितस्यारब्धस्य ढोलाविधेढोलाय-
स्य पर्यायलब्धं क्रमप्राप्तं पवमानसूनोभीमसारोहणपवसलभूमिः सन्नातिः
स्थानं हृतमसकृद्भूत् । अत्रिमांसलतया नीमस्य वनलता बहुशब्दलिता
बभूवुरित्यर्थः ॥ ६५ ॥

भीमेनेति । अन्ये सगर्भ्याः सोदरा युधिष्ठिरनकुलसहदेवा भीमेन दन्त-
युगले विधृतं सन्मितमद्रिनिभं पर्यततुल्यम् । अत्युन्नतमिति यावत् । वने भवं
वन्यमिभं गर्जं यमारुहुरारुहवन्तर्यं वन्येभं मानी विजयोऽर्जुनः स्वयमात्मने-

१. 'अभिर्वा वभार' इति पाठः. २. 'ढोला' इति पाठः. ३. 'विधृतेयमन्ये' इति पाठः.

Argument

शुण्डां प्रगृह्य विजयः स्वयमेव मानी

तं लीलया रदपथेन समारोह ॥ ६६ ॥

by the
the

तदनु विधिवदुपनीतानां क्रमेण मधुरेण वयसा शिरसा च विष्ट-
तवपुषां विनयगौरवपुषां सकलासु कलासु कौशलमुन्नीलयतां तेषां
यशांसि बलभेदनमदावलस्य धाम्नो युगलमपि युगपदुल्लङ्घयामासुः ।

नवतरुणिमलक्ष्मीतन्दनीयं शरीरं

i) Abode.
ii) Lustre

कुरुवृषभसुतानां कुर्वती नेत्रपात्रम् ।

मुनिततिरिति मेने मोहनाय त्रिलोक्याः

स्वविशिष्य इव कामः सोऽपि किं पञ्चधाभूत् ॥ ६७ ॥

अथ कदाचिदखिलहरिदन्तरनिरन्तरवलमानमलयपवमानक-
म्पितचम्पकसंपादितसौरभसंपदनुकम्पितनिलिम्पपथाः केसरकुसु-
मकेसरशिखरभासुरधूलीधूसरदिशो मनसिजविजयसहकारचतुर-

व लीलयानायासेन शुण्डां प्रगृह्य रदपथेन दन्तमार्गेण समारोह । नानिनामन-
न्योपजीवित्वात्र किंचित्क्रीडाकरमिति भावः । अत्र मानस्य स्वयं प्रगृह्यारोहणं
प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ६६ ॥

तदन्विति । तदनु विधिवदथाशास्त्रमुपनीतानामुपनयनसंस्कृतानां क्रमेण
मधुरेण मनोहरेण वयसा यौवनेन विष्टतं पूर्णं वपुर्येषां तेषां शिरसा विन-
यस्य गौरवं पुष्पन्तीति तथोक्तानां सकलासु चतुःपथिषु कलासु विद्यासु कौशलं
नैपुण्यमुन्नीलयतां प्रकटयतां तेषां युधिष्ठिरादीनां यशांसि विद्याविनयविवे-
कादिजन्याः कीर्तयो बलमयनमदावलस्यैरावतस्य धाम्नो रत्नेर्निवासस्य च
क्षीराब्धेराकाशगङ्गाया वा युगलं द्वयमपि युगपदेकदोल्लङ्घयामासुरतिचक्रमुः ।
'धाम रदिमनिवासयोः' इति विश्वः ॥

नवेति । मुनीनां ततिः समूहो नवस्य तरुणिनो यौवनस्य लक्ष्म्या संपदा-
नन्दनीयं मनोहरं कुरुवृषभस्य पाण्डोः सुतानां शरीरं नेत्रयोः पात्रं विषयं कुर्वती ।
पश्यन्ती सतीति यावत् । त्रिलोक्या भुवःत्रयस्य मोहनाय च प्रतिद्वः कामो
मन्मयोऽपि स्वस्य विशिष्यो बाण इव पञ्चधा पञ्चप्रकारोऽभूत् । किमेति वि-
तर्कं । इत्युक्तप्रकारं मेने तर्कमाभास । उपेक्षा ॥ ६७ ॥

अथेति । अथानन्तरं कदानित्कस्मिंश्चित्कालेऽखिलानां हरितां दिशामन्तरेषु म-
ध्यभागेषु निरन्तरं सान्द्रं यथा तथा बलमानैर्व्याभुवद्भिर्मलयपवमानैर्दक्षिणवासुभिः
कम्पितैश्चम्पकैश्चाम्पेयकुसुमैः संपादितस्य सौरभस्य संपदा समृद्धानुकम्पितः । परि-
मलित इत्यर्थः । निलिम्पानां देवानां पन्था आकाशवीथियेषु ते तादृशा निलिम्पपथाः
'ऋक्पूः' इत्यादिना अप्रत्ययः । केसरकुसुमानां बकुलपुष्पाणां केसरशिखरेषु कि-

१. 'निलिलनिलिम्प' इति पाठः.

सहकारपल्लवतल्लजपरिचर्येणगर्वायमाणकलकण्ठयुवकण्ठोक्तपयिकजन-
नसंदोहजीवितसंदेहा वनदेयतावदनतिलकायमानतिलकावलिक-
लिकापलितंभावुकनभोविभागा मदनहुतमुगद्गारसहशकमलभृद्गार-
मधुरससद्गारचितमदभृद्गारवविभवतुद्गारहितमिथुनशृद्गाररसाः स-
मुन्मिपद्दासन्तिकामिपेण सीमन्तिनीरतेरुदन्तं दुरन्तं विचिन्त्य
रहसि वसन्तं नृपं तमिव हसन्तो वसन्तोदयवासरा मन्दंमन्दं-
रण्याङ्गधरण्यां कमपि विक्रासमापादयामासुः ॥

श्लोकात्रेपु भासुराभिर्धुंजीमिः पुष्परजोभिर्धुंसरा मलिना दशदिशो येषु ते तथोक्ताः ।
मनसिजस्य मन्मथस्य विजये विपये सहकारः साह्यकरणं तस्मिन् चतुराणां
समर्थानां सहकाराणां चूतपुष्पाणां पल्लवतल्लजाः श्रेष्ठपल्लवाः । 'प्रकाण्डमुद्ग-
तल्लजौ' इति प्रशस्तवाचकेष्वमरः । तेषां परितश्चर्वणेन गर्वायमाणानां दृष्यतां
कलकण्ठयूनां तरुणकोकिलानां कण्ठेन । कुङ्कुरवेणेत्यर्थः । उक्तः पयिकजनसंदोहस्य
पान्यसमूहस्य जीवितसंदेह एते जीवन्ति न वेति संशयो येषु ते तथोक्ताः ।
वनदेयतानां वदने मुखे तिलकवदाचरन्तीमिस्त्रिलकायमानामिस्त्रिलका वृक्ष-
विशेषास्तदावल्या कलिकामिः बुद्बुलैः पलितंभावुकाः । धवलायमाना इत्यर्थः ।
गभोर्विभागा आकाशप्रदेशा येषु ते तथोक्ताः । मदन एव हुतभुगमिस्त्रस्या-
द्गारैरलातैः सहशानि कमलानि रक्षाब्जानि तान्येव शृद्गारवः सूक्ष्ममुखपात्र-
विशेषाः । 'शृद्गारः कनकालुका' इत्यमरः । 'शृद्गारः' इति च पठ्यतेऽयं शब्दः ।
तेषु यो मधुरसो मकरन्दस्वस्य सङ्गेन । पानेनेत्यर्थः । आरचितो जनितो मदो
येषां तेषां शृद्गारणमारवविभवेन झङ्कारसमूह्या हेतुना शुद्धोऽधिकोऽरहितानाम-
वियुक्तानां मिथुनानां स्त्रीपुंसानां शृद्गाररसः संभोगमुखं येषु ते तथोक्ताः ।
वसन्तस्य ऋतोरुदय आविर्भावो येषु ते च ते वासरा दिनानि सीमन्तिनीमिः
स्त्रीमिः सह रतैः शुरतस्य संबन्धिनमुदन्तं शृत्तान्तमपि दुरन्तं दुःखावसानकं
विचिन्त्यालोच्य । मुनिशापादिति भावः । रहसि वसन्तम् । वासन्तिकवैभवाव-
जोष्ठनश्लोकोति नापः । 'नृपं-गण्डुं तपुःमिपन्त्या' 'किञ्चपन्त्या' 'तसन्तिकया' नाथ-
वीयुमुमस्य मिपेण व्याजेन हसन्तः परिहासं कुर्वन्त इवेत्युत्प्रेक्षा । अरण्यमद्-
धिदं यस्यां तस्यां धरण्यां भुमि कमप्यनिर्वाच्यं विक्रासं प्रकाशं मन्दंमन्दं शनैः
घनैरपादयामासुश्चक्रुः । उपमोत्प्रेक्षारूपकानुप्रासानां संश्रुतिः ॥

१. 'शृद्गार' इति पाठः. २. 'मनसि विचिन्त्य' इति पाठः. ३. 'अरण्याङ्ग-
धरण्याम्' इति पाठः.

किं शुक्रस्य वदने रुचिरत्वं किं शुक्रस्य हृदयेऽपि वशित्वम् ।

किंशुक्रस्य कुसुमेषु नदन्ती शंसति स्म मधुपालिरितीव ॥ ६८ ॥

कुरवके रवकेलिभृतः सुधासमधुरं मधुरं मधु पदपदाः ।

पपुरवापुरवार्यमपि स्मयं नृपवने पवनेरितपादपे ॥ ६९ ॥ ॥

५) अथास्मिन्नमुना तपोवनपरिसरे पटीरगिरिवन्धुना गन्धवहस्तन-
घयेन संनिधिं नीयमानो मद्रजः परिग्रहस्तपस्यन्तमपि मनस्यन्तः
कं परितापसंपदा न लिम्पेदित्यर्थान्तरमप्यलिगिरा बोधयन्त्यामिव
वनवासन्त्यामयं क्षणादेव क्षितिपतिरिह्वन्वनो लक्ष्यतामध्य-
रुक्षत् ।

किं शुक्रस्येति । शुक्रस्य वदने चञ्चौ रुचिरत्वं सौन्दर्यं किमिति कुत्सायाम् ।
शुक्रस्य व्यासपुत्रस्य हृदये वशित्वं जितेन्द्रियत्वमपि किम् । न भवत्येवेल्यर्थः ।
मदबलोकने पलायत एवेति भावः । इत्युक्तप्रकारेण मधुपालिर्दृष्टपङ्क्तिः किंशुक्रस्य
पलाशवृक्षस्य कुसुमेषु नदन्ती शंसति सती शंसति स्म ज्ञापयामासेत्युत्प्रेक्षा ।
शुक्रत्रोटिकुटिलारूपानि पलाशमुकुलानि मुनीनामपि मोहनान्यासन्नित्यर्थः ।
खागता वृत्तम् ॥ ६८ ॥

कुरवक इति । पवनेन वायुनेरिताः कम्पिताः पादपा वृक्षा यस्मिंस्तस्मि-
नृपवने पाण्डुराजश्रमारण्ये कुरवके कुसुमे । जालेकवचनम् । रयाञ्चद्वारान्के-
लीरिच्छाविहारांश्च विभ्रतीति भृतः पदपदा वृक्षाः सुवयामृतेन समो धूर्भारो यस्य
तयोक्तम् । अतएव मधुरं मधु मकरन्दं पपुः पिबन्ति स्म । अतएवावार्यं
निरक्षुशं स्मयमपि मदं चावापुः प्राप्तवन्तः । अत्र स्मयावाप्तौ कुरवकमधुपान-
वाक्यार्थहेतुकस्य काव्यलिङ्गस्य यमकेन सहैकवाचकानुप्रवेशसंकरः । द्रुतविल-
म्बितवृत्तम् ॥ ६९ ॥

अथेति । अयं वसन्तप्रादुर्भावानन्तरं पटीरगिरेध्वन्दनाचलस्य बन्धुना ।
तदीयसौरभभारितेनेत्यर्थः । अमुना गन्धवहस्तनघयेन बालमाहृतेन अस्मिन्तपो-
वनस्य पाण्डुराश्रमस्य परिसरे समीपे संनिधिं स्वसानिध्यं नीयमानः प्रापयमाणो
मम रजसः परागस्य परिग्रहः संबन्धस्तपस्यन्तं निरुद्ध्यतेन्द्रियं तपः कुर्वाण-
मपि कं पुरुषमन्तः मनसि परितापस्य संपदा समृद्ध्या न लिम्पेन्न घटयेत् ।
इत्युक्तमर्थ एकम् । अर्थान्तरमपि अन्यमर्थं च अलिगिरा । वृक्षारवव्याजेने-
त्यर्थः । बोधयन्त्यां सूचयन्त्यामिव स्थितायां वनवासन्त्यां माधवीकुसुमे ।
जालेकवचनम् । समुन्मिपन्त्यां विकसन्त्यां सत्याम् । त्वयं क्षितिपतिः
पाण्डुः क्षणादेवैह्वन्वनो मन्मथस्य लक्ष्यतां बाणविपयत्वमध्यरुक्षत्प्राप्तवान् ।
रुहेः कर्तारि रुम् । अर्थान्तरं तु 'नीयमानः' इत्यन्तं उभयत्र समम् ।

परिहृत्य तनुं चित्ते वाणं कामो मुमोच यत् ।

अन्तरेवातिरक्तोऽभूदप्रणस्तद्विर्नृपः ॥ ७० ॥ ०

कं केलिदेशमुपयाम्यधुनेति ताव-

कङ्कलिसंवलनकल्पितचित्रशोभम् ।

माया करेणुरिव साकमसौ करेण्वा

गूढं ययौ कुरवकट्टलतानिकुञ्जम् ॥ ७१ ॥

शापं च मृत्युप्रदमप्रजातेस्त्रापं च पत्युः स्मरजं निरीक्ष्य ।

दूरेतरस्मिन्सुरतेऽपि देव्या डोलायमानं हृदयं तदासीत् ॥ ७२ ॥

चाटुप्रयोगे चतुरः स पाण्डुः प्रसूनतल्पे प्रविवेशितायाः ।

अन्तर्न्तहेतुः । मद्राज्जातो मद्रजः परिग्रहो भार्या । 'पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहा.' इत्यमरः । तं तपस्यन्तं पाण्डुमपि कं सुरतमुखम् । तदुद्देशेनेति यावत् । 'मूर्ध्नि सुखेऽप्यु कम्' इत्यमरशेषः । परितापसंपदा न लिम्पेदिति योज्यम् । 'मद्राजापरिग्रहः' इति पाठस्तु प्रामादिकः । उभयार्थानुकूल्याभावात् ॥

परिहृत्येति । ययस्मात्कारणात्कामो मन्मथस्तनुं पाण्डोः शरीरं परिहृत्य विहाय चित्ते वाणं मुमोच प्रयुक्तवान् । मुचे. कर्तरि लिट् । तत्तस्मान्नृपः पाण्डुर्बहिः शरीरेऽप्रणः शतरहितः सन् । अतएवान्तश्चित्त एवातिरक्तो मृश-शोणितोऽखनुशान्वितश्चामूत् । श्लेषमूलातिशयोक्तिः काव्यलिङ्गोच्चीवितेति संकरः ॥ ७० ॥

कामिति । धधुना केलिदेशं श्रीहास्थानं कमुपयामि गच्छामि । इति चिन्तयन्निति शेषः । अगौ पाण्डुः माया साकं तथा सह करेण्वा गजश्रिया साकं करेणुगंज इव । 'करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे' इत्यमरः । कङ्कलेर्दृशविशेषस्य संवलनेन मेलनेन कल्पिता कृता चित्रा शोभा यस्य तम् । कुरवकट्टः कुरवृक्षः स एव लतानिकुञ्जो लतागृहं तं प्रति गूढं यया तथा ययावगच्छत् । यातेर्लिटि 'धातो.' इति द्विषे अभ्यासहस्ये 'आत औ षलः' इति औत्वे 'आतो लोप इटि च' इति लोपे निष्पन्नं क्रिया ॥ ७१ ॥

शापमिति । अप्रजातेर्द्राणास्य किंदमस्य संबन्धिनं मृत्युप्रदं शापं पूर्वो-क्तस्य च स्मरत्जातं स्मरजं पत्युः पाण्डोस्त्रापं च निरीक्ष्य समीक्ष्य । द्वयमपि दुर्निवार्यमित्याद्येत्यर्थः । तदा सुरते दूरेतरस्मिन्संनिहिते यत्पि । एकान्त-संगतत्वादिति भावः । देव्या माया हृदयं डोलायमानमत्यन्तचिन्ताक्रान्तमा-सीदमूर्त् ॥ ७२ ॥

चाटुप्रयोग इति । चाटुना प्रियवाक्यानां प्रयोगे भाषणे चतुरो निपुणः अतएव स पाण्डुः प्रसूनतल्पे सुगुमशय्यायां प्रविवेशितायाः शायितायास्तस्या

क्षौमं विभेद सारराजधानीक्षौमं कराम्भोजदलेन तस्याः ॥ ७३ ॥

तत्र तौ राजदम्पती मुनिशापवलेपरिचिचिक्षयेव सुहुरैर्मङ्गरालि-
ङ्गनमङ्गलतरङ्गितकुचकुम्भसंमृतधर्मजलनिर्मितमदनयौवराज्याभिपे-
कमधरितमधुरसमधुरिमाधरविम्बविडम्बिताम्बरचरकुटुम्बिजीवनम-
तिजवपम्फुल्यमानधम्मिहविगलदविरलत्रकुलमुकुलपुनरुक्तपुष्पतल्प-
मविगणितवीणागुणकणितैमणितमैसृणितंमतिचिरप्रसूषितमसमशर-
समरमुन्मीलयागासतुः ।

आयुषः संततिं दीर्घामावहन्नपि पौरवः ।

आयुषः संततेरन्तर्भाजगाम रतेरिव ॥ ७४ ॥

माथाः संबन्धितः सारराजधान्या मन्मथनहानगरस्य क्षौमं प्राकारं क्षौमं
इकूलम् । 'क्षौमं इकूले प्राकारे' इति विश्वः । करमम्भोजमिव तस्य दलेनाग्नेन
विभेद शिथिलयानास ॥ ७३ ॥

तत्रेति । तत्र प्रसूनतल्पे तौ राज्ञी च राजा च राजानौ दम्पती मादी-
पाङ्ग मुनेः किंदमस्य संबन्धितः शापवलय परीक्षितुमेच्छा परिचिचिक्षा तये-
वेत्युत्प्रेक्षा । परिपूर्वादीक्षतेः सन्नन्तादप्रत्ययः । अमङ्गुरेणातिदडेनालिङ्गनमङ्गलेन
परिरम्भसुखेन तरङ्गितयोः प्रवृद्धयोः कुचकुम्भयोः संमृतेन पूर्णेन धर्मजलेन
निर्मितो मदनयौवराज्याभिपेक्षे यस्मिन्स्वयोक्तम् । अधरितस्तुच्छीकृतो मधुरधस्य
मधुरिमा माधुर्यं येन तेनाधरेण विम्बेनेव विडम्बितमनुकृतमम्बरचरकुटुम्बिनां
देवानां जीवनममृतं यस्मिन्स्वयोक्तम् । अतिजवेनातिवेगेन पम्फुल्यमानाच्छि-
थिलायमानाद्धम्मिह्लात्यंयतफचभारद्विगलद्विरविरलैर्बकुलमुकुलैरुक्तेषुपुष्पैः पुन-
रुक्तं द्विगुणीकृतं पुष्पतल्पं यस्मिन्स्वयोक्तम् । अवयवितं तुच्छितं वीणाया गुणकणितं
तन्त्रीनादो यैस्त्वैर्मणितैर्मसृणितं निविडितम् । अतिचिरं मुनिशापप्रसूषितस्सण-
पर्यन्तं प्रसूषितं तस्करितमसमशरस्य पञ्चबाणस्य समरं युद्धम् । सुरवमिति
यावद् । उन्मीलयानासतुः । अनुबभूवतुरित्यर्थः ॥

अपुष्प इति । प्रौरप्रः प्राणुःपुष्पं अणुर्नाम्नराज्ञो जीविच्छालका इ अंतर्गते
पंशसमूहं च दीर्घां पुत्रसंपत्त्या विस्तृतानावहन् । विभ्रन्नपि सन्नित्यर्थः ।
आयुषो जीवितकालस्य संततेः समूहस्य रतेरिवान्तं समातिनाजगाम प्राप्त-
वान् । रलन्तसमकालस्त्वस्य जीवितान्तोऽभूदित्यर्थः । श्रेयागुप्राप्तितो विरोधा-
भाषालंकारः ॥ ७४ ॥

१. 'सारराजधान्याः' इति पाठः. २. 'परिचिचिक्षयेव' इति पाठः. ३. 'सुहु-
सुहुः' इति पाठः. ४. 'विम्बजुम्बनाडम्बर' इति पाठः. ५. 'मणितम्' इति पाठः.
६. 'मुषितम्' इति पाठः. ७. 'आहरोह' इति पाठः.

नृपस्य दूरीकृतपाशसंगमं यमं विहायैकमुपेयुपो वधूम् ।

अजस्रमूरीकृतपाशसंगमो यमोऽपरः संनिद्वेषे लतागृहे ॥ ७५ ॥

आलिङ्गनेन कुरवो हरिणेषुक्षणाणा-

मामोदगौरवभृतो भुवि सर्व एव ।

तन्मध्यभागपि तथा स कथं नु पाण्डु-

रालिङ्ग मद्रतनयामवधिं प्रपेदे ॥ ७६ ॥

निद्रया किल निमीलितं मृतेर्मुद्रया निजमुदीक्ष्य वह्मभम् ।

उद्रवा करमुदस्य विह्वला मद्रराजतनया रुरोद सा ॥ ७७ ॥

तन्निशम्य सममेत्य कुमारैस्तादृशं पतिमवेक्ष्य रुदन्त्याः ।

भोजपुंगवमुवोऽर्धुनिपातैर्भूरपि स्वयममुञ्चत चाप्पम् ॥ ७८ ॥

नृपस्येति । दूरीकृतो निरासितः पाशस्य संसारबन्धस्य संगमः संय-
न्यो येन तमेकं यममिन्द्रियनिग्रहरूपं योगविशेषं विहाय स्वकृत्वा लतागृहे
वधूं माद्रीमुपेयुपः संगतस्य नृपस्य पाण्डोरजस्रं नित्यमूरीकृतः पाशस्यायुध-
विशेषस्य संगमो येन तथोक्तः पाशायुधधारी अपरोऽन्यो यमोऽन्तकः संनि-
द्वेषे संनिहितोऽभूत् । अत्रेष्टार्योद्यमादनिष्टावाप्तिरूपो विपमालंकारभेदः ।
वंशस्थवृत्तम् ॥ ७५ ॥

आलिङ्गनेनेति । सर्वे एव कुरवः सर्वेऽपि कौरवाः सर्वोऽपि कुरवकृशक्ष
भुवि हरिणेषुक्षणाणां स्त्रीणामालिङ्गनेनामोदस्य संतोषस्य परिमलस्य च गौरवमतिशयं
विभ्रतीति तथोक्ताः । अमवधिति शेषः । अन्यत्र गौरवेण मृतः परिपूर्णो भव-
तीत्यर्थः । तेषां ब्रह्मणां तस्य कुरवकृशक्षसामान्यस्य मर्त्यं भजतीति तथोक्तोऽपि
सं पाण्डुः श्वेतपुष्पः कुरवकृशक्ष । मद्रतनयां माद्रीमालिङ्ग्य । तदालिङ्गनेने-
त्यर्थः । तथाविधं तादृशं मरणम् । कथं न्वित्याश्चर्ये । प्रपेदे प्राप्तवान् । कुरवक-
तरुस्तदुप्यालिङ्गनेन पुष्यतीति प्रसिद्धिः । अत्रापि विरुद्धकार्योत्पत्तिरूपो
विपमप्रभेदः । अर्थान्तरप्रतीतिस्तु घ्वनिरेव अभिधायाः प्रेरणेन नियन्त्रणालक्षणा-
याश्च मीजामावादिति ॥ ७६ ॥

निद्रयेति । सा मद्रराजतनया निद्रया । किलेति संभावनायाम् । निद्रयेव
स्थितया मृतेर्मरणस्य मुद्रया निमीलितं मुकुलितार्कं निजं वाह्रं पाण्डुमुदीक्ष्य
विह्वला संभ्रान्तचित्ता सती करमुदस्य हस्तमुदृत्य उद्रवा उच्चैः शब्दायमाना
सती रुरोद । रुरोदतावृत्तम् ॥ ७७ ॥

तदिति । तन्माद्रीरोदनं निशम्य श्रुत्वा कुमारैर्बुधिष्ठिरादिभिः सममेत्यागत्य
तादृशं मृतं पतिमवेक्ष्योदीक्ष्य रुदन्त्या भोजपुंगवमुवः पुन्त्या अधुनिपातैर्बाण-
वर्षैर्भूरपि स्वयं चाप्पमूष्माणं चामुञ्चत मुञ्चन्ती । राजभार्यात्वादिति भावः ।

१. 'वन्ध' इति पाठः. २. 'समवेत्य' इति पाठः. ३. 'विपातैः' इति पाठः.

माद्यातयानुमृतया महितस्य राज्ञो
निर्वर्तिवासु वनयैर्निखिलक्रियासु ।
भूयोऽपि ता सुमनसां पुरतः प्रकाशं
जायापती तु सुरतोत्सवमन्त्रभूताम् ॥ ७९ ॥

तदनु नच्यवैवच्यवद्दुव्यथायाः पृथायाः पुरतो निर्मर्यादपितृ-
शोकविदार्यमाणधैर्यसौदर्यजनपरिवार्यमाणाय हृदि विदितनिखिल-
धर्मजाताय धर्मजाताय महत्यामपि विपत्त्यां वैयात्पेन भवितव्य-
मिति राजनयनिगमाङ्कुरं प्रकाश्य काश्यपादयो द्योपेताः शतशृङ्ग-
मुनिपुंगवास्तुङ्गमणिसौधशृङ्गं कुलरुमागतं कुहनगरमेतानवतार-
यामासुः ।

तथायां भुवि ययै भूमाहृतिरूप्ता भवतीति तत्त्वम् । मुचेः कर्त्तरि लिट् । 'बाष्पं
नेत्रजलोष्मणोः' इत्यमरः । श्लेषमूलविद्ययीकिः ॥ ७८ ॥

माद्योति । तथा स्वसंगमेन मृत्युदायिन्या अनुमृतया । अग्नि प्रविष्टये-
त्पर्यः । माद्या महितस्य संतुष्टस्य राज्ञः निखिलामु सकलासु क्रियासु शौर्ष्य-
देहिकेषु तनयैशुषिष्टिरादिनिर्वर्तितास्त्रनुष्ठितासु संतीषु । तां जायापती मादी-
पाण्डू प्रकाशमुन्वलयम् । नरणमीलमावादिति भावः । सुरतोत्सवं संभोगं देवत्व-
प्राप्तिरूपमुत्सवं च भूयः पुनरपि सुमनसां देवानां पुरतस्तत्र एवेत्यर्थः । अन्व-
मृताननुमृतवन्ती । 'सुरतं मैथुनेऽपि स्याद्देवत्वे सुरता स्त्रियाम्' इति विश्वः ॥ ७९ ॥

तदन्विति । तदनु पाण्डुसंस्कारानन्तरं नव्येन नूतनेन वैषव्येन मर्तु-
रादित्येन बहुषो व्यथा दुःखानि यस्यान्त्रन्याः पृथायाः दुःखाः पुरतोऽपि निर्म-
र्यादिनापारेण पितृशोकेन विदार्यमाणं मिथमानं यैयै यस्य तेन सोदर्यवनेन
भ्रातृलोकेन परिवार्यमाणाय । हृदि मनसि विदितं ज्ञातं निखिलानां धर्मांगमा-
पत्कालिकानां ज्ञातं समूहो यस्य तस्यै । धर्मायमाजाताय धर्मजाताय युषिष्टि-
राय महत्यां दुष्पारायामपि विपत्त्यामापदि वैयात्पेन धैर्येण भवितव्यम् । धीरो
मवेदित्यर्थः । 'दृष्टे धृष्टुर्विद्यातत्र' इत्यमरः । इत्युक्तप्रकारं राज्ञां नयनि-
गमस्य नीतिशास्त्रस्याङ्कुरमर्थबोधं प्रकाशयोपदिश्य काश्यप आदिर्येषां तयोक्तः
शतशृङ्गनामपर्वतं ये मुह्यया मुनिपुंगवा श्रुपिथेष्टाष्टे द्यवोपेताः सन्तः तुहानि
मनिमयसौधानां शृङ्गानि सिन्धुरानि यस्मिन्वयोक्तं कुलरुमेण वंशानुपूर्व्यां आगतं

१. 'वयोन्नुमृतया सह तस्य' इति पाठः. २. 'बहुविष' इति पाठः. ३. 'विदी-
यमाण' इति पाठः. ४. 'धैर्याय सोदर्य' इति पाठः. ५. 'धनेजाय' इति पाठः.
६. 'सत्तां वैयात्पेन' इति पाठः. ७. 'नयनाङ्कुरम्', 'नियमाङ्कुरम्' इति च पाठः.
८. 'शृङ्गसङ्कुलम्' इति पाठः.

मन्दमन्दमुपेत्य तत्र संदसो मत्पाण्डुपुत्राङ्कुराः

केति प्रेमपुरःप्रसारितकरः कुर्वन्टढालिङ्गनम् ।

स्पर्शस्पर्शमिमात्रिजाङ्गमितान्भ्रातुः स्मरन्कौरव-

श्रयोत्तद्भिर्नयनान्मुभिः स विदधे शोकं नदीमातृकम् ॥ ८० ॥

पाण्डवेषु दृढतापरिणाहप्रायरूपतेनुसंपदियत्ताम् ।

स्पर्शनं विदधतेव दृशान्वः पाणिना परिममौ धृतराष्ट्रः ॥ ८१ ॥

दत्त्वा तैत्तल्लय्यं यद्यदिष्टं यावत्स्वेषामात्मजानां शतेऽपि ।

पाण्डोः पुत्रेष्वन्विकासूनुरेतेष्वेकैकस्मिन्प्रेम तावद्भवन्ध ॥ ८२ ॥

प्रातः कुरुनगरं हस्तिनपुरमेतान्युधिष्ठिरादीनवतारयामासु प्रापयामासु । तरतेष्यन्तस्य 'गतिबुद्धि-' इत्यादिना द्विकर्मकलम् ॥

मन्दमिति । तत्र हस्तिनपुरे स प्रसिद्धः । कौरवो धृतराष्ट्रः सदस आस्थानमण्डपान्मन्दमन्दं शनैः शनैरुपेत्यागत्य । अन्धत्वादानन्दपारवश्यगद्वेति भावः । मम पाण्डो पुत्रा अङ्कुरा इव ते कः कुत्र । इति वदभिति शेषः । प्रेम्णा पुरः प्रसारितौ करौ यस्य तथोक्तं सन् दृढं यथा तथालिङ्गनं कुर्वन् सन् । अथालिङ्गनानन्तरं निजमङ्गलमितान्प्रापितानिमान्युधिष्ठिरादीन्स्पर्शस्पर्शं स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा । आदरात्पौन पुन्योक्तिः । आशीर्ष्ये णसुलो द्विर्भावः । भ्रातुः पाण्डुम् । 'अधीगर्थ-' इत्यादिना कर्मणि षष्ठीः । स्मरन्सन् । एकसवन्धि-ज्ञानस्वापरसवन्धिस्मारकत्वादिति भावः । च्योतद्भिर्धारयमाणैर्नयनान्मुभिर्वाप्यं शोकं पाण्डुसवन्धि नदी माता वर्धयित्री यस्य तथोक्तं नदीमातृकं विदधे चकार । शादलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८० ॥

पाण्डवेष्विति । दृशान्वोऽङ्गना काण स धृतराष्ट्रः पाण्डवेषु या दृढ-ताङ्गदाभ्यं परिणाह ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्निस्वार प्रायो वयो रूपमाकृतिस्तनु शरीर च तासां सपद समुद्देशयत्तामिदमेतावदिति परिमाणविशेषः स्पर्शनं पाण्डव-स्पर्शं विदधता कुर्वता पाणिना सहस्त्रेनैव परिममौ मानं कृतवान् । माते कर्तारि लिट् । अत्रान्धत्वस्य पाणिकरणकमाननिर्धारणहेतुत्वात्पदायं हेतुकं काव्य-लिङ्गम् । अत्रान्धत्वम् ॥ ८१ ॥

दत्तेति । अम्बिकासूनुर्येनराष्ट्रं प्रत्यहं दिने दिने यद्यत्सु तेषां पाण्डवाना-नितं काङ्क्षितं भवति तत्तद्वत्त्वात् । तेभ्य इति भावः । तेषां स्वीयानामात्मजानां शतेऽपि पुत्रशतकेऽपि यावत्प्रेमास्ति तावत्प्रेम पाण्डो पुत्रेष्वेकैकस्मिन्मुधिष्ठि-रादीं बन्ध पटितवान् । भ्रातृवात्सल्यादिति भावः । शादिनीवृत्तम्—'शादि-न्युष्णा म्भौ तगौ गोऽन्विलोके' इति लक्षणात् ॥ ८२ ॥

एवं वत्सभावेऽपि भक्तिमत्सु तेषु निजपितृवत्सलतामसकृ-
त्समीक्ष्य मत्सरेण दुर्मनायमानो हृदयालवाले सुयोधनो राधेयप्र-
धानदुर्वोधनमेघोत्सेधसविधधरणीरुहमधिरुडामकुतोनुरोधां विरो-
धंविपवीरुधमेघांचक्रे । (

तीत्रोदयानविनयान्दधतां क्रमेण

दुर्योधनाद्यमुहदां दुरहंकृतीनाम् ।

पट्टामिपेकमभिलष्यति फालदेशे

कुट्टाकभावकुतुकं कुरुते स्म भीमः ॥ ८३ ॥

एवमिति । वत्सभावे बाल्ये भक्तिमत्सु । स्वस्तिभ्रिति भावः । तेषु पाण्डवेषु ।
एवमुक्तविधां निजस्य पितृवृत्तराश्रम्य वत्सलतां प्रेन सनीक्ष्य दृष्ट्वा ज्ञात्वा दुर्मनाय-
मानः स्वियन् । अतएव सुयोधनो दुर्योधनो मत्सरेणान्यशुभद्वेषेण हेतुना । 'मत्स-
रोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्पण्योरपि' इति विश्वः । राधेयः कर्णः प्रवानो सुदयो येषां
तेषां कर्णशकुनिदुःशासनानां दुष्टं बोधनं प्रेरणं यस्यास्तादृशी मेधा स्वतुदिरेजो-
त्सेधसविधधरणीरुह उन्नतान्तिकवृक्षस्तनधिरुडाम् । तन्मिन्वेष्टितामित्यर्थः ।
अकुतोनिरोधां निरङ्कुशां विरोधः पाण्डवेषु वैरं स एव विपवीरुद्वत्सनामलगा तां
हृदयनेवालवालं वृक्षमूलवर्तुलसेतुस्तस्मिन्नेषांचक्रे वर्धयामास । अत्र पाण्डवेषु
घृतराश्रमेदर्शनस्य दुर्योधनचेदं प्रति तस्य मत्सरं प्रति तस्य विपवीरुद्वर्धनं
प्रति च हेतुत्वाद्द्राक्षिभावसंकीर्णतः काव्यलिङ्गत्रयेण संकीर्णसन्तवस्तुवर्ति
सावयवरूपकम् ॥

तीत्रेति । तीत्रो दारुण उदय आविर्भावो येषां तानविनयान्दुष्टचेष्टितानि
दधताम् । कुर्वतामित्यर्थः । दुरहंकृतीनां निष्फलाहंकाराणां दुर्योधन आदिर्येषां
तेषाममुहदां शत्रूणां संबन्धिति पट्टामिपेकमभिलष्यति काम्यमाने फाल-
देशे ललाटे कुट्टाकभावे मुष्टिकुट्टने कुतुकं कौतूहलं भीमः कुरुते स्म । 'कुट्टकः
पान्जिकुट्टनम्' इति शब्दानांवे । भीमो न मृष्यतीति दुर्योधनादयो यौवराज्याय
निराशा बभूवुरित्यर्थः ॥ ८३ ॥

१. 'दुर्मनायमानो दुर्योधनो' इति पाठः. २ 'दुर्योधनो' इति पाठः.
३. 'दुर्योधनेधो' इति पाठः. ४. 'अकुतोरोधाम्' इति पाठः. ५. 'फालमार्गे'
इति पाठः.

पञ्चधा प्रवहन्तीनां पवनात्मज एव सः ।

कौरवक्रोधसिन्धूनां क्रमात्संगमभूरभूत् ॥ ८४ ॥

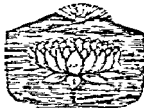
इत्यनन्तमदृक्कविऋतौ चम्पूभारते प्रथमः स्तवकः ।

पञ्चधेति । स प्रसिद्धः पवनात्मजो भीम एव पञ्चधा पञ्चप्रकारं प्रवहन्तीनां
कौरवाणां दुर्योधनादीनां क्रोधा एव सिन्धवो नद्यस्तासां क्रमात्प्रायेण संगमभूने-
त्यनदेशोऽभूत् । युधिष्ठिरादीनां भीमबलव्यपाश्रयत्वात्तद्विषयक्रोधानामपि भीम
एव पर्यवसानमभूदित्यर्थः ॥ ८४ ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनानन्दसाम्ब्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य

रामकवीन्द्रस्य ऋतौ चम्पूभारतव्याख्याने आस्याभिख्याने

प्रथमः स्तवकः ।

द्वितीयः स्तवकः ।

—१३०—

एकदा तु ते सर्वे सुपर्वसरितः सलिलेषु विहृत्य समुत्तीर्णा
वीचीभिरनीचीरुत्कूलितफेनकूटेऽपि च पटगृह्वाटेषु परिगृहीतमनो-
हराम्बरपटीरहाराभ्यघहाराः कुमाराः कुशलकुशीलवकुलशीलितवि-
चित्रयादिशकलशीरवविवशीकृतमर्नसः सुरमासामासुः ।

रहसि नलिनतल्पे रत्नपयङ्कल्पे

दिनविरतिसमीरैः सेव्यमानः स भीमः ।

तदभुवि कुसुमानां तादृशैर्गन्धपूरै-

रधिकमलसताया हानिदद्रौ निदद्रौ ॥ १ ॥

‘तीमोदयानविनयान्’ (१।८३) इत्यत्र पूर्वस्तवके सुर्योपनायसुहृदविनयानां
प्रकान्तत्वात्ताभिर्बिंशेपतोऽस्मिन्प्रपद्यति—एकदेति । एकदा कदाचित् ।
नुसन्दो वाक्पालंकारे । ते सर्वे राजकुमार धार्तराष्ट्राः पाण्डवाश्च सुपर्वणां
देवानां सरितो गङ्गायाः सलिलेषु विहृत्य जलक्रीडां कृत्वा समुत्तीर्णास्तीरं प्राप्ताः
सन्तोऽनीचीभिरप्रतामिर्वीचीभिस्वरत्नैरुत्कूलितेषु तीरं प्रापितेषु फेनानां टिण्डी-
राणां कूटेषु राशिष्विव स्थितेष्वित्युत्प्रेक्षा । पटगृह्वाणां वाटेषु वक्ष्यान्तरेषु
परितः सर्वत्र गृहीता मनोहराम्बराणि घस्राणि, पटीराधन्दनाः, हारा मणि-
सराः, अभ्यघहारा भोजनानि च यैस्तयोक्ताश्च सन्तः कुशलानां शिक्षाभ्या-
सान्ध्यां निपुणानां कुशीलवा गायकाः । ‘गायकान् कुशीलवाः’ इत्यमरः । तेषां
कुलेन वृन्देन । ‘कुशीलवालक-’ इति वा पाठन्तरम् । शीलितानां ताडितानां
विचित्राणां यादित्राणां च चतुर्विधवाद्यानां वीणायेणुमृदङ्गतालानीनां कलशीनां
घटवाद्यानां च रघैर्मधुरशब्दैर्विवशीकृतं परवशीकृतं मनो येषां तथोक्ताश्च
सन्तः सुरा यथा तथा आतामामुरवर्तन्त । ‘दयायामश्च’ इति कर्तरि लिट्या-
मन्तादसत्तेरनुप्रयोगः ॥

रहसीति । स सुर्योपनादिक्रोपपानं भीमस्वाहसैः । मनोशैरित्यर्थः ।
कुसुमानां गन्धपूरैः परिमलपरम्पराभिः (करणैः) अलसतायाः श्रमस्याधिकं
यथा तथा हानि क्षति यन्ति स्वण्डयन्तीति हानिदा श्वो वृक्षा यस्यां तस्या
तदभुवि गङ्गातीरे दिनविरतिसमीरैः सायंतनवायुभिः सेव्यमानः सन् रहसि
रत्नपयङ्कल्पे मणिमण्डल्ये । तादृश्ये कल्पप्रत्ययः । नलिनतल्पे पद्मशय्याया
निदद्रौ सुप्तवान् । निद्रातेः कर्तरि ङिच् । माळिनीवृत्तम् ॥ १ ॥

१. ‘सर्वेऽपि’ इति पाठः. २. ‘चिरं विहृत्य’ इति पाठः. ३. ‘वाटीपु’ इति पाठः.
४. ‘कुशलकुशीलवालककुपरिशोक्ति’ इति पाठः. ५. ‘मानसाः’ इति पाठः.

अथ निशीथे तथाभूतस्य तस्य जिघांसया कुरुनरेन्द्रनन्दनेन
चोदितैर्नरेन्द्रैरुपेत्य युगपदेव झटिति निर्भूतं समुद्रादितेषु नियम-
णपेटकेषु ॥

सुते पितृस्वादिमसंप्रदायशुश्रुत्सयेव श्वसनाशनेन्द्राः ।

समीरसूनुं समुपेत्य जिह्वाबहिःप्रसारान्बहुशो वितेनुः ॥ २ ॥

सुप्तस्य तस्य तु सुयोधनभृत्यमुक्ता

वाताशनाश्च सकला वनदेवताश्च ।

आशीर्द्रव्यं वपुषि चायुषि च प्रतेनुः

पूर्वा न तत्र चरमैव पुषोप वीर्यम् ॥ ३ ॥

मर्मदत्तदेशना भुजङ्गमा भारुतेर्बपुषि सुप्तिभूरुहः ।

अथेति । अथ स्थापानन्तरं तथाभूतस्य मुखमुत्सस्य भीमस्य जिघांसया
हन्तुमिच्छया कुरुनरेन्द्रनन्दनेन दुर्योधनेन चोदितैः प्रेरितैर्नरेन्द्रैर्विषवैद्यैः ।
'नरेन्द्रो विषवैद्येऽपि' इति विश्वः । निभूतं गूढं यथा तथा उपेत्य युगपत् एकदेव
नियमणपेटकेषु सर्पबन्धनमज्ज्यामु झटिति हृतं समुद्रादितेषु विह्वलेषु सत्स्वि-
त्युत्तरेणकवाक्यम् ॥

सुत इति । श्वसनो वायुरशनमन्नं येषां तेषामिन्द्राः सर्पधेष्टाः सुते वायुपुत्रे
भीमे पितृवांयोः संबन्धी यः स्वादिमा अन्नमायुष्यं तस्य यः संप्रदायः पारम्पर्येण
संक्रमणं तस्य शोधितुं परीक्षितुमिच्छा शुश्रुत्सा तयेवेत्युपदेशा । कारणगुणस्य
कार्ये संक्रमणपरीक्षयेवेति यावत् । समीरसूनुं भीमं सम्पुपेत्य जिह्वानां बहिः-
प्रसारान्बहुशोऽधिकं वितेनुश्चक्रुः । उपजातिवृत्तम् ॥ २ ॥

सुप्तस्येति । सुयोधनस्य भृत्यैर्मुक्ताः प्रयोजिता वाताशनाः सर्पाश्च सकला
वनदेवताश्च गुणस्य तस्य भीमस्य । नृदान्दः क्रमार्थकः । वपुषि शरीरे आयुषि
च । आशिपोर्दंष्ट्रायाः शुभप्रार्थनायाश्च द्वयं प्रतेनुः वितेनुः । प्रलेकं निवेशयामासुरि-
त्यर्थः । 'आशीः शुभाशंसाहिर्दंष्ट्रयोः' इत्यमरः । तत्र आशीर्द्रव्यस्य मध्ये
पूर्वा प्रथमा सर्पदंष्ट्रा वीर्यं भारणसामर्थ्यं न पुषोप न वर्द्धितवती । किंतु चरमा
द्वितीया वनदेवता शुभप्रार्थनेव वीर्यं चिरजीवित्करणायकं पुषोप । यत्तत्र न-
विपशान्यशो देवा एव रक्षन्तीति भावः । वपुन्तवित्कवाक्यम् ॥ ३ ॥

मर्मैति । भुजङ्गमाः सर्पाः पूर्वोणा भारणस्यापत्वं पुमान् मारुतिर्भीमस्यस्य
वपुषि शरीरे मर्ममु आयु स्थानेषु दत्ता निदिता दशना दंष्ट्रा येऽप्योक्ताः सन्ती

मुष्टिमेयतनवो विरेजिरे मूलिका इव वह्निर्विनिर्गताः ॥ ४ ॥

अन्येद्युरपि पुनराजीवन्तं निद्रारुणनयनराजीवं तं स मुग्धधीः
स्निग्ध इव सजग्धिक्केलिकायामारौलिकदापितकवलनिचोलितक-
रालगरलविह्वलं प्रह्वलम्बितशिरसं रञ्जुमिः परिणाह्य परिणाहि-
नीभिरसुहृदां ह्रैवयशूलमपि शूलकीलिते निर्जरसरिदन्तर्जले विस-
र्जयामास ।

तेषां तदानीं धृतराष्ट्रजानां तीरे च नीरे दिव्निपत्तटिन्याः ।

वह्निर्भूमेरुष्वं विनिर्गताः मुष्टिना भातुं योग्या मेया तनुर्यासां ताः । मुष्टिभूरुहः
शयनरक्षस्य मूलिका मूलाणीव विरेजिरे । उत्प्रेक्षा । रयोद्धतावृतम् ॥ ४ ॥

अन्येद्युरिति । मुग्धा मूढा धीर्यस्य तथोक्तः स दुर्बोधनः । साक्षात्सर्पदंश-
नेऽप्यमृतस्य विषदापनेन पुनस्तच्चिन्तनादिति भावः । स्निग्धः मुहुरिव । कपट-
मित्रमिति यावत् । अन्येद्युः परस्मिन्दिने पुनः । सर्पदंशनेऽपीत्यर्थः । आजी-
वन्तं प्राणान्धारयन्तं निद्रया अरुणे नयने राजीवे कमले इव यस्य तम् । 'विस-
प्रसूनराजीव-' इति पद्मपर्यायेष्वमरः । सजग्धिक्केलिकायां सहभोजनक्रीडा-
यामारौलिकैः सूदैः । 'आरौलिका आन्धसिकाः' इति पाचकपर्यायेष्वमरः । दापितैः
कवलैर्प्रासैर्निचोलितेनान्तर्हितेन करालेन मीपणेन गरलेन विषेण । तद्भक्षण-
नेति यावत् । विह्वलं विभ्रान्तमत एव प्रह्वलम्बितं चिरे यस्य तथोक्तम् । असु-
हृदो शत्रूणां हृदये बक्ष-स्थले शूलम् । तद्बहुःखजनकमित्यर्थः । तं भीमं परि-
णाहिनीभिरायतामी रञ्जुमिः परिणाह्य पन्थयित्वा शूलैरायुधविशेषैः कीटि-
वैऽधोबन्धिते निर्जरसरितो गङ्गाया अन्तर्जले जलमध्ये विसर्जयामास पातित-
वान् । मूलैरिति शेषः ॥

तेषामिति । तदानीं तेषां धृतराष्ट्रजानां दिव्निपत्तटिन्या गङ्गायास्तीरे तटे
नीरे जले च प्रवीरं महत्कुतं भीमं मारयितुं क्रमात् सारा दृढा गुणाः सूदा
एकत्र । अन्यत्र रजवध्दापनतां कारणलमवापुः प्राप्तवन्तः । कारणान्वभूव-
लित्यर्थः । सूदैस्तीरे विषं प्रदाप्य नीरे रञ्जुमिर्वन्धयित्वा पातितत्वादिति भावः ।
'गुणोऽप्रधाने रूपादौ मौर्व्यां सूदे वृकोदरे' इति विश्वः । साराः श्रेष्ठा गुणाः
शौर्यैर्यादयस्त्वं मारयितुं साधतामवापुः । तस्य तादृग्गुणराहित्ये तस्मिन्नेव
धातंराष्ट्राणां तथा वैराप्रसक्तैरिति भावः । अत्रार्थे गुणानां दोषोकरणाद्देशा-
लंकारः । 'देशः साहोपगुणयोर्गुणदोषलक्ष्यनम्' इति लक्षणात् । पूर्वत्र च

१. 'अपरेद्युः' इति पाठः. २. 'सग्धि', 'वग्धि' इति पाठः. ३. 'आरौलिककरदा-
पित' इति पाठः. ४. 'अम्बित्तिरसम्' इति पाठः. ५. 'हृदि शूलम्' इति पाठः.

मरुत्सुतं मारयितुं प्रवीरं सारा गुणाः साधनतामवापुः ॥ ५ ॥

ततः पातालभुवि तदागमनकौतुकिना वासुकिना संमानितः
स धृतिमानितस्ततोऽष्टासु दिशासु तदनुगुणपरिगणनं दिनगणन-
त्ययशङ्किभिरितरैरपत्यैः सह विचित्रं 'हौ वत्स, रिपुभर्त्सन भीम,
क वा निपीदसि' इति विपीदन्त्याः कुन्त्या नवममपि वासरमनव-
ममेव संजनयन्प्रभङ्गनभूरमृताञ्जनैरिव दृशौ रञ्जयामास ।

आगतस्य तस्य मदायलायुतवलावहानां पृदाकुपरिपदुपदापित-

सुदरज्ज्वोः शेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तिः । द्वयोरप्येकवाचकानु-
प्रवेशः संकरः । अभिन्नपदबोधं नानालंकारघटितत्वम् । तल्लक्षणप्रपञ्चो मदीय-
मकरन्दज्ञयां द्रष्टव्यः । सारा विपदाः । 'सारस्तु गरदे दृढे' इति विश्वः ॥ ५ ॥

तत इति । ततः पातनानन्तरम् धृतिर्धैर्यमस्यास्तीति धृतिमान्प्रभङ्गनभूर्वा-
युपुत्रः पातालभुवि तस्य भीमस्यागमनेन कौतुकं कुतूहलमस्यास्तीति कौतुकिना
वासुकिना सर्पराजेन संमानितः अमृतरसकलशप्रदानादिना बहुमानितः सन् ।
अत्ययं स्वमरणं शङ्कन्ते मन्यन्ते इति शङ्किभिः इतरैर्युधिष्ठिरादिनिरपत्यैः
पुत्रैः सह । अष्टासु दिशासु दिक्षु । 'आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा
दिशा' इत्यनुशासनादाकारान्तत्वम् । तासामष्टदिशामनुगुणमुचितं परिगणनमष्ट-
स्वसंख्या यस्य तम् । दिनानां गणम् । अष्टौ दिनानीत्यर्थः । इतस्ततो विचि-
त्यान्विष्य । हेति खेदे । हे वत्स, हे रिपूणां भर्त्सन तर्जन, हे भीम । हेति सर्वत्र
प्रयोज्यम् । क कुत्र वा निपीदसि तिष्ठसि । इत्युक्त्वैति शेषः । विपीदन्त्याः
शोचन्त्याः कुन्त्या नवमं नवसंख्यमपि वासरं दिनमनवमं नवसंख्यारहितम् ।
अवमः शन्यो न भवतीति तयोक्तं च । संजनयन्कुर्वन्सन् । अतएव विरोधा-
भासालंकारः । अमृतमयैरञ्जनैरिव दृशौ नेत्रे रञ्जयामासानन्दयामास । तथा
दृष्टोऽभूदित्यर्थः ॥

आगतस्येति । आगतस्य । पातालादिति शेषः । तस्य भीमस्य संबन्धि मदा-
वलानामयुतस्य । दशसहस्रमदगजानामित्यर्थः । बलं यत्तस्यावहानां संपादकानां
पृदाकुपरिपदा सर्पसमाजेनोपदापितानामुपायनीकृतानां दशकलशानाम् । तत्प-
रिमितानामित्यर्थः । पीयूषागाममृतानां निषेवणेन पानेन विशेषितोऽतिशयितः
परिपोषो इदिर्यस्य तयोक्तं मात्रं शरीरं (कर्तुं) सवित्र्या जनन्या भुजान्तरे
बक्षसीव षोडशानां युधिष्ठिरादीनां च कौरवाणां दुर्योधनादीनां च हृदये मन-
स्यपि क्रमान्मोदसंपरसंतोषसमृद्धिः विषादसंपदुःखसमृद्धिश्च ते न ममनु-

१. 'परिगणनदिनगणनाख्यदशद्वितेः' इति पाठः. २. 'हा' इति नास्ति वचिद-
३. 'पृदाकुपरिपदुपदापित' इति पाठः.

दशकलशपीयूपाणां निर्वेगेन, विशेषितपरिपोषगात्रं सवित्री मु-
जान्तर इव सोदरकौरवद्वयेऽपि मोदविपादसंपदौ न ममतुः ।,

तदनन्तरम् ।

काष्ठां परां कार्मुककौशलस्य काष्ठाः परास्तानपि तद्यशोऽपि ।

प्रह्लादगारोपयितुं प्रवृत्तो व्यज्ञापयद्विष्णुपदीतनूजम् ॥ ६ ॥

सोऽपि कृत्यविदामग्रणीरपरेणेव शरजन्मना कृपेण बहुकृपेण
निरवद्यनीर्यशोनिपद्यां चापविद्यामापाद्यापि तां पुनरुक्तयितुं
दिशिदिशि जैत्रगुणं पौत्रगणं महता धननिबन्धेन सह विविधधनुरा-
गमप्राणस्य द्रोणस्य चरणयोर्द्वैपदीचकार ।

मिति न प्रापतुः । कुन्ती तमालोक्यालिङ्गितवती, युधिष्ठिरादयो जहपुं,
दुष्योधनादयधिसिद्धुरिस्वर्धः ॥

तदनन्तरमित्युत्तरेणान्वयः ॥

काष्ठासिति । तदनन्तरं प्रजा युद्धिरेव दृढयनं यस्य सः अन्धो घृतराष्ट्र-
स्तान्युधिष्ठिरादीन्दुष्योधनादीश्च कार्मुककौशलस्य धनुर्विद्यायाः परां काष्ठां निर-
वधिकोत्कर्षमारोपयितुं प्रापयितुं तेषां युधिष्ठिरादीनां दुष्योधनादीनां च यद्यः
कीर्तिं परा उत्कर्षमिच्छाः काष्ठा दद्यापि दिश आरोपयितुमपि । 'काष्ठोत्कर्षे
स्थिता दिशि' इत्यमरः । विष्णुपद्या गङ्गायास्तनूजं मीप्यं व्यज्ञापयद्विज्ञापि-
तवान् । यत्तु 'परा अन्याः काष्ठाः परराष्ट्राणि' इति नृसिंहः, तन्न । तत्कीर्तेः
स्वराष्ट्रव्यापनाप्रतीत्यापत्त्या पतत्प्रकर्षेण दोषप्रसङ्गात् । अजानेकक्रियायोगपदात्समु-
च्चालंकारः । 'गुणक्रियायोगपर्यं समुच्चयः' इति लक्षणात् । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥६॥

स इति । कृत्यविदां कर्तव्यज्ञाननिपुणानामग्रणीः श्रेष्ठः स मीप्सोऽपि । अप-
रेण द्वितीयेन घरे दर्भविशेषे वाणे च जन्म यस्य तेन स्कन्देनेव स्थितेनेत्युत्प्रेक्षा ।
कृपस्य बाणजन्मत्वं महाभारते प्रसिद्धम् । बहो कृपा यस्य तेन कृपेण धनुराचा-
र्येण पौत्राणां नृपस्य पुत्राणां पूर्वोक्तानां कर्णं निरवद्यस्य वीराणां यद्यत्तः 'हमे
'शराः' इति कीर्तेः निपद्यामापणीभूताम् । 'भाषणम् निपद्यायाम्' इत्यमरः ।
चापविद्यामापाद्याप्यापयित्वापि । तां चापविद्यां पुनरुक्तयितुं द्विरुक्तयितुं दिशि-
दिशि प्रतिदिशं जैत्रा जयशीला गुणाः शौर्यादयो यस्य तं पौत्रगणं विविधस्य
बहुप्रकारस्य धनुरागमस्वाप्त्रपेदस्य प्राणस्य जीवभूतस्य । उपदेशपारम्पर्येण
वर्षकर्म्येति भावत् । द्रोणस्य द्रोणनामाचार्यस्य चरणयोर्महतासंख्येन धनस्य निबन्धेन
राश्यां सह द्वैपदीचकारोपासनं चक्रे । 'कृभ्वस्ति-' इत्यादिना च्यावित्वं दीर्घश्च ॥

१. 'पानादिघे' इति पाठः. २. 'परितोषगात्रं गात्रं' इति पाठः. ३. 'सोदर'
इति नास्ति कश्चिद्. ४. 'बन्धो' इति पाठः. ५. 'द्वैपदीचकार' इति पाठः.

सिन्धुजातकलशीभुवोस्तयोः क्षिग्धभावमवलोक्य तादृशम् ।
तत्र पौरनिकरः समाचरच्चित्रपूरजठरे निमज्जनम् ॥ ७ ॥

कुमारास्तूर्णमारुञ्जकुम्भयोनेरनुप्रदात् ।

कोटिं कोदण्डसारस्य गुणिनस्ते गुणा इव ॥ ८ ॥

कूलस्थस्यानुकुर्वंकुरुमुतसदसः कुम्भयोनेः कदाचि-
त्स्नातुं मध्ये जलानां चिरकृतवसतेः सिन्धुभूर्धमानः ।
आदौ पादौ निपीड्य स्फुटकमलरुचौ विभ्रदन्तेवसत्वं

सिन्ध्विति । तत्र हस्तिनपुरे पौराणां निकरः सद्दस्योः सिन्धुजातस्य ग-
ञ्जासुतस्य समुद्रसमूहस्य च कलशीभुवो द्रोणस्यागस्त्यस्य च द्वयोः । भीष्मद्रोणयोः
समुद्रागस्त्ययोश्चेति यावत् । 'देशे नदविशेषेऽन्धी सिन्धुर्ना सरिति त्रियाम्'
इत्यमरः । तादृशमुक्तविधं क्षिग्धयोः सुहृदोर्भावं स्नेहमवलोक्य चित्रपूरसा-
श्चर्यरसप्रवाहस्य जठरे मध्ये निमज्जनं समाचरचक्रे । अलाश्रयान्वितोऽभूदि-
त्यर्थः । अत्र समुद्रभीष्मयोरगस्त्यद्रोणयोश्च श्लेषमिति काव्यवसायमूलातिशयो-
क्त्युज्जीवितेन निसर्गविहृदयोः समुद्रागस्त्ययोः स्नेहावलोकनात्मकविभावनालंका-
रमेवेन पौराणां चित्रपूरनिमज्जनसमर्थनात्मकं काव्यलिङ्गमङ्गाङ्गिभावेन संकि-
र्णम् । अतिशयोक्तिविभावनासंस्कारस्य विभावनाकाव्यलिङ्गसंस्कारस्य च द्वयोः
पुनरङ्गाङ्गिभावसंस्कारश्चेति सूक्ष्मदृशाकलनीयम् । रथोद्धतावृत्तम् ॥ ७ ॥

कुमारा इति । गुणिनः शौर्यादिगुणवन्तस्ते पूर्वोक्ताः कुमारा युधिष्ठिरा-
दयः कुम्भयोनेद्रोणस्यानुप्रदात् प्रसादात् । कोदण्डसारस्य धनुर्विधानैपुण्यस्य
कोटिमुत्कर्षम् । कोदण्डसारस्य श्रेष्ठवापस्य कोटिमप्रदेशम् गुणाः शिञ्जिन्य
इव तूर्णं सलरमारुक्षन्प्राप्तवन्तः । रूहेराहपूर्वात् वर्तरे लुब्ध् । 'स्यात्कोटिरथौ
चापाम्ने संख्यामेदप्रकर्षयोः' इत्यभिधानात् । श्लिष्टविशेषणैयमुपमा । अतएव
गुणिनो मौर्वीवत इति धनुष्यपि योज्यम् ॥ ८ ॥

कूलेति । कदाचित्स्नातुं जलानां मध्ये चिरं कृता वसतिरवस्थानं येन तस्य ।
'चिरस्नायी-' इत्यागमादिति भावः । कुम्भयोनेद्रोणस्य संबन्धिनौ स्फुटकमल-
स्त्वेव रथान्तिर्ययोस्तौ पादौ आदौ प्रथमं निपीड्य प्रणम्य पीडयित्वा च ।
अन्तेवसत्यं समीपस्थितिं च निभ्रत् सिन्धुभुवा भीष्मेण नदीदोन च वर्धमानः
अतएव कूलस्थस्य तीरे वर्तमानस्य कुरुमुतसदसो युधिष्ठिरादीनां समाजमनु-
श्रयन्निहम्बयन् । शृणोगात्कर्मणि पठौ । कश्चिद्वाहो भकरः स्वयमपि विशेषेण
जयो बग्मात्सास्त्रागमस्य धनुर्वेदस्यान्तं पारं विजयसाजुनस्य संबन्धिनास्त्रा-

प्राहो जप्राह कश्चित्स्वयमपि विजयास्त्रागमान्तं महान्तम् ॥९॥

ततस्ते सर्वोत्तरा अपि शरासनेषु दक्षिणाः 'गुरुदक्षिणां कुरुत मह्यं दृश्यतो द्रुपदस्य युधि बलाद्ब्रूहीतस्य समर्पणम्' इति गुरुणा चोदिताः सर्वेऽप्यहंपूर्विकया कैयापि विमतेषु कृतावज्ञसेनं याज्ञ-
सेनं पुरं निरुद्धय चिरमयुध्यन्त ।

कृत्ते भलैर्धनुषि स गुरुद्रोहिणस्तस्य जीव-

प्राहे वाहाञ्चलपरिचलत्सङ्गवह्नीसहायः ।

गमेन बाणप्राप्त्या अन्तं नाशं च जप्राह प्राप्तवान् । कदाचिद्रोणस्य द्वातुं
हतगङ्गावतरणस्य चरणप्राही दक्षिन्मकरोऽर्जुनेन बाणेन निहत इति पौराणिक्यत्र
क्यानुसंधेया । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ९ ॥

तत इति । ततोऽनन्तरं सर्वेषां धनुर्वराणामुत्तरा उदीच्या अपि श्रेष्ठा-
थेति च शरासनेषु चापनैपुण्येषु विषये दक्षिणा दाक्षिणात्याः सरलाश्च । अत-
एव विरोधाभासः । 'उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः', 'शिष्ववान्सरलारामपरिच्छ-
न्दानुवृत्तिषु । दक्षिणः' इत्युभयत्रामरप्रकाशां । मह्यं दृश्यतो महोहं बाल्ये
प्रतिज्ञातार्थराज्याप्रदानरूपं कुर्वतः । 'कुचद्रुह-' इत्यादिना संप्रदानत्वम् ।
अतएव युधि युद्धे बलाद्ब्रूहीतस्य सजीवमानीतस्य द्रुपदस्य राज्ञः समर्पणमेव
गुरुदक्षिणां कुरुतेति गुरुणा श्रेणाचार्येण चोदिता आज्ञापिताः सन्तः । अथ
क्याप्यनिर्वाच्ययाहंपूर्विकया अहं पूर्वमहं पूर्वमिति बुद्ध्या । 'अहं पूर्वमहं
पूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम्' इत्यमरः । विमतेषु शत्रुषु विषये कृतावज्ञा रचितति-
रस्कारा सेना मस्मिस्तत् यज्ञसेनस्य द्रुपदस्येदं याज्ञसेनं पुरं पश्यं निरुद्धय चिर-
मयुष्यन्त युद्धमनुरेन् ॥

कृत्ते इति । स जलमप्यप्राहमारक्येन प्रसिद्धः सव्यसाच्यर्जुनः । गुरवे
दृष्यतीति द्रोहिणस्तस्य द्रुपदस्य जीवप्राहे जीवत एव प्रदग्ने विषये सुबलदुहितु-
र्गान्धार्याः पुत्राणां दुर्योधनादीनामावल्यां पश्यौ पूर्णपशीभवत्वामसमर्थायां सत्वाम् ।
द्रुपदेन पराभूतनामिति यावत् । महद्रुपदस्य बाणविदोर्धनुषि निजचापे कृत्ते
भिन्ने सति बहाया भुञ्जस्यायले अग्ने । कर इति यावत् । परिचलन्ती कम्पमाना
राज्ञः यज्ञोय सैव सहायो यस्य तपोक्तः सन् दिशि स्वर्गे शुभेदेवैः मुनि शुभैः
पण्डितैश्च । 'ज्ञानृचान्द्रिपुरा शुषाः' इत्यभिधानात् । स्थापितः संस्तुतः
सिद्धान्तः कृतशायोऽभूत् । अत्र जीवस्य चित्रप्रतिविम्बस्य प्राहो विम्बभूतवि-
दभिज्ञत्वेन ज्ञाने विषये सौवलेयस्यते पूर्णपशीभवति देहानवाचादिमति सति
अर्जुन इहामुत्र च मद्भवेद्भिः स्थापितोऽभिनन्दितः सिद्धान्तोऽद्वितीयत्रय-

पुत्रावल्यां सुबलदुहितुः पूर्वपत्नीभवत्यां

सिद्धान्तोऽभूद्विवि भुवि बुधैः श्लाघितः सव्यसाची ॥ १० ॥

पार्थमेव पुरतो निधाय ते कौरवास्तदनु संनिधौ गुरोः ।

भक्तिभिर्व्यनमयन्निलं शिरः पार्षतस्तु परिभूतिलज्जया ॥ ११ ॥

अथो गुरुर्नातमधिज्यधन्वना पुरःप्रदेशं पुरहूतसूनुना ।

तरङ्गिताक्षं तमवेक्ष्य त्रिद्विपं वचो गभीरं वदति स्म सस्मितम् ॥ १२ ॥

‘रेरे क्षत्रियसत्तम, पुरा महत्तरमग्निदेश्यमग्निवेश्यं नाम मुनि-
मस्त्रपरिश्रमाय प्रश्रयेण सह शुश्रूषमाणस्त्वं मत्कृते पितुरनन्तरं

भावात्मकोऽभूदिति । अर्थान्तरं तु न श्लेषः । ‘अभिधाया’ प्रकृते नियन्त्रणात्
इत्यादेरुक्तादिति । मन्दाक्रान्ता वृत्तम्—‘मन्दाक्रान्ता जलधिपङ्कगैर्म्मौ ननी
ताद्गुरु चेत् ।’ इति लक्षणात् ॥ १० ॥

पार्थमिति । तदनु द्रुपदप्रहणानन्तरं ते कौरवाः कुमारः पार्थमर्जुनमेव
पुरतोऽग्रे निधाय गुरोर्द्वेषस्य संनिधौ निज शिरो भक्तिभिर्व्यनमयन् । प्रणेमु-
रित्वर्थं । पार्थतो द्रुपदस्तु परिभूत्या तिरस्कारेण या लज्जा तथा निजं शिरः
व्यनमयत् । अवनतवदनोऽभूदित्यर्थः । नमतेर्ष्यन्तात्कतंरि लङ् । अत्र बुद्धुमा-
राणां द्रुपदस्य च प्रकृतानामेव शिरोनमनधर्मेणोपम्यस्य गम्यत्वात्केवलप्रकृतास्वद-
स्तुल्ययोगिताभेदः । रथोद्धता वृत्तम् ॥ ११ ॥

अथो इति । अनन्तरं गुरुर्द्वेषोऽधिज्यमारोपितगुणं धनुश्चापो यस्य तेन
पुरहूतस्येन्द्रस्य सूनुनार्जुनेन पुर प्रदेशं नीतं प्रापितं तरङ्गिते चकितचकिते
अक्षिणी यस्य तयोक्तं त्रिद्विपं शत्रु तं द्रुपदमवेक्ष्य गभीरं गूढार्थं वचो वक्ष्यमाणं
सस्मितं यथा तथा वदति स्म । वशस्यवृत्तम् ॥ १२ ॥

रेरे इति । रे रे तुच्छ । ‘तुच्छवोधने तु रे’ इत्यमरः । क्षत्रियसत्तम ।
विपरीतलक्षणया क्षत्रियाधभेल्यर्थः । पुरा धनुर्वेदाभ्यासकाले महत्तरमतिशयपू-
ज्यमग्निदेश्यमग्निदेशो भवम्, यद्गामिच्छ्यम् । अग्निवेश्यं नाम मुनिमस्त्रस्य धनुर्वि-
धायाः परिधमायाभ्यास कर्तुमिति । ‘क्रियार्थं—’ इत्यादिना सप्रदानत्वम् । प्रश्रयेण-
सह विनयेन साकम् । ‘साकं सप्रा समं सह’ इत्यमरः । शुश्रूषमाण सेवा
शुर्वन् । त्वं मत्कृते मदर्थम् । ममेत्यर्थः । पितुरनन्तरं लोकान्तरगतं पितरि
ममापिराज्यपदस्यार्थं राज्यार्थं प्रयममग्रे भवते तुभ्य वितीर्थं दत्त्वा ततः पर-
मवशिष्टमर्थं राज्यार्थमहमनुभविष्यामि इति यद्गच्छन् यथायेन प्रकारेण प्रच्यभ्युष्या-
प्रतिशामकरो, तत्प्रतिज्ञातं वस्तु विप्रं विद् इयुच्यप्रकारेण अत एव धुरप्रा-

१. ‘पार्थतः’ इति पाठः. २. ‘सस्मित.’ इति पाठः. ३. ‘मरे’ पाठः.
४. ‘नाम’ इति नास्ति क्वचिन्.

ममाधिराज्यपदस्य प्रथममर्थं भवते वितीर्य ततः परमर्थमहमनुम-
विष्यामीति यद्यथा प्रत्यशृणुयास्तत्तथा निर्वर्तितं खलु धिग्विप्रमि-
ति क्षुरप्रायेण विप्रियरचनेन प्रथीयसीं मनसि व्यथां मम
वितीर्णवता महार्णवपरिधानवतीं वसुमतीं स्वयमेवानुभवता ननु
भवता ।

आघालवृद्धं जलसक्तमेव जनाः समस्ता ह्युपदं यदाहुः ।

तस्मात्त्वयि स्वीकृततादृशाख्ये कथं नु भज्येत न मित्रतेजः ॥१३॥

येण क्षुरकल्पेन विप्रियरचनेनाप्रियभाषितेन मम प्रथीयसीं मनसि व्यथां वितीर्ण-
वता इत्यवता । किञ्च महार्णवः समुद्रः परिधानं वस्त्रं तदस्या अस्तीति तद्वतीम् ।
समुद्रपर्यन्तामिति यावत् । वसुमतीं भूमिं स्वयमेवानुभवता भवता त्वया ननु हे
ह्युपद, तथा प्रतिज्ञानुरूपं निर्वर्तितमाचरितं खलु । आधिराज्यमिति यत्पदं सुवर्नां
तस्मात्तथा मयां दत्त्वा ततः परमर्थमवशिष्टं राज्यं त्वयानुभूयते । तस्मात्तथा
निर्वर्तितं खलु इति चार्थः । अत्र खलुशब्दः काकी । अदत्त्वेव किञ्चिदपि मश-
यनुभूतं त्वयैव सर्वमित्यर्थः । अत्र अतर्कितमानसव्यथारूपोत्कटानिष्ठावाप्तिसत्त्वे-
ऽपि श्लेषमहिम्ना अर्धराज्यरूपेष्ठावाप्तिवर्णनात्समालंकारमेदः । स च 'विना-
निष्टं च तत्सिद्धिर्यदर्थं कर्तुमुद्यमः' इति तल्लक्षणेऽनिष्टमन्तरेणेषावाप्तावेव तेन
भाव्यमिति वाच्यम् । व्याजस्तुतिविधया प्राथमिकस्तुतिरुपवाच्यकक्ष्यायां समालं-
कारस्य दुर्बोत्पात् । एवं स्तुत्या निन्दामिव्यक्तिकक्ष्यायां मानसव्यथानिष्ठावाप्ति-
प्रतीतेः । 'अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्च तदिष्टार्थसमुद्यमात्' इति लक्षितो विप्रमप्रमेदश्च ।
इयोश्च स्तुत्या निन्दामिव्यक्तिरुपव्याजस्तुतिप्रमेदेन सहेकवाचकानुप्रवेशसंकर
इति सूक्ष्मदृष्टाकलनीयम् ॥

आघालवृद्धमिति । यद्यत्सादावालवृद्धं बालप्रभृति वृद्धपर्यन्तम् । समस्ता
जना श्लोर्षक्षस्य पदं मूलस्थानम् । आलवालमिति यावत् । 'द्वद्वमागमाः' इति
श्लेषपर्यायेष्वमरः । जलैरुदकैर्मूर्च्छं । लडयोरभेदात् 'सकं' संगतमेवाहुर्वदन्ति ।
तस्मात्कारणात्स्वीकृता तादृशी ह्युपदेत्याख्या नाम येन तस्मिन्त्वयि मित्रस्य सस्युः ।
ममेति यावत् । सूर्यस्य च सेजः कथं केन प्रकारेण न भज्येत भद्रं न गच्छेत् ।
ऋः धामन्त्रणे । किन्तु गच्छेदेत्यर्थः । जटसंगतेषु नास्ति मित्रावकाश इत्यर्थः ।
अत्र ह्युपदाख्यास्वीकरणस्य मित्रतेजोमहद्देतुत्वोकेः पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।
सूर्यमुदहोः श्लेषनितिकानेदाप्यवसायमूलातिशयोक्तिसंघीर्णम् ॥ १३ ॥

१. 'क्षुरप्रप्रायेण' इति पाठः. २. 'मम मनसि व्यथां वितीर्णवता' इति पाठः.
३. 'ननु' इति नास्ति क्वचिद्. ४. 'अह' इति पाठः.

इति व्याजस्तुतिवचनेन पौरवान्ते भार्गवान्तेवसता प्रघर्षितः
सार्धतस्तेन सार्धमर्धराज्यपरिवर्तनमात्रमङ्गीकृत्य कृत्यविदां ककुद्-
स्तौ जम्भरिपुकुम्भसंभवावुभावर्ष्युपयमं प्रवर्तयितुं कृतनिवर्तनः
सोमकान्तिकोपास्यौ पुत्री भार्गीरर्थीर्धनावसथस्य याजस्य मुनिरा-
जस्य याजनानुग्रहेण परिजप्राह ।

ततः ।

तातोऽपि धर्मतनयं तपनीयपीठ-

मारोप्य चक्षुरिव लब्धममुं तपोभिः ।

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण व्याजस्तुतिवचनेन गूढनिन्दावाक्येन करणेन
भार्गवस्य परशुरामस्यान्तेवसता शिष्येण द्रोणेन (कर्त्रा) पौरवाणां युधिष्ठिरादीना-
मन्ते समीपे प्रघर्षितो भस्मितः कृत्यविदां कर्तव्येषु निपुणानां ककुदः श्रेष्ठः अत-
एव पार्षतो ह्युपदस्तेन सार्धं द्रोणेन सह । अर्धराज्यस्य परिवर्तनमात्रं परिपालन-
मेव । ननु सख्यमित्यर्थः । अङ्गीकृत्य । 'सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्धं लज्जति पण्डितः'
इति न्यायादिति भावः । कृतनिवर्तनः प्रत्यागतः सन् । तौ प्रसिद्धौ जम्भरिपु-
संभवमर्जुनं कुम्भसंभवं द्रोणं च । उभावपि क्रमेण । उपयमं विवाहम् । 'विवाहो-
पयमौ पाणिपीठनं च' इत्यमरः । यमस्य समीपं च प्रवर्तयितुं प्रापयितुं सोमश्चन्द्रः,
उभया पार्वत्या सहितः सोमः शिवश्च, तयोरिव कान्तिकः कोपश्च क्रमात् आस्ये
मुखे ययोर्त्ना । 'सोमो लताविशेषे स्याच्छशाङ्गे संकरेऽपि च' इति विश्वः ।
चन्द्रकान्त्या तुत्याननां रुद्रवत्कुटुम्बमुखं चेत्यर्थः । सोमकैः पाशाञ्जैरन्तिके उत्सङ्ग-
उपास्यौ । उपलालनीयाविति च । पुत्री च पुत्रं च पुत्री द्रौपदीशृष्टद्युत्रौ भार्गी-
रण्या बने तीरारण्य आवसथं स्थानं यस्य तस्य । 'स्थानावसथवास्तु च' इति
गृहपर्यायेष्वमरः । याजस्य नाम मुनिराजस्य याजनेन यागकारयितृत्वरूपेणानु-
ग्रहेण प्रसादेन परिजप्राह । उत्पादितवानित्यर्थः । यत्तु 'कुम्भजम्भरिपुसंभवौ'
इति पाठान्तरम्, यच्च वा तद्रीत्वेव शृसिंहव्याख्यानम्, तदुभयमप्यशुद्धम् ।
विवाहप्रापकचन्द्रकान्त्याननत्वस्य द्रौपद्यां यमसमीपप्रापकरुद्रौद्रास्यत्वस्य शृष्टद्युत्रे
च क्रमेणान्वयात्मक्यपासंख्यालंकारमहापतेः 'पुमान्निधया' इत्येकशेषशास्त्रेण
पुत्री च पुत्रश्च पुत्रविलेख व्याख्येयतया सोमकैरन्तिके उपास्यावित्यर्थान्तराप्र-
सक्त्या च 'सोमकोपकान्त्यास्यौ' इति पाठकल्पनायोगाद्येति ॥

तात इति । ततोऽनन्तरं तातो घृतराशौऽपि तपोनिर्लब्धं चक्षुरिव स्थित-
मिष्युत्प्रेक्षा । शुभ्रूपादिगुणसंपरया परमप्रेमास्पदमित्यर्थः । जालन्धस्य भाग्या-

१. 'पौरवान्ते वसता' इति पाठः. २. 'पार्षदः' इति पाठः. ३. 'परिवर्तनेन
परमङ्गीकृत्य' इति पाठः. ४. 'उपयममेव' इति पाठः. ५. 'कृतकतुनिवर्तनः' इति
पाठः. ६. 'उत्पन्न' इति पाठः. ७. 'ततः' इति नास्ति क्वचिद्.

आवर्जितैः कलशवारिमिरंभ्यपिञ्च-
दानन्दवाष्पसलिलैर्वनी च पौराः ॥ १४ ॥

आविभ्रतो धरणिमङ्गदनिर्विशेषं
नानाधनायतिभिरस्य नयोदिताभिः ।

वैस्त्र्यं समस्तमपि वासवसंनिमस्य
कोशीवभूव कुतुकैः सह कौरवाणाम् ॥ १५ ॥

पारेसिन्धु प्रथितमैथितं प्रत्यहं वर्धमानं
सोढुं पार्याभ्युदयनपटोः स्वात्मजस्यानुरोधात् ।

एकदाचिदुत्पन्ने चक्षुष्युच्छ्रानुरागादिति भावः । धर्मस्य यमस्य तनयं युधिष्ठिरम्,
धर्मस्य प्रथमपुरुषार्थस्य तनयं मृतं धर्ममिव स्थितमित्यपि । 'आत्मा वै पुत्र-
नामासि' इति श्रुतेरिति भावः । तपनीयपीठमारोप्य । कनकपीठे उपवेश्येत्यर्थः ।
आवर्जितैरानमितैः, समुद्रगङ्गादिभ्य आनीतैरिति वा । कलशेषु वारिभिः पुष्पै-
संभ्रपूतैश्च जलैरभ्यपिचत्वष्टामिपेकं वृत्तवान् । 'उपसर्गास्तुनोति-' इत्यादिना
बह्व्यवायेऽपि पत्रम् । पौराश्चानन्देन चिरात्काङ्क्षितलामजनितेन यानि वाष्पस-
लिलानि तैरवनीं तद्गार्था । भूमिमभ्यपिञ्चन् । भर्तुः पष्टामिपेके मायाया अपि
तदौचित्यादिति भावः । पौरास्तदा ननन्दुरिति परमार्थः । व्यञ्जकाप्रयोगाद्भ्यो-
त्प्रेक्षा । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ १४ ॥

आविभ्रत इति । धरणि भूमिमङ्गदेन केयूरेण सह निर्विशेषं तारतम्यरा-
हित्यं यथा तथा विभ्रतो हेलया भुजेन बहत् इति प्रभावोत्कर्षः । वासवसंनि-
मसेन्द्रतुल्यस्य अस्य युधिष्ठिरस्य नयेन पष्टाराग्रहणरूपेणोदिताभिः । अर्जि-
ताभिरित्यर्थः । नानामणिकनकरौप्यादिरूपाणां धनानामायतिभिर्लाभैः समस्तं
वस्त्रं गृहमपि । 'निरान्तवस्त्रसदनम्' इति गृहनामस्वमरः । कौरवाणां दुर्यो-
धनादीनां कुतुकैः कुतूहलेः सह कोशीवभूव धनमवनीवभूव मुकुटौवभूवेति च ।
युधिष्ठिरस्य तादृक्समृद्ध्या दुर्योधनादयोऽस्त्रिघ्नित्यर्थः । 'दौशोऽश्री कुञ्जले
खद्रपिधाने धनवेदमनि' इति विश्वः । महतामभ्युदये खलानां सेदस्य आत्स-
र्गिकत्वादिति भावः । अत्र धनगृहमुकुटयोः श्लेषमितिच्चाभेदाप्यवसायमूला-
दिशयोक्तिसमीर्णः सहोपल्लंकारः । 'सशोक्तिः सहभावश्चेद्भासते जनरत्ननः'
इति लक्षणात् ॥ १५ ॥

पारेसिन्ध्विति । अथ राजा धृतराष्ट्रः प्रीतो भक्तिप्रजारक्षणधनार्जनादि-
भिः संतुष्टोऽपि पारेसिन्धु समुद्रतटपर्यन्तं प्रथितं प्रसिद्धम् । किञ्च अहन्यहनि
प्रत्यहं वर्धमानं पार्यम्ययुधिष्ठिरम्याभ्युदयमैश्वर्यं सोढुं क्षन्तुमपटोरशक्तस्य । तद-

१. 'अभ्यपिञ्चन्' इति पाठः.
२. 'अवनि' इति पाठः.
३. 'स्वस्य' इति पाठः.
४. 'नन्दनस्य' इति पाठः.
५. 'अमितं'; 'अथ तम्' इति पाठौ.

प्रीतो राजाप्यनुजतनयप्रेममार्गे प्रयातुं

मातुर्दोषादिव बहिरगादन्तरान्यन्धभावम् ॥ १६ ॥

तदनु सौबलीजानिरसौ बलीयसामर्पेण धर्षितः सहजविनयं
धर्मतनयमाहूय कृतावहित्यो गिरमित्यमुत्यापयामास ।

‘वत्स, संप्रति वारणावतं पुरमुपेत्य वारणाननगुरोरुत्सवं वार-
णाय विपदां निषेव्य सहानुजैस्तत्र वास्तव्यपीरजनभव्यया
गिरा स्तव्यो निरवधिसुखामनुशाधि वसुधाम्’ इति ।

तस्याशयं हृदि विदन्नपि धर्मसूनु-

स्तातस्य वाचमविलम्ब्य तथेत्यगृह्णात् ।

सहिष्णोरित्यर्थः । स्वात्मजस्य दुर्बोधनस्यानुरोधादनुसरणात् । तदुर्बोधनानुवृत्तेरिति
यावत् । अनुजतनये युधिष्ठिरे यत्प्रेम तस्य मार्गे प्रयातुं गन्तुं मातुरम्बिकाया
दोषात्सुरतसमये व्यासरूपावलोकनजुगुप्साकृतनेत्रनिमीलनरूपाद्बहिः । नेत्रयो-
रिवेत्यर्थः । अन्तर्मेनस्यपि । अन्धस्य भावमन्धलमगात्प्राप्तवान् । तत्तादृशं
प्रेम तस्याजेत्यर्थः । पुरा किल सत्यवत्याज्ञयाम्बिका पुत्रोत्पादनाय संगता
व्यासेन । अथ तद्रूपदर्शनजनितजुगुप्साभयकृतलोचनमीलनाज्वाल्यन्धं जनयामास
धृतराष्ट्रमिति भारतकथात्रानुसंधेया । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ १६ ॥

तदन्विति । तदनु प्रेमत्यागानन्तरं सौबली गान्धारी जाया यस्य सौबली-
जानिः । ‘जायाया निह्’ इति निह् । असौ धृतराष्ट्रो बलीयसा महतामर्पेण ।
द्वेषेणेत्यर्थः । धर्षित आक्रान्तः सन् । सहजः स्वाभाविको विनयो यस्य तं
धर्मतनयमाहूय । कृतावहित्याकारगोपनं येन तयोक्तव्यं सन् । स्वकैतवपरिज्ञा-
नमयेनेति भावः । इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण गिरं वाचमुत्यापयामासोत्पादितवान् ।
उवाचेत्यर्थः ॥

घत्सेति । हे वत्स युधिष्ठिर, त्वं संप्रत्यद्य वारणावतं नाम पुरमनुजैर्भो-
मादिभिः सहोपेत्य वारणस्य गजशेवाननं मुखं यस्य तस्य विप्रेषस्य यो गुरुः
पिता सदाशिवस्त्वसोत्सवं नैमित्तिकपाक्षिकादिकं विपदां वारणाय निवारणाय-
निषेव्य तत्र वारणावते वास्तव्यस्य निवातिनः पीरजनस्य भव्यया कुशलान्वि-
तया गिरा स्त्रीतुं योग्यः स्तव्यः सन् निरवधि अवधिरहितं सुखं यस्यास्तां वसुधां
भूमिमनुजेः सहानुशाधि परिपालयेद्युवाचेति पूर्वोक्तान्वयः ॥

तस्येति । धर्मस्य यमस्य सन्नुयुधिष्ठिरः । ‘सनुः पुत्रेऽनुजे रवी’ इति
प्रिश्वः । तस्य वृत्तावहित्यस्य तातस्य पितुर्धृतराष्ट्रस्याशयं दुष्टाभिप्रायं हृदि
विदधानन्नपि । ‘अनुफमप्यूहति पण्डितो जनः’ इति न्यायारिति भावः । अवि-

१. ‘शान्ध्वो गिरा पीरजनमुशास्तवो’ इति पाठः. २. ‘सुपेन’, ‘सुयम्’
इति पाठो.

तत्तादृशेषु गुरुशासनपालनेषु

कूलंकर्षं गुणगणेन कुलं हि पूरोः ॥ १७ ॥

धर्मभूरनुजैः साकं तद्गिरा तत्पुरं ययौ ।

कर्मचोदनया जीवः कायमन्यमिवेन्द्रियैः ॥ १८ ॥

सविनयमथ दर्शितं महीयः सचिववरेण पुरोचनेन शत्रोः ।

जतुगृहमभजन्त तत्र पार्था जगदिव नृद्रमशेषवस्तुपूर्णम् ॥ १९ ॥

तत्र ते विदुरमृत्यभापितैः सौबलेयशतमन्युहेतुना । ✓

लभ्य कार्यकार्यालोचने कालज्ञेयमकृजा तथा वारणावतं गच्छामीत्युक्तप्रकारं वाचमगृह्णाद्भूतवान् । उवाचेति यावत् । नन्विदमयुक्तम् 'पुरोऽप्यवलिप्तस्य कार्यकार्यमजानतः । उत्पद्यप्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् ॥' इति न्यायादित्यत आह—तदिति । पूरोः कुरुवंशजस्य राज्ञः कुलं तत्तादृशेष्वतिदुःखकरत्वेन दुर्भरेषु गुरोः पितुः शासनमाज्ञा तत्पालनेषु तत्करणेषु विषये गुणानां विनयविवेकादीनां गणेन कूलंकर्षं परिपूर्णं खलु । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । पूर्वनाम पुत्रः पितुर्ययातेजरां परिगृह्य जुगुप्सितां दशसहस्रवत्सरा-न्स्वतारुण्यं तस्मै दत्तवानिति भारतकथा । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १७ ॥

धर्मेति । धर्मभूर्युधिष्ठिरस्तस्य धृतराष्ट्रस्य गिरा तत्पुरं वारणावतं प्रति अनुजैः साकं जीवोऽन्तःकरणप्रतिबिम्बितचैतन्यं कर्मणः प्रारब्धस्य चोदनया प्रेरणया इन्द्रियैश्चक्षुरादिभिः सह अन्यं कार्यं देहान्तरमिव ययौ प्राप्तवान् । उपमालंकारः । तेन हस्तिनपुरत्यागो देहत्यागवदतिदुःखायाभूदिति प्रतीतेरलंकारेण वस्तुष्वनिः । युगमविपुलावृत्तम् ॥ १८ ॥

सविनयमिति । अथ वारणावतप्राप्त्यनन्तरं तत्र वारणावते पार्था अशेषैर्वस्तुभिर्भोग्यैः पूर्णमत एव महीयः रमणीयम् । किंन शत्रोर्दुर्गोधनस्य सचिववरेण मन्त्रिमुख्येन पुरोचनेन नाम्ना म्लेच्छेन सविनय यथा तथा दर्शितं विज्ञापितं जतुगृहं लाक्षागृहं नूलं नवं जगल्लोकान्तरमिवाभजन्त विविशुः । उपमालंकारः । अत्र शत्रोः सचिववरेणेत्युक्त्या तद्गृहस्य वासायोग्यत्वं ध्वन्यते । पुष्पिताप्रावृत्तम् ॥ १९ ॥

तत्रेति । ते पार्था विदुरमृत्यस्य तत्प्रेषितस्वनकस्य भापितैर्वाक्यैर्दुर्गोधनो जतुगृहदाहाद्युष्मान्मारयिष्यतीत्यादिमित्त्र तस्मिजतुधात्रि लाक्षागृहे साबलेयानां दुर्योधनादीनां यच्छतं तस्य मन्युः क्रोधः स एव हेतुर्यस्य तेन सौबलेयो दुर्योधन एव शतमन्युरिन्द्रो हेतुर्यस्य तेनेति च । 'शतमन्युर्दिवस्पतिः' इतीन्द्रनामस्व-मरः । धनंजयस्य बहैरर्जुनस्य च प्रापणेन पूरणेन परां संख्यामिच्छां पञ्चतां मरणं

पञ्चतामपि परां धनंजयप्रापणेन जतुधान्नि मेनिरे ॥ २० ॥

शिशमयिपुरपि द्विपां स मन्त्री
निभृतशरारुरिमात्रिगूढभावान् ।

अवसरमनलावृते निकेते
प्रतिदिनमेघयितुं प्रतीक्षते स्म ॥ २१ ॥

जातुचिदपत्नैः सह पञ्चभिर्भृत्यभावमिषादमीषामामिपफलेषु विप्रे
निनीपन्त्या निषादयोपित इव तस्य पुरोचनस्य निद्रायामपि द्राधि-
माणं दातुकामेन तत्र सद्धानि क्षणदायामाशुशुश्रुणि क्षणान्निक्षिप्य
जननीसोदरजननीचेतरसंवेशसुरमणिमश्वायमानभुजशिखरसीमेन
भीमेन तस्माद्गृहाद्विदुरकिंकरकृतलिङ्गया सुरङ्गया निर्जग्मे ।

मेनिरे तर्कितवन्तः । 'धनंजयोऽर्जुने वद्धौ', 'स्यात्पञ्चता कालधर्मः' इति विश्वा-
मरौ । रयोदनावृत्तम् ॥ २० ॥

शिशमयिपुरिति । निभृतः प्रच्छन्नः स चासौ शरारुर्पातुक इति विशे-
ष्यत्वविवक्षया समासः । द्विपां मन्त्री स पुरोचनो निगूढो दुर्विज्ञेयो भावोऽभि-
प्रायो येषां तान् । अप्रकाशितविदुरमृत्युमापितानित्यर्थः । इमान्प्रार्थाननलेनामि-
नावृते दग्धे निकेते जतुगृहे । शर्म क्षयं प्रापयितुमिच्छुः शिशमयिपुरपि सन् ।
प्रतिदिनं दिनेदिने एषयितुं वर्षयितुमिति विरोधः । वद्धेरिन्धनीकर्तुमित्यवि-
रोधः । अतएव विरोधाभासालंकारः । अवसरं समयं दहनयोग्यं प्रतीक्षते स्म
निरीक्षितवान् । पुष्पिताम्रावृत्तम् ॥ २१ ॥

जात्विति । जातुचित्कदाचिद्गूढभावस्य परिचारकत्वस्य मिषाश्चाजात
अमीषां पार्षानामामिषेषु भोग्येषु फलेषु रसालादिषु । आमिषेषु मांसेषु
फलेष्विति वा । 'आमिषं फलले शीवे त्रिषु स्याद्भोग्ययत्नुनि' इति विश्वः ।
विषं शरलं नेतुं प्रापयितुमिरच्छन्त्या निनीपन्त्या निषादयोपितो दुर्वोधनप्रेषि-
तायाः किराया इवापत्येन्यतुत्रैः पशभिः सह तस्य निभृतशरारोः पुरोचनस्य
निद्रायामपि श्रापिमाणं वीर्यलम् । वीर्यनिद्रासंज्ञं मरणमिति यावत् । दातुं वामो
दस्य तेन जनन्याः पुन्याः सोदरजनस्य सुषिष्टिरदिष्व नीचेतरमनल्पं संवेशसुरं
शिशसुरं दग्धिन्यारसो गणिमयो मघ इवावरन्ती मणिमश्वयमाना भुजशिख-
रयोः शीमा प्रदेशो यस्य तेन । नीचेतरः संवेशसुरगृहेतुरिति वा व्याख्येयम् ।
'सुरगृहेनो मुखे सुरम्' इति शिशः । भीमेन तत्र तस्मिन्पशनि जतुगृहे आशु-

पार्थद्विपां विप्रहमेकमेकं विभज्य सप्तापि शिखाः कृशानोः ।
स्वीकृत्य वृषाः स्वशिरःप्रकम्पैः शंक्लाधिरे तत्र समीर्युत्रम् ॥२२॥
प्रपश्यतां पौरनृणां प्रभाते सांक्रामिकं रोगमिवाधितापम् ।
आविभ्रतामश्रुमिरेव शान्तिरापादि तत्रामिहठात्क्रियायाः ॥ २३ ॥
तत्रालये दग्धतनूनृतान्निश्चित्य पार्थान्निजचारवाचा ।
दुःसापदेशेन सुयोधनाद्याः समोदवाप्यं ससृजुः सभायाम् ॥२४॥

शुभ्रमिममि निक्षिप्य । 'शिखावानाशुशुभ्रिः' इत्यमिनामस्मरः । क्षणाद-
मिनिक्षेपकाल एव । अन्यथा खेपामप्यभ्यातद्वापतेरिति भावः । तस्माद्दृ-
हाहाशाष्टहाक्षणदायां रात्रौ विदुरस्य किकरेण मूलेन कृतं लिङ्गं निर्गमन-
विह्वं यस्यास्तया सुरङ्गया त्रिडेन निर्जग्मे निर्गतम् । गमेर्मावे लिट् । 'अग्निदो
गरदधैव' इत्यादिना वह्निविपदावृत्पुरोचनकिरासोः । 'आततायिनमायान्तं हन्या-
देवाविचारयन्' इत्यादिस्मरणाच्च तद्वधो भीमस्य नागुचित इति ध्येयम् ॥

पार्थेति । तत्र कृशानोरभेः सप्तापि शिखाः पार्थद्विपां किरातीतत्पुत्रपुरो-
चनानामेकमेकैकं विप्रहं शरीरं विभज्य विभागं कृत्वा । स्वीकृत्य आस्ताद्य
चेत्यर्थः । वृषाः सलः स्वशिरसः आत्माप्रभागस्य प्रकर्षेण कम्पैः समीरपुत्रं भीमं
शंक्लाधिरे स्थापनं चक्रुरिवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । स्थापतेः कर्तरि लिट् ।
उपजातिवृत्तम् ॥ २२ ॥

प्रपश्यतामिति । प्रभाते प्रातः प्रपश्यतामिहठात्क्रियामिति लभ्यते ।
अतएव सक्रमादागतं सांक्रामिकं रोगमस्यामयादिमिव स्थितम् । आधिना
मनोव्यथया यस्तापस्तमाविभ्रतां पौरनृणामश्रुमिरेव । तत्र जतुगृहेऽग्नेः संव-
न्धिन्या इठात्क्रियाया बलाहाहस्य शान्तिनिर्वापणमापादि कृता । पश्यतेः कर्मणि
लुट् । तादृग्धर्मशीलानां किमिदमाकस्मिकमापतितं वतेति पौर रुद्रदुरित्यर्थः ।
उपजातिवृत्तम् ॥ २३ ॥

तत्रेति । अथ लाक्षागृहदाहानन्तरं निजानामात्मीयानां चाराणां वाचा
वाक्येन दग्धाः सह मात्रा पाण्डवा इत्यादिना तत्रालये जतुगृह एतान्पार्था-
न्दग्धा तजुः शरीरं येषां तयोक्तान्निश्चित्य सुयोधनाद्यास्तदानीं सभायां दुःखस्या-
पदेशेन समोदवाप्यं ससृजुर्मुमुजुः । अथ जातं निष्कण्टकनस्तस्मात्प्राज्यमिति
मुमुदुरित्यर्थः । यत्तु 'दग्धतनूनेतान्पुरोचनादीन्पार्थान्निश्चित्य तत्त्वेन ज्ञा वेत्यर्थः'
इति वृत्सिंहः, तत्र । पुरोचनादीनां प्रकृतत्वाभावेनैतच्छब्देन तत्परामर्शो-
योगात् । अन्यथा उत्तरगयेऽप्येतानवतार्येत्तत्र तत्परामर्शः—किं न स्यादिति ।
इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ २४ ॥

तावत्सोऽपि गन्धवहसूनुर्नघतमसर्धेन्दुरं सक्थिजवसमुत्थि-
तमरुदुत्पाटितवरुविटपर्वसतिविधैटनसमुद्भान्तशकुन्तकुलनिबद्धनि-
ध्वानमध्वानं विलङ्घ्य कस्यचित्काननकासारतीरतरोरधिपरिसर-
मेतानवतार्य तदीयपरिरक्षणविचक्षणः क्षणमवतस्थे ।

तत्र कापि तरुणी तडिदाभा तं ययौ जतुगृहे मुहितेन ।

चूपणाय तमसां धनमार्गे चोदिता हुतवहेन शिखेव ॥ २५ ॥

अधरोष्ठविभागेरेखिका सुदृशोऽस्या वदनेऽस्ति वा न वा ।

तावदिति । तावत्पुराणानिर्गमसमकाल एव स गन्धवहस्य बायोः सूनुर्मी-
मोऽप्यनघतमसेन गाढतमसा । 'ध्वान्ते गाढेऽनघतमसम्' इत्यमरः । नन्दुरं सान्द्रं
सन्धिनोरुर्वोज्ज्वलाद्वैगात्समुत्थितेन संजातेन मरुता वायुनोत्पाटितानामुन्मूलितानां
तरुणां विटपेषु शाखासु वा वसतवः कुलावास्त्रासां विषटनेन नाद्येन समुद्भान्ता-
नामाद्याशमुत्पतितानां शकुन्तानां पक्षिणां कुलेन निबद्धो निध्वानः कोलाहल-
रवो यस्मिन्मध्वानमरुत्पमार्गे विलङ्घ्यातिक्रम्य कस्यचित्कानने कासारस्य सर-
सस्तीरे तरोरधिपरिसरं समीपे एतान्कुन्त्यादीनवतार्योपवेद्य तदीये कुन्त्या-
दिसंबन्धिनि परिरक्षणे दृष्टसत्त्वेभ्यस्त्राणे विचक्षणः कुशलः सन् क्षणमवतस्थे
स्थितवान् । 'जागरूकः' इति पाठस्तनुप्रासभङ्गादुपेक्ष्यः । यत्तु तावत् 'दुर्यो-
धनाद्यानन्दसमये' इति नृसिंहः, तन्न । दुर्योधनाद्यानन्दस्य भीमगमनारण्य-
स्थित्योर्धैरुकाटिककृतस्यासंभाव्यतया संदर्भविरोधात् । यदपि 'अथवा भीमनि-
र्गमनानन्तरम्' इति व्याख्यानन्तरम्, तदपि न । भीमनिर्गमनानन्तरं भीमोऽप्य-
तस्थ इति संदर्भविरोधात् ॥

तत्रेति । तत्र तत्र मूले तडितो विद्युत् इवामा यस्याः सा जतुगृहे मुहिते-
नानर्ध्वानुक्चलनगृहेन अतएव हुतवहेनाग्निना धनमार्गे तमसां चूपणाय
'ध्वंसनाय चोदिता प्रेषिता शिखा ज्वालेव स्थिता कापि तरुणी तं भीमं ययौ
श्रप । अथ जतुगृहमुत्पन्नदार्पहेतुकक्याप्यतिश्रोर्वाविताग्निशिखात्वोत्प्रेक्षेति तयोर-
ज्ञाहिमायेन संकरस्य तडितभेद्युपमया संगृष्टः । स्वागता वृत्तम् ॥ २५ ॥

अधरोष्ठेति । अस्या भीमं प्रत्यागतायाः पुरोवर्तिन्या इति वा । सुदृशो वदने
मुग्धेऽपरस्मोऽष्टमोर्ध्वस्य च द्वयोः । विमज्जतेऽनयेति विभागा रेखेव रेखिका ।
अधरोष्ठसंनिदोगादुपरितनोष्ठ एवोष्ठस्यो वदते । अर्धस्य च द्वित्वादिप-
यनमित्योष्ठापरमित्यत्र सिद्धमिति । एतन्नि वा न वेत्युक्तप्रकारं संशयं तस्य
भीमस्य इति परिमर्द्धं चिह्नं निवारयितुमित्युत्प्रेक्षा । सा तरुणी मौनमलयजन् ।

१. 'पुरं' इति पाठः. २. 'वसति' इति नास्ति वचिर. ३. 'सिपटन' इति
पाठः. ४. 'दुष्कर' इति पाठः. ५. 'आनरदिबक्षणः'; 'दिबधुनआनरः' इति पाठौ.
६. 'दृष्टिनेन' इति पाठः.

इति सा हृदि तस्य संशयं परिमार्ष्टुं किञ्च मौनमत्यजत् ॥२६॥

एतां प्रशास्ति भुजया वनराज्यसीमा-

मेकः स्वयं नरभुजामृपभो हिडिम्बः ।

अर्धांशभागजनवधे सममन्तकेन

तुल्याभिधानपदया स्वस्मान्मया यः ॥ २७ ॥

वीतशङ्कमिह तेऽयं तिष्ठतः कीदृशं ककुद्मित्ययं मम ।

चित्तरङ्गमुवि नृत्तकौशलीमुत्तरङ्गयति चित्रलासकः ॥ २८ ॥

रुधिरं पातुकामेन तेन वो हन्तुमीरिता ।

अधरं पातुकामाहमस्मि ते रूपसंपदा ॥ २९ ॥

अद्य ते सविद्यमापतेदसौ हृद्यमेतदुचितं वचः शृणु ।

उपाचेल्यर्थः । अत्र मौनत्यागे तादृशसंशयवारणफलकत्वोत्प्रेक्षया तन्मुखाकान्ति-
नैगनिर्गम्यं तथा दृष्टिप्रतिरोधकमिति वस्तुप्रतीतिरलंकारेण वस्तुध्वनिः । औप-
चन्दसिकम् ॥ २६ ॥

तदुक्तिप्रकारमेवाह—एतामिति । नरभुजां मनुष्याशनाना रक्षसामृ-
पमः श्रेष्ठः अतएव जनाना वधे हिंसायां विषये अन्तर्केन समं यमेन
सहाय्यां तुल्यभागं भजतीति तयोक्तं. हिडिम्बो नाम राजसः स्वयमे-
वोऽसहायः सश्वेव भुजया । बाहुबलेनेत्यर्थः । एतां वनराज्यसीमां प्रशास्ति
रसति । एतद्वनस्य राजेल्यर्थः । वो हिडिम्बस्तुल्यमभिधानमभिधानपदं संज्ञाशब्दो
अस्मात्स्वया मया स्वस्मान् । तस्याहं मग्निनीत्यर्थः । स हिडिम्ब इति सवन्धः ।
वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ २७ ॥

वीतशङ्कमिति । इह यमस्तुल्यहिडिम्बवने वीतशङ्कं गतमयं यथा तथा
अद्य तिष्ठतस्ते तव ककुदं धर्यं कीदृशमित्युक्तप्रकारोऽयं चित्रमाश्रयमेव लासको
नर्तकः मम चित्तमेव रक्षभूनां व्यवदेशस्य नृत्तकौशलीं नाट्यनैपुण्यमुत्तरङ्गयति
वर्धयति । अत्याश्रयमत्र लवदवस्थानमित्यर्थः । रयोद्धता वृत्तम् ॥ २८ ॥

रुधिरमिति । किञ्च रुधिरं युष्मद्रक्तं पातुं कामो यस्य तद्योकेन तेन
हिडिम्बेन वो युष्मान्हन्तुमीरिता प्रेरिताहं ते तव सबन्धिन्या रूपस्य सौन्दर्यस्य
संपदा समृद्ध्या हेतुनाधरं भवदोष्टमाधुर्यं पातुकामास्मि । इदं ततोऽप्याश्रयम्
ययुष्मान्हन्तुमागताया मम विस्मृत्य सर्वं लद्रूपसपदा लयि रागोदय इत्यर्थः ।
अत्र विद्वान्कार्यसंपत्तिरूपो विभावनामेदः । युग्मविपुलावृत्तम् ॥ २९ ॥

अद्येति । किञ्चासौ हिडिम्बः । हे धीर, ते तव सविधं समीपं प्रत्यापतेदान-
च्छेत् । अतः ह्ययं मनोज्ञमत एवोचितमेतद्वक्ष्यमाणं वचः शृणु । ममेति शेषः ।

मारणं रिपुषु तन्वतामुना मा रणं कुरु महान्बलेन सः ॥३०॥

उपयामविधौ त्वरस्व मे कृपया मारशराः शरारवः ।

दिवि वा भुवि वाथ दिक्षु वा रमये त्वामुपनीय रंहसा ॥३१॥

इत्येनां भाषमाणां रजनिचरपतिः क्रोधलिङ्गैः स्फुलिङ्गै-

र्दग्धेवाक्षणोरमीक्षणं स्फुटघटितभुजास्फोटवाचाटिताशः ।

विभ्राणो बभ्रुकैश्यं त्वमिह वससि को मृत्युवक्रार्थजग्धो

दुर्वुद्धे तिष्ठ यासि क पुनरिति गिरा मेदुरः प्रादुरासीत् ॥३२॥

तस्मिन् रक्षसि नेदिष्ठे तादृक्षपरुषाक्षरे ।

अपमृत्युरिवोदस्यादनिलस्यात्मसंभवः ॥ ३३ ॥

रिपुषु शत्रुषु विषये मारणं वधं तन्वता कुर्वता अमुना हिडिम्बेन सह रणं युद्धं मा कुरु । यतः स हिडिम्बो बलेन महान्सर्वोत्तरः । अत्र बलाधिक्येन रणाकरणसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं कान्वलिङ्गम् । रयोद्धतावृत्तम् ॥ ३० ॥

उपयामेति । किंच हे धीर, त्वं कृपया दयया मे ममोपयामविधौ विचाहक-
मणि विषये त्वरस्व प्रवणो भव । यतो मारस्य मन्मथस्य शत्रोश्च । 'मारो
मन्मथशात्रवौ' इति विश्वः । शरा वाणाः शरारवो घातुकाः । अथ महि-
चाहानन्तरं दिवि स्वर्गे वा भुवि वा दिक्षु काङ्क्षितासु वा रंहसा वेगेन त्वामुप-
नीय तं देशं प्रापय्य रमये क्रीडयामि । स्वस्याः कामचारिवादिभि भावः ।
औपच्छन्दसिकम् ॥ ३१ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण भाषमाणां वदन्तीम् । सीमामिति शेषः । एनां
हिडिम्बा क्रोधस्य लिङ्गैर्धैरक्ष्णोः स्फुलिङ्गैरभिकणैः । तत्प्रायैरीक्षणैरिति
यावत् । दग्धा दहन्निव स्थित इत्युत्प्रेक्षा । तृजन्तत्वात् 'नलोक-' इत्यादिना
पठ्यप्रतिषेधः । अमीक्षणं मुहुः स्फुटैः प्रकटैर्घटितयोरन्योन्यं संघृष्टयोर्भुजयो-
रस्फोटैरास्फालनसाम्दैर्वाचाटिता मुखरिता आशा दिशो येन तथोक्तः । बभ्रु
कपिलवर्णं कैश्यं केशवृन्दं विभ्राणो बहन् रजनिचरपतिर्हिडिम्बः । हे दुर्वुद्धे मूढ,
इह मदीये वने वससि मृत्योर्वक्रार्थं जग्धो भक्षितस्त्वं कः । तिष्ठ । पुनः
इतः परं क्व युत्र यासि गच्छसि । इत्युक्तप्रकारया गिरा वाचा मेदुरो मुखरः सन्
प्रादुरासीदाविर्बभूव । समधरा वृत्तम् । यद्वा 'स्फुटं यथा तथा घटितस्य मुच्छिष्टस्य'
रण इति शेषः' इति नृसिंहः, तन्न । समस्तपदमध्ये शेषपूरणे समासानुपपत्तेः
'समर्थः पदविधिः' इत्यनेन पदान्तरसापेक्षस्य समासप्राप्तेर्निषेधात्, च्युतसं-
सृतिदोषापत्तेः, व्याख्यासंप्रदायविद्वदस्याधेति ॥ ३२ ॥

तस्मिन्निति । तादृशानि तादृशानि 'दुर्वुद्धे' इत्यादीनि परयाणि निपुराण्य-
शरानि वचनानि यस्य तस्मिन् रक्षोके तस्मिन् रक्षसि हिडिम्बे नेदिष्ठे संनिहिते

वृक्षेण वृक्षं गिरिणा गिरिन्द्रं हस्त्रेण हस्तं वचसा वचस्य ।

परस्परेण प्रतिकृष्य घोरं समीकमेवै संननादधाते ॥ ३४ ॥

स्त्रुः समक्षं स्वयमेव मुष्ट्या बलं विहीजा इव वज्रस्यया ।

हिहिम्बमेतं यमराजधानीकुटुम्बिमुख्यं कुरुते स भीमः ॥ ३५ ॥

उदनु विमिरकदम्बेन हिहिम्बेन निर्मुष्पचस्माद्दहसुम्बादिव
वनात्संप्रप्येष सरागया तथा कमलपालिकया सह तपनमा-
नव इव राजसूतवस्ते निष्क्रम्य शाळिहोत्रमुनेः सरसि वीतिहोत्र-
भासं व्यासं भगवन्तभासेष्य तत्र वग्निदेशाद्दहानि कैविचिद्वि-
वाहयांचक्रुः ।

सति । अनिलसंज्ञानसंभवो नीमोऽनन्तपुराद्यतिक्रम्यपुरोदस्थादुदितवत् ।
मुदाय संनदोऽनूदितस्यैः । अत्र 'नाम्नीलं धीर्वेद' इति परवचसामनद्वल-
त्सरागतध्वीर्वेदेन हिहिम्बस्य मरगात्तद्वनद्वलस्त्रेणाय नीमोऽनन्तपुरमेत-
लंकारेण वस्तुष्वनिः ॥ ३३ ॥

वृक्षेणेति । एतौ नीमहिहिम्बौ वृक्षेण वृक्षं परस्परेणान्योन्येन प्रतिरूप्य
निर्वास इति परद्वयनप्रेषि वीज्यम् । गिरिणा गिरिन्द्रम्, हस्त्रेण हस्तम्,
वचसा वचस्य, एवं समं मुखं घोरं दानं समीकं मुदनादधाते कुरुते । तपसा-
विद्वत् ॥ ३४ ॥

स्त्रुरिति । भीमः स्वयं वज्रस्यारणेः मुख्या । तद्वदतिघारेणैः ।
मुष्ट्या मुष्टिघातेनैव । न त्रायुवेनेत्यर्थः । स्त्रुमुनेन्या हिहिम्बायाः समक्षं
प्रसङ्गे एतं हिहिम्बं विहीजा इत्यो बलं बलमुन्निव यमराजान्यां
कुटुम्बिषु वास्तव्येषु मुख्यं कुरुते स । अवर्षादित्यर्थः । तपनाउंशरः ।
तपेन्द्रवज्रा ॥ ३५ ॥

तदन्विति । उदनु हिहिम्बवधानन्तरं तिलैरप्य कदम्बेन मुहूनेव हिहि-
म्बेन उष्णेन निर्मुष्पात् । तमान्यानि सत्कारित्यर्थः । एवमप्रेषि । अहसु-
नात्प्रातःकालादिव तस्माद्दहहिहिम्बारप्यद्रागेण रक्ष्यन्त्या अनुगणेन च
अद्वितीया संप्रपेक्ष तथा कमलपालिकया हिहिम्बया सह निष्क्रम्य विलेगल
तपनस्य मुख्यं मानवः किराणा इव तं राजसूतवः पाण्डवाः शाळिहोत्रस्य
नान मुनेः सति । तस्यै इत्यर्थः । वीतिहोत्रस्य अप्रेतेव माः आन्विषन्त्य तं भग-
वन्तं व्यासं मुनिमानेभ्य तस्य व्यासस्य निदेशाद्दहानिः कतिविदहानि दिनानि
तत्र शाळिहोत्रमुनिपरस्त्रीरेऽतिवाहयांचक्रुर्गमवानामुः । अत्र निर्मोचनक्रियया

पुत्रं तत्र घटोत्कटं पवनभूसद्गादनङ्गातुरा

प्राप्तं सर्वगुणैर्मनोजवसतां प्रासूत नक्तंचरी ।

कुर्या वः स्मृत एव कर्मसु हरेः शकैरपि संसना-

मित्युक्त्वा स पितृन्यथाभिलपितं युक्तस्तथा निर्ययौ ॥ ३६ ॥

ततस्ते वन्याशनैर्धन्या धारितवसुधासुवाशनाकृतयः प्रावृष-
मिव वकवलाक्रान्तां पातालभुवमिव प्रत्यहं वर्धमानबलिशोका-
मङ्गराज्यसीमामिव सूर्यतनयातुकूलप्रतिष्ठा रविरथाक्षधुरमिवैक-

वनप्रातः कालयोनिर्गमनक्रियया पाण्डवरविकिरणानां धर्मैक्येन प्रस्रुताप्रस्रुता-
स्पद रीपकद्वयम् । तथाहि हिडिम्बतम कदम्बयोगम्यमाननैल्येन हिडिम्बास-
ध्ययो श्रेयमिदिकाभेदाध्यवसितरामेण च साधर्म्यादुपमाद्वयम् । चतुर्णामेवा
वीतिहोत्रभासमित्युपमया ससृष्टि ॥

पुत्रमिति । तत्र शालिहोत्रसरस्वीरेऽनङ्गातुरा कामपीडिता नक्तंचरी
हिडिम्बा पवनभुवा भीमेन सह सहारसभोगादेतो सर्वगुणै शौर्यधैर्यादिभिर्म-
नोजवसतां पितृतुल्यत्व प्राप्तम् । भीमतुल्यमिति यावत् । 'अथ मनोजवस
पितृधनिभ' इत्यमर । घटोत्कच नाम पुत्र प्राप्त जनयामास । स घटो-
त्कचस्तु 'भो पितर, वो युष्माक कर्मसु कार्यसमयेषु स्मृत एव । स्मृतिनात्रसं
निहित एवेत्यर्थ । हरेरिन्द्रस्य शक्रे सामर्थ्यस्यापि । इन्द्रदत्तकर्णप्रमुक्तश-
क्त्यायुधस्यापीति च । संसना च्युति कुर्याम्' इत्युक्तप्रकारेण पितृन्युधिष्ठिरा-
रीन्द्रयुक्त्वा तथा हिडिम्बया मात्रा युक्त सन् यथाभिलपित स्वीरं यथा
तथा निर्ययौ निर्गतवान् । यत्तु 'सर्वगुणैरुपलक्षित मनोजवसता मनोजवसत्व
प्राप्तम्' इति वृत्तिह, तत्तस्य उचकोशानभिज्ञताविलक्षितमेवेति नास्माकमाग्रह ।
शार्दूलविधीडितम् ॥ ३६ ॥

तत इति । ततो घटोत्कचनिर्गमनानन्तरं वनेभवैवैवैरशनै कन्दमूलादिभिर्ध-
न्या श्लाघ्यास्ते पाण्डवा धारिता वसुधाया भुवि सुधाशना देवा । ब्राह्मणा इति-
यावत् । तेषामाकृतिर्वेदो र्यस्तथोक्ता सन्त चकस्य नामासुरस्य बलेन मृत्यामा-
स्यदिनाक्रान्ताम् । एकपक्षिकुलाक्रान्तामिति च । अतएव प्रावृष कर्मणुमिव स्थिताम् ।
एवममेऽपि । अहन्यदनि प्रत्यह वर्धमानो बलिना वकासुरदैत्येन च शोक स
यसां ताम् । वर्धमानवैरोचनशोकां च । पातालभुव पाताललोकाभेव । पाताले
नागपाशैर्बन्धैर्बद्धत्वादित्यन्यत्र भाव । सूर्यतनयाया यमुनाया अनुकूल तीरे
प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्यास्याम् । वर्णोचितपात्रनामिति च । अङ्गराज्यसीमा अत्राख्य
देवमिव एकचक्रां तत्सहाम् । एक चक्र रथाङ्ग यस्यास्यामिति च । रविरथस्य

चक्रां पुरीं क्रमादाक्रम्य कस्यचिद्गृहमेधिनो गृहमध्यमेत्य सुखम-
प्यवात्सुः ।

मिक्षामटद्विरथ तत्र पृथाकुमारै-

रथं विभज्य पृथगर्पितमन्नराशिम् ।

आरुण्ठमभ्यवहरन्नखिलैः प्रतीकैः

पुत्रो बभूव भरतः पुनरुक्तपोपः ॥ ३७ ॥

तत्र तत्र द्विजैरेते पृष्टा नाशं पृथामुवाम् ।

इत्युचुर्वयमत्रैव विद्यस्तेषां तु संस्थितिम् ॥ ३८ ॥

यक्षेण केनापि हतो द्विडिम्ब इति ब्रुवाणेषु मिथो द्विजेषु ।

आकृतगर्भं हसितं सगर्भ्यांश्चक्रुर्मुखं वीक्ष्य समीरसूनोः ॥ ३९ ॥

पूर्यरथस्य संबन्धिनीमश्वधुरं चक्रावलम्बितिर्यग्दाहविशेषमिव पुरीं क्रमात्कतिप-
यप्रयागैराक्रम्य प्राप्य कस्यचिद्गृहमेधिनो गृहस्यस्य गृहमध्यमेत्य सुखं यथा तथा
अप्यवात्सुर्वसन्ति स्म । वसतेः वर्तते लुट् । अत्र बभूवलाकान्तामित्यादी
शब्दमात्रसाधर्म्याच्छेषचतुष्टयसंसृष्टिः—‘प्रवृत्ताप्रकृतोभयगतमुक्तं चेच्छब्दमा-
त्रसाधर्म्यम् । श्लेषोऽयं श्लिष्टत्वं सर्वत्रायद्वयेनान्वये ॥’ इति लक्षणान् ॥

मिक्षामटद्विरिति । अथ एभ्यश्चक्रपुरप्रवेशानन्तरं तत्र एभ्यश्चायां मिक्षा-
मटद्विः । मिक्षान्नमाचरद्विरित्यर्थः । पृथाकुमारैः पार्थिवराशेः । आर्जिनादिति
शेषः । अथ समांशं यथा तथा विभज्य पृथगर्पितमन्नराशिमाकण्ठं कण्ठपर्य-
न्तमभ्यवहरन्मुञ्चानो भरतो वायोः पुत्रो भीमः अखिलैः प्रतीकैरवयवैः पुन-
रुक्तो द्विगुणितः पोपो मांसलत्वं यस्य तथोक्तो बभूव । अतिमांसलोऽभूदित्यर्थः ।
वसन्ततिलका ॥ ३७ ॥

तत्रेति । एते पाण्डवाः तत्र तत्र गोष्ठीषु द्विजैर्ब्राह्मणैः पृथामुवां पाण्ड-
वानां नाशं दाहजन्यं पृष्टाः किं नष्टा इत्यनुयुक्ताः सन्तः वयमत्र एकच-
क्रायामेव तेषां तु संस्थितिं नाशं सम्यग्भिष्यति च विद्यो जानीमः इत्युक्त-
प्रकारमूचुः । अत्रैव वर्तमानानां कथमस्माकं नाशवर्तेति भावः । युग्म-
विपुलावृत्तम् ॥ ३८ ॥

यक्षेणेति । केनाप्यनिर्ज्ञातनामगोत्रेण यक्षेण द्विडिम्बो हत इति द्विजेषु
मिथोऽन्योन्यं ब्रुवाणेषु कथयत्यु सत्सु समान एकस्मिन्गर्भे भवाः सगर्भ्याः सहजा
युधिष्ठिरादयः समीरसूनोर्भीमस्य मुखं वीक्ष्याकृतोऽभिप्रायो गर्भे यस्य तथोक्तं

१. 'गृहस्य' इति पाठः. २. 'वपेल' इति पाठः. ३. 'तनूजैः' इति पाठः.
४. 'अन्नराशेः' इति पाठः. ५. 'निखिलैः' इति पाठः.

एकदा सायमन्तर्गृहे निरवग्रहं निष्पतद्भिर्वाप्यैस्तरङ्गितोत्तमा-
ङ्गमपत्यमुत्सङ्गमुवि पुरोधाय यातुधानापराधभयानुरोधेन मन्दितं
क्रन्दितमुत्सृजन्ती कुन्ती समुपसृत्य विषादनिदानं विप्रायताक्षी-
मप्राक्षीत् ।

सापि तां कृपालुतया हृदि लगद्गदां गद्गदाक्षरमाचक्षे ।

साधयेयमिति धर्मसंप्रहं संदधाति मिथुनं परस्परम् ।

आधये परमनेकजन्मनोरावयोरजनि पापसंप्रहः ॥ ४० ॥

हृदितं हासं चक्रुः । नैते जानन्ति त्वया स हत इति सामिप्रायं हसन्ति
सैत्यर्थः । उपजातिः ॥ ३९ ॥

एकदेति । एकदा कदाचित्सायं दिनान्तेऽन्तर्गृहे गृहाभ्यन्तरे निरवग्रहं
निष्प्रतिबन्धं निष्पतद्भिः स्रवद्भिः । 'वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्रहावग्रहौ समौ' इत्य-
मरः । वाप्यैस्तरङ्गितं विक्रमुत्तमाङ्गं शिरो यस्य तयोक्तमपत्यं पुत्रमुत्सङ्गमुवि
करुदेशे पुरोधयाग्रे कृत्वा यातुधानस्य वकस्य अपराधात्प्रतिकूलाचरणरूपाङ्गवं
तस्यानुरोधः संरोधस्तेन मन्दितं मन्दरवं क्रन्दितं रोदनमुत्सृजन्ती कुर्वतीम् ।
निःशब्दं रुदन्तीमित्यर्थः । अन्यथा नगरमात्रस्यैव क्षयापत्तेरिति भावः । विप्रस्य
निजावासदातुरायताक्षीं पत्नीं समुपसृत्य संनिधिं प्राप्य कुन्ती विषादस्य दुःखस्य
निदानं मुख्यकारणमप्राक्षीत्प्रच्छ । पृच्छतेः कर्त्तरि लृट् ॥

स्येति । सा विप्रपत्न्यपि कृपालुतया दयाशीलतया हृदि मनसि लगन्व्यामुव-
न्दो रोगः शोकात्मको यस्यास्ताम् । महान्तोऽन्यसंतापारिखण्तीति भावः ।
तां कुन्तीं प्रति गद्गदानि दुःखतरलान्यक्षराणि वचनानि यस्मिन्वयथा तथाच-
क्ष उवाच । दुःखनिदानमिति शेषः । चक्षतेः कर्त्तरि लिट् ॥

साधयेयमिति । धर्मः पित्रर्णापाकरणरूपः संश्रुतेऽनेनेति धर्मसंप्रहं
पुत्रं साधयेयं संपादयेयमिति हेतोः मिथुनं स्त्रीपुरुषौ परस्परं संदधाति संगच्छति ।
'प्रजया पितृभ्य एष वा अनृणो यः पुत्री' इति श्रुतेः । 'प्रजायै गृहमेधिनाम्'
इति स्मृतेश्च । महतामपत्यायमेव दारसंप्रह इति भावः । अनेकानि जन्मानि
पूर्वाणि ययोस्तयोः । इति बहुतरपापसंचयद्योतनायेर्दं विशेषणम् । आवयोर्दम्प-
त्योस्तु परं केवलमाधये मनोव्यथार्थं पापं तत्फलं दुःखं संश्रुतेऽनेनेति पाप-
संप्रहः अल्पायुः पुत्रोऽजनि जातः । अत्र पुत्रात्मकधर्माय यतमानयोरल्पायु-
पुत्रात्मरूपापावाप्तिरर्णनाद्विषमप्रभेदः । यत्तु 'धर्मस्य संप्रहं संपादनमिति
व्याख्यायि' इति, यत् 'मिथुनसंप्रहः' इति नृसिंहप्रलपितम्, तन्न्यूनपरत्वादितो-
पाशेषणगुल्लोच्छेदितानुपेक्षम् ॥ ४० ॥

अपि किं ब्रवीमि परिपाकमंहसा-

मतिमीपणो वक इति क्षपाचरः ।

स्वसुरादरात्स्वयनिर्वागतो यमो

यमुनावनान्तमवलम्ब्य वर्तते ॥ ४१ ॥

मा भूनाशो युगपदिति नो मीरुभिर्जातु पौरैः

पूर्वैर्लब्ध्वावसरमसकृतप्रार्थनाभिः प्रकृतम् ।

एकैकस्मिन्नहनि वितरत्येकमेकं पुमांसं

नित्यं तस्मै बलिमिह जनस्तुङ्गमन्नस्य राशाम् ॥ ४२ ॥

तादृशः प्रलयकालकठोरो वासरः स तु ममालयभूमेः ।

द्वारि तिष्ठति वकात्परितुष्टात्पारितोषिकमिवाद्य जिघृक्षुः ॥ ४३ ॥

वालानिव प्रवयसोऽपि नराशनोऽयं

अधीति । अपि हे सखि, अहसां पापानाम् । ममेति शेषः । परिपाकं दुःसात्मना परिणामं किं ब्रवीमि कथं वक्ष्यामि । अनिर्वान्यं मधुःखमित्यर्थः । तदेव विशदयति—अतीति । अतिमीपणोऽत्यन्तदादणो वक इति वक-संज्ञः क्षपाचरो राक्षसः स्वसुर्भगिन्या यमुनाया आदरात्स्वयं साक्षादागतो यम इत्येत्युत्प्रेक्षा । यमुनाया वनान्तं तीरारण्यमवलम्ब्याक्रम्य वर्तते । मजभाषिणीवृत्तम् ॥ ४१ ॥

मा भूदिति । नोऽस्माकं सर्वेषां युगपदेककालं नाशो मा भूदिति हेतोः । मीरुभिर्भयशीलेरतएव पूर्वैः पुरातनैः पौरैरेतत्पट्टणवालिभिः जातु कदाचिद-वसरं प्रार्थनायकायां लब्ध्वा असकृद्बहुवारं प्रार्थनाभिः प्रकृतं निर्णीतम् । एकैक-स्मिन्नहनि एकमेकं पुमांसं, तुङ्गमत्युन्नतम् । पर्वतनल्पमिति यावत् । अन्नस्य राशिमेतद्गुण्यरूपं बलिं नित्यं दिने दिने तस्मै वकाय इह एतत्पट्टणे जनी वितरति ददाति । 'नित्यं तस्मै' इत्यपवादः । 'कृत्वा तस्मै' इति पाठस्तपन-न्वयित्वाहुपेक्ष्यः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ४२ ॥

तादृश इति । तादृश उक्तबलिप्रदानात्मकः अतएव प्रलयकाल इव कठोरः प्राणिहितवत्ताहारणो वासरो दिनं परितुष्टात् ब्राह्मणोऽयं बलिं ददातीति प्रिय-यापयध्वनेन संतुष्टात् वकाद्राक्षसात्पारितोषिकं प्रियवात्रयाहारदेवद्वयं जिघृ-क्षुर्गर्हानुमिच्छुरिव । ममालयभूमेर्निवासस्य द्वारि द्वारदेशे अयं श्वः प्रातरिति वर्तमानघानीष्ये वर्तमानत्वनिर्देशः । तिष्ठति । तत्तद्दृष्ट्वारानुपूर्व्यां श्वः प्रातर्ब-निरन्मानिर्देव इत्यर्थः । सागतावृत्तम् ॥ ४३ ॥

वालानिति । अयं नराशनो वको वालानिव । यून इत्येत्यर्थः । प्रवयसो वृद्धा-

मुञ्चीत चेन्मम स एव हि पुण्यपाकः ।
 बालेन भाव्यमिति तद्वलिषु व्यवस्था
 कण्ठे पुनः कैलयति वक्रचस्य धाटीम् ॥ ४४ ॥^७
 सतानमूलमिदमेकमपत्यमास्ते
 संवर्तकालसहजश्च स राक्षसेन्द्रः ।
 संभूयते च समयः क्षपया महत्या
 सतीर्यता कथमियं सखि मे विपत्तिः' ॥ ४५ ॥

इत्युदीर्य सरभसावगाहनहृदयसमुत्कूलित शोकसरःपूरमिव नयन
 सलिल विशृङ्खल खेलयन्त्यै तस्यै 'तनयेषु द्वितीय, समरेष्वद्वितीय
 सुतः सखि, ते' दीयते । स एव तैत्प्राणनाशने बलीभविष्यति
 मा भैषीः' इति सा नरदेवमहिषी प्रत्यश्रौषीत् ।

नपि मुञ्चीत चेद्भक्षयेद्यदि स वृद्धभक्षणमेव पुण्याना पाको हि फल खलु । तन्म
 त्रमपि नास्तीत्याह—बालेनेति । तस्य वक्रस्य बलिषु विषये बालेन भाः
 भवितव्यमित्युक्तप्रकारा व्यवस्था प्राचीननिष्कय पुन कण्ठे कक्रचस्य करपत्र
 धाटीं भङ्गी कलयति योजयति । आबयोर्दम्पत्योर्द्वत्वात् तरुण पुन एवा
 तद्वल्यर्थं देय इति महद्दुःखमिति भाव । वसन्ततिलका ॥ ४४ ॥

संतानेति । सतानस्यासद्वशास्य मूलमविच्छेदकारणमिदं पुरोवर्ति अपत्
 पुत्र एकमेवास्ते वर्तते । तहानाद्वशोच्छेद इति भाव । ननु कदाचित्कृपय
 वक्र पुन पुन दद्यादित्यत आह—सधर्तेति । स राक्षसेन्द्रश्च वक्रस्तु संवर्त
 कास्य सहज । सहज इत्यर्थं । तथा च प्राणिर्हिंसाविहाराणां कुत कृपेति
 भाव । ननु काश्रन्तरभाविनीमापद् विचिन्त्य किमर्थैव शोचसीत्यत आह—
 संभूयत इति । महत्या दुःखदुर्भरया क्षपया एकैव रात्र्या समयो बलि
 प्रदानावसर संभूयते सप्राप्यते । प्रभाताया रत्रन्यामेव बलिर्देय इत्यर्थं ।
 अतो न काश्रन्तरीणा विपदिति भाव । इय उक्ता मे मदीया विपत्ति । हे सखि,
 कथं वेन प्रकारेण सतीर्यतामतिक्रम्यताम् । तरते कर्मणि प्राप्तकाले लोद॥४५॥

इतीति । इयुषप्रकारेणोदीर्योक्त्वा सरभसमतिवेगमवगाहन निमज्जन यस्य
 तयोपेन हृदयेन मनसा समुत्कूलित तट प्रापित शोक एव सरो जत्र तस्य
 पूरं प्रवाहमिव स्थित नयनयो विशृङ्खल निष्प्रतिबन्ध यथा तथा खेद
 यत्र प्रसारयन्त्यै तस्यै प्राद्वगपत्यै । हे सखि, ते तुभ्य मम तनयेषु द्विती
 योऽपि समरेष्वद्वितीयोऽसहज सुतो भीमो दीयते । मयेति शेष । स भीम
 एव तस्य वक्रस्य प्राप्यते जीव्यतेऽनेनेति प्राणन यदशनमत्र तद्विषये वकी

अनयोरथ दम्पत्योरश्रुहेतोः शुचः पदे ।

आनन्दस्यातिरेकोऽभूदादेश इव तत्क्षणम् ॥ ४६ ॥

तस्मिन् प्रसुवा रहस्युदन्तं गदितो वायुसुतो बलावलेपात् ।

मनसा न वकं लिलेह रात्र्यामनसा धारितमन्नराशिमेव ॥ ४७ ॥

अरिपरेद्युर्निर्विलजनानन्दकरे भगवति दिनकरेऽपि मन्देहकुल-
मवस्कन्दितुमुदयगिरिशिखरमधिरूढे ॥

स शकटमधिरुह्य भीमसेनो दधिकलशीकुलशीभरान्नराशिम् ।

भविष्यति बलिर्भविष्यति । तत्प्राणानां नाशने विषये बली बलवान्भविष्य-
तीति च । अतो मा भैपीर्न त्रस्येः । भयेः कर्तरि लृट् । इत्युक्तप्रकारेण सा
नरदेवस्य पाण्डोः महिषी पत्नी कुन्ती प्रत्यश्रौषीत्प्रतिज्ञामकरोत् । प्रतिपूर्वाच्छ-
णोतेः कर्तरि लृट् । निरोधाभासखेपयोः संसृष्टिः ॥

अनयोरिति । अथ कुन्तीप्रतिज्ञानन्तरमनयोर्दम्पत्योर्ब्राह्मणीब्राह्मणयोरश्रुहे-
तोर्वाप्पकारणस्य शुचो दुःखस्य पदे स्थाने । मनसीति यावत् । शुच इति राहोः
शिर इत्यादिवदमेदे षष्ठी । तथा च 'शुगमिधे पदे शब्दे' इति च । आन-
न्दस्यातिरेकः संतोपातिशय आदेशोऽतिथिरिव । व्याकरणशास्त्रप्रसिद्धशब्दान्तर-
मिवेति च । तस्मिन्नेव क्षणे तत्क्षणमभूत् । ध्याकरणेन युष्मदादिपदे आदेश-
विधया तस्मादिपदमियाद्युपदं दूरीकृत्य आनन्दातिरेकपदमभूदित्यर्थः । उप-
मालंकारः ॥ ४६ ॥

तस्मिति । वायुसुतस्तस्मिन् पूर्वोक्तमुदन्तं वार्तां प्रति रहसि प्रसुवा जनन्या
गदितः कथितः सन् । बलावलेपाच्छौर्यैर्गर्वाद्धेतोः वकमसुरं रात्र्यां मनसा न
लिलेह न स्पृष्टवान् । न गणयामासेति यावत् । किन्तु अनसा शकटेन धारितं
संभारितमन्नराशिमेव मनसा रात्र्यां लिलेहास्वादितवान् । श्वः पूर्णाहारो मम
भवेदिति सर्वामपि रजनीं भ्यायप्रतिष्ठदित्यर्थः । लिलेहः कर्तरि लिट् । औप-
च्छन्दसिकम् ॥ ४७ ॥

अपरेद्युरिति । अपरेद्युः परमिसन्दिग्धे । निश्चितव्रतात्प्राप्तानन्दकरे । शरी-
रोपितिमिरवारणादिति भावः । 'अखिलजननयनानन्दकरे' इति क्वचित्पाठः ।
भगवति दिनकरे सूर्येऽपि । इत्यपिना भीमस्य वक्रावस्कन्दनं समुचीयते ।
मन्देहानां नाम राक्षसानां कुलम् । 'वृन्दम्' इति वा पाठः । अवस्कन्दितुं
नाशयितुम् । उदयगिरेः शिखरमधिरूढे प्राप्ते सतीत्युत्तरेणान्वयः । मन्देहा
नाम राक्षसाः संभ्यासु सूर्यं क्षणं निरुप्य नश्यन्तीति श्रुतिविद्वम् ॥

स इति । स भीमसेनो दधिकलशीनां दधिगुम्मानां कुलं वृन्दं । अथुते

१. 'अखिल' इति पाठः. २. 'नपि' इति नास्ति क्वचित्. ३. 'शेखरात्र',
'शेखरात्र', 'दीकरात्र' इति च पाठाः.

वकभवनवनं विवेश शाखानगरमिवान्तकवीरराजधान्याः ॥ ४८ ॥

कङ्कालोच्चयकल्पितान्तकचमूशाटीकुटीविभ्रमे

तत्र क्रुद्धतदौपवाह्यमहिपथासोमचक्रानिले ।

गृध्रध्वाङ्घ्रिशृगालघोपविकसद्रक्षोपदानस्तवे

मुञ्जानः शकटस्थ एव स तदा चक्रे महर्क्ष्वेलितम् ॥४९॥

सोऽपि तदिदं निशम्य बलिपुरुषविशेषमन्दिदशकटागमेन प्रथम-
मेव कृतोन्मेपं रोपं द्विगुणयन्गिरिकंदरमन्दिरमुखात्सरभसं विनिर्गल

एवं को वापराप्तोत्यमुमविगणयन्वाहुमत्रेति घुप्य-

न्व्यक्तोरोरक्करेखाकृतविरुदजगद्वातुकत्वप्रशस्तिः ।

व्याप्नोतीति श्युत्वत्तौ शकन्वादिवात् पररूपे पिप्पत्वादिवात् ङीपि च कुलरी
पङ्क्तिः तां विभतीति भरः तादृशोऽज्ञस्य राशिर्यस्मिस्तथोक्तम् । 'दधिकलरी
कुलमीवराक्षराशिम्' इति पाठस्तु सुगमः । शकटमधिरुद्यान्तकवीरस्य यमस्
या राजधानी संयमनी तस्याः शाखानगरं उपपद्यमिव स्थितम् । 'यन्मूल
नगरात्पुरम् । तच्छाखानगरम्' इत्यमरः । वकस्य भवनं यस्मिस्तद्वनं विवेश
उत्प्रेक्षा । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ ४८ ॥

कङ्कालेति । कङ्कालानां शरीरशल्यानामुच्चयेन समूहेन कल्पितोऽन्तक
चम्बा यमसेनायाः शाटीकुटीविभ्रमः पटगृहविलासो यस्मिस्तथोक्ते । 'स्याच्छ
रीरास्त्रि कङ्कालः' इत्यमरः । क्रुद्धस्य कुपितस्य तदौपवाह्यस्य यमवाहनस्य महि
पस्य श्वासा इव उग्रा दारुणाक्षक्रानिला आवर्तशायवो यस्मिस्तथोक्ते गृध्रध्वा
ङ्घ्राणां कङ्ककावानां शृगालानां शिवानां च घोषैर्घोरध्वनिमिर्विकसन्वर्धमाने
रक्षसो वकस्यापदानानि प्राणिर्हिंसात्मककर्माणि तत्संबन्धिनः स्ववो यस्मिस्तथोक्ते ।
तादृग्ध्वनिव्याजतद्विरुदस्तुतिरवमुत्तरित इत्यर्थः । तत्र वकवने शकटस्थः सश्वेव
मुञ्जानोऽज्ञराशिं भक्षयन्स भीमो महद्बृहदयमेदनं क्ष्वेलितं सिंहनादं चक्रे ।
अत्र बलिभक्षणक्ष्वेलिताभ्यां भीमस्य तृणीवृत्तवकबलावलेपप्रतीतेर्वस्तुना वस्तु-
ध्वनिः । शार्दूलविम्बीडितं वृत्तम् ॥ ४९ ॥

स इति । स यद्वोऽपि तदिदं भीमसिंहनादं निशम्य श्रुत्वा बलिनालेन
बलवतेति च पुरुषविशेषेण महापुरुषेण भीमेन च द्वाभ्यां मन्दिदेन विलम्बितेन
शकटस्यागमेनागमनहेतुना प्रथमं सिंहनादध्रवणात्पूर्वमेव वृत्त उन्मेष उत्पत्ति-
र्यस्य तं रोपं क्रोधं द्विगुणयन्पुनरुक्तयन्सन् । गिरेः कंदरं गुहा सैव मन्दिरं तस्य
सुखाशारात्सरभसं सवेयं यथा तथा विनिर्गल बहिरागत्येत्युत्तरेणान्वयः ॥

पयमिति । व्यक्तानिः स्फुटामिदरति रक्षरेसामी रुधिरलेपधारानि-

। क्रोशन्मर्त्याङ्गस्वाद्वरणपरिचलत्सुकलभास्थिदण्ड- ।

स्थूले दंष्ट्रे दधानः पवनभुवमभि प्राद्रवधातुधानः ॥ ५० ॥

नेजमुजयुगलीनियञ्चणामिर्नियमितयन्नपरस्परानुभौ तौ ।

निगडितनयनं निलिम्पपङ्केर्निरवहतां निपुणं नियुद्धशिल्पम् ॥ ५१ ॥

ततः ।

पुत्रस्य वायोर्भुजदौर्लभिल्यं बकं वने तत्र चिरं चरन्तम् ।

निन्ये दशां कामपि राक्षसस्त्रीनेत्राभ्रवर्षर्तुविलासयोग्याम् ॥ ५२ ॥

तं विकृष्य पुरसीभिर्निशीथे तत्क्षणात्कुणपमर्दानदोषम् ।

वृत्तानि विरुदानि जयचिदानि यस्यास्त्रयोक्ता तादृशी जगतो धातुकत्वेन वनेन या प्रसृष्टिः श्लाघ्या सा यस्य तपोक्तः । क्रोशतां वेदनया रुदतां मर्त्याना बलि-भूतानामङ्गस्वादेऽवयवमक्षणे खरणेन वेगेन परितधरतोः सुक्रणोरोष्ठप्रान्तयो-रङ्गि भस्त्रिदण्डाविव स्थूले चेति विशेष्यलखिवक्ष्या समासः । दंष्ट्रे दन्तवि-शेषी दधानो धातुधानो वनोऽभुं बाहुमविगणयन्नविचारयन् । एवमुक्तप्रकार-मत्र मयि विषये को वा अपराभ्रोलपराधं करोतीति पुष्यन् पोपं कुर्वन्तन् पवनभुवमभि भीमस्यामिमुक्तं प्राद्रवद्भावति स्म । यत्तु 'क्रोशतो मर्त्यस्य भीमस्य' इति, 'उन्नाः पूर्वामिषेति शेषः' इति वृत्तिहप्रलपितम्, तत्तन्नामानुरूपमेव । यतः प्रथमे तत्प्रकपेस्य द्वितीये च्युतसस्कारस्य च दोषस्यापत्तेः ॥ ५० ॥

निजेति । तापुभौ भीमपक्षौ निजान्यां भुजयोर्भुगलीभ्यां नियञ्चणामि-र्नियमितो निरुद्धो यत्रो यस्य तादृशं परस्परमन्योन्ये ययोस्तयोक्तौ सन्तौ । परस्पर भुजाभ्यां चन्धने धृतमन्नाविलयः । निनिम्पानां देवानां पङ्केः सङ्घैर्नि-गडितैः आधर्येण शृङ्खलिते नयने यस्मिन्स्तपोक्तम् । देवैराधर्षीत्यरिहृतविषयान्तरं यथा सदा आलोक्यमानलिलयः । नियुद्धशिल्पं बाहुयुद्धकर्म निपुणं यथा तदा निरवहतां वृत्तवन्तौ । नि.पूर्वाद्बहते कर्तरि लृट् । पुष्पिताप्रा वृत्तम् ॥ ५१ ॥

ततः । पुत्रस्येति । ततो वायोः पुत्रस्य भीमस्य मुजयोर्दौर्लभिल्यं दर्पस्तत्र वनेऽप्ये जले च चिरं चरन्तं सत्त्वानि भुञ्जानं बकं राक्षसं पक्षिविशेषं च । राक्ष-सस्त्रीणां नेत्राभ्येनाग्रानि मेघालोपां वर्षतो यो विलासो वृथ्वारमकस्तस्य यो-रदामुचिता कामपि दशां दुरवस्था निन्ये गमयामास । भीमपाहुबलेन बको ममारेलर्षः । मयतेर्दुहादितादिकमंकृतम् । 'नेत्राभ्रवर्षर्तु-' इति पाठो नेत्र-पदवैदर्भ्यापत्तेरपेक्ष्यः । उपजानि वृत्तम् ॥ ५२ ॥

तमिति । सारतसनुभौमस्यं निहतं वक्त्रम् । तच्छवमिति यावत् । नि-शीथेऽधरूपे पुरसीभिर्नगरद्वारे विकृष्य । पातवित्वेत्सर्षः । तत्क्षणात्पुणस्य चापस्य मर्दानेन स्वर्गेन यो दीपस्यं माण्डं शालिनुं कामो यस्य तपोक्त इवेत्यु-

मार्ष्टुकाम इव मारुतसूनुर्मातुरङ्घ्रिमुपसेवितुमागात् ॥ ५३ ॥
 आलोक्य यातुशचमेतदशेषपरैरहोमुखे परवशीक्रियते स्म चेतः
 आश्चर्यपूरपरिमेलनफेनिलाभिरानन्दसागरतरंगपरम्पराभिः ॥ ५४ ॥
 भवनमेल्य तदा गृहमेघिनः पवनजे प्रवणीकृतमूर्धनि ।
 प्रयुयुजे सममाशिपमक्षतैः प्रमुदितः पुरि तत्र महाजनः ॥ ५५ ॥
 निशि जातु निकेतवेदिकायां निकटे सुप्तिसुखं निषेव्य पार्यान् ।
 पथिकोऽपररात्रजागरूकः प्रवभापे गिरमीदृशीं प्रसङ्गात् ॥ ५६ ॥

‘पाञ्चालिकां युवमनोरथसौधरत्न-

पाञ्चालिकां हृदि ममेति ममेति कृत्वा ।

अद्य स्वयंवरमहाय नृपाः प्रयान्ति

दूतैः समं द्रुपदभूपतिराजधानीम् ॥ ५७ ॥

ल्लेखा । ‘तुं काममनसोरपि’ इति मकारलोपः । मातुः कुन्त्या अङ्घ्रिं चरण-
 मुपसेवितुमागात्तवान् । ‘न मातुर्देवतं परम्’ इति स्मरणात्तदङ्घ्रिसेवायाः सकल-
 दोषनिवारकत्वादिति भावः । स्वागता वृत्तम् ॥ ५३ ॥

आलोक्येति । अशेषैः परैरहोमुखे प्रातरेतत्पुरवीथिं विदृष्टं यातुने
 वदस्य शवमालोक्य आश्चर्यस्य रसस्य चैः पूरः प्रवाहस्यस्य परितो मेलनेन संग-
 मेन फेनिलानिः फेनवतीनिः । एकस्मिन्ने जलान्तरस्य मेलने मियः संप-
 पन्नेन फेनोदयादित्यमुक्तमिति ध्येयम् । आनन्दसागरस्य तरंगाणां परम्पराभि-
 शेतः पौरमनः परवशीक्रियते स्म । अलाभयोऽयं वदवधोऽनेन वृत्त इत्या-
 श्वयेण पौरा ननन्दुरित्यर्थः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ५४ ॥

भयनमिति । तत्र पुरि तदा प्रातर्महाजनः प्रमुदितः सन्गृहमेघिनो गीमा-
 वाद्यगृहस्थस्य भवनं गृहमेत्य । प्रवणीकृतो नक्षीकृतो मूर्धा शिरो येन तस्मिन्-
 यनजे गीमे निषेव्येऽशतैः सममाशिपं प्रयुयुज्ज लक्षीरितवान् । प्रपूर्वाघुजेः फर्तरे
 ङिद । द्रुपदवत्स्य हृन्मुपकारावदयकत्वादिति भावः । हृततिलम्बितम् ॥ ५५ ॥

निशीति । जातु कदाचित्पथिकः कश्चित्पान्यो निशि रात्रौ निषेतस्य
 पाण्डवावागम्य गृहस्य वेदिकायां प्राङ्गवेदिकायां निकटे म्रसमीपे सुप्तिसुखं निद्र-
 योदयं निषेव्य प्राप्य । अपररात्रेऽहोदयवेलायां जागरूकः प्रबुद्धः सन् प्रग-
 ङ्गा कदाप्रन्गावात्पार्यान्प्रति ईदृशी वक्ष्यमाणप्रकारं गिरं वाचं प्रवभाप्य लक्ष-
 वान् । औपच्छन्दगिकं वृत्तम् ॥ ५६ ॥

पाञ्चालिकांमिति । अद्य नृपा यूनां तदगानां मनोरथेषु कामेभ्यश्च सौभेदु-
 र्भ्येषु रत्नमयीं पाञ्चालिकां वृद्धिमपुत्रिकां पाञ्चालिकां शौचरीम् । ‘पाञ्च-

भोक्तुर्मन्नमपि सूपसमग्रं दोग्धुमप्यभिनवप्रंस्वा गाः ।

लप्स्यते द्विजगणोऽपि च तस्माद्दत्सलाद्दुहितुरुत्सवकाले ॥ ५८ ॥

न हि तत्र भवेदुपायता विजयः सिद्धिमुपैष्यति स्फुटम् ।

युगपत्सुखमस्तु वो महद्भुतमागच्छत तन्महौजसः ॥ ५९ ॥

इति वाचमुपश्रुतिं द्विजातेर्दृदि कृत्वा सुधयेव निर्मितां ताम् ।

पथि भूसुरसंघमभ्यभाजः प्रति पाञ्चालपुरं प्रतस्थिरे ते ॥ ६० ॥

ते पुनरप्यनेकदिननीतजनपदवनसीमानः पथि कृतोदयेन भग-

लिका पुत्रिका स्वाह्वरदन्तादिभिः कृता इत्यमरः । ममेयं भवेदिति हृदि कृत्वा । मनसि निधिलेख्यर्थः । स्वयंवर इति महानुत्सवस्वस्वै दूतैराह्वानार्थमागतैर्द्रौपदैः समं द्रुपदभूपतिराजधानीं प्रयान्ति । द्रुपदपुरमित्यर्थः । अत्र सौधरत्नपाञ्चालिकेति परम्परितकेवलरूपकम् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ५७ ॥

तर्हि राजानः प्रयान्तु, किमस्माकं ब्राह्मणानां तत्रैत्यत आह—भोक्तुमिति । द्विजानां गणोऽपि भोक्तुं सूपेन समग्रं संपूर्णमन्नमपि दोग्धुमभिनवो नूतनः प्रवसः प्रसूतिर्यासां ताः गा अपि । दुहितुः सुताया द्रौपद्या उत्सवकाले स्वयं-वरोत्सवसमये वत्सलाद्दुहितृप्रेमवतस्वस्माद्द्रुपदाङ्गलप्स्यते प्राप्स्यते । स्वागता वृत्तम् ॥ ५८ ॥

न हीति । किञ्च तत्र द्रौपदीस्वयंवरोत्सवे । हि यस्मात् । अपायता व्यर्थत्वं न भवेत् । पार्योऽर्जुनो न भवतीत्यपार्थस्वस्य भावस्तत्ता अर्जुनमेदो न भवेदिति च । ततः कारणात् विजयः । गमनमित्यर्थः । 'उपसर्गेण धा-त्वयो बलादन्यत्र नीयते' इत्यनुशासनादिति भावः । सिद्धिं साफल्यमुपै-ष्यति लप्स्यते । विजयोऽर्जुनः सिद्धिं द्रौपदीलामरूपामुपैष्यति स्फुटं नून-मिति च । दधिघृतसूपसदृशान्तराशिलाभान्तरस्वमेदनद्वारा द्रौपदीलाभाभेत्यु-भयत्र भावः । हे महौजसः उत्कृष्टवैज.शालिनः, यो युष्माकं महस्त्रुतं युग-पदेकदैव साहिलेनेति च अस्तु । तत्तस्माद्भुतं सत्तरमागच्छत । वैता-लीवृत्तम् ॥ ५९ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारामुपश्रुतिं व्यग्रनया भाव्यधैतूचनीम् । अर्जुनद्वारा द्रौपदीलाभेन सर्वेषां सौख्यलाभन्यधिकामिति यावत् । अतएव उपयावृतेन निर्मितानिव स्थितां द्विजातेर्ब्राह्मणस्य तां वाचं हृदि कृत्वा । अश्रीकृलेत्यर्थः । ते पाण्डवाः पथि मार्गे भूसुरसंघस्य ब्राह्मणशृन्दस्य मर्ष्यं भजन्ति प्राप्नुवन्तीति भाजः सन्तः पाञ्चालस्य द्रुपदस्य पुरं प्रति प्रतस्थिरे । शौचच्छन्दसिकम् ॥ ६० ॥

इतीति । ते पाण्डवा अपि अनेकैर्दिनेनातानामतिक्रान्तानां जनपदानां देशानां वनानामरण्यानां सीमा भागा यैस्त्वयोक्ताः सन्तः । पथि मार्गमध्ये पुनरपि

वता पराशरदायादेन 'जतुभवनपरिच्यवनेन वो नवो हर्षः पार्य-
तस्य समुन्मिपति' इति गिरानुगृहीताः साक्षात्प्ररोहता भुजप्रतापा-
नलेनेव फल्गुनकरवेल्लितेन महतालाततेजसा निशि नितान्तसीम-
न्तितसंतमसया पदव्या त्रिविष्टपतटिनीं समय प्राविक्षन् ।

तत्र खलु

इन्दीवरात्प्रतितरंगमनुप्रविष्टै-

विन्धैरिवाब्धिदुहितुस्तरुणीकदम्बैः ।

क्रीडन्समं पयसि चित्ररथो विलोक्य

पार्थान्शरोध कुपितः प्रधनं चिकीर्षुः ॥ ६१ ॥

अस्त्रमात्मसमनामदैवतं संप्रयुज्य समरे धनंजयः ।

तत्र तस्य रथमप्रवर्तिर्न जातुपालयसहायमातनोत् ॥ ६२ ॥

इत उदयः साक्षात्कारो येन तेन । शालिहोत्राश्रमे पूर्वदत्तदर्शनत्वात्पुनरपीत्युक्तम् ।
भगवता त्रैकाल्यवेदिना पराशरस्य मुनेर्दायादेन पुत्रेण व्यासेन । 'दायादी-
मुतबान्धवौ' इत्यमरः । वो सुध्माकं जतुभवनाच्चतुगृहाद्दृशमानात्परिच्यव-
नेन निरुपद्रवं निर्गमनेन पृथतो द्वुपदपिता तदपत्यस्य पार्यतस्य नवो नूतनः ।
मृत्वा पुनरुत्थितितुल्य इति यावत् । हर्षः समुन्मिपति जायते । इत्युक्त-
प्रकारया गिरानुगृहीताः सन्तः साक्षान्मूर्ताभूय प्ररोहता निर्गच्छता भुजयो-
प्रताप एवानलोज्ज्वलितेन स्थितेन फल्गुनकरवेल्लितेन महतालातस्य करधृत-
काष्ठाङ्गारस्य तेजसा निशि रात्रौ नितान्तं सीमन्तितं पार्श्वयोर्दिघा निःसा-
रितं संतमसतमन्यकारो यस्यां तया पदव्या वनमार्गेण त्रिविष्टपस्य स्वर्गस्य तटिनीं
नदीं गतां सनया । तस्याः समीपमित्यर्थः । 'अन्तितःपरितः-' इत्यादिना द्वि-
तीया । प्राविक्षन् । विशतेः कर्तरि लृट् ॥

तत्र खलु । गतायामित्युत्तरेणान्वयः ॥

इन्दीवरादिति । इन्दीवराश्रीलोत्पलात् । रात्रौ तत्रैव लक्ष्म्याः स्थितेरिति
भावः । तरंगे तरंगे प्रतितरंगमनुप्रविष्टैः क्रमेण संक्रान्तैरब्धिदुहितुर्लक्ष्म्या विन्धैः
प्रतिविन्धैरिव स्थितैश्चरुर्णानां कदम्बैः समूहैः समम् । तैः सहैत्यर्थः । पयसि
गङ्गाजले शीटन् । चित्ररथो नाम गन्धर्वः पार्थान्विलोक्य कुपितः क्रुद्धः
वान् । श्रीभिः सदैकान्तस्थितौ एषामागमस्य लज्जाकरत्वेन शोभोत्पादकलादिति
भावः । अतएव प्रधनं कर्तुमिच्छुः । चिकीर्षुः घ्नन् । शरोध निरुद्धवान् ।
अत्र पार्थावलोकनस्य प्रधनेच्छा प्रति तस्याश्च तत्रिरोधं प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुकं
काश्चिद्द्वयमत्राङ्गिभाषेन संकीर्णम् । वसन्ततिलका ॥ ६१ ॥

अस्त्रप्रगिति । धनंश्रयोऽर्जुनः समरे चित्ररथेन सह युद्ध आत्मना समं

१. 'सहन' इति पाठः. २. 'काश्चिद्द्वयमत्राङ्गिभाषेन' इति पाठः. ३. 'निशि' इति
नास्ति कश्चिद्. ४ 'समया' इति नास्ति कश्चिद्. ५. 'तत्र खलु' इति नास्ति कश्चिद्.

गन्धर्वाणां पत्युर्गर्वजुषः सौरसैन्धवे तस्मिन् ।

१ पाथसि भङ्गः शिशिरो रोधसि भङ्गस्तु तापहेतुरभूत् ॥ ६३ ॥

सख्यस्य लाभात्सपदि प्रहृष्यन्कुशीलचेन्द्रः कुरुनन्दनानाम् ।

प्रादर्शयत्स्वां प्रथमं विनीतिं पश्चादमीपां पदवीं च रम्याम् ॥ ६४ ॥

धर्मभूरथ सहोदरैः समं धौम्यमध्वनि समीक्ष्य विश्रुतम् ।

प्राणिनामयमहिंसकोऽपि सन्पादपीडनमसुंप्य क्लृप्तवान् ॥ ६५ ॥

यथाविध्यविधौ प्रीतः स पुरस्कृतते स्म तान् ।

तथाध्वगमने तेऽपि तं प्रश्रयवशंवदाः ॥ ६६ ॥

तुल्यं नाम धनंजय इत्याख्या यस्य तादृशं दैवतमभिर्यस्य तत् आमेयमर्क्षं सम्यक्प्रयुज्य तत्र गङ्गातटेऽप्ये स्वस्य पुरो वर्तत इति तथोक्तं तस्य विजयस्य रथं जानुपालस्य साक्षादृष्टस्य सहायम् । दग्धत्वेन सदृशमित्यर्थः । आतनो- रटतवान् । आमेयाख्येण सद्रथं दग्धवानित्यर्थः । 'धनंजयोऽर्जुने बहौ' इति विश्वः । रपोद्धता वृत्तम् ॥ ६२ ॥

गन्धर्वाणामिति । गर्वं जुषत इति गर्वजुषोऽहंकारान्वितस्य गन्धर्वाणां पत्युर्गर्वजुषस्य मुरखिन्धोर्गङ्गायाः संबन्धिनि सौरसैन्धवे तस्मिन्पाथसि षडे मङ्गस्वरंगः शिशिर- शीतलोऽभूत् । रोधसि तादृशे तटे भङ्गः पराजयस्तु ताप- हेतुः संतापजनकोऽभूत् । अत्र तरेण्यपराजययोः श्लेषमिदिकामेदाप्यवसाय- मूलातिशयोक्त्यनुप्राणितो विरोधाभास इति तयोरङ्गाशिभावेन संकरः । गीतिरार्या—'आर्याप्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः । दल्योः कृतयतिशोभा ता गीति गीतवान्भुज्जेशः ॥' इति लक्षणात् ॥ ६३ ॥

सख्यस्येति । सपदि तदानीं कुशीलयानां गायकानामिन्द्रविजयः सख्यस्य पाण्डवै- सह मेभ्या लाभात्प्रहृष्यन्संतुष्यन्सन् । प्रथममादौ कुरुनन्दनानां पाण्डवानां स्वां स्वीयां विशेषेण नीतिं पुरोहितानुगामित्वादिरूपां प्रादर्शयद्वो- पितवान् । 'राजा गच्छेत्प्रयागे तु पुरः दृष्ट्वा पुरोहितम्' इति स्मरणादिति भावः । पश्चादनन्तरं तु अमीपां पार्थानां रम्यां पदवीं मार्गं प्रादर्शयदर्श- यामास । उपजाति वृत्तम् ॥ ६४ ॥

धमेति । अथ मार्गद्वयप्रदर्शनानन्तरमयं धर्माद्यमाद्भवतीति धर्मभूर्युधि- ष्टिरो विभुर्न ज्ञानविज्ञाननिधित्वेन प्रख्यातम् । 'वित्तविज्ञातविभुता' इत्यमरः । धौम्यं नाम प्राङ्गामध्वनि मार्गमध्ये समीक्ष्य । प्राणिनामहिंसकोऽपि सन् । अनुप्य धौम्यस्य पादयोः पीडनं बाधनं नमस्कारं च सहोदरैर्भीमादिभिः समं क्लृप्तवान्कृतवान् । विरोधाभासः । रपोद्धता वृत्तम् ॥ ६५ ॥

यथेति । य धौम्यः प्रीतः पौरोहित्यवरणेन संतुष्टः सन् । आतिथ्यवि- धावतिथिपूजायां तान्दुषिष्टिराटीन् यथा पुरस्कृतते स्म संमानितवान् अग्ने-

धौम्यस्य सुधामधुरिमधौरेयीभिः स्वयंवरकथाभिः ।

द्वुपदपुरसरणिरेपां द्वित्राप्यभवत्पदानीव ॥ ६७ ॥

भूदेवेष्वितिनिविडेपु मध्यभाजां पञ्चानामपि युगपत्पृथासुतानाम् ।
पुस्फोर द्वुपदपुरं पुरःप्रदेशे वक्राब्जे सरमसमक्षि दक्षिणं च ॥ ६८ ॥

कुमारिकाया द्वुपदस्य भूपतेः कुचोपमाद्रव्यमिवाभिवीक्षितुम् ।

कुरुद्वहास्तत्र पुरे कुतूहलात्कुलालगेहं प्रथमं समाविशन् ॥ ६९ ॥

तामागमन्नथ पुरीं शतराः ससैन्याः

स्मारं युगोद्यमिवाद्भुतमावहन्तः ।

भूपाः स्तुता मुजमुदस्य पठद्भिरग्रे

पयं निवद्धविरुदं पटुवन्दिवृन्दैः ॥ ७० ॥

वृत्तवाद्येति च । प्रश्रयवचं वदा विनयपरायीनास्ते युधिष्ठिरादयोऽप्यध्वनि मार्गे
गमने विषये तं धौम्यं तथा पुस्फोरंते स्म । संमानितवन्तश्चेति ॥ ६६ ॥

धौम्यस्येति । सुधामधुरिम्योऽमृतमाधुर्यस्य धौरेयीनिर्धुरंधराभिर्धौम्यस्य
संबन्धिनीमिः । तन्कथ्यमानाभिरिति यावत् । स्वयंवरकथाभिः द्रौपद्या
इति भावः । द्वुपदपुरस्य सरणिर्मागं द्वे वा शीनि वा द्वित्राणि पदा-
नीव । द्वित्रिपदपरिमितमार्गं इवेति वा । अथवत् । आर्या वृत्तम्—'लक्ष्यै-
तत्सप्तगणा गोपेता भवति नेह विपने जः । पशोऽयं सलघू वा प्रथमेऽर्धे निय-
तमार्गायाः ॥ पष्ठे द्वितीयलान्ळे परके मुचलाच्च सयतिपदनियमः । चर-
नेऽर्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति पशो लः ॥' इति लक्षणात् ॥ ६७ ॥

भूदेवेष्विति । अतिनिविडेष्वत्यन्तसान्द्रेषु भूदेवेषु ब्राह्मणेषु मध्यमाज-
पयानामपि पृथा कुन्ती तन्मुतानां युधिष्ठिरादीनां पुरःप्रदेशे द्वुपदपुरे युग-
पदेष्टरैव पुस्फोरं स्फुरितमभूत् । ते द्वुपदपुरं ददशुखिलार्थः । वक्राब्जे तेषां
सुरापद्ये दक्षिणमधि नयनं च युगपत्परमस्य पुस्फोरं स्पन्दते स्म । अत्र द्वुपदां
पुरदग्निपर्दीभवनाशिक्षलनयोर्योगपद्यात्समुचयालंकारः । 'गुणक्रियायोगपरं
यमुचयः' इति लक्षणात् । प्रहार्थिणी वृत्तम् ॥ ६८ ॥

कुमारिकाया इति । कुरुद्वहाः पाण्डवास्तत्र पुरे द्वुपदस्य भूपतेः कुमा-
रिकाया द्रौपद्याः कुचयोपमाद्रव्यं सदृशपदार्थम् । पठन्मिति यावत् । उवृ-
त्तप्रथमं द्रौपदीदर्शनान्तर्यमेव अभिवीक्षितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । कुलालस्य कुम्भका-
रस्य गेहं समाविशन्प्रविशन्ति स्म । वंशस्थं वृत्तम् ॥ ६९ ॥

तामिति । अथ पाण्डवप्रवेशानन्तरं गार्दं भग्मपमयमत एवाद्भुतं
मुजोदयम् । मुहूर्तविभवंनिरुदः । आरन्तः सुर्वन्त इव स्थिता इत्युत्प्रेक्षा ।
सर्वेऽप्यनिवृत्तार्थं, नद्वंशान्ति इत्यर्थः । सपैत्या भूया दक्षिणं मुजमुदस्यो-

द्यावाभूनी निरुन्धन्यदुबलरजसां श्रेणिभिः सीरपाणि-

वेगादागात्स वीरः स्वविनयगुरुणा शौरिणान्वीयमानः ।

आहारश्चायुधं च द्विपद्वमवये येन संसेव्यमाने

ते द्वे हालाहलत्वं रणमुवि वहतो नामतः कृत्यतश्च ॥७१॥ ✓

विभ्राणो मणिर्दीप्रकुण्डलभरं कर्णत्रयं पार्श्वयो-

रमे चातिमनोज्ञरूपमखिलेष्वङ्गेषु दुर्योधनः ।

सेनादुन्दुभिनादतुन्दिलनभाः स्वस्नानुविन्वायितै-

रसीदत्स नवाधिकैः परिवृतप्रान्तो नवत्यानुजैः ॥ ७२ ॥

द्वय विषद्धानि विरदानि जपविहसब्दा संसिलन्यय श्लोकम् । आलेख्यवचनम् ।
पठद्विरुद्धरद्वि पटुनि स्ववनसमर्थैर्विन्दिता वैतालिकाना कृन्दै सुता स्तूपनाना
सत शतशला द्वपदपुरीमानागतवन्त । वसन्ततिरुद्धा वृत्तम् ॥ ७० ॥

द्यावाभूमीति । सीर हल पाणौ यस्य तयोश्च स वीरो बलरानो मदूना
मादवाना यद्वल चतुरश्च दस्य रजसा श्रेणिभिः पङ्क्तिभिर्द्यावाभूनी अन्तरिक्ष
भूनि च निरुन्धन्यच्छादयन्सन् । स्वस्य विनयेन गुरुणा श्रेष्ठेन शौरिणा हृष्येना-
न्वीयमानोऽनुगम्यमानश्च सन् । वेगादागात् । द्वपदपुरीमेति शेष । येन बल-
रानेप द्विपतामवमवये तिरस्कृत्य सन्त्यक्तेष्वनान उदरेण करेण च दृश्यमानो
ते प्रसिद्धे आहारो हाला च, आयुध हल च द्वे अपि रामुवि हालाहलत्वे मानत
सन्त इत्यतः क्रमोऽपि च उभययापि बहव । हाला मय हल सीर तयो-
र्मनो हालाहलत्वं कालकूटत्वं एतन्न सन्तज्ञे पञ्चवर्गानक सन्तवम् । चैत्रपते
कालकूटवन्मारकत्वंमिति विवेकः । 'सुरा हलिप्रिया हाला', 'द्वपदो लाहल
हलम्', 'कालकूटो हालाहल' इति सर्वत्राप्यमरः । 'हालाहल' कालकूट'
इत्यपि च पठ्यते । सप्तमरा वृत्तम् ॥ ७१ ॥

विभ्राण इति । मणिभिर्दीप्रश्चकुण्डलानि कुण्डलानि विभ्रति मरम् ।
अत एवाङ्गेषु करचरणादिष्वहात्यञ्जनपदेषु च प्रख्यातं प्रतिदम् । 'अङ्ग गत्रा
न्तिकोपायप्रतीकेशप्रधानके । सप्तो देवविशेषे स्वात्' इति विश्वः । अति-
मनोज्ञ रूप सौन्दर्यं दत्त तत् । कर्णमा शुच्यो रक्षियस्व च त्रय पार्श्वयो
सव्यदक्षिण्योरमे च विभ्राण । स प्रतिदो दुर्योधन स्वमननोऽनुविन्वा-
यितैः । प्रतिविन्वतुत्यैरित्यर्थः । नवत्या नवदशकवत्याङ्गैर्नव अधिका येषा
तैधानुर्जनयाधिकनपतिस्त्वङ्गं तुशासनदेभिरित्यर्थः । परिवृता प्रान्ता-
श्चतु पार्श्वो यस्य तयोश्च सन् । सेनास्वनुदावृत्तानु ये दुन्दुभयो भेदस्तेषा नद-
संद्धारैस्तुन्दिल पूर्णं नम आकाश यस्य तयोश्च सन् । अर्चददावृत्तम् ।
अत्रपि द्वपदपुरीमेति शेषः । शार्ङ्गविक्रीडित वृत्तम् ॥ ७२ ॥

तदनु परितः कीर्णैः पुष्पैस्तरंगितसौरभं
मणिमयमहामध्वारूढावनीन्द्रपरम्परम् ।

अगरुजनिर्तैर्धूपैरालिङ्गमानवितानकं

स्वनितपटहं प्रापुः पार्थाः स्वयंवरमण्डपम् ॥ ७३ ॥

जाग्रत्सोमककीर्तिसोमनिमिपत्पद्मावकाशाल्यय-

प्राप्तेन्दीवरनित्यवासघटितश्यामप्रभाश्रीरिव ।

पाश्वालस्य सुता ततः परिजनैः सार्धं पुरः पश्यतां

राज्ञा बुद्धिमिवाधिरुह्य शिविकां रङ्गस्थलीं प्राविशत् ॥ ७४ ॥

द्रौपदीमुखशशिद्युतिसंपत्कौमुदीमहति रङ्गतटाके ।

पद्मचक्रद्युगुलं नृपतीनां तत्क्षणं विजघटे बहुदूरम् ॥ ७५ ॥

तां पश्यतः सदसि तस्य महीसुराणां

वामेतरे महति वासवनन्दनस्य ।

तदन्विति । तदनु राजलोकगमनानन्तरं परितः कीर्णैरलंकृतैः पुष्पैस्तरंगितं वर्धितं सौरभं यस्य तत् । मणिमयेषु महत्सु च मध्वेध्वासनेध्वारूढा अभिष्टिता भवनीन्द्राणां राज्ञा परम्परा, पङ्क्तयो यस्मिंस्तत् । अगरुजनिर्जनितैर्धूपैः परिमलधूपैरालिङ्गमानानि स्पृश्यमानानि वितानान्युत्त्रेचा यस्मिंस्तद्वितानकं स्वनिताः शब्दाः यमानाः पटहा वाद्यविशेषा यस्मिंस्तत् । स्वयंवरमण्डपं पार्थाः प्रापुः । हरिणी वृत्तम्—'रमयुगहयैर्नर्त्तौ ग्रीं स्तौ गो यदा हरिणी तदा' इति लक्षणात् ॥ ७३ ॥

जाग्रदिति । ततो जाग्रता नित्यप्रकाशेन सोमकानां पाशालानां कीर्तिरेव सोमधन्द्रस्त्रेण निमिपरसु सर्वदा मुकुलीभवत्सु पद्मेध्ववकाशस्य निवस्तुमान्पदस्यालयेनापगमेन प्राप्तो य इन्दीवरे नीलोत्पले नित्यवासस्त्रेण घटिता योजिता श्यामप्रभा नीलमन्तिर्यस्यास्त्रयोत्ता श्रीर्लक्ष्मीरिव स्थितेति तद्गुणोत्थापितो-
द्वेषः । पाशालस्य सुता द्रौपदी पुरोऽग्रे पश्यता राज्ञा बुद्धिमिव शिविकामान्दो-
द्विकाम् । द्वे अध्वधिरुह्यत्यर्थः । परिजनैः सार्धं सखीनिः सह रङ्गस्थलीं स्वयं-
वरमण्डपं प्राविशत् । अद्यागच्छति द्रौपदीति सर्वेषु राजसु तद्रतान्त वरणेषु
समानाच्छदित्यर्थः । शार्दूलपित्रीकृतम् ॥ ७४ ॥

द्रौपदीनि । तत्क्षणं द्रौपदीप्रवेशक्षणे रङ्ग एव तटाके सरणि द्रौपद्या सुगन्धैव सन्निभो पुतेः सन्देशे चोमुदी चन्द्रिका तथा महति मनोरे सनि नृप-
तीनां पद्मणी एव पार्थाः कोकदम्पती तयोर्द्युगुलं द्दन्दं बहुदूरं विजघटे वियुक्त-
मार्गीत् । अस्मादात्माजानो विस्मयं शोचन् तामशाम्भुरित्यर्थः । चन्द्रिकायां
चन्द्रवासा विद्युन्वन्त इति प्रतिदिः । समस्तवस्तुवर्ति शाययस्वरूपकम् ।
अप्यन्ता वृत्तम् ॥ ७५ ॥

तानिति । सदसि स्वयंवरमण्डपे महीसुराणां मध्ये । स्थितेति शेषः । तां

१. 'अथवा' इति पाठः.

अन्तर्बलस्य सपदि प्रकटीबुभूपो-

रुद्धलग्नं किल भुजे स्फुरणं बभूव ॥ ७६ ॥

तावत्सरभसमुपेत्य साक्षादादेष्टुमनाः प्रद्युम्न इव धृष्टद्युम्नः
सायकैः साकं सकाशमुपनीतं स्वयंवरदिदक्षया सपरिवारं प्रत्या-
सन्नमिव पन्नगपतिं चापं पुरस्कृत्य कन्यावलोकनधन्यान्राज-
न्यानेवमवादीत्—

‘घाणेन संप्रति नृपा दिवि लक्ष्यमेत-

त्तच्छायबद्भुवि निपातयितुं पटुर्यः ।

मौर्वीमिमानिव स दक्षिण एव पाणौ

कुर्यात्स्वसारमभिदर्श्य मम स्वसारम्’ ॥ ७७ ॥

श्रीपदी पश्यतस्वस्य वासवनन्दनस्याजुनस्य पंविधिनि वामेतरे दक्षिणे महति
प्रतापेन श्लाघ्ये भुजे स्फुरणं स्पन्दः सपदि तत्काले प्रकटीभवितुमिच्छोः प्रकटी-
बुभूपो । भवतेः सप्तन्तादुप्रलयः । अन्तर्बलस्योद्धग्नं किल ऊर्ध्वमुत्थितिरिवे-
त्युपेक्षा । बभूव । ‘दक्षिणाङ्गः परिस्पन्दो दक्षिणस्य भुजस्य च । हृदयस्य
प्रसादश्च सद्यः संसिद्धिस्त्वकाः ॥’ इति शाकुनाः । महीगुराणां सदसि स्थित्वा तां
पश्यत इति वा योजना । वसन्ततिलकाश्रुतम् ॥ ७६ ॥

तावदिति । तावत्तदा साक्षान्मूर्ताभूय सरभसमुपेत्य आदेष्टुं वक्ष्य-
माणरीत्या वक्तुं मनो यस्य सः । ‘तुं काममनसोरपि’ इति मकारलोपः ।
प्रद्युम्नो मन्मथ इव स्थितो धृष्टद्युम्नो हृषदपुत्रः सायकैर्बाणैः साकं
साकाशं समीपमुपनीतं प्रापितम् अत एव स्वयंवरं द्रष्टुमिच्छया दिद-
क्षया प्रत्यापन्नं संनिहितं सपरिवारं परिजनसहितं पन्नगपतिं शेषमिव स्थितं चापं
पुरस्कृत्यामे विधाय कन्याया श्रीपद्या अवलोकनेन धन्यान्कृतार्थान्प्राजन्त्या-
न्राज्ञः एवं वक्ष्यमाणरीत्यावादीदुक्तवान् । वदेः कर्तरि लृट् । उपेक्षा-
द्वयसंसृष्टिः ॥

चक्तिप्रकारमेवाद—घाणेनेति । हे नृपाः, युष्माकमन्यतमः वी वा
संप्रत्यय दिव्याकाशे स्थितमेतद्दृश्यं मन्त्रविशेषं तस्य लक्ष्यस्य च्छायामिव तच्छा-
यवत् । तदनातपमिवेत्यर्थः । ‘विभाषा सेना—’ इत्यादिना इक्षः । ‘छाया
सूर्यमिवा कान्तिः प्रतिबिम्बमनातप.’ इक्षमरः । घाणेन भुवि निपातयितुं
पटुः समर्थः, स एव उपः स्वस्य सारं मलमभिदर्श्य प्रकटीकृत्य इमामेत-
न्नापसंबन्धिनी मौर्वी सिद्धिनीमिव । इमां पुरोवर्तिनीं मम स्वसारं भग्नीं
श्रीपदी दक्षिणे पाणौ एव कुर्यादिवहेत् । स्त्रीकुर्यादित्यर्थः । दक्षिणः सरलः स एव

इत्थं प्रगल्भमुदिता रभसेन पीठा-

दुत्याय चापमुपसृत्य करेऽपि कृत्वा ।

आत्मानमेव कृतयत्नमनैपुरार्तिं

मौर्वीलतां न तु महीपतिपङ्कयस्ताः ॥ ७८ ॥

दृष्ट्वाथ राजकमिदं द्विजसंधमध्या-

न्निर्गत्य संसदि निलिम्पपतेः कुमारः ।

चापे शरं करघृते समघत्त लज्जां

भूपेषु भूरि कुतुकं वसुधेन्द्रपुत्र्याम् ॥ ७९ ॥

नृप इत्यपि योज्यम् । वीर्यशुल्केयं न कुलवयःशीलादिशुल्केति भावः । अत्र द्रौपदीशिञ्जिन्योः प्रकृतयोः पाणिप्रहणधर्मेणौपन्यस्य गम्यत्वात्तुल्ययोगिता-
भेदः । यस्तु 'तच्छायवद्भुवि लक्ष्यच्छायावत्यामेव भुवि' इति व्याख्याय
'अन्यत्र पातयितुं सर्वेऽपि समर्था इति भावः' इति वृत्तिः, तत्र । रविगल्यनु-
सारिण्या लक्ष्यच्छायाया भ्रमलक्ष्यपातस्य च द्वयोरेकदिकत्वस्य कदाप्यसंभवा-
द्भारतविद्वत्त्वाच्च । तत्राधिज्यघनुरसंहितबाणेन लक्ष्यच्छेदनमात्रस्यैव शुल्क-
तया श्रवणादिति ॥ ७७ ॥

इत्थमिति । इत्यमुकप्रकारेण प्रगल्भं सप्रौढं यथा उदिता घृष्टमुत्रे-
नोक्तास्ता महीपतीनां पङ्कयो रभसेन वेगेन हर्षेण वा । 'रभसो वेगहर्षयोः'
इति विश्वः । पीठादुत्याय चापमुपसृत्य संनिधाय करेऽपि कृत्वा । चापमिति यो-
ज्यम् । आदायेत्यर्थः । कृतो यज्ञो धनुरारोपणव्यापारो येन तमात्मानं
निजशरीरमेवाति पीठामनैपुः प्रापितवत्यः । मौर्वी लतेव तां तु आर्तिं धनुष्कोटिं
नानैपुः । नयतेः कर्तरि लृट् । दुहादित्वाद्विकर्मकरवम् । 'आर्तिः पीठाधनुष्कोट्योः'
इत्यमरः । अत्र आर्तिप्राणस्य शरीरमौर्वीहमयत्र प्राप्नो शरीरमात्रे नियमना-
त्पारसंख्यालंकारः । पीठाधनुष्कोट्योः श्लेषमिक्तिकामेदाप्यवसायमूलातिशयो-
क्त्यनुप्राणित इति द्वयोरङ्गाग्निभावेन संकरः । तस्य च धनुरारोपणरूपेष्टार्थ-
समुदायाच्छरीरपीठावासिर्वर्णातामकविषमप्रमेदस्य चैकत्राचकानुप्रवेशसंकरः ।
तस्य च धनुरारोपणसामग्रीमरुदेऽपि तदनुत्पत्तिकथनात्मकाया विशेषोक्तेश्च पुनरे-
कत्राचकानुप्रवेशसंकर इति सङ्गमङ्गिभरावृत्तनीयम् । वृत्ततिलकात् वृत्तम् ॥ ७७७ ॥

दृष्ट्वेति । अथ निलिम्पपतेरिन्द्रस्य कुमारोऽर्जुन इदं धनुरारोपणसंज्ञं
राजकं राजहृदं संसदि समायां दृष्ट्वा द्विजसंधस्य मध्यान्निर्गत्य । धनुःसमीप-
मागतेत्यर्थः । करेण पृथे चार आरोपितज्ये शरं समघत्त संपठितवान् ।
भूपेषु गुणारोपणमात्रेऽप्यशेषेषु लज्जां समघत्त । वसुधेन्द्रपुत्र्यां द्रौपद्यां भूरि
कुतुकं वीरुदलं च समघत्त । अत्र अर्जुनसंज्ञेन शरसंधानव्यापारेण लज्जावी-

वीरेण तेन विशिखेन विल्लनमूलं

चक्रभ्रमेण पतयालु तदा शरव्यम् ।

अस्मिन्समाजबलये त्वयमेव दोष्मा-

नित्साहितामिनयलीलमिवावभासे ॥ ८० ॥

तदानीम्—

निष्पतत्सुरकराञ्जलिपुञ्जात्सुप्पवर्षमभितः कुरुवीरम् ।

मन्दहास इति विक्रमलक्ष्म्याः संदधे सकलचेतसि बुद्धिम् ॥ ८१ ॥

पाञ्चालपुत्रीप्रहिताः कटाक्षाः पाण्डोस्तनूजं परितो बबल्युः ।

माङ्गल्यमालावतरेदिहेति माध्वीलिहः पूर्वमिवोपयाताः ॥ ८२ ॥

जननान्तरनेत्रवारिसृष्टत्रिपथाहेमपयोजगुम्फितेव ।

तुक्द्वयात्मवस्त्वन्तरसंधानवर्णनाद्विशेषालंकारभेदः । 'किंचिदारभतोऽशम्यव-
स्त्वन्तरवृत्तिश्च सः' इति लक्षणात् ॥ ७९ ॥

वीरेणेति । तेन वीरेणाञ्जनेन (कर्त्रा) विशिखेन बाणेन (करणेन) विल्लं
छिन्नं मूलमादिर्यस्य तत् । चक्रवद्भ्रमेण भ्रमेणोपलक्षितं पतयालु पतत् । 'पत-
यालुस्तु पातुके' इत्यमरः । अतएव शरव्यं लक्ष्ययञ्चम् । अस्मिन्समाजस्य राज-
द्विजसंघस्य बलये मण्डले वटवद्भूषणनिमित्तं च अयमञ्जुन एव दोष्मान्सफ-
लभुजबलशाली इति उक्तप्रकारेणाहिता षट्शितामिनयस्योक्तामिव्यञ्जकाङ्गि-
कचेष्टाया लीला विलासो येन तथोक्तमिवेत्युत्प्रेक्षा । आवभासे रराज ।
भासतेः कर्तरि लिट् ॥ ८० ॥

निष्पतदिति । तदानीं सुराणां करयोरञ्जलीनां संपुटात्मकविन्यासानां पुञ्जा-
त्समुद्गात् । 'तौ युतावञ्जलिः पुमान्' इत्यमरः । तौ करावित्यर्थः । कुरुवीरमभि-
तोऽञ्जुनस्य सर्वपापेषु । 'अभित.परितः—' इत्यादिना द्वितीया । निष्पतत्सुप्पवर्षं
विक्रमलक्ष्म्या मन्दहासो वीरोऽयं महानुभाव इत्यानन्दकृतो दरहास इत्युच्चा-
रित्वा बुद्धिं भ्रान्तिं सकलस्य पश्यतो जनस्य चेतसि मनसि संदधे षट्यामास ।
भ्रान्तिमदलंकारः । स्वागतावृत्तम् ॥ ८१ ॥

पाञ्चालेति । पाण्डोस्तनूजं तनयं परितोऽञ्जुनस्य सर्वभागेषु । इति पूर्वव-
द्वितीया । पायालपुत्र्या द्रौपद्या प्रहिताः प्रेरिताः कटाक्षाः नेत्रान्तदर्शनानि इह
अञ्जुने माङ्गल्या स्वयंवरशुभयोस्या माला अवतरेत् आगच्छेदिति हेतोः ।
पूर्वमिव उपयाता आगता माध्वीलिहो मृता इवेत्युत्प्रेक्षा । बबल्युः परिव्रुः ।
इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ८२ ॥

जननेति । तया द्रौपद्या जननान्तरे पूर्वजन्मनि मालायनीनामनि नेत्र-

बलवैरिभुवस्तयाधिकण्ठं वरणे चम्पकमालिका वितेने ॥ ८३ ॥

तदनु स महावीराग्रेसरः समग्रगुणशेखरितां नरपतिमुतामिव
शरासनलतामुद्बहन्राज्ञां बलमवहाय सभाङ्गणात्क्षणात्त्रिञ्चक्राम ।

तदात्व एव खलु खलोऽयमखिलानस्मानतिस्रयेन विस्मरन्कसै-
चिद्बुद्धितरं विप्राय प्रायच्छदिति द्रुतं ह्रपदाय द्रोहमुन्निद्रयतः कति-
चन राजन्याञ्जन्यामिमुखान्प्रति सुलभोन्मेपेण रोपेण सैरभसं मु-

वारिभिः पत्युरलामशोकेन जातैः सृष्टान्युत्पन्नानि यानि त्रिपथायां गङ्गायां
हेमपयोजानि कनककमलानि तैर्मुम्फिता संघटितेव स्थिता चम्पकानां चाम्पेय-
कुमुमानां मालिका बलवैरिभुवः अर्जुनस्य कण्ठेऽधिकण्ठम् । विभक्त्य-
यैऽव्ययीभावः । वरणे पतित्वेन स्वीकरणनिमित्तम् । 'निमित्तात्कर्मयोगे'
इति सप्तमी । वितेने निक्षिप्ता । तनोतेः कर्मणि लिट् । पुरा जन्मनि
किलेयं नालायनीसमाख्या पत्यर्थं तपस्वन्ती तुष्टेन महादेवेन चोदिता देवेन्द्राहा-
नाय गङ्गातटं प्राप्य तदागमने विलम्बाद्गरोद । तद्द्वार्ष्वैर्गङ्गायां हेमतामरसान्य-
भूवन्-इति भारती कथात्रानुसंधेया । यद्यपि वरणमालायाश्चम्पकत्वेन कटा-
क्षाणां भावितदपेशाहेतुमधुकरत्वोत्प्रेक्षा पूर्वश्लोकोक्त विरुध्यते चम्प-
कानां मधुकरमारकत्वेन प्रसिद्धेः, तथापि तदानीं तदभावेन पुष्पमाला-
त्वेन तदवतरणस्य पूर्वं मधुकराणामाशाजनने बाधकाभावाच्च क्षतिरिति
कवेराकृतमिति ध्येयम् ॥ ८३ ॥

तदन्विति । तदनु वरणानन्तरं महावीराणामग्रेसरः प्रथमः सोऽर्जुनः
समग्रैः सकलैर्गुणैः सौन्दर्यादिभिरखण्डशिखिन्या च शेखरितां भूपिताम् । सन्त्य-
गप्रयोः श्लोकोः गुणेन शेखरितामित्यप्यन्यत्र योज्यम् । नरपतिमुतां द्रौपदी-
मिव शरासनं घनूर्लतेव तामुद्बहन्निभ्रत् विवहन्निति च राज्ञां बलं शौर्यम्,
चतुरङ्गं वा । अवज्ञाय तिरस्कृत्य क्षणात्क्षणेन सभायाः स्वयंवरमण्डपस्याङ्गणात्त्रि-
ञ्चक्राम निर्गतवान् । अत्र महावीराग्रेसरत्वस्य विशेषणमत्या राजबलानादरं प्रति
हेतुत्वात्पदार्यहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥

तदात्व इति । तदात्व एव निर्गमनकाल एव । 'तत्कालस्तु तदात्वं स्यात्'
इत्यमरः । खलु इति वाक्यालंकारे । खलो दुर्जनोऽयं ह्रपदोऽखिलानस्मानति-
म्यदेनातिगर्वेण विस्मरन्नगणमन्वहन् । कस्यैचिद्विशातकुलशीलनामधेयायैत्यर्थः ।
मिप्राय । द्विजव्याजायैत्यर्थः । तेन द्विजत्वं वा तस्य को जानीत इति भावः ।
दुद्धितरं पुत्री प्रायच्छदितवान् । इति हेतोः द्रुतं ह्रपदाय द्रोहमुन्निद्रयतः
प्रकटीकुर्यतः । अतएव जन्याय युद्धायाभिमुखानुपुष्टान् । 'युद्धमायोधनं
अन्यम्' इत्यमरः । कतिपय राजन्यान्राज्ञः प्रति मुलगा उन्मेप उत्पत्तिर्यस्य
हेन रोपेण स्वीयमेते घला निदग्धन्तीति श्लोकेन सरभसं सर्वेण गुजादुप्रीतेरुर्ध्व-

जोश्रीतैरुपवीतैः कण्ठमावेक्ष्य ममायं यष्टेममार्यं विष्टरस्य लक्ष्य-
मिति वचनेन जातिचापलं कुर्वाणान्धरणिगीर्वाणान्भवतां पुनरा-
शीरेव जयराशीकरणायालमिति सस्त्रितं निवर्तयन्नमर्त्यपतिकुमा-
रो युधि समारोपितधनुर्गुणानिर्गलनिर्गलितेन शरनिकरेण तेषां
परेपामधिकां दिशि दिशि कान्दिशीकतां दिदेश ।

तावदस्य राजसंघस्य जह्वालतामनुकुर्वद्भिरिव रथार्थद्विरपरार्ण-
वाभ्यर्णमवतीर्णवति तूर्णमर्णोजवन्धौ तेन निहितां दीप्तिमपरामिव
तां दयितामनुरञ्जयन्नयमपि धनंजयस्तामेव वासमुवमाससाद् । /

स्वेदान्धुभिर्निटिलजैः पदयोः सवित्री-

मार्द्राचकार स तथा सह चापपाणिः ।

माकृष्टैरुपवीतैर्यज्ञसूत्रैः कण्ठमावेक्ष्य । संमदं नुष्टनमयादिति भावः । मम यष्टेर्ह-
स्वदण्डसायं पुरस्थितो राजा लक्ष्यं मेघः, मम विष्टरस्य पीठसायं लक्ष्यम्,
इत्युक्तप्रकारेण वचनेनोपलक्षिताञ्जातेर्ब्राह्मणस्य संबन्धि चापलं चपलचेष्टितं
कुर्वाणान्धरण्या गीर्वाणान्मूदेवान्ब्राह्मणान्भवतां पुनराशीर्जयाशीः सा वाक्य-
मेव जयानां राशीकरणाय राश्यात्मना संपादनाय । संपथयंककरोतियोगाच्चावि-
कारस्य दीर्घः । अलं पर्याप्ता । न तु बाहुबलमित्यर्थः । 'वाग्मिः शूरा द्विजातयः'
इति स्मरणादिति भावः । इत्युक्त्वेति शेषः । सस्त्रितं यथा तथा निवर्तयन् ।
जातिचापलादिति भावः । अमर्त्यपतेरेन्द्रस्य कुमारोऽर्जुनः सन्मयापोपितात्कोटिं
नीताद्धनुषो गुणात् निर्गलं निर्निरोधं यथा तथा निर्गलितेन प्रयुक्तेन शराणां
निकरेण युधि बुद्धे तेषां ह्यपदाय हुन्वतां परेषां शत्रूणां दिशि दिशि प्रतिदिशं
कान्दिशीकतां भयात्पलायनमधिकमलन्तं दिदेश ददौ । पलायांबभूवुरित्यर्थः ॥

तावदिति । तावत्तदानीमस्य पलायमानस्य राजसंघस्य जह्वालतां पला-
यनजवम् । 'जह्वालोलोऽतिज्वलुत्वौ' इत्यमरः । अनुकुर्वद्भिरिव स्थितै रयस-
मारोपितावैर्द्विरधैरणोजानां जलजानां वन्धौ सूर्ये अपरार्णवस्य पथिमान्धेर-
भ्यर्णं समीपं तूर्णं सत्वरं यथा तथावतीर्णवति प्राप्तवति सति तेनार्णोऽवधनुना
निहितां निक्षिप्तामपरामिग्निनिहिततरां शीतिं अममिषं निक्षिप्तं तं दयितं शैप-
थीमनुरञ्जयन्नुरागिणीं रक्तवर्णां च बुबन् । अयमपीत्यपिनाग्रिसमुच्चयः ।
धनंजयोऽर्जुनः अमिष्य तां कुलालसंबन्धिनीमेव वासमुवमाससाद् प्राप्तवान् ।
सूर्यकिरणानां रात्रावमिप्रवेशनमागमसिद्धम् । उत्प्रेक्षाद्वयस्य धनंजयश्चन्द्रेण-
मूलातिशयोक्त्याङ्गाङ्घ्रिभावेन संकरः ॥

स्वेदेति । चापः पाणौ यस्य तथोक्तः सोऽर्जुनस्तथा श्रौपया सह निटिलजै-

१. 'वचनेन' इति नास्ति कश्चिन्. २. 'कुमारोऽपि समा' इति पाठः. ३. 'अपर
इव' इति पाठः.

मोदाम्बुभिर्नयनजैस्तमिमं च मौलौ

विस्मेरचेतसि कुलालवधूसमाजे ॥ ८४ ॥

कुवलयेदृशः कुम्भं जिग्युः कुचैरिति भाषिते

करिवरशिरः कर्मत्येवै प्रहृष्टमनाश्विरम् ।

हृपददुहितुर्दृष्ट्वा तुङ्गौ कुलालपतिः कुचौ

निजमपि घटं निश्चित्यैवं नितान्तमलज्जत ॥ ८५ ॥

अन्येद्युर्गृहमुपनीय पूजितांस्ता-

न्व्यासोक्त्या विदितवरः पुरामरातेः ।

ललाटोत्थैः खेदाम्बुभिः सवित्रीं मातरं कुन्तीं पदयोरार्द्राचकार सिक्कामकरोत् ।
मातुः प्रणनामेत्यर्थः । इयं च कुन्त्यपि विस्मेरं विस्मयान्वितं चेतो यस्य तस्मि-
न्कुलालवधूनां समाजे संघे नयनजैर्मोदाम्बुभिरानन्दवाष्पैस्तमर्जुनं मौलौ शिर-
स्यार्द्राचकार । तच्छिर आजिघ्र इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

कुचलयेति । कुचलये उत्पले इव दृशौ नेत्रे यासां ताः खियः कुचैः कुम्भं
कुम्भशब्दार्थं घटं गजशिरश्च द्वयमपि जिग्युर्जितवल्यः । जयतेः कर्तरि लिट् ।
'सन्लिटोर्जः' इति कुत्वम् । इत्युक्तप्रकारे भाषिते वचने । किंवदन्त्यामिति
यावत् । करिवरस्य गजेन्द्रस्य शिरो मूर्धांश एव कर्म द्वितीयान्तकुम्भपदवा-
च्यम् । न त्वस्मदीयो घट इत्येवम् । चिरं जन्मप्रवृत्ति तत्क्षणपर्यन्तं प्रहृष्टं
संतुष्टं मनो यस्य तथोक्तः कुलालपतिस्तुष्टौ पृथुलोन्नतौ हृपददुहितुर्दृष्ट्वाः कुचौ
दृष्ट्वा निजमात्मीयं घटमपि एवम् । अपकर्षानुकूलव्यापारार्थकं 'जि'धात्वर्थान्वयि-
द्वितीयान्तकुम्भपदवाच्यत्वेनेत्यर्थः । निश्चित्यैवं नितान्तमलज्जत लज्जितवान् ।
कुवलयेदृशः कुम्भं जिग्युः कुचैरिति किंवदन्त्याम् । 'कुम्भो घटेभमूर्धांशौ'
इति श्लेषानुकूलमिति द्वितीयान्तपदस्य गजकुम्भश्रुतित्वं तदन्वितापकर्षा-
नुकूलव्यापाराश्रयत्वं साहचर्यात्स्य 'जि'धातोश्चार्थः । इत्यारम्भीयघटेऽभिमान-
श्रुतो हर्षोऽविचारितरमणीयः । यतः स्त्रीमध्यपातिश्रीपरीपुत्रयोर्निजघटादप्यु-
न्नतत्वेन दृश्यमानत्वादिममपि ताः कुचैर्जिग्युरेवेति निश्चित्यैवं लज्जितवानित्यर्थः ।
मानिनामात्मन इयात्मीयस्यापि पराजयो लज्जाकर एवेति भावः । श्रीपरीपुत्र-
सौन्दर्यं सौ द्वावप्यतिशेते इति परमार्थ इत्यत्र श्रीपरीपुत्रावलोकनहेतुकघटजय-
निधयस्य विशेषणस्या कुलाललज्जाहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गद्वयमत्राहिमा-
येन संवीर्यम् ॥ ८५ ॥

अन्येद्युरिति । परमिन्दिने पाषाणो हृपदो व्याघ्रस्य मुनेरुत्तया वाक्येन पुरा-
मरातेः दिवस्य विदितो वरो श्रीपद्या नालायनीजन्मनि परमपतिलाभारतको येन
तथोक्तः सन् । पद्यापि क्षितिपतिर्नन्दनान्पाण्डवानिधि रात्रौ शृष्टं प्रत्युपनीय

पञ्चाभि शिषिपवितन्दनान्मुवासाः

पाञ्चालो निधि परिणीतवेऽनुनेने ॥ ८३ ॥

ततःपरनादगोत्तवप्रव-नात्परनातन्दनमुभवन्दीनिरन्वःपुरिका-
भिः परिवृतां तां सर्वाजना मण्डनमण्डपिचानुपगत्य प्रसावयितु-
मारमन्त ।

श्रौपद्याः पञ्चपत्नीत्वे द्रुष्टुं लिपिलिवोत्सुका ।

सैन्यदक्षित्वाभावेन निरोधान्वयनवत्सर्वा ॥ ८७ ॥

वृगमद्विलोकं रथव तन्व्या

सुखमक्षिणा महसा बलाहवामाः ।

चिह्नरनिपजुषोऽपरावमान्यै

नन्नेतमपयमिमान्यकारवन्त्याः ॥ ८८ ॥ ✓

प्रयत्नित्वा मुवासा श्रौपद्या परिणीतये विनद्धपादनेच्छोद्भवत् । त्विन्द्र-
पत्न्यप्रदानवम् । इयं पन्नन्तरे नावाग्रने मद्रपै तनत्ता दुष्टेन उग-
ठिवेन वर वरपेलुच्य पतिं ने देति पञ्चदशो लिपिलिवेनेत्यन्तं पद-
पदीनतेति तुल्यमालिङ्गनि तावत्- पदीनते इति आलोच्यकारः ।
श्रुतिर्ना वृत्तम् ॥ ८६ ॥

तत इति । तदीजन्तरेनादगन्त पदगतिपतिनामकस्योत्पन्न्य अ-
पादेतोः परमनन्व दुर्लभत्वेन सर्वेन्द्रमालन्दनमुभवन्दीनिः । 'नालिदृ-
पति कृष्टना नागाना महोदधि' । गन्धकः सर्वमुवासा न पुत्रा वानत्ये-
चना ॥ इति सारम् । कप्रसवत्यबहुपतिवानन्व श्री-मालन्दरतायैति
भाव । कन्तपुरिकाभिरन्व-पुरिकाभि परिपद्या श्रौपद्यौ सर्वाजना मण्डनमण्ड-
पिदानलंकार्यालतुर्गाय प्रसावयितुमलंकारुनारमन्दोभवन्तु ।

वय दशानिः शकैस्तदलंकरणं वर्गेपति—श्रौपद्या इति । सती अविप-
रिवमेद्य श्रौपद्या-पद्याता पत्नीत्वे निपने तिनि पाहृतिविदाहरतिमन्त्र दृ-
मुत्तरेव । 'इधार्थोत्त उल्लङ्घ' इत्यन्तः । सैन्ये केचनश्च रेखाया दि-
त्ससाहकरमन्व आजेन निरोधान्केद्यान्वयन-दिनन्यामात्र । तत्र केचन-
प्यरेखकारमन्व पदपत्नीत्वबोधकपद्विनिर्दयवदलङ्घनचनाना इत्येतेषा
सैन्यदक्षित्वाभावेनानुद्विगर्मा ॥ ८७ ॥

सृगोति । तन्व्या श्रौपद्या रूपदेव इन्दुतां पतिवक्तं सुखेनैव उदिना
चन्द्रेण (चन्द्रा) महसा वेदसा (हरिण) बलदहवामाः । आगाय वन्द्यै-
हवामा इत्यर्थः । चिह्नरना केद्यानि येषं आरं एतत् इति तयोप्यया
कन्धकारत्वम एव वन्द्यै बन्धनदहलित्वादिना तन्व्याः सर्वान्ध कर्तावन्व

अधिनासिकाशिखरमाकलित नवमौक्तिकं नरपतेर्दुहितुः ।

शुशुभे मुखाम्बुरुहमध्यचरस्मितहंसिकाजनितमण्डमिव ॥८९॥

सुतरां जनमोदमादघाते सुतनोर्माँक्तिकरत्रकर्णपत्रे ।

परिचेतुमिवाननेन्दुसेवां परिवेषस्य शिशू समीपमात्रौ ॥९०॥

तादृक्के तरलमणिप्रभातरंगे तन्वद्भ्या मुखमभितस्तदा व्यभाताम् । /
मूर्तत्वं प्रकटमुपेत्य जागरूके षण्णे द्वे नयनविपाठयोरिवान्ते ॥९१॥

सत्याः करोऽजनविधौ सकृदेव गन्तु-

मापाङ्गभागमपटुः श्रममानशे यः ।

शान्त्यै निरासाय नमितं नतिं प्रापितमपत्य पुन इव रराज । अपराधिन
समापणाय पुनादिक जेतारं प्रणामयन्तीति भाव । उत्प्रेक्षालकार ।
पुष्पितप्रा ॥ ८८ ॥

अधीति । नरपतेर्दुहितुर्द्रौपया अधिनासिकाशिखर नासाग्रे । विभवस्य
येऽव्ययीमाव । आकलित सपटित नव मौक्तिक (कर्तृ) मुखमेवाम्बुरुह पत्र
तस्य मध्ये चरन्त्या सितेनैव हसिकया हसन्निया जतितमण्ड कोशमिव शुशुभे
रराज । शोभते कर्तारि लिट् । अत्रापि धावत्यगुणनिमित्ता स्वरूपोत्प्रेक्षा ।
रूपकोजीविता सेति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्कर । प्रमिताक्षरा कृतम् । 'प्रमिता
क्षरा सप्तसधैरदिता' इति लक्षणात् ॥ ८९ ॥

सुतरामिति । सुतनोर्द्रौपया मौक्तिकरत्नाना कर्णपत्रे कर्णिकाख्ये कर्ण
भूषणे (कर्तृणि) आननस्य द्रौपदीमुखम्येवेन्दोधन्द्रस्य सेवां परिचेतुमभ्यस्तितु
समीपमात्रौ परिवेषस्य शिशू बाष्पाविव जनानां मोद हर्षं सुतरामादघाते
उरुत स । आर्पूर्वाद्घाते कर्तारि लिट् । अत्रापि वर्तुल्यधावत्यगुणनिमित्ता
मौक्तिकरत्नकर्णपत्रयो परिवेषशिगुत्वोत्प्रेक्षा । धौरच्छन्दसिकम् ॥ ९० ॥

कर्णभूषणमेव प्रकारान्तरेणोत्प्रेक्षयते—तादृक्के इति । तरलाद्यन्तो मणीनां
प्रभातरंगा कान्तिपरम्परा ययोन्ने तादृक्के कर्णपत्रे । 'कर्णिका कर्णपत्रं च'
'तादृष्ट कर्णभूषणम्' इति त्रिकाण्डशेषे । प्रकट स्पुट मूर्तत्वं क्षीरमुपेत्य लक्ष्म्या
जागरूके प्रकाशमाने नयने विपाठी धानविशेषावेव तयोरन्त्ये चरमे द्वे षण्णे
त्यने इव तदा उच्यते द्रौपया मुपनमित । मुखस्य पार्श्वद्वय इत्यर्थं ।
व्यभानां देवतु । भाते कर्तारि लिट् । नयनविपाठयोरन्त्ये षण्णे इत्यत्र वाच्यवा-
चक्षोरनेदानिपानाप्तावाप्यवचनवशेप । बहुदेशलिपिषु षण्णस्य मध्यविन्दु
कच(○)मर्तुं वदसंनान् तपेन तादृक्षोत्प्रेक्षा । प्रदक्षिणी कृतम् ॥ ९१ ॥

सत्या इति । सत्या कस्यापिद करोऽजनविधौ द्रौपया नेत्रयो कञ्-
णत्परसंज्ञाङ्गभाग नेत्र-तरपन्तं गृह्णदेवियारमेव । म तु द्वित्रिवारमित्यर्थं ।

रेखावधेरनवगामितया दृग्द्वं

पूर्वाक्तमेव स पुनः पुनरालम्बे ॥ ९२ ॥

सकलमपि वपुर्विमूष्य तन्व्याः सपदि सखी विपुलेश्रणाम्बुजापि ।

चिरतरमनवेक्ष्य मध्यदेशं करवृत्तकाञ्चनद्याच्चिरेव तस्यौ ॥ ९३ ॥

काञ्चीकलापमगिविम्बितपार्श्वयोपि-

त्कीशेयपङ्क्तिरवनीन्द्रमुता वभासे ।

आविर्भविष्यदधिगोष्ठि कटीनिमग्नं

वासःशुवं जनदशामिव सूचयन्ती ॥ ९४ ॥

आवद्धृषीदामददां पुराहमस्यार्त्तदा भाविषु बद्धमेपु ।

गन्तुं प्राप्नुमपदूरद्यतः सन् । नयनयोऽतिदूर्घातिरिति भावः । धर्मं खेदमानशे प्राप्तवान् । अश्रोतेः कर्तारं छिद्रं । स करो रेखावधेनेद्रान्तदीमायाः अनवगामि-
तया दुर्येयत्वेन हेतुना पूर्वं प्रथममर्थं कञ्चलितमेव दृशो नयनस्याहमेकदेशं
पुनः पुनरालम्बे अदृष्टे । अत्र नयनयोऽन्तःसर्ष्वान्तर्दग्धेऽपि संवन्धस्याति-
शयोक्त्युक्तमित्यर्थं पुनःपुनरस्याप्रनप्रान्तिमदलंकार इति द्वयोःप्राप्तिभावेन
संहरः ॥ ९२ ॥

सकलमिति । सखी कावितन्व्या श्रौण्याः सकलमपि वपुर्नव्यातिरि-
च्छाखिलगात्रं शक्ति ह्यं विमूष्यालंक्ष्य स्वयं विपुलेऽतिविशाले ईशने अम्बुजे
इव यस्यान्तयोऽपि मध्यदेशं श्रौण्याः मध्यभागं चिरतरं सुचिरेनाप्यनवेक्ष्य
कर्तेन इदा काञ्चनकार्याः काञ्चनमेखला यदा तयोश्च मलेव तस्यौ । चिरतरं
तस्याविति वा योचना । अत्र मध्यभागबलोक्त्यासंभन्धेऽपि संवन्धोऽति-
शयोक्तिः । एवं निग्राहनेद्ररूपयामर्शोऽत्येवत्येवत्येकनद्यात्तद्विद्वेषो-
त्थिष्य । द्वयोरेकवाचकात्प्रबंधसंकरः । तदुक्त्यादिता चैवं सख्याः कार्यानिमलं-
कृत्य तूष्णीं स्थितसंभन्धेऽपि संवन्धोत्थिकृपातिशयोक्तिरिति द्वयोःप्राप्तिभा-
वेन संहरः । 'मध्यदष्टिम्' इति पाठान्तरमनवलोक्त्याप्रसवया संदर्भविरोधा-
पत्तेरनेदयम् । पुषिताया इतम् ॥ ९३ ॥

काञ्चीति । कञ्चनान्द्रमुता श्रौण्यं कार्याख्याने मेखलाभूषणे वे मनयत्सेपु
विम्बिता प्रतिफलित्या पार्श्वेषु योषितां कीशेयपङ्क्तिः पङ्क्त्यभावा यस्यान्तयोऽपि
सद्यी । 'कीशेयं हृन्निद्येऽशोऽयम्' इति ब्रह्मसंश्लेषनरः । अविगोष्ठि सूत्रमाया-
मात्रेभारिष्यत् । किं चेदानीं क्वया नितन्वे निमग्नं कीर्तं वासःशुवं बद्धगदम् । सत-
शब्दोऽनेकत्वपरः । जनानां दृशां सूचयन्तीव वभासे । दृशोऽर्थद्वयः ॥ ९४ ॥

आवद्धेति । अहं काञ्चायाम पुरा वारणावतनिवासमनयेऽस्या श्रौण्या

१. 'इन्द्रम्', 'इन्द्रम्' इति पाठौ. २. 'मध्यदष्टिम्' इति पाठः. ३. 'इन्द्रम्'
इति पाठः.

एवं विचिन्त्येव भयेन पादे लाक्षाकृत धाम पपात तन्व्याः ॥९५॥

तस्याः सखीषु सकलास्वपि तत्तदङ्ग

वेगाद्विभूषितवतीषु विवाहवेपैः ।

कालक्षपासहनवृद्धपुरोहितानां

कोपस्य पात्रमभवत्कुचशिल्पकर्त्री ॥ ९६ ॥

एवमलंकृतामेनामालोक्य स्वयमपि सध्यारुणिमसंपादितलाक्षा
कृत्यामञ्जनतिलकरञ्जितमुखभागा परिणेतुमिव प्रतीचीं दिशमु
पगतवति भगवति भासानिधौ—

माविषु भविष्यत्सु बलमेपु पतिषु पाण्डनेषु विषय आतङ्गेन कदाचिदत्र व
दग्धा भवेनेति शङ्कया पीडा दुःखमददामकरवम् । ददाते कर्तारि लिङ् ।
'रुक्मापशङ्काखातङ्क' इत्यमर । एवमुक्तप्रकारं विचिन्त्य स्मृत्वा भयेनैव तदा
द्रौपद्या अलकरणसमये लाक्षाया अलक्षकेन कृत धाम तेन एव गृहमिति श्लिष्ट
रूपकम् । 'धाम स्याद्गृहतेनसौ' इति विश्व । तन्व्या द्रौपद्या पादे पपात ।
प्रणनामेल्यर्थ । 'अस्या हत माविषु' इति पाठे इव शीघ्र पपातेति संबन्धः ।
रूपकानुप्राणितेयमुत्प्रेक्षा । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ९५ ॥

तस्या इति । सकृत्सु सखीषु तस्या द्रौपद्यास्तत्तच्छिकुरादि अङ्ग विवाह
वेपैः परिणयोचिततत्तदलंकारवैङ्ग्याद्भूत विभूषितवतीषु सतीषु कुचयो शिल्प
कर्त्री अलंकारिणी काक्षेपासहनाना विवाहलम्पतिक्रमणमिया कालविलम्बम्
सहमानाना शानेन वयसा च वृद्धानां पुरोहिताना धौम्यादीनां कोपस्य कोपस्य
पात्रमभवत् । सपदि तत्ताहङ्कुचालंकारकृतविलम्बस्य विशेषणगत्या पुरोहितकोप
हेतुभूतलापदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । तादृशविलम्बासम्बन्धेऽपि संबन्धोक्तिरूपा
विशयोक्त्युद्गीषितमिति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥९६॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेणाकृत्यामेनां द्रौपदीमात्रेणैव स्वयमात्म
नापि संध्याया अरुणिमा सांध्यारणवर्णं एव संपादितलाक्षाकृत्या यावत्कालकरण
विरहित यस्यास्यपोषाम् । अग्नसिद्धकथं वृषविशेषो तावेवाग्रव कञ्जलतिङ्क
इति श्लिष्टरूपकम् । ताभ्यां रक्षितावलकृतौ मुखस्याप्रस्येव वदनस्य भागौ नेत्र
रुक्मादेवौ यस्यास्तथोर्षा प्रतीची दिशः परिणेतुमुद्गोद्गमिव भगवति भार्ता
देवतां तिथौ स्थाने सूर्ये उपगतवति प्राप्ते सतीसुत्तरेणाचय । सामागोक्त्येव
भागांतिथौ स्वयमपि तादृशीं प्रतीचीं परिणेतुमिवोपगतवति इति वा योजना ।
अत्र रूपकद्रोषोद्गीषितपरिणयो प्रधाय द्रौपद्यागोक्त्याप्रेक्षायापेशत्वाद्दयोरङ्गा
ङ्गिभावेन सङ्करः ॥

तस्यामेव क्षपायां सपदि निजकुलोत्सुपायोत्सवाना-

मालोकात्रेव साहाद्विगति हिमन्चौ चां शुभयो सुहूर्ते ।

सोपानैरध्वरुक्षन्मरकतत्वचिर्वेदिमेते कुमाराः

सालंकाराः पुरोधःसरमसनिर्हितैः सविधानैः समग्राम् ॥९७॥

तत्र सुहूर्तगुणेष्विव समन्तादोजायमानेषु दीपेषु मन्त्रविदा
वदनेष्विव शत्रायमानेषु वाद्येषु कुलपालिकाः कमनीयमणि-
कोरकितैः कनकभूपणैरविष्टतमहरामणीयकां कन्यकामनीपां
सकाशे निवेशयामासुः ।

तस्यामिति । तस्या द्रौपद्यत्करणदिनसवन्दिन्या क्षपायां रात्रिविव
नित्यमभिव्यक्तं कुलव्यवस्थानाम् । शिरोमूपायनानामभिव्यक्तं ।
पार्थिना सवन्दिनामुत्सवना विवाहानना यान्तातिप्रतिबन्धमालोकात्राद्योक्तनु-
मितेषु श्रेयाः । 'तुभ्यां च भाववचनात्' इति सप्रदानत्वम् । दिना श्रीता रक्षत्रो
न्य तन्मिथ्ये द्यामाद्याय सपद एव विद्यति सति । एते कुमारा पार्था कुल-
कारेण वैवाहिकेन सहिता सालंकारा सन्त शुभयो शुभयागुक्त सुहूर्ते ।
'शुभशुभ शुमान्विव' इत्यमरः । मरकतत्वचिर्वेदिर्हार्मन्निचिद्धे सोपाने पुरो
योमि पुरोहितैः सरमस निर्हितैः सविधानैः सन्निष्कृष्टादिर्वैवाहिकोत्स-
वणैः समग्रा संपूर्णा वैदि वैवाहिकोत्सवश्चास्वस्तु । अविपूर्वादिहे क्वति
एत् । सग्वरा ॥ ९७ ॥

सप्रेति । तत्र विवाहवेद्या सुहूर्तेभ्य विवाहलभ्य गुणेषु चन्द्रतापनल-
दिविव दीपेषु । द्वेषपीत्यर्थः । एवमप्रेति । शोभायमानेषु शोभन्-
नुभयोपवदाचरसु प्रकाशमानेषु च सत्सु । एकत्र 'उपमानदावारे' इति कथम् ।
'अङ्गनायैषातुक्तो' इति कथम् । अन्यत्र शोभ शब्दस्त्रयत्पर । 'कर्तुं कथम्
सलोपश्च' इत्युभयानादाचार्ये कथम् । 'शोभसोऽप्यरसो नित्यमितरेषा विना-
पया' इति सकारलोपश्च । शोभस्यो योगो ज्योति शब्दे प्रसिद्धः । मन्त्रविदा
वैवाहिकमन्त्रकोविदाना पुरोहिताना वदनेषु वक्ष्येव वाद्येषु धनसमुपिदा-
नक्षत्रेदेत वतुर्विधेषु शब्दाद्यमानेषु शब्द एकत्र कर्त्तुमनुत्तरपेन अन्यत्र
धन्यमक वादन कुर्वन्सु सत्सु । 'शब्दवैर-' इत्यादिना करोत्यर्थे कथम्प्रत्ययः ।
कन्यायैमनोहरमणि कोरकितैः सन्तकोरकैरेव चिर्वे । 'तदभ्य सव-
त-' इति तारकादिनादितच् । कनकभूपणैः कनकादादिनिरविष्टतमप्र-
तरुपातर सदृश स्वाभाविक रमणीयक सौन्दर्यं कन्यात्वान् । अन्त्यागुन्द-
रत्नाश मूरगैः धर्ममिति भावः । कन्यका द्रौपदीमनाया पाशवना सकाशे
सनेचौ कुलपालिका कुलप्रियः । 'कुलप्री कुलपालिका' इत्यमरः । निवेशया-

पूतपार्श्वे कुशाङ्कुरैः पुरस्तान्मणिकुट्टिमे ।

प्राज्वलत्तस्य धौम्यस्य प्रतिविम्ब इवानलः ॥ ९८ ॥

धर्मान्प्रजाश्च बहु संचिनुतानयेति

शाम्यत्समिच्चटचटात्कृतिभिर्भुवाणः ।

तामात्मजां ह्रुपदराज इवानलोऽपि

प्रादादिवोन्नतशिखाप्रकरेण तेभ्यः ॥ ९९ ॥

अथ जातुपालयसमर्पणात्कृतं परिपोषमस्य वपुषोऽभिवीक्षितुम् ।

स्पृह्यालयः किल पृथासुताः क्रमात्परिचक्रमुर्ध्वतैभुजं वधूसखाः १००

मासुः प्रवेशितवलयः । विशतेर्णिजन्तात्कर्तारि लिट् । अत्र मुहूर्तगुणानां दीपानां श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसितेनौजायमानत्वेन वाद्यानां मन्त्रविद्वदनानां शब्दायमत्र त्वेनौषम्यस्य शम्यमानत्वात्केवलप्रकृतास्पदस्य तुल्ययोगिताद्वयस्य संघट्टिः ॥

पूतेति । कुशाङ्कुरैरभिनवैः परिस्तरणदर्भैः पूताः परिशुद्धाः पार्श्वार्थत्वात् यस्य तस्मिन् । मणिभिः कुट्टिमे बद्धभूमौ । वेद्यामिति यावत् । तस्य धौम्यस्य पाण्डवपुरोहितस्य पुरस्तादग्रे प्रतिविम्बो धौम्यप्रतिच्छायेव अनलः वैवाहिकामिः प्राज्वलत्प्रजज्वाल । पुरोहितो वेद्यामभि प्रतिष्ठाप्य दर्मान्परिस्तृतवानित्यर्थः । उत्प्रेक्षालंकारः । वृत्तमातुहुमम् । 'पथमं लघु सर्वेषु सप्तमं द्विचतुर्थयोः । शुभ पदं च सर्वेषामेतच्छ्लोकस्य लक्षणम् ॥' इति लक्षणात् । अस्यैव युग्मविपुलावृत्तमिति नामान्तरमिति ध्येयम् ॥ ९८ ॥

धर्मानिति । हे पार्याः, यूयमनया श्रौष्या सह धर्मान्श्रौतस्मार्तान्प्रजा-
पुत्रांश्च बहु मया तथा संचिनुत संपादयत । चिनीतेर्विध्यर्थे लोट् । इत्युक्त
प्रकारं भुवाणो वदन्सन् । ह्रुपदराज इव अनलोऽग्निरपि । स च स चेत्यर्थः ।
शाम्यन्तीनां दग्धमानानां समिधां पालाशादीनां संघन्धिभिश्चटचटात्कृतिभि-
श्चटचटशब्दैः । तथाजेनेत्यर्थः । धर्मान्प्रजाश्च बहु संचिनुतानयेति भुवाण-
सन् । उत्ततगिर्या एवाप्रकरलेनोपता श्रेष्ठा शिखा धान्तिः राजमुद्राहुलीयर्ष-
वा यस्य तपोचेनाप्रकरेणेति च तेभ्यः पाण्डवेभ्यस्तामात्मजां श्रौषयीम् ।
तस्या बह्वायुषस्तत्तादिति भावः । प्रादादत्तवान् । इत्येयुत्प्रेक्षा । ददातेः कर्तरि
लट् । अत्रप्रमजादानेन प्रवृत्तयोरेवाग्निह्रुपदयोरोपम्यगम्यत्वात्तुल्ययोगितात्
अभिर्दानोपदेशाद्यथैकपाचकानुप्रवेशार्थं चरः । उपदेशमातु धापद्वस्वशाभ्या-
मुष्मीवित्वाभ्यामहाशिभापेन संकरः । वस्तन्तविलक्षा वृत्तम् ॥ ९९ ॥

अथेति । अथ पालिप्रहणानन्तरं वृथागुता धर्मादयो वप्या श्रौषया सहितं
वपुष्याः सन्तः । जगुः निर्मितो जातुषः । 'प्रपुञ्जगुः पुक्' इति निर्दृतार्थे
पुट् । 'जगुःप्रपुञ्जारे गु जागुषं प्राजुषं त्रिपु' इत्यमरः । स वासावा-

कठिनत्वसंपदवलेपभरात्कुचकुञ्जालस्य कुरुवीरवधूः ।

कृतनिर्जयेव पतिपाणिभृतं पदमद्मनः शिरसि सा निदधे ॥१०१॥

कन्ययाभ्युपकृता विधिलाजाः कन्दलत्वनलोचिपि पेतुः ।

पञ्चवह्नमकरामविमर्दाद्वाहुवंशगलिता इव मुक्ताः ॥ १०२ ॥

विधिचोदनासु मणिदीपयष्टिकापरितःस्फुरत्प्रतिकृतेश्च सुश्रुचः ।

उभयोर्विवेचनविधौ पुरोधसःस्वलनं वभूव न तु मन्त्रतन्त्रयोः ॥१०३॥

श्रुत्यो शृङ्गं तस्य समर्पणाद्गुणार्थं प्रदानात्कृतं जातमस्मात्सर्वपुपः शरीरस्य परि-
तोषं मांसलत्वमभिवीक्षितुं स्पृहयालयः । क्रिजेति संभाषनायाम् । कानुकिन
इत्युत्प्रेक्षा । तदा कमाज्येष्ठानुक्रमेण हुतभुजमभिं परिचक्रमुः प्रदक्षिणं चक्रुः ।
मशुभापिणीवृत्तम् ॥ १०० ॥

कठिनत्वेति । सा कुरुवीरवधूर्द्रौपदी कन्यः कुञ्जालो मुकुल इव तस्य कठि-
नत्वसंपदा काठिन्यसमृद्ध्या योऽवलेपमरो गर्वातिशयस्वस्माद्देतोः कृतः स्वीकृतो
निर्जयो विजयो यया तयोक्तेत्युत्प्रेक्षा । पतीनां पाणिभिर्भृतं पदं चरणमद्मनः
पादाणस्य शिरसि उपरि निदधे निहितवती । वैवाहिककर्म सप्तपद्याख्यमकरोदि-
त्यर्थः । प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥ १०१ ॥

कन्ययेति । कन्यया द्रौपद्या अभ्युपकृता अभितः समीपे उपकृताः
विधये लाजहोमाख्यवैवाहिककर्मणे लाजाः पयानां वल्लभानां करामैर्विमर्दात्पा-
णिप्रहणसमये पीठनाद्देतोर्बाहुरेव वंशो वेणुस्तस्माद्गलिता मुक्ता मौक्तिकानीये-
त्युत्प्रेक्षा । कन्दलति प्रज्वलति अनलस्य वैवाहिकामे रोचिपि ज्वालायां पेतुः ।
अत्र विधिलाजानां धावल्यादिगुणनिमित्तकोत्प्रेक्षा । बाहुवंशेति रूपकानुप्राणित-
त्वाद्दयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । 'अभ्युपहृताः' इति पाठान्तरमुक्त्वाथस्य लाक्षणि-
कत्वापत्तेरुपेक्ष्यम् । स्वागतावृत्तम् ॥ १०२ ॥

विधिचोदनास्त्विति । विधये यधुर्कर्तृकवैवाहिककर्मकरणार्थं चोदनासु
प्रेरणासु विपथे मणिमयीषु दीपयष्टिकासु परितः स्फुरन्त्याः फलन्त्याः प्रति-
कृतेर्द्रौपदीप्रतिविम्बस्य सुश्रुचो द्रौपद्याश्च । उभयोर्विवेचनविधौ इयं द्रौपदी
इयं तत्प्रतिकृतिरिति पार्थस्येन ज्ञान एव पुरोधसो धौम्यस्य स्वलनं प्रमादो
वभूव । मन्त्रो वैवाहिककर्माङ्गम्, तन्त्रं तदनुष्ठानम्, तयोस्तु स्वलनं न वभूव ।
अत्र द्रौपदीतत्प्रतिकृत्युभयविवेचने मन्त्रतन्त्रद्वये च प्रत्यक्षस्य प्रमादस्य पूर्व-
स्मिन्नेव नियमनात्परिसंख्यालंकारः । मन्तु 'स्फुरदिन्दिराप्रतिकृतेः' इति पाठा-
न्तरम्, यच्च 'मणिमय्या दीपयष्टिकायाः दीपस्वाम्भस्य परित उपरि स्फुरन्त्या
इन्दिराप्रतिकृतेर्लक्ष्मीप्रतिमायाः पूजार्थं निक्षिप्तायाः' इति श्रुतिहव्याख्यानम्,
तदुभयमन्यशुद्धम् । जगत्पूज्याया लक्ष्मीप्रतिमायाः पीठिकायांगेथ स्थाप्यतया
दीपस्वाम्भोपरि विन्यासस्य प्रसिद्धिदत्तत्वाजामैकदोषापत्तेः, उच्यार्थस्य महती
पीडावहत्यादलीलदोषापत्तेश्च । 'कल्याणम्-' (१११) इति मङ्गलश्लोकैर्नैतत्काम्य-

१. 'अभ्युपहृताः' इति पाठः. २. 'स्फुरदिन्दिराप्रतिकृतेः' इति पाठः.

बाहुप्रताप इव साक्षिणि हव्यवाहे
सामन्तराजधरणेरिव याज्ञसेन्याः ।
काङ्क्षासम क्रमश एव कर गृहीत्वा

हर्षेण वृद्धिमभजन्नवनीन्द्रपुत्राः ॥ १०४ ॥

पाञ्चालराजश्च स पाण्डवश्च पुप्यत्तमौ पूजकपूज्यभावम् ।

आढ्यभविष्णुत्वमर्किचनत्व व्यत्यस्यता ताविव यौतकैस्ते ॥ १०५ ॥

कर्तृकतया प्रत्यभिज्ञानात्कथंचित्पदस्थितायास्त्वस्या इति वक्तव्यत्वेऽपि गौरीप्रति
माया एव तदालावश्यकत्वाच्छैवाना तत्राद्वेषेऽपि प्रकृत्या द्रौपद्या प्रकर्षाप्रस
क्त्या तत्प्रकर्षाख्यदोषापत्तेश्चेति सुधीभिर्विभावनीयम् । मञ्जुभाषिणी ॥ १०३ ॥

वाहिति । अवनीन्द्रस्य पाण्डो पुत्रा युधिष्ठिरादयो बाहुप्रताप इव हव्यवा
हेऽमौ तदुभयस्मिन्नपि साक्षिणि सति । द्वय साक्षीकृत्येति यावत् । सामन्तरा-
जाना शत्रुवृषाणा धरणे राज्यस्वेव याज्ञसेन्या द्रौपद्या कर पाणि बलि च
क्रमशो ज्येष्ठानुक्रमेण काङ्क्षासम वा छास्रमकालमेव गृहीत्वा हर्षेण वा वृद्धिस्ताम् ।
सतोपसमृद्धिमिति यावत् । अभजन्प्रापु । अत्र बाहुप्रतापहव्यवाहयो साधि
स्वरूपेण सामन्तराजधरणीयाज्ञसेन्यो श्लेषमिदिकामेदाप्यवसितकरप्रहणेन चौप
म्यस्य गम्यमानत्वानुत्पद्योगिताद्वयस्याज्ञाज्ञिभावेन सकर । एव तादृशप्रहणस्य
विशेषणगत्सा सतापसमृद्धिप्राप्तिहेतुकरत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । द्वयोश्च
सदृष्टि । वसन्ततिरुक्ताश्रुतम् ॥ १०४ ॥

पाञ्चालराज इति । पूजक पूजाकर्ता, पूज्य पूजार्ह, तयोर्भाव पूजक
पूज्यत्व पुप्यत्तमौ अतिशयेन पोषयन्तौ । एक पूजयन्, अपर पूज्यमान इति
यावत् । स प्रतिद्व- पाञ्चालराजो हृपदश्च स पाण्डव धर्मराजश्च तौ द्वौ यौतकै-
र्विवाहकादेवद्रव्यै करणं आढ्यभविष्णुत्व धनिकत्वमर्किचनत्व दारिद्र्यम् ।
द्वे अपि कर्मणी । ते धनिकवदारिद्र्ये तौ पाञ्चालराजपाण्डवाविव व्यत्यस्यतां
विपरीतीचक्रन्तु । व्यतिपूर्वादस्यते कतरि लट् । प्रथम हृपद कन्यायौतकदा
नाभ्यां पूजकोऽर्किचनधाभूत् । तदुभयप्रतिप्रहाभ्यां युधिष्ठिर पूज्य आढ्यभ
विष्णुधाभूत् । पश्चाच्च शत्रुरस्य गुरुवसरणादर्किचनस्वेव प्रतिगृहीतृत्वाच्च हृपद
पूज्योऽभूत् पतिकर्त्स्न्ये दानसमर्थ-वाञ्छामागृत्वाच्च युधिष्ठिर पूजकोऽभूदिति समु
दायार्थ । आढ्यभविष्णुत्वमित्यत्र 'कतरि भुव -' इत्यादिना आढ्योपपदाद्भु
वत्पुष् । 'अर्किचनत्स्य गुम्' इति गुम् । 'तस्य भावत्यतलौ' इति त्वप्रत्यये च
आढ्यभविष्णुत्वमिति रूपम् । अनाढ्य आढ्यो भवतीति आढ्यभविष्णु । तादृ
ष्टिचा यस्मिन् अर्किचन । इत्युभयत्र विग्रह । अत्र हृपदयुधिष्ठिरयोर्धनिकत्व
दारिद्र्ययोश्च व्यतिरूपेणैवैवम्यस्य गम्यमानत्वात्केव-प्रकृत्यासदनुत्पद्योगि
ताद । अत्र 'व्यत्यस्यतां ताविव यौतकैस्ते' इत्येव पाठ । 'यौतकै स्ते' इति

। एवमन्तरिक्षनिक्षिप्तलक्ष्यवेधनलक्षणेन शुल्कनिष्केण निजक-
 ष्ठनिष्कायितकन्याभुजलतानेतान्पथि कौन्तेयानवगन्तारो दुरहं-
 तारोपितनिवर्तनमतयो विकर्तनतनयोपायविधेयैः सहायैः सह
 संमन्वय समारब्धपूर्वस्य युद्धपलायनाध्ययनस्य द्वितीयावृत्तिविच्छि-
 त्तिं परिजिहीर्षमाणा इव शकुनिभागिनेयाः सेनापुरःसरानिः-
 साणनिःसारितनिःस्वानलौलितैः ह्वेलितैः क्षालितगवाक्षमौन-
 कक्ष्यं द्रुपदपुंरं पुनरपि निरुद्ध्य निरुच्छ्वासांचक्रुः ।

पाठान्तरं तु सः ताविवेति पदत्रयार्यान्वयस्यासंगतत्वादिदोषादुपेक्ष्यम् । इन्द्र-
 वज्रावृत्तम् ॥ १०५ ॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेणान्तरिक्ष आकाशे निक्षिप्तस्य वेष्वाद्यूर्ध्वदण्डे
 वदस्य लक्ष्यस्य वेधनलक्षणेन भेदनात्मकेन शुल्केन कन्याया आवर्जनार्थं परिदेयेन
 निष्केण दीनारेणेति जाल्येकवचनम् । निजेषु कण्ठेषु निष्कायिता भूपणविशेषव-
 दाचरन्ती कन्याया द्रौपद्या भुजलता येषां तान् । तादृशशुल्कलब्धद्रौपदीमुजालिङ्गि-
 तानित्यर्थः । 'साष्टे शते सुवर्णानां हेतुर्युरोभूपणे पले । दीनारेऽपि च निष्को-
 ऽस्त्री' इत्यमरः । एतान्द्रौपदीपरिणेतृन्कौन्तेयानवगन्तारः । पार्या इति जानन्त
 इत्यर्थः । एतान्कौन्तेयानवगन्तारोऽवज्ञातारः । तिरस्कृतीर इति यावदिति वा ।
 अतएव पथि मार्गमध्ये । दुरहंतया दुरहंकारेणारोपिता प्रापिता निवर्तने
 पाण्डवेभ्यो द्रौपद्या अपहरणे पाण्डवानां द्रौपदीविवाहपलायने वा विषये मति-
 निश्चयो येषां ते । शकुनेर्भागिनी गान्धारी तत्पुत्रा भागिनेया दुर्योधनादयः । भागिने-
 यानां मातृलानुकारिणी प्रकृतिरिति प्रसिद्ध्या शकुनिवहुर्मतित्वयोतनाय तेषां तथा
 निर्देशः । विकर्तनः सूर्यस्तनयस्य कर्णस्योपायेषु कार्यालोचनेषु विधेयैः स्थितैः ।
 'विकर्तनार्कमार्तण्ड-', 'विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रयः' इत्युभय-
 त्नाप्यमरः । सहायैर्दुःशासनादिभिः संमन्वय सम्यगालोच्य । पूर्वं द्रुपदाय
 द्रोहकाले समारब्धस्य सम्यगुपक्रान्तस्य समारब्धपूर्वस्य । तदा नानादेशीयैः सह-
 पामपि पलायितत्वादिति भावः । युद्धे पलायनस्यैवाध्ययनस्य वेदस्य द्वितीया-
 या आवृत्तेरभ्यासस्य विच्छिन्नं विच्छेदं परिजिहीर्षमाणाः परिहर्तुमिच्छन्त इवेत्यु-
 त्प्रेक्षा । परिपूर्वाद्धरतेः सन्नताहटः शानच् । सेनायाः पुरःसरादग्रवर्तिनो निःसाणा-
 ज्यहन्दुमेनिःसारितैः प्रवर्तितैर्निःस्वानैर्भौद्धारैर्लौलितैर्मिश्रितैः ह्वेलितैः सिंद्धानैः
 क्षालितं निरस्त्रं गवाक्षाणां मौनमेव कक्ष्यं मालिन्यं यस्य तत् । प्रतिष्वनितगवाक्षमि-
 त्यर्थः । 'काक्ष्यम्' इति पाठे कक्ष्येव काक्ष्यम् । व्रतमित्यर्थः । 'मौनरौक्ष्यम्' इति

१. 'वेध' इति पाठः. २. 'इव वै' इति पाठः. ३. 'ललितैः' इति पाठः. ४. 'ह्वे-
 षितैः' इति पाठः. ५. 'रौक्ष्यम्' इति पाठः. ६. 'नगरम्' इति पाठः.
 ७. 'निवायं'; 'निवायं' इति पाठौ.

तत्क्षणमेव सत्वरं निर्गतेषु विविधैरायुधैरशून्येषु ह्युपदसैन्येषु
पृथासुवास्तेऽपि रथाधिरूढा द्विधा विचार्यैव पुरान्निरीयुः ।

शरैर्विधातुं द्विपतोऽपि चूर्णास्तसुभ्रुवामप्यलकानचूर्णान् ॥ १०६ ॥

शैहान्दध्मुस्ताडयन्ति स्म भेरीश्चक्रुः ईश्वेलाश्चापनोदान्विवन्तुः ।

सिद्धादीनां घोसदां लालनीये युद्धारम्भे ते द्वयेऽपि प्रवीराः ॥ १०७ ॥

अनयोर्वलयोर्महारथानामवलोकाय नभोजुषां सुरीणाम् ।

सुदृशां च पुरस्य सौधमाजां वरणस्रग्विधृतैव भेदिकामभूत् ॥ १०८ ॥

पाठे मौनकाठिन्यमित्यर्थः । ह्युपदस्य पुरं पुनरपि निरुद्ध्य निरुद्ध्वाद्यथा चक्रुरित्यर्थः ।
वन्धुः । निश्वासेऽपि यथा तत्रलानां न निर्गच्छेतथा चक्रुरित्यर्थः ॥

तदिति । तत्क्षणं निरोधसमकालमेव विविधैः खड्गदत्तोमरसरसनादिभि-
रायुधैरशून्येषु सहितेषु ह्युपदसैन्येषु सत्वरं निर्गतेषु युद्धार्थमागतवत्सु सत्सु इत्यु-
त्तरेणान्वयः ॥

पृथेति । ते पृथासुता अपि रथेष्वधिरूढाः सन्तः शरैः बाणैर्द्विपतः सन्तु-
न्दुर्योधनादींश्चूर्णान् । लवच्छिन्नानित्यर्थः । तेषां द्विपतां संबन्धिनीनां सुभ्रुवां स्त्री-
णामलकांश्चूर्णकुन्तलान् अचूर्णकुन्तलानपि वेधयेन बुद्धुमादिचूर्णैरहितांश्च विधातुं
कर्तुमेव द्विधा विचार्यालोच्येवेत्युत्प्रेक्षा । पुरादौपदाक्षिरीयुर्निर्गतवन्तः । उपजा-
तिवृत्तम् ॥ १०६ ॥

शैहानिति । ते द्वावपि पाशालाः कौरवाश्च प्रवीरा इति स्वर्गे अन्तरिक्षे च
सीदन्ति वसन्तीति घोसदां सिद्धा योगसिद्धा नारदादयो देवयोनिविशेषाश्चादयो
देषां तेषां लालनीये स्थापनीये युद्धारम्भे शैहान्दध्मुरपूरयन् । ध्मातेः कर्तरि
छिद् । भेरीस्ताडयन्ति स्ताताडयन् । ईश्वेलाः सिंहनादांश्चक्रुरुर्वन् । चापस्य
नादादंष्टारान्विवन्तुः चक्रुरित्यर्थः । वृणोतेः कर्तरि छिद् । अत्रानेकक्रियायोगपद्य-
पमुच्यतात्समुच्यलंकारः । शालिनीवृत्तम् । 'शालिन्युक्ता म्त्रौ तगौ गोऽन्धिलोकैः'
इति लक्षणात् ॥ १०७ ॥

अनयोरिति । अनयोर्वलयोः कौरवपाशालचतुरङ्गयोः । सुप्यमानयोरिति
शेषः । महारथानामवलोकाय । दर्शनं कर्तुमित्यर्थः । 'क्रियाथोपपदस्य च कर्मणि स्था-
नितः' इति संप्रदानत्वम् । नभोजुषां गगनगात्रां सुरीणां देवस्त्रीणाम् । 'जातेर-
स्त्रीविपदादयोपधात्' इति षोष् । सौधमात्रां प्रासादाप्रगतानां पुरस्य सुदृशां पौराण-
कानां च शिष्टानां करेण पृथिता वरणस्य सुदे गृहानां पत्रित्वेन वरणार्थं सत्सन्दारमा-
कैवेति तादर्थ्ये षष्ठीसमासः । भेदिका इमाः सुर्यो वरणस्रग्वारणादिमाः पौर्यम्पदमा-

१. 'मिरीश्वरेषु' इति पाठः. २. 'दव' इति पाठः. ३. 'सुदृश' इति पाठः.

४. 'ईश्वेला' इति पाठः. ५. 'नादम्' इति पाठः.

आसीदतामाशु धनुर्धराणामासीदताम्यत्करकौशलानाम् ।

क्षणं मिथो बाणगणोपरोधाद्गणं न कस्यापि रणं नवं यत् ॥ १०९ ॥

द्विरदं द्विरदस्तुरगं तुरगो रथिकं रथिकः पदगं पदगः ।

इतरेतरमेत्य रणं विदधे दिवि नारदविस्मयनाकतरुम् ॥ ११० ॥

रजोन्धकारेषु दृशोऽन्वयत्सु करैः करान्कौतुकसूत्रचिह्नान् ।

परामृशन्तो युधि पाण्डुपुत्राः परस्परं पर्यहरन्प्रहारान् ॥ १११ ॥

सोमकेष्वपसर्पत्सु सूर्यसूनोः शितैः शरैः ।

वादिति मिथो भेदानुमानिका अभूदित्यनुमानालंकारः । तेन पौराङ्गनानां मर्त्याति-
शायि सौन्दर्यं व्यज्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः । औपच्छन्दसिकम् ॥ १०८ ॥

आसीदतामिति । आशु सत्वरमासीदतां युद्धाय संनह्यताम् । अताम्यदवि-
च्छिद्यमानं करयोः कौशलं धनुर्ग्रहणशरसंधानादिषु नैपुण्यं येषां तेषां धनुर्धराणां
मिथोऽन्योन्यं बाणगणानामुपरोधानिरोधादितोः । कस्यापि धनुर्धरस्य व्रणं क्षतं
नाभूत् । यद्यस्मात्कारणाद्गणं युद्धं नवं नूतनम्, न विद्यते वकारो यस्मिन्स्थोक्त-
मिति च । रणशब्दस्य वकारसहितत्वे व्रणं स्यादित्यर्थः । अत्र च पक्षे वाच्यवाच-
कयोरभेदाध्यवसायः । वाणैर्वाणानां निरोधे शरीरभेदनायोगाद्गणस्याप्रसक्तिरिति
तत्त्वम् । 'बाणगणोपरोधाद्गणं न कस्यापि रणं नवं यत्' इत्येव पाठः ।
'बाणगणानिदृश्य व्रणं विना तत्र रणं महीयः' इति पाठान्तरे तु 'तत्र' इति
'महीयः' इति च पदद्वयस्य विपर्ययान्तिरर्थकत्वदोषः, उक्तस्वारस्यायोगधेति
ध्येयम् ॥ १०९ ॥

द्विरदमिति । द्विरदो गजः । तदारूढ इत्यर्थः । एवमग्रे द्विरदम्, तुरगो-
ऽथस्तुरगम्, रथिको रथारूढो रथिकम्, पदगः पादचारी पदगं च, एवमितरेतरम-
न्योन्यमेत्य संगत्य दिव्यन्तरिक्षे नारदस्य मुनेर्यो विस्मय आश्चर्यं तस्य नाकतरुं
कल्पवृक्षम् । आश्चर्यजनकमित्यर्थः । रणं युद्धं विदधे चकार । 'रथिकं रथिकः'
इत्यादिपाठस्तु क्रमभ्रष्टदोषादुपेक्ष्यः ॥ ११० ॥

रज इति । रजांसेवान्धकाराः, रजास्यन्धकाराणीवेति वा । तेषु दृशो
नेत्राणि अन्वयत्स्वन्धीकुर्वत्सु सत्सु पाण्डुपुत्राः करैः श्वैः कौतुकसूत्रं प्रतिस्तरः
चिह्नं येषु तान्करान्परामृशन्तः स्पृशन्तः सन्तः युधि परस्परमन्योन्यं प्रहारादश-
स्त्रघातान्पर्यहरन्परिदहतवन्तः । अत्र नवकौतुकसूत्रहस्तस्पर्शेन पाण्डवानां स्वत्वानु-
मानादनुमानालंकारः । तथा अस्रवन्धे सबन्धरूपातिशयोक्तिश्च । द्वयोरेकवा-
चकानुप्रवेशः संकरः ॥ १११ ॥

सोमकेष्विति । सूर्यसूनोः कर्णस्य शितैस्तीक्ष्णैः शरैर्बाणैः सोमकेषु

१. 'बाणगणं निरुध्य व्रणं विना तत्र रणं महीयः' इति पाठः. २. 'रथिकं
रथिको द्विरदं द्विरदस्तुरगं तुरगः' इति पाठः. ३. 'विदधौ' इति पाठः.

कूजयामास कोदण्डं कुलिशायुधनन्दनः ॥ ११२ ॥

१ तेन जनन इव प्रधनेऽपि वृकोदरद्वितीयेन करोदरपरिक-
र्माकृतस्य कार्मुकस्य वर्मनिर्माधिभिः, शरोर्मिभिर्निर्दिष्टमर्माणो म-
यविसारिभिः खेदवारिभिः खँपदान्येव यानपदेऽभिपिञ्चन्तः
समराजिरकन्दलितपार्थयशश्चतुर्थीचन्द्रकलावलोकनं परिहर्तुमिव
मुखं निवर्त्य सौवलेयाः केवलैरेव बाहुभिः कुरुपुटभेदनं प्रति
पलायांबभूवुः ।

वीभत्सुचापविवृतेषु सहत्सु कर्म-

स्वेकं दृढं जगृहारे युधि धार्तराष्ट्राः ।

वीक्ष्य स्थितेषु विमतेषु विलोलजीवं

पृष्टं प्रकाश्य गमनं पृथुना जवेन ॥ ११३ ॥

पाघालेपवर्षत्सु पलायमानेषु सत्सु कुलिशं वज्रमायुधं यस्य तस्येन्द्रस्य नन्दनो-
ऽर्जुनः कोदण्डं चापं कूजयामास गुणाकर्षणे ध्वनयति स्म । सूर्यसूनोस्वरप्रसूताया
दीप्तेः सितैस्त्रीशैः शरैरिव शरैः किरणैः सोमकेषु चन्द्रवद्धवलेषु जलेषु अपवर्ष-
त्सु शुष्यत्सु सत्सु कुलिशायुधं नन्दयति बाहनत्वेनेति नन्दनो मेघः कस्य वद्भय
उत् ऊर्ध्वमण्डं मद्भाण्डोर्ध्वभागमाकाशं कूजयामास । गर्जितैरिति भावः ।
'कार्षितातरविप्रक्षपातमूर्धमुखेषु कम्' इति विश्वः । इत्यर्थान्तरे तु न श्लेषः ।
अभिघाया इत्यादेरुक्तादिति ॥ ११२ ॥

तेनेति । जनने जन्मनीव प्रधने युद्धेऽपि । उभयत्र चेत्यर्थः । वृकोदरो
भीमो द्वितीयः सहायो यस्य, वृकोदरस्य द्वितीय इति च । तेनार्जुनेन करस्य उदरे
मध्ये परिकर्माकृतस्यालंकारीकृतस्य कार्मुकस्य चापस्य संवन्धिभिः वर्माणि क्व-
चानि निर्मग्नन्दीति तथोक्तैः शरणागूर्मिभिः परम्पराभिः निकृत्तानि मर्माणायु-
स्थानानि येषां ते सौवलेया दुर्योधनादयो भयेन विचारिभिः सवद्भिः खेदवारिभिः
स्वेषां पद्भ्यां चरणान्येव यानपदे बाहनस्थानेऽभिपिञ्चन्तः पादचारिणः सन्तः
समराजिरे युद्धशक्ते कन्दलितमग्नुरितं पार्थयश एव चतुर्थीचन्द्रकला तस्या
अवलोकनं परिहर्तुमिवेत्युत्प्रेषा । चतुर्थीचन्द्रदर्शनमपवादहेतुरिति प्रविद्धम् ।
मुखं निवर्त्य पलाय्य । लज्जावशादिति भावः । केवलैर्निरायुधैरेव बाहुमिदपल-
क्षिताः कुरुपुटभेदनं दृष्टिनपहनं प्रति पलायांबभूवुः पलायनं चक्रुः ॥

वीभत्सुस्थिति । युधि युद्धे वीभत्सोरर्जुनस्य चापेन विवृतेषु प्रवृत्तैः पृष्टेषु
सहाय्य श्लाघ्येषु कर्मणु क्रियाणु । तन्मध्ये इत्यर्थः । विमतेषु घायुषु वीक्ष्य स्थितेषु

१. 'पुट्टरायण' इति पाठः. २. 'दृढ' इति पाठः. ३. 'निधिरेर्मर्माणोमव-
पचारिभिः' इति कश्चि पाठः. ४. 'एष' इति कश्चिद्. ५. 'पट' इति पाठः.

विजयात्परमेतेपामृजवोऽप्यतिमीपणाः ।

१ सद्यो गुणाः समुन्नेमुरवनेमुस्तु धैन्वनाम् ॥ ११४ ॥

ते निवृत्त नगरं समावसन्तोषिता ह्रुपदराजपूजया ।

अप्यशेषजनकेन शौरिणा जन्यभावमुपजग्मुपा समम् ॥ ११५ ॥

पार्थ एव सहजेष्वखिलेषु प्रायशो युधि बलं श्रुतवत्याः ।

अन्वभूदधिकमीक्षणवृष्टीरर्जकांशमिव राजसुतायाः ॥ ११६ ॥

वृत्तान्तमेवमवकर्ण्य स राजवृद्धः

संनद्धेषु सत्सु पृष्ठं चापदण्डपश्चाद्भागं प्रकाश्य पृथुना महता जवेन वेगेन विलोल-
जीवा शिञ्जिनी यस्मिन्कर्मणि तत्तथा गमनं घाणप्रयोगार्थमाकर्षणाद्धनुर्मण्डलीभव-
नात्मकं दृढमेकं कर्म धार्तराष्ट्रास्तदा पलायनकाले जगृदिरे गृहीतवन्तः । कुतः ।
विमतेषु वीक्ष्य स्थितेषु सत्सु विलोले गतागतौ जीवः प्राणधारणं यस्मिन्स्वयया
तथा पृष्ठं देहपश्चाद्भागं प्रकाश्य पृथुना जवेन गमनं जगृहुरिवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्र-
योगाद्गम्या श्लेषानुप्राणिता च । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ११३ ॥

विजयादिति । एतेषां पाण्डवानां संबन्धिनो गुणाः शौर्यधैर्यादयः ।
ऋजवो विनयान्वितत्वान्मृदवोऽपि अकुटिला अपीति वा । अवका अपीति च ।
विजयात्परं कौरवजयानन्तरमतिमीपणा अतिभयंकराः सन्तः । 'अरिमी-
पणा' इति पाठान्तरम् । सद्यस्तत्क्षणमेव समुन्नेसुः सम्यगुन्नतिं प्राप्ताः ।
उन्नम्रा बभूवुरिति च । धन्वनां चापानां तु गुणाः शिञ्जिन्योऽतिमीपणा अपि
विजयात्परमवनेमुरवन्मघ्रा अवरोषिता इति च । एतेषां गुणा विजयादर्जुनात् १
तत्प्रतापादेतोरिति यावत् । इत्यपि प्राहुः । अत एव श्लेषप्रतिभोत्थापितस्य
विरोधाभासद्वयस्य संसृष्टिः ॥ ११४ ॥

त इति । ते पाण्डवा नगरं ह्रुपदपुरं प्रति निवृत्त युद्धात्प्रत्यागत्याशेषाणां
लोकानां जनकेनापि जन्यस्य भावमुत्पत्तिं वरैः सख्यं च उपजग्मुपा प्राप्तवता ।
'जन्या क्षिप्रधा वरस्य ये' इत्यमरः । शौरिणा समं श्रीकृष्णेन सह ह्रुपदराजस्य
पूजया तोषिताः सन्तः समावसन्वसन्ति स्म । ह्रुपदपुर इति भावः । अत्रापि
विरोधाभासालंकारः श्लेषानुप्राणितः । रथोद्धता वृत्तम् ॥ ११५ ॥

पार्थ इति । अखिलेषु सहजेषु । भ्रातृणां मध्य इत्यर्थः । पार्थोऽर्जुन एव युधि
युद्धे बलमात्मशौर्यं प्रायशः श्रुतवत्या राजसुताया द्रौपद्या ईक्षणवृष्टीः, कृटाक्षपातान्
अर्जकस्यांशमधिकं भागमिवान्वभूदनुभूतवान् । अर्जकस्यांशद्वयसरणादिति
भावः । उत्प्रेक्षा । स्वागता वृत्तम् ॥ ११६ ॥

वृत्तान्तमिति । अथ स राजवृद्धो धृतराष्ट्र एवमा जगृहृच्च्यवनमा कौरवपला-

१. 'अरिमीपणाः' इति पाठः. २. 'च' इति पाठः. ३. 'धन्विनाम्' इति पाठः. ४. 'समा-
पिदग्भूषिता' इति पाठः. ५. 'वन्यशेष' इति पाठः. ६. 'वृष्टे राजकोडशग्' इति पाठः.

क्षत्रा सकाशमुपनाय्य सहानुजातैः ।

धर्मात्मजाय धुरि कंसभिदोऽर्धभावा-

दन्वर्थतामथ विभज्य ददौ स्वनाम्नः ॥ ११७ ॥

तस्मिन्नाहितलक्षणे नृपसुते राज्यामिपिके सति

स्वान्यक्षीणि दधुर्यदम्यु शिशिर लिप्ताङ्गके कुङ्कुमैः ।

रागं यद्विभरां वभूवुरैवहन्यद्वर्णिते वन्दिमि-

निष्पन्दत्वमतः स्वदृष्टिरिति तं पौरा विवत्रुः स्फुटम् ॥ ११८ ॥

इत्यनन्तमटकविहृतौ चम्पूभारते द्वितीयः स्वकः ।

यनं प्रसिद्धं वृत्तान्तमवकर्ष्यं श्रुत्वा । क्षत्रा विदुरेणानुजातैर्भ्रातृभिर्भामादिभिः सह
सकाशं स्वसमीपं प्रत्युपनाय्य प्रापय्य । धर्मात्मजमिति विभक्तिविपरिणामेन
योज्यम् । कंसमिदं श्रीकृष्णस्य धुर्यप्रे धर्मात्मजाय युधिष्ठिराय स्वस्य नाम्नो धृतराष्ट्र
इति सहाया अन्वर्थता धृतराष्ट्रलम् । राज्यधारणमिति यावत् । अर्धभावाद्विभज्यार्ध-
त्वेन विभागं कृत्वा ददौ । अर्धराज्यं दत्तवानित्यर्थः । वसन्तविलकावृत्तम् ॥ ११७ ॥

तस्मिन्निति । आहितानि संपटितानि* लक्षणानि छत्रचामरादिराज्यचिह्नानि
मस्मिन्स्योक्ते तस्मिन्नुपसुते धर्मराजे राज्येऽमिपिके सति । धृतराष्ट्रेणेति भावः ।
यद्यस्मात्स्वानि स्वीयान्यक्षीणि नेत्राणि शिशिरं क्षीतलमम्यु आनन्दोत्थं दधुर्यदन्व-
न्तं । एव तस्मिन्नुपसुते कुङ्कुममधन्दनमिधितैर्लिप्तान्यङ्गानि यस्य तस्मिन्स्योक्ते
सति । शैषिकं कम्प्रत्ययः । स्वान्यक्षीणि । यद्यस्मात् रागमारुष्यमनुरागं च
विभरां वभूवुर्दधुः । 'मीहीशुहुवां श्रुवच' इति विभर्तेरामि श्रुवद्वावाङ्गितम् ।
'नृवामित्' इत्यभ्यासस्य इलम् । तस्मिन्नुपसुते वन्दिमि स्तुतिपाठकैर्वर्णिते
स्तुते सति यद्यस्मात्स्वान्यक्षीणि निष्पन्दत्वं निश्चललम् । उत्तेकादविहृतत्वमिति
यावत् । अथहन्यन्ति स्म । अत उच्येद्वेनुनयात्पौरा पुरजनास्तु धर्मराज
स्वेषां दृष्टिं चक्षुरिति विवत्रुः समावयन्ति स्म । स्फुटमित्युल्लेखः । या च धमि
पेकपुङ्गुमालेयवन्दिवर्णने राज्ञ इव स्वदृष्टरप्यम्युधारणरागभरणाविहृतत्ववद्गनवा-
वधार्यानां हेतुरेव धाम्यद्विहृतयोऽजीवितेति तस्मात्स्वेषां चाज्ञात्रिभावेन चकरः ।
इति याज्ञिक्यीदितम् ॥ ११८ ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनाकन्दितानन्दघान्द्रस्य कुरविकुचन्द्रस्य

रामकवीन्द्रस्य कृती चम्पूभारतव्याख्यानं भास्वामिपाने

द्वितीयः स्वकः ।

१. 'वर्णनैः' इति पाठः. २. 'भागात्' इति पाठः. ३. 'गरवती' इति पाठः.
४. 'अवदधु' इति पाठः.

तृतीयः स्तवकः ।

पितृव्यवाचाथ पृथातनूजो हरिं पुरोघाय समं वलौघैः ।

परस्परस्नेहमिवैप मातुं प्रस्थं ययौ राण्डवशब्दपूर्वम् ॥ १ ॥

तत्र धनीभवति वनीपकजनमनीपितपूरकपूरुकुलावनीपसुरसुर-
भिगोष्ठीगौष्ठीने देशे स्मरणमात्रकृतसंनिधानेन सकलशिल्पपारद-
श्वना विश्वकर्मणा स्वकर्मणा निर्मापितं रामणीयकावलोकनमुलभ-
विस्मयभारगुरुतरानमरान्वोदुमक्षमतया क्षमातलमवलम्बमानैर्विमा-
नैरिवाभ्रंलिहं कुरुविन्दमणिमन्दिरैर्जन्मरिपुनिदेशेन लम्बितं तत्रा-

पितृव्येति । अथार्धराज्याभिषेकानन्तरम् । एष पृथातनूजो धर्मराजः
पितृव्यस्य पितृभ्रातृधृतराष्ट्रस्य वाचा 'इन्द्रप्रस्थे वस' इत्यात्मिकया परस्य-
रस्य स्त्रेषां दुर्योधनादीनां च स्नेहं प्रेमरसं मातुं प्रमाणीकर्तुमिवेत्युपप्रेक्षा ।
खाण्डव इति शब्दः पूर्वा यस्य नामनि तथोक्तं प्रथमम् । इन्द्रप्रस्थं प्रतीत्यर्थः । 'खा-
ण्डवो बलसूदनः' इतीन्द्रपर्यायेषु शब्दार्णवः । हरिं श्रीकृष्णं पुरोधायाप्रे कृत्वा
वलौघैः समं ययौ । 'कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक्' इत्यमरः ।
उपजातिः ॥ १ ॥

तत्रेति । वनीपकजनस्य याचकजनस्य मनीपितानां कामितानां पूरकाः
समग्रं संपादकाः पूरोर्गम राज्ञः कुलं वंशो येषां ते च तेष्वनीपा राजानस्त एव
सुरसुरभयः कामधेनवस्तासां गोष्ठी समूहस्तस्या गौष्ठीने पूर्वतनस्थाने । 'वनीपको
याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ', 'गोष्ठं गोस्थानकं तत्तु गौष्ठीनं भूतपूर्वकम्'
इत्युभयत्राप्यमरः । तत्र देश इन्द्रप्रस्थभागे वनीभवलरण्यायमाने सति । विरा-
द्रासामनाथासादिति भावः । स्मरणमात्रेण कृतं संनिधानं सनीपस्थितिर्येन तेन
सकलानां शिल्पानां गृहादिनिर्माणव्यापाराणां पारदश्वना पारंगतेन विश्वकर्मणा
देवशिल्पिना (कर्त्रा) स्वेन स्वीयेनैव कर्मणा व्यापारेण । न त्वन्यवीयेनेत्यर्थः ।
निर्मापितं रचितम् । अतएव रामणीयकस्य तत्पुरसौन्दर्यस्यावलोकनेन सुलभो
यो विस्मयभार आश्चर्यातिशयस्तेन गुरुतरानतिदुर्गरानगरान्देवान्वोदुमक्षमतया-
शक्त्या क्षमातलं भूप्रदेशं प्रलवलम्बमानैर्विमानैर्देवयानैरिव स्थितैः कुहविन्दम-
णिमयैर्मन्दिरैर्ह्रैर्भ्रंलिहमाकाशचुम्बि जम्भरिपोरिन्द्रस्य निदेशेनाज्ञया लम्बितं
प्रापितं तस्येन्द्रस्य नाम इन्द्रसंज्ञायां उपपदं स्वसंज्ञायां पूर्वशब्दो यस्य तथोक्तम् ।
पूर्वतनराजभिरिति शेषः । पुरमिन्द्रप्रस्थमधिष्ठिताय । तत्र प्रविष्टायेत्यर्थः ।

१. 'वनीभवती' इति पाठः. २. 'देशे प्रविश्य' इति पाठः. ३. 'नवनपात्रेण'
इति पाठः. ४. 'पारदश्वकर्मणा' इति पाठः. ५. 'स्वकर्मणा' इति नास्ति कश्चित्.
६. 'कामनीयकवलोकन' इति पाठः. ७. 'क्षमातलम्' इति पाठः. ८. 'कुरुविन्दम-
णिमन्दिरैर्भ्रंलिहन्' इति पाठः. ९. 'तत्रमो' इति पाठः.

मोपपदमिन्द्रप्रस्थमधिष्ठिताय युधिष्ठिराय निवेद्य स्वपुरेऽपि सुयमा-
मीदृशीं परीक्षितुमिव स्यन्दनेन यदुनन्दनेन प्रयये ।

प्राणायमानमहिलानथ पाण्डुपुत्रा-

न्क्षोणाविमाननुजिघृक्षुरुद्दारभूमा ।

एणाजिनेन घटितोद्गमनीयकृत्यो

वीणाविनोदरसिको मुनिराविरासीत् ॥ २ ॥

तपोनिधेरागमनेन सद्यः समा विभोः स्तब्धजनारवापि ।

वीणारवानुद्गतभङ्गमालाकोलाहलैर्घोषितदिङ्मुखाभूत् ॥ ३ ॥

युधिष्ठिराय निवेद्य स्वपुरं गच्छामीति विज्ञाप्य । स्वस्य पुरे द्वारकायामपीदृशीं
मिन्द्रप्रस्थसदृशीं सुयमां कान्तिविशेषं परीक्षितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । यदुनन्दनेन
श्रीकृष्णेन स्यन्दनेन रथेन प्रयये प्रस्थितम् । रथमारुह्य श्रीकृष्णं प्रस्थितवानिल-
र्थं । यातेर्मावे लिङ् । 'स्मरणमाननयनपात्रेण' इति पाठान्तरम् । 'कुरुविन्द
पद्मराग' इत्यमरः ॥

प्राणायमानेति । अथ कृष्णगमनानन्तरमुदाघे महान्भूमा प्रभावो यस्य
स । 'अपारभूमा' इति पाठे अपारो निरवधिको भूमा प्रभावो यस्य तथोक्त इत्यर्थः ।
एणाजिनेन शृगचमणा घटितमुद्गमनीयस्य धौतवन्नद्वयस्य कृत्यमुत्तरीयान्तरीय-
कार्यं यस्य स वीणाविनोदरसिको मुनिर्नारदः प्राणवदाचरतीति प्राणायमाना
महिला येषां तान् । प्राणतुल्यद्रौपदीकानिलर्थः । इमान्पाण्डुपुत्राननुद्गीतमि-
न्दुरनुजिघृक्षुः सन् । शृङ्गाते सन्नन्तादुप्रलयः । क्षोणौ पाण्डवावासभूमानावि-
रासीत्ताशाहूभूव । वसन्ततिरुक्तावृत्तम् ॥ २ ॥

तपोनिधेरिति । विभोर्धमराजस्य समा तपोनिधेर्नारदस्यागमनेन सद्य
स्तब्धं शान्तो जनानां समासदामारवः कल्कलरवो यस्यां तथोक्तापि । वीणाया
नारदमहत्या रवांस्तञ्चीनादाननुद्गताया अनुधावन्त्या मुद्गाणां मालायां पङ्के-
कोलाहलैर्घोषितानि मुखरितानि दिशां मुखानि अभ्रभागा यस्यास्त-
थोक्ताभूत् । अत्र शान्तेऽपि कोलाहले सभायां पुनस्तद्वत्त्वक्यनात्पूर्वरूपात्कार-
भेदः । 'पूर्वावस्थानुत्तिथं विवृते घटि बसुनि' इति लक्षणम् । यत्तु 'वीणारवा-
नुद्गवणं शृङ्गाणां रवसाम्यात्प्राजात्यध्या' इति नृसिंहः, तदबोधात् । यतस्तेषां परि-
मलानुधावनमेव लोकसिद्धं कथिकुलक्षुण्णं च । 'आलापकालसमपठयिताह' इत्यत्र
ग्रन्थकारेणापि 'शौरभ्यपात्रिमधुपारव-' इत्युक्तम् । एव च वीणारवानु तत्सं-
मकालमेव वृत्तानामिलर्थः । गानमाधुर्येण वीणायां सद्यः शुभुमितत्वादिति
व्याख्येयम् । अन्यथा प्रसिद्धिविरोधत्वदोषापत्तेरिति । वृत्तमुपजाति ॥ ३ ॥

१. 'हरिप्रस्थम्' इति पाठः . २. 'अपिघाय' इति पाठः . ४. 'विनिदेय' इति

पाठः . ५. 'अपारभूमा' इति पाठः . ६. 'मिनाद' इति पाठः .

दृष्ट्वा नृपो देवमुनिं विनीतो मौलिस्त्रजां धूलिमधूलिवृन्दैः ।
सपद्मभाषाय तदद्भियुग्मं विपद्ममात्मानमयं व्यतानीत् ॥ ४ ॥

मेघ्यां वृसीमधिगतस्य विरिञ्चिसूनो-

रास्थाय संविधिमुदारमुदां कुरूणाम् ।

तस्याद्भुतागमनहेतुपरिच्छिदायां

चित्तानि दूरपथवर्तनवामवापुः ॥ ५ ॥

निकुञ्चिते तेन धृता निजाङ्के विपञ्चिका मौनमवाप्य तस्यौ ।

पाश्चालिकावन्दनवादशैलीमाधुर्यमाकर्ण्य विलज्जितेव ॥ ६ ॥

राज्ञामुना समुचितेषु समाजनेषु

पात्रैश्च पाणिविधृतैः प्रचलैश्च वेत्रैः ।

दृष्टेति । अयं नृपो धर्मराजो देवमुनिं नारदं दृष्ट्वा विनीतो विनयान्वितः सन् । मौली किरीटे । 'मौलिर्मूर्धकिरीटयोः' इति विश्वः । सजां पुष्पमालिकाणां संबन्धनिर्धूलीनां परागाणां मधूलीनां मकरन्दानां वृन्दैस्त्रस्य नारदस्याद्भियुग्मं, पादयुगलं सपद्मं पद्मेन सहितभाषाय कृत्वा । तं नमस्कृत्येत्यर्थः । आत्मानं विपद्मं निष्पापं व्यतानीदकरोत् । तनोतेः कर्तरि लृट् । 'पद्मः कर्दमपापयोः' इति विश्वः । अत्र नारदनमस्कारकरणस्य विशेषणगत्या निष्पापलक्षणहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काञ्चलिङ्गम् । वृत्तमुपजातिः ॥ ४ ॥

मेघ्यामिति । मेघ्यां पवित्रां वृसीं कुशादिनिर्मितासनम् । 'व्रतिनामासनं वृसी' इत्यमरः । अधिगतस्य । तत्रोपविष्टस्येत्यर्थः । विरिञ्चैर्ब्रह्मणः सूनीनारदस्य । 'सूनुः पुत्रेऽनुजे रवौ' इति विश्वः । संनिधिं समीपमास्थाय प्राप्य । उदारा महती मुत् आनन्दो येषां कुरूणां युधिष्ठिरादीनां चित्तानि तस्य अद्भुते आकास्मिन्त्वादत्याध्वर्यकरे आगमने यो हेतुः कारणं तस्य परिच्छिदायां निष्कर्षे विपये कूरपथे वर्तनतां स्थितिमवापुः । सुरीर्षालोचनपराप्त्यासन्नित्यर्थः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ५ ॥

निकुञ्चित इति । निकुञ्चित आकुञ्चिते निजे स्वीयेऽङ्के । 'निजमात्मीयनित्ययोः' इति विश्वः । तेन नारदेन धृता निहिता विपञ्चिका महती वीणा । पाश्चालिकाया शैपया वन्दनवादः 'भोः, पाशाजी अहमभिवादये' इति वचस्तस्य शैलमेव शैली आचारः । उच्चारणमिति यावत् । तस्या माधुर्यमाकर्ण्य विशेषेण लज्जितेनेत्युत्प्रेषा । मौनं वर्णाभावमवाप्य तस्यौ स्थिता । अत्र वीणामौनस्य पाषाणस्युक्तिमाधुर्याकर्णनजनितलज्जाहेतुकत्वोक्तेर्हेतुत्प्रेषा । वृत्तमुपजातिः ॥ ६ ॥

राज्ञेति । धातुसूनुनारदोऽमुना राज्ञा धर्मराजेन (कर्त्ता) पाणिभिः परीजन-

निर्वर्तितेषु रभसेन निवर्तितेषु

स्मित्वा मिथो गिरमभापत घाटसूनुः ॥ ७ ॥

लाक्षागृहाद्यदच्यावि साक्षादिव रतिः प्रिया ।

यद्भ्यवाहि च युष्माभिस्तद्व्यं हि सतां मुदे ॥ ८ ॥

स्वतो भावमतीनां यः कुतो वान्यानुशासनम् ।

मौनं तु मुहृदाख्येये दूनं वक्तारमादिशेत् ॥ ९ ॥

अष्टमी किल शिखा वधूरियं भाति याजमखवेदिवर्हिपः ।

यूयमभ्रसरितावृतान्वयाः पावनः खलु भवत्समागमः ॥१०॥

हस्तैर्विधृतैः पात्रैः पूजाद्रव्यमाजनैः (करणैः) सम्यगुचितेष्वर्हेषु सभाजनेषु पूज-
नेषु निर्वर्तितेषु कृतेषु सत्सु । 'आनन्दनसभाजने' इत्यमरः । किं चेति चार्थः ।
पात्रिविधृतैः कबुकिहस्तगृहीतैः प्रचलैर्वैर्दण्डैः । सभायां जनेषु समासस्तु रभ-
सेन निवर्तितेषु निःसारितेषु सत्सु मिथो रहसि स्थित्वा । 'मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि'
इत्यमरः । गिरं वक्ष्यमाणामभापतोक्तवान् । यत्तु 'सभाजनानामर्थादिपूर्वकं
घनादिभिर्बहुमानं कृत्वा तेषु यापितेषु सत्सु' इति वृत्तिः, तन्मन्दम् । प्रकान्त-
नारदपरित्यागेन पूजायां तेषां प्रसक्त्यभावादिति । वसन्तविलकावृत्तम् ॥ ७ ॥

लाक्षेति । हे कुर्वः, युष्माभिर्लाक्षागृहात् । तद्गृहादिलयः । अच्यावि मुर्क
इति यत् । च्यवतेर्भावे लुङ् । किं च साक्षादिति स्मरपत्नीव स्थिता प्रिया द्रौपदी
व्यवाहि कटा इति यत् । विपूर्वाद्ब्रह्मतेः कर्मणि लुङ् । तद्व्यं लाक्षागृहमुक्तिर्द्री-
पदीपाणिप्रहणं च सतां मुदे सतोपाय भवति । परेषामापद्भङ्गे श्रेयःसङ्गे च सन्तः
संतुष्यन्तीति भावः ॥ ८ ॥

स्वत इति । स्वत आत्मनैव भाता भास्वत्प्रतिभाशालिनी मतिर्येषां तेषाम् ।
अर्थानर्थचिन्तनसमर्थसहजगुद्धिमतामित्यर्थः । वो युष्माकमस्य संबन्धि अन्यानु-
शासनं कर्तव्याकर्तव्यमिदं कुतो हेतोः । वासन्तो ह्यर्थकः । न कुतोऽपीत्यर्थः ।
तर्हि कुतोऽनुशास्तीत्यत आह—मौनमिति । किं तु मुहृदां मित्राणामाख्येये व-
क्तव्ये निषेधे । 'मुहृदुहृदौ मित्रामित्रयोः' इति निपातनात्साधुः । मौनं (कर्तुं) वक्तारं
कथनसमर्थं जने दूनं कथनीयाकथनेन संतप्तमादिशेरुच्यते । 'आवहेत' इति
पाठेऽप्येवमेवार्थः । मुहृदां कथनीयस्य समयेऽकथने सति कदाचिद्विपत्तौ सतां
आननापि तदा किमिति नोक्तमिति मुहृद्व्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

अष्टमीति । इयं वधूर्दीपद्यं याजेन मुनिना यो मखो यज्ञः । तत्कारित-
पुत्रकामेतिरिति यावत् । तत्संबन्धिण्यां येदौ वेदिकायां वर्हिपोऽग्नेः । 'वर्हिः
दुष्मा कृष्णवर्त्मा' इत्यभिप्रायैष्वमरः । अष्टमी सप्तापिका शिखा किल

जायया च पतिभिश्च कदाचिज्जायते स्म नहि दम्पतिशब्दः ।

अद्भुतस्य खलु तस्य जगत्तामर्थतामनुभवन्ति भवन्तः ॥ ११ ॥

एकस्मै स्पृहयालुनामिष्टाय सुधियामपि ।

करस्यमेव हुवते कलहं निघनावधिम् ॥ १२ ॥

सुन्दोपसुन्दौ सहजावमीकौ सुरेष्विव कापि सुराङ्गनायाम् ।

अन्योन्यमाहृत्य पुरा यमस्य मनोभवेपोरिव लक्ष्यमास्त्राम् ॥ १३ ॥

ज्वाला खलु । तद्वदतिपवित्रेलयं । किलशब्दः संभावनायाम् । माति प्रकाशते । हे पाण्डवाः, यूयं अश्रमरिता गङ्गाया वृद्धौ बहुमानितोऽन्वयो वंशो येषां तथोक्ताः किल । चन्द्रवंशस्य भवरीयो गङ्गावदतिनिर्गल इत्यर्थः । एतद्वंशस्य चान्तनोर्गङ्गाया वृत्त्यादित्यपि बाहुः । भवती च भवन्तश्च भवन्तस्त्रेषा तादृश्या श्रौपद्याल्ल-
दृश्यां युष्माकं समागमो दाम्पत्यसंबन्धः पावनोऽतिपवित्रः खलु । उभयवंश-
दृश्यादिति भावः । 'द्विष्णा कनका रक्षा कृष्णा चैवाय पित्रला । बहुरुपाति-
रक्षा च सप्तविहा' प्रक्रीणिता ॥' इत्यत्र विहाशब्दः शिखापर एवेति बोध्यम् ।
रयोद्धतावृत्तम् ॥ १० ॥

जाययेति । जायया भार्या एकया पतिनिर्वहुमिश्च दम्पतीति शब्दः कदा-
चिदपि नहि जायते स्म न व्यपहियते स्म । किं त्वेकैव जायया एकैव पत्ने-
त्यर्थः । भवन्तो श्रौपची यूयं च उभये तु जगलां लोके अद्भुतस्य मार्गाया एक-
त्वेऽपि बहुत्वात्पतीनामाश्रयकरस्य तस्य दम्पतीशब्दभार्यता वाच्यत्वमुक्तविधन-
शुभवन्ति । आश्रयन्ति खल्वित्यर्थः । 'शेषे प्रथमः' इति भवच्छब्दस्य प्रयोगा-
त्प्रथमपुरुष । दम्पतीत्यत्र जायाशब्दस्य दम्भावः । स्वागतावृत्तम् ॥ ११ ॥

ततः किलेत्यत आह—एकस्मा इति । एकस्मै इत्याव भोग्यवस्तुने स्पृह-
यालुना स्पृहान्वितानां सुधिया कर्तव्याकृतव्यद्योविदानामपि । किमुतान्येयामि-
त्यर्थः । निघनावधिं मरणान्तं कलहं युद्धं करस्यं इत्यगत्तमेव हुवते वदन्ति ।
युवा इति शेषः ॥ १२ ॥

उत्तार्येऽनुमृताय दृष्टान्तयति—सुन्देति । पुरा पूर्वमिन्द्राले सुन्दोपसुन्दौ
नाम सहजां भ्रान्तौ कापि कन्यायि सुराङ्गनायामप्सरसि तिलोत्तमाख्याया सुरेपु
देवेष्विवानीकौ कामुकौ निर्माकौ च सन्तौ । 'अमीक' कामुके क्रूरे संभौ च
मयवर्जिते' इति विश्वः । अन्योन्यमाहृत्य मनोभवेपोः कामवागन्धेव । पुरेति
काञ्चाशिन्यायेन योज्यम् । प्रथममित्यर्थः । यमस्य लक्ष्यं वेध्यं चतुर्विधस्य । आत्ता-
मभूताम् । हतावेत्यर्थः । पुरा किल सुन्दोपसुन्दौ नाम राक्षसौ ब्रह्मणे वराह-
नितरवप्यौ तद्वयाय सृष्टा तिलोत्तमा कामयन्तौ ममैवेयं मनैवेयमिति नियो
विरुध्य युद्धा मृताविति भारती कथायानुसंधेया । अत्र श्लेषनितिकानेदाप्य-
वन्तितानीकत्वधर्मेण सुरसुराङ्गनाया सुन्दोपसुन्दलक्ष्यकृत्वेन यमकामवागदोशौ-
पन्यस्य गम्यत्वानुत्परोनिताद्वयनज्ञातिभायेन संघर्षम् । एतन्पुत्रजातिः ॥ १३ ॥

तत्सौभ्रात्रशरव्यस्य द्वैधीकरणकेलये ।

भवतां भारचापेपू भवतां मा बधूकृते ॥ १४ ॥

इति रहस्यं तपस्विनिदेशं शुभोदकं तर्कयन्तस्ते कौन्तेयास्तसैव
समक्षमसिधारासगन्धां संघामिमामावबन्धुः ।

एते वयं चातका इव जीवनमयं वर्षमेकैकमवलम्ब्य प्रियया
सममनया सुखेन वत्स्यामः ।

तथाभूतेष्वस्मासु यो मिथुनकृतोपवेशे देशे दृशापि प्रविशेत्सो-
ऽयं वृजिनं विहातुमजिनं परिधाय सुकृतसार्थसमर्थापकतीर्थपरि-
मृष्टास्वष्टासु दिक्षु तन्निगुणसंख्यानपक्षान्क्षेपयेदिति ।

प्रवृत्ते विवक्षितार्थमाह—तदिति । तत्तस्माद्भवतां भ्रातृणां संबन्धिन
शोभनानां भ्रातृणामिदं सौभ्रात्रं भ्रातृज्ञेहः तदेव शरव्यं लक्ष्यं तस्य द्वैधीकरणं
द्विधामञ्जनमेव केलिः क्रीडाव्यापारस्वसं मारस्य मन्मथस्य चाप इषुश्च धनुर्वाणौ
बधूकृते । बधूद्वैपरी तां निमितीकृत्येत्यर्थः । मा भवताम् । द्वौपरीनिमित्तकमान्म-
थविभारेण भ्रातृज्ञेहो मा भज्यदित्यर्थः । परम्परितरूपकम् ॥ १४ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारं रहसि भवं रहस्यं तपस्विनो नारदस्य निदेशमाज्ञा-
चान्नं शुभं सौभ्रात्रवर्धनात्मक उदकं उत्तरकालफलं यस्मात्तथोक्तं तर्कयन्तो
भावयन्तः सन्तः । अतएव ते कौन्तेयास्तस्य नारदस्य समक्षमेव । तमेव साक्षी-
दृष्टेत्यर्थः । अतः राक्षस्य धारयाबलेन सगन्धां सहस्रीम् । दुर्लभ्यामिति यावत् ।
इमां वक्ष्यमाणां संघां प्रतिज्ञामावबन्धुर्निबद्धवन्तः । 'संघा प्रतिज्ञा मर्यादा'
इत्यमरः । अत्र नारदनिदेशस्य शुभोदकत्वभावनाया विशेषणगत्या प्रतिज्ञानन्ध-
हेतुत्वात्सदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥

एत इति । एते पर्यकपद्मीना वयं चातकाः पक्षिविशेषा इव जीवनमयं
मियोविरोधनिरोधेन जीवनहेतुतया जीवनात्मकम् । 'आयुर्जीवितकालो ना' इत्यु-
क्तत्वादायुरात्मकमिति । अन्यत्र उदकविकारं च । 'जीवनं जीवितेऽम्बुनि'
इति विश्वः । एकैकं वर्षं संवत्सरं वृष्टिं चावलम्ब्य स्वीकृत्य । अनया प्रियया
पत्न्या पश्यता द्रौपद्या समं सुखेन वत्स्यामः स्थास्यामः ॥

तथेति । तथाभूतेष्वस्मासु यः । अस्माकमन्यतम इत्यर्थः ।
मिथुनेन स्त्रीपुंसान्यां श्रुत उपवेशः प्रायनं यस्मिन्तस्मिन्देसोदृशा दृष्टापि प्रवि-
शेत् । तं पश्यति चेदित्यर्थः । सोऽयं मिथुनोपवेशदृष्टा अस्माकमन्यतमो वृजिनं
पारं तद्दंडनजन्यम् । 'कल्पं वृजिनैरोऽधम्' इत्यमरः । विहातुं परिहर्तुमजिनं

राजा निदेशकृद्भूदिति घातसूनो-

रन्तर्मुदो निरवधेरिदमास चिह्नम् ।

यत्तस्य पाणिरकरोन्मृदुकण्ठगीते-

धीणागुणे विवशरिङ्गणमङ्गुलीनाम् ॥ १५ ॥

तस्मिन्नभःसरणिमुत्पतिते मुनीन्द्रे -

सा तेषु पञ्चसु समं ववृते मृगाक्षी ।

सांक्रन्दनेषु विटपिप्त्रिव दानलक्ष्मी-

मानोभवेषु जयसिद्धिरिवाशुगेषु ॥ १६ ॥

विप्रः कञ्चन तत्र जात्वथ भुजाबुद्धय चौरैर्हता -

गावो मे निखिला हतोऽस्मि विधिना वत्सोऽपि नो शिष्यते ।

राजन्राज्यमिदं विमुञ्च वसुधां शास्मीति सर्वात्रुपा-

न्किवा ह्यासयसीति रोपकटुवाग्द्वारं ययौ भूपतेः ॥ १७ ॥

मृगचर्म परिधाय धृत्वा सुदृढसार्पस्य पुष्यराजोः समर्थापकेः संवादकैन्दीर्घने-
दनरीसरोभिः परिमृश्यामु पवित्रास्रश्यामु दिक्षु तासामष्टदिशां त्रिगुणा त्रिराश्रुता-
संख्या चतुर्विंशत्यात्मिका येषां तान् । तस्या अष्टत्वसंख्यायास्त्रिगुणसंख्यानिति
वा । पक्षान्यष्टदशनिध्यात्मकान्प्रपयेत् । संवत्सरं तीर्थयात्रया गमयेदित्यर्थः ।
इत्युक्तप्रकारं संप्रामाद्यन्धुरिति पूर्वोक्तान्वयः ॥

राजेति । मृद्वी सुवमारा । मधुरेति यावत् । कण्ठस्य गीतिर्गानं यस्य तस्य
नारदस्य पाणिः । धीणायाः गुणे तच्छयाम् । इति जाल्येकवचनम् । महत्याः शत-
तन्त्रीशब्देन प्रतिदेरिति भावः । अङ्गुलीनां विवशमन्यायत्तं रिङ्गणमारोहणावरो-
हणात्मकं स्वरत्नमकरोदिति यत्तदिदं यन्नं विनैव स्वरत्नम् । राजा धर्मराजो
निदेशात् । न्यासाकारी अभूदित्युक्तप्रकाराया निरवधेरनन्ताया धन्वसूनोर्नारदस्या-
न्तर्मुनेरिति मुदः संतोषस्य चिह्नं शपकमाग अभूत् । संनुष्टा विनैव संस्वरं गाय-
न्तीति भावः । अत्र त्रिशाङ्गुलीस्वरत्नेनान्तर्मुदोऽनुमानादनुमानालंकारः । पञ्च-
न्तत्रिलकाश्रुतम् ॥ १५ ॥ इति नारदसंवादः ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्मुनीन्द्रे नम सरणिमाकाशमार्गं प्रयुज्यतिते । गते
सतीत्यर्थः । सा मृगाक्षी शैवरी पशुषु तेषु पाण्डवेषु दानलक्ष्मीर्षितरणसंरक्षा-
चन्दनेधिन्द्रसंबन्धिषु विटपिषु कन्धकारिभूषेभिरिव जयसिद्धिर्मानोभवेषु मन्त्रय-
संबन्धिषुशाशुगेष्वरिन्दारिबानेभिरिव । उभयत्र पद्यमिति योज्यम् । गममरिशेषं
पठते पठते न्न । पठतेः पठतेरिति । उपमाद्वयस्य मगृष्टिः ॥ १६ ॥

विप्र इति । तत्रेन्द्रप्रभे जातु वदाषिन् । निखिला मे मम गावचौरैर्हता । १

१. 'वदन्-उत्तर' '४'३ नारदस्यारः' ४'३ वपिद. २. 'स्मान्' इति पाठः.
३. 'हासयति' इति पाठः.

वरसौभ्रात्रशरव्यस्य द्वैधीकरणकेलये ।

भवतां मारचापेपू भवता मा वधूकृते ॥ १४ ॥

इति रहस्यं तपस्विनिदेशं शुभोदकं तर्कयन्तस्ते कौन्तेयास्तस्यैव
समक्षमसिधारासगन्धां सधामिमामावन्धुः ।

एते वयं चातका इव जीवनमयं वर्षमेकैकमवलम्ब्य प्रियया
सममनया मुखेन वत्स्यामः ।

तथाभूतेष्वस्मासु यो मिथुनकृतोपवेशे देशे दृशापि प्रविशेत्सो
ऽयं वृजिनं विहातुमजिनं परिधाय सुकृतसार्थसमर्थोपकतीर्थपरि-
मृष्टास्वष्टासु दिक्षु तत्रिगुणसंख्यानपक्षान्क्षीपयेदिति ।

प्रकृते विवक्षितार्थमाह—तदिति । तत्तस्माद्भवता भ्रातृणा सवन्धिन
शोभनाना भ्रातृणामिदं सौभ्रात्र भ्रातृश्रेह तदेव शरव्य लक्ष्य तस्य द्वैधीकरण
द्विधामञ्जनमेव केलि श्रीढाव्यापारस्तस्य मारस्य मन्मथस्य चाप इषुश्च धनुर्बाणौ
वधूकृते । वधूर्द्वौपदी ता निमित्तौकृत्यत्वर्थं । मा भवताम् । द्वौपदीनिमित्तकमान्म
वविकारेण भ्रातृश्रेहो मा भज्यत्वित्यर्थं । परम्परितरूपकम् ॥ १४ ॥

इतीति । इयुक्तप्रकारं रहसि भव रहस्य तपस्विनो नारदस्य निदेशमाज्ञा
वानय गुप्त सौभ्रात्रवर्धनात्मक उदकं उत्तरकालफल यस्मात्तथोक्त तर्कयन्तो
भावयन्त सन्त । अतएव ते कौन्तेयास्तस्य नारदस्य समक्षमेव । तमेव साक्षी
कृतेत्यर्थं । अस्ते खलस्य धारयावलेन सगन्धा सदृशीम् । दुर्लभ्यामिति यावत् ।
इमां वक्ष्यमाणा सधा प्रतिज्ञाभाववद्भुवनवद्भवत् । 'सधा प्रतिज्ञा मर्यादा'
इत्यमर । अत्र नारदनिदेशस्य शुभोदकत्वभावनाया विशेषणगत्या प्रतिज्ञानन्ध
हेतुत्वं तदार्थहेतुकं काव्यनिर्गमम् ॥

एत इति । एते परम्परानीका वयं चातका पक्षिविशेषा इव जीवनमय
निधोनिरोधनिरोधेन जीवनहेतुतया जीवनात्मकम् । आयुर्जीवितकालो ना' इत्यु
चचादायुरात्मकमिति । अयत्र उदकविकार च । 'जीवन जीवितेऽम्बुनि'
इति विश्व । एकैकं वर्षं सवत्सरं कृष्टिं चावन्म्य स्वीकृत्य । अनया प्रियया
पयाना पश्या द्वौपद्या समं मुखेन वत्स्याम स्थास्याम ॥

तयेति । तथाभूतेष्वस्मासु यो मिथुनकृतोपवेशे देशे दृशापि प्रविशेत्सो
ऽयं वृजिनं विहातुमजिनं परिधाय सुकृतसार्थसमर्थोपकतीर्थपरि-
मृष्टास्वष्टासु दिक्षु तत्रिगुणसंख्यानपक्षान्क्षीपयेदिति ।

१. 'परिपुण्ड्र' इति पाठः. २. 'संख्यावान्' इति पाठः. ३. 'प्रक्षिपेदिति'
इति पाठः.

राजा निदेशकृदभूदिति घातसूनो-
रन्तर्मुदो निरवधेरिदमास चिह्नम् ।
यत्तस्य पाणिरकरोन्मृदुकण्ठगीते-
वीणागुणे विवशरिङ्गणमङ्गुलीनाम् ॥ १५ ॥
तस्मिन्नभःसरणिमुत्पतिते मुनीन्द्रे
सा तेषु पञ्चसु समं ववृते मृगाक्षी ।

साकन्दनेषु विटपिप्पिव दानलक्ष्मी-
मानोभवेषु जयसिद्धिरिवाशुगेषु ॥ १६ ॥

विप्रः कञ्चन तत्र जात्वथ भुजाबुद्धस्य चोरैर्हृता -
गावो मे निखिला हसोऽस्मि विधिना वत्सोऽपि नो शिष्यते ।
राजन्राज्यमिदं विमुञ्च वसुधां शासीति सर्वाङ्गुपा-
न्किंवा ह्यस्यसीति रोपकदुवाङ्गारं ययौ भूपतेः ॥ १७ ॥

एगचर्म परिधाय श्रुत्वा छुहृत्तस्यार्पस्य पुष्पराशे समर्थापकै संपादकैर्नीर्यर्न-
दनरीसरोभि परिमृशामु पवित्रास्यशामु दिशु तासामष्टदिशा त्रिगुणा त्रिराशुता-
सख्या चतुर्विंशत्यात्मिका येषा तान् । तस्या अष्टत्वसंख्यायाः त्रिगुणसंख्यानिति
वा । पञ्चान्पयदशतिप्यात्मकान्शपयेत् । सवत्सरं तीर्ययात्रया गमयेदित्यर्थः ।
इत्युक्तप्रकारं सधामावरन्धुरिति पूर्वेणान्वयः ॥

राजेति । मृद्वी सुवृमारा । मधुरेति यावत् । कण्ठस्य गीतिगानं यस्य तस्य
नारदस्य पाणि । वीणाया गुणे तद्व्याम । इति जाल्येकवचनम् । महत्या शत-
तप्रीरूपेण प्रसिद्धेरिति भावः । अङ्गुलीनां विवशमस्त्रायत्त रिङ्गणमारोहणावरो-
हणमक स्पलनमकरोदिति यत्तदिदं यत्र विनैर स्पलनम् । राजा धर्मराजो
निदेशकृत् सङ्गकारी अभूदित्युक्तप्रकाराया निरवधेरन्ताया घातसूनोर्नारदस्या-
न्तमनसि मुद सतोपस चिह्न ज्ञापकमाय अभूत् । संतुष्टा विनैव संकल्प गाय-
न्तीति भावः । अथ विवशाङ्गुलीस्पलनेनान्तर्मुदोऽनुमानादनुमानालकारः । वस-
न्तवित्तकापत्सु ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्मुनीन्द्रे नम सरणिमाश्रयमाणे प्रयुत्पतिते । गते
घटोत्तरे । सा मृगाक्षी शैवरी पञ्चसु तेषु पाण्डवेषु दानलक्ष्मीवितरणसपत्नी-
रन्तरेषु प्रसङ्गिषु विटपिषु कल्पकादिश्लेषिव जयसिद्धिर्मानोभवेषु मन्मथ-
संवापिषु गुणेष्वरिन्द्रादिबाणेषु । समयत्र पञ्चस्विति योज्यम् । सममविशेष
वृत्ते पर्यन्ते स्म । वत्सो कर्नार उद्दि । उपमाद्वयस्य समृष्टिः ॥ १६ ॥

विप्र इति । तत्रेन्द्रप्रभ्ये जानु कदाचित् । निखिला मे मम गावश्चोरैर्हृता ।

१. 'एगचर्म' इति पाठः । २. 'नारदस्य' इति कश्चिद्. ३. 'रमान्' इति पाठः.
४. 'हास्य' इति पाठः .

दृष्ट्वा तं मधुरस्मितोऽथ विजयः कृत्वासनादुत्थिति

नत्वाङ्घ्रौ समवेक्ष्य भृत्यमिह मां ब्रह्मन्सहस्र क्षणम् ।

गावस्ते स्वयमात्रजेयुरधुनेत्याश्वास्य दस्युन्पुरः

प्राविशन्मनसा ततस्तु नृपतेः शस्त्राय गेहं स्वयम् ॥ १८ ॥

तत्र तेन जगृहे तरस्विना चक्षुषा नृपतिरङ्गनासखः ।

पाणिना च सशरं शरासनं पूर्तये सपदि विप्रवासयोः ॥ १९ ॥

विनिर्गतोऽसौ विशिखानिव स्वका-

न्विमुक्तजीवान्विरचय्य तस्करान् ।

निवान्तवेगामिव गोपरम्परां

निवर्तयामास शुचं द्विजन्मनः ॥ २० ॥

विधिना दैवेन प्राक्तनदुष्कृतेन वा हतोऽस्मि । वत्स एकवत्समात्रमपि नो
शिष्यते नावशिष्टम् । हे राजन् युधिष्ठिर, इदमीदृगुपद्रवभूमिष्ठं राज्यं विमुच्य
त्यज । वसुधां राज्यं शास्मि दुष्टनिग्रहशिष्टानुग्रहरूपपालनं करोमि । इति सर्वान् ।
पालनसमर्थानपीत्यर्थः । नृपान्तराहः किं वा कुनो हासयसि सर्वेऽपीदृशा एव
राजान इत्युग्रहासं कारयसि । जनैरिति शेषः । इत्युक्तप्रकारेण भुजाबुद्ध्या
रोषेण कृद्ध्यः परया वाचो यस्य तपोक्तः कथन विप्रो भूपतेर्धर्मराजस्य द्वारं
यद्यै प्राप्तवान् । शार्दूलविक्रीडितवृत्तम् ॥ १७ ॥

दृष्ट्वाति । अथ विप्रागमनानन्तरं विजयोऽर्जुनो मधुरस्मितः कृतदरहासः सन् ।
तं ब्राह्मणं दृष्ट्वा आसनादुत्थितिमुत्थानं कृत्वा । उत्थायेत्यर्थः । अङ्घ्रौ तस्यादेनत्वा नम-
स्तस्य । हे प्रह्लाद, मूलं मां सम्यगवेक्ष्य इहेदानीं क्षणं सहस्र क्षणम् । ते तव
गावोऽधुना स्वयमात्रजेयुर्युद्धं प्रत्यागच्छेयुः । इत्याश्वास्य विशोकं कृत्वा । तमित्यु-
पजयते । पुरः प्रथमं मनसा दस्युंधोरान्प्राविशत्प्रविवेश । चिन्तितयानित्यर्थं । ततो-
ऽनन्तरं शस्त्रायुधमादानुम् इति 'क्रियार्थं-’इत्यादिना संप्रदानत्वम् । नृपतेर्ध-
र्मराजस्य शीघ्रैरहितस्य गेहमुपवेशयुद्धं स्वयमात्मना प्राविशत् । विशतेः कर्त्तृ-
त्वात् । आर्तप्राणसत्त्वात् न गणयन्त्यामीययोगक्षेमाभिति भावः ॥ १८ ॥

तत्रेति । तत्र नृपतेरुपवेशयुद्धे तरस्विना बलवता, आर्तप्राणचरत्वात् पा ।
'बले शौर्ये सरः शीघ्रम्' इति विश्वः । सपरि ह्वयं विरोधेण प्रवाहः परदेशस्थितिः ।
विप्रस्य वाधो युद्धं तयोर्द्वयोरपि पूर्वमेव पूर्णार्थम् । एतन्न शीघ्रयात्रया, अन्यत्र
गोधनेनेति भावः । चक्षुरङ्गनासखो शीघ्रैरहितो नृपतिर्धर्मराजो जगृहे । दृष्ट
इत्यर्थः । पादिना सशरं शरासनं धनुष जगृहे गृहीतम् । गृहातेः कर्त्तृ-
त्वात् ॥ १९ ॥

विनिर्गत इति । अथो गृहीतशरासरोऽर्जुनो विनिर्गतः पुराक्षिप्यान्तः
कृत्वाऽङ्घ्रौ दान्विशिखान्वेषानिह तरस्वराधोरान् उभयानपि विमुच्य राणा

प्रयाणनम्ने तदनु स्वमौलौ पार्थस्य जज्ञे नियमाभिषेकः ।

प्रागेव तीर्थोपगमात्पवित्रैर्बाष्पैर्नरेन्द्रस्य वियोगभीरोः ॥ २१ ॥

स धीरधीरत्युच्छ्रितेन कृच्छ्रेण राज्ञा कृताभ्यनुज्ञो वल्कलं घनं
घनाघलङ्घनाय परिधाय मलयानिल इव मनुष्यधर्मणा राजन्वर्ती
काष्ठां प्रतिष्ठमानस्तपःप्रसादितस्य भगवतो भवानीवल्लभस्य साक्षा-
त्कृपामिव भगीरथरथपथानुसारिणीं तरंगिणीमुपगम्य तत्र पवित्रा-
सु वीचिपु सायंतननियमाय ऋचोऽघमर्षणीर्जपन्मज्जनमकार्षीत् ।

जीवा मौर्वी चैस्तथोक्तान् स्वकप्राणधारणांश्च विरचय्य कृत्वा । 'जीवा जीवन्तिका
भूमिमौर्वी जीवितवृत्तिपु' इत्यमरः । नितान्तोऽत्यन्तो वेगः चोरप्रकालनात्वर
तैर्दुःखं च यस्यास्तां द्विजन्मनो ब्राह्मणस्य गवां परम्परां पङ्क्तिमिव शुभं दुःखं
उभयमपि निवर्तयामास प्रत्यावर्तितवान् नाशितवांश्च । अत्र बाणानां घोराणां
च श्लेषमितिकामेदाध्यवसितविमुक्तजीवत्वेन गोपरम्परायाः शुचश्च निवर्तनेन
चौपम्यस्य गम्यत्वानुल्ययोगिताद्वयस्याङ्गाङ्गिभावेन संकरः । वंशस्थवृत्तम् ॥ २० ॥

प्रयाणेति । तदनु ब्राह्मणगोनिवर्तनानन्तरं प्रयाणार्थं तीर्थयात्राभ्यनुज्ञानार्थं
नम्ने गते । इति तादर्थ्यं पृष्ठीसमासः । पार्थस्य स्वमौली आत्मनः शिरसि वियो-
गाङ्गीरोल्लसस्य । तद्विरहमसहमानस्येति यावत् । नरेन्द्रस्य धर्मराजस्य पवित्रै-
र्निर्दोषैर्बाष्पैर्नियमाभिषेको व्रतलानम् । अत्रापि पूर्ववत्समासः । तीर्थानां गङ्गादी-
नामुपगमात्प्राप्तेः प्राक्पूर्वमेव जज्ञे जात इवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । असं-
बन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिसंकीर्णा च । वृत्तमुपजातिः ॥ २१ ॥

स इति । धीरा मुखे दुःखे वा अविकृता धीर्मनो यस्य तथोक्तः । अतएव
सोऽर्जुनः । राज्ञा धर्मराजेनात्युच्छ्रितेन कृच्छ्रेण महता दुःखेन घनाघस्य मिथुनो-
पदेशदर्शनजनितस्य पापस्य लङ्घनाय निरुतये कृताभ्यनुज्ञा तीर्थयात्रानुमतिर्यस्य
तथोक्तः सन् । 'राज्ञो गृहीताभ्यनुज्ञाः' इति पाठे राज्ञो धर्मात्मनो गृहीताभ्यनुज्ञा
येन तथोक्तः सन्नित्यर्थः । घनं सान्द्रं वल्कलं परिधाय धृत्वा मनुष्यधर्मणा
सुवेरेण राजन्वर्ती सुराजवर्ती काष्ठासुत्तरदिशि प्रति मलयानिल इव प्रतिष्ठमानो
गच्छन् । तपसा प्रसादितस्यानुग्रहं प्रापितस्य भगवतो भवानीवल्लभस्य सान्त्वनि-
वस्य साक्षान्मूर्तां कृपां दयामिव स्थितां भगीरथस्य राजर्षे रयपथं रथमार्गमनुस-
रतीत्यनुसारिणीं तरंगिणीं गङ्गानदीमुपगम्य प्राप्य सायंतनाय सायंकालोचिताय
नियमाय । तत्र गङ्गायां पवित्रासु वीचिष्वघमर्षणीः पापभङ्गनीः ऋचः । 'समुद्र-
ज्येष्ठाः सलिलस्य मध्यात्' इत्यादीर्जपन्पठन्सन् भज्जनमवगाहमकार्षीत्कृतवान् ।
करोतेः कर्तरी लुट् । उपमोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः ॥

१. 'राज्ञो गृहीताभ्यनुज्ञो' इति पाठः. २. 'कल्कलङ्घनाय' इति पाठः.

३. 'रथानुसारिणीम्' इति पाठः.

नालीकालकुवलयसंक्रमे स्पलित्वा

समाधः पयसि रमेव तत्र काचित् ।

तं दृष्ट्वा भुजगसुता मिथो रिरसुः

संनुष्टा हृदयमिवानयत्स्वगेहम् ॥ २२ ॥

प्रहृष्य हृदि तत्रैषा मनुष्यं फणिनां रतैः ।

संतर्पयितुमारैभे कंदर्पसममर्जुनम् ॥ २३ ॥

भोगाय तस्या भुजगेन्द्रपुत्र्याः फूत्कार एव स्फुटसीत्क्रियासीत् ।

वस्तूरिकाङ्क्षोऽजनि कैण्ठनैल्यं फणामणिः पल्लवशेखरोऽभूत् ॥ २४ ॥

पाण्योर्ज्यामर्शकाठिन्य तस्य तत्कुचमर्दने ।

तस्याश्च तन्मुत्पासादे फलायाभूद्विजिह्वता ॥ २५ ॥

नालीकादिति । तत्र गङ्गाया नालीकात्वच्चात् । सायमिति शेष । कुवलय-
मुपल प्रति संक्रमे प्रवेशे स्पलित्वा मध्ये निपत्य । पयसि भयो मन्ना निमन्ना रमा
रुदनीरिव स्थिता काचिद्भुजगसुता नागकन्या उल्लसिका नाम तमन्त धानाय
मममर्जुन दृष्ट्वा मिथो रहति रन्तुमिच्छ्त् रिरसु सती । रमते सन्नन्तादुप्रत्यय ।
हृदय स्वचित्तमिव संनुष्टा सती स्वगेहमनयत्प्रपयामास । अनानयनेन मय सद-
नयोर्गम्यस्य गम्यत्वाच्चैव प्रवृत्तास्वदा तुल्ययोनिता । प्रहर्षिणीवृत्तम् ॥ २२ ॥

प्रहृष्येति । तत्र स्पष्टे एषा उल्लसिका हृदि मनसि प्रहृष्य सत्तुष्य कंदर्प-
सम समयद्रुत्य मनुष्यमर्जुन फणिना सर्पाणा संबन्धिगी रतै समोगे सम्य-
सर्पयितु कृतिं प्रापयितुमारैभ उपरान्तवती । आर्षपूर्वाद्रमे कर्तैरि त्रिद्र ।
'मनुष्यफणिनां रतै' इति पाठे मनुष्याणा फणिना च संबन्धिगी रतैरित्यर्थ ।
तयोरेकन्यः सर्पत्वादयस्य मनुष्यतापति भार ॥ २३ ॥

भोगायेति । तस्या भुजगेन्द्रपुत्र्या उल्लसिकाया भोगाय समोगमुपाधम् ।
इति पादत्रय वयदधयेऽपि याज्यम् । फूत्कार सर्पजातीयसिन्ध्यात् स्पुटा सीत्क्रिया
शीघ्रत्वात् शासीन् । कण्ठनैल्य तत्रतीय वस्तूरिकाया धाद्विह्वमकार । अङ्ग-
न्दर्भीन् । पण्ययां मणि पण्यमय शेखर शिरोभूषणभूर । श्रीगमलवार
स्वामि विद्यापुराणेन सदुपभोगगाधनताद्भोगायेऽपुलम् । इत्यनुव्रजाति ॥ २४ ॥

सुखाच्चक्षुःश्रवस्तन्व्याः सुरते मीलनं दृशोः ।

चक्रे भणितवैदग्ध्यं तस्य काननकौमुदीम् ॥ २६ ॥

श्लाघाकम्पात्प्रियरतेः शिरसोऽन्तःपथाद्धः ।

च्युतो मणिरिवेरावान्सुपुवे तनयस्तया ॥ २७ ॥

इत्येकिकां स रजनीमपनीय तत्र

श्वसैः समं स्वकुलसंभवपृष्ठमित्रैः ।

मुक्तस्तया तटगतोऽनुचरान्द्विजाती-

नन्तर्वतोऽद्भुतरसैरतनोत्स्ववृत्त्या ॥ २८ ॥

उल्लपिकाया रतिदंशनैस्त्रैहृन्मस्तकं मोहमिवापनेतुम् ।

उदमवीर्योपधिजन्मभूमिसुभागुरुं शैलमयं प्रपेदे ॥ २९ ॥

सुखादिति । चक्षुषी एव श्रवसी श्रोत्रे यस्यास्तस्यास्तन्व्या उल्लपिकाया दृशो-
नेत्रयोः संबन्धि सुरते सुखादानन्दान्मीलनं (कर्तृ) तस्यार्जुनस्य मणितेषु रतिकू-
जितेषु वैदग्ध्यं चातुर्यं कानने कौमुदीं चन्द्रिकां चक्रे । तस्याश्चक्षुषोरेव श्रोत्रत्वा-
तन्मीलनस्य श्रोत्रविधानात्मकतया मणिताकर्षणयोगाद्दर्शुनस्य तद्वैदग्ध्यं निष्फ-
लमभूदित्यर्थः । 'चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी', 'मणितं रतिकूजितम्'
इत्युभयत्राप्यमरः ॥ २६ ॥

श्लाघेति । तयोल्लपिकाया प्रियस्यार्जुनस्य रतेः सुरतस्य श्लाघायामभि-
नन्दने कम्पाद्धेतोः शिरसोऽन्तःपथादन्तर्मागं च्युतो मणिः फणारज्जमिव स्थित
इरावाज्ञाम तनयः सुपुवे प्रसूतः । उत्प्रेक्षा ॥ २७ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण तत्र नागकन्यागृहे सोऽर्जुन एकामेवैकिकां रजनीं
रात्रिमपनीय गमयित्वा तया स्वकुलसंभवानां सर्पाणां पृष्ठस्य मित्रैः सहसैः ।
तद्वदतिवीर्यैरिति यावत् । श्वसैः समं निःश्वसैः सह मुक्तः सन् । 'दर्शिकरो
वीर्यपृष्ठः' इति सर्पपर्यायेष्वभरः । तटगतो गङ्गातीरं प्राप्तश्च सन् । अनुचराननु-
यातुकान्समस्तान्द्विजातीन्प्राह्वयान् । स्वस्य वृत्त्या वृत्तान्तेन हेतुना अद्भुतरसैर-
न्तर्वतः सगर्भानतनोत् । आश्चर्यपूर्णं हृदयांश्चक्रे इत्यर्थः । तनोतेः कर्तरि लङ् ।
'श्वन्तर्वन्त्री तु गर्भिणी' इत्यमरः । वसन्ततिलकात्तम् ॥ २८ ॥

उल्लपिकाया इति । अयमर्जुन उल्लपिकायाः सर्पकन्यायाः संबन्धिभिस्तैः
प्रसिद्धै रतौ दंशनैर्दन्तशतैरुन्मस्तकं मूर्धानमतिक्रान्तं मोहं विपकृतविकारम् ।
तद्वन्तानां सविपरवादिति भावः । अपनेतुमिवेत्युत्प्रेक्षा । उदमं महद्वीर्यं विप-
विकारपारणशक्तिर्यासां तासामोपवीनां लज्जामुत्पिकासीनां जन्मभूमिसुलसि-
स्थानमुमायाः पार्वत्या गुरुं पितरं शैलं हिमवन्तं प्रपेदे प्राप्तवान् । गङ्गातटादिति
शेषः । वृत्तमुपजातिः ॥ २९ ॥

फालस्य पञ्चविशिखे पदयोः कृतान्ते

हासस्य दानवपुरेऽप्यवलोकनस्य ।

शम्बायुधे पशुपतेरपदानपद्यं

गायन्ति सिद्धमिथुनान्यशृणोत्स तस्मिन् ॥ ३० ॥

तत्र तस्य हिमाचलस्य खरखुरपुटविनिमयविन्यासचन्द्रकितैरव-
तारपथैरपि रोमन्थफेनशकलतारकितैः प्रतीरनमेरुतलोपवेशैरप्यनु-
मेयहरषुपभस्रैरविहारासु कटकसरसीपु वृजिनानि विशोध्य वनम-
दावलकलभविदलितसैरलद्रुमप्रवालपरिमलसुरमिलेनोपत्यकावर्त्मना
दिवि भुवि भरणकुशलाभ्यां महेन्द्राभ्यां परिगृहीतां हरितम-
वज्रगाहे ।

फालस्येति । तस्मिन्निहमशैले सोऽर्जुन पञ्चविशिखे मन्मथे फालस्य ललाट-
नयनसबन्धि, कृतान्ते यमे पदयो सबन्धि, दानवपुरेऽर्धाकाशगतेषु हासस्य सबन्धि
शम्बो घञ्जमायुध यस्य तस्मिन्निन्द्रेऽवलोकनस्य सबन्धि, पशुपतेर्वदपदान प्राक्तन
दाहादि कर्म यस्य पद्य तद्बोधक श्लोकौ । इति जाल्येकवचनम् । गायन्ति गान कुर्वा-
णानि सिद्धाना देवयोनिविशेषाणा मिथुनानि द्वन्द्वान्यशृणोत् । सिद्धदम्पतीगीयमा-
नशैवमन्मथदाहादिप्रतिपादकप्रबन्धान्श्रुतवानित्यर्थ । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ३० ॥

सप्रेति । तत्र हिमशैले सोऽर्जुन खरास्तीक्ष्णा खुरा पुटा इव तेषा विनिमय-
विन्यासं पर्यायप्रक्षेपैश्चन्द्रकितैः सजातार्धचन्द्राकृतिचिह्नैः । तारकादित्वादितच् ।
अवतारपथैरवरोहणमार्गं रोमन्थाचर्वितप्रासपुनध्वर्वणाद्यत्फेन लिङ्गीरं तस्य शकलै
खण्डैस्तारमितं सजाततारकैः प्रतीरनमेरुणा तटकदृच्छायाद्गुमाणा तलेषु मूलभा-
गेषूपवेशैरपि शयनंश्चानुमेयास्त्रमर्था हरषुपभस्य खैरविहारा इच्छाविहारा
यामु तामु तस्य हिमशैलस्य कटकसरसीपु नितम्बसर सु वृजिनानि विशोध्य
पापायपनुद्य वनमदावलकलभैररप्यगजबालकैर्विदलिताना भणिताना सरलद्रुम-
प्रवाणानां देवदारकिसलयानां परिमलैः सुरमिलेन सुगन्धवता उपत्यकायां
पर्यतासन्नभूर्मा वर्त्मना । 'उपत्यकादेरासन्ना भूमि' इत्यमर । दिवि स्वर्गे भुवि च
भरणे पालने वहने च कुशलाभ्यां समर्थाभ्यां महेन्द्राभ्यामिन्द्रेण पर्यतेन
हाभ्यां परिगृहीतां भार्यात्वं प्रापितां हरितं दिश प्राचीमवज्रगाहे प्राप्त-
वान् ॥

संफुल्यमाननवकेतकपांसुगर्भैः

पर्यन्तनिर्झरजलैः फलिताभिपेकः ।

पार्थः स तत्र जनकाभिघयेव हृष्टः

पादे चिरं परिचचार गिरिं महेन्द्रम् ॥ ३१ ॥

निजैनगरनिरितो वासविर्दिक्षु सर्वा-

स्वपि परिणयहेतौ कापि यात्रामुहूर्ते ।

जनकपरिगृहीता सा दिगितेव तस्यां

कथमपि न स जातां कन्यकां पर्यगैपीत् ॥ ३२ ॥

जलधितटपदव्या झर्झरैश्चीरशब्दै-

रवमयमनुकुर्वन्राजतालीवनानाम् ।

रतिपतिरथकारेणाद्रिणा लान्छितायां

दिशि विविधतटिन्यां दत्तचक्षुः प्रतस्ये ॥ ३३ ॥

संफुल्यमानेति । तत्र प्राग्दिशि स पार्थः संफुल्यमानानां मृशं विकसतां नवानां च केतकानां केतकीकुमुमानां पांसवः परागा गर्भे मध्ये येषां तैः पर्यन्त-निर्झराणां समीपस्थितप्रस्रवणानां जलैः फलितो लब्धोऽभिपेकः स्नानं यस्य तयोक्तः सन् । महेन्द्रं गिरिं जनकस्येवाभिघया महेन्द्रेलाख्यया । हृष्ट इवेत्युत्प्रेक्षा । पादे चरणे प्रलान्तपर्वते च चिरं परिचचार शुश्रूषितवान् । परितः संचरति स्मेति च । 'पादो बुभ्रे तुरीयांशे शैलप्रलान्तपर्वते । चरणे किरणे' इति नानार्थ-रत्नमालायाम् । अत्र चरणशुश्रूषाप्रलान्तपर्वतसंचारयोः श्लेषमिति श्लेषभेदाप्यव-सायगुंलातिशयोक्तेरुक्तोत्प्रेक्षानुप्राणितत्वाद्भयोरज्ञात्रिमावेन संकरः ॥ ३१ ॥

निजेति । वासवस्येन्द्रस्यापलं वासविः सोऽर्जुनः सर्वांशु चतसृषु दिक्षु परि-णयानां विवाहानां हेतौ अतएव कापि कश्चित् । अनिर्वाच्यशुभदायिनीत्यर्थः । यात्रामुहूर्ते प्रयाणलभे निजनगरात्स्त्रीयादिन्द्रप्रस्थाच्चिरितः प्रस्थितः सन्नपि । सा दिक्प्राची जनकेनेन्द्रेण स्वपित्रा परिगृहीता रुद्रेति हेतोः । तस्यां प्राच्यां कथमपि केनापि प्रकारेण जातां कन्यकां न पर्यगैपीन्नोक्तवान् । स्वयमावाशिति भावः । परिपूर्वाज्ञयतेः कर्तरि लुङ् । अत्र दैविकस्य कलत्रालामस स्वयम्बहेतु-कत्वोर्केर्हेतुत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ ३२ ॥

जलधीति । अयमर्जुनो रतिपतेर्मन्मथस्य रथं मलयमारुतं करोतीति तेना-द्रिणा मलयेन लान्छितायां विद्वितायां विविधाः कृष्णागोदावरीकावेशादयो बहुवि-धास्तटिन्यो यस्यां तस्यां दिशि दक्षिणस्यां दत्तचक्षुः । तदनिमुखः सनित्यर्थः । अतएव झर्झरैस्त्वदात्मकैश्चीरस्य वल्कलस्य शब्दैः । वल्कलझर्झरध्वनिभिरिति

१. 'संफुल्यमान' इति पाठः. २. 'फलिताभिपेकः' इति पाठः. ३. 'निज-' इति पद्यं कश्चिन्नास्ति.

अक्षणा प्रचारादतिवर्तमानमालोकमालोकमसौ पयोधिम् ।

तटेन गच्छंस्तरसोपलेभे चोलीहरिद्रासुरभीन्समीरान् ॥ ३४ ॥

शैलो गर्भे शिशुरिव भुवः शासनाद्यस्य शेते

वातापि यो जठरदहने कैल्पयामास हव्यम् ।

क्षोणीनम्रंकरणमहिमा कोपलेशो यदीय-

स्तस्यावास दिशमभिययौ तापसस्येन्द्रसूनुः ॥ ३५ ॥

यावत् । राजतालीवनाना तालीविशेषवनाना समुद्रतीरगाणा रवं इक्षरशब्द-
मनुकुर्वन्सन् । जलधितटे समुद्रतीरे पदव्या मार्गोपलक्षित प्रतस्थे प्रस्थित-
वान् । प्रपूर्वातिष्ठते, वर्तते इति । मलयमाद्यस्य मन्मथरयत्वम् 'मलयमरदा-
योधनरय' इत्याद्यागमसिद्धम् । मालिनीवृत्तम् ॥ ३३ ॥

अक्षणामिति । असावर्जुनोऽक्षणा प्रचारादतिवर्तमान दृष्टिपथमतिक्रम्य
तिष्ठन्तं पयोधिं समुद्रमालोकमालोक दृष्ट्वा दृष्ट्वा । आभीक्ष्ये णमुलो द्विर्भावः ।
आश्चर्यादिति भावः । तटेन । समुद्रतीरमार्गोपलक्ष्यं । तरसा वेगेन गच्छन्सन् ।
चोलीना चोलदेशराजनाना सबन्धिनीभिर्हरिद्रामिर्मुखकुचादिलिताभिः सुरभीन्सु-
गन्धान्समीरान्वायुनुपलेभे लब्धवान् । चोलदेश प्रापेल्यर्थं । चोलदेशस्त्रीणां
प्रायेण हरिद्रालेप इति प्रसिद्धिः । 'अक्षणा-' इत्येतच्छ्लोक क्वचित्पुस्तकेषु न दृष्ट
इति व्याख्याने लिखितं । वृत्तमुपजाति ॥ ३४ ॥

शैल इति । इन्द्रसूनुर्जुनो असावर्जुनस्य शासनाभिदेशात् शैलो विन्ध्य
शिशुरिव भुवो गर्भे मध्ये कुशां शेते च । पयसीत्यर्थं । अत्र वर्तमानार्थकृतयो-
गादवापि शैलस्यैवास्य इत्याज्ञाया दुर्लभत्ववत् ध्वनितम् । योऽगस्त्यो वातापि
नाम दानव विप्रभक्षक जठरदहने जाठराग्नौ हव्यं हवि कल्पयामास चक्रे ।
इत्यलदत्तं मेघमांछदपि त भुक्त्वा जरितधानित्यर्थं । यस्यागस्त्यस्यार्थं
यदीय कोपस्य लेश फण न सर्व इत्यर्थं । शोष्या भूमिकान्ताया नम्रकरणो
पिबन्नकारी महिमा प्रभावो यस्य तथोक्तोऽभूत् । 'आद्वयगुणय-' इत्यादिना
वृद्धयोगात्पि विख्यात् 'अक्षणीपत्-' इत्यादिना सुम् । 'नमोऽज्ञासा दिगम्बर'
इत्यमरः । तस्य तापसस्यागस्त्यस्यावाग्नेः तिल्य दिश दक्षिणामभिययौ प्राप्तवान् ।
अत्र वाच्यार्थत्रये कथाप्रथमप्रतिद्वाराङ्गवर्गावमयाच न लिखितम् । अत्र शिशु-
रिविति वाच्यार्थे उपमा । इतरत्र वाच्यार्थद्वये वातापिहरणवाराधितपानयोर्भक्ष-
न्तरेण कथनद्वयार्थोपलक्ष्यम् । प्रयागी च विजानीयजानीयार्थं संसृष्टिः ।
मन्दाकन्दवृत्तम् ॥ ३५ ॥

धृत्वा फलेषु सलिलानि कवेरजायाः
साम्यं परीक्षितुमिवाभ्रमरिद्रुणौघैः ।

अभ्रंलिहैर्निविडितां तटनारिकेलै-

रालोक्य चोलवसुधामयमभ्यनन्दत् ॥ ३६ ॥

कालेन संगततमां कटुतामवेत्य

स्वर्गोक्तसाम्यं सुधारसनिःस्पृहाणाम् ।

अभ्रंलिहः फलवतस्तटनारिकेला-

न्सह्यात्तजासलिलवैवधिकानमंस्त ॥ ३७ ॥

वाराशिवासजडमात्मवपुर्विशोप-

मानेतुमातपभरात्तटमुत्तरेण ।

लङ्कामिवागतवर्षीं निजपौरवर्जं

पार्थो विवेश नगरीमथ पाण्ड्यगुप्ताम् ॥ ३८ ॥

धृत्वेति । अयमर्जुनोऽभ्रसरितो गङ्गाया गुणानां माधुर्यधावत्याशीनामोर्ध्व-
न्दैः सह साम्यं परीक्षितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । कवेरजाया कावेर्यां सलिलानि जलानि
फलेषु धृत्वाभ्रंलिहैर्गङ्गनस्पृशिसल्लयोर्ये नारिकेला वृक्षास्तानिनिविडिता पूर्णां चोल-
वसुधा चोलभूमिमालोऽस्याभ्यनन्दत्सतुष्टवान् । वसन्तत्रिलङ्कावृत्तम् ॥ ३६ ॥

कालेनेति । कालेन चिरेण संगतमामत्यन्नसजाता कटुतां कटुत्वमवेत्य
समात्र्य । अथ सुधाया कटुत्वसंभावनानन्तरं सुधाया अमृतस्य रते माधुर्ये ।
सुधारसे अमृतरस इति वा । नि स्पृहाणा स्वर्गोऽस्या देवानामभ्रंलिह फलवत-
स्तटनारिकेलात्तद्यात्तजासलिलस्य कापेरीजलस्य वैवधिकान्वार्तावहान् । 'वार्ता-
वहो वैवधिक' इत्यमरः । निविष चिन्त्यद्वयसहितो वण्डविशेषो भारवहनसा-
धनं तेन हरति भारः । 'तेन वहति-' इति ठक् । अमंस्त तर्कितवान् । मन्यतेः
कर्तरि लृङ् । चिरं पदुंपितामि मधुराणि कटुमवन्तीति प्रविद्धि । उत्प्रेक्षा ।
'कालेन संगततमा-' इत्येतच्छ्रेयो बहुषु न दृष्ट ॥ ३७ ॥

वाराशीति । अथ चोलदेशप्राप्त्यनन्तरं पार्थो वारा वारीणा राशिः समु-
द्रतस्मिन्वासेन स्थित्वा जडं शैलान्वितम् । 'आप. स्त्री भूभि वावारी' इति
जलपर्यायेष्वमरः । 'शे रि' इति रेफलोपः । आत्मनो वपुरात्तपस्य भरादति-
शयाद्वेतोर्विशोपं शुष्कीभावमानेतुं प्रापयितुं तटमुत्तरेण समुद्रतीरम्योत्तरभागे ।
उत्तरतीर इति यावत् । 'एनपा द्वितीया' इति द्वितीया । निजे पौरै राक्षसैर्जे
यथा तथागतवर्षीं लङ्कामिव स्थितामिद्रुप्रेक्षा । पाण्ड्येन राज्ञा गुप्ता रक्षिता
नगरीं मण्ड्यराज्या विवेश प्राप्तवान् ॥ ३८ ॥

१. 'कालेन-' इति पद्यं वचिन्नास्ति. २. 'इन्त महता' इति पाठः. ३. 'अति'
इति पाठः. ४. 'अभ्रंलिहा' इति पाठः.

मणल्लपुरे संपद्गुणल्लनालकामदे ।

जनदृष्टिकृतानन्दो जगाम कुरुकुञ्जरः ॥ ३९ ॥

तत्र चित्राङ्गदा तेन व्यूढा राजकुमारिका ।

दर्शने दौहदार्ता च द्वयोरासीदनङ्गदा ॥ ४० ॥

एलालवङ्गतरुपिप्पलिकापटीर-

ताम्बूलिकाक्रमुकदम्पतिभावरम्याम् ।

उद्यानभूमिमुपगम्य तथा स पार्थः

सुख्यन्पितुः पदममन्यत वत्वजेभ्यः ॥ ४१ ॥

दिवसे शुभंयुगुणकोरकिते दयितं हृदि स्थितमिवातिमती ।

मणल्लुरेति । इदं प्रक्षिप्तमपि व्याख्यायते—कुरुकुञ्जरोऽर्जुनः । 'स्युस्तत्पदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुञ्जराः । सिंहशार्दूलनागायाः पुंति श्रेष्ठार्थगोचराः ॥' इत्यमरः । संपदां गुणधनवनकरत्नादिमिद्धंनो निरस्तोऽल्लकायाः कुञ्जरपुरस्य मदः समृद्धिकृतो येन तस्मिन्मणल्लपुरे जनदृष्टिभ्यः कृतो दत्त आनन्दो येन तथोक्तः सन् । जगाम संचचार । अत्र पुरस्यालकातिशयिसमृद्ध्या विशेषणगलाञ्जुनसंचारहेतुत्वात्तदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ३९ ॥

तत्रेति । तत्र पाण्ड्यनगर्यां द्वयोरर्जुनस्य स्वस्य च क्रमेण । दर्शने दौहदार्तां गर्भधारणे च । अनङ्गं मान्मयमिच्छारं ददातीत्यनङ्गदा अङ्गदाभ्यां केयूराभ्यां रहिता अनङ्गदेति च । चित्राङ्गदा नाम राज्ञः पाण्ड्यस्य कुमारिका तेनार्जुनेन व्यूढा परिणीता आसीत् । द्वयोः क्रमेण दर्शने दौहदार्तावनङ्गदापि । चकारोऽप्यर्थः । स्वर्गं चित्राङ्गदेलाभ्यर्पित्वर्थ इति प्राहुः । अत्रानङ्गदत्त्वेऽपि चित्राङ्गदेति निरोधामासोऽल्लकारः ॥ ४० ॥

एलेति । एलाया लताया लवङ्गस्य तरुः, पिप्पलिकाया लतायाः पटीरस्य तरुः, ताम्बूलिकाया लतायाः प्रमुकस्य तरुश्च, दम्पत्योर्भावेन दाम्पत्येन रम्यां मनोहराम् । लतानां स्त्रीवात्तल्पां पुंस्रवाचेति भावः । उद्यानभूमिमुपगम्य प्राप्य स पार्थन्त्या चित्राङ्गदया सह सुख्यन्पितुमनुभवन्तत् । 'सुखदुःखतत्किमायाम्' इति सुख्यतेः कण्ठद्वैर्गमन्ताङ्गटः सत्रादेशः । पितुस्त्रिन्दम्य पदं स्वर्गं वत्वजेभ्य-रूपविशेषेभ्योऽमन्यत । तानिवाणारतवानित्यर्थः । 'मन्यकर्मण्यनादरे' इति चतुर्थी । अत्र तारुगुणानविहारगौरवस्य विशेषणगला स्वर्गवृणीकरणहेतुत्वात्पदार्थहेतुत्वेन काम्पद्विभोदाननरुणा कलरुशाधिकर्गाद्यदायित्प्रतीतेरल्लकारेण वस्तुस्थितिः । पण्डितिलकादृतम् ॥ ४१ ॥

दियस्य इति । अथ या चित्राङ्गदा शार्तिमती गर्भधारिणी सती क्रमेणेति शेषः । शुभंयुमिः शुभान्वितैर्गुणैर्वात्तदश्रयोमकरनेः कोरकिते । संगत इत्यर्थः ।

अवतार्य सा भुवि कुमारमवाद्य बभ्रुवाहन इति प्रथितम् ॥ ४२ ॥

असावहंपूर्विकया प्रगंसतां सुतोदयं शोभनमीश्वरार्थिनाम् ।

ददौ तथा दक्षिणदेशरासिनां तमेव दायाद्भुवाहरतद्वजः ॥४३॥

इति स तत्र कानिचिदिनान्युपित्वा प्रयामीति भाषितस्य पद्म-
वलम्बिवाप्पमेवोत्तरयन्तीं प्रेयसीं रहसि दृढालिङ्गनतरंगितवल्क-
लोत्तरीयमर्मरसहाध्यायिंसीत्कृतिं पुलकशर्करे कपोलवले परिचु-
म्ब्य तस्याः कथंचिदुदञ्चितानुमतिर्निर्गत्य रज्जोयोधिमिरिक्वाङ्गुप-
तिसेनाध्यक्षैरुत्पादितानां मलयद्वन्द्वरमहेन्द्रपादानां मूलशिलातल-

दिवसे दिने इदि हृदये वक्षसि वा स्थित दमित प्रियमनुमिनं स्थित बभ्रुवाहन
इति नाम्ना प्रथितं प्रसिद्धं कुमार पुत्रमवतार्य जनविला अवरोप्येति च । भुज्य-
यानिद्विषवती पुषोपेति च । असद्यन्वे भुवि मार निशिषन्तीति भाव । दधाते
कर्तारं लुम् । अत्र बभ्रुवाहनेऽनुमत्वोप्रेक्षया तृतीयशौर्यधैर्यादियावद्गणसपत्तिप्रती-
तेरलक्षरेण वस्तुस्थाने । अत्र दुर्वोधविशृम्भिता वृषिहृदुस्पृष्टयो वित्तरमयात्र
लिखिता । प्रमेताक्षरा वृत्तम् ॥ ४२ ॥

असाविति । उदात्तङ्गो दानुषु प्रगस्तोऽसावजुन । 'मठिका मचर्चिका
प्रकाण्डसुद्वतलनौ । प्रधानवानकान्यगूनि' इत्यमर । अहं पूर्वमह पूर्वमिति
बुद्ध्या अहपूर्विकया । शोभन शुभकर सुतस्य बभ्रुवाहनस्योदयमुत्पत्तिं प्रशसता
नुवताम् । क्रिचेश्वर खेपा रागानमर्थयन्ति याचन्तीति ईश्वराधिना दक्षिणदेश-
वाशिना जनानाम् । तेभ्य इत्यर्थं । शेषलविवक्षया पृष्ठी । त दायाद् सुत
बभ्रुवाहनं ददावेवेति योज्यम् । निसर्गवदान्याना न किमप्यदेयमिति भाव ।
अत्रोदात्तान इति विशेषणस्य प्राणेभ्योऽपि प्रियत्वेनादेयम्यापि पुत्रस्य दानक-
रणानिप्रायगर्भतान्परिकरालक्षार । वक्षस्थगृत्तम् ॥ ४३ ॥

इतीति । इतुषप्रकारेण सोऽनुं तत्र पाण्ड्यनगरे कानिचित्कतिपयानि
दिनान्युपित्वा स्थित्वा प्रयामि गच्छामीति भाषितस्य वचनस्यानुोचस्य पद्म-
पोरवलम्बि वर्तमानम् । न तु पद्मभ्या पतदिलयं । तथा सति पर्युरमङ्गलक-
रत्वादिति भाव । वाप्प नयनजलमेवोत्तरयन्तीं प्रयुत्तरं कुर्वन्तीं रहस्येकान्ते
दृढमाटिङ्गनेन तरणितैर्ननिर्दक्षतीयवल्कलस्य मर्मरैर्ध्वनिमि सहाध्यायिन्य
सहस्य सीतृवय सींकारा दु खनानिता यम्याल्लयोत्ता प्रेयसीं चित्राङ्गदा पुलकै
शर्करे विपमे तस्या कपोलवले परिचुम्ब्य कथंचिदतिक्रमेदञ्चिता कृतानुमतिर्ग-
मनाभ्यनुना यस्य तथोक्तं सन् निर्गल्य । पाण्ड्यनगरादिति भाव । रशोभि सह
युष्यन्त इति तथोक्तं । इङ्गाङ्गुलपते रामस्य सेनाध्यक्षे सेनापतिगिरिहृदना

१. 'अमाद्' इति पाठ . २. अथ शोको न इत्यत्रे वचिन् . ३. 'इति तत्र दिनानि
कानिचित्' इति पाठ . ४. 'सीतकारम्' इति पाठ . ५. 'कपोले' इति पाठ .

परिदृश्यमानकराङ्गुलिनसरेसाव्यावर्तितकुलिशभयोच्चलितशैलसं-
स्थानबुद्धिभिः संनिवेशावटैः स्थपुटितामटवीं विलङ्घ्य पुत्रीनिकार-
रुपा पुलस्त्यान्वयस्य पुरीमुन्मूलयितुं प्रसारितेन भुवो भुजेनेव से-
तुना कृतसीमन्तमुदन्वन्तमभजत ।

समीक्ष्य सेतुं रघुवीरनिर्मितं स चित्रभिक्तीकृतधीर्धनंजयः ।

दिनेशवंशस्य तपोविचारणे चिरावकाशं विवेतान चेतसि ॥४४॥

अवधौ धानरपाविताचलशिलाभङ्गाभिघातैश्चिरा-

दक्ष्णान्वैः कुणिभिः करेण च पदा रञ्जैः पयोमानुषैः ।

म्बवदादिभिरुत्पाटितानामुद्धताना मलयदर्दुरमहेन्द्राणा शैलाना सचन्धिना
पादाना प्रत्यन्तपर्वताना मूलशिलातलेष्वघ पापाणप्रदेशेषु परिदृश्यमाना या
कराङ्गुल्यस्त्रासा कराङ्गुलीना नखरेखास्त्राभिव्यावर्तिता निवर्तिता कुलिशाद्भ्रजायु
धाद्भ्येनोच्चलितानामुत्थाय गताना शैलाना सस्थानस्य निवेशस्थानस्य बुद्धिहृष्टो
येषां तै सनिवेशावटै पर्वताधारगतै स्थपुटिता निम्नोन्नताम् । 'गर्तावटौ भुवि
श्वभ्रे', 'स्थपुट तूजतानतम्' इत्युभयत्राप्यमर । अटवीं विलङ्घपातिक्रम्य पुत्र्या
सीताया निकारेणावमानेन या रुद क्रोधस्तया हेतुना पुलस्त्यान्वयस्य रावणस्य
पुरीं लङ्कामुन्मूलयितु प्रसारितेन भुवो भुजेनेव स्थितेन सेतुना कृत सीमन्तो म-
ध्यरेखा यस्य तमुदन्वन्त समुद्र दक्षिणमभजत प्राप्तवान् । भजे कर्तारि लङ् ॥

समीक्ष्येति । स धनजयोऽर्जुनो रघुवीरेण श्रीरामेण निर्मित कारित सेतु
समीक्ष्य चित्रमाध्यर्मेवालेख्यमिति श्लिष्टरूपकम् । तस्य भिक्तीकृता कुम्भभूता
धीर्धनो यस्य तथोक्त सन् । 'आलेख्याध्वर्ययोश्चित्रम्' इत्यमर । दिनेशवंशस्य
सूर्यवंशस्य तपसो विचारेण इदमेतादृगित्यालोचने विषये चेतस्वकाश चिरं
विवृतान विस्तारितवान् । कीदृग्वानेन तप कृत यदयमीदृक्प्रमावाभिरामो
रामोऽप्यस्मिन्नवतत्तारेत्यालोचितवानित्यर्थ । अत्र तादृक्सेतुदर्शनजनिताध्वर्यस्य
विशेषणगत्या रविवशतपश्चिरविचारण प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् ।
तस्य चोक्तश्लिष्टाश्लिष्टपरम्परितरूपकेण सम्यगिति । वशस्यवृत्तम् ॥ ४४ ॥

अप्याविति । धमावर्जुनोऽर्जुनां धानरेर्दुर्मज्जाम्बवदादिभि पातितानाम् ।
सेत्वपमिति भाव । अचरणां पर्वतानां सचन्धिभि शिलाभङ्गै पापाणरण्डै-
र्येऽभिघाता प्रहारास्त्रैधिरात्प्रमृति अक्षया चतुरिन्द्रियेणान्धे करेणेन्द्रियेण
कुम्भे कुम्भे पदेन्द्रियेण तपं पशुभि पशोमानुषैर्नैः ननुष्यैर्वाचीप्येष

१. 'काटिनप्रराङ्गुलि' इति पाठ . २. 'उच्चलिङ्ग' इति पाठ ३. 'न्यकार'
इति पाठ ४. 'विदशर चेतसा' इति पाठ .

वीचीवीथिषु कीर्त्यमानमनघं वृत्तं रघूणां प्रभो

श्लाघंश्लाघमसौ तटेन हरितं प्राचेतसीमभ्यगात् ॥ ४५ ॥

गोकर्णमेत्य स कुलाद्रिसुताप्रियस्य

पुष्पाणि मूर्ध्नि निदधे पुरुहूतसूनुः ।

आगामिनां निजशरासनताडनाना-

मत्रावकाश इति सूचयतेव दोष्णा ॥ ४६ ॥

गोपृष्ठलम् कुलशैलकन्यासहायमन्तः सततं दधानः ।

आश्चर्यमैक्षिष्ट तमेव देवं गोकर्णवासं कुरुराजसूनुः ॥ ४७ ॥

पापापनुलैः परिकल्पितो यः प्रभासतीर्थे प्रथितोऽभिपेकः ।

सेतुं दृशा दृष्टवतोऽस्य सोऽसौ साध्यं विना जागरितो बभूव ॥४८॥

वीथिषु । 'वेदिषु' इति क्वत्पिठः । उपविश्येति शेषः । कीर्त्यमानं गीयमानं न विद्यतेऽघं पापं यस्मात्तदनघं रघूणां प्रभोः श्रीरामस्य वृत्तं चरित्रं श्लाघंश्लाघं श्लाघित्वा श्लाघित्वा । आसीदप्ये णमुल् । तटेन समुद्रमान्तमार्गेषोपलक्षितः प्राचेतसो वरुणस्येमां प्राचेतसीं हरितं प्रतीचीं दिशमभ्यगात्प्रस्थितवान् । गमे-रभिपूर्वात्कर्तारि ङ्ङ् । अक्ष्णेत्यादिपदत्रये 'येनाङ्गविकारः' इति तृतीया । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४५ ॥

गोकर्णमिति । स पुरुहूतसूनुः पार्यो गोकर्णं नाम शैवक्षेत्रमेत्य प्राप्य कुलाद्रिसुतायाः पार्वत्याः प्रियस्य शंभोर्मूर्ध्नि शिरसि आगामिना कैरातयुदे भविष्यतां निजेन शरासनेन गाण्डीचेन ताडनानामत्रासिन्नेव भागेऽवकाश आस्पदमित्युक्तप्रकारेण सूचयता ज्ञापयतेव स्थितेनेत्युत्प्रेक्षा । दोष्णा हस्तेन पुष्पाणि निदधे निहितवान् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ४६ ॥

गोपृष्ठेति । गोपृष्ठभस्य पृष्ठे लम्भारूढं कुलशैलकन्यासहायं पार्वतीवल्लभ-मन्तर्मनसि सततं दधानो ध्यायन् कुरुराजसूनुर्जुनस्वं गोपृष्ठलभमेव गोकर्णे वासो यस्य तम् । गोकर्णक्षेत्रवासमिति च । देवं साम्बशिवमाश्चर्यं यथातथा ऐक्षिष्टेक्षितवान् । श्लेषानुप्राणितो विरोधाभासः । वृत्तमुपजातिः ॥ ४७ ॥

पापेति । पापस्य मिथुनदर्शनजन्यस्यापनुत्यै निवारणार्थं प्रथितः प्रसिद्धः प्रभासनामतीर्थेऽभिपेकः स्नानं परिकल्पितः कृतः । अर्जुनेनेति शेषः । सोऽसौ प्रभासतीर्थेऽभिपेकः सेतुं रामनिर्मितं दृशा चक्षुषा दृष्टवतोऽस्यार्जुनस्य साधितुं योग्यं साध्यं फलं पापापनोदनत्मकं विना जागरितः प्रबुद्धो बभूव । फलान्तर-प्रवणः सन्नतिष्टदित्यर्थः । 'सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्मदृश्यां तरति' इत्यत्र ब्रह्म-दृश्यापदस्य सर्वपापोपलक्षकत्वादिति भावः ॥ ४८ ॥

१. 'वेदिषु' इति पाठः. २. अत्र 'पापापनोदे' इति, 'पापापनुलैः', 'गोपृ-ष्ठलभम्' इति च श्लोकक्रमः कुत्रापि. 'पापापनुलै' इति श्लोकः 'पापापनोदे' इति श्लोकस्य पाठान्तरं करिष्यते तत्र. ३. 'प्रथिते' इति पाठः. ४. 'सृष्टवतः' इति पाठः.

पापापनोदे फलितेऽर्जुनस्य प्रागेव सेतोरवलोकनेन ।
 प्रभासतीर्थे नियमाभियेकः पश्चात्सुभद्रागमहेतुरासीत् ॥ ४९ ॥
 ततो घनाविर्भवनाद्भियेव तत्रामलं मानसमस्य भेजे ।
 कर्णान्तरक्रौञ्चपथेन शोभायशोमरालो यदुकन्यकायाः ॥ ५० ॥
 स्मृतिपथस्थितयापि सुभद्रया जनसमक्षमिवासितुमात्तमीः ।
 द्विजकुलानि स तत्र समत्यजत्सहचराणि रतीशवशंवदः ॥ ५१ ॥
 पथसा परिपूरितौ घटौ परिपश्यन्पथि पाकशासनिः ।
 कमलाक्षकनीयसीकुचौ कलयामास करस्थिताविव ॥ ५२ ॥

तर्हि निष्फलत्वापत्तिस्वस्य नेत्याह—पापेति । अर्जुनस्य पापापनोदे प्राक्प्रभासतीर्याभियेकात्पूर्वमेव सेतोरवलोकनेन फलिते विद्धे सति । पश्चात्प्रभासतीर्थे नियमाभियेको व्रतघ्नानं सुभद्रस्य श्रेष्ठशुभस्य सुभद्रायाश्च कृष्णकनीयस्या आगमे प्राप्ता हेतुरासीत् । पापनाशः शुभं वा पुण्यस्य फलम् । तत्र पापस्यैवासरत्वे तन्नाशरूपफलस्यासंभवाच्छुभरूपं फलं घटयतीति न निष्फलमिति भावः ॥ ४९ ॥

तत इति । ततोऽनन्तरं घनानां मेघानां तत्कालस्य वा आविर्भवनादुदयाद्भिया भयेनेवेत्युत्प्रेक्षा । यदुकन्यकायाः सुभद्रायाः शोभायशः सौन्दर्येण कीर्तिरेव मरालो हंसस्तत्र प्रभासतीर्थेऽस्यार्जुनस्य संबन्धि अमलं मानसं मन एव मानसाख्यं सरः । 'मानसं सरति स्वान्ते' इति विश्वः । कर्णान्तरं मध्यरन्ध्रमेव क्रौञ्चपथः क्रौञ्चशैलरन्ध्रमार्गस्तेनोपलक्षितो भेजे विवेश । सुभद्रासौन्दर्यं कर्णाकर्णिकया श्रुतवानिलस्यः । समस्तवस्तुवर्तिषावयवरूपरुमुत्प्रेक्षानुप्राणितमिति द्वयोरप्राग्भिभावेन संकरः । वर्षाकाळे हंसा विहाय भारतं वर्षं मानसं प्रविशन्तीति प्रविद्धिः ॥ ५० ॥

स्मृतीति । अथ सुभद्रासौन्दर्यस्मरणानन्तरं स्मृतिपथे संकल्पे स्थितयापि । किमुत समक्षस्थितयेत्यर्थः । सुभद्रया रतीशस्य मन्मथस्य वशंवदः परतपः । मन्मथविकारायत्तचित्त इति यावत् । अतएव स पार्थो जनानां समक्षमाश्रितुं स्थातुमात्ता स्वीकृता नीर्भाविरेन तथोक्त इत्येत्युत्प्रेक्षा । महतां मदनधापाया गर्हणादिति भावः । सहचराण्यनुमानृष्यापि द्विजकुलानि ब्राह्मणशूद्रानि तत्र प्रभासतीर्थे समत्यजत् । अनुहातवानिलस्यः । संपूर्वात्पत्रतेः कर्तारि लह् । हृत्परिलम्बितवृत्तम् ॥ ५१ ॥

पथसेति । पाकशासनिरर्जुनः पथि मार्गे पदपोदकेन परिपूरितौ पूति गन्तौ घटौ कलशौ । जलपूर्णपटाविरासैः । परिपश्यन्तु । करस्थितौ इत्यगती कमलाक्षस्य कृष्णस्य कनीयस्याः सुभद्रायाः कुचौ करनाविव कलयामास ।

तदानीं खलु

चक्राङ्गीमदपश्यतोहरचलच्छम्पासमुन्मेषणैः

पुष्पत्केतकगन्धसिन्धुविलुठत्पुष्पंघयान्धीकृतैः ।

मेदस्वीकृतकेकिनीकलकलैर्मेघंकराशामुखैः

पान्यानामपमृत्युभिः कतिपयैः प्रादुर्बभूवे दिनैः ॥ ५३ ॥

कालाम्बुदालिनलिकात्क्षणदीप्तिवर्त्या

संधुक्षितात्सपदि सध्वनिनिःसरद्भिः ।

५. वर्षाश्मसीसगुलिकानिकरैः कठोरै-

र्धर्माभियातिमवधीद्वनकालयोधः ॥ ५४ ॥

कलयाम्बूवेत्स्यर्थः । जलपूर्णकुम्भदर्शनं भाविशुभफलप्राप्तिहेतुरिति भावः ।
उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ५२ ॥

तदानीं खलु द्विजकुलानुज्ञानसमय एवेत्यस्योत्तरेणान्वयः ॥

चक्रेति । चक्रं रथाङ्गमिवाङ्गं तेषां तेषां स्त्रियश्चक्राङ्गव्यः । 'अङ्गगात्रक-
ण्ठेभ्यो वक्तव्यः' इति ङीप् । तासां यो मदो दर्पोऽह्नि गैरन्तर्यसंभोगकृतस्त्वस्य
पश्यतोहराणि प्रसह्यचोराणि । तद्दाम्पत्यसौख्यसर्वस्वमुत्पन्नानीति यावत् ।
'वाग्दिवपश्यत्यो युकिदण्डहरेषु' इति पद्म्या अलुक् । 'पश्यतोऽर्थं हरति चः स
चोरः पश्यतोहरः' इति हलायुधः । चलन्तीनां शम्पानां विद्युतां समुन्मेषणानि
विलसनानि येषु तैः । सौरप्रकाश एव तासां तत्सौख्यमिति रामशापेन नियम-
नात्तस्य मेघैराच्छादने तत्प्रसक्ते दूरतोऽपास्तत्वादिति भावः । पुष्पतां विकसतां
केतकानां केतकीकुसुमानां गन्धः सिन्धुः समुद्र एव तस्मिन्विलुठद्भिः संचरद्भिः
पुष्पंघयैर्मृगैरन्धीकृतैः । मलिनीकृतैरित्यर्थः । 'पाप्राध्माधेददशः शः' इति शप्र-
त्यये ष्टोदरादित्वान्मुमि पुष्पंघय इति साधुः । मेदस्वीकृताः सान्द्रीकृताः केकि-
नीनां भयूराङ्गनानां कलकलाः केकाकोलाहला यैस्तैः मेघंकराणि मेघायमानान्या-
द्यानां दिशां मुत्तान्यप्रभागा येषु तैः । 'मेघवर्तिभयेषु कृत्वाः' इति खशि खित्वा-
न्मुम् । पान्यानां श्रौपितानामपमृत्युभिः । तत्तुल्यैरित्यर्थः । कतिपयैस्त्रिचतुरीदेर्न-
र्वापिकैः प्रादुर्बभूवे आविर्भूतम् । भावे लिट् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५३ ॥

कालेति । घनकालो वर्षाकाल एव योषो भट्टः क्षणदीप्तिस्त्वष्टिदेव वर्तिः
सामिरञ्जुस्यया संधुक्षितात्संयोजितात्कालाम्बुदालेर्नीलमेघपद्मेरेव नलिकादयो
नालायुधविशेषात्सपद्यमिश्रंयोजनक्षण एव सध्वनि सटांकारं नयातया निःसरद्भि-
र्निर्गच्छद्भिः कठोरैर्दारुणैः कठिनैश्च । वर्षाश्मनां करकाणामेव सीसगुलिकानां

माध्वीलिहा विरुरुचे मलिनीकृताप्रा

कान्तारसीन्नि नवकेतकनहरेखा ।

दग्धाञ्चले स्मरभिया दयिताजनेन

सप्रेपिता पथिकभर्तृषु पत्रिकेव ॥ ५५ ॥

अर्जुनेषु सकलेषु विकासिष्वद्रिसीन्नि धृततादृशशब्दः ।

एक एव विशुशोष विशेषादेतदम्बुमृदनेहसि चित्रम् ॥ ५६ ॥

वियत्यशेषामु विदिक्षु दिक्षु वियोगशिल्पीन्द्रविनिर्मितायाः ।

तस्या मृगाङ्ग्याश्च तडित्तेश्च धनजय सविविदे न भेदम् ॥ ५७ ॥

निकरै समूहैर्धर्मं ग्रीष्मर्तुमेवानियाति शत्रुमवधीदन्ति स्म । हन्ते कर्तारि लुब्धि
वधादेश । समस्तवर्तिसावयवरूपकम् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ५४ ॥

माध्वीति । माध्वीलिहा मृङ्गेण मलिनीकृतमत्र यस्या सा नवा कतकवर्ह-
रेखा केतकीकुमुदपत्रम् । 'रेखाहृतिदले बर्हम्' इत्यमर । स्मरद्विया भयेन
हेतुना दयिताजनेन प्रोषितभर्तृकाजनेन पथिकेषु प्रवासिषु भर्तृषु पतिषु विषये
सप्रेपिता अञ्चले अत्रे दग्धा पत्रिनालेख इव कात्तारसीन्नि वनप्रदेशे विरुरुचे
ररान । विपूर्वाद्गोचरे कर्तारि लुब्ध । आपद्यतिवेगभागमनायात्ते दग्धा पत्रिका
प्रवाशिभ्यः प्रेष्यत इति प्रसिद्धिः । उत्प्रेक्षा ॥ ५५ ॥

अर्जुनेष्विति । अम्बुमृता मेघानां सवधिभ्यनेहसि काले । वर्षाकाल इति
यावत् । 'काले दिष्टेऽप्यनेहापि' इत्यमर । सकलेष्वर्जुनेषु कर्जुभृङ्गेषु पार्थेषु
च विक्रात्रिषु प्रकाशवद्गु सत्सु । मुदितेषु सखिति च । धृतस्वादरयोऽर्जुन इत्या
कारकगुण्द सज्ञापद येन तपोच । एकोऽर्जुन एव अद्रिसीन्नि रैवतकशैलप्रदेशे
विशेषाद्गुच्छ विगुशोष गुण्डोऽभूदिति यत्, तदेतच्चित्रम् । सुमद्राचिन्तया हृशोऽ
भूदित्यर्थः । 'अर्जुन कर्जुमे पार्थे' इति विश्व । अप्रार्जुनयेऽपि वार्षिकैवसरे
विक्रावाभाव इति विराघम्य पार्थयेन प्रमोदाभाव इति श्लेषेणाभासीकरणाद्विशो-
धामाद्य । उत वार्षिकैवसररूपकारणसत्त्वेऽपि श्लेषभित्तिकाभेदाप्यवतामगुण्डाति
शयोक्त्या अर्जुने विक्रासरूपकार्यानुत्पत्तिरुपा विशेषोक्तिः । इत्युभयत्र साधक-
सम्प्राच्येयानुशङ्कितयोन्वयो सदेहसकर ॥ ५६ ॥

रियतीति । वियत्वाकाशोऽशेषायु शक्यायु दिशु विदिशु दिवसयिषु वियो-
गेन सुमद्राशिरहेणव शिल्पीद्रेण चित्रकारकप्रेटेन विनिर्मिताया आन्वितिकाया-
स्यस्या गुणदया सुमद्रायास्तद्विती तते समूहस्य च नेद विशेष धनजयोऽर्जुनो
न संभविद न ज्ञानवान् । विद कर्तारि लिद् । अत्र तद्विती सुमद्राया व्यष्टिगो
नेद प्रतीकगोऽसीमत्प्रकृत इव सुमद्रेति विशेषरूपाभावस्य गुणसम्प्रयुक्त-
स्यासामान्यारकार । 'सामान्य गुणगम्यन विज्ञा नोपलक्ष्यत' इति लक्ष-
णात् । इत्युपलक्ष्णं ॥ ५७ ॥

मान्मथे ज्वलति वासवसूनुर्मानसे परिणये यदुपुत्र्याः ।

लाजवापमिव कर्तुमुपेन्द्रं तत्सगर्भ्यमथ चित्तमर्नेपीत् ॥ ५८ ॥

अणुमात्रमिदं सहेत वोढुं न हि विश्वंभरमद्य मामितीव ।

मनसोऽध्यवहृद्य तस्य दृष्टेः पुरतः प्रादुरभूत्पुमान्पुराणः ॥ ५९ ॥

स्वस्य चेष्टाकथानद्या द्वितीयर्तुगुणज्ञया ।

न बभूवे तयोस्तत्र नयनानन्दिनोर्मिथः ॥ ६० ॥

विजयो मधुरस्मितस्य भावं विदुपस्तस्य मतेन भिक्षुवेपः ।

कुसुमास्त्रभयादिवातिगूढः कुहरे रैवतकस्य तिष्ठति स्म ॥ ६१ ॥

मान्मथ इति । अथ वर्षाकालप्रादुर्भावानन्तरम् । वासवसूनुर्जुनो यदु-
पुत्र्याः सुभद्रायाः संबन्धिनि मानसे संकल्पविषये परिणये । विवाहसमय इत्यर्थः ।
ज्वलति मान्मथे मान्मथविकारात्मकेऽग्नौ लाजवापं लाजहोमं वैवाहिकं कर्तुमिवे-
त्युत्प्रेक्षा । तस्याः सुभद्रायाः सगर्भ्यं सोदर्यमुपेन्द्रं श्रीकृष्णं चित्तं मानसं प्रत्यने-
पीत्प्रापयामास । तत्रैवोक्तविवाहादिति भावः । दुहादित्वेन द्विकर्मकाश्रयतेः
कर्तारि ङङ् । लाजहोमस्य बधूसोदरकर्तृत्वं प्रसिद्धम् । चिन्तितार्थानुकूल्याय
हरिं सस्मारेति परमार्थः । स्वागतावृत्तम् ॥ ५८ ॥

अण्विति । पुराणः पुमान्कृष्णोऽणुमात्रमतिस्सूक्ष्ममिदमर्जुनस्य मनो विश्वंभरं
ब्रह्माण्डधारणम् । अतिदुर्भरमिति यावत् । मां वोढुमद्य न सहेत न क्षमेत । हिः
अर्धधारणे । इतीव इत्यालोच्येवेत्युत्प्रेक्षा । तस्यार्जुनस्य मनसो हृदयादध्यवहृद्य
दृष्टेः पुरतः प्रादुरभूदाविर्बभूव । भक्तपराधीनस्य हरेर्नैतदाध्ययमिति भावः ।
औपच्छन्दसिकवृत्तम् ॥ ५९ ॥

स्वस्येति । तत्र रैवतकादौ तस्मिन्श्रीकृष्णप्रादुर्भावसमये वा । मियो नयना-
नन्दिनोः परस्परमवलोकनजनितानन्दवृत्तौस्तयोः कृष्णार्जुनयोः स्वस्वान्योन्यस्य
चेष्टाकथया वृत्तान्तकथनेनैव नद्या द्वितीयस्य ऋतौर्ग्रीष्मस्य गुणं शोषणं जाना-
तीति ज्ञया न बभूवे न भूतम् । भवतेर्भावे ङिद् । वर्षाद्यु सरिदिव तत्कथा
वदुष इत्यर्थः । चिरात्संगमे सुहृदोः संलापोऽगृतायत इति भावः । रूपका-
लंकारः ॥ ६० ॥

विजय इति । विजयोऽर्जुनो भावं स्वामिप्रायं सुभद्राविषयकं विदुषो जानतः
अतएव मधुरं साकृतं स्मितं यस्य तस्य श्रीकृष्णस्य मतेनानुमत्या भिक्षोः संन्या-
सिन इव वेपो यस्य तयोक्तः सन् । पुत्रुमास्त्रान्मन्मथाद्रूयादिव । रैवतकस्यादेः
कुहरे गुहायामतिगूढः परैरलक्षितः सन् । तिष्ठति स्म । उपप्रेक्षा । औपच्छ-
न्दसिकवृत्तम् ॥ ६१ ॥

कथं सुभद्राकमनीयतायाः कल्पेत नुत्ये कविरुन्नतोऽपि ।

चतुर्थमप्याश्रमस्य येन तां साधनीभूय दिदृक्षते स्म ॥ ६२ ॥

तदात्व एवाद्वितटात्पतिः श्रियः परिप्लवं तं प्रकृते शुभागमे ।

यदाशये ते शय एव तद्भवेदिति श्रुवन्द्वारवतीं पुनर्ययौ ॥ ६३ ॥

तदनन्तरमहस्करमदतस्करमहा महान्मस्करी रैवतकं गिरिमुप-
स्फुरुते, तस्य नमस्करणमस्माकं श्रेयस्करणमिति पुरोधोजनबोधना-
त्कुतूहलिना हलिना नगरमानीयमानं घहिरपि ज्वलता विरहानल-

कथमिति । उन्नतश्चतुरोऽपि कविः । सुभद्रायाः कमनीयता सौन्दर्यं तस्या
नुत्ये स्तुतिं कर्तुमिति 'क्रियार्थं-' इत्यादिना संप्रदानत्वम् । 'स्वः स्वोत्रं स्तुति-
र्नुतिः' इत्यमरः । कथं कल्पेत शक्नो भवेत् । न भवेदेवेत्यर्थः । येन कारणेन चतु-
र्थमाश्रमं यत्नाश्रमोऽपि अस्पर्जुनस्य साधनीभूय सुभद्रावाप्तिकारणं भूत्वा तां
सुभद्रां दिदृक्षते स्म द्रष्टुमैच्छत् । किमुतान्ये आश्रमाः, तत्रापि सचेतनाश्वेदि-
त्यर्थः । 'आश्रमोऽग्नी' इत्यनुशासनादाश्रमशब्दस्य क्लीबतया निर्देशः । अत्राङ्ग-
नासङ्गप्रसङ्गमात्रासहस्यचेतनस्यापि यत्नाश्रमस्य सुभद्रादिदृश्यां सख्यामन्येषां
तत्रापि सचेतनानां तदिदृक्षास्तीत्यत्र किमुतेति कैमुल्यायतिद्वैर्यापत्यलंकारा-
त्मकवाक्यार्थेन कवीनां सुभद्रासौन्दर्यवर्णने सामर्थ्यनिषेधसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गमिति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । तेन च तत्सौन्दर्यस्य लोकातिशायि-
त्वप्रतीतेरलंकारेण वस्तुध्वनिः । वृत्तमुपजातिः ॥ ६२ ॥

तदात्व इति । श्रियो लक्ष्म्याः रुक्मिणीरूपिण्याः पतिः श्रीकृष्णः प्रकृते
शुभस्य सुभद्राविवाहुरूपस्यागमे प्राप्ता विपये परिप्लवं चञ्चलम् । भवेद्वा न भवे-
द्दिति सविकल्पमानसमिति यावत् । 'चञ्चलं चपलं चैव परिप्लवपरिप्लवे' इत्यमरः ।
तमर्जुनं प्रति हे अर्जुन, ते तवाशयेऽग्निप्राये यत्काङ्क्षितं वर्तते, तत् शय एव
हस्य एव भवेदित्युक्तप्रकारेण श्रुवन्कथयन्वन् । तदात्व एव तदानीमेवाद्वितटात्पु-
नर्द्वारवतीं द्वारकां प्रति ययौ गच्छति स्म । तदात्व एवेत्यनेन हरेर्भक्तवाञ्छिता-
नुकूलनत्वरारवस्य ध्वन्यते । 'छन्दोऽग्निप्राय आशयः', 'पञ्चशाखः शयः
पाणिः' इत्युभयत्राप्यमरः ॥ ६३ ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं श्रीकृष्णस्य द्वारकाप्राप्त्यनन्तरमहस्करस्य
सूर्यस्य चो मदन्तेनखिलालंकारस्य तस्करं दुष्करं तत्तद्वदं महस्तेजो यस्य
उपोषः महान्मस्करी सन्यासी रैवतकं गिरिमुपस्फुरुतेऽलं करोति । तत्रास्त्व इति
यावत् । मस्करो वैपुदण्डोऽस्मास्तीति मस्करी । 'वैपुमस्करतेजनाः' इत्यमरः ।
तस्य सन्यासिनो नमस्करणं नमस्कारोऽस्माकं श्रेयसः करणं साधकतममित्यु-
क्तप्रकारेण पुरोधोजनस्य पुरोहितजनस्य बोधनात्कुतूहलमस्यास्तीति कुतूह-
लिना हलिना बलरामेण नगरं प्रख्यानीयमानं प्रापयमाणं घहिरपि । किमुत

ज्वालनेव कापायवाससावगुण्ठितवपुर्णं सव्यसाचिशब्दमत्सरेण स्म-
रवीरेण प्रवासरन्ध्रमन्वीक्ष्य पन्नगपाण्ड्ययदुकुमारिकाणां कृते पृथ-
गीरितां त्रिशरकाण्डीमिव त्रिदण्डीं विभ्राणं निजपह्वकोमलिमनि-
र्जयशोकादिव शुष्केण पटीरदारुणा पादुकीभूय परिचर्यमाणपाद-
युगलं तं कुहनाभिस्तु संभ्रमेण वन्दमानेषु यदुवृन्देषु मुकुन्दोऽपि स-
विनयमुपागतश्चेतः पूरणावशिष्टैः स्वसोदरीप्रेमरसैरिव तीर्यज्जलैः पि-
चण्डिलं कमण्डलुं तदीयपाणेरादाय 'भगवन्, इत इत एहि' इति
राजभवनमुपनीय कन्यकान्तःपुरे निवेशयामास ।

मार्गे शरत्रयममुष्य कृते विमुच्य

शेषं द्वयं पुनरिवोञ्झितुमात्तलोमः ।

मनसीति भावः । ज्वलन्ना विरहानलज्वालनेव स्थितेनेत्युत्प्रेक्षा । कापायवास-
सावगुण्ठितमान्छादितं वपुर्णस्य तथोक्तम् । सव्येन हस्तेनापि साची वागप्रयो-
क्तैस्त्वय्येके शब्दे संज्ञारूपे मत्सरेण द्वेषवता स्मरवीरेण मन्मथवीरेण प्रवासनेव
रन्ध्रं प्रहर्तुमवकाशमन्वीक्ष्य विचार्य पन्नगकुमारिका उद्विक्ता, पाण्ड्यकुमारिका
चित्राहदा, यदुकुमारिका सुमद्रा, तासां कृते । तदर्थमिल्लयः । पृथक्प्रलेक-
मीरितां प्रयुक्तां त्रयाणां शराः काण्डा दण्डा इव तेषां सनाहारं त्रिशरका-
ण्डीमिव स्थितां त्रिदण्डीं वैणवीम् । पूर्ववत्समासः । 'द्विगोश्च' इति ङीप् ।
विभ्राणं दधतं निजपह्वस्य कोमलित्रो मार्दवस्य निर्जयेन यः शोचत्तस्मादिवेत्यु-
त्प्रेक्षा । शुष्केण निर्द्रवेषण पटीरदारुणा चन्दनकाष्ठेन पादुकीभूय पादुके भूत्वा
परिचर्यमाणं शुश्रूषमाणं पादयोर्युगलं यस्य तथोक्तं तं कुहनाभिस्तु मायासंन्या-
सितमजुंमं यदुवृन्देषु यादवसंधेषु संभ्रमेण वन्दमानेषु नमस्कृत्यैस्तु सत्तु मुकुन्दः
श्रीकृष्णोऽपि सविनयं यथातथोपागतः सन् । चेतति पूरणावशिष्टैः स्वसोदर्यां
सुमद्रायां प्रेमसरसैरिव स्थितैः तीर्यज्जलैः पिचण्डिलं पूर्णं कमण्डलुं तदीयादजुं-
नसंबन्धिनः पाणेरादाय स्वयं गृहीत्वा हे भगवन्, इत इत एहि । वदन्निति
शेषः । राजभवनमुपनीय प्रापय्य कन्यकान्तःपुरे निवेशयामास । उपनाया
उत्प्रेक्षावपुष्टयस्य च सजातीयविजातीययोः उद्विष्टिः ॥

मार्गे इति । तदनु कन्यान्तःपुरप्रवेशनानन्तरं सरो मन्मथो मार्गे तीर्य-
यात्रामार्गेऽमुष्य कृतेऽजुंनार्थं शरत्रयम् । पाणपन्नकमध्य इति शेषः । विमुच्य
प्रयुज्य । उद्विष्टिकाचित्राहदासुमद्रास्वनुरागजननायेति भावः । शेषं द्वयं वागयुग्मं

१. 'अन्विष्य' इति पाठः. २. 'पृथक्पृथक्' इति पाठः. ३. 'तरुणा' इति पाठः.
४. 'युगं' इति पाठः. ५. 'सावनाभिस्तुम्' इति पाठः. ६. 'भवशेषः' इति पाठः.
७. 'जलैः पूरितं' इति पाठः. ८. 'एहि' इति नास्ति क्वचित्. ९. 'कन्यान्तःपुरे'
इति पाठः.

शुश्रूपितुं तदनु सोदरचोदिताया-

स्तन्व्याः स्मरो नयनमेव शर व्यतानीत् ॥ ६४ ॥

वपुषा मधुरेण सुश्रुवो धनुषा चित्तभुवश्च तर्जितः ।

तपसेव दिने दिने तनोस्तनिमान जगृहे स मस्करी ॥ ६५ ॥

प्रतिनिश्चिते दीर्घे पाणिना नासिका स्पृशन् ।

भावयामास पार्थोऽयं प्राणायामसमापनम् ॥ ६६ ॥

प्रणवोचरणे पुरःप्रसर्पन्प्रवभासे यतिनस्तर्दाधरोष्ठः ।

मुहुरग्रगतावनीन्द्रपुत्रीमुखमास्वादयितुं किलोज्जिह्वानः ॥ ६७ ॥

पुनरुज्जितु प्रयोजुमातो लोभो येन तथोक्त इवेत्युत्प्रेक्षा । शुश्रूपितुमर्जुनयते परिचर्या कर्तुं सोदराभ्या रामकृष्णाभ्या चोदिताया प्रेरितावास्तस्या सुभद्राया नयन चक्षुरेव शर व्यतानीद्वाण चकार । तत्कटाक्षरिक्षुचापरुसा क्षणे क्षणे सधुक्षिताभूदित्यर्थ । उत्प्रेक्षारूपकयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । वसन्त-तिलकावृत्तम् ॥ ६४ ॥

यपुपेति । स मस्करी कपटसन्वासी मधुरेण कोमलेन मधुवता च सुश्रुव-सुभद्राया वपुषा चित्तभुव मन्मथस्य धनुषा पौष्पेण तर्जित । सतापित सन्नि-त्यर्थ । तपसेवेत्युत्प्रेक्षा । कपटसन्वासिनो वस्तुतस्तप प्रसक्त्यभावादिति भाव । तनो शरीरस्य तनिमान काश्यं जगृहे जगृहीतवान् । कृशोऽभूदित्यर्थ । एतेन पद्मगी कृशता नाम मन्मथावस्थोक्ता । 'ततो घनाविर्भवनात्' इत्यत्र मन-सङ्ग, 'वियत्यशेषासु' इत्यत्र हवसङ्ग, 'मन्मथे ज्वलति' इत्यत्र सकल्प, 'विजयो मधुरस्मितस्य' इत्यत्र हीत्यागश्च द्रष्टव्य । वृत्त वैतालीयम् ॥ ६५ ॥

प्रतीति । अथ पार्थो दीर्घे प्रतिनिश्चिते निश्वासे पाणिना नासिका स्पृश-न्सन्प्राणायामस्य वायुधारणात्मकस्य तपस समापनम् । समाप्तियुद्धिमित्यर्थ । भावयामास जनयामास । पश्यतो जनस्येति शेष । अन्यथा तै स्वविकारस्य तदर्थत्वपतेरिति भाव । अत्र नासिकास्पर्शनक्रियया प्राणायामसमाप्तिर्मया कृतेति भ्रान्त्युत्पादनेन मदनसतापजनितनिश्चितरूपमर्माप्रकाशनाय परवच-नस्य वृत्तत्वाद्युक्तिरलकार । 'युक्ति परातिसधान क्रियया मर्मगुप्तये' इति लक्षणम् ॥ ६६ ॥

प्रणवेति । तदा कपटयतिवत्तमये प्रणवस्योकारस्योचरणे पठने पुर पुरस्ता-त्प्रसर्पन्प्रसरन् । यतिन कपटसन्वासिनोऽधर ओष्ठ । अग्रगताया अवनीन्द्र-पुत्र्या सुभद्राया मुखम् । अधरमित्यर्थ । आस्वादयितु मुहुरज्जिह्वान उत्थाय गच्छन् । किलेति संभावनायाम् । उत्पूर्वाञ्जहावेसाच्छील्ये शानचि'श्वौ' इति द्वित्वे

कन्याकरे मृदति पादपद्मं पुंष्यन्ति गात्रे पुलकाङ्कुराणि ।

हरे हरे मावव माघवेति हरिस्मृतेरन्यययांचकार ॥ ६८ ॥

एकदा निर्बलं प्रलवसानकृत्यं प्रतिक्षणमिन्द्रुचापधुरप्रसंतभ्रणेन समन्तात्पतितैः सत्त्वगुणप्रकलैरिव स्वेदविन्दुभिर्व्याधीर्णां चामूरवीं त्वचमध्यास्य विश्रान्यन्तं वै कुहनासंन्यासिनं घवित्रेण बीजयन्ती सुमद्रा तैस्त्रैरिन्द्रितैर्यतित्वे संशय्य तस्य तत्त्वजिज्ञासया सविनयमनुरहसि व्यजिज्ञपत् ॥

‘सृशामित्’ इत्यभ्यासस्थेत्वम् । प्रवभाषे । अत्रार्जुनाघरस्य प्रगवोच्चारण क्रियानिमित्तेन सुमद्राघरोद्देशकत्वत्सर्वापगन्तृत्वोत्प्रेरणात्क्रियानिमिता स्वरपोत्प्रेरणा । इतिमौपच्छन्दसिकम् ॥ ६७ ॥

कन्येति । स पार्थः कन्यायाः सुमद्रायाः करे पादपद्मं मृदति प्रकलयति सति गात्रे सघरीरे पुंष्यन्ति वर्धमानानि पुलकाङ्कुराणि हे हरे हरे मावव माघवेत्युक्तप्रकाराया हरिस्मृतेर्विष्णुकीर्तनं कृत्वेति त्वच्छ्लोके पञ्चमी । अन्यययांचकार । वक्षयामासेत्यर्थः । अत्राङ्कुरशब्दस्य ङीबत्वेन प्रयोगादिभ्यः । अतः ‘पुंष्यन्तु गात्रे पुलकाङ्कुरेषु’ इति पाठे रमणीयः । तत्र च तानन्यययांचकारेति योक्तव्यम् । ‘गम्यमानार्थवादप्रयोगः’ इति न न्यूनपदन्वाख्यदोष इत्यपि द्रष्टव्यम् । अत्र हरिकीर्तनक्रियया तन्मरणानन्दादिमे पुलकाङ्कुरा इति सुमद्राया त्रान्तिमुत्पाद्य तन्प्राणिसर्गकृतराजसविहारे चलपि शान्तिक्रियास्वरूपमन्-प्रकाशनेन तद्वहनस्य कृतत्वाद्युक्तिरलंकारः । वृत्तमुपजातिः ॥ ६८ ॥

एकदेति । एकदा कस्मिंश्चिद्दिने प्रलवसानकृत्यं भोजनव्यापारं निर्वर्त्य समाप्य । ‘प्रलवसानं भोजनमभ्यवहारश्च जनिष्य’ इति हलायुधः । क्षणे क्षणे प्रतिक्षणमिन्द्रुचापस्य यन्मधस्य धुरप्रैर्बाणविशेषैः संतल्लणेन देहनेन समन्तात्पतितैः सत्त्वगुणस्य प्रकलैः खण्डैरिव स्थितैः । सत्त्वगुणस्य परिशुद्धत्वाद्यु-अत्वेन व्यवहारः । स्वेदविन्दुभिर्व्याधीर्णां व्याप्तां चनृषेर्हरिण्यमेमां चामूरवीं त्वचमजिनमध्यास्य । तत्रोपविदनेत्यर्थः । पित्याम्वन्तं भ्रमनपनुदन्तं कुहनासंन्यासिनं मायावनि घवित्रेण नृगाजिनव्यजनेन बीजयन्ती मृदुपवनं चालयन्ती । ‘घवित्रं व्यजनं सघरचितं गृहचमेगा’ इत्यमरः । तैस्त्रैरिन्द्रितैः पुलकायाकारविशेषैर्यतित्वे संशय्यावं यत्रिवा न वेति संदिग्धं तस्य कपटसंन्यासिनस्वरवस्य यथायस्य ज्ञानुमिच्छया जिज्ञासया अनुरहस्येकान्ते समिननं यथा तथा वक्ष्यनाग्रप्रकारेण व्यजिज्ञपद्विज्ञापयामास्य । ‘विपूर्वाञ्जापैः कर्त्रेरे लुकि-’ ‘निधि-’ इत्यादिना चटि सन्वद्भावाद् अभ्यासस्य ‘सन्वत्’ इतीवम् ॥

१. ‘पुंष्यन्तु’ इति पाठः. २. ‘पुलकाङ्कुराणि’ इति पाठः. ३. ‘श्वेत’ इति पाठः.
४. ‘व कुहनासंन्यासिन’ इति नास्ति हविः.

तपस्विन्नद्य मे प्रीतिस्तवाभ्यागमसंभवा ।

कन्यामौनावकीर्णित्वे कल्पशाखाशिखायते ॥ ६९ ॥

इदानीममी

यदवः खलु पुण्यराशयो यतिनामिन्द्र तवाङ्घ्रिसेवनान् ।

शिरसैकमवाप्य यद्रजो मनसान्यत्परिवर्ज्यते च यैः ॥ ७० ॥

भगवन्नखिलं विबुध्यसे परमार्थं वद भावि मे शुभम् ।

प्रयता यतयो भवद्विधाः प्रणिधानेन हि दिव्यचक्षुषः ॥ ७१ ॥

अवकर्ण्य तदेष मीलितः क्षणमक्ष्णोः प्रतिवाचमाददे ।

वहुना किमपि स्वकैर्गुणैर्विजयं प्राप्स्यसि योपितां कुले ॥ ७२ ॥

तपस्विन्निति । हे तपस्विन्, तवाभ्यागमात् । संभवतीति संभवा । मे मम प्रीतिः संतोषः कन्याया यन्मौनं व्रतं कन्यकाजनोचितान्यसंलापानर्हत्वं तस्यावकीर्णित्वे भङ्गे विषये । 'अवकीर्णो क्षतव्रतः' इत्यमरः । कल्पस्य मुरतरोः शाखायाः शिखामिवाचरतीति शिखायते । बहुसंलापेच्छां जनयतीत्यर्थः । उपमानात् 'कर्तुः कयद् सलोपश्च' इति क्यञन्तात्कर्तरि लट् ॥ ६९ ॥

यदव इति । यत इन्द्रियसंयम एवामस्तीति यतिनः । 'ये निजितेन्द्रियश्रामा यतिनो यतयश्च ते' इत्यमरः । हे यतिनामिन्द्र, यदवो यादवाः पुण्यराशयः खलु शरीरधारिणः पुण्यसमूहा एव यद्यसाध्यैर्यदुमिस्त्रवाङ्घ्रिसेवनात्पादप्रणामाच्छिरसा एकं रजः रेणुं भवत्पदलप्रमवाप्य मनसा । चरत्यर्थः । अन्यद्रजो रजोगुणः । तच्चन्यकामादिविकार इति यावत् । परिवर्ज्यते त्यज्यते । वर्ज्यैः कर्मणि लट् । 'रजः स्यादार्तवै रेणौ परागुणमेदयोः' इति विश्वः । वाक्यार्थ-हेतुकं काव्यलिङ्गम् । अत्र 'शिरसैकमवाप्य यद्रजः' इत्येव तृतीयपादपाठः । पाठान्तरे तु अन्यदित्यस्य एकमित्यनेन साकाहत्वात् साकाहलक्षोपापत्तेरुक्त्वा-रस्यायोगाच्चेति । वृत्तं वैतालीयम् ॥ ७० ॥

भगवन्निति । हे भगवन् यतीन्द्र, अखिलं कालत्रयवस्तुजातं विबुध्यसे जानासि । त्वमिति शेषः । अतो मे मम भावि भविष्यच्छुभं परमार्थं यथार्थं यथा तथा वद । परे मृशमर्थमर्थशक्तया गम्यमानं वदेति च । ननु सर्वज्ञत्वं चेदत्रव्यम् । तदेव कुत इत्याह—प्रकृत इति । हि यन्मात् । प्रयता जितेन्द्रियः । भवतो विधा रीतिर्येषां ते भवद्विधा यतयः प्रणिधानेन योगेन दिव्यं सर्वदर्शि चक्षुर्येषां तथोक्ता भवन्तीति योज्यम् । अत्र भैमवसंपन्नदिव्यचक्षुष्मत्तारूपवाक्या-र्थेन सर्वार्थबोधसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ७१ ॥

अवकर्ण्येति । एषोऽनुनयतिस्तत्तुभद्रापाक्यमवकर्ण्य शुन्वा क्षणमक्ष्णो-मीलितः । मीलितश्चः सन्निस्यर्थः । वृत्तिमयोगप्रकाशनायेति भावः । प्रतिवाचं

पादाद्दुष्टनखं यस्ते फाले कुर्याद्विशेषकम् ।

स नरोऽपि स्मरेणार्थः सद्यः स्यान्नमिषं दृशोः ॥ ७३ ॥

इति मा तस्य वस्त्रिमस्पृशा वचसा श्रवसा च विद्युत्पूर्वस्त्वै-
लक्षणैः सोऽयं संनन्दननन्दन इति निश्चयमणिं हृत्पेटिकापुटे
निवाय 'भगवन्, भवदभिहितयोर्विजयनरशब्दयोः क्रमेण धर्मिपरता
च विशेषनामता च तव कृपया भविता' इति तस्मै त्रोटितरलतरनयनं
वदनमनमन्ती तस्ये ॥

प्रत्युत्तरमादद् म्वाहृतवान् । अमि गुग्गुलु, चतुनाचन किम् । सोपिता कुटे सके-
र्निजैगुणै सौन्दर्यशीलादिभिर्विजय सर्वोत्कर्षं अर्जुनं च प्राप्स्यति । 'विजयस्तु
जये पापे' इति विश्व ॥ ७२ ॥

पादेति । यो नरत्वे तव पादाद्दुष्टनखं फाले स्वस्य रलाटे विशेषकं तिलक
कुर्यात् । प्रणयकल्पादिदृष्टमानापनोदनाय पादयोः प्रणयेदित्यथ । सोऽपि
नरोऽर्जुनस्य स्मरार्थं सन् सद्य इदानीमेव दृशोर्भवन्नयोरासिष भोग्यवस्तु ।
हृदय इति यावत् । म्वाह्रवेत् । 'आसिष भोग्यवस्तुनि' इति विश्व । य इदानीं
पादाद्दुष्टनखं ते फाले विशेषकं कुर्यात्, स तया प्रणयमान नरोऽहम् ।
अपिरेवकाराय । सोऽपि नरोऽर्जुन । 'नरोऽर्जुने मनुष्येऽपि' इत्यत्रय ।
यस्तु 'मन्मयवाणनिद्ध सन्मासभूत एव भवेत्' इति भावार्थमाह वसिष्ठ, तदामिष-
पदस्य सुगुप्सादानकरतेनाश्लीलदोषापचेन्मयैव इत्यम् ॥ ७३ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण वस्त्रिमागमर्यान्तरगर्मतया कौटिल्य स्पृशतीति
त्वेन तस्य कपटसन्धात्तिनो वचसा वाच्यन च श्रवसा श्रोत्रेण विशेषेण पूर्वं श्रुते-
र्विद्युत्पूर्वं । आगन्तुकनमप्रकाशादिति शेष । तस्त्वैलक्षणैश्चिह्नैः प्रमाणरूप
वयशीलादिभिश्च हतुद्भयेन । सा मुमद्रा । अथ पुरोवर्ती कपटयति स प्रसिद्ध
संनन्दननन्दन इद्रपुरोऽर्जुन इत्युक्तप्रकारं निश्चय एव मणिस्य हृदयमेव
पेटिका तस्या पुटेऽन्तरे निवाय । बहिरप्रकृत्येत्यर्थः । हे भगवन्, भवता-
मिहितयोर्विजयनरशब्दयोः श्लोकद्वयधर्मितयोः क्रमेण धर्मिपरता विशेषना-
मता च । मित्रयाशब्दस्य मित्रयोः धर्म सोऽस्मान्माति धर्मा अर्जुनो मित्रय ।
अर्थशादिसादनन्त । तत्परता तत्तात्पर्यं नरशब्दस्य सज्ञाशब्दत्व चेत्प्रय ।
'व कृपया' इति पाठो यो युष्माकमिति पूजाया यदुवचनम् । तव कृपया कृ-
पया भविता भविष्यति । भवतेर्दृष्टं । एव यो धर्मिपरता सुप्तदभिन्नधर्मिपर-
त्वम् । 'राहो घिर' इत्यादिप्रदमेदे पृथी । वा युष्माक विशेषनामता च ।

- १ 'भा' इति पाठ २ 'निर्षीतपूर्वं' इति पाठ ३ 'लक्षणैश्च' इति पाठ
४ 'अथ यति' इति पाठ ५ 'पेय' इति पाठ ६ 'त्रनय' इति नास्ति उचित्
७ 'च' इति नास्ति उचित् ८ 'नामपरता' इति पाठ ९ 'भवेत्' इति पाठ
१० 'तरलनयन' इति पाठ ११ 'अवनमयन्ती' इति पाठ

यमेवमुद्दिश्य तवोक्तिभङ्गी स एष दासोऽस्म्यनुकम्पनीयः ।

इति प्रकाश्य क्षणमर्जुनत्वं चुचुम्न ता चोरयतिः कपोले ॥ ७४ ॥

स्वेदाम्बुपूरभरिते मुदशस्तदास्याः

क्षेत्रे स्वर्किंशुकशिलीमुखसीरकृष्टे ।

पुष्पास्त्रकर्पकवरः पुलकच्छलेन

शृङ्गारवीजनिकरान्निविडानवाप्सीत् ॥ ७५ ॥

तस्यामेव वधूमिमा स रजनौ सद्योऽनुकूला रहः

पाणौकृत्य विलोकितोत्सवभरो द्वाभ्या हरिभ्यामपि ।

पौरैपूभयथा जनेष्ववलता प्राप्तेषु पार्थस्तया

जामत्सारथिविद्यया सह रथारूढः पुरान्निर्ययौ ॥ ७६ ॥

अथस्तु पूर्ववदित्यपि बोध्यम् । इत्युक्तप्रकारेण तस्मै कपटसन्ध्यासिने । उक्तत्वेति शेष । वदन मीढैव तरलतरैऽल्यन्तचञ्चले नयने यस्मिन्सद्यथा तथा अवनमन्ती सती तस्येऽतिष्ठत् । अत्र हेतुद्वयेन अर्जुनत्वानुमानादनुमानालङ्कार । तदुज्जीवितश्चाय 'निधयमणिं हृदयपेटिकापुटे' इति सावयवरूपकालङ्कार इति द्वयो-रङ्गाङ्गिभावेन संकर ॥

यमिति । तत हे सुन्दरि, य दास सेवकमर्जुनमुद्दिश्य एवमुक्तप्रकारा तव उक्ताना वचनाना मङ्गी रीतिर्भवति, स दासोऽर्जुन एषोऽहमस्म्यनुकम्पनी-यस्त्वया दयनीय । इत्युक्तप्रकारेणार्जुनत्वं क्षण प्रकाश्य चोरयतिस्वरमस्करमस्करि ता सुमद्रा कपोले चुचुम्न । बलदेवादिभयारक्षणमित्युक्तम् । वशास्थवृत्तम् ॥ ७४ ॥

स्वेदेति । तदा चुम्बनसमये पुष्पास्त्रकपकवर ममथ एव हलिकत्रेष्ठ स्वेदाम्बुन पूरेण प्रवाहेण भरिते पूर्णे स्वस्य किंशुकशिलीमुखेन पलाशबाणे नैव सीरेण हलेन कृष्टे क्षते । किंशुकग्रहण सीत्वारोपोपयोगिवक्त्रमुखलामायेति बोध्यम् । तस्या मुदश सुमद्राया क्षेत्रे शरीर एव केदार इति श्लिष्टरूपकम् । 'क्षेत्र कल्पे केदारे गात्र च' इति विश्व । पुलकाना छलेन व्याजेन निवि ढाङ्गङ्गारस्य रसस्य वीजनिकरानवाप्सीदुप्तवान् । वपे कतरि लुब्धि सिचि श्रुदि । समस्वबस्तुश्रुत्तिसावयवरूपकम् । वसततिलका वृत्तम् ॥ ७५ ॥

तस्यामिति । तस्यामर्जुनतश्चक्राशावासरसंबन्धिन्यां रजनौ रात्रावेवानु-श्रुत्तिसिमां वधू सुमद्रां सद्यो हत रहः पाणौकृत्य परिणीय द्वाभ्यामपि हरिभ्या-मिन्द्रोपेद्राभ्या निगेकितो दृष्ट उत्सवभरो विवाहोत्सवाविद्ययो यस्य तयोक्त स पार्थ । पौरैषु जेषु द्वारकावासिषु उभयथा द्विविधामवलतां न विद्यते बभौ रामो बभौ शौर्यं च येषां तेषां भाव प्राप्तेषु सरसु । 'बल सकृपणे रक्षोभेदे धार्ये तु न द्वयो' इति विश्व । बलदेवस्य यदुमि सह शशुपूजनाय रामुद्र द्वीपातरं प्रति गतत्वाङ्गिति भाव । जामती प्रकाशमाना सारथिविद्या एवचर्वा-

आकर्ण्येदं जृम्भितानां यदूनां पार्थोद्देशात्क्रोधनत्वस्य जातेः ।
म्लानिं दातुं माधवो माधवोऽभूद्यत्रायत्ता कौरवी सा समृद्धिः ॥७७॥

रणोत्साहे शान्ते यदुजडिमकीर्तिध्वजलतां

मुहुः स्मारं स्मारं कपटयतितां वल्गितकुचम् ।

हसन्त्याः प्रेयस्या दशनरुचिमित्रीकृतयशाः

शताङ्गेनाविश्क्तसुरपतितनूजो निजपुरीम् ॥ ७८ ॥

ततो मुहूर्ते सकलामिनन्धे कुरूद्वहानां कुशलोदयाय ।

सुतं सुभद्रा सुपुवेऽभिमन्युं प्रवीरसूः सां तमिव प्रवीरम् ॥ ७९ ॥

नेपुष्यं यस्यास्तया सुभद्रया सह रथारूढः सन् पुराद्वारकानगराभिर्ययो
निर्गतवान् । प्रसन्ने भगवति श्रीकृष्णे किं दुष्करमिति भावः । शार्दूलवि-
कीडितवृत्तम् ॥ ७६ ॥

आकर्ण्येति । इदं सुभद्राहरणमाकर्ण्य श्रुत्वा पार्थोद्देशात्पार्थमुद्देशं कृत्वा ।
ल्यब्लोपे पद्ममी । जृम्भितानां युद्धाय संनदानां यदूनां यादवानाम् । क्रोधनस्य
भावः क्रोधनत्वं क्रोधः तस्यैव जातेर्मालतीकुसुमस्य । 'जातिश्लन्दोघर्ममेदमालती-
गोत्रजन्मसु' इत्यजयः । म्लानिमप्रकाशं दातुं माधवः कृष्णो माधवो वसन्तोऽ-
भूत् । सा प्रसिद्धा कुरूणां कुरुवंश्यानामिष्यं कुरवाणां वृक्षविशेषाणामिष्यं च
कौरवी । 'एकत्र उदन्तात् 'तस्सेदम्' इत्यण् । 'ओर्गुणः' इति गुणोऽवादेशे चान्यत्र
उदन्तादपि च 'टिष्ठाणन्-' इत्यादिना षीप् । समृद्धिः संपत् । यत्र कृष्णो वसन्ते
च आयत्ता अधीना । युद्धसंनदान्यदून्पाण्डवपक्षपाती कृष्णो निवारितवानि-
त्यर्थः । 'माधवो मासि वैशाखे लक्ष्मीपतिवसन्तयोः' इति विश्वः । वसन्ते
म्लायन्ति जातयः पुष्यन्ति कुरवा इति प्रसिद्धम् । शालिनीवृत्तम् ॥ ७७ ॥

रणेति । सुरपतेरिन्द्रस्य तनूजोऽर्जुनो रणोत्साहे शान्ते सति । यदूनामिति
शेषः । यदूनां जडिन्ना मोग्धेन या कीर्तिः प्रसिद्धिस्त्वस्या ध्वजलताम् । तत्प्रख्या-
पनीमित्यर्थः । कपटयतितां कुहनासंन्यासित्वं स्मारं स्मारं स्मृत्वा स्मृत्वा ।
धामीकृष्ये णमुल् । 'न लोकाव्यय-' इत्यादिना 'अधीगर्थ-' इति पठ्यप्रतिषेधः ।
वल्गितौ किञ्चिच्चलौ कुचौ यस्मिस्तद्यथा तथा मुहुर्हसन्त्याः प्रेयस्याः सुभद्रायाः
दशनानां दन्तानां हासादाविर्भवतां रुचेर्धवलकान्तेभित्रीकृतं सहशीकृतं यशो
यस्य तयोक्तः सन् शताङ्गेन रथेन निजपुरीमिन्द्रप्रस्थमविक्षद्विशति स्म । यदवो
जडा अन्यथा यदि जानीयुरीदृशं यतित्वं तदा बधीयुरेवेति हासप्रकारः । अत्र
कीर्तिध्वजलतामिति रूपकेण दशनरुचिमित्रीकृतयशा इत्युपमोजीवितेति द्वयोर-
ङ्गाङ्गिभावेन संकरः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ७८ ॥

तत इति । तत इन्द्रप्रस्थवेशानन्तरं प्रवीरसूचीरमाता । 'वीरमाता च
वीरसूः' इत्यमरः । सा सुभद्रा कुरूद्वहानां कुरुवंश्यानां कुशलस्येहपरसौख्यस्योद-

पाञ्चालपुत्री च पतिव्रतानां प्रधानभावे कृतपट्टवन्धा ।

पञ्चापि सद्यः प्रतिभूरिव स्वान्पतीन्पितृणामनृणानकार्षीत् ॥८०॥

अथ तेषां तादृशं पुत्रोत्सवमाकर्ण्य ऋतुर्वसन्तसामन्तो राजन्यसंबन्धितया हर्षादिव समाजगाम ॥

तदानीं भगवान्पवमानस्तु भीमस्य पुत्रोत्पत्तिनिमित्ताशौचवत्तया लोकस्पर्शाय संकुचन्निव कैतिचन दिनानि मलयं विहाय पदमेकमपि न चचाल ॥

एतेन खल्वकरुणेन तपागमेन

जीवातुरथ मम दूरत एव देशान् ।

यायोत्पत्यर्थं सकलैर्युगैश्चन्द्रताराबलादिभिरमिनन्दितुं योग्ये भमिनन्द्ये श्लाघनीये सुदृष्टे लभे तं प्रवीरमर्जुनमिव स्थितमभिमन्युं नाम सुतं सुपुत्रे जनयामास । चत्प्रेक्षा, सा प्रतिष्ठा प्रवीरसुः कुन्ती तं प्रवीरमर्जुनमिवेत्युपमा वेत्युभयत्र, बाधकाभावात्प्रापकसाम्याच्च द्वयोः संदेहसंकरः । उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ७९ ॥

पाञ्चालपुत्रीति । पतिव्रतानां प्रधानभावे प्राधान्ये कृतः पट्टवन्धः पट्टाभियेको यस्यास्त्वथोक्ता पाञ्चालपुत्री द्रौपदी च प्रतिभूर्लम्बिकेव । 'स्युर्लम्बिकाः प्रतिभुवः' इत्यमरः । स्वान्स्त्रीयान्पञ्चापि पतीन्पुधिष्ठिरादीन् । सद्यः पितृणामनृणान् ऋणविसृजान् । सपुत्रानिति यावत् । अकार्षीत् । एकैकस्यैकैकं पुत्रं जनयामासेत्यर्थः । 'एष वा अनृणो यः पुत्री' इति श्रुतेः पुत्रजननेन पितृऋणापाकरणश्रवणादिति भावः । उपमा । वृत्तमुपजातिः ॥ ८० ॥

अथ श्रीधर्मो वर्णयति—अथेति । अथानन्तरं वसन्तस्य सामन्तस्तुल्यकक्ष्यः ऋतुर्ग्रीष्मस्तेषां युधिष्ठिरादीनां तादृशमुक्तविधं पुत्रोत्सवमाकर्ण्य राजन्यसंबन्धितया क्षत्रियवन्धुरत्वेन यो हर्षस्तस्मादिवेत्युत्प्रेक्षा । 'ग्रीष्मो वै राजन्यस्यर्तुः' इति श्रुतेरिति भावः । समाजगाम ॥

तदानीमिति । तदानीं ग्रीष्मप्रवेशसमये भगवान्पवमानो दक्षिणमाहतस्तु भीमस्य स्वपुत्रस्य पुत्रोत्पत्तिनिमित्तं यदाशौचं जातं तद्वत्तया लोकस्य जनस्य भुवनस्य च स्पर्शाय । स्प्रष्टुमित्यर्थः । 'नुमर्याच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी । संकुचन् लज्जमान इवेत्युत्प्रेक्षा । कतिचन दिनानि मलयं गिरिं विहायैकं पदमपि न चचाल न प्रवृत्तवान् । मलयानिलवातापि दुर्लभाभूदित्यर्थः ॥

एतेनेति । अकरुणेन निर्दयेन एतेन तपागमेन । ग्रीष्मेणेत्यर्थः । 'उष्णकम्पागमरूपः' इत्यमरः । ममात्मनो जीवातुर्जीवनौषधं मधुरैरन्तोऽद्य देशादेव दूरत वत्सारितो निष्काजितः खलु । इत्युक्तप्रकारया रथा कोपेनेवेत्युत्प्रेक्षा ।

१. 'बधन्तः धामन्तपारसंबन्धितया' इति पाठः. २. 'मुनोत्सवि' इति पाठः.

३. 'कतिचिदिनानि' इति पाठः. ४. 'देशत एव दूरत' इति पाठः.

उत्सारितो मधुरितीव रूपा वनान्ते

वत्स्वागतं परभृतो न समाचचार ॥ ८१ ॥

शिरीषपङ्केः कुरुकामिनीनां शरीरवद्भया सह मार्दवेन ।

उपस्थितामूढुपमा तदानीं तपःस्थितानां सुलभं हि सर्वम् ॥ ८२ ॥

कुरुकेलिवनेषु मल्लिकाकुमुनेषु भ्रमरावलिर्वभौ ।

श्रुतुना मधुगन्धगुप्रये जतुनाप्रे निहितेव मुद्रिका ॥ ८३ ॥

शुभसौरमसंभृतानि भूमौ शुचिभूतान्यपि यानि पाटलानि ।

कलयेयुरतीव चित्रभावं क्षणपीतानि दृशा कथं न तानि ॥ ८४ ॥

परभृतः कोटिलः । जातावेकत्रचनम् । वनान्ते वनमध्ये तस्य श्रीमस्य स्वागतं कुशलागमप्रश्नं न समाचचार नाचरितवान् । श्रीम्ने कोटिला न कूजन्तीति प्रसिद्धम् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ८१ ॥

शिरीषेति । तदानीं कुरुकामिनीनां पाषाल्यादीनां शरीरवद्भया सह शिरीषाणां कुसुमानां पङ्केरुपमा सादृश्यं मार्दवेन शुणेन हेतुना उपस्थिता प्राप्तामूढुः । तथा हि—तपसि वृक्षान्द्रायणादौ तपे श्रीम्ने च स्थितानां सर्वं वस्तु सुलभम् । 'तपश्चान्द्रायणादौ स्वाद्दीप्ते लोकान्तरेऽपि च' इति विश्वः । अत्र सान्तादन्त-योत्तान्नेन निर्देशः । द्विविवेकस्तु 'तपेन वर्णाः शरदा हिमाग्ने' इत्यादिप्रयोग-विज्ञेयः । अत्र श्रीम्नचान्द्रायणायोः श्लेषमितिकान्नेदाध्यवसायनूलातिशयोक्त्य-नुप्राणितः सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ८२ ॥

कुर्विति । इरुषां केलिवनेषु मल्लिकाकुमुनेषु भ्रमराणानावलिः पङ्क्तिः कृतुना श्रीम्नेषु मधुनो मकरन्दस्य गन्धस्य परिमलस्य च द्वयोर्गुणये रसना-र्थनमे कुसुमोपरि जतुना नीललाशया निहिता न्यस्ता मुद्रिका मुद्रेव भभौ । इत्युप्रेक्षा । वैतालीवृत्तम् ॥ ८३ ॥

शुमेति । शुभैर्मनोहरैः सौरभैः परिमलैः संभृतानि संभृतानि शुचौ श्रीम्ने मूतानि जातान्यपीलपिः समुच्चयार्थकः । शुभ्रत्वेन वर्तमानान्यपीलपिर्विरो-धार्थकः । अश्रुत्यज्ञानि चेति त्रिधा बोधः । यानि पुष्पानि भूमौ पाटलानि पाटलसंज्ञानि श्वेतरज्जानि चामूषण, तानि पाटलकुसुमानि दृशा दृष्ट्वा क्षणं पीतानि दृश्यन्ति सन्ति । पिङ्गलानि सन्तीति च । चित्रभावं आश्चर्यकरत्वं शबलवर्णत्वं अम्रित्वं च कथं न कलयेयुर्न योजयेयुः । किं तु योजयेयुरेतेलपः । श्वेतानां पाटलवत्स्य पाटलानां पिङ्गलवत्स्य च क्षणादेवादिर्भावादाश्चर्यम् । अनेक-जातीयरूपाणानेकत्र मेलनाच्छबलत्वम् । अश्रुत्यज्ञानाम् । 'आत्मा वै पुत्र-नामासि' इति शुभेराभित्वं चेति भावः । 'शुचिः शुभ्रेऽनुपहृते श्वद्वारापाडयो-रपि । श्रीम्ने हुतयहेऽपि स्वात्' इति विश्वः । 'आश्चर्यल्लिख्ययोश्चित्रं नात्वप्र-

सीमन्तविद्युदवतंसशिरीषचापं

कैश्यं घनोऽयमिति कैः सुदृशां न जज्ञे ।

तस्माद्य एव निटले सततं यदासी-

त्तत्तादृशी सलिलशीकरदुर्दिनश्रीः ॥ ८५ ॥

उग्रैः करैरुष्णरुचेः समन्तादूप्मायमाणाखिलदिङ्मुखस्य ।

आगन्तुमहः सविधं स्वकालेऽप्यनीश्वरेवापससर्प रात्रिः ॥ ८६ ॥

वर्षास्त्रियं त्वरितमस्मदुपान्तभूमे-

रुन्मूलनं कलयतीति रुपावलीढैः ।

शीरद्रुमैः स्वनिकटादपसारितेव

मध्यं जगाम सरिता सलिलस्य वेणी ॥ ८७ ॥

वुद्धनि द्वियाम्' इति हलायुष । विरोधाभाससमालकारयो श्लेषसकीर्णयो संसृष्टि । औपच्छन्दसिकवृत्तम् ॥ ८४ ॥

सीमन्तेति । सीमन्त केशमध्यरेखेव विद्युत्तडिद्यस्य तत् । अवतस्य शिरीष पुसुममेव चाप इन्द्रधनुर्गस्य तत् । सुदृशा करैरुष्णरुचेः केशगृन्दम् 'तद्गुन्दे कैशिक कैश्यम्' इति केशपर्यायेष्वमर । कैर्जनैरय पुणेवती । विशेष्यापेशी पुंस्त्वनिर्देश । घनो मेघ इति न जज्ञे न ज्ञातम् । सर्वैरपि ज्ञातमेवेत्यर्थ । यद्यस्मात्तस्य मुहकेशगृन्दस्य अध अधोभागस्थित एव निटले ललाटे सतत निरन्तर तत्तादृशी अतिमहती सलिलशीकरै खेदनलविन्दुभिर्दुर्दिनश्री मेघच्छन्नदिनलक्ष्मी । वर्षसमृद्धिरिति यावत् । आसीत् । तस्मादिति योज्यम् । अत्र सलिलशीकरदुर्दिनश्रीया केशगृन्दे मेघत्वानुमानादनुमानालकार । सीमन्त-विद्युदित्यादि सावयवरूपकोजीवित इति तयोरङ्गाभिभावेन चक्र ॥ ८५ ॥

उग्रैरिति । उग्रैरत्युष्णैरुष्णरुचे सूर्यस्य करै समन्तादूप्मायमाणाग्निकल्पी-भवन्त्यखिलानां दिशां मुखानि यस्मित्वस्य । उपमानात्कृन् । कृत् घानच् । अहो वासरस्य सविधं घग्नीष प्रत्यागन्तुमनीश्वरत असमर्थेवेत्युत्प्रेक्षा । रात्रि स्वस्य कात्र आगमनसमयेऽप्यपससर्प दूरं पलायते स्म । रात्रयोऽभवन्नल्पा इत्यर्थ ॥ ८६ ॥

वर्षास्त्रियं । इय वेणी प्रवाह वर्षासु वर्षती । 'द्वियां प्रावृद् द्वियां भूभिर्षयां' इत्यमर । अग्न्याकृ तटवृक्षाणामुपान्तभूमे प्रान्तदेशस्यो मूलन पातन त्वरित यथा तथा कलयति करोति । इत्युपप्रकारया यथा कोपेनावलीढैर्व्योत्सेलीर-योदमयोर्दुर्गमे स्वनिष्ठादात्मरग्नीपादपसारिता द्यायाभुर्जैर्निष्ठापितेवेत्युत्प्रेक्षा । सरिता वरीनां सलिलस्य वेणी मध्य मध्यप्रदेश प्रति जगाम ॥ ८७ ॥

देशे देशे जडिमहुरङ्गान्तेजोमहैर्दिनकरभिष्टे ।

धावं धावं प्रहरति रात्रां धारागेहं शरणमपापुः ॥ ८८ ॥

अङ्गाङ्गमङ्गासहने तपतावन्योन्यमेवानिमुत्वा युवानः ।

धाचापि केचिन्ननमापि केचिदृशापि केचिदृढमालिलिङ्गुः ॥ ८९ ॥

एवं पचेलिमां हेडिमयूनकंठोरिमकेलिं तस्य तनयापै निवेदयि-
तुद्यामाभिरिव रामाभिर्निरन्तरोपान्तां दृगध्वनि वसन्ती वसन्तर-
तिद्वान्ताविव जयन्तजनकानन्तरजकौन्तेयी परिपाटलहंसपाददु-
रवगाह्यनजातचनाये पायसि रोधसि च विहारैस्त्रेषां दिनानामौ-
पयिदुमातिष्यमापादप्रितुं तानेव भगवतीं सरितमापतवान् ॥

देशे देश इति । जडिमान शैलान्येव कुरङ्गा इति दिनकर सूर्य एव
भिष्टे व्यथे । 'पुडिन्दा श्वरा निग किरावाधान्यया पृथक्' इति त्रिकण्ड-
श्लेष । तेजेभि क्रिष्टैरेव महैर्वाविष्टेपैर्देशे देशे प्रतिदेशम् । वीन्याया
हिमांशु । धाव धाव धान्या धान्या । आनीङ्ग्ये षुङ् । प्रहरति अति रात्रा
धारागेह चक्रधाराहं शरां रुरुकनवापु । दूररुतदृशाना रात्रा तदाश्रितो वा
शरणमिति नद्य । अत्र जडिमहुरङ्गा पर्यन्ते दत्तदेशे यामपूर्वकं रात्राराट-
हाश्रमोक्ते पनांतालकार सावनवगन्धोर्जावित इति तयोरेव हिमावनेन सहर ।
तेन च रात्राराटशक्तिरुक्तस्य सर्वेनापि निःशैः प्रवीला परिचक्ष्णलंकार-
प्रतीतेरलक्षरेण लंकारध्वनि । गतद्वनम्—'जिना गता नमसापुत्रा' इति
लक्षणात् ॥ ८८ ॥

अङ्गाङ्गमङ्गासहने । अङ्गाना मीयानामङ्गै परकीने सङ्ग सङ्गं न सहत इत्यसहने
तपतां शीघ्रे । युवतयश्च युवानश्च युवान । 'पुमान्निषया' इत्येकश्लेषे । अन्योन्यं
अनिमुत्वा सन्त एव केचिद्वाचा आश्रित्ये इति वाच्यत्रैव दृढमालिलिङ्गु ।
तावन्नात्रमध्यसहन्त केचिदृशा ष्टपैव दृढमालिलिङ्गु । केचिन्ननमेवालिष्टेष्ट ।
सर्वत्र अनिरेवकारणं । अत्र युवानुपपत्तेरेषा पूर्वपूर्ववचिदृशातिद्वननायास-
दत्तेनोत्तरोत्तर शैलानामेकैर्प्रतीते साउलकार—'उत्तरोत्तरसुन्दर्ये सार
इयुच्यते युषे' इति लक्षणात् । स च वाचिदृशेरातिद्वनन्य पूर्वपूर्ववचिदृशी-
यत इति वल्लनालकारध्वनि । 'पाटद्वनान्येकनो वज्रान्' इति न्यायेन द्वयो
वाचिदृशार्थनिकयोर्द्वनन्येन भानतिक्रम्य लेखनमिलयि ष्येयम् ॥ ८९ ॥

अप दृशानुनयो कलिन्दा जलविहारं वायति—प्रसमिति । एव-
मुत्प्रकारेण पचेडिमा पारपङ्काम् । 'पच एडिमटपसङ्गनम्' इति पचे कर्म-

१. 'अनिमुत्त' इउ पठ . २ 'क्यर' इउ पठ . 'क्यरान' इउ नस्ति
कचित् . ३. 'नवनी दनेव' इउ पठ .

कल्लोलजालकपटेन कलिन्दपुत्र्या

पादं प्रति अससृपे परमस्य पुंसः ।

तिष्ठन्ति मे पुनरिह त्रिजगत्पवित्राः

सख्यः कतीति समवीक्षितुकामयेव ॥ ९० ॥

तस्या जलेषु तरुणाम्बुदजातिवैरि-

प्रावर्तजालमनयोहभयोर्व्यतानीत् ।

वीचीकराप्रैर्विनिवारितरामसीर-

व्यावर्गनोपजनितव्रणगर्तेशङ्काम् ॥ ९१ ॥

प्येलिमच्च । 'परिपङ्कं पचेलिमम्' इत्यमरशेषः । हेलेः सूर्यस्य मयूखानां किरणानां कटोरिम्ण उभावस्य केलिं चेष्टाम् । 'हिलिरालिङ्गने सूर्ये' इति वैजयन्ती । तस्य सूर्यस्य तनयायै यमुनायै निवेदयितुं ज्ञापयितुं कामो यासां तामिखि स्थिताभिरित्युत्प्रेक्षा । रामामी रमणीभिर्निरन्तराः सान्द्रा उपान्ताः पाद्वां ययोस्त्वौ दृगध्वनि चक्षुर्मार्गं वसन्तौ वर्तमानौ । मूर्त्ताभूय साक्षादिदं स्थितावित्यर्थः । वसन्तरतिक्रान्तौ मधुमन्मयाविव स्थितावित्युत्प्रेक्षा । जयन्तजनकस्येन्द्रस्वानन्तरजोऽनुज उपेन्द्रः । श्रीकृष्ण इति यावत् । कौन्तेयोऽर्जुनश्च द्वौ । परिपाटलैररुणैर्हंसानां पक्षिविशेषाणां पादैश्चरणैर्दुरवगाहैर्दुष्प्रवेशैर्वनजातैर्जलजैः सनाथे सहिते पायसि यमुनाजले, परिपाटलैर्हंसस्य सूर्यस्य पादैः किरणैः दुरवगाहेन वनजातेनारण्यसमूहेन सनाथे रोधसि यमुनातीरे च । 'हंसो विहङ्गमेदेऽर्के' इति विश्वः । विहारैः क्रीडाभिस्त्रेपां दिनानां ग्रीष्मवासराणामौषधिकं युक्तमातिष्यं पूजनम् । ग्रीष्मावसरचितसौख्यमिति यावत् । आपादयितुं संपादयितुं तां स्वरामाभिर्विज्ञाप्यत्वेन संभावितामेव भगवतीं सरितं यमुनां प्रत्यापततां प्राप्तवन्तौ । पततेराहपूर्वात्कर्त्तरि लट् । उत्प्रेक्षाद्वयश्लेषाणां संसृष्टिः ॥

कल्लोलेति । कलिन्दस्य गिरेः पुत्र्या यमुनया इह भगवत्वादे त्रिषु जगत्सु पवित्रा मे मम सरयो गङ्गाः पुनः कति अन्याः कियन्त्वस्तिष्ठन्ति । इत्युक्त्वा प्रकारेण शुभ्रु समवीक्षितुं द्रष्टुं कामो यस्यास्योक्तयेवेत्युत्प्रेक्षा । कल्लोलानां महातरङ्गानां जालस्य वृन्दस्य कपटेन परमस्य पुंसः श्रीकृष्णस्य पादं प्रति अससृपे प्रयत्नम् । सपेः प्रपूर्वाद्भावे लिट् ॥ ९० ॥

तस्या इति । तरुणाम्बुदानां जालमेधानां जातिवैरिषु जन्मशत्रुषु । तददतिर्नालेधिख्यैः । तस्या यमुनाया जलेषु आवर्तानां जलभ्रमाणां जालं कर्तुं वीथ्यखरत्रा एव खरामानि तैर्विनिवारितस्य रामसीरस्य खलरामहलस्य व्याव-

१. 'वेग' इति पाठः. २. 'सुखिलोक्षितुकामयेव' इति पाठः. ३. 'भगवतीय' इति पाठः. ४. 'विनिवारित' इति पाठः.

मुरारिनारीमुखपद्मपङ्क्तिर्जवेन योद्धुं जलदुर्गपद्मैः ।

तीरेऽवतस्थे तिलकापदेशात्कृत्वा पुरः खेटकमण्डलानि ॥ ९२ ॥

तासां विलासगमनं समवेक्ष्य तत्र

लाल्यत्वहेतुरपि लज्जितचेतनायाः ।

वेगात्तिरोभवनविघ्नतया मराल्या

गर्हा बभूव नितरां गतिमन्दिमश्रीः ॥ ९३ ॥

शनैः शनैस्तासु सरितमवगाहमानासु ॥

कासांचिदीर्घ्येव नितम्बविम्बानि निजाशकाशदानावलम्बितो-
न्नतिभिरम्बुभिः पुलिनानि निचोलयांचक्रुः ॥

ल्लनैः प्रहारेरुपजनितानां वणानां संबन्धनां गर्तानां निम्नमागानां शङ्कां वितर्क-
मनयोहमयोः कृष्णार्जुनयोर्व्यतानीद्विस्वारयामास । उत्प्रेषालंकारः । पुरा किल
बलरामो यमुनां कृष्णेन सेव्यमानां जलक्रीडार्थमाहूय तामनागच्छन्तीं हलेना-
चकर्षेति पौराणिकी कथात्रानुसंधेया ॥ ९१ ॥

मुरारीति । मुरारेः श्रीकृष्णस्य नारीणां सुखानामेव पद्मानां पङ्क्तिर्जले या-
मुन एव दुर्गं यानि पद्मानि तैः सह जवेन योद्धुं युद्धं कर्तुं तिलकानां विशेषकाणा-
मपदेशाद्वाजात्खेटकानां चर्मणां मण्डलानि पुरः कृत्वा । शस्त्राघातनिवारणार्थ-
मिति भावः । तीरे यमुनातटेऽवतस्थेऽतिष्ठदित्युत्प्रेषा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ।
भीरुतयान्तरवतीर्य क्षणं तीरेऽवतस्थिरे इत्यर्थः ॥ ९२ ॥

तासामिति । तत्र यमुनातटे तासां हरिमुन्दरीणां विलासयुक्तं गमनं
समवेक्ष्य लज्जिता चेतना बुद्धिर्यस्यास्तस्या मराल्या हंसाङ्गनाया लाल्यत्वे स्वस्याः
श्लाघनीयत्वे हेतुरपि गतेर्गमनस्य मन्दिमश्रीर्मान्यसमृद्धिर्वेगात्तिरोभवनेऽन्तर्धाने
विघ्नतया प्रतिबन्धकत्वेन हेतुना नितरां गर्हा निन्द्या बभूव । अत्र गतिमान्यस्य
गुणस्य दोषत्वकल्पनाल्लेशालंकारः । तेन च हरिमुन्दरीणां मन्दयानसौन्दर्य-
मनन्यादशमिति प्रतीतेरलंकारेण वस्तुध्वनिः । 'लेशः स्याद्दोषगुणयोर्गुणदो-
षत्वकल्पनम्' इति तल्लक्षणम् ॥ ९३ ॥

शनैरिति । तासु मुन्दरीषु शनैः शनैर्भयान्मन्दं मन्दं यथा तथा सरितं
यमुनामवगाहमानासु प्रविशन्तीषु सतीषु । इतीदमुत्तरगद्यत्रयेणान्वीयते ॥

कासांचिदिति । कासांचित्पुरःप्रविष्टानां कतीनां नितम्बविम्बानि कटि-
पक्षाद्भागमण्डलानि (कर्तृभिः) पुलिनानीर्घ्यया निजसाहदयासहनेनेवेत्युत्प्रेषा ।
निजस्य स्वीयस्वावकाशस्य दानेनावलम्बिता स्वीकृतोन्नतिर्गौरवमुत्पन्नं च येषां
तैः । स्थूलोन्नतानामन्तःप्रवेशे जलस्योत्पन्नं प्रसिद्धम् । अम्बुभिः (करणैः)
निचोलयांचक्रुराच्छादयामासुः । अत्र नितम्बाघातोत्पन्नजलकृतपुलिनाच्छादने

अपरासामसूययेव नाभिकुहराणि चलचूपणादावर्तजवावलेप,
मवालुम्पन् ॥

इतरासां क्रुधेव कुचकलशाः क्षोभणात्कनककोकनदकोशान्विद-
लयांचक्रुः ॥

वक्षोजकुम्भनिवहाद्वनिताजनानां

श्रीष्मर्तुना विनिहितं प्रहराजपुत्री ।

तापं पितुः स्वमहरत्तरलोर्मिहस्तै-

रन्यं न याति हि विभूतिरपत्यभाजाम् ॥ ९४ ॥

सुरनायकानुजमनोवशीकृतौ

सुदृशो सुरैर्निपुणतां यथा ययुः ।

सरसीरुहैर्न नलिनीलतास्तथा

सकचान्यमूनि विकचानि तानि यत् ॥ ९५ ॥

जलानां स्वावकाशदानजन्योन्नतिमत्त्वेन पुलिनसाम्यासहनितम्बवान्धव्य सपाय
तद्वारा तादृशनितम्भतत्त्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥

अपरासामिति । अपरासा कासाचिन्नाभ्यं कुहराणीव नाभिरन्ध्राणि ।
असूयया स्वसादृश्याद्वेपेणेवेत्युत्प्रेक्षा । आवर्तानां जवेन योऽवलेपस्त जलानामा-
वर्तयानां चूपणात्कवलनं कृत्वेति स्वल्पे पद्यमी । अवालुम्पन्नाशयामासु ।
अवपूर्वालुम्पते कर्तारि हृद् ॥

इतरासामिति । इतरासामन्यासा कुचा कलशा इव स्तनकुम्भा कुष्मा
स्वसादृश्यकोपेनेवेत्युत्प्रेक्षा । कनककोकनदकोशान्मुवर्णसौगन्धिकमुकुलान्क्षोभ-
णाभिजापातेन क्षोभं कृत्वेति पूर्ववत्पद्यमी । विदलयांचक्रुर्निभिदु ॥

वक्षोजेति । प्रहराजस्य सूर्यस्य पुत्री यमुना श्रीष्मर्तुना विनिहितं न्यास-
रूपेण निदिशत पितुः सूर्यस्य सवन्धिनं तापमेव स्व धनम् । 'सोऽश्रियां धने'
इत्यमरः । वनिताजनानां हरियुदरीणा वक्षोजकुम्भानां पुचकलशानां निवहा-
द्वन्दत्तरलोर्मिहस्तैर्निभिरेव हस्तैरहरन्वृद्धे । हि यस्मात् । अपत्यभाजां पुत्रवता
विभूतिरैश्वर्यमयनरलेतरं न याति न प्राप्नोति । सामान्येन विशेषसमर्थन-
रूपोऽर्थान्तरन्यास ॥ ९४ ॥

सुरनायवेति । सुरता सुदयं । सुरनायकानुजस्य शीघ्रणस्य मनस-
वशीकृतौ वशीकरणे निषये सुरोः (करणं) यथा निपुणतां कौशलय ययुः,
तथा नलिनीलता पद्यवदप सन्नानोवशीकृतौ सरसीरुहैर्निपुणतां न ययुः । तत्र
हेतुमाह—सकचानीति । सकचान् अमूनि सुराणि सकचानि केशरहितानि,
तानि सरसीरुहाणि विकचानि केशरहितानि विकचराणीति च । अत इति

१. 'अवनेकुलश' इति पाठ २ 'प्रहपुम्पन्' इति पाठ ३ 'कुचपुणामि'
इति पाठ ४ 'कनक' इति नाम्नि वशिष्, ५ 'विदलयांचक्रु' इति पाठ .

यमस्वसुः संनिधिमेव रात्रौ स्वकान्तिचोरं सुदृशामुरोजः ।
नालाप्रश्ले नलिनं निवेश्य ववल्ग हर्षादिव वारिमध्ये ॥ ९६ ॥ ✓
व्यात्युक्षिकायां विपुलेक्षणासु वर्षन्नरद्योतवलश्मम्भः ।
सखीमुदारां सरितस्तु तस्याः करोऽप्यसावीदिव कंसहन्तुः ॥ ९७ ॥
उद्दासभाजा हरिणा प्रियायाः कङ्कालमाल्ये कलिते कर्त्र्याम् ।
अक्षैरसूयाहसितैश्च चित्रमुत्तंसितं वक्रमभूत्सपद्भ्याः ॥ ९८ ॥
ग्लहं निमग्नप्रहणेपु कल्पयन्स्वयंमहालिङ्गमुत्तं यदूद्बहः ।
सवर्णवर्ष्मा सलिले तडित्तनूः सुरादगृह्णात्सुदृशस्तु ता न तम् ॥ ९९ ॥

योज्यम् । अत्र सुदृशा मुखैरिव नलिनीलताना सरसीरुहैर्हरिमनोवशी-
करणैपुष्पाभाव प्रति विदासवेशराहित्ययो श्लेषमिच्छामेदाध्यवसायलब्ध-
केशराहित्यरपसाधनवैकल्यवाक्यापहेतुक काव्यलिङ्गमतिशयोचिसङ्कीर्णम् ।
मञ्जुमापिणीवृत्तम् ॥ ९५ ॥

यमस्वसुरिति । सुदृशा उरोज कुच । इति जातावेकवचनम् । रात्रौ
स्वकान्तिचोर तदानीमेव कमलस्य मुकुलनाभौर्यानुकूल्याश्वेति भाव । नलिनम् ।
पद्मकोशमित्यप । यमस्वसुर्यमुनायां संनिधिं समीपमेव वारिमध्ये नालाप्र एव
श्ले निवेश्य हर्षात् स्वकान्तिचोरशूलारोपन्यात् ववल्ग ननर्तेवेत्युत्प्रेक्षा
नालाप्रश्लेति रूपकोजीविता । 'यमस्वसु संनिधिमेव' इत्यनेनोत्पदण्डम्य मर-
णान्तत्वं सूच्यते ॥ ९६ ॥

व्यात्युक्षिकायामिति । व्यात्युक्षिकायाम् । 'अन्योन्योपरि हस्ताभ्या
व्यात्युक्षितलसेचनम्' इति हलायुष । विपुलेक्षणासु कान्तासु नखाना द्योतै-
प्रकाशैर्वृक्ष शुभ्रमम्मो वर्षन्कंसहन्तु श्रीहृण्यस्य करोऽपीत्यपिना पदसमुच्चय ।
तस्या सरितो यमुनाया । तुदाब्दो वाक्यालङ्कारे । उदार महती सखी गङ्गामन्या
असावीदिवेयुत्प्रेक्षा । स्यते कर्तारं सुद् । नखद्योत इव वल्ग विद्यति विज्ञे-
पादिति भाव इत्यपि बोध्यम् ॥ ९७ ॥

उद्दासभाजेति । उद्दास भवतीति तद्गाना प्रेमोत्कट्यशुक्तेन हरिणा प्रियाया
कवया केशपाशे कङ्कालमाल्ये रत्नाञ्जनाल्ये कलिते योजितं सति सपद्भ्या
वक्र अक्षैरश्रुभिः । असूयायां सति हन्तिताग्निं द्वासास्तथ उत्सवित भूमिं
अभूदिति यत्, तच्चिन्तम् । एतेन माल्येन तत्कव्यामङ्करणे द्वैरश्रुहन्तितैरेन-
द्वालकरणादित्याथर्वम् । परमार्यस्तु सपद्भ्या वक्रमसै उक्तं आर्द्रं असूयाह-
सितं चित्तं श्वेतं चामूदिति । 'आर्द्रं सार्द्रं क्लिप्तं विमितं स्थिमितं समुल्लसुत
च' इत्यमर । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ९८ ॥

ग्लहमिति । सवर्णं यमुनासलिलममानकान्ति वप्न शरीर यस्य स-

फूत्कृतैः कचिदधःस्थितिचिह्नं बुद्बुदं हरिरुदस्य निमग्नः ।

वध्वयन्प्रतिवधूं कचिदूरस्तम्भमम्बुपु चुचुम्बु वराङ्गयाः ॥ १०० ॥

क्रीडती मण्डलीभूय कृष्णयोरप्सु यौवते ।

तटिन्यास्तटयोः प्रान्ते ताटङ्के इव रेजतुः ॥ १०१ ॥

यद्बुद्बुदं धीकृष्णो निमग्नस्य जलान्तर्लानस्य जनस्य ग्रहणेषु स्वयमहालिङ्ग-
मुख गल्ह पण कल्पयन्सन् । 'गल्हो द्यूतादिपृच्छे पणे' इत्यमर । तडिदिव
तनुर्यासा तास्तडित्तनू सुदश सुन्दरी । सडिले । तदन्तरित्वर्थे । सुखात् अना-
यासादेव अधगृह्णाज्जग्राह । ता सुदशस्तु त नागृह्णन् । गृह्णाते वर्तते लङ् ।
अत्र तडित्तनूरिति सुदश्विशेषणस्य सवर्णवर्ष्मेति हरिविशेषणस्य च मुखेन ग्रहण-
योगायोगतात्पर्यगर्भत्वात्परिकरद्वय सजातीयत्वेन ससृष्टम् । यत्तु 'सुवर्णवर्ष्मा'
इत्यपपाठे भ्रमेण 'सुवर्णवदमल वर्ष्म यस्य स' इति गृह्णित्, तत्तस्य मूगनिर्मु-
लकस्य न चोद्यम्, यतस्तथा विशेषणस्य जले कृष्णाग्रहणासमर्थत्वात्सुदशस्तु बुतो
नागृह्णन्नित्यत्र हेत्वनुपेक्षरे मुखेन ग्रहणापत्तेश्च असमर्थत्वात्सुदशस्योपापत्तिरिति ।
किं च सुवर्णस्य अमलत्वेन साम्ये उपमया अप्रसिद्धत्वात्ख्यालकारदोषापत्तिरिति
च । वशस्थसृष्टम् ॥ ९९ ॥

फूत्कृतैरिति । अम्बुपु निमग्नो हरिः फूत्कृतैर्मुखमास्तैः अध स्थितिचिह्नं
जलान्तरावस्थानसूचकं बुद्बुदं कचित् एकत्र उदस्य उत्थाप्य प्रतिवधूं प्रियाया
सपत्नीं वधयन्सन् तत्रैव स्थितो नान्तर्माणेण तरसनिधिं गत इति भ्रामयन्
सधितिं यावत् । कचित् अन्यत्र । वराङ्गया प्रस्तुतोचितनिर्देशोऽयम् । ऊरु-
स्तम्भ इव तं चुचुम्ब । अत्र बुद्बुदोत्पादनक्रियया वराङ्गपूरुचुम्बनात्मकमर्मा-
प्रकाशनाय हरिणा सपत्नीवधेन कृन्मिति सुचिरलकारः । स्थागतासृष्टम् ॥ १०० ॥

क्रीडतीति । तटयोस्तटयोः प्रान्ते समीपे अप्सु जलेषु मण्डलीभूय कल्पया-
कृत्या अवस्थाय क्रीडतीति विहरती । कृष्णयोः कृष्णाञ्जनयोर्यावते युवतिसमूहौ ।
'कृष्णाद्या शमनम्यासपनजयजना' इति विश्वः । तटिन्या अगुनायास्ताटङ्के
इव रेजतुः । अत्र गौरवर्तुत्यगुणमित्ता युवतिसमूहयोः कुष्ठलवोत्प्रेक्षा ।
वध्वत्र 'प्र इति वर्ष्म आते यस्य ताटदो दीपे जागवत्यमाने इत्यर्थः' इति
गृह्णित्, तत्तस्याद्वितीयपरिचयं निरुदयति । यत् 'प्रान्ते' इत्यस्य द्विवचनान्तत्वे
ताटस्यस्यद्वयोपस्थापनावश्यकत्वेन दीपस्यद्वयस्यचित्प्रकम्पादेरुपस्थापने
प्रवृत्तानस्य । एताम्येकप्रधानतव प्रथमाद्विवचनान्तवाच्यतादृशितो-
पस्थापयोगः । प्रवर्णात्तानां बहूनां गत्वेति दीपस्यद्वयैवोपस्थितिरित्यत्र
विदामकाभयवधः । किं बहुना कथञ्चित्तदुपस्थापनस्यैव तस्य शब्दरूपस्यार्थ-
निरूपणायागमनाशब्दवचनान्तरदेशात्तिरिति ॥ १०१ ॥

इति चिरं विह्वल प्रतीरमुत्तीर्णाभिर्जलमेलनग्रीवादिव संकु-
चितात्मभिः कुचैरानमिताभिस्तदङ्गसङ्गसगतशर्माणि मर्मरगिरा
संस्तुत्य पत्रनचञ्चलैरञ्चलैः श्लायमानानीव वसनानि निरसित-
वतीभिः कायकान्तिलताकोरैकाणि कनकामरणानि कामनीय-
कपुनरुक्तिमात्रस्य पात्रयन्तीभिर्वधूतीभिः सह तटाटवी पर्यटतो-
स्त्रयोरग्रे दिशि दिशि कृशितशिशिरेतरामीशुप्रकाशो जनदृशां
कोशीकरणदेशिः कोऽपि महसां राजिराजिरासीन् ।

उन्मिष्योन्मिष्य यन्नात्परिचलितयथापूर्वदक्षयथा दृष्ट्या
तन्मध्ये वीक्ष्य क्वचित्पुरुषमनुदितच्छायहस्तातपत्रम् ।

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण चिरं विह्वल जलकाटा इत्या प्रतीर तट प्रति
उत्तीर्णाभि जलाना लडयोरनेदान्मूर्खाणा च मेलनेन सगत्या ग्रीवात् लज्जयेवे-
त्युत्प्रेक्षा । सङ्कुचित मुदृष्टित आत्मा मन स्वप्न च येषां तै । कुचा जलम-
ङ्गेन स्वत्पीभवन्तीति प्रतिद्वम् । कुचैरानमिताभि । तासामङ्गै सङ्गेन सगत शर्मे
मुख येषा तान्यत एव मर्मर वेदनत्रय ध्वनिरेव गी वाह तथा संस्तुत्र पव-
नेन चञ्चलैरञ्चलै प्रन्तै श्लायमानानि शिरोनिरनिनन्दयमानानीव स्थितानि
वसनानि वस्त्राणि निवसितवतीभिर्विष्टितवतीभि । कायकान्ते शरीरशोभाया
एव रताया कोरकाणि मुकुल्यानि कनकामरणानि कामनीयकेन सौन्दर्येण नैस
गिंकेण पुनरुक्तिरेव पुनरुक्तिमात्र तस्य पात्रयन्तीभि पात्राणि कुचैन्तीभि ।
निसर्गस्य दरीणा क्रमेतै सौन्दर्यमिति तेषा वैयर्थ्यं सूचयन्तीनिरित्यर्थं । पात्र-
शब्दात् 'तत्करोति-' इति ष्यन्तालट शतरि 'उत्तितश्च' इति ङीप् । वधूतीभि
काताभि सह । 'वधूती महिला मामा' इति त्रिकाण्डशेष । तटाटवी असुना-
तीरकानन पर्यटतो स्वैर सचरतोन्वयो वृष्णाजुनयोरग्रे पुरस्तात् दिशि दिशि
प्रतिदिश कृशित क्षीणीकृत शिशिरेतरामीशोरुष्णकिरणस्य प्रकाश आतपो येन
तयोक्त अत एव जनस्य दृष्ट्या नेत्राणा कोशीकरणे मुकुलने देशिक आचार्यं ।
तत्कारवितेति यावत् । महसा तेषया राशि कोऽपि पुमानाविरासीत्प्रादुर्ब-
भूत् । 'कायकान्तिलताकोरकाणीव' इति इवशब्दपाठ कावित्क प्रामादिक ।
सत्रोत्प्रेक्षाया प्रसक्त्यभावात् । यत्तु तदङ्गेलन कुचरूपाङ्गेति नृसिंह, तत्र ।
अथे निवसनस्य सर्वाङ्गसबन्धिवन सदर्मविरोधापत्तारति । उत्प्रेक्षास्यकमन्युष्टि ॥

उन्मिष्येति । तस्मिन्नेव क्षणे तत्क्षणम् । 'दिशकालाध्वगन्तव्या' इति कर्म-
त्वम् । यद्वात् । वृत्तादित्यर्थं । उन्मिष्योन्मिष्योन्नीत्योन्नीत्य । नीप्याया

- १ 'सृंगमशमणि' इति पाठ २ 'वमित' इति पाठ ३ 'वनकल्पा' इति पाठ.
४. 'कोरकाणीव' इति पाठ ५. 'काशिव' इति पाठ ६ 'कोशीकार' इति पाठ

अक्षणा ज्ञातेयमोतोर्विदधतमनयोः प्रभ्रयाश्चर्यलब्धा-

द्वैराज्यादाकुलाभूद्यदुकुरुवरयोस्तत्क्षणं चित्तसीमा ॥१०२॥

मुखे तिरोवेषथुभिर्वयःकृतैर्मुकुन्दवध्वः कृतसूचना इव ।

द्विजातिवृद्धस्य पथोऽस्य पार्श्वयोर्द्विधापसस्रुः सहसातिभीरवः १०३

साभ्यां ततस्तस्य पदोः पुरस्तादपङ्कमात्मानमहो विधातुम् ।

स्पृष्टान्युदञ्चद्दुर्धर्मतोयैरष्टाभिरङ्गैरवनीरजांसि ॥ १०४ ॥

द्विर्भावः । पश्मणी इति शेषः । परिचलिता तेजोभिघाताद्भ्रमा । पूर्वं यथा वर्तते स्म यथापूर्वम् । वास्तवीत्यर्थः । शक्तिर्वस्तुग्रहणसामर्थ्यं यस्यास्तया दृष्ट्या चक्षुषा (करणेन) तस्य तेजोराशेरन्ध्रे अनुदिता अगुत्पन्ना छाया अनातपः यस्मात्तथोक्तम् । उपरितनसौरप्रकाशनिरोधेऽप्यधस्तनाग्निप्रकाशानिरोधादिति भावः । तादृशं हस्ते धातपत्रं यस्य तम् । अक्षणा नेत्रगोलकेन ओतोर्विडालस्य ज्ञातैर्यं बान्धव्यं विदधतं कुर्वन्तम् । मार्जारसदृशाक्षमित्यर्थः । 'कपिज्ञालोर्डक्' इति भावे ढवयेयादेशः । 'अक्ष्णोः' इति पाठे नेत्रयोरित्यर्थः । कंचित् अनिर्देयमहिमानं पुरुषं वीक्ष्य । अथ यदुवरस्य कृष्णस्य कुरुवरस्य अर्जुनस्य च द्वयोश्चित्तसीमा मनोदेशः प्रभ्रयेण विनयेनाश्चर्येण च लब्धात्प्राप्तात् । द्वौ राजानौ यस्यास्तस्या भावात् द्वैराज्याद्वेतोराकुला अभूत् । राजयुग्मस्य प्राणघातुकत्वप्रसिद्धेरिति भावः । विस्मितौ विनीतौ चाभूतामिति तत्त्वार्थः । स्वभावोत्थुपमयोः संसृष्टिः । स्वधरा वृत्तम् ॥ १०२ ॥

मुख इति । मुकुन्दस्य कृष्णस्य वध्वः कामिन्व्यः असागच्छतो द्विजातिवृद्धस्य वृद्धजाद्वगस्य संबन्धिभिर्वयसा वार्धकेन कृतैर्जातैः । मुखे तिरोवेषथुभिस्तिरस्वीनकम्पैः कृतं सूचनं पार्श्वोपसर्पणप्रेरणं यासा तथोक्ता इवेत्युत्प्रेक्षा । अतिभीरवोऽतिभीतिवत्यः सत्यः पथस्तन्मार्गस्य पार्श्वयोः द्विधा द्विप्रकारं सहसा अपसस्रुरगच्छन् । वंशस्थवृत्तम् ॥ १०३ ॥

ताम्यामिति । ततस्ताभ्यां कृष्णार्जुनाभ्यां आत्मानं शरीरं च अपङ्कं निष्पार्श्वं फर्दमश्चर्यं च विधातुं उदयन्ति अङ्कुरन्ति बहूनि धर्मतोयादि खेदविन्दवो येषु तैः अष्टाभिरङ्गैः फालभुज[जानु]वक्षःपादैः तस्य दिव्यपुरुषस्य पदोः पादयोः पुरस्तात् अग्रे अवन्या भुवः रजांसि रेणवः राजसविकाराध्य स्पृष्टानि । साष्टाङ्गं नमश्चक्रवृत्तित्यर्थः । अहो इत्याश्चर्यं । जगत्पावनयोरपि नरनारायणयोरुत्तमनो निष्पापलक्षणामिप्राय इत्याश्चर्यमिति भावः । अत्र सिन्धुह्रावनीरजःस्पर्शनजन्यसपङ्कप्रयत्नस्य राजसविकाराश्रयणप्रयत्नस्य वा स्वस्वविपरीतनिष्पन्ननिष्पादलफलेच्छाजन्यताद्विचित्रालंकारः—'विचित्रं तत्प्रयत्नधेद्विपरीतफलेच्छया' इति लक्षणात् । स च श्लेषमिदिकाभेदाप्यवसायमूलातिशयोक्त्युज्जीवित इति तयोरजातिभावेन संकरः ॥ १०४ ॥

परस्परासङ्गफलप्रदित्सया स्वजन्मतारैन्दववासराविव ।

उपस्थितौ तावुपसृत्य संभ्रमात्स आशिपोऽनन्तरमेवमब्रवीत् ॥ १०५ ॥

क्षुत्प्रपीडयति मामपि वीरौ कुक्षिमेत्य चकितेव युवाभ्याम् ।

याच्यते तदशनं बहु भोक्तुं यस्य तृप्यति पुरातिथिरेपः ॥ १०६ ॥

इत्थं स्वदक्षिणकरं पुरतः प्रसार्य

तस्यार्दतो वचनपाण्यनुधाविवेगा ।

ताभ्यां तथेति फणितित्त्वु समाललम्बे

सत्स्वर्थना फलमदौहृदमेव सूते ॥ १०७ ॥

परस्परेति । सोऽग्निर्द्वेन्द्राङ्गणवेपः परस्परासङ्गेनान्योन्यमेलनेन यत्फलं भोजनं तस्य प्रकर्षेण दातुमिच्छा प्रदित्सा । ददातेः सञ्जन्तादप्रत्ययः । तया उपस्थितौ प्रत्यासन्नौ स्त्री स्त्रीयौ जन्मतारा जन्मनक्षत्रं ऐन्दववासरः सोमवारं रथं तौ द्वाविव स्थितावित्युत्प्रेक्षा । तौ कृष्णमर्जुनं च उपसृत्य संनिधाय आशिप आशीर्वादस्य अनन्तरं संभ्रमात्सतोपात् एवं वक्ष्यमाणप्रकारेणाब्रवीत् । संभ्रमादुपसृत्येति वा योजना । 'अध्वा भोजनमालस्यम्' इत्यादिना भानुधारादेः जन्मर्क्षयोगे प्रत्येकं फलश्रवणात्तत्रत्यभोजनफलप्रदातृत्वेन कृष्णार्जुनयोस्त्वत्वेनोत्प्रेक्षणम् । 'तदाशिपोऽनन्तरम्' इत्यपपाठे भ्रमेण वृसिंहव्याख्यानं कर्तृवाचकपदाभावेन न्यूनपदत्वाख्यदोषापत्तेरुपेक्षम् । वंशस्थवृत्तम् ॥ १०५ ॥

क्षुदिति । अपि वीरौ द्वे कृष्णार्जुनौ, क्षुत् जठराभिजनितोदरदाहः युवाभ्यां युष्मत्तः चकिता भीतेवेत्युत्प्रेक्षा । कुक्षिमुदरं एव मां प्रकर्षेण पीडयति । एषोऽतिथिर्यस्यान्नस्य पुराभे तृप्यति । येनाग्नेन तृप्तो भविष्यतीत्यर्थः । 'यावत्पुरा-निपातयोर्लट्' इति लट् । 'निरुटागामिके पुरा' इत्यमरः । अनेन मया तद-शनं अन्नं खाण्डववनरूपं बहु यथातथा भोक्तुं याच्यते । याचेः कर्मणि लट् । अत्र क्षुत्पीडाया अशनयाज्जाहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमुत्प्रेक्षासंघट्टम् । स्वागतावृत्तम् ॥ १०६ ॥

इत्थमिति । इत्थमुक्तप्रकारेण स्वस्य दक्षिणकरं पुरतोऽग्रे प्रसार्य । अर्दतः । अशनं प्रार्थयत इत्यर्थः । चुरादिणेरनित्यत्वादप्रयोगः । तस्य ब्राह्मणस्य यद्वचनम् 'याच्यते तदशनं बहु भोक्तुम्' इत्येवंरूपं तस्य पाण्यनुधावी वेगो यस्याः सा । अविलम्बितानन्तरेत्यर्थः । तथा तदशनं दास्यावः इत्युक्तप्रकारा फणितिः वाक्यं ताभ्यां तु कृष्णार्जुनाभ्यामपि समाललम्बे गृहीता । लम्बतेः कर्मणि लिट् । तथाहि—सत्सु सज्जनेषु अर्थना यात्रा स्त्रीलिङ्गेन स्त्री च अदौहृदं गर्भधारणं विनैव । सद्य एवेत्यर्थः । फलं सूते जनयति । सन्तोऽविलम्बितमेवार्थिनः कृतार्थ-यन्तीत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १०७ ॥

अथ मुदा कथितात्मयथातथभावो भगवान्बृहद्भानुर्दन्तपटी-
यवनिक्कान्तर्नटस्मितयोर्देवकीपृथासुतयोर्धुरि गिरिदरीवसतिधुरी-
णविभावरीचरसरीसृपदिविपदरीशमेदुरीकृतदुरीहितताण्डवस्य खा-
ण्डवस्य जगत्कण्ठेर्गडुत्वं तत्परिरक्षणदक्षस्य ऋभुक्ष्णस्तक्षके पक्ष-
पातं च विनिवेद्य युवयोः कटाक्षवलेन क्षणादिधक्षामीति स्वमये-
क्षितविशेषमाचचक्षे ॥

भूसंज्ञया यदुपतेः पुरुहूतसृजुः

संतुष्यतोऽथ जगृहे स तनूनपातः ।

तूणौ च गाण्डिवसखौ तुरगांश्च शुभ्रा-

न्कान्तं रथं च नटता कपिकेतनेन ॥ १०८ ॥

अथेति । अथ तयोः प्रतिज्ञानन्तरं मुदा संतोषेण याचितार्थदानप्रतिज्ञाजन्ये-
नात्मनः यथातथाभावः याथातथ्यम् । अमिलमिति यावत् । स कथितोनि चे-
दितो येन सः भगवान् बृहद्भानुरभिः दन्तपट्याः अधरोष्टस्यैव यवनिकायाः तिर-
स्कारिण्याः अन्तर्मध्ये नटप्रसरत् स्मितं ययोस्तयोः । सेराधरयोरित्यर्थः ।
देवकीसुतस्य पृथासुतस्य च तयोः कृष्णासृजुनयोर्धुरि पुरस्तात् । गिरिदरीषु शैल-
शुहासु वसतिधुरीणैर्निवासिभिः विभावरीचरै राक्षसैः, सरीसृपैः सर्पैः, दिविप-
दरीशैः असुरश्रेष्ठैश्च मेदुरीकृतं सान्द्रीकृतं दुरीहितानां लोकीपद्रवाणां ताण्डवमा-
विर्भावो यस्मिन् तस्य खाण्डवस्य खाण्डवनामारण्यस्य जगतः लोकस्य कण्ठे-
र्गडुत्वं रोगजन्यकिणत्वम् । अभोज्यत्वमिति यावत् । तस्य खाण्डवस्य परिरक्षणे
दक्षस्य समर्थस्य ऋभुक्ष्ण इन्द्रस्य तक्षके तत्र वर्तमाने नागराजे पक्षपातं च
विनिवेद्य युवयोः कटाक्षवलेन साहाय्योपजीवनेन क्षणात् दिधक्षामि दग्धुमि-
च्छामि । तदिति शेषः । इत्युक्तप्रकारं स्वं स्वीयमपेक्षितविशेषं कामितार्थमाच-
चक्षे कथितवान् । चक्षेः कर्तरि लिट् । 'सातिजवम्' इति पाठे ससहायं यथा-
तथेत्यर्थः । 'सहायोऽतिजवस्तुल्यौ' इत्यमरः ॥

भूसंज्ञयेति । अथ स पुरुहूतसृजुर्जुनो यदुपतेः श्रीकृष्णस्य भ्रुवः संज्ञया
प्रेरणेन संतुष्यतः कामितार्थप्रतिज्ञया प्रहृष्यमाणास्तनूनपातोऽभेः । 'जातपेदा-
स्तनूनपात्' इत्यमरः । गाण्डिवस्य नाम धनुषः सखायौ सहवर्तमानौ गाण्डिव-
सखौ । 'राजाह.सखिभ्यश्च' इति समासान्तश्च । तूणौ निपज्ञौ च । श्रीन-
पीत्यर्थः । शुभ्रान् श्वेतान् तुरगान् अश्वान् । नटता मृल्यता कपिना आप्तनेयेन
मुपेन केतनेन श्वजेन कान्तं मनोहरम् । शाकपार्थिवादिना समासः । रथं जगृहे
शरीरतपान् । शौकिकसापनैरशौकिकैर्योद्धुमसाययत्वादिति भावः ॥ १०८ ॥

१. 'यवनिका' इति पाठः. २. 'नटीमवन्' इति पाठः. ३. 'खाण्डवस्य' इति
नटति इति. ४. 'गडुत्वं च' इति पाठः. ५. 'निवेद्य' इति पाठः. ६. 'स्वमये-
क्षितः' 'स्वमयेक्ष' इति पाठः.

मरुन्मनोमार्गणवैनतेयपृथग्जयात्तेरिव कीर्तिंशवैः ।

चतुर्भिरश्वैः समुपास्यमानं स फाल्गुनस्तं रथमारुरोह ॥१०९॥

दशमुखनगरे पुरानुभूतं दहनदृष्टात्करणं पुनर्दिदृक्षुः ।

उपगत इव मारुतिः स साक्षादुदलसदस्य रथामकेतेनाङ्कः ॥ ११० ॥

तद्भुजावनुधावन्त्याः संप्रामेपु जयश्रियः ।

जङ्घाद्वयधियं तूण्यौ जनयामासतुस्तदा ॥ १११ ॥

पवनसखदृशोर्मुदं वितन्वन्पटुतरटंकृतिकम्पितादवीकः ।

कुटिलमतनुर्तार्जुनः कराभ्यां गुणमिव दण्डमथास्य गाण्डिवस्य ११२

अथ गरुडवलीमुखध्वजाभ्यामनुमतिमैत्य स संतनाह हर्षात् ।

चलरिपुमणिनीलमुहप्रवालं वनमशितुं वडवास्यभूरिवाभिः ॥ ११३ ॥

मरुदिति । स फाल्गुनोऽर्जुनः । मरुतो वायोः मनसः मार्गणस्य बाणस्य वैन-
तेयस्य गरुडस्य च चतुर्णां पृथक् प्रत्येकं ये जयाः चत्वारस्त्रेभ्यः आतैः
कीर्तिंशवैः कीर्तिंशिशुभिरिव स्थितैश्चतुर्भिरश्वैः समुपास्यमानं संयुज्यमानं तं
साहस्रवेगवत्त्वेन प्रसिद्धमभिदत्तं रथमारुरोह । उत्प्रेक्षा ॥ १०९ ॥

दशमुखेति । अस्यार्जुनस्य रथामकेतनोऽङ्कः चिह्नत्वेन वर्तमानः स प्रसिद्धो
मारुतिर्हनुमान् । दशमुखस्य रावणस्य नगरे लङ्कायां पुरा दाहसमये अनुभूतं दष्टं
दहनस्य अग्नेर्दृष्टात्करणं बलादाहं पुनर्दृष्टुमिच्छुर्दिदृक्षुः सन् । अतएव साक्षान्मूर्तो-
भूय उपगतः आगत इत्युत्प्रेक्षा । उदलसद्वत्यति स्म । पुष्पिताप्रावृत्तम् ॥११०॥

तदिति । संप्रामेपु युद्धेषु तस्यार्जुनस्य भुजौ प्रत्यनुधावन्त्या अनुसरन्त्या
जयश्रियो जयलक्ष्म्याः जङ्घाद्वयस्य धियं संभावनां तूण्यौ अभिदत्ताक्षयतूणीरौ
तदा खाण्डवदाहोद्योगावसरे जनयामासतुः । उत्प्रेक्षा ॥ १११ ॥

पवनसखेति । अथार्जुनः पवनसखस्याग्नेर्दृशोर्मुदं चक्षुरसर्वं वितन्वन्क-
रिष्यमाणः । वर्तमानसामीप्ये वर्तमाननिर्देशः । कराभ्यां पटुतरयातिकठोरया
उद्वृत्त्या कम्पितादवी खाण्डवारण्यभागो येन तथोक्तः सन् । 'नचूतश्च' इति
कर । अस्याभिदत्तस्य गाण्डिवस्य कार्मुकस्य गुणं ज्यामिव दण्डं कुटिलं वक्रं
अतनुत कृतवान् । आकर्षणेनेति भावः । अत्र गाण्डिवगुणदण्डयोः कौटिल्यकर-
णेनौपम्यस्य गम्यत्वानुत्प्रेक्षयोगितामेदः । पुष्पिताप्रावृत्तम् ॥ ११२ ॥

अथेति । अथ सोऽभिः । गरुडवलीमुखध्वजाभ्यां कृष्णार्जुनाभ्यामनुमतिं
दाहाभ्यनुतामेत्य । हर्षात् वडवा अश्वयोपिदाकारः और्वमुनिकोपः तस्यास्यात्
मुखात् भवतीति भूरभिः वडवानल इव चलरिपुमणिरिन्द्रनीलरत्नमिव नीलं

१. 'जयाप्तैः' इति पाठः. २. 'केतनाङ्कम्' इति पाठः. ३. 'तूणौ' इति पाठः.

४. 'असद्वत्' इति पाठः. ५. 'अपि' इति पाठः. ६. 'इव' इति पाठः.

शोणरुचा शिखयातिमहत्या घाणपुरावृत्तिवासनयेव ।

चण्डतरोऽस्य वनस्य समन्तात्कुण्डलनां कलयन्वृधेऽग्निः ॥ ११४ ॥

प्रथमं पावकपिङ्गे परिरभ्य गृहीतपल्लवोष्ठपुटे ।^१

उपैकण्ठे वनराजेरुद्गादाकुलरूपोतनादततिः ॥ ११५ ॥

क्रमेण प्रवलीभवतो भगवतः पवमानसरस्य तमालादिषु
केपुचिंत्तरुषु पैणोच्चयायमानैर्धूमैः किंशुकादिषु केपुचिंद्गुमेषु स्त्रका-
यमानैर्जालाकंदलैस्तिलकादिषु केपुचिंत्पचेलिमफलनीजायमानैः स्फु-
लिङ्गैर्हरिचन्दनादिषु केपुचिद्विटपिषु कलकलायमानैरालोकैर्नीडवत्सु

श्यामं उद्गतानि प्रवालानि किसलयानि विट्टमाथ यस्मिन् । वनं खाण्डवं
सामुद्रजलं चाशितुं भक्षितुं संननाह संनदोऽभूत् । श्लिष्टविशेषणेषुपमा ॥११३॥

शोणेति । अथ चण्डतरोऽतिभीषणोऽग्निर्बाणपुरस्य बलिपुत्रनगरस्य
शोणाख्यस्य आश्रतिवासनया प्राकारात्मना स्थावस्थानसंस्कारेणैव स्थितयेत्युत्प्रे-
क्षा । अतिमहत्या शोणरुचा रक्तप्रभया शिखया ज्वालया अस्य वनस्य खाण्ड-
वस्य समन्तात्परितः कुण्डलना कुण्डलाकारेण चैष्टनं कलयन्कुर्वन्सन् । वृधे
वर्धते स्म । वर्धतेः कर्तरे लिट् । बाणपुरस्याग्निमय- प्राकारः पुराणप्रसिद्धः ।
तोटकट्टतम्—‘तोटकट्टतमिदं भमभा गौ’ इति लक्षणात् ॥ ११४ ॥

प्रथममिति । पावकोऽग्निः पिङ्ग इव तस्मिन् । ‘पिङ्गः पाह्वविको विटः’
इत्यमरः । प्रथममादौ परिरभ्य संवेष्ट्य आश्लिष्य च गृहीतो दग्ध आस्तादितश्च
पल्लव ओष्ठपुट इव येन तयोक्ते सति । वनराजेः खाण्डवस्य स्त्रीलिङ्गात्कस्याश्चि-
न्नायिकायाश्च । उपकण्ठे समीपे कण्ठदेशे च आकुला तापार्त्या दन्तक्षतवेदनया च
संजुला कपोतानां पारावतानां तेषामिव च नादततिः कलकलरवराशिः उद्गा-
दाविर्बभूव । अत्र प्रस्तुतामिवनराजिश्लिष्टसाधारणविशेषणसाम्याद्प्रस्तुतपरिरम्भ-
पूर्वकाधरचुम्बनमणितमनोहरविटकामिनीसंभोगव्यापारप्रतीतेः समासोक्तिरलं-
कारः । ‘समासोक्तिः परिरम्भूर्तिः प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य चेत’ इति लक्षणात् ।
अत्र संभोगसालिङ्गनपूर्वकत्वं रतिकूजितानां कपोतनादसाम्यं च रतिरहस्ये—
‘श्लादी रतं बाह्यमिह प्रयोज्यं तत्रापि चालिङ्गनमेव पूर्वम्’ इति । तत्र भावुक-
कपोतवारिदेत्यादिना प्रसिद्धं रत्यायासृजितौ हुंकारो मणितमिति । आर्या-
वृत्तम् ॥ ११५ ॥

क्रमेणेति । क्रमेण प्रवलीभवतः प्रवर्धमानस्य भगवतः पवमानसरस्यस्यः
संबन्धिभिः । इतीदं तृतीयान्तपद्यकेऽपि योज्यम् । तमालादिषु केपुचिंत्तरुषु

१. ‘चण्डतरोऽस्य’ इति पाठः. २. ‘कुण्डलनम्’ इति पाठ. ३. ‘उपकण्ठम्’ इति
पाठः. ४. ‘हुमेषु’ इति पाठः. ५. ‘पत्रोच्चयाय’ इति पाठः. ६. ‘हुमेषु’ इति नास्ति
इति, ७. ‘पविम’ इति पाठः. ८. ‘केपुचिदस्तायमानैः’ इति पाठः.

केपुचित्परस्परपक्षिपक्षताडनरटनायमानैः श्लोपचटचटत्कारैश्च परितः
परीतमपि तद्वनं मुहूर्तं यथापुरमवतस्ये ॥

हुताशनपरित्रासादुचलन्त्या वनश्रियः ।

कवरीव श्लयावेगात्कापि धूम्या खमानशे ॥ ११६ ॥

वलयं धूमरेखाया वर्त्मनि द्योसदां वमौ ।

भाविनः शरकूटस्य परितो मानमूत्रवत् ॥ ११७ ॥

अस्यैव गाण्डिवभृतो भुवि भो जन त्वं

महं तृणाय मरुतामपि मन्यमानम् ।

पृक्षेपु नीलदलेषु पर्णोच्चयः दलसमूह इव आचरद्भिः पर्णोच्चयायमानैः । उपमाना-
त्वयद् । लटः शानच् । एवमग्रेऽपि । धूमैः । किंशुकादिषु केपुचिद्भुमेषु तरुषु
रफकुमुमेषु स्ववहायमानैः पुष्पगुच्छवदाचरद्भिः ज्वालाकन्दलैः शिखाङ्कुरैः ।
तिलकादिषु केपुचित्तरुषु रक्तबीजेषु पचेष्टिमानां पत्रानां फलानां घीजायमानैः
स्फुलिङ्गरिमिकणैः । हरिचन्दनादिषु केपुचिद्विटपिषु तरुषु रक्तत्वश्रु बलकलायमानैः ।
'लवङ्गी बलकं बलकलमक्षियाम्' इत्यमरः । आलोकैः प्रकाशैः । नीडवत्यु
पक्षिकुटीरधारिषु केपुचित्तरुषु परस्परं पक्षिणां पक्षाभ्यां ताडनेन यद्दटनं चट-
चटशब्दस्तद्वदाचरद्भी रटनायमानैः । श्लोपाणां दाहानां संबन्धिमिश्रटचटात्कारैः
परितः सर्वतः परीतं व्याप्तमपि तद्वनं खाण्डवं मुहूर्तमल्पकालं यथापुरं दाहा-
त्पुरेव अवतस्येऽवर्तत । 'अव्ययं विभक्ति-' इत्यादिना साहचर्यायेंऽव्ययीभावः ।
'नाव्ययीभावात्-' इत्यम् । अत्राग्निदाहेन विकृतस्य वनस्य पुनर्धूमादिभिः
पूर्वावस्थासंपादनात्पूर्वरूपालंकारमेदः—'पूर्वावस्थानुश्रुतिश्च विकृते सति बलुनि'
इति लक्षणात् । तस्य चोपमापद्यकोजीवितत्वात्तयोरग्निभावेन संकरः ॥

हुताशनेति । कापि महत्त्वेनानिर्वाच्या धूम्या धूमपङ्क्तिः । पाशादित्वाद्यन् ।
हुताशनादग्नेः परित्रासात्परितो भयात् उचलन्त्या ऊर्ध्वं पलायमानाया वनश्रियो
वनलक्ष्म्या वेगात् पलायनसंभ्रमात् श्लया मुकवन्धना कवरी केशपाश इवे-
त्युत्प्रेक्षा । आकाशं आनशे व्याप्नोति स्म ॥ ११६ ॥

वलयमिति । धूमरेखाया वलयं मण्डलम् । यवि आकाशे सीदन्तीति
द्योसदां देवानां वर्त्मनि आकाशे भाविनो भविष्यतः शरमयस्य कूटस्य शालायाः
परितः यावच्छालं मानसूत्रवत् प्रमाणसूत्रमिवेत्युत्प्रेक्षा । वमौ । 'वासः कुटी
द्वयोः शाला' इति गृहपर्यायेष्वमरः ॥ ११७ ॥

अस्यैवेति । भो जन हे लोक, त्वं मरुतां देवानां महं वीरमिन्द्रमपि भुवि
तृणाय मन्यमानं तृणरुपत्वेन संभावयमानम् । अस्य गाण्डिवभृतोऽर्जुनस्यैव

१. 'श्लोपचटचटात्कारैः' इति पाठः. २. 'सर्वतः' इति पाठः. ३. 'मुहूर्तम्' इति नास्ति
कचिद्. ४. 'द्योसदां' इति पाठः. ५. 'हे जन' इति पाठः. ६. 'मन्यमानः' इति पाठः.

बाह्योर्ध्वलं पठ पठेति वदन्निवाग्निः

स्फोटारवं स झटिति स्फुटयांचकार ॥ ११८ ॥

स्वपार्श्वयुग्मज्वलदग्निःकन्दला वनान्तभाजोऽजगरा महत्तराः ।

निशातवज्रैक्षतनिःस्रुतासृजां दशामयन्नाज्जगृहुर्महीभृताम् ॥ ११९ ॥

तत्र निकुरुम्वाणि स्तम्बेरमाणामामूलमनलार्चिरवलम्बितदन्त-
मुसलानि प्रेमपरवशतया वशासु वितरितुं स्वसृक्कर्मगविन्यस्तज-
ग्धार्धसल्लकीपल्लवकवलातीव क्षणमलक्ष्यन्त ॥

सविधज्वलनोष्मवीचिभिः सपदि म्लानकपित्यशास्त्रिणां ।

परिपाकसिताः फलत्रजाः प्रवभुः स्फोटकबुद्बुदा इव ॥ १२० ॥

बाह्योर्ध्वजयोर्ध्वल शौर्यं पठ पठोच्चारयोच्चारय इत्युक्तप्रकारेण वदन् बुवन्निवे-
त्युत्प्रेक्षा । सोऽग्नि स्फोटवैष्णवीना दाहजन्यदलनैर्य आरव पटपटात्कारस्तं
झटिति द्रुत स्फुटयाचकार प्रकटितवान् ॥ ११८ ॥

स्वपार्श्वेति । वनान्तभाजं खाण्डवचनवासिनो महत्तरा अतिस्थूलायतो-
ञ्चता अजगरा सर्पविशेषा स्वयो स्वीययो पार्श्वयोर्युग्मे ज्वलन्तोऽग्ने कन्दला
ज्वाला येषा तथोक्ता सन्त । निशातेनातितीक्ष्णेन वज्रेणन्द्रायुधेन यानि
क्षतानि । व्रणानीत्यर्थं । तेभ्यो नि स्रुतान्युद्गतानि असृञ्चि शोणितानि येषा तेषा
महीभृता पर्वतानां दशामवस्थाम् । साम्यमिति यावत् । अयन्नाज्जगृहुः ।
अत्रान्यदशया अन्यत्रास्रभवेनौपम्यशिक्षेपादस्रभवधर्मेनिबन्धनरूपो निदर्शना-
त्कार ॥ ११९ ॥

तत्रेति । तत्र दह्यमाने खाण्डवे स्तम्बेरमाणा गजाना निकुरुम्वाणि वृन्दानि ।
'इभ स्तम्बेरम पद्मी', 'वृन्द निकुरुम्बं वदम्बकम्' इत्युभयत्राप्यमरः ।
आमूः मूलदेशपर्यन्तमनलार्चिर्भिरग्निज्वालानिखलम्बितानि व्याप्तानि दन्ता
मुसलानीव तानि येषा तथोक्तानि सन्ति । प्रेम्णा प्रियानुरागेण परवशतया
पारवश्येन हेतुना वशासु करिणीषु विषये वितरितुं सृक्कर्मगयोरोष्ठप्रान्तयोर्वि-
न्यस्ता अर्धं जग्धा जग्धार्धाश्च सल्लकीपल्लवमया कवला यैस्तथोक्तानीवेत्यु-
त्प्रेक्षा । क्षणमलक्ष्यन्तादृश्यन्तः । लक्षते कर्मणि लृष् ॥

सविधेति । सविधे धर्मीषे ज्वलनस्य ज्वलतोऽग्नेरुष्मणो धीचिभिः परम्भ-
राभिः सपदि म्लानानां वृष्टानां कपित्यानां नाम शास्त्रिणां वृक्षाणां संबन्धिन
परिपाकेन शिता श्वेता फलानां मत्रा समूहाः । स्फोटकस्य मसूरिकारोगस्य
बुद्बुदा मणविशेषा इत्युत्प्रेक्षा । प्रवभुः । वैतालीयम् ॥ १२० ॥

१ 'बाह्यो' इति पाठः . २. 'स्फुटयांचकार' इति पाठः . ३. 'झटिति स्रुतासृजां'
इति पाठः . ४. 'भाग' इति नास्ति इति च .

निशि केवलं तमसि दीर्घतनुं निजजातिमोपधितं निखिलम् ।

इतरे विजेतुमिव ते त्रयो दिवसेऽपि जज्वलुरतीवतराम् ॥ १२१ ॥

• दत्तदानवनिशाचरवर्गस्तत्र गाण्डिवमृता निहतोऽपि ।

• तन्निपङ्गयुग्वाणगणानां संख्यया प्रतिभटत्वमकार्षीत् ॥ १२२ ॥

• ज्वालतापभरकुण्डलिताङ्गीः क्ष्वेडसारघृतसेचनमृद्धीः ।

सर्पपुंगवततीरतिदृष्टः शङ्कुलीरिव चर्चवं कृशानुः ॥ १२३ ॥

तावच्चक्षकरक्षणाय सहसा शक्रोऽधिरुह्य द्विपं

वञ्चं न्यस्य तदीयमूर्ध्नि मरुता संनाहयन्वाहिनीम् ।

• मङ्गाण्डप्रतिरोधनेन विमुखैर्धूमैरिवारण्यजै-

रातस्तार नभस्तलं जलधरैरारब्धघोरारवैः ॥ १२४ ॥

• निशीति । निशि केवलं रात्रयेव तत्रापि तमस्येव वीरा प्रकाशमाना तनुर्देहो यस्य तं निजजातिं निखिलं समस्तमोपधितं ज्योतिर्लतां विजेतुमिवेत्युत्प्रेक्षा । इतरे तद्भिन्नास्ते खाण्डयीयास्त्रयो दिवसे अहन्यपीलपिना क्रिमुत रात्राविति ध्वन्यते । अतीवतरां मृशं जज्वलुर्बलन्ति स्म । प्रमितासरावृत्तम् ॥ १२१ ॥

इति । तत्र खाण्डवे गाण्डिवमृतार्जुनेन निहतः पलायनसमये खण्डितोऽपि दत्ताना दानवानामसुराणां निशाचराणां राक्षसानां च वर्गः समूहस्तस्यार्जुनस्य निपङ्गयुगेऽक्षयतूणीरयुग्मे बाणगणानां संबन्धिभ्या संख्यया सह प्रतिभटत्वं प्रतिवीरत्वं तुल्यत्वं च अकार्षीत् चक्रे । कृजः कर्तारि लुद् । सिधि वृद्धिः । अत्र निहतस्य प्रतिभटत्वमिति विरोधस्य तुल्यत्वेनाभासीकरणाद्विरोधाभासः । एवं तादृशदानवनिशाचरवर्गस्य साक्षाच्छत्रुणार्जुनेन सह योद्धुमशक्त्या तन्निपङ्गवाणगणसंख्यया प्रतिभटत्ववर्णनारप्रत्यनीकार्कारः । द्वयोश्च श्लेषैकोत्थापितत्वादकालिकत्वाच्च समप्राधान्यसंकरः । खागतावृत्तम् ॥ १२२ ॥

• ज्वालेति । कृशानुरभिर्ज्वालानां तापभरेण तापातिशयेन कुण्डलितानि कुण्डलाकृतिं नीतान्यज्ञानि देहा यासां ताः । क्ष्वेडसारस्य विपरसस्यैव घृतस्य सेचनेनोक्षणेन मृद्धीः । 'ओतो गुणवचनस्य' इति षीप् । शङ्कुलीशकृतिभक्ष्यविशेषानिव स्थिता इत्युत्प्रेक्षा । सर्पपुंगवानां सर्पश्रेष्ठानां ततीः समूहान् । अतिदृष्टः सन् । चर्चवं । ददाहेत्यर्थः । चर्चवैः कर्तारि लिट् । 'द्वयोर्ज्वालक्रीलौ' इति ज्वालशब्दस्य पुंस्त्वानुशासनात्तत्त्वेन निर्देशः ॥ १२३ ॥

तावदिति । तावत्सर्पदाहसमये शक्रः इन्द्रत्वक्षकस्य नाम सर्पराजस्य रक्षणाय रक्षणं कर्तुं इति 'क्रियार्थे-' इत्यादिना चतुर्था । सहसा इतं द्विपमै-

ततसैरनेकैर्नाकौकसामनीकैर्मत्सरेण तदुपरि निपात्यमानदिग्भि-
त्तिशिखराणामिव वेगादापततां वारिधौ वाडवहृद्यवाडपि कव-
लितोऽयमस्माभिरितीव विद्युतः प्रकाश्य गर्जितेन तर्जयतामिव
पर्जन्यानामासारसर्वाभिसारेण निर्वापिते वैनामौ मनाकश्यामाय-
माने सति शोणायमानलोचनेन कपिकेतनेन तत्प्रतिचिकीर्षया शर-
कदम्बैरम्बरे निरवलम्बमाकलितां शालां छत्रीकृत्य पुनरपि समु-
न्नीयमाननिजकेतुरुपधुधो भगवानुद्दिदीपे ॥

तत्रान्तरे प्रोपितवह्नभतया प्रेम्णा कुमारमश्वसेनं निर्गीर्य दहना-

रावतमभिरुत्थारय्य तदीये मूर्ध्नि शिरसि वज्रमायुधं न्यस्य निधाय मरुतां वाहिनीं
देवसेनां संनाह्यन्युद्धारयोयोजयन् सन् ब्रह्माण्डे तद्भित्तौ प्रतिरोधनेन प्रत्या-
पातेन विमुखैः प्रत्यारुतैराप्यजैः खाण्डवदाहोद्भवैः धूमैरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा १
आरब्धाः कृताः घोराः कठोराः आरवा गर्जितानि यैस्त्रैर्जलधरैर्मैधैर्म-
स्तलं गगनप्रदेशमातस्वाराच्छादितवान् । स्तृणावेः कर्तारि लिट् । शार्ङ्ग-
विक्रीडितवृत्तम् ॥ १२४ ॥

तत इति । ततः अनेकैस्त्रैर्नाकौकसा देवानामनीकैः बलैः मत्सरेण द्वेषेण
तेषां कृष्णार्जुनपावकानामुपरि शिरसि निपात्यमानानां दिशामेव भित्तीनां शिख-
राणामिव स्थितानाम् । अत एव वेगादापतताम् । गुरुत्वादिति भावः । वारिधौ
समुद्रे अयं वाडवहृद्यवाद् षडवानलोऽपि अस्माभिः कवलितो भक्षितः । किमुत
यूयमित्यपिशब्दायः । इतीव विद्युतः प्रकाश्य गर्जितेन । तन्मिषेणेत्यर्थः ।
तर्जयतां अवस्थितानां पर्जन्यानां मेघानां संबन्धिना आसारस्य धारासंपातस्य
सर्वाभिसारेण सर्वोद्योगेन निर्वापिते शमिते यनामौ खाण्डववह्नौ मनागल्पं श्यामा-
यमाने सति । 'धारासंपात आसारः', 'सर्वाभिसारः सर्वोपः सर्वसंनहनायकः'
इति चामरः । शोणायमाने कोपाददर्शीभवती लोचने यस्य तथोक्तेन कपिकेत-
नेन कपिष्वजेनार्जुनेन तस्यासारसर्वाभिसारस्य प्रतिकर्तुमिच्छा प्रतिचिकीर्षी
तयाम्बर आकाशे निरवलम्बं पुञ्जस्त्रमाधारवर्जं यथा तथा शरकदम्बैर्षोणवृन्दै-
राकृतितां संपटितं शालां छत्रीकृत्य पुनरपि शम्यगुन्नीयमान ऊर्ध्वं प्रसार्यमाणो
निजकेतुर्धुधो येन तथोक्तः भगवान् उपधुधोऽगिदरिदिपे प्रजग्वाल । 'शोभि-
ध्केऽ उधुधुपः' इत्यमिपर्यायेष्वमरः । शुद्धताग्रहवोत्प्रेक्षयोः संश्लिः ॥

तत्रेति । तत्रान्तरे तस्मिन्समये प्रोपितः सुरक्षेत्रं प्रति प्रस्थितो वाडवः
पतितवह्नौ यस्यास्य भावः तत्ता तथा हेतुना । अश्वसेनं नाम कुमारं प्रेम्णा
निर्गीर्य मगिता । कण्ठे निपातेति मगन् । दहनस्योत्प्रेक्षया उवाचानामुष्णस्य

१. 'अनेरे.' इति नमि नमिन्, १. 'हृद्यवाडपि' इति पाठः. १. 'वने'
इति पाठः. ४. 'आसारः' इति पाठः.

चिरुष्णासहिष्णुतया पुनरपि निर्वृत्य दिवं प्रयान्तीभिर्घनधाराभिरिव
पन्नगकन्यकाभिः सह वनादुत्पतन्तीं तक्षककुटुम्बिनीगविलम्बितमेव
श्वेतवाहनः शितमुखेन शिलीमुखेन रसनायामिव प्रीवायामपि द्विधा
विदलयान्चक्रे ॥

नभसि कृते शरकूटे न पपाताशुगवितुन्नमम्बुसुचाम् ।

तस्मिन्खाण्डववहौ तक्षकपद्भ्याः कचन्धमेव परम् ॥ १२५ ॥

अथ स कुपितः स्वयं कौशिकोऽपि चकितचकितं विधेति विहि-
तोपसरणं नवजननीशोकदयनीयं हृतवालं तमहिवालं परिगृह्य
लालनया परितोपमनैषीत् ॥

स्पर्शस्य असहिष्णुतया सोढुमशक्त्या निर्वृत्य प्रत्यावृत्य पुनरपि दिवमाकाशं
प्रति प्रयान्तीभिर्घनानां मेघानां धाराभिरिव स्थिताभिरित्युत्प्रेक्षा । पन्नगकन्यका-
मिर्नागनारीभिः सह । वनात्खाण्डवात्पतन्तीं तक्षकस्य कुटुम्बिनीं भार्याम् ।
'कन्या इमारिका नार्यो दाराः स्यात्तु कुटुम्बिनी' इति विश्वप्रकाशामरी । अपेः
क्रिमुतान्य इत्यर्थः । श्वेतवाहनोऽर्जुनोऽदिलम्बितं सत्वरं यथातया शितमुखेन
तीक्ष्णाग्नेण शिरीमुखेन वाणेन रसनायां जिह्वायामिव प्रीवायां कन्धरायामपि
द्विधा द्विप्रकारं विदलयान्चक्रे विपाटितवान् । उत्प्रेक्षोपमयोः संयुष्टिः ॥

नमसीति । शरकूटे वाणमयगृहे नभसि आकाशे कृते सति । अर्जुनेनेति
शेषः । आशुर्गर्वाणैरेव वायुमिरिति छिष्टरूपकम् । विनुन्नमुदूतम् । 'आशुगौ
वायुविशिष्टौ' इत्यमरः । अम्बुसुचां मेघानां संबन्धि करन्धं उदकं तस्मिन्खा-
ण्डववहौ न पपात । परं क्रिंतु तक्षकपद्भ्याः कचन्धं निःशिरःकलेवरमेव पपात ।
'कचन्धमुदके न स्त्री गतमूर्धकलेवरे' इति वैजयन्ती । अत्रोभयोः कचन्धयोः
प्रसक्तस्य पतनस्य तक्षकपद्मीकचन्ध एव नियमनात्परिसंख्यालंकारः । स च
कचन्धशब्दश्चेत्प्रमितिकामेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति तयोरङ्गाङ्गि-
भावेन संकरः । गीतिरार्या ॥ १२५ ॥

अधेति । अथ तक्षकपद्मीशिररुच्छेदानन्तरं कुपितः स इन्द्रः स्वयं कौशिको
व्यालप्राग्गपि इन्द्रश्च सन्निति च । 'महेन्द्रगुग्गुल्लुङ्गव्यालप्राहिषु कौशिकः'
इत्यमरः । व्यालः । सर्प इत्यर्थः । वियति आकाशे चकितचकितं भीतमीतं
विहितं हृतमुपसरणं संनिधानं येन तथोक्तम् । नवेन जनन्याः संबन्धना
शोकेन दयनीयं शोचनीयं हृतवालं मानृकण्डलमतया छिन्नपुच्छं तं अहिवालं

१. 'निवर्त्त' इति पाठः. २. 'शायमघेन' इति पाठः. ३. 'अपि' इति नास्ति
कचिद्. ४. 'विदन्ति चक्रे' इति पाठः. ५. 'विनय' इति पाठः.

सुतं तमभ्येत्य सुरैरशेषैः क्रुध्यन्नथायुष्यत घोरमिन्द्रः ।
 चक्रे स दावस्य च तक्षकस्य यदग्निमत्ता यदनग्निमत्ताम् ॥ १२६ ॥
 वनस्य तस्योपरि केवलं तदा सहस्रनेत्रस्य च सव्यसाचिनः ।
 निपङ्गनीडोत्पतितानि पत्रिणां कुलानि कोलाहलकेलिमादधुः ॥ १२७ ॥
 शरान्विपाठानपि पारदृश्वनः श्रुतेर्विधायाशु विमुञ्चतस्ततः ।
 कुरुद्वहात्साध्यसरोगिणो हरेरभूद्विपद्दूरतरप्रसर्पणम् ॥ १२८ ॥

सर्पशिञ्जु अश्वसेन परिपृह्य लालनया आश्वासनेन परितोपमनैपोत्प्रापयामास ।
 नयतेर्दुहादित्वेन द्विकर्मकाल्कर्तुरि लुट् । विरोधाभासात्लकार ॥

सुतमिति । अयाश्वसेनाश्वासनानन्तरं क्रुध्यन् क्रुष्यन् इन्द्र सुतमात्मजमपि
 तमर्जुनमशेषै सुरै सहाम्बैत्यागन्व घोर यथा तथायुष्यत युष्यते स्म । नन्व-
 युत्तमात्मजेन सह युद्धमत आह—चक्र इति । यद्यस्मात्स सुतोऽर्जुनो दावस्य
 खाण्डववनस्य । 'दवदावौ वनारण्ववही' इत्यमर । अग्निरस्मिन्नस्त्रीसग्निमान्
 तस्य भावस्त्वता ता चक्रे । अग्निना खाण्डव ददाहेत्यर्थ । यत् यस्मात् च तक्ष-
 कस्य अग्नि न मप्राति इत्यनग्निमत् तस्य भावस्त्वता ताम् । अग्निमन्पना-
 भावमिति यावत् । चक्र । सपत्नीकस्यैव तत्राधिकारात् प्रकृते तेन तत्राशनाच्चेति
 भाव । तथा च तक्षकखाण्डवयोरद्रव्य प्राणेभ्योऽपि प्रियत्वात्तत्पीडाकरेणा-
 मार्गवर्तिना पुत्रेण युद्ध नायुक्तमिति भाव । वानयागहेतुक काव्यलिङ्गम् ॥ १२६ ॥

वनस्येति । तदा युद्धकाले सहस्रनेत्रस्य इन्द्रस्य सव्यसाचिनोऽर्जुनस्य च ।
 द्वयो समधीनि । निपङ्गास्तूर्णीरा एव नीडानि कुलायास्त्रेभ्य उत्पतितान्युत्थि-
 तानि पत्रिणां बाणानामेव पक्षिणामिति छिष्टरूपकम् । कुलानि वृन्दानि ।
 'पत्रिणौ शरपक्षिणौ' इत्यमर । तस्य वनस्य खाण्डवस्योपरि केवलमूर्ध्वभाग
 एव । कोलाहलनेत्रि कलकलरवमादधुधुकु । एकेषां शरकूटमेदनासतया
 अन्येषां प्रसक्तयभावेन च न वनमध्ये प्रवेश इति भावः । छिष्टाच्छिष्टपटित-
 शरणयस्वरूपकम् । वसस्थवृत्तम् ॥ १२७ ॥

शरानिति । ततो विपाठान् तस्यहान्, विगत पाठ पठन येषां तानिति
 च । अपि क्रमेण उपुञ्चये, विरोधे च । शराबाणान् श्रुते श्रोत्रस्य वेदस्य च ।
 पारमन्त पदवर्तति पारदृश्वान् । विपाद्य कृता । आशु विमुञ्चतस्त्वन्नत,
 यदाय प्रेत्यनथ कुरुद्वहादर्जुनात् साध्यस्य मयमेव रोगोऽस्यकीति तदतो
 हरेरिन्द्रस्य दूरतरमद्विदूरं प्रसर्पणं पत्तयन निपद् वैचीऽभूत् । गीत पलायित-
 वानित्यर्थ । 'निपद् वैचयिच्छिष्टक' इत्यमर । अत्र प्रसुतार्जुनेन्द्रविशेषण
 सम्प्रदायप्रयुक्तस्यप्रतिभास्यप्रसङ्गमत्रदपमधिद्वद्वेदवृत्तान्तवर्तीते समासो
 छि । एव विपाठानपि श्रुते पारदृश्वन इत्यत्र विरोधाभासश्च । द्वयोश्च छिष्ट

जयन्तमेकं युधि सोढुमक्षमे जयन्तमन्यं सुवनीक्षितुं गते ।

पुरी बलद्वेषिणि घोषकैतवात्रहास शङ्खद्वितयं च कृष्णयोः ॥ १२९ ॥

ततः कृशानोर्विपरीतवर्णस्त्रनामवाच्यादिव नीतमीतम् ।

मयं वने दैत्यमयं ररक्ष स चक्रपाणेरिव शक्रसुनुः ॥ १३० ॥

क्षेत्रमर्ष्यधिपतिः कुरुपूर्वं संश्रितौ सपदि दैववलेन ।

चर्वितुः सकलराण्डवमग्नेस्तक्षकावमजतां विघसत्वम् ॥ १३१ ॥

पृथग्व्यायेन सुहृदागम्यमाननेदयोः संश्रुतिः । पूर्ववदंशम्यं वृत्तम् ॥ १२८ ॥

जयन्तमिति । जयन्तं स्वयं जेतारम् । जयतेः कर्तरि लट् शत्रादेशः । एकं सुतमर्जुनं युधि युद्धे सेटुमक्षमेऽयमर्थे । अतएव बलद्वेषिणि इन्द्रे अन्यं जयन्तं नाम सुवनीक्षितुं पुरी स्वर्गं प्रति गते मति । पलायिते उदीति यावत् । कृष्णयोः कृष्णातुंगयोः शङ्खद्वितयं च पाञ्चजन्यदेवदनुग्मनसि घोषम्य कैतवायाजात् जहास हसति स्मेवेतुप्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्रन्या मानहवा च । तथा चाचेतनेनापि सपरिहासे क्षिप्तु मचेतनेन परिहास इत्यर्थेन्द्रराजसिंहनाभोपत्त्यसंज्ञारो व्यञ्जत इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः ॥ १२९ ॥

तत इति । ततः सोऽपि शक्रसुनुरर्जुनो विपरीते प्रतिलोन्यं गते वने मकरयक्षारौ दलितस्वयं स्वयं नात्रो यनात्मकतानावक्षन्त्वांशम्य नदेति सज्जशब्दस्य वाच्यादनिषेयात् । अन्तश्चादिव स्थितादित्युपेक्षा । कृशानोरमेधश्चक्रपाणैः श्रीकृष्णादिव । तमयन्मादपीत्यर्थः । नीतनीतमलन्तनीतम् । धीप्यानां द्विर्भावः । मयं नाम दैत्यं दानवं वने ररक्ष रक्षितवान् । अत्र हृष्णानलनोर्नपानयदायकत्वेनौपम्यस्य गम्यत्वात्केवलप्रकृतास्तदनुत्पन्नोक्तिवामेदः । खाण्डवदाहसनयेऽग्नेर्मातः पलायमानो मयः श्रीकृष्णेन दृष्टः । तस्माद्रथनाशह्य अर्जुनं शरणं गत्वा तेन रक्षित इति मारुती कथ्यानालुसंघेया ॥ १३० ॥

क्षेत्रमिति । पूर्वं कुर्यान्व्य तत् प्रथमं तन्निति च क्षेत्रं कुरुक्षेत्रम् । तस्य कुरुक्षेत्रान्तिक्त्रादिति भावः । अधिपतिः राजा अर्जुनः । तस्य कुरुवंशमन्वत्त्वादिति भावः । पूर्वमादी कुरुसिति पदं यस्येति व्याख्यानं राधेभ्यासंविद्येयनस्त्राप्रोसादसमर्थन्दस्त्रयदोषः । वाच्यवाच्यदोरनेदात्मिभावेन कथंविदुषमादनेऽपि क्षिष्टत्वात्स्यदोष इति । तच्च तनपि सगदे खाण्डवदाहसनये । दैत्यवत्त्वाधितौ । एकः प्रवासेन, अन्यः चरणान्वेनेति भावः । तक्षकः सर्पराजः तक्षक तक्षक राक्षसश्चिन्वी मयः । द्वात्रापि तक्षकौ । 'तक्षको नागवयंकोः' इत्यमरः । सकलं तत्रसर्वमथावरजज्ञनसहितं खाण्डवं वनं चर्वितुर्मक्षदितुरग्नेर्विघसन्तं भोजनशेषवममजतां प्राप्तवन्तौ । न दग्नाविलयः । 'अमृतं विघसो यज्ञशेषनोजनशेषनोः' इत्यमरः । अत्र तक्षकद्वयदान्दलिम्प्रसक्तन्यामिदाहस्य

अथ स्मित्वा तुन्दं परिमृशति मन्दायितगतौ
समापृच्छ्य प्रीत्या त्रिदिवमुपयाते हुतवहे ।

रथाभ्यां मौनिभ्यां घनसलिलसेकेन महता

विजेत्रौ तौ कृष्णौ विविशतुरुपान्तं नरपतेः ॥ १३२ ॥

इत्यनन्तमदृकविकृतौ चम्पूभारते तृतीयः स्वकः ।

तद्वये भोजनशेषत्वकथनेन तदन्यस्त्रिभेव नियमनात्परिसंख्यालंकारः ।
स्वागतावृत्तम् ॥ १३१ ॥

अथेति । अथ खाण्डवदाहानन्तरम् । स्मित्वा दरहासं कृत्वा तुन्दमुदरं
परिपूर्णं परिमृशति संस्पृशति । आनन्दातिरेकादिति भावः । करणेति शेषः ।
मन्दायिता मन्दायमाना गतिर्यस्य तस्मिन् । आहाराधिक्यादिति भावः । हुतवहे-
ऽसौ प्रीत्या समापृच्छ्य गच्छामीत्युक्त्वा त्रिदिवं स्वर्गं प्रयुजयाते गते सति ।
विजेत्रौ विशेषेण जयसमन्वितौ तौ कृष्णौ महता घनानां मेघानां संबन्धिनः
सलिलस्य वर्षोदकस्य सेकेनोत्थनेन मौनिभ्यां निःशब्दान्याम् । जलहृत्स्ना न घन-
न्तीति प्रसिद्धम् । रथाभ्यां उपलक्षितौ सन्तौ नरपतेर्धर्मराजस्योपान्तं समीपं
विविशतुः । स्वभावोक्तिरलंकारः—'स्वभावोक्तिरसौ चार यथावद्वस्तुवर्णनम्'
इति लक्षणात् ॥ १३१ ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनचन्द्रलितानन्दसान्द्रस्य कुरविदुषचन्द्रस्य
रामकवीन्द्रस्य कृतां चम्पूभारतव्याख्यानं सास्यानिधाने
तृतीयः स्वकः ।

चतुर्थः स्तवकः ।

याते ततो निजपुरीं यदुवशकेतो

राज्ञे मयो मणिसभा रचयावभूव ।

यस्या रुच समवलोक्य शुचाधुनापि

जीव गतागतजुषं वहते सुधर्मा ॥ १ ॥ ✓

तामधिष्ठास्त्रुर्मध्येत्य त मख कर्तुमन्वशात् ।

विपञ्चीरवसारज्ञो नृप चीरवसा वरः ॥ २ ॥

ततो दूताहूत पुरुहूतानुजो निरन्तरायमेव महान्तं सप्ततन्तु-
मुपहर्तुमनसः कौन्तेयस्योपान्ते रहसि मुहूर्तं समञ्ज्य साक्षादुत्सा-
हप्रभावाभ्या मूर्तो मन्त्र इव तत्प्रहिताभ्या गन्धवहसुधान्धोधि-
पनन्दनाभ्यामनुसधीयमानगमनो नदीतटाकैर्दिमावृकतया स्वपा-

यात इति । ततो युधिष्ठिरसमीपप्राप्त्यनन्तर यदुवशस्य केतो ध्वने ।
तद्वत्प्रत्यापक इति यावत् निजपुरीं द्वारका प्रति याते सति राज्ञे युधिष्ठिराय
मयोऽर्जुनरक्षितो मणिसभा मणिमयीं भणीना वा सभामास्थानशाला रचया-
वभूव । निर्माय दत्तवानित्यर्थं । यस्या मणिसभाया रुच शोभा समवलोक्य
सुधर्मा देवसभा शुचा शोकेन तादृशशोभाराहिल्यनितेन अधुनापि अद्यापि
जीवमात्मान बृहस्पतिं च । गतागत यातायात जुषत इति तथोक्तं वहते । अत्र
सुधर्मावास्तादृग्दुःखकृतजीवयातायातासंबन्धेऽपि सबन्धरूपातिशयोक्तिं जी-
वान्मबृहस्पत्यो श्लेषभित्तिज्ञामेदाध्यवसायमूलेति तयोरङ्गादिभावेन संकरः ।
'जीव प्राणिनि गीष्पतौ' इत्यमरः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १ ॥

तामिति । तामधिष्ठास्त्रुम् । तत्र सभाया स्थितवत्तमित्यर्थं । 'स्थान्नु स्थि-
रतर' इत्यमरः । त नृप धर्मराजमभ्येलागल्य विपञ्चीरवसारज्ञो वीणानादोपनि-
पद्वेदी चीरं बल्कल वसत परिदधत इति चीरवसा मुनीना वरो नारदो मन्त्रम-
न्त्रमेध कर्तुमन्वशादादिदेशः । शास्त्रे कर्तारं लुङ् ॥ २ ॥

तत इति । ततो नारदनिदेशानन्तर महान्तं लोकैकश्लाघ्य सप्ततन्तु ऋतु
राजस्य निरन्तराय निर्विघ्नमुपहर्तुमनुष्ठानु मनो यस्य तस्य अतएव कौन्तेयस्य
उपान्ते सनिधौ रहस्येकान्ते दूतैराहूत पुरुहूतानुज धीकृष्णो मुहूर्तं समञ्ज्या
लोच्य । 'वशीकृताखिलनृपेभैव राजस्य कार्यं, जरासंधश्चाखिलस्य जेता,
जिते तस्मिन् जितकल्पा एव सर्वे नृपा, तत्र प्रथमं तज्जय एवानुष्ठेय' इत्या-
लोचनप्रकारः । तेन धर्मराजेन प्रहिताभ्या प्रहिताभ्या गन्धवहो वायु, सुधा-
न्धसा देवाना अधिप इन्द्र, तयोपनन्दनाभ्या भीमार्जुनाभ्या अनुसधीयमान
अनुसदुज्यमान गमन यस्य तथोक्तं सन् । अतएव साक्षान्मूर्ताभूताभ्या
उत्साहप्रभावाभ्या उत्साहशक्तिप्रभुशक्तिभ्या अनुसधीयमान मन्त्र मन्त्र-
शक्तिरिव स्थित इत्युप्रभा । नदीमिस्तटाद्य द्वे मातरी सस्यनविश्वी

१ 'आगल' इति पाठ २ 'आहतुमनस' इति पाठ ३ 'साक्षात्' इति नास्ति
कचिद् ४ 'प्रभवाभ्यान्' इति पाठ ५ 'स्वपालयितारनिव' इति पाठ

लयितारमनुकुर्वतो विविधान्यदुर्लभवसुधान्यसमेधितवसुधान्मगधानैवगाह्य विशृङ्खलामोदितगिरिव्रजमपि शृङ्खलाखेदितमहीभृत्कुलं जराघटितदेहमपि देदीप्यमानवैलसंपन्नमाशाजेतारमपि परार्यापहारजागरितार मागधमपि विगीतव्यापार द्वैमातुर महारथ जैरासंध पृथिवीनाथमेत्य प्रधन ननाथ ॥

तत्क्षणमतिक्षया 'त्वमष्टादशकृत्वो दृष्टापजयोऽसि, अय पुन-

वेया वेया द्विमातृकाणा नदीमातृकाणा देवमातृकाणा च भावेन द्विमातृकतया । 'देशो नयन्मुष्टुष्टुसपन्नोहिपालित । स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥' इत्यमर । स्वेया पालयितार राजान जरासंध अनुजुर्वेत विडम्बयत । तस्यापि द्विमातृकवादिति भाव । विविधै कनकमणिरूपै नवविधैश्च अन्यस्मिन्देशान्तरे दुर्लभै वसुभि धनै धान्यैश्च समेधिना प्रवर्धिता वसुधा भूयेषु तान्मगधानाम जनपदान् अवगाह्य प्रविश्य विशृङ्खल निष्प्रतिबन्ध यथा तथा आमोदित सतोपित गिरीणा शैलाना व्रज समूह गिरिव्रजनामकराजधानी च येन तथोक्तमपि शृङ्खलाभि । पादबन्धनायसयञ्चै खेदित दुःख प्रापित महीभृता शैलाना राजा च पुल रुद येन तथोक्तम् । जरया चरमवयसा तप्त रुया पिशाच्या च घटित संयुक्त संयोजितश्च देहो यस्य यथोक्तमपि । देदीप्यमानेन बडेन सरवेन सपन्न समृद्ध । आशाना तृष्णानां दिशां च जेतारमपि । परार्याना अपहारे जागरितारं प्रवण मागध वैतालिकमपि । मगधाधिप च विगीतव्यापार गानशून्य निन्दितकर्माण च । हयोर्मानोरपत्य द्वैमातुरम् । 'मातृदत्तसख्यासभद्रपूर्वाया ' इत्यपत्वार्यं अण् उत्त्व च । महारथम् । 'आत्मान सारथि चाश्वान्तरक्षन्मुष्यति यो भट । स महारथसज्ञ स्यात्' इत्युक्त्वज्ञानलक्षित जरासंध पृथिवीनाथमेत्य प्रधन युद्ध ननाथ साचितवान् । नापते कर्तारि क्रिद्ध । अत्र रावस्यापि शब्दस्य विरोधसमुच्चयाधद्वयाभिधायकतया विराधाभासालङ्कार । श्लेषानुप्राणितधेति सक्तर । अत्र पुरा क्रिड वेनचिन्मुनिना दत्त फल द्विधा खण्डयित्वा खण्डमेकैक भुङ्क्वा अर्धमर्धं मातृभ्यां प्रमूय त्यक् शरीरखण्डद्वय जटानाश्या पिशाच्या एकीकृत जरासंधोऽभूदिति पौराणिकी कथानुसंधेया । 'वसुधनधाय-' इति पाठे 'वसू रसमौ धने वसु' इति काशात् धनशब्दवैयर्थ्यं छेदानुप्रास महधेति शेष्यम् ॥

तत्क्षणमिति । तस्मिन्नेव क्षणे तदक्षणम् । अत्यन्तसयोगे द्वितीया । हे कृष्ण, त्व अष्टादशकृत्वः अष्टादशवारम् । अभ्यावृत्तो शृङ्खलुश्च । दृष्टारजयोऽसि । लोकेरिति भाव । इतर त्वदन्योऽयमर्जुनस्तु किशोर बाल इति अतिरिचिप्रिया अत्यन्तशमया । 'अतितीक्ष्णतया' इति पाठे अतिक्रोपेनत्यर्थ । उमा-

१ 'मगधान्' इति पाठ. २ 'अधिगम्य' इति पाठ ३ 'हरिश्च' इति पाठ . ४ 'देहवन्मोदितम्' इति पाठ ५ 'जरासंध' इति नाम्नि वचिन्. ६. 'पृथ्वीनाथमुपेव' इति पाठ ७ 'अतिरिचिप्रिया' इति पाठ..

रितरः किशोरः' इति कृष्णावुभावप्यवधीर्ये हिडिम्बर्वककुटुम्बशोको-
दयादारभ्य प्रवीरजनकर्णिकामौक्तिकायमानकीर्तेरात्मनः संमुखी-
नं दृढतरपरिकरबन्धं जैरासंधं गन्धवहनन्दनः पञ्चदशदिनानि नि-
युध्य तेषां तृतीयभागपरिसंख्यानपदामिधेयेन सह योजयामास ॥

हते तस्मिन्मयो दीप्रा हरिप्रस्थमुपाययुः ।

आगामिनि मखे ह्वयमादित्सव इराग्रयः ॥ ३ ॥

कृष्णे गते यदुपुरीं क्षितिपानुजानां

जित्वा दिशः प्रतिनिवृत्तवतां चतुर्णाम् ।

कोशे ममुः परमसिप्रवरा गृहीता

दोष्णोर्वलेन महता न तु हेमपुञ्जाः ॥ ४ ॥

वपि कृष्णौ कृष्णार्जुनौ अवधीर्य तिरस्कृत्य हिडिम्बवक्रयो राक्षसयो सबन्धिनो
कुटुम्बयो. दारापत्यायो शोकस्य उदयादारभ्य । तटुमयवधाप्रनृतीत्यर्थं ।
प्रवीरजनस्य कर्णिका कर्णभूषण तस्या मौक्तिकानीवाचरन्ती मौक्तिकायनाना
किर्तिर्यस्य तस्य । अत एव आत्मन स्वस्य । भीमस्येत्यर्थं । तस्येव मुख्यविशे-
ष्यत्वादा मखशब्दयोर्व्यवधाने मुख्यविशेष्यपरत्वव्यवस्थापनाच्चेति भाव । समु-
खीनम् । 'यथामुखसमुखस्य दर्शन ख' इति स्वप्नेनादेशः । आभिमुख्यभाजं
दृढतर अतिगाढ परिकरबन्ध हस्तन्यासविशेष सञ्चदक्षिणपाण्योर्निकुञ्च्य
दक्षिणसव्यभुजप्रविन्यसनात्मको यस्य तम् । परिकरो मध्यबन्ध इति केचित् ।
जरासंधं गन्धवहनन्दनो भीम पञ्चदशदिनानि नियुध्य बाहुयुद्ध कृत्वा तेषां
पञ्चदशदिनाना तृतीयभागस्य दिवसपञ्चकस्य परिसंख्यान सख्याभिधायकं यत्परं
पञ्चतेति शब्द तस्य अमिधेयेन वाच्येन । मरणेनेति यावत् । योजयामास
सघटितवान् । भारयामासेत्यर्थं । 'समीरकुमार' इति पाठान्तरं प्रकान्तानु-
प्राप्तमङ्गादुपेक्ष्यम् ॥

हृत इति । तस्मिन् जरासंधे हते सति दीप्रा तज्जयेन प्रकाशमाना त्रय-
कृष्णमीमारुहना आगामिनि भविष्यति मखे रात्रसूये ह्वयं आदातुमिच्छव
आदित्सव अग्रय आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्रय इवेत्युन्प्रेक्षा । हरिप्रस्थं इन्द्र-
प्रस्थपुर प्रति उपाययु आगतवन्त ॥ ३ ॥

कृष्ण इति । कृष्णे यदुपुरीं द्वारका प्रति गते सति दिशश्चतस्रो जित्वा
प्रतिनिवृत्तवता इन्द्रप्रस्थं पुनरागताना चतुर्णां क्षितिपस्य घनंरात्रस्य अनुजानां
भीमारीना दोष्णो बाहो महता बलेन सत्त्वेन शौर्येण च गृहीता अतिप्रवरा

१. 'वक' इति नास्ति क्वचित् २ 'भु-नीते' इति पाठ . ३ 'जरासंध' इति
नास्ति क्वचित् ४. 'समाखुमारः' इति पाठ ५. 'पथान्' इति पाठ ६. 'परि'
इति नास्ति क्वचित् ७ 'दृष्ट्यावभूव' इति पाठ .

उपायनत्वेन नृपाय सर्वेदंत्तेषु वित्तेष्वखिलेषु भूपैः ।

पार्थस्य पुर्याः क्षितिरेव भेजे वसुधरावाचकवाच्यभावम् ॥५॥

नरदेवमगाजये प्रतीच्या नकुलेनैव वसूनि विस्तृतानि ।

दधदानकदुन्दुमिस्वनैर्द्या दलयन्नानकदुन्दुभेः कुमारः ॥ ६ ॥

हरिणा स ततः कृताभ्यनुज्ञो हविरादानुमिवागतेन साक्षात् ।

ऋमवेदिपुरोधसा समूहैः क्रतुमाहर्तुमुपक्रम प्रचक्रे ॥ ७ ॥

परं खड्गध्रेष्ठा एव कोशे खड्गपिधाने ममु मिलति स्म । हेमपुञ्जा उपायनत्वेन तत्तद्देश्यराजदत्ता धनराशयस्तु कोशे धनगृहे न ममु । अपरिमितत्वादिति भाव । 'कोशोऽर्द्धो कुड्मले खड्गपिधाने धनवेदमनि' इति विश्व । अत्र हेम पुञ्जाना खड्गाना च प्रसक्तस्य कोशमिलनस्य खड्गमात्र एव नियमनात्परिसख्या-लकार । स च कोशशब्द छेपभित्तिकालन्धखड्गपिधानधनगृहामेदाध्यवसायमूला विशयोच्यनुप्राणित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । वसन्ततिलकारुत्तम् ॥ ४ ॥

उपायनत्प्रेनेति । सर्वे नानादेश्यै भूपै राजभि अखिलेषु वित्तेषु धनेषु नृपाय धमराजाय उपायनत्वेन दत्तेषु उपहारीकृत्य समर्पितेषु सत्सु पाथस्य पुर्या इन्द्रप्रस्थसबन्धिन्या क्षिति भूमिरेव वसुधरेति वाचकस्य पदस्य वाच्य भाव अभिधेयत्वम् । वसु धरतीति व्युत्पत्त्या धनधारणरूप भेजे प्राप । सर्वत्र सर्वे सबस्तस्यपि राक्षे दत्तत्वेन वसुशून्यत्वादिति भाव । अत्रापि वसुधरत्व स्यान्न निपिध्य पापपुरभुव्यव नियमनात्पूर्ववत्परिसख्यालकारस्य असबन्धे सबन्धरूपानिधायोक्तेषु द्वयोरपि धर्मराजसंप्रदानकारित्वनृपकर्तृकसर्वस्वकर्म कोशायनीकारणान्मकपदार्थहेतुककाव्यङ्गिमूलकत्वादकैककारित्वत्वाच्च समप्राधान्य राकर ॥ ५ ॥

नरदेवमिति । विस्तृतानि यदूनि वसूनि दधत् गृह्णन् आनयदुन्दुभे वसु-देवस्य पुमार कृष्ण धानकाना पटक्षाना दुन्दुमीना भेरीणा खनैर्ध्वनिभि यां आकाश दृश्यन् भिदन् । पूरयन् धमिति यावत् । 'धानक पटक्षोऽरी स्यात्', 'भेरी री दुन्दुभि पुमान्' इत्युभयप्राप्यमर । प्रतीच्या दिश जये राति । तद्देश्यान् भूपार जितवतेत्यर्थ । नकुलेन सदैव नरदेव धर्मराज अगात् प्राप्त-वान् । औपच्छदतिकृतम् ॥ ६ ॥

हरिणेति । ततः कृष्णागमनानन्तरं स धर्मराज साक्षात् मूर्त्तौभूय हविरा-दानुमगताव स्थिता हारणा धीकृष्णेन शृणान्यनुज्ञ राह । अनुकरणायेति रूप । वसुधरतां सत्तद्धर्मतदनुष्ठानपूर्वापर्ययिदां पुरोधसा ऋत्विजा समूहै यद् क्रतु राजगुणं आहर्तुं कर्तुं उपक्रम आरम्भ प्रचक्रे । 'ऋमवेदिमि भेरिणो'

प्राग्वंशेऽप्युत्तमे तिष्ठन्प्राग्वंशं पुनराविशत् ।
 कुरीरशिरस्ता पत्न्या कुरुवीरः स दीक्षितः ॥ ८ ॥
 आघ्रातुमिच्छुरनलो हविरत्र रुच्य-
 मानीलधूमकुलनिर्गमनापदेशात् ।
 जग्धान्पुरा जतुनिकेतनमित्तिखण्डा-
 न्कुक्षिस्थितानिव ववाम गुरुनजीर्णान् ॥ ९ ॥
 तत्र प्रवर्ग्यजनितं दिवि धूमचक्र-
 मालक्ष्यते स्म विबुधान्प्रति पावकेन ।
 आनाकदुर्वहहविर्द्रविणेन वेगा-
 दाहानपत्रवलयं फिळ नीयमानम् ॥ १० ॥

इति पाठस्तु पट्टलानियतस्य वैतालीयविपनपादस्य ऋजाधिक्येन छन्दो-
 महादुपेक्ष्यः ॥ ७ ॥

प्राग्वंश इति । उत्तमे प्राग्वंशे हविर्गेहे तिष्ठन्नपीति विरोधः । प्राचां कुरु-
 ययालादिनां राज्ञां वंशे तिष्ठंश्चेत्याभासः । दीक्षितः स कुरुवीरः धर्मराजः कुरीरं
 जालं शिरसि यस्यास्तया पत्न्या द्रौपद्या सह प्राग्वंशं पुनः हविर्गेहं आविष्ता-
 त्प्रविष्टवान् ॥ ८ ॥

आघ्रातुमिति । अनलः अग्निः अत्र राजसूये रुच्यं आस्तायं हविः आघ्रा-
 तुम् । भक्षितुमित्यर्थः । इच्छुः सन् । पुरा लाक्षाग्रहदाहसमये जग्धान् भक्षि-
 तान् गुरुन् अतिसारान् अत एव अजीर्णान् जाठराग्निना अपक्वान् कुक्षौ
 स्थितान् जतुनिकेतनस्य लाक्षाग्रहस्य निर्त्तानां खण्डान् वासमन्तान्नीलस्य
 धूमकुलस्य यन्निर्गमनं बहिरुद्गमनं तस्य अपदेशात् व्याजात् वा उद्गिरति स्नेवे-
 ल्युत्प्रेक्षा सापहवा च । अत्र अग्नेरजीर्णंजतुग्रहमितिखण्डवमनोत्प्रेक्षायास्तृती-
 यसूक्तके 'क्षुत्प्रपीडयति मामपि धीरौ कुक्षिमेव' इति खण्डवदाहहेतुताया
 अग्नेः क्षुद्राघायाश्च संदर्भविरोधः सूक्ष्मधीगोचरः । वसन्ततिलकादृतम् ॥ ९ ॥

अत्रेति । तत्र राजसूये प्रवर्ग्येण होमात्मककर्मविशेषेण जनितं दिवि आकाशे
 धूमस्य चक्रं बलयान्कृति वृन्दम् । नाकस्य स्वर्गस्य पर्यन्तं आनाकं दुर्वहं बोद्धुम-
 शक्यं हविरेव द्रविणं धनं येन तेन । अत एव पावकेन विबुधान् देवान् प्रति
 वेगात् नीयमानं प्रापयमाणं आह्वानस्य पत्रं लक्ष्यमिवेत्युत्प्रेक्षा । प्रकृतिविकृति-
 भावाभावात्तादर्थ्ये षष्ठीसमासः । आलक्ष्यते स्म ददशे । लोकैरिति शेषः ॥ १० ॥

मेदस्विनं विपुलराण्डप्रभक्षणेन

देहं निजं चलयितुं शिखिनोऽक्षमस्य ।

उद्गम्य संज्वलितुमुत्तरवेदिकाया-

मालम्बनाय किल यूपवरोऽन्तिकेऽभूत् ॥ ११ ॥

विम्बेन सङ्गं विसपुष्पबन्धोर्नाथः कलानां न यथा विदध्यात् ।

तथैव देवास्ततृपुस्तदानीमत्यद्भुताना हविषा विशेषैः ॥ १२ ॥

सर्वेषु वर्णेष्वपि दातुरस्मात्संप्राप्तवत्स्वर्थमजातशत्रोः ।

न वर्णं एकस्तु कदापि लेभे नार्थं ऋतूनामिह सार्वभौमे ॥ १३ ॥

तत्र नानाजनपदमेदिनीवल्लभमष्टमुकुटमणिकिरणपल्लविते यज्ञ-

मेदस्विनमिति । विपुलस्य अतिविस्तारस्य राण्डवस्य वनस्य भक्षणेन मेदस्विनमतिमासल निज देहं चलयितुं अक्षमस्य असमर्थस्य शिखिन अग्ने । आहवनीयस्येति यावत् । उद्गम्य उत्ताय गत्वा उत्तरवेदिकाया सम्यक् ज्वलितुम् । अन्तिके । आहवनीयायतनोत्तरवेदिमध्ये इत्यर्थं । आलम्बनाय किल अवलम्बनायेत्युपेक्षा । यूपवर यज्ञियस्तम्भविशेष पशुबन्धनार्थं अभूत् वर्तते स्म ॥ ११ ॥

विम्बेनेति । कलानां नाथ चन्द्र विसपुष्पाणा पद्माना बन्धो सूर्यस्य विम्बेन मण्डलेन सङ्गं मेलनं यथा न विदध्यात् न क्षुर्यात् तथा तदानीं देवा अध्यादय अत्यद्भुताना हविषा विशेषैरेव । ननु चन्द्रकलाभिरित्यर्थं । तदपु तुष्यति स्म । राजसौमिकाल्पद्रुतहविर्भक्षणपूर्णादराणां चन्द्रकलापानप्रसक्त्यभावे सार्वकात्रिकपूर्णविम्बतया चन्द्रस्य सूर्यविम्बसङ्गं कलाप्राप्त्येव न प्रसज्यत एवेत्यर्थं । अत्र देवानां तादृशतृप्त्यसंबन्धेऽपि सबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । तथा चैव राजसूयो लोकोत्तर इति प्रतीतेरङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ १२ ॥

सर्वेष्विति । इह ऋतूनां सार्वभौमे राजसूये, वर्णेषु सर्वेषु प्राज्ञाणादपि अद्यावत्परेषु च दातुरस्मादजातशत्रो घमराशार्थं घम भूमिधेय च उप्राप्तवत्सु परस्तपि । एकं नवर्णं नकारस्तु अर्थं धनं निषेधं चामिधेयं कदापि न लेभे । एको वर्णो न लेभ इति नेति च । 'वर्णो द्विजादौ पुत्रादौ सुतौ वर्णं तु वाशरे,' 'अर्धोऽभिधेयैरेवस्तुभयोऽनतमृद्विषु' इत्युभयप्राप्त्यमरः । अत्र सर्ववर्णंशुलभार्थं तन्मुख्यसामग्रीशब्देऽपि नवर्णस्यार्थप्राप्तिरूपकार्यानुत्पत्तेर्विशेषोक्तिरलङ्कारः । स च कुलाक्षरयोर्धनमिधेययोश्च श्रेयनितिकामेदाप्यवसायगूणातिशयोक्त्यनुप्राप्ति इति तयोन्मस्य चात्राक्षिभाषणं संकरः ॥ १३ ॥

तत्रेति । नानाजनपदानां समस्तदत्तानां ये मेदिनीवल्लभमष्टं राजभेदां सेवां मुपट्टु शिखिरेषु मणीनां शिखिरे कान्तिमि पल्लविते रक्षिते तत्र तस्मिन्

वाटे त्रिपथगापृथातनूजाभ्यां नियुक्तो वैमात्रेयैर्भ्रातृभिर्जनुभवन्-
वनसवनेषु पृथक्पृथक्गाराधिततया स्वेनाप्यातिथ्यायामन्यमाणेन
वीतिहोत्रेणैव ज्वलता हेमपात्रेण परिष्कियमाणपाणितलः सह-
देवो निखिलभक्तजनकृत्यनिर्वहणभारेणैव निभृतावयवं सभ्यलो-
कलोचनपक्ष्मयुगलपङ्क्तिपरस्परवैमुख्यवदान्यरूपकोमलिमानं मह-
र्षिजनवल्यमध्यमहेन्द्रनीलरत्नं चिरंतनं पुमांसं सैमासाद्य प्रथमम-
र्घ्येण परिपूजयांचक्रे ॥

तावत्प्रकोपात्तरलाघरस्य प्रतिक्षितीशानभयानकस्य ।

वेदीभुवं तत्र विहाय वह्निश्चेदीशितुश्चित्तमिवाविवेश ॥ १४ ॥

सदसि न विहृतो यदच्युतोऽभूत्स तु परुपाक्षरमण्डलेन शत्रोः ।

यज्ञवाटे राजसूयशालायां त्रिपथगातनूजेन भीष्मेण पृथातनूजेन धर्मराजेन च
द्वाभ्यां नियुक्तः 'कृष्णमन्त्रे पूजय' इत्याज्ञप्तः । विरुद्धाया मातुरपत्यैः वैमात्रेयैः
भ्रातृभिः भीमार्जुनयुधिष्ठिरैः क्रमेण जनुभवने वने खाण्डवे सवने राजसूये च
तेषु पृथक् पृथक् प्रत्येकं प्रत्येकं आराधिततया संतर्पितत्वेन स्वेनात्मनापि आवि-
थ्याय पूजनाय आमन्त्र्यमाणेन आहूयमानेन वीतिहोत्रेण अग्निनेव स्थितेनेत्यु-
त्प्रेक्षा । ज्वलता हेमपात्रेण परिष्कियमाणं अलंकियमाणं पाणितलं यस्य सः ।
निखिलानां भक्तजनानां यानि कृत्यानि कार्याणि काङ्क्षितानि तन्निर्वहणेन संपा-
दनेनैव भारेणैवेत्युत्प्रेक्षा । निभृता निश्चला अवयवाः यस्य तम् । सर्वस्माद्गपू-
जनेऽप्यनुद्धतमिलर्धः । सभायां साधुः सभ्यः स चासी लोकः जनः तस्य लोच-
नानां यानि पक्ष्मयुगलानि तेषां पङ्क्तयोः परस्परवैमुख्यस्य अनभिमुखत्वस्य ।
निर्निमेषत्वस्येति भावत् । वदान्यो दाता रूपकोमलिमा शरीरसौन्दर्यं यस्य तथो-
क्तम् । निर्निमेषदर्शनीयसौन्दर्यमिलर्धः । महर्षिजनस्य वलयं मण्डलमेव कटक-
भरणं तस्य मध्ये महेन्द्रनीलरत्नमिति श्लिष्टाश्लिष्टपरम्परितरूपरुम् । चिरंतनं
पुमांसं पुराणपुराणं धीकृष्णं समानाद्य अर्घ्येण प्रथमं सर्वेभ्य आदौ परिपूजयांचक्रे
परिपूजितवान् । रूपकोत्प्रेक्षयोः संघट्टिः ॥

तावदिति । तावत् तत्क्षणमेव प्रकोपात् कृष्णस्याप्रपूजनजन्यात् तरली
अधरो ज्योष्ठी यस्य तस्य अतएव प्रतिक्षितीशाना प्रत्यर्धिपार्धिवानां भयानकस्य
भयंकरस्य चेदीशितुः शिशुपालस्य चित्तं वह्निः यज्ञियः तत्र यज्ञवाटे वेदीभुवं
आयतनप्रदेशं विहाय आविवेशेवेत्युत्प्रेक्षा । 'परवृद्धिमत्सरि मनो हि मानिनाम्'
इति न्यायादिति भावः ॥ १४ ॥

सदसीति । यत् यस्मात् सः अच्युतः कृष्णस्तु शत्रोः शिशुपालस्य पद-

१. 'त्रिपथा' इति पाठः. २. 'निमन्त्र्यमाणेन' इति पाठः. ३. 'निर्वाहभारेण'
इति पाठः. ४. 'इव' इति नास्ति कश्चित्. ५. 'युग्म' इति पाठः. ६. 'चिरत्नम्'
इति पाठः. ७. 'आसाद्य' इति पाठः.

बहिरवसदुपेत्य तच्छ्रुवोभ्यां बहुतरकुण्डलनीलरत्नलक्ष्यात् ॥ १५ ॥

अश्लीलवागिह संमाप्तिमती न वेति

संद्रष्टुकाममिव दानववैरिचक्रम् ।

कल्पान्ततिग्मकरकल्पमनल्पवेगं

कण्ठे विभेद् रैणकर्मणि दामघोषम् ॥ १६ ॥

इति तस्य दुर्मतेरायुषा सह समापिते सवनकर्मणि निर्मिता-
वभृथाप्लवनमुपदात्त्वेन दत्तपूर्वाणि वित्तान्युत्तमर्णानिव पुनर्द्विगुण-
मेव प्राहितान्सर्वानुर्वीपतीन्प्रस्थापितवन्त पौरव तमनुज्ञाप्य चैद्य-
निधनोत्सवेन सुदर्शनस्येव स्वपुरजनलोचनस्यापि नवास्रकणिकार्द्र-
तामनुभवितुमना इव सनातनः पुमान्पुरीं पुरानुभूतकुशस्यलीनाम्नीं
प्रतस्थे ॥

पाक्षरमण्डलेन निपुरवाक्यवृन्देन सदसि मनसीति वा विकृत रष्ट नाभूत् । तत्
तस्मात् कारणात् तत् परपाक्षरमण्डल उपेत्य शिशुपालात् कृष्ण प्रत्यागत्य तस्य
कृष्णस्य श्रुवोभ्या कर्णाभ्या बहि बहुतराणा कुण्डलयोर्नीलरत्नाना लक्षात्
व्याजात् अवसत् अवर्ततेवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्भ्या सापहवा च । नीचा-
वमानो न महता कौपायेति भाव । पुष्पिताम्ना ॥ १५ ॥

अश्लीलेति । तत् कल्पान्ततिग्मकररूप प्रलयाकृतस्य अनल्पवेग दान
ववैरिण श्रीकृष्णस्य चक्र (कर्तृ) इह शिशुपालकण्ठे अश्लीलवाक् निष्ठुरवाक्य समा-
प्तिमता समाप्ता वा न समाप्तिमतीवेति सद्रष्टु कामो यस्य तथोक्तमिवेत्युत्प्रेक्षा ।
रणकर्मणि वापलहे दामघोषस्यापत्य दामघोष शिशुपाठ कण्ठे विभेद ॥ १६ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण दुष्टा मति बुद्धि यस्य तथोक्तस्य तस्य शिशु-
पाठस्य आयुषा जीवितकालेन सह सवनकर्मणि राजसूये समापित समाप्तिं जीति
यति । निर्मित अवभृथे वीक्षात्ते आलवन ज्ञान येन तथोक्त उपदात्त्वेन उपायन-
त्वेन पूर्वं दत्तानि दत्तपूर्वाणि । स्वस्मा इति शेष । वित्तानि धनानि द्विगुण यथा
यथा प्राहितान् । प्रहेर्ष्यन्तात्कर्तारि क्त । अत एव उत्तमर्णान् ऋणप्रदातृनिव
स्थितार । तेषामेव दत्तद्विगुणप्राहित्वादिति भाव । सर्वानुर्वीपतीन् राज्ञ प्रस्था-
पितवन्तम् । निजनगरेभ्य इति शेष । त पौरव पुरवश्य धर्मराज अनुज्ञाप्य गच्छ
मीत्यावृच्छप सनातन पुमान् पुराणपुरेण कृष्ण चैवस्य शिशुपालस्य निधनेन
भरणेन य उत्सव तेन सुदर्शनस्य चक्रस्यैव स्वस्य पुरे द्वारकाया जनानां लोचन-
स्यापि । जात्येक्यचनम् । नवास्रकणिकामि आन दाभ्युविन्दुमि शोणित-
विन्दुमिद्य आर्द्रतां ऐक्य अनुमयितु इष्टु मनो यस्य तथोक्त इत्युत्प्रेक्षा । 'अद्य-

१ 'बहिरव सदुपेत्य' इति पाठ २ 'समाप्तिमती' इति पाठ ३ 'रणवीमनि
दामघोषम्' इति पाठ ४ 'पौरवस्वारि' 'मन्पौरलोचनस्यपि' इति पाठ .
५ 'अनुभावयितुमना' इति पाठ

अन्धभूपतनयोऽपि बलौघैर्हास्तितं पुरमवाप्य विलक्षः ।
सौबलि गिरमसौ बलवन्तं दुर्विचाररचनासु चचक्षे ॥ १७ ॥

अग्नेरपत्यमिति हेम यदाहुरेत-
न्मिथ्या न मातुल विरोधिमुखेऽनुभूतम् ।
तत्स्मर्यमाणमखिलक्षितिपोपनीतं
नक्तंदिवं ददति चित्तमिदं यतो मे ॥ १८ ॥

बलात्कुचं परिजहास सभावलोके
मां द्रौपदी मणिभुवि स्खलितं यदुच्चैः ।
तत्साधुजातमिति वक्तुमिव स्तुपां स्वां
मत्प्राणवायुरयमुत्क्रमणेच्छुरास्ते ॥ १९ ॥

मशुणि शोषिते' इति विश्वः । पुरा दृष्णवामात् पूर्वं अनुभूतं स्वीकृतं कुशस्थ-
लीति नाम यस्यास्तां पुरीं अधुना द्वारकानाधीं प्रति प्रतस्थे प्रस्थितवान् । 'अनु-
भावयितुमना इव' इति पाठेऽप्युक्त एवार्थः । पौरवन्तं 'पौरवं तम्' इति क्वचि-
त्पाठः । पौरा एवास्य सन्तीति पौरवन्तं पौरमानशेषमित्यर्थको व्यर्थविशे-
षणत्वादुपेक्ष्यः ॥

अन्धेति । असौ अन्धभूपतनयोऽपि दुर्बोधनोऽपि बलानां चतुरङ्गाणां
औघैः वृन्दैः हस्तितानि निर्मितं हास्तितं पुरमवाप्य विलक्षः धर्मराजैश्वर्यं दृष्ट्वा
विस्मयान्वितः सन् दुर्विचाराणां दुरालोचनानां रचनासु करणेषु बलवन्तं समर्थं
सुबलस्यापत्यं सौबलिं शकुनिं प्रति गिरं वाचं वक्ष्यमाणां चचक्षे उक्तवान् ।
चष्टेः कर्तरि लिट् । स्वागतावृत्तम् ॥ १७ ॥

अग्नेरिति । हे मातुल मानृघातः शकुने, हेम सुवर्णं अग्नेरपत्यं अग्निजन्य-
मिति यद्वानयमाहुः । जना इति शेषः । एतद्वानर्थं न मिथ्या नानृतम् । यतः
कारणात् अखिलैः क्षितिपैः राजभिः उपनीतं समर्पितं तेभ्यः करत्वेनानीतमिति
वा । विरोधिनां ज्ञातेः धर्मराजस्य मुखे राजसूये अनुभूतं दृष्टं तदिदं अग्निजन्यं
हेम स्मर्यमाणं सदेव । मयेति योज्यम् । मे मम चित्तं नक्तंदिवं रात्रंदिवम् ।
'अचतुर-' इत्यादिना निपातः । ददति । चित्तसतापं जनयतीत्यर्थः । ततो न
मिथ्येति योज्यम् । अत्र 'कारणगुणा हि कार्यगुणानारभन्ते' इति न्यायात्
'आत्मा च पुत्रनामासि' इति श्रुतेर्वा । अत्र प्रसिध्यमानतापकत्वप्रतिपादकोत्तर-
शान्त्यर्थेन हेमोऽग्निजन्यत्वसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काञ्चलिकम् । मनोब्वया-
दाहयोः श्लेषभित्तिकाग्नेदाह्यवसायमूलातिशयोक्तयनुप्राणितमिति द्वयोरङ्गाङ्गि-
भावेन सकरः ॥ १८ ॥

बलादिति । किञ्च सभायाः मणिमयसभायाः अवलोके दर्शनसमये मणि-
भुवि वज्रमुदिमे स्खलितं स्थले जलं जले स्थलं इति ध्रान्तम् । माम् । दृष्ट्वेति शेषः ।

अधुना युधि सेनाभिर्विधुन्वानो धैरातलम् ।

विधाय निधनं तेषां निगृहीयमिमो शुचम् ॥ २० ॥

इति निगद्य व्रीडाव्यथानद्योः संगमे निमग्नमेतमभग्नकैतव-
धेन्धुः गान्धारपतिरुत्तारयितुमेवमुत्तरमादत्त ।

जय्यतां कथमुपैति तेऽर्जुनो वत्स यद्युधि भयात्पलायिताः ।

केवलं हरिमुखा न नामतो वेगतोऽधि मरुतोऽभवन्सुराः ॥ २१ ॥

अपि च ।

तं वीक्षितुं जगति शक्रुयुरत्र के वा

भीमं प्रकोपधृतभीमगदाङ्कवाङ्मुम् ।

द्रौपदी वलान्तौ हासस्रोभात् चलन्तौ कुन्वी यस्मिन् तद्यथा तथा । उच्चैः परि-
जहास हासमकरोदिति यत्, तत् परिहसनं साधु उचितं जातमभूदिति । स्त्री-
स्त्रीया क्षुपां पुत्रपत्नीं प्रति वक्तुमिवेत्युत्प्रेक्षा । अयं मम प्राणमयो वायु उल्क-
मणेच्छुः निर्गमनेच्छान् सन् आस्ते । परैस्त्वमानो मानिनां मरणादतिरिच्यत
इति भावः ॥ १९ ॥

अधुनेति । अतोऽहमधुना सेनाभिः चतुरङ्गाभिः धैरातलं भूतलं विधुन्वानः
कम्पयन् सन् युधि युद्धे तेषां विरोधिनां धर्मराजादीनां निधनं मरणं विधाय
श्रुत्वा इमां शुचं शोकं निगृहीया निरुन्म्याम् । गृह्णातेर्निर्पूर्वादिभ्यश्च लिङ् ॥ २० ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण निगद्य उक्त्वा व्रीडाव्यथे लज्जादुःखे एव
नद्यौ तयोः संगमे निमग्नं एतं दुर्योधनं उत्तारयितुं तीरं प्रापयितुं अभग्नस्य
अप्रतिहतस्य कैतवस्य अज्ञविद्यायाः धनुः । तत्र कुशल इत्यर्थः । गान्धारस्य
देवविशेषस्य पतिः राजा शत्रुनिः एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण उत्तरं प्रतिवाक्यं एक
दृष्टीयतेऽनेनेत्युत्तरं श्रवणमिति श्लिष्टरूपकम् । 'कूदोर' इत्यप् । आदत्त गृहीत-
वान् । ददातेराहूर्वात्कृतेरि लङ् । श्लिष्टाश्लिष्टपरम्परितरूपकम् ॥

जय्यतामिति । हे वत्स दुर्योधन, ते । त्वयेत्यर्थः । अर्जुनः जेतुं शक्यो
जय्यः तस्य भावः सतां कथमुपैति । नोपलब्धेत्यर्थः । श्रुतः । यस्यार्जुनस्य युधि
भयार् पलायिताः । व्याज्ज्वलाहगमय इत्यर्थः । हरिमुखा इन्द्रादयः सुराः
नामत. केवलं नामैव महतः नामवन् किंतु वेगतः पलायनयेगादपि महतः
वयवः अभवन् । 'मरुदेवे मनीषे' इति विश्वः । गोऽर्जुन इति योज्यम् ।
उत्तरणाथसाधैर्दुर्बुद्धं काव्यश्लिष्टम् । रघोदत्तारणम् ॥ २१ ॥

अपि च । एतुत्तरेणान्वयः ॥

समिति । अपि च श्लिष्ट प्रकोपात् पूना भीमा भयं वत्स य गदा अङ्क विद्धं

१. 'भीमवन्तो' इति पाठः. २. 'रामतलम्' इति पाठः. ३. 'निधाव' इति पाठः.
४. 'तेषु' इति पाठः. ५. 'वन्तो' इति पाठः.

एकैकमुष्टिहतये स भवन्ति नालं

यस्याहवे वक्रवृहद्रथभूहिडिम्वाः ॥ २२ ॥

ताभ्यामुपास्यमानस्य तपसस्तनुजन्मनः ।

व्यापादेऽपि प्रसक्तिः का विशेषात्तादृशां रणे ॥ २३ ॥

तथाप्यहं तु तव च तेषां चै परस्परं विभवे परिपणनपदा-
धिरोहिणि क्षणादक्षममाणेन जगत्सामान्यतामक्षसंप्रदायेन तं
पराजयघण्टापथे संचारयिष्यामि ॥

वित्तै हृते दरिद्रास्ते विसृष्टा बन्धुभिः स्वयम् ।

विनाशं वा शुचा यायुर्विदेशं वाथ लज्जया ॥ २४ ॥

यस्य तादृशो बाहुर्ह्यस्य तथोक्तं तं भीमं वीक्षितुम् अत्र जगति लोके के वा
शक्रयुः समर्थाः । न केऽपि शक्रयुः । कृतः यस्य भीमस्य आहवे युद्धे एकैकस्यैव
मुष्टिहतये मुष्ट्याघाताय वक्रोऽसुरः, वृहद्रथभूः जरासंधः, हिडिम्बोऽसुरश्च,
ते त्रयः अलं पर्याप्ताः न भवन्ति सः । अत्रापि पूर्ववत्काव्यलिङ्गम् ॥ २२ ॥

ताभ्यामिति । ताभ्यां भीमार्जुनाभ्यां उपास्यमानस्य पार्श्वद्वये सैव्यमानस्य
स्वयं तपसस्तनुजन्मनः यमपुत्रस्य व्यापादे द्रोहचिन्तन एव प्रसक्तिः का ।
नास्तौल्यर्थः । विशेषात् तत्रापि तानिव परयन्तीति तादृशां लोकैकवीराणां संच-
न्धिनि रणे प्रसक्तिः का । दूरतोऽपाल्लेख्यर्थः । उभयत्रास्माकमिति शेषः ।
अत्र युधिष्ठिरे विशेषणद्वयस्य लोकैकज्ञप्यत्ताभिप्रायगर्भलापरिकरालंकारः ।
एवं द्रोहचिन्तनमात्रस्याप्यसंभवोक्तया रणे प्रसक्त्यभावस्य कैमुतिकन्यायसि-
द्धत्वादधीपत्यलंकारश्च । द्वयोस्तिलतण्डुलन्यायेन मेलनात्संसृष्टिः ॥ २३ ॥

तथापीति । तथापि तेषामजप्यत्वेऽपि तेषां युधिष्ठिरादीनां विभवे भाग्ये
तव विभवे च परस्परं परिपणनं द्यूतपणः तस्य पदं स्थानं अधिरोहतीत्यधिरो-
हिणि सति । पणत्वेन निर्दिष्टे सतीति यावत् । अहं तु जगतः सर्वस्य सामान्यतां
साधारण्यं अक्षममाणेन असहता । अनन्यसामान्येनेत्यर्थः । अक्षविद्यायाः
संप्रदायेन शिक्षानुपपन्नेन तं धर्मराजं पराजय एव घण्टापथः राजमार्गः तस्मिन्
क्षणात् संचारयिष्यामि । द्यूतेन सर्वमपहरिष्यामीत्यर्थः ॥

वित्त इति । वित्ते सर्वेभ्यो हृते सति । द्यूतेनेति शेषः । अनन्तरं दरिद्राः
ते पाण्डवाः बन्धुभिः मातृपुत्रादिभिरपि स्वयं विसृष्टाः सन्तः शुचा 'घनस्वजन-
त्यागजन्येन शोकेन विनाशं वा यायुः गच्छेयुः । लज्जया विदेशं परदेशं वा
यायुः । 'परिम्लाने माने मरणमथवा दूरगमनम्' इत्युक्तादिति भावः । अत्र
विनाशविदेशयोरेकदा गन्तुमशक्यत्वाद्विकल्पालंकारः—'विरोधे तुल्यबलयो-
र्विकल्पालंङ्कतिर्मता' इति लक्षणात् ॥ २४ ॥

१. 'तपस्यातनु' इति पाठः. २. 'मादृशान्' इति पाठः. ३. 'च' इति नास्ति
कश्चित्. ४. 'परस्परस्य' इति पाठः. ५. 'परिणयनपथा' इति पाठः. ६. 'ध्वदनन्दरम्
' इति इति कश्चित्.

त्वं ततस्तु सुखमात्मसंयुतैः सोदरैः सदृशसंख्यकाः समाः ।

नीरराशिहरिनीलमेखलां निःसपन्नमनुभुङ्क्ष्व मेदिनीम् ॥२५॥

इत्थंकारं रहसि कैल्पिते कैतवदुरध्वे तावुभावप्यनुधावितुं
दिव्यचक्षुषा तेनान्धेन वसुंधराधिपतिना नवमणिमण्डपिकाप्रवे-
शोत्सवव्याजादाहृतः सानुजो धर्मजः कुरुपत्तनमुपेत्य बन्धुतया
प्रत्युद्गम्यमानो दुस्तरं भाविवनवासवर्षमेकैकमेकैकेनै प्रणिपातपु-
ण्येन सुप्रतरं करिष्यन्निव पितृव्यं द्वादशकृत्वः पादयोः प्राणंसीत् ॥

अवभृथाभ्युक्कणैरिव नूतनैरधिगतामथ जालकमौक्तिकैः ।

स्वकवरीं द्रुपदस्य सुतापि सा सुबलजा पदयोः सैमनीयत ॥२६॥

त्वमिति । तत पाण्डवानामुक्तद्वयान्यतरप्राप्त्यनन्तरं त्वं तु नीरराशि
समुद्र एव हरिनीलमेखला इन्द्रनीलमयकाशी यस्यास्ता मेदिनी भूमिं आत्मना
संयुतै सोदरै अनुजै सदृशी तुल्या संख्या शतत्वात्मिका यासा ता सदृश-
संख्यका समा शतसवत्सरान् । शैपिक कप्प्रलय । 'भापोऽन्यतरस्याम्'
इति वैकल्पिको ह्रस्व । नि सपन्न नि शत्रुक अनुभुङ्क्ष्व पालय । भुजोर्विष्यधे
श्लोद । रथोद्धता वृत्तम् ॥ २५ ॥

इत्थमिति । रहसि इत्थंकारं उच्यते । आलोचनं वृत्तेत्यर्थं । 'अन्यथैव
कथमित्य मुष्टिद्वयप्रयोगश्चेत्' इतीत्यनुपपदात्करोतेर्णमुल् । कल्पिते । शकुनिदुर्योध-
नाभ्यामिति शेष । कितवस्य भावः कैतव तस्मिन्नेव दुरध्वे पुमां । 'धृतोऽद्भवे
कितव' इत्यमरः । तावुभौ शत्रुनि दुर्योधनमपि अनुधावितुं अनुदत्तं वेगेन
गन्तुं दिव्यं ज्ञानमयं चक्षुः यस्य तेन । ताभ्यां दुष्टभावः गमितेनेत्यर्थः । अन्धेन
वसुंधराधिपतिना धृतराष्ट्रेण नवाया धृतार्थं निर्मितायां मणिमय्या मण्डपिकायां
सभायां प्रवेशोत्सवस्य व्याजान् व्याजं कृत्वा । स्वग्लोपे पशमी । आहृतं
सानुजं धर्मजं सुषिष्ठिरं कुरुपत्तनं द्वास्तिनपुरं उपेत्य बन्धुतया बन्धुसमूहेन
प्रत्युद्गम्यमानं क्रियमाणं प्रयुक्तं यत् । दुस्तरं तरितुमशक्यं भाविति वृत्ते
पराजयेन भविष्यति वनवासो एकैकं वर्षं संवत्सरं एकैकेन प्रणिपातो मत्पुण्य-
तो सुप्रतरं करिष्यन् कर्तुमिच्छतिवैकुण्ठेशा । पितृव्यं पितृभ्रातरं धृतराष्ट्रं
पादयो द्वादशकृत्वं द्वादशवारं प्राणंसीत् प्रणतवान् । प्रपूर्वांशमते कर्तारि लुब्धः ॥

अवभृथेति । अव वा हरदस्य सुता शैपयसि नूतने प्रत्यये अवगृह्यस्य
रात्रगुणावभृथस्यास्य संबन्धिभिरभ्युक्कणैरिव स्थितं जायते नाम कैचभूयणे
संक्षिप्तं अधिगतां संगतां स्वस्य कवरीं कैचपाशां सुबलजायां गान्धार्यां पद-
योः सैमनीयतं प्रत्यपदि स्म । नमश्च ह्यस्य । अथ धावत्यनुगमिन्निताः मौक्तिकै-
ष्ववभृथभ्युक्तिदुर्वे रेशा । हृत्पितृभ्येन वृत्तम् ॥ २६ ॥

१ 'वै' इत्येवम्' इति पाठः २ 'यानुज', 'यानुज' इति पाठः ३ 'परीत्य'
इति पाठः ४ 'मौक्तिकैः' इति पाठः ५ 'उमानियत' इति पाठः .

अनुजाभिरनामयानुयुक्तेरभिनन्द्य ऋतुलामलालनाभिः ।

सदनाय ससर्जं तं विनीतं स घृताकारनिगूहनो महीपः ॥२७॥

तावन्मदीयतनुभेदिभटान्तहेतु-

वैरं मिथः प्रमविता कुरुभूसुजां श्वः ।

इत्यन्तराहतशुचेव दिशि प्रतीच्यां

मन्दायमानमहसा रविणा निपेते ॥ २८ ॥

दिग्धे संतमसैः सान्द्रैर्दिशापदिशचत्वरे ।

सर्वाः प्रजास्तदा राज्ञा समारुक्षन्द्दशा तुलाम् ॥ २९ ॥

मनुजावलीनयनवर्त्मने पुनर्मघवादिदेवममभावगोचराः ।

ककुभो विभेजुरमृतांशुभानवः क्षणमेव तं प्रथमशैलरोहिणः ॥ ३० ॥

अनुजाभिरिति । घृतं आकारस्य कपटभावजनितचेष्टायाः निगूहनं आच्छादनं येन स तथोक्तः स महीपः घृतराष्ट्रः अनामयस्य आरोग्यस्य अनुयुक्तेः प्रशस्य अनुजामिः । आनन्तर्येणोचरिताभिरित्यर्थः । 'ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रवन्धुमनामयम्' इति स्मरणादिति भावः । कृतोः राजसूयस्य यो लाभः अनुष्ठानं तत्संबन्धिनीभिः लालनाभिः प्रशंसामिः अभिनन्द्य श्लाघित्वा विनीतं विनयान्वितं धर्मराजं सदनाय उपकार्योयै ससर्जं प्रेषितवान् । औपच्छन्दसिकृतम् २७

तावदिति । तावत् तदानीं श्वः परस्मिन् दिने मदीयायास्तनोः मण्डलस्य भेदिनां भटानां अपरावर्तिनां अन्तस्य मरणस्य हेतुः । 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । युद्धेऽपराङ्मुखः शिरो योगाद्दिनति यः ॥' इति स्मरणादिति भावः । कुरूणां कुरुवंश्यानां भूसुजां राज्ञां पाण्डवानां धार्तराष्ट्राणां च मिथः अन्योन्यं वैरं विरोधः प्रमविता प्रकपेण भविष्यतीति हेतोः । अन्तः मनसि आहता संगता शुक् दुःखं यस्य तेनेवेत्युत्प्रेक्षा । मन्दायमानं क्षीयमाणं महः तेजो यस्य तेन रविणा सूर्येण प्रतीच्यां दिशि निपेते पतितम् । पतेर्भावे लिट् ॥ २८ ॥

दिग्ध इति । ततः सान्द्रैः संतमसैः तमोभिः दिशानां अष्टानां अपदिशानां तन्मध्यमागानां च चत्वरे प्रात्रणे दिग्धे लिप्ते सति तदा सर्वाः प्रजा दशा अन्धीभूतया राज्ञा तुलां घृतराष्ट्रसाहस्यं समारुक्षन् प्राप्तुवन् । रुद्धेः कर्तरि लुच् । उपमालंकारः ॥ २९ ॥

मनुजावलीति । ततः अमृतांशोः चन्द्रस्य भानवः किरणाः प्रथमशैलत् उदयात् रहन्तीति रोहिणः तस्मादाविर्भूताः सन्तः तं क्षणम् । तस्मिन्नेव क्षण इत्यर्थः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । मनुजावल्याः प्रजावृन्दस्य नयनयोः वर्त्मने ।

अथोपकार्यामधितिष्ठतोऽस्य संदर्शनायानिशमापतद्भिः ।

अशेषपौरैरतिवाल्मीकिरशेषि किञ्चिन्न तथा रजन्या ॥ ३१ ॥

धर्मजन्मा ततः कर्म निर्मायाहर्षुरतोचितम् ।

सभां स भासुरां पौरैर्भूपैश्चापाश्वेदिभिः ॥ ३२ ॥

तत्र चित्रीयमाणेष्वनल्पचैतुरिमजल्पाकेषु सभाशिल्पेषु दृशं
परिकल्पयतः प्रज्ञादृशं निरुपा मूर्ते तृतीयगुण इव दिविपदपम-

प्रचारयेत्यर्थं । मधवा इन्द्र आदि तेषां देवा इन्द्रादद्यादयं तेषां मम
भावस्य स्वीयत्वस्य गोचरा विषया ककुभ दिश पुनर्विभेजु । इयमैन्द्री इय-
मामेयी इत्यादिना विभागमकुर्वन्तित्यर्थं । पूर्वं तमोभित्वाप्तमेकीभूतत्वादिति
भावः । मञ्जुभाषिणी वृत्तम् ॥ ३० ॥

अथेति । अथ चन्द्रोदयानन्तरम् । उपकार्यामधितिष्ठत । उपवेशशालाया
वर्तमानस्यत्यर्थं । 'अधिस्त्रीदृश्यासा कर्म' इति द्वितीया । अस्य धर्मराजस्य
संदर्शनाय अनिश अविरत यथा तथा आपतद्भि आगच्छद्भि अत्यन्त वाल्म-
किरै सखीभि अशेष पौरैरेव किञ्चित् कैश्चित् । कतिभिरिति यावत् । अशेषि
शिष्टम् । तथा रजन्या रान्या तु नाशेषि । तेषां बहुत्वादस्याश्च परिमितत्वादिति
भावः । किञ्चिदिति इपदपीत्यर्थं । राज्ञावपि योज्यम् । उभयत्र 'अव्ययादा-
पसुप' इति तृतीयाया उक्त् । अत्रोभयत्र प्राप्तस्य शेषीभवनस्य पौरमात्रे नियम-
नात्परिसंख्यासंकारः ॥ ३१ ॥

धर्मजन्मेति । ततः प्रमाते धर्मात् जन्मात् जन्म यस्य स युधिष्ठिर अह-
मुंखे प्रात उचित कर्तव्य कर्म ज्ञानसंख्यावन्दनादि निर्माय वृत्त्वा पौरै अश-
वेदिभि घृतविद्यावृत्तलै भूपै राजभिश्च भासुरां सभा घृतशाला आप प्राप्त-
वान् । पौरैर्भूपैरश्वेदिभिथेति वा योजना । 'अश्वेदिभि' इति पाठे अश्वे
पाशकै दीव्यन्ति श्रीहन्तीसश्वेदिभिरित्युक्तेन योजना । यत्तु 'चापाश्वीक्षिभि'
इति पाठे 'आश्वत्था चारुणाश्रमागविहारिभि' इति नृसिंहव्याख्यानम्, तदप्रक-
तासंगते तस्यैवाशास्यम् ॥ ३२ ॥

तत्रेति । तत्र सभायां अनल्पानां मदता चतुरिम्णां चानुर्याणां जल्पाकेषु
प्रख्यापकेषु । तत्रिधापेधिति यावत् । 'स्याञ्जराकस्तु पाचाल' इत्यमरः । अत
एव चित्रीयमाणेषु आश्चर्यकरेषु । 'नमो वरिवधिप्रव सपच्च' इति कथञ्चन्तात्प-
ट शान्त् । 'कथञ्चि च' इतीत्यम् । सभायां आस्थानमण्डपस्य शिल्पेषु निर्माण-
विशेषेषु दृशपरिकल्पयत प्रचारयत । तानि तानि शिल्पयानुर्यानि पश्यत इत्यर्थः ।
प्रज्ञादृशं निरुपा पृथगदृश्य सर्वापे । 'अभित परित -' इत्यादिना द्वितीया । मूर्ते
घटीरपारिणि तृतीये गुणे तमपीव स्थित इत्युपदेशः । दिविपदपमस्य इन्द्रस्य
वा नीलरूपद नीलरत्नाभि तन्मये आगने पीठ निर्मादन उपविशत । अगुप्य

१. 'शक्' इति पाठ . २ 'भूव प्रापाश्वदरि' इति पाठ . ३. 'चादिम'
इति पाठ . ४. 'इन्द्र' इति पाठ . ५. 'गुण इव तृतीय' इति पाठ

नीलहृत्पदासने निषीदतोऽमुष्य कुरुकुलप्रदीपस्य प्रतीपं निविश-
मानः शकुनिः स्थानाद्भ्रंशयितुं साक्षात्कृतंसंनिधी रिक्तमध्यमवर्णया
तदीयाभिख्यया वाच्यो ग्रहविशेष इव प्रासङ्गिकेन पथा दुरोदर-
विहारेऽवतारमचिरमभिरोचयामास ॥

अथ सदसि महत्या चाज्ञयासौ नियत्याः

सुमतिमपि विमुह्य द्यूतमार्गे प्रवृत्तम् ।

बहुषु जनपदेषु प्राप्नुवत्सु ग्लहत्वं

सपदि सुवलसूनुर्धर्मसूनुं विजिग्ये ॥ ३३ ॥

एकेन यत्सुवलभूर्युगपद्रहीतु-

मक्षेण सर्वविषयानृपतेरशक्नोत् ।

कुरुकुलप्रदीपस्य धर्मराजस्य प्रतीपं अभिमुखं प्रतिकूलं यथा तथा निविश-
मानः उपविशन् प्रविशंश्च स्थानात् ऐश्वर्यात् भ्रंशयितुं च्यापयितुं साक्षात् मूर्ती-
भूय कृतः संनिधिः समीपवर्तित्वं येन सः रिक्तः शून्यः मध्यमवर्णः कुकारः
यस्यां तथा तदीयया शकुनिशब्दसंबन्धिन्या अभिख्यया नाम्ना । कुकारशून्येन
शनिरिति संज्ञाशब्देनेति यावत् । वाच्यः प्रतिपाद्यः ग्रहविशेषः शनैश्चर
इव स्थित इवेत्युत्प्रेक्षा । शकुनिः दुर्योधनमातुलः प्रासङ्गिकेन पथा । तत्तत्प्र-
स्तावपारम्पर्येण दुरोदरविहारे द्यूतक्रीडायां अवतारं प्रवेशं अचिरं सत्वरं अभि-
रोचयामास । तदभिलाषं जनयामासेत्यर्थः ॥

अथेति । अथ अनन्तरं महत्यां सदसि समायाम् । 'क्षीनपुंसकयोः सदः'
इत्यनुशासनात्सदःशब्दस्य स्त्रीत्वम् । असौ सुवलसूनुः शकुनिः शोभना कर्तव्या-
कर्तव्यकोविदा मतिः बुद्धिः यस्य तद्योक्तमपि नियत्याः दैवस्य आज्ञया गत्या
विमुह्य मौढ्यं प्राप्य द्यूतमार्गे दुरोदरविहारे प्रवृत्तं धर्मसूनुं युधिष्ठिरं बहुषु
जनपदेषु नानादेशेषु ग्लहत्वं पणत्वं प्राप्नुवत्सु । पणकृतेष्वित्यर्थः । सपदि द्रुतं
विजिग्ये जितवान् । जयतेः कर्तरि लिट् । 'सँल्लिटोर्जेः' इति कृत्वम् । यद्वा
'धर्मसूनुं विमोह्य' इति पाठमाश्रित्य योज्यम् । अत्र जनपदानामेव कर्मत्वम् ।
दुर्लभ्या दैवगतिरिति भावः । मालिनी वृत्तम् ॥ ३३ ॥

एकेनेति । सुवलभूः शकुनिः एकेन अक्षेण पाशकेन इन्द्रियेण च । 'अक्षं
रथात्रे सेनायां पाशकेन्द्रिययोरपि' इति विश्वः । नृपतेः युधिष्ठिरस्य संब-
न्धिनः सर्वान्विषयान् । देशान् शब्दादींश्च । युगपत् एकदा प्रहीतुं स्त्रीकृतं ज्ञातुं
च अशक्नोत् समर्थोऽभूदिति यत् । 'विषयो देशशब्दायोः' इति विश्वः । अस्मादे-
काक्षेणैकदा सर्वविषयग्रहणात् परं अन्यत् वस्तु परमाद्भुतेति यद्वाचकं पदं

१. 'सनिधिरमध्यम' इति पाठः. २. 'वाच्य इव ग्रहविशेषः' इति पाठः.

३. 'अचिरात्' इति पाठः. ४. 'अनुदया' इति पाठः. ५. 'प्राप्तवत्सु' इति पाठः.

अस्मात्परं जगति वाच्यतयाभ्युपेत्य

तिष्ठेत किं नु परमाद्भुतवाचकाय ॥ ३४ ॥

प्रतिदेवनमेवमेव भूषाः प्रचुरान् रत्नचयाश्च हेमराशीन् ।

सहजान्सह जाययास्य जित्वा स तु गान्धारपतिर्जगर्ज हर्षात् ॥ ३५ ॥

तत्रान्तरे

घटीचेटी नोऽभूद्बहुपतिवधूटी ह्रुपदजा

वराकीं तामत्रानय परिपदीत्यग्रजगिरम् ।

हरन्द्वैतीयीकः सुबलतनयासूनुषु जवा-

त्समुत्तस्यौ साक्षाद्देवनिभवतीर्णो यम इव ॥ ३६ ॥

तस्मै वाच्यतया अर्थत्वेन अभ्युपेत्य आगत्य तिष्ठेत वर्तेत किम् । न तिष्ठेदेवेत्यर्थः । केचित्तु 'परं आ अद्भुत-' इति छित्वा 'आ' इति यत् अद्भुतस्य वाचक तस्मै परं अत्यन्त वाच्यतयेत्यर्थः । 'आकार सर्वमे भाव ईपदर्शे च विस्मये' इति विश्व । अद्भुतमपश्यता शृण्वता वा । आ इत्याश्चर्यामिलापकशब्दोच्चारण प्रतिक्षमित्वाहुः । तत्र पुनरुक्तिवारणाय परशब्दस्यालान्तिकत्वार्थवर्णनेऽपि तस्यावसान एवान्वयात्प्रवृत्तासंगतिः । बहुतरचतुरङ्गवलेन चिरेणाप्यसाध्यस्य युधिष्ठिरसर्वदेशापहारस्य एकाक्षेण पद्मनिरपीन्द्रियैर्युगपदसमाविन शब्दादिपञ्चकज्ञानस्यैकेन्द्रियेण वासपादनरूपस्य परमत्वस्य अद्भुत एवान्वयस्य ग्रन्थकारामिमत्त्वादिति सुधीभिराल्लेचनीयम् ॥ ३४ ॥

प्रतिदेवनमिति । स गान्धारपतिः शकुनिस्तु देवने देवने प्रतिदेवन प्रत्यक्षश्रीढायाम् । वीप्सायामव्ययीभावः । एव उक्तप्रकारेण अस्य घर्मराजस्य भूषा भूषणानि प्रचुरान् बहुशान् रत्नानां चयान् राशीन् हेमराशीन् जायया द्रौपद्या सह सहजान् भीमार्दीन् च जित्वा हर्षाज्जगर्ज सिंहनादं चक्रे । औपच्छन्दतिकृतम् ३५ तत्रान्तरे । इत्युत्तरेणान्वयः ॥

घटीति । तत्र तस्मिन्तरे युधिष्ठिरसर्वस्वत्रयशाले षड्भूजा पतीना वधूटी भार्या ह्रुपदजा द्रौपदी न अस्माकं घटीचेटी जलकुम्भाहरणदासी अभूत् । घटीचेटीनामेव बहुपतित्वात्तथोक्तम् । वराकीं तुच्छां ता द्रौपदीम् अत्र परिपदि एतत्सभार्या आनय प्रापय । इति उक्तप्रकारं अत्रत्यस्य दुर्योधनस्य निरेषापय हरन् एहन् । सदाशां बहुमिति यावत् । अत एव अवनि भूमिं अवतीर्णं प्राप्तं साक्षात् प्रत्याग यम इव स्थितं सुबलतनयाया गान्धार्या सूनुषु द्वितीय एव द्वैतीयकं दुःशासनः । 'तीयादिकम् स्वार्थं वाच्य' इतीकम् । अत्रान्तमुत्तस्यौ समुत्पितवान् । द्रौपद्यानयनायेति शेषः । अत्रिण्परिणीकृतम् ॥ ३६ ॥

१ 'रत्नमयांश्च इति पाठः' २ 'वीशान्' इति पाठः ३ 'तत्रान्तरे' इति नास्ति इति च. ४ 'परणिम्' इति पाठः

दृष्ट्वा मिया सदसि धावनमाचरन्त्याः

कैश्ये चकार स कराङ्गुलिमानताङ्ग्याः ।

वक्षोरुहेषु च महीपपुरध्रिर्वर्गा

नासाग्रसीन्नि सुधियश्च नदीसुताद्याः ॥ ३७ ॥

तत्र स दुर्मेधा बलवदौकर्षणोद्भिदुराणि खेदपृपन्तीव भूपाजाल-
कमुक्ताफलानि धारयन्त्याश्चिकुरभारात्करतलेनिष्पीडननिर्गलितां
कालिमधारामिव निर्भरकुवलयगर्भकमाल्यरसक्षरीमश्रुभिः सह वर्ष-
न्त्यास्तस्याः पातिम्रलक्ष्मीनिवासस्फटिकप्राकारमिव दुकूलमप्यौ-
हर्तुं प्रावर्तत ॥

तादृक्षे समुपस्थिते परिभवे सभ्येषु वाचयमे-

प्राध्यायत्सु विषेर्वलं स्वदयितेष्वन्येष्वशक्तेष्वपि ।

निश्चित्यार्तिमता गति यदुपतिं नीव्या करौ कुर्वती

सा चक्रन्द तदोच्चकैरिहँ हरे त्रायस्य हा भामिति ॥ ३८ ॥

दृष्ट्वेति । दृष्ट्वा त आगत वीक्ष्य मिया मयेन सदसि सभाया धावन इत्यतः
पलायन आचरन्त्या बुर्वन्त्या धानताङ्ग्या द्रौपद्या कैश्ये केशपाशे स दुःशासन
कराङ्गुलि चकार । करामेण वेणीं गृहीतवानित्यर्थः । महीपस्य धृतराष्ट्रस्य पुरधि-
वर्गा अन्तःपुरस्त्रीसभा वक्षोरुहेषु कुचेपु कराङ्गुलिं चक्रुः । दुःखादिति भावः ।
नदीसुताया भीष्मादयः सुधियः सज्जनाश्च नासाया नातिकाया अग्रसीन्नि
अग्रदेशे कराङ्गुलिं चक्रुः । अहो दुर्लभ्यता देवस्येलाधर्यादिति भावः ॥ ३७ ॥

तत्रेति । तत्र सभाया दुष्टा मेधा बुद्धिर्यस्य तथोक्तः दुर्मेधा । 'नित्यमति-
च्छ्रजामेधयो' इत्यतिच् । स दुःशासन बलवत् दृढ आकर्षणेन उद्भिदुराणि
अद्भुरितानि खेदस्य पृपन्ति विन्दुनि इव स्थितानि भूपाया जालकस्य मुक्ता-
फलानि धारयन्त्या चिकुरभारात् केशपाशात् करतलेन निष्पीडनात् निर्गलिता
कालिम्र नैत्यस्य धारामिव स्थिता निर्भराणि सान्द्राणि कुवलयानि गर्भे मध्ये
मस्य तस्य तादृशगर्भस्य । तन्मयस्येत्यर्थः । शैपिक कप् । माल्यस्य रसक्षरी
मकरन्दधारा अश्रुभिः सह वर्षन्त्या तस्या द्रौपद्या पातिम्रलक्ष्म्या यो
निवास गृह तस्य स्फटिकमय प्राकारमिव स्थित दुकूल घवलागुक आहर्तुं
आकण्डु प्रावर्तत उपकान्तवान् । उत्प्रेक्षान्नयससृष्टिः ॥

तादृक्ष इति । सा द्रौपदी तादृक्षे तथाविधे परिभवे अवमाने समुपस्थिते
प्राप्ते सति सभ्येषु भीष्मादिषु सभाननेषु वाचयमेषु तूर्णोभयत्सु सत्सु । धर्म-

१ 'वर्गो' इति पाठ २ 'आकर्षणभयोद्भिदु' इति पाठ ३ 'जालक' इति
नास्ति क्वचिद्, ४ 'भरात्' इति पाठ ५ 'अपहृतम्' इति पाठ ६ 'तमुच्चकै' इति पाठ. ७ 'यदुपति' इति पाठ.

तस्याः सभायां द्वियमाणवस्त्रात्तन्व्या नितम्बात्सहसाविरासीत् ।
 कंसारिकारुण्यपयःपयोधेः कल्लोलमालेव दुकूलपङ्क्तिः ॥ ३९ ॥
 हृते हृते वाससि हृद्यरूपं वासोऽन्तरं यद्वयुधे वराङ्गयाः ।
 नरस्य तेनैव न कस्य तत्र चित्तस्य नाव्योऽजनि चित्रपूरः ॥ ४० ॥

अदृश्यस्यापहारेऽपि वर्धितानेकवाससः ।

अम्बरप्रायता तस्या मध्यस्योभयथाप्यभूत् ॥ ४१ ॥

सौक्ष्म्यस्य निर्धारणाद्युच्येति भावः । खदयितेषु युधिष्ठिरादिषु विधेः देवस्य बलं दुर्लभमहिमानं आध्यायत्सु चिन्तयत्सु सत्सु । 'स्वाचिन्ता स्मृतिराध्यानम्' इत्यमरः । अन्येषु उदासीनेषु अशक्तेषु सत्सु । यदुपतिं श्रीकृष्णं आर्तिमतां दुःखवतां गतिं परायणं निश्चितम् । नीव्यां बद्धप्रन्थी करौ द्वावपि कुर्वती । कराम्यां नीवीं संगृह्णन्ती सतीत्यर्थः । इह अस्मिन् अवमानसमये हे हरि, मां त्रायस्व रक्ष । हा इति खेदे । इति उक्तप्रकारं तदा उच्चकैः गलितकण्ठं यथा तथा चक्रन्द शरोद । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३८ ॥

तस्या इति । अथ सभायां द्वियमाणं आकृष्यमाणं वस्त्रं यस्मात्तस्मात्तस्याः श्रीकृष्णं शरणं प्रपन्नायाः तन्व्याः द्रौपद्याः नितम्बात् । कंसारेः श्रीकृष्णस्य कारुण्यमेव पयःपयोधिः क्षीराब्धिः तस्य कल्लोलानां महातरङ्गानां माला पङ्क्तिरिव स्थितेत्युत्प्रेक्षा । दुकूलानां क्षौमवस्त्राणां पङ्क्तिः सहसा सत्तरम् । हरिसरणक्षण एवेति यावत् । आविरासीत् प्रार्दुर्बभूव । प्रसन्ने भगवति किं दुर्लभमिति भावः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ३९ ॥

हृत इति । यत् यस्मात् वराङ्गयाः द्रौपद्याः वाससि बद्धे एकैकस्मिन् हृते हृते सति । वीप्सायां द्विर्भावः । हृद्यरूपं वासोऽन्तरं अन्यद्वासः वयुधे आविर्बभूव । तेन कारणेन प्रत्यपहारं वस्त्रान्तराविर्भावरूपेण चित्रपूरः आश्चर्यरसप्रवाहः तत्र सभाया कस्य नरस्य संबन्धितचित्तस्य नावा तार्थः नाव्यः अगाधः नाजनि नाभूत् । सर्वस्याप्यजन्येव । सर्वेऽप्यलाक्षर्यान्विता बभूवुरित्यर्थः ॥४०॥

अदृश्यस्येति । अदृश्यस्य निसर्गतः सौक्ष्म्येण द्रष्टुमयोग्यस्यापहारे वस्त्राणामपकर्षणे सत्यपि वर्धितानि हरिकरणयाविर्भूतानि अनेकानि वासांसि यस्य तयोक्तस्य तस्याः द्रौपद्याः मध्यस्य उभयथा निसर्गाददृश्यत्वेन अनेकवातोवर्धनेन च द्विधापि अम्बरप्रायता आकाशसाम्यं अम्बराणां वस्त्राणां प्रायो बाहुल्यं यस्मिन् तस्य भावः तस्मात् बहुवचनवत्त्वं पेल्यर्थः । अभूत् आसीत् । 'अम्बरं व्योमि वाससि', 'प्रायो बयसि बाहुल्ये साम्ये निरञ्जनमते' इत्यमरविश्वप्रकाशौ । सतां मानमज्ञाय दुरात्मभिधित्तसं दैवेन मज्यत इत्यत्र इदमेव साक्षि । यश्रीपदीमध्यरिदृशुणा दुःशासनेन शृतं द्रौपद्या वस्त्रापहरणं दैवेन भग्नमिति । 'तस्य' इति मध्यविशेषणत्वेन पाठान्तरं व्यर्थविशेषणत्वेनोपेक्ष्यम् । आत्रादृश्यत्ववज्रप्राशुर्ययोर्विशेषणगत्वा अम्बरप्रायत्वं प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुकं कान्यछिन्नम् । अस्य

चैलानि कर्पश्चिरमन्वसूनुस्तस्यास्तु नम्रंकरणः स नाभूत् ।

श्रमात्स्खलित्वा धरणौ पतन्सन्दन्तावलेरेव जनत्रजानाम् ॥ ४२ ॥

अथ तथाभूतपरुपयोपाभिपङ्गरोपकलुपेण पृषदश्वजनुपा परिपदि
भीषणमेवं वभापे ॥

उरसि स्खलद्रूपमलं मृगाक्ष्याः समितावस्रमिदं यथाहमक्ष्या ।

द्विपतः कचकर्पिणोऽप्यमुष्या रसनेनानुमवेयमेवमेव ॥ ४३ ॥

किं च सरसीव चैलत्कयन्वयन्धुरे समराजिरे तामरसच्छदानिव
शतमपि विमतानेतान्हेमन्त इवाहं धार्तराष्ट्रशब्दशेषां महागदापत्तिं
गमयिष्यामीति ॥

वस्त्राकाशयोर्बाहुल्यसान्वयोश्च मेदेऽपि श्लेषभित्तिरुया मेदाप्यवसायादतिशयोक्ति-
मेदद्वयेन संसृष्टिः ॥ ४१ ॥

चैलानीति । सः अन्यसूनुः दुःशासनः चैलानि द्रौपद्या वस्त्राणि चिरं कर्पन्
सन् तस्याः द्रौपद्याः नम्रंकरणः विवस्त्रत्वकारी नाभूत् । किन्तु श्रमात् वस्त्राण-
कर्पणजन्यात् स्खलित्वा संश्रुभ्य धरणौ भुवि पतत् सन् जनत्रजानां जनसंधानां
दन्तानामावलेः पङ्केरेव नम्रंकरणोऽभूत् । तं वीक्ष्य पतितं विवृतदन्तपङ्क्तिं जह-
युर्जना इत्यर्थः । अत्र द्रौपदीजनदन्तावल्पोः प्रसक्तस्य नमोकरणस्य जगद-
न्तावल्यामेव नियमनात्परिसंख्यालंकारः ॥ ४२ ॥

अथेति । अथ तथाभूतेन तादृशेन । 'भूतं पिशाचे सादृश्येऽपि' इति विश्वः ।
परुपेण क्रूरेण योपाया द्रौपद्या अनिपङ्गेण पराभवेन यो रोपः तेन कलुपेण
विकृतचित्तेन । पृषदश्वत् वायोः जनुः जन्म यस्य तेन भीमेन । परिपदि सभायां
भीषणं भयंकरं यथा तथा । एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण वभापे । प्रतिज्ञातमित्यर्थः ।
भापतेर्भाषे लिट् । 'पृषदश्वो गन्धवहः', 'जनुर्जननजन्मानि' इत्युभयत्राप्यमरः ॥

उरसीति । समितौ सभायां मृगाक्ष्याः द्रौपद्याः उरसि वक्षसि स्खलत्
पतत् क्षुभ्यश्च ऊष्मलं संतापातिरेकादत्युष्णम् । इदं अस्त्रं अशु अहं अक्ष्या
लोचनेन यथा अन्वभवं अपदस्य एवमेव अनुष्या द्रौपद्याः कचकर्पिणः द्विपतः
दुःशासनस्यापि उरसि स्खलत् ऊष्मलं अस्त्रं शोणितं रसनेन जिह्वया अनुमवे-
यम् । पित्रेयमित्यर्थः । अत्र केवलप्रकृतश्लेषः । औपचन्दसिकं वृत्तम् ॥ ४३ ॥

किं चेति । किं च चलद्भिः नृत्तद्भिः कवन्धैः निःशीपंकलेवरैः जलैश्च धन्धुरे
विषमे सरसीव समराजिरे युद्धाङ्गणे विमतान् विरोधिनः शतं एतान् दुर्योधनादीन्
तामरसस्य पद्मस्य च्छदान् दलानीव अहं हेमन्तः ऋगुरिव । धार्तराष्ट्र इति शब्दः
नामपदं शेषः अवशिष्टः यस्यां ताम् । महत्या गदया आपत्तिं आपदम् । अन्यत्र

१. 'चैलानि' इति पाठः. २. 'कर्पणो' इति पाठः. ३. 'विचलत्' इति पाठः.

४. 'च्छदानीव' इति पाठः.

तत्र सुत्राग्णः पुत्रोऽप्येवं प्रतिजज्ञे ॥

उत्सेकात्कृतहस्ततालममुना गान्धारपुत्रीभुवा

राधासूनुरसौ जहास सदसि ग्राम्यं द्रुवन्त्यत्ततः ।

यस्या जात्वपि देहिनोऽभ्युदितता नैवाभिनिर्मुक्तता

स्याता द्वे अपि गाण्डिवो मम तु ता निद्राममु नेष्यति ॥४४॥

इति तयोस्तादृशेन वीरवादेन 'अयि, सुप्रमिहास्व' इति कैर-
स्फालननिर्दिष्टे सैक्यिन्येव तव मृत्युः स्यादिति सुयोधन प्रति

महता गदेन रोणेण हिमरूपेण आपतिं च । गमयिष्यामि प्रापयिष्यामि इति
वभाष इति पूर्वेण सबन्ध । 'धार्तराष्ट्रोऽचिते हस्ते घृतराष्ट्रमुतेऽपि च', 'गदो
भ्रातरि विष्णो स्यादामये चायुधे गदा' इत्युभयत्र विश्व । अनेकेवेयमुपमा
श्लिष्टविशेषणा च ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन्नत्र समये सुत्राग्ण इन्द्रस्य पुत्र अर्जुनोऽपि एव
वक्ष्यमाणप्रकारेण प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञातवान् । प्रतिपूर्वाज्जानाते कतरि लिट् ॥

उत्सेकादिति । असौ राधासूनु कर्ण अमुना गान्धारपुत्रीभुवा दुर्योधनेन
सह सदसि ग्राम्य असभ्य वाक्य द्रुवन् सन् कृता हस्ताभ्या ताला शब्दविशेषा
यस्मिन्स्वतया यत् यस्मात् जहास हसति स्म । तत कारणात् यस्या निद्राया
देहिन जन्तो जातु कदाचिदपि अभ्युदितता स्योदय अभिनिर्मुक्तता तदस्व-
मयथ । द्वे अपि नैव स्याताम् । पुनर्वृद्धस्य हि तयो प्रसक्तिरिति भाव । ता
कीर्णा निद्राम् । मृतिमिति यावत् । अमु राधासूनु मम गाण्डिवस्तु नेष्यति गम-
यिष्यति इति प्रतिजज्ञे इति पूर्वेण सबन्ध । 'मुते यस्मिन्नस्वमेति मुते यस्मिन्नु
देति च । अशुमानमिनिर्मुक्तोऽभ्युदितश्च यथाक्रमम् ॥' इत्यमर । अत्र कर्ण-
निधनस्य तादृशभङ्गात्तरेण कथनापर्यायोक्तयलकार — 'पर्यायोक्त तु गम्यस्य
वचो भाग्यन्तरेण यत्' इति लक्षणात् । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ४४ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण तयो भीमार्जुनयो तादृशेन तथाविधेन
वीरवादेन प्रतिज्ञावाक्येन अयि द्रौपदि, इह मम सक्थिनि सुख यथा तथा आस्व
उपविश इति करस्य करतलस्य आस्फालनेन शशब्द स्पर्शनेन निर्दिष्टे निर्दिष्टे
सक्थिनि ऊरावेव तव मृत्यु मरण स्थान् भूयात् । इति उक्तप्रकारेण याज्ञसेन्या
द्रौपया सबन्धिना सुयोधन प्रति दुर्योधनमुदिस्य शपेन च यद्भय तस्मात्
आप्तगन्धाभ्या तिरस्कृताभ्या अधदपतीभ्या गान्धारीघृतराष्ट्राभ्याम् । 'आत
गन्धोऽभिभूत स्यात्' इत्यमर । पुरेय यथापुरं घृतात्पूर्वमिव राज्य घृतनिर्जित
प्रज्यर्ष्य पुन शुभर्ष्य हृत्प्रस्थ इन्द्रप्रस्थ प्रति प्रस्थापित प्रेषित अय युधिष्ठिर

१ 'पत्रत' इति पाठ २ निमुक्तता इति पाठ ३ 'अयि' इति नास्ति
अयि, ४ 'आरामानिर्दिष्टे' इति पाठ ५ 'निजसक्थिन्येव' इति पाठ ।

याज्ञसेन्याः शापेन च भयात्तगन्वाभ्यामन्वदंपतीभ्यां ययापुरं राज्यं
प्रत्यर्प्य हरिप्रस्थं प्रस्थापितो युधिष्ठिरः पुनरपि कृतमन्त्रैरभिचरैर्यमा-
हृतमात्रोऽर्धपथाद्विधिना गलहस्त्रिक्रया विनिर्वर्तित इव तामेव सर्भां
प्रत्यावर्तत ॥

भूताभिविष्ट इव बोधवतां वरोऽपि

भूयोऽपि धर्मतनयः सह सौवलेन ।

आघत्त देवनविहारमनार्यजुष्ट-

भाघशरं विजहदेव पणोऽपि योऽमून् ॥ ४५ ॥

कितवे शकुनौ वशंवदान्किरति स्वेन करेण पाशकान् ।

विजयेन सदा पुरस्कृतोऽप्यभवत्तेन स पृष्टतः कृतः ॥ ४६ ॥

कृतः मन्त्रः आलोचनं एवं निहृता एते नान्मान् क्षमन्ते तत्पुनर्घृतेन वनं
नेष्याम इत्याकारकं यैर्नरभिः चतुभिः दुर्योधनादिभिः पुनरप्याहृतमात्रः
आकारितः सजेव । न किंचिदालोचयनेव सन्निति यावत् । मिथिना दैवेन
(कर्त्ता) गले कण्ठे हन्तं निक्षिप्य चोदनामिका चेष्टा गलहस्त्रिका तथा (करणेन)
अर्धपथात् निर्वर्तितः प्रत्यावर्तित इत्युपप्रेक्षा । तामेव सर्भां द्यूतशालां प्रत्या-
वर्तत पुनरागतवान् । अत्र भयात्तगन्वतायाः विशेषगत्या राज्यप्रत्यर्पणहे-
तुत्वात् पदाघंहेतुकं काञ्चिद्विमुप्रेक्षया संसृज्यते । अन्वदंपतीभ्यामित्यत्र
गान्धार्यन्धम्य . पयुर्भावमनुसरन्ती पेटेनाक्षिणी पिषाय यावज्जीवमन्वा वमूवेति
पौराणिकी कथानुसंधेया ॥

भूतेति । बोधवतां कर्तव्याकर्तव्यकोविदानां मध्ये वरः धेरोऽपि धर्मत-
नयः भूतेन पिशाचेन अभिविष्टः उन्मादित इव भूयः पुनरपि सौवलेन शकुनिना
सह अनार्यः सहैः जुष्टं सेनितम् । आर्यजुष्टं न भवतीति वा । देवनविहारे अश-
कीबा आघत्त चक्रे । सो देवनविहार एव आघशरं देकार विज्ञहत् तजत् सन् ।
'नाभ्यत्याच्छतुः' इति शुभभावः । पणः गलहोऽपि वनविहाररूपः अमून् । तं देवन-
विहारमिति सन्धः । वाच्यवाचकयोरभेदाभिधानाच्चावाच्यवचनदोषः ॥ ४५ ॥

कितव इति । कितवे अशुभितानिपुणे शकुनौ वशंवदान् स्वार्गानान्
पाशकान् अज्ञान् स्वेन स्त्रीयेन करेण किरति प्रचारयति सति विजयेन जयेन
शकुनेन च सदा पुरस्कृतः अत्रे कृतोऽपि पूजितश्च सन्निति च । स धर्म-
राजः तेन विजयेन पृष्टतः कृतः पराजितः अवमानितश्च अभवत् । विरोधामासः ।
वैतालीदष्टम् ॥ ४६ ॥

१. 'आहृतमात्रोऽयन्' इति पाठः. २. 'निर्वर्तित' इति पाठः. ३. 'आघाशरम्'
इति पाठः. ४. 'सः' इति पाठः.

उत्थायाथ क्षितीन्द्रः क्षणमपि धरणौ स्वातुमस्वीमयुक्तं

प्रत्यर्थिस्वीकृतायामिति सह सहजैः सत्यसंधः सजातिः ।

पाणौ क्षत्तनिधाय प्रमुचमतिवरामन्तरुत्तप्यमाना

पद्भ्या प्रापद्भवानि व्ययितद्ददमुचत्पौरलोकस्तु दृग्भ्याम् ॥ ४७ ॥

कान्तारवैर्त्मनि मृगाः पुरतो निपण्णाः

शान्ताकृते. सधनुषोऽपि निपङ्गिणोऽपि ।

उत्थाय तस्य पटुमर्मरचारु चीर

रोमन्यलोलचिवुनेन मुपेन जिघ्रु ॥ ४८ ॥

परागपूर्णे पथि तस्य पादरेखा घटस्य प्रतिमा मनोहाः ।

भक्तयोपनीता वनदेवताभि. पाद्योदकुम्भा इव जाप्रति स्म ॥४९॥

उत्थायेति । अथ पराजयानन्तर सत्यसंध तथ्यप्रतिज्ञ अत एव क्षितीन्द्र धमराज प्रत्यर्थिभि सन्नुभि स्वीकृताया अर्थिन अर्थिन प्रत्यर्थि स्वीयत्वेन कृता यामिति च । अस्यां धरणौ । राज्य इत्यथ । क्षणमपि स्थातु अयुक्तम् । इत्या लोच्येति शेष । उत्थाय अन्त मनसि अतिवरा मृश उत्तप्यमाना क्षियमाना प्रमुच मातर क्षत्तु विदुरस्य पाणौ निधाय हस्ते समर्प्य । सजानि सभार्य सन् सहनै सोदरैर्भामादिभि सह पद्भ्या पादाभ्याम् । पादचारेणेति यावत् । वनानि अरण्यानि प्रापत् प्राप्तवान् । व्ययित दु खित हृत् मन यस्य स पौर-लोक पुरजनस्तु दृग्भ्या वनानि अश्रुत्त्वानि अमुचत् । दु खादुरोदेत्यर्थ । आप्रोते कर्तारं दुः । क्षमरारुत्तम् ॥ ४७ ॥

कान्तारेति । कान्तारवैर्त्मनि अरण्यमार्गे पुरत अग्र निपण्णा उपविष्टा मृगा हरिणा उत्थाय सधनुषोऽपि निपङ्गोऽस्यास्तीति निपङ्गिणोऽपि शान्ता क्षमप्रधाना आहृति आकार यस्य तस्य धमराजस्य चीर धल्कल रोमन्येन चर्वितचवणेन लोल चिवुक ओष्ठाधोभागो यस्य तेन मुपेन वक्त्रेण पटुना स्फुटेन मर्मरेण शब्देन चारु रमणीय यथा तथा जिघ्रु चुचुम्बु । जिघ्रते कर्तारं लिट् । 'अथ मभर । स्वनिवे वक्ष्यपणानाम्' इत्यमर । अत्र शान्ताकृति-त्वस्य विशेषणगत्या चुम्बनहेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् ॥ ४८ ॥

परागोति । परागेण मृदुरनसा पूर्णे पथि मार्गे आरभ्यके घटस्य प्रतिमा सहस्य मनोहा रमणीया तस्य धमराजस्य पादयो रेखा कलशरेखा वन-देवताभि भक्तया उपनीता पाद्यस्य पाद्योदकस्य उदकुम्भा जग्घटा इवेति वादर्थ्ये पथीसमास । 'मन्शौदन-' इत्यादिना उदकवाच्यस्य उदादेश । जाप्रति स्म रेजु । उन्नेभा ॥ ४९ ॥

क्रमेण ते संज्ञानयः विलङ्घ्य विविधानि विपिनानि जह्नुमुनिकर्ण-
शङ्कुलीपथवशेन शिक्षितैर्गतिविशेषैरिव गम्भीरैरावर्तैरुपासिकजन-
ताहृतानि संसारचक्राणीव दर्शयन्तीं कोकनद्वदनोदितैरिव कोक-
कुटुम्बकूजितैः कुमारस्य देवव्रतस्य कुशलं पृच्छन्तीमिव भागीरथीं
पुरस्कृत्य तत्र तां निशीथिनीं पश्चाच्चक्रुः ।

अपरेद्युरतिमात्रबुभुक्षितानुयात्रिकसत्रिजनपरित्राणाय पवित्रैः
स्तोत्रैः प्रसेदुषा चित्रभानुना दत्तमक्षय्यमन्नपात्रमादाय ते” कलत्रे
निदधुः ।

क्रमेणेति । समाना एका जाया येषां ते सज्ञानयः ते पाण्डवाः विविधानि
विपिनानि वनानि क्रमेण विलङ्घ्य अतिक्रम्य । जह्नुर्नाम मुनेः कर्णः शङ्कुलीव ।
तस्यां पन्थाः कुटिलमार्गः तद्वशेन । तत्र संचारचलेनेत्यर्थः । शिक्षितैः अभ्यस्तैः
गतिविशेषैः चक्रमनैरिव स्थितैः गम्भीरैः निद्रैः आवर्तैः भ्रमिभिः । राह्याजेनेये-
त्यर्थः । उपासिकायाः आत्मसेविकायाः जनतायाः जनसमूहात् । ‘ग्रामजन्-’
इत्यादिना समूहार्थे तत् । आहृतानि उपाकृतानि संसाराण्येष चक्राणि दर्शयन्ती-
मिव स्थितां कोकनदं रक्ताब्जमेव वदनं तस्य उदितैः भाषितैरिव स्थितैः तस्मा-
दुदितैः । ‘आविर्भूतैः’ इति वा । अभिहितः पाठः सुगन्धः । ‘रक्ताम्बुजे कोकन-
दम्’ इति नानार्थरत्नामालायाम् । कोककुटुम्बानां चक्रवाकमिथुनानां कूजितैः
शब्दैः कुमारस्य स्वपुत्रस्य देवव्रतस्य भीष्मस्य कुशलं पृच्छन्तीमिव स्थिताम् । भागी-
रथस्य नाम राजर्षेरपत्यं भागीरथीं गङ्गां पुरस्कृत्य अत्रे कृत्वा । तीरं प्राप्येति
यावत् । तत्र गङ्गातीरे तां निशीथिनीं प्रथमां रात्रिं पथाच्चक्रुः नयन्ति स्म ॥

अपरेद्युरिति । अपरेद्युः परस्मिन्दिने ते पाण्डवाः अतिमात्रं अत्यन्तं
बुभुक्षितानां क्षुधितानां अनुयात्रिकाणां सहागन्तृणाम् । अनुयात्रा प्रयोजनमेपा-
मित्यर्थे कच् । सत्रं ऋतुरेपामस्तीति सत्रिणां यज्वनां जनानां परित्राणाय ।
बुभुक्षाशमनायेत्यर्थः । पवित्रैः स्तोत्रैः वैदिकैः प्रसेदुषा प्रसजेन चित्रभानुना
सूर्येण दत्तं क्षेप्तुं शक्यं न भवतीत्यक्षय्यं, अन्नपात्रं आदाय कलत्रे निदधुः ।
द्रौपद्यै समर्पयमित्यर्थः ॥

१. ‘सज्ञानयः’ इति नास्ति क्वचित्, २. ‘वनानि’ इति पाठः, ३. ‘शङ्कु-
लिकापथेन’ इति पाठः, ४. ‘गम्भीरैः’ इति पाठः, ५. ‘उपासिकजनादाहृतानि’ इति
पाठः, ६. ‘उदीरितैः’ इति पाठः, ७. ‘कुटुम्बिनी’ इति पाठः, ८. ‘कुशलमिव’
इति पाठः, ९. ‘श्व’ इति नास्ति क्वचित्, १०. ‘तत्र’ इति नास्ति क्वचित्,
११. ‘ते’ इति नास्ति क्वचित्.

वनं ततः काम्यकमेत्य तेषु वसत्सु भीमस्तु नियोद्धुकामम् ।
 किर्मोरमुग्रं कुणपाशनेन्द्रं क्षिप्रं तदाहारदशामनेपीत् ॥ ५० ॥
 ततश्चरन्द्वैतवने स सार्धं वध्वा कदध्वालसतामद्युद्धा ।
 मूलानि सर्वस्य शुभस्य भूपो मूलानि जग्राह मुनीन्द्रसंघात् ॥ ५१ ॥
 तत्राय ते सत्यवतीसुतस्य पादारविन्दत्प्रविसृत्वरीभिः ।
 नखप्रभाभिर्नवपुष्पपङ्कीर्जटालतानां जनयां वभूवुः ॥ ५२ ॥
 तस्मिन्वचौ तापसयूयनाथे स्वातीर्मयाजग्मुपि वासभूमिम् ।
 तेषामतिक्रामतया युवानां शुचाश्रिदेशेष्वतिशृष्टिरासीत् ॥ ५३ ॥

वनमिति । ततस्तेषु पाण्डवेषु काम्यक नाम वन अरण्य एव वसत्सु सत्सु
 भीमस्तु नियोद्धु बाहुयुद्ध कर्तुं कामो यस्य तं उप भयकरं किर्मोरं नाम कुणप
 शवं अज्ञान येषां तेषामिन्द्रं राक्षसश्रेष्ठं तस्य राक्षसस्य आहार शर्वं तस्य दशा-
 मवस्था क्षिप्र आगमनक्षण एव अनैपीत् । अवधीदित्यर्थं ॥ ५० ॥

तत इति । स भूपो घर्मराज कदम्बनि कापथे । कण्टकशर्करादिसकुलमार्गं
 इति यावत् । अलसता धर्मं अनुद्धा अविचार्य । महोदयहेतुत्वादिति भावः ।
 वध्वा सार्धं द्रौपद्या सह तत काम्यकवनात् चरन् निर्गच्छन् द्वैते नाम वने
 मुनीन्द्राणां सहात् सर्वस्य शुभस्य मूलानि मुख्यकारणानि मूलानि कन्दान्
 जग्राह । आतिथ्य प्राप्तवानित्यर्थं ॥ ५१ ॥

तत्रेति । अथ ते पाण्डवा तत्र द्वैतवने सत्यवतीसुतस्य व्यासस्य पादार-
 विन्द पादपद्मिण्य तस्मात् प्रकर्षेण विसृत्वरीभिः प्रसरणशीलाभिः । 'इष्णसजि-
 सतिभ्य षरप' इति षरपि पितृवाचुक् । नखानां प्रभाभिः । जटा एव लता
 तासां नवा पुष्पाणां पङ्की जनयावभूवु जनयन्ति स्म । तत्पादयो प्रणेमुदि-
 त्यर्थं । रूपकालकार ॥ ५२ ॥

तस्मिन्निति । अथ तापसयूयस्य मुनिहृन्दस्य नाथे तस्मिन् वचौ पण्डिते ।
 व्यास एव शुक्र इति श्लिष्टरूपम् । 'करि काव्यकरे शुके पण्डिते जलपक्षिणि'
 इति विश्व । वासभूमिं निजावापस्थानमेव स्वातीं नक्षत्रविशेषं प्रति आजग्मुपि
 प्राप्तवन्ति सति । स्वातीनक्षत्रस्य तुलाशशिपटकरवात् 'तुलाशुपमयोर्भुगु' इति
 शुक्रस्य तदपिपतिन्वोक्तेषु वासभूमिनि युक्तम् । शुचा दुग्धेनैव अतिक्रामतया
 अनाशुष्या अतिकारुण्येनेति च युवानां राहितानां तेषां पाण्डवानां अशीर्ष्येव
 देसा तेषु अतिशृष्टिरासीत् । 'स्वातीपते शुक्र इवातिशृष्टि' इत्यादिप्रतिदेरिति
 भावः । तापदि बन्धुदर्शने महान्तोऽपि बाष्पायन्त इति परमार्थः । समस्तव-
 स्तुपतिषावदवस्त्वपकम् । 'स्वातीनयाजग्मुपि' इत्येव पाठः । श्वकारपाठस्तु
 प्रकृतगावदवस्त्वपकमहापतेरपेक्ष्य ॥ ५३ ॥

१. 'किर्मोर' इति पाठ . २. 'विरम्' इति पाठ . ३. 'पङ्की' इति पाठ .
 ४. 'श्व' इति पाठ .

प्रसृमरतनुभासा प्रावृपेप्यान्स मेघा-

न्दिशि दिशि विदधानो दीर्घदर्शी तदानीम् ।

कुरुष इति महान्तं शब्दमाविध्रतोऽपि

स्वमचननिपुणिम्ना तानशोकानकार्षीत् ॥ ५४ ॥

तस्मात्प्रतिश्रुतिरिति प्रतिपद्य विद्या-

मालिङ्ग्य धर्मतनयेन विसृज्यमानः ।

पार्थो हिमाचलमगात्परमास्त्रमासु

शमोः कृपाजलनिधेश्चरणार्चनानिः ॥ ५५ ॥

यस्मिन्हिमानीभृति यक्षमृन्दमङ्गेषु सर्वेष्वपि मञ्जुलेषु ।

नखपचोष्ण नलिनेक्षणानामुरोजमेवातितपमुपास्ते ॥ ५६ ॥

प्रसृमरेति । प्रसृमरया परितो व्याप्तुवन्त्या तनो शरीरस्य माघा नील-
कान्त्या प्रावृषि वपतीं जातान् प्रावृपेप्यान् । 'प्रावृष एष्य' इत्येष्यप्रत्यय ।
मेघान् दिशि दिशि प्रतिदिशम् । वीप्याया द्विर्मात्रं । विदधान सपादयन् दीर्घं
कालत्रयेऽपि निरपाय पश्यति आलोचयतीति दीर्घदर्शी स व्यास । कुत्सित
यथा तथा स्वन्ति शब्दायन्त इति कुरुष इति हेतो कुस्त्यादिति भावः ।
मृगध्वादित्वात् । गणपाठदन्तलापो निपाल्यते । महान्तं शब्द रोदनं कुरवेति
सहापदं च आविध्रतं वाचकत्वेन स्त्रीकृतताऽपीति विरोधः । दधानानपीना-
भासः । तान् पाण्डवान् वृक्षविशेषाश्च । स्वस्य स्त्रीस्य वचनस्य वाक्यस्य 'ह्य
भूम्या सह स्वन्ति क्षान्त्या स्थैर्वेण वा गर्नन्ति' इति व्युत्पत्त्या मूसदृशसमावन्त
तादृशस्थैर्भवन्तो वति विवरणामकस्य 'विपदि धैर्यं-' इत्याद्यापदमवोधकस्य च
निपुणिम्ना कौशल्येन । पृथ्वादित्वादिमनिच् । अशोकान् शोकरहितान् तद्यमानकृ
क्षाश्च अकार्षीत् कृतवान् । रुदतस्तानाश्वात्तवानित्ययं । मालिनीकृतम् ॥५४॥

तस्मादिति । पार्थोऽनुं तस्मात् व्याघात् प्रतिश्रुतिरिति । दनात्रोमित्ययं ।
विद्या शैवीं प्रतिपद्य लब्ध्वा धर्मतनयेन आलिङ्ग्य विसृज्यमानः । अनुज्ञात
यादित्ययं । कृपाजलनिधेः शमो चरणयोर् अर्चनानि पूतानि । यद्वा चरणा
र्चनानि कृपाजलनिधेः द्यमानात् शमो सदाशिवोदिति वा । परमास्त्रं पापुपत्र
आप्तुं लब्धुं हिमाचलं हिमवन्तं प्रयात् गतवान् । अत्र पापुपत्रात्तन्नामशिव-
चरणार्चनयोः कार्यकारणयोर्द्वयोश्चैतल्लकारः ॥ ५५ ॥

यस्मिन्निति । हिमानी हिमसहस्रं निर्मतीति तस्मिन् शीतशैले यथाग
देवयोनिविशेषाणां वृन्दं नलिनेक्षणानां कामिनीनां सर्वेषु अखिलेष्वङ्गेषु मञ्जुलेषु
मनोहरेषु सत्स्वपि । नखान् पचति ज्ञाययतीति नखपचं टप्प कम्पा बन्धित-

यो वत्सतामेल्य वसुंधराया निपीय रत्नावलिकान्तिपूरान् ।
 मनःशिलावप्रझरीमिषेण दरीमुखैरुद्गिरतीव तृप्तः ॥ ५७ ॥
 आरोहतस्तं तरसा समीरकिशोरकः खेदजलाणुराजिम् ।
 निपीय तस्याननपद्ममाध्वीं द्विरेफभावं प्रकटीचकार ॥ ५८ ॥

शिवाख्ययोरेकतनुत्वकारणं
 त्रिलोकपित्रोर्महसोस्तपोवनम् ।

मिथोऽर्च्यमानं मिथुनैस्तपस्विनां
 तथेच्छुभिस्तत्र ननाम पाण्डवः ॥ ५९ ॥

योक्तम् । 'मितनखे च' इति पचेः खञि खिलात् 'अरुर्द्विपत्-' इत्यादिना मुम् ।
 उरोजं कुचं अङ्गमेव अतितरं उपास्ते सेवते । शीतघाधाविधूननायेति भावः ।
 अत्र नखंपचौष्यस्य विशेषणगत्या कुचसेवनहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्य-
 लिङ्गम् ॥ ५६ ॥

य इति । यो हिमशैलः वत्सतां गोविशुत्वं एव स्त्रीकृत्य वसुंधरायाः भूमेः
 गोरूपधरायाः रत्नावलीना कान्तिपूरान् प्रभाप्रवाहान् क्षीरात्मकान् निपीय तृप्तः
 सन् दर्यः गुहा एव मुत्तानि तैः मन शिला नाम धातुः तन्मयीनां वप्रझरीणां निश-
 राणां मिषेण व्याजेन उद्गिरति आभिस्त्र्याद्मतीवेत्युत्प्रेक्षा । पुरा वेने राजनि राज-
 दोपादन्तर्धानिताखिलजीवनोपधां ऋषिभिः शप्त्वा चेनं तद्भुजमन्यनेन जनितारष्ट-
 योर्मयाग्रस्तां गोरूपधरां भुवं शैला हिमवन्तं वत्सं मेवं दोगधारे च कृत्वा रत्ना-
 न्योष गीध दुदुहुः स्वजीवनसारानिति पौराणिकी कथानानुसंधेया ॥ ५७ ॥

आरोहत इति । तं उक्तविशेषणविशिष्टं हिमशैलं आरोहतः तस्य अर्जु-
 नस्य खेदजलस्य अणूना विन्दुनां राजिमेव आननस्येव पद्मस्य माध्वीं मकरन्दं
 इति व्यस्तरूपकम् । तरसा हृतं निपीय पीत्वा । अपहृत्वेति यावत् । समीरकि-
 शोरकः तदणमादृतः द्विरेफभावं भ्रमरत्वम् । भ्रमरस्येव रेफद्वयवत्पदवाच्यत्वमिति
 यावत् । समीरकिशोरक इति शब्दस्य रेफद्वयवत्त्वादिति भावः । प्रकटीचकार
 रफुटीकृतवान् ॥ ५८ ॥

शिवेति । तत्र हिमशैले पाण्डवः अर्जुनः त्रयाणां लोकानां पित्रोः जननी-
 जनकयोः शिवेति शिव इति च आख्या ययोस्तयोः महसोः वैभसोः एका तनुः
 ययोः तयोर्भावः एकतनुत्वं तस्य कारणम् । तपस्विद्विजनकरयेनेति भावः ।
 अतएव तथा शिवशोरिषात्मनोरपि तदेकतनुत्वं भूयादितीच्छा येषां तैः । तप-
 स्विन्यथ तपस्विन्यथ तपस्विनः तेषां मिथुनैः स्त्रीपुंतेः मिथः रद्विति अर्च्यमानं
 पूज्यमानं तपोवनं शिवाभ्रमवनं ननाम नमस्तृतवान् । देवुरलंकारः । वंसत्थ-
 वत्तम् ॥ ५९ ॥

तत्र दर्भदलमुष्टिमाहरन्संनियस्यदृपमोपशमिव ।

चित्रनीशपदयोः समादधत्तुमारमत दुश्चरं तपः ॥ ६० ॥

चतुरस्रपःस्थितिविशेषविधौ

चरणं विधातुमखिलेन निजम् ।

स जुगुप्समान इव शत्रुजिते

प्रपदेन विष्टति भुवः स्म तले ॥ ६१ ॥

भानौ ललाटंतपमानुजाले प्रविष्टदृष्टिं परितस्तमग्निः ।

मूयोऽपि भोक्तुं विपिनं दिशेति प्रेम्णोपरुन्धन्नत्रिव दृश्यते स्म ॥ ६२ ॥

तपोविधौ स पावकेन सर्वदिक्षु वासवि-

सदा बभूव वेष्टितो धनंजयत्वदान्यवात् ।

तत्रेति । तत्र शिवतपोवने पाण्डवः संनिभाम्यतः शिवप्रसादसमये सनीपं, गनिप्यतः ऋषमस्य हरवृषमस्य उपदां उपायनमिव स्थितं दर्भदलानां कुशाङ्कुराणां मुष्टिम् । मुष्टिमितदर्भानिलयः । आहरन् रीशाङ्गत्वेन संपादयन् सन् । किंच ईशस्य सदाशिवस्य पदयोः चित्तं समादधत् निवेशयन् सन् । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुर्मूलिपेवः । दुश्चरं अनितरानुष्ठेनं तपः तप्तम् । कर्तुमिलयः । आरमत उपकान्तवान् । रमतेराङ्पूर्वाङ्करीरे लङ् । रयोदता वृत्तम् ॥ ६० ॥

चतुर इति । तपसः सर्वन्धनां स्थितिविशेषाणां आसननेदानां विधां अनुष्ठाने चतुरः निपुणः सोऽर्जुनः शत्रुनिर्जिते भुवस्तले निजं चरणं अखिलेन चावत्प्रदेयेन विधातुं कर्तुम् । चावत्त्वं स्थापितुमिलयः । जुगुप्समानः कुत्सयन्निवेन्दुश्रेण । प्रपदेन पादाप्रमाणेन विष्टति स्म । पादाप्रेग भुवनालम्ब्य तपश्चचारैल्यर्थः । प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥ ६१ ॥

भानाधिति । ललाटं तपतीति ललाटंतपं भानूनां किरणानां जालं वृन्दं यस्य तस्मिन् । 'असूर्यललाटरोर्ध्वधितपोः' इति खडि खित्वाणुम् । भानौ सूर्ये प्रविष्टा दृष्टिः यस्य तयोर्कं तं परितः । तस्य चतुःपार्श्वभिलयः । 'अमितः-परितः-' इत्यादिना द्वितीया । अग्निः भूयः पुनरपि भोक्तुं महितुं विपिनं अन्यद्वनं दिश देहि इति प्रेम्णा स्नेहेन उपरुन्धन् आवृप्त्वा इवेत्युत्प्रेषा । दृश्यते स्म । लोकेति शेषः । पश्चात्प्रमध्ये तपश्चचारैल्यर्थः ॥ ६२ ॥

पश्चात्प्रमध्यस्थितिं प्रक्षारान्तरेणोत्प्रेषते—तपोविधाधिति । तदा वासविः इन्द्रपुत्रः सोऽर्जुनः तपसः विधौ अनुष्ठाने धनंजयत्वेन धनंजय इत्येकनामकत्वेन यद्द्वान्धवं बन्धुत्वं तस्मादिवेति गम्योत्प्रेषा । सर्वांशु दिक्षु चतुर्षु पार्श्वेषु पावकेन अग्निना वेष्टितः बभूव । अर्जुनस्तु हे अहं हे दिनेश, भवान् त्वं तं

अजीजनत्तमङ्गराजमङ्ग वैरिण भवा-

नितीव रोपतो दिनेश एव चक्षुरक्षिपत् ॥ ६३ ॥

पाराशरिप्रापितमन्नभागेराराधयञ्छंकरमन्तरङ्गे ।

सप्तपि चर्षीस्तपसा विजेतुं सप्तत्वमाप स्वयमेक एव ॥ ६४ ॥

फलपर्णजलानिलाशनानि प्रविहाय क्रमशस्तपस्यतोऽस्य ।

विपयेषु न लोलतां प्रपेदे विजयस्याक्षैर्गुणः कराग्र एव ॥ ६५ ॥

प्रसिद्ध वैरिण निवर्तते विरोधिन् अङ्गराज कर्णं अजीजनत् अन्नय । जनेर्णि
जन्तात्कर्तारि लट् । 'गिथिद्रुक्षुभ्य कर्तारि चड्' इति च्छेद्यङि 'गिरनिटि' इति
गिलेपे द्वित्वे सन्वद्भावेऽभ्यासस्येत्वे दीर्घ । 'शेषे प्रथम' इति भवच्छब्द-
प्रयोगात्प्रथमपुरुष । इत्युक्तप्रकारात् रोपत कोपादिवेत्युत्प्रेक्षा । दिनेशे सूर्य
एव चक्षु दृष्टिं अक्षिपत् निहितवान् । क्षिपते कर्तारि लट् । उत्प्रेक्षाद्वयस्य
समृष्टि । 'अत्रेल्यामन्नणेऽव्ययम्' इत्यमर । पञ्चामर वृत्तम्—'एचुर्गुर्गर्निर
न्तरं भवेच्च पञ्चामरम्' इति लक्षणात् ॥ ६३ ॥

पाराशरीति । सोऽर्जुन पराशरस्य मुनेरपत्येन पाराशरिणा व्यासेन प्रापि-
तस्य तपदिष्टस्य मन्त्रस्य प्रतिधुतिविद्याया भागे खण्डे सप्तभि अन्तरङ्गे
मनसि शङ्करं शम्भु आराधयन् ध्यायन् सन् । स्वयमेकोऽपि सन्नेव तपसा
दृष्टविधेन सप्तर्षीणां मरीच्यादीन् विनेतुमिवेत्युत्प्रेक्षा । सप्तत्व सप्ताना भाव
सप्तया जटया सहितत्व च । आप प्राप्तवान् । 'सप्तोऽदन्तो जटायुक्तेनात् सख्या
न्तरे स्मृत' इति सारस्वत । उत्प्रेक्षाश्लेषक्रीणो विरोधामास ॥ ६४ ॥

फलेति । फलानि पर्णानि जलानि अनिलस्य तमयान्यशनानि क्रमशः
प्रविहाय । फलाशन कठिचिद्दिनानि कृत्वा तद्विहाय पर्णाशनमेव क्रमेण सर्वाण्य-
पि स्वकवेत्यर्थ । तपस्यत तप कुर्वत । 'क्रमणो रोमन्यतपोभ्यां कर्तिचरो'
इति क्यचि लट् शत्रादेश । अस्य विजयस्य अर्जुनस्य अक्षाणां इन्द्रियाणां
गुण । सभाव इत्यर्थ । विपयेषु रूपानिषु विपये लोभतां लुपतां न प्रपेदे न
प्राप । 'विपया विनिवर्तते निराहारस्य देहिन' इत्यागमादिति भाव । हि
त्वगुण जपमात्रेण कराग्रे अग्रदृष्टे लोलतां चाशस्य प्रपेदे । 'लोलस्यस्य
तृष्णाया' इत्यमर । अत्र श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायेनैक्यमापन्नस्येन्द्रियस्यभाव
जपमात्रद्वयस्य संवन्धिन्या उपन्यायेनैकमापन्त्यात्तृष्णाचाशस्यत्याद्रयात्मिकाया
लोलताया विपयेषु कराग्रे बोभयन्न प्राप्तयेकत्र कराग्र एव नियमनात् परिसंख्या
संहर । भेदात्तिसयोतिद्वयोर्भीषित इति संहर । औपच्छन्दितिकवृत्तम् ॥ ६५ ॥

तत्तादृशेन तपसा तरुणेन्दुमौलिं

वेन्वन्द्यापरवशं तनयो मघोनः ।

पादाग्रमेव धरणौ प्रणिधाय तस्या-

र्जुघ्न्य बाहुमुपरीव फलानि लिप्सुः ॥ ६६ ॥

निरुध्य वायुं निमृतं तपस्वतः

शिरःसमुत्था दशदिग्विस्तृत्तरी ।

नटत्स्फुलिङ्गा नवधूमसंततिः

स्फुटीचकारास्य धनंजयाभिधाम् ॥ ६७ ॥ ✓

तस्याय नारदमुखात्तपसः प्रभावं

श्रुत्वा हरस्त्रिजगतामधिपो दयालुः ।

तदिति । मघोनः इन्द्रस्य तनयः अर्जुनः तत्तदिव पर्यतीति तत्तादृशेन । असदृशेनेत्यर्थः । तपसा तरुणेन्दुः बालचन्द्रः मौलिं शिरसि यस्य तं साम्बं दयया परवशं पराधीनं तन्वन् कुर्वन् सन् फलानि वाञ्छितार्थानि च तृणपनसा-दीनीति श्लिष्टरूपकम् । लिप्सुः ग्रहीतुमिच्छुरिवेत्युत्प्रेक्षा । लनेः सन्नन्तादुप्र-त्ययः । 'सनिमीमा-' इत्यादिनाम्बासस्य लोपः । बाहु उपरि ऊर्ध्वं उच्यन्ते उद्धृत्य पादयोरग्रमेव धरणौ प्रकरणेन निधाय तस्यौ स्थितवान् । अत्र रूपको-त्यापितोत्प्रेक्षया चन्द्रचूडस्य-फलवृक्षोपमाप्रतीतेरलंकारेणालंकारध्वनिः ॥ ६६ ॥

निरुध्येति । वायुं प्राणं निमृतं निश्चलं निरुध्य तपस्वतः अस्य अर्जुनस्य शिरसः समुत्था उत्थिता नटन्तः स्फुलिङ्गाः अग्निकणाः यस्यां तथोक्ता दशसु दिक्षु विस्तृता व्यापनशीला नवा धूमस्य संततिः पङ्क्तिः धनंजयेत्यभिधां संज्ञा-पदं स्फुटीचकार । अत्र धूनेनाग्नित्वनिश्चयादनुमानालंकारः । धनंजयश-ब्दश्लेषनित्तिकाशब्दाजुनाम्ब्यनेदाध्यवसायातिशयोक्त्युज्जीवित इति तयोः सं-करः । वंशस्थवृत्तम् ॥ ६७ ॥

तस्येति । अथ त्रयाणां जगतामधिपः दयालुः भक्तवत्सलः हरति स्वाधि-तत्सर्वानिष्टानीति हरः सदाशिवः—सदति नारदस्य मुखात् वदनात् तस्य अर्जुनस्य संबन्धिनः तपसः प्रभावं शीर्षादभ्युत्थानादिरूपं माहात्म्यं श्रुत्वा देव्या पार्वत्या (कर्म्या) दया दृक्चक्षुष्या (करणेन) सूचिता ज्ञापिता तस्य अर्जुनस्य दिदृशा द्रष्टुमिच्छा यस्य तथोक्तः सन् । देव्यात्सदर्शनेच्छां च शास्त्रे-त्यर्थः । सपदि अनीष्टं अर्जुनस्य पान्छितं दित्सन् दातुमिच्छन् सजपि । ददातेः

१. 'कुर्वन्' इति पाठः. २. 'वृषा' इति पाठः. ३. 'प्रतिधाय' इति पाठः.
४. 'प्रोचस्य' इति पाठः.

देव्या दशा सदसि सूचिततद्विदक्षो-

द्वित्सन्नमीष्टमपि लुब्धकतामयासीत् ॥ ६८ ॥

हेरम्बगण्डमदपङ्कविशेषकौ तौ

स्कन्दौपवाह्यशिखिपिच्छकृतावचूडौ ।

भूपाधुनीतटतरुच्छदङ्कप्रवर्धौ

कोदण्डिनौ व्यरुचता कुहनाकिरातौ ॥ ६९ ॥

शबरत्वजुषः परस्य पुंसः शशिखण्डान्नु शकारसंविधानम् ।

भजति स्म तदा शिखण्डभावं भगवन्मस्तकभूषण यदेषः ॥७०॥

सचन्ताहट शनादेश । 'सनिमीमा-' इत्यादिनाभ्यासलोप । लुब्ध एव लुब्धक तस्य भावस्तथा ता लोभ शबररूप च । अयासीत् प्राप्तवान् । याते कर्तृति लुब् । 'लुब्धो मृगयुकाङ्घ्रिगो' इति विश्व । विरोधानास ॥ ६८ ॥

हेरम्बेति । तौ देवीमहादेवौ हेरम्बस्य गजाननस्य गण्डयो कुम्भयो मदस्य पङ्कमयो विशेषक तिलक ययोस्ती स्कन्दस्य कुमारस्य औपवाह्य रात-वाहन स चासौ शिखी मयूर तस्य पिच्छेन कृत अवचूड शिखाभूषण ययो स्तौ । 'राजवाह्यस्त्वौपवाह्य', 'शिखावल' शिखी केकी' इत्युभयप्राप्यमर । भूपाधुन्या शिरोभूषणगङ्गाया तटयोस्वरूपा छदौ पर्णे कृते वस्त्रे ययोस्ती कोदण्ड धनु अनयोरलीति कोदण्डिनौ कुहनाकिरातौ मायया शबरदम्पती सन्तौ व्यरुचता रेजतु । स्तोत्रेणैव परिकरेण महतामनीष्टसिद्धि न तु तत्र पराकाहेति भाव ॥ ६९ ॥

शबरत्येति । शबरत्व किरातभाव जुषते सेवत इति जुष । परस्य पुंस परमपुरुषस्य शभो पशयोरमेदात् शस्य शकारस्य परत्व मुख्यत्वम् । प्राथम्ये-नावस्थानमिति यावत् । तज्जुषत इति जुष पुंस पुक्तिज्ञस्य परस्य । परेति भगवद्वाचकशब्दस्येत्वपि बोध्यम् । शशिखण्डात् चन्द्रशकटाचकटाशिखण्डश-ब्दात् शकारस्य संविधानं तु संपटनमभूत्कमित्युपप्रेक्षा । यत् यस्मात् भगवत शभो मन्त्रके शिरसि भूषण एव शिखण्ड तदा शभो शबरभावधारणसमये शिखण्डस्य पिच्छावचूडस्य भाव शिखण्डत्व भजति स्म प्राप्तवान् । शशिखण्डे शिखण्डताभावे सस्मात्सिद्ध शकार शशिखण्डशब्दादिदृष्टिचक्षुस्कारेण परदा-ब्दस्यदिभाग गत पशयोरमेदमुपजीव्य कुहनाकिरातभगवद्वाचक पुक्तिज्ञ शबरदा-

१ 'शिखण्डौ' इति पाठ २ 'शिखावचूडौ' इति पाठ ३, 'भूषणदीप्यरत्न' इति पाठ ४ 'वत्स' इति पाठ ५ 'संविधानम्' इति पाठ ।

तदानीमेव रजतगिरिशिखराभिर्गच्छन्तौ, किमेतदिति सांशयि-
कैरपि तदनुसरणोचितवैपरचनानुकूलैः प्रैमर्थकूलैः परिचार्यमाणौ,
समुच्चलितलाङ्गलमितस्ततो धावद्भिर्दूरचारश्रमविदारितवदनलम्ब-
मानरसनाप्रनिर्घातिनीभिः सृणिकाकणिकाभिर्वनपद्धतिं शुद्धतरीं कु-
र्वद्भिर्दृढतरश्चसितकम्पमानावयवैस्तेषु तेषु वनगुल्मेषु श्वापदानन्वि-
प्यान्विष्य हुंकारमाचरद्भिर्विश्वनिगमविश्वकट्टुभिरविमुच्यमानपा-

ब्दमाविष्कारेति समुदितमर्थान्तरम् । अत्र शशिलण्डस्य शिखण्डभावभजनेन
हेतुना मायाशब्दे शवर्णानुमानादनुमानालंकारः । वाच्यवाचकयोरमेदाध्यवसाय-
मूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति तयोर्प्राक्किभावेन संकरः । औपच्छन्दसिकम् ॥७०॥

तदानीमिति । तदानीं किरातवैपधारणक्षण एव रजतगिरेः कैलासस्य
शिखराभिर्गच्छन्तौ । एतत् भगवतोः कैरातरूपधारणं किं कुतो वा इति संशया-
पन्नमानसैः सांशयिकैरपीत्यपि निश्चलैव कार्याणां कर्तव्यत्वेऽपि । किं वा भवतु
भगवदनुसरणमेव परमो लाभ इति भक्त्यतिशयं पारिपदानां ध्वनयतीति ध्येयम् ।
'संशयमापन्नः' इति ठक् । 'ठस्येकः' इतीकादेशः । तयोः कपटशवरदंपलो-
रनुसरणे उचितस्य वैपस्य कैरातस्य रचनया निर्माणेन अनुकूलैः । अन्यथा तैः
शुद्धेयतया भगवति प्रातिकूल्यमेवेति भावः । प्रमथानां कुलैः परिवार्यमाणौ ।
'परिचर्यमाणौ' इति पाठान्तरे पूज्यमानावित्यर्थः । सम्यक् उच्चलितं उन्नमितं
लाङ्गलं यस्मिन् तद्यथा । इत्यस्यतः धावद्भिः दूरं चारेण यः श्रमस्येन विदारितात्
विश्रुतात् घटनात् वक्तात् लम्बमानायाः रसनायाः जिह्वायाः अप्रात् निपाति-
नीमिः निपतनशीलाभिः । ताच्छीलिवो णिनिः । सृणिकायाः लालानलस्य कणि-
फ्राभिः । 'सृणिका स्यन्दिनी लाला' इत्यमरः । वने पद्धतिं मार्गं शुद्धतरीं कुर्वद्भिः
अतिपवित्रां कुर्वद्भिः । अभूततद्भावे चिवः । दृढतरेः अतिनिविष्टैः श्वसितैः
निश्वातैः कम्पमाना अवयवाः पार्श्वोदरादयः येषां तैः । तेषु तेषु वनगुल्मेषु
वृक्षेषु श्वापदान् सृगविशेषान् अन्विष्यान्विष्य । वीष्वायां द्विर्भावः । हुंकारमा-
चरद्भिः कुर्वद्भिः । विश्वैः समस्तैः । चतुर्भिरिति यावत् । निगमैः वेदैरेव विश्व-
कट्टुभिः शुनकैः मृगयाकुशलैः । 'श्वा विश्वकट्टुर्मृगयाकुशलः' इति शुनकरूपार्थो-
प्यमरः । अविमुच्यमानो संगम्यमानो पार्श्वभागी ययोस्तां । वीपकमृगः किरा-
तारिभिः साज्जालप्रेम्णा मृगागमनाय वर्धितो मृगः तद्गदाचरन् वीपकमृगाय-
माणः । वयन्तान्नादटः शानच् । 'अलंघ्यतौ वीपकं श्लीवं मृगे ना मृगवचके'

१. 'वैपरिचर्यनानु-ः' इति पाठः. २. 'वारिपर' इति पाठः. ३. 'लम्बायमान'
इति पाठः. ४. 'पात्रिनसिभिः' इति पाठः. ५. 'शुद्धतरीमित्य' इति पाठः. ६. 'दृढतर'
इति पाठः. ७. 'वनगुल्मेषु' इति पाठः. ८. 'श्वापदानि' इति पाठः.

श्वभागी दीपकमृगायमाणनिजहरिणशावकपार्ष्णिभागानुधावनौ,
भाविनि पदे पदे वनदेवताभिरर्प्यमाणसुरतरुप्रसवास्तरणेन प्रशमि-
ततुहिनजडिमोहेगेन हिमवतः कटकपथेन सविलासं संचरमाणौ,
कावेतौ कैदाचिदप्यदृष्टपूर्वौ वनमस्मदीयमौक्रमेते इति रोपकपायि-
ततया निवारयितुं कामैरपि तेजोविशेषेण प्रतिहतोत्साहैरन्यैः शबर-
युवभिः केवलमवलोक्यमानौ, जटावहरीमूलपङ्कजमुकुलीमवदञ्ज-
लिभिस्तपस्विपुञ्जैर्नभसि विमानवेगं निरुध्य हर्षाश्रुभिर्महद्भिर्श्वाभि-
वर्ष्यमाणजयशब्दौ, तौ जगदादिमौ दंपती सैनियममुपासीनस्य
शुनासीरसुतस्य तपोधनसीमानं शनैः शनैरासीदताम् ।

इति हलायुधः । स चासौ निजहरिणशावकः करभूपणकुरङ्गशिशुः तस्य पार्ष्णि-
भागं पश्चात्पुरदृष्टदेशं अनुसृत्य धावनं सत्तरगमनं ययोस्त्वौ । 'अनुधाव्यमान-
पार्ष्णिभागी' इति पाठस्तु मृगायासंप्रदायविरुद्धतादुपेक्ष्यः । भाविनि भविष्यति
पदे पदे प्रतिपादविन्यासस्थानं वनदेवताभिः अर्प्यमाणं न्यस्तमानं सुरतरु-
प्रसवैः कल्पदृष्टकुमुदैः आस्तरणं यस्मिन् तथोक्तेन अतएव प्रशमितः निरस्तः
तुहिनजडिभ्रा हिमशैलेन उद्वेगः पीडा यस्मिन्नेन हिमवतो गिरेः कटकपथेन
नितम्बदेशमार्गेण सविलासं यथा तथा संचरमाणौ । पूर्वं कदाचिदप्यदृष्टौ अदृष्ट-
पूर्वौ एतौ किरातदम्पती कौ शुनस्यौ । किं च अस्मदीयं वनं आक्रमेते आग-
च्छेते इति उक्तप्रकारेण रोपेण कपायिततया कल्पितत्वेन हेतुना निवारयितुं
वनाभिःसारयितुं कामो येषां तथोक्तरपि तेजोविशेषेण दुर्निरीक्ष्यप्रकारेण
प्रनिहतः भग्नः उत्साहः निवारणयोगः येषां तैः अन्यैः यास्त्वैः शबरयुवभिः
किरातदंपतीभिः केवलं मृगमवलोक्यमानौ । भयादाश्रयाभिवारणाशक्तेरिति
भावः । जटा एव वहयैः लताः तासां मूले पङ्कजमुकुलं किसलयद्वयसंपुटमिव
संपद्यमानः मुकुलीमवन् अञ्जलिः येषां तैः । मस्तकन्यहाञ्जलिभिरित्यर्थः । 'तौ
जटावहलिः पुमान्' इत्यमरः । तपस्विनां मुनीनां पुत्रैः । मुधि इति शेषः ।
नभसि विमानवेगं निरुध्य मरद्भिर्देवैश्च उभयशोभयैर्हर्षाश्रुभिः समं आनन्दवाप्यैः
यद् अभिवर्ष्यमाणाः उदीर्यमाणाः पाल्यमानाश्च जयस्य शब्दाः 'जय विजयी

१. 'शावकानुधाव्यमानपार्ष्णिभागी' प्रशमिततुहिनजडिमोहेगेन भाविनि पदे पदे
वनदेवताभिः रप्यमानतरुप्रसवास्तरणेन हिमवतः' इति पाठः. २. 'कदाचिदपि'
इति जगति इति. ३. 'आक्रमतः' इति पाठः. ४. 'दिवेषप्रति' इति पाठः.
५. 'आरुण्येणै' इति पाठः. ६. 'अस्मदीयमानौ' इति पाठः. ७. 'पठव' इति
नभसि इति. ८. 'समसभिवर्ष्यमाण' इति पाठः. ९. 'सुनिवन्' इति पाठः.

तत्र सलु

आपादलम्बिजटमातपमात्रमश्रु-

मूर्ध्वाभवद्भुजमुदारतपःकृशाङ्गम् ।

दृष्ट्यानुगृह्य कुरुवीरमुनीन्द्रमेनं

त्रेधा चभूव सुवत्सलता भवान्याः ॥ ७१ ॥

क्षोदयन्नय महीं सुरपातैः कोऽपि कोपकृटिलो वनकोलः ।

घोरघूत्करणघोणमुपागात्कृक्षिमाश्रमभुवः कुरुमूनोः ॥ ७२ ॥

तं वीक्ष्य रौद्रवपुषं मृगशावकेषु

प्रासाद्विशतसु कटिलम्बितवल्कभागान् ।

पर्याकुले कलकटैरपि पक्षिजाले

पार्यो निवृत्त्य नियमाञ्जगृहे शरासम् ॥ ७३ ॥

भव जगदीश्वर' इत्यादयः ययोत्तौ । जगत्तः आदिमौ प्रथमं दंपती माया-
किरातौ सनियमं ययात्तथा उपासीनस्य उपविष्टस्य शुनासीरः इन्द्रः तत्सुनस्य
अर्जुनस्य तपोवनसीमानं शनैः शनैः आसीदतां प्रापतुः ॥

तत्रेति । तत्रार्जुनतपोवने । खल्विन्युत्तरेण सवन्धः ॥

आपादेति । आगादं पादपर्यन्तं लम्बिन्यो जटा यस्य तम् । आनपमात्रं
मशः आहारो यस्य तम् । ऊर्ध्वाभवन्तौ उपरिष्ठान् प्रसृतौ भुजौ वन्य तम् ।
उदारेण महता तपसा कृशं शरीरं यस्य तम् । एनं कुरुवीरमुनीन्द्रं अर्जुन-
मुनीन्द्रं दृष्ट्वा अनुगृह्य । सानुग्रहं दृष्ट्वेत्थं । भवस्य शंभोः पत्न्याः भवान्याः
पार्वत्याः । 'इन्द्रवरुण-' इत्यादिनानुक्तं । सुवत्सलता पुत्रवान्धत्वं त्रेधा त्रिप्रकारं
यभूव । 'कुमारगगनाययोरिव अस्मिन्नपि पुत्रशासत्य चक्षारेत्थं ॥ ७१ ॥

क्षोदयन्निति । अयं क्षोपेन कुटिलः क्रूरः कोऽपि अनिर्देश्यः वने कोलः
वराहः । 'वराहः सुकरो घृष्टिः कोलः' इत्यमरः । सुराणां शफानां पातैः न्यासैः
महीं भुवं क्षोदयन् चूर्णयन् । 'क्षोभयन्' इति पाठेऽपि उक्त एवार्थः ।
घोरे भयंकरं घूत्करणं घुत्सुरेति शब्दः यस्या तदृशी घोणा प्रोथं नाजिकापो-
भागः यस्मिन्नतया कुरुमूनोः अर्जुनस्य आश्रमभुवनः । कुक्षि आश्रममध्यनारं
प्रति उपागात् आगतवान् । कुनोऽपीति शेषः । शनैः कर्तते लुट् ॥ ७२ ॥

तमिति । रौद्रं दारुणं वपुः यस्य तयोक्तं तं वनवराहं वीक्ष्य मृगशावकेषु
बालनृगेषु प्रासादं भयात् कट्यां लम्बितान् बन्धस्य वल्कलस्य भागान् भङ्गीभूत-
प्रदेशान् विगम्यु । तत्र निटीयमानेषु सत्सु इत्यर्थः । पक्षिणां जाले समूहेऽपि

मुनिरेप यदाभ्ययाद्बराहं मुखरज्यालतिको जवाञ्जिघांसुः ।
 शबरो ददृशे तदाभिधावन्वनुराकृष्य सहानुयायिवर्गैः ॥ ७४ ॥
 मा मुख बाणं मदनुद्रुतेऽस्मिन्नपेहि जाल्मेति किरातनेतुः ।
 वचः स लक्ष्यं मनसो न कुर्वन्वराहमस्त्रस्य चकार लक्ष्यम् ॥ ७५ ॥

शिलीमुखाभ्यां शिवसव्यसाचिनोः

समुज्झिताभ्यां युगपत्किटेस्तनौ ।

समं विभज्यायुरभुज्यत क्षणा-

त्सहोदराभ्यामिध पैतृकं धनम् ॥ ७६ ॥

ततः कुपितोऽपि कुरुप्रवीरस्तपःशान्ततया नातिपरुषमेवमुवाच ।

कलकलै शब्दै परित आकुले व्याकुले सति नियमात् निवृत्त समाधि विरम्य ।
 'जुगुप्साविराम-' इत्यादिना पद्यमी । शरा आसतेऽनेति शरास चापं जट्टहे
 गृहीतवान् । आर्तनाणस्य तपसोऽप्युत्तमत्वादिति भाव ॥ ७३ ॥

मुनिरिति । एन वराह इन्तुमिच्छु जिघांसु अत एव मुखरा शब्दाय-
 माना ज्या गुणो लतिकेव यस्य तथोक्त एष मुनि अर्जुन यदा जवात् लभ्य-
 यात् वराहामिमुखमागतवान् । तदैव धनु सशरमाकृष्य अनुयायिना सहच
 गणा वर्गै वृन्दै सह अभिधावन् वराहमनुद्रवन् सन् शबर कपटकिरात
 ददृशे अलक्ष्यत । मुनिनेति शेष । औपच्छन्दसिन्वृतम् ॥ ७४ ॥

मा मुञ्चेति । हे जाल्म असमीक्ष्यकारेण, मया अनुहृते अनुधाविते
 अभिन्न वराहे बाण मा मुख । अपेहि अन्यतो गच्छ । इयुक्तप्रकार किरातनेतु
 कपटशबरनायकस्य वच मनस लक्ष्य विषय न कुर्वन् अकुर्वाण सन् ।
 ननर्यस्य नशब्दस्य मुष्णुपेति समासः । सोऽर्जुन वराह अस्त्रस्य बाणस्य लक्ष्य
 शरव्य चकार ॥ ७५ ॥

शिलीमुखाभ्यामिति । युगपत् एकदा किटे वराहस्य तनौ शरीरे ।
 'कोऽपोत्री किरि किटि' इत्यमर । समुज्झिताभ्या प्रयुक्ताभ्या शिवसव्य-
 साचिनो किरातार्जुनयो शिलीमुखाभ्या बाणाभ्या आयु सहोदराभ्या भ्रानृ-
 न्यां पैतृक पित्र्य धनमिव समं यथा तथा विभज्य विभाग कृत्वा क्षणात् अमु-
 ज्यत मुष्णम् । भुजे कर्मणि उद् । वशस्थवृतम् ॥ ७६ ॥

तत इति । तत वराहवधानन्तरं शिवेन बाणप्रयोगादेतो इति वा कुपि-
 तोऽपि कुरुप्रवीर अर्जुन तपसा शान्ततया शमप्रधानत्वेन हेतुना नातिपरुष
 ईषत्कूरं यथा तथा एव वक्ष्यमाणप्रकारेण उवाच ॥

१ 'अनुधावन्' इति पाठ . २. 'तदा' इति पाठ . ३. 'क्षणम्' इति पाठ .
 ४. 'एवम्' इति नास्ति कश्चिद्.

अग्निन्ममावसथमापतिते मया प्रा-

गृहीकृते शबर यत्प्रहृतं त्वया तन् ।

शापस्य वाथ धनुषोऽसि वधे तथापि

सोढं ममाद्य तपसा च भुजोष्मणा च ॥ ७७ ॥

इति तस्य मुनेरन्वर्द्धपरसपरीवाहवेणीमिव वाणीमाकर्ण्य श्रोणी-
घरयन्वापि सन्निवृतं प्रत्यमाणीन्

मृदुबुद्धिरङ्ग वचसैव लक्ष्यसे मृगर्हिसनं विपिनसीमनीटशाम् ।

शतशः स्वधर्म इति पठ्यते वुधैः शबरस्य वा वद् तपोचनस्य वा ॥७८॥

तत्स्वकुलाचारादप्रमाद्यते मह्यमयुक्तकारिणापि त्वया क्रियदूरं
प्रकाश्यते तपसीवै याहावप्याहोपुरुषिका ।

अस्मिन्निति । हे शबर, मम आवसथं व्याग्रमं प्रति आगतिते आगतं किं
च मया प्राक्पूर्वमेव लगीकृते शरव्याकृते अग्निन् वपुष्टे त्वया प्रहृतं ताडितं
इति यत् तदपराधकरणं मम शान्त्य वधे वर्तते अथवा धनुषो वधेऽपि वर्तते ।
अन्यत्रेणैव धर्मं त्वा हन्तुं शक्नुवामित्यर्थः । किन्तु तथापि मम तपसापि अथ
सोढं सान्तम् । शोषमद्यादिति भावः । भुजोष्मणा च बाहुबलेनापि सोढम् । बलिनां
दुर्बलसुन्दर्य रज्जाकरत्वादिति भावः । यद्यन्नादिति तत्तन्मादिति वा योज्यम् ॥७७॥

इतीति । इति उक्तप्रकारं अन्वनेनसि दर्शयस्य परीवाहः उपकुत्वा ।
'जलोच्छ्वासाः परीवाहाः' इत्यमरः । तस्य वेणीं प्रवाहमेव स्थितां तस्य मुनेः
अर्जुनस्य वणीं वाक्यं शोणीयते मेहः धनुष्यापो यस्य स शिशोऽपि सन्निवृतं
यथा तथा प्रज्ञमाणीन् प्रत्युक्तवान् । प्रतिपूर्वाङ्गणतेः कर्त्तरे लुष्ट् ॥

मृदुबुद्धिरिति । अहं हे अर्जुन । 'अज्ञेयामश्रयेज्ययम्' इत्यमरः । त्वं
वचसैव मृदुं शान्ता बुद्धिर्दम्य तपोऽथे लक्ष्यसे इत्यर्थे । ननु झल्लेनैत्यर्थः ।
यतः विपिनसीमनि ईदृशं एवंविधं मृगर्हिसनं शबरस्य स्वधर्मः स्वीयो धर्मः कुन्त-
धर्म इति वुधैः विद्वद्भिः शतशः बहुविधं पठ्यते एत तपोचनस्य स्वधर्म इति
पठ्यते वा । शतश इत्युभयत्र योज्यम् । यद् मृगर्हिसनं वाक्यार्थः कर्म । पठ्यतेः
कर्मणि लट् । मनुमापिणी वृत्तम् ॥ ७८ ॥

तदिति । तत् तन्मात् मृगर्हिसनस्य शबरधर्मवद्वेदो. स्वकुलस्य शबरकु-
लस्य आचारात् धर्मोत् अप्रमाद्यते । तमलत्र इत्यर्थः । 'जुग्म्याविरान-' इत्या-
दिना अनादानत्वम् । मद्रम् । मा प्रतीत्यर्थः । अयुक्तं कुन्तनीकानुचितं मृगर्हिस-
नं कथंतीति करिणा त्वयापि तपसीव बहारापि उभयत्र । आहोपुरुषिका

१. 'वद्' इति पाठः. २. 'त्वया' इति निति क्वचिद्. ३. 'श' इति
निति क्वचिद्.

संदृश्यते खलु तपस्तव शुद्धमेत-

द्यजन्तुहिंसनविधौ दृढबद्धकच्छम् ।

आस्तामिदं भुजबलं च मृगालयेऽस्मि-

न्साहाय्यकं यदुपजीवति मे शरस्य ॥ ७९ ॥

इदंशीं वचनरीतिमपास्यन्नेहि सान्त्वय कियानसि मे त्वम् ।

अक्षिण किञ्चिदरुणिन्नि जगत्यामन्तकोऽपि मदतीव विभीयात् ॥८०॥

इति शंकरस्याहंकारवादेन सातङ्गा कुहकुलशशाङ्कः पुनरपि
कौमपि गिरमेवमङ्कुरयामास ।

जात्मोत्कर्षामिमानः । 'आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि' इत्यमरः ।
कियदूरं प्रकाश्यत इति काकुः । किञ्चिदपि न प्रकाशनीयेत्यर्थः । परित्यक्तकुल-
धर्माणं किं नाम तपः को नाम वा बाहुप्रताप इति भावः ॥

• तपःप्रतापयोनि-सारत्वमेव विशदयति—संदृश्यत इति । हे मुने, यत्तव
तपः जन्तूनां प्राणिनां हिंसनविधौ वधकर्मणि विषये दृढं यथास्तथा बद्धः कच्छः
मध्यवन्दनपट्टः येन तयोक्तम् । धृतसंकल्पमित्यर्थः । तदेतत्तव तपः शुद्धं
निर्दोषं सत् संदृश्यते खल्विति काकुः । न संदृश्यत एवेत्यर्थः । किञ्चेति चार्थः ।
यत्तव भुजयोर्बलमस्मिन् मृगस्य वराहस्य अल्पये हिंसायां विषये मे मम संब-
न्धिनः शरस्य साहाय्यकं तत्कृतसहायकृत्यं उपजीवति । अपेक्षित इत्यर्थः ।
तदिदं तव भुजबलमपि आस्तां तिष्ठतु । धिगिति यावत् । मय्यमुच्यति वाणं न
हन्यादेव त्वद्वाणो वराहमित्यर्थः ॥ ७९ ॥

इदंशीमिति । हे मुने, किं बहुना इदंशीं 'शापस्य वा' इत्यादिप्रकारां वच-
नानां रीतिं अपास्यन् लज्जन् सन् । एहि समीपमागच्छ । सान्त्वय अपराधिनां
त्रायस्व मामित्यनुनय । मां प्रतीत्यर्थः । त्वं कियानसि । तृणप्राय इत्यर्थः । यतः ।
अक्षिण मम लोचने किञ्चित् इषत् अरुणिमा यस्य तथोक्ते । मनाक् शोणायमाने
सतीत्यर्थः । कोपादिति भावः । जगत्यां लोके अन्तको मृत्युरपि मत् मत्तः अतीव
मृशं विभीयात् अस्येत् । किमुतान्य इत्यर्थः । अत्रान्तकस्यापि मञ्जोचनशोणिन्नि
भयोत्पत्तौ किमुत भवादृशां क्षीणसारणां इत्यर्थान्तरस्य कैमुत्येन सिद्धेरर्थापत्तिः ।
एवं लोचनारुण्यभाश्रेणान्तकत्रातरूपवाक्यार्थस्य सान्त्वनादकरणं प्रति हेतुत्वात्
वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । द्वयोरेकवाचकानुप्रवेशसंकरः । स्वागतावृत्तम् ॥८०॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण शंकरस्य कपटशरस्य संबन्धिनो अहंकार-
वादेन विरस्कारवाक्येन सातङ्गः किमयं जगद्विलक्षणो भवेदिति सवितर्कः ससं-
तापो वा । 'दन्तापशशाखातद्दः' इत्यमरः । कुहकुलस्य शशाङ्कः चन्द्रः अर्जुनः ।

१. 'संदृश्यत्' इति पाठः. २. 'न्यकार' इति पाठः. ३. 'कुल' इति. नास्ति
कश्चित्. ४. 'गिरे कामपि' इति पाठः.

यस्माद्द्वनेचरकुलाधम जल्पसि त्व-

मेवं मनः पुलकयन्स्वजनस्य द्रतः ।

तस्मादसंशयमुपान्तजुपः किरात्या-

स्ताटङ्कमेव सहसे न कपोलमित्रम् ॥ ८१ ॥

ताटङ्गचः श्रवणदाहि मुनेर्निशम्य

सर्वे गणा हृदि रूपा निजिघांसवोऽपि ।

देव्या विलोक्य वदनं क्षितगर्भगण्डं

तूणार्धकृष्टविशिखेन करेण तस्युः ॥ ८२ ॥

पुनरपि कामपि अवाच्यां गिरं वाचं एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण अद्भुरयामास ।
उवाचेत्सर्पः ॥

यस्मादिति । हे वनेचरकुलाधम आरण्यकापसद, द्रतस्त्वं स्वजनस्य किरा-
त्यादेः मनः पुलकयन् हर्षयन् सन् यस्मात्कारणादेवं उक्तप्रकारं जल्पसि वदसि
तस्मात् उपान्तजुपः समीपवर्तिन्याः किरात्याः लल्पश्रयाः ताटङ्कं कपोलस्य मित्रं
सहचारिणं न सहसे । कपोलं ताटङ्कभूषितं न क्षमस एवेत्यर्थः । असंशयं ध्रुवम् ।
तन्मरणेन तद्वैधव्यं जनयसि, स्वामद्याहं निहन्मीति वा परमार्थः । वीररसानु-
गुण्येन प्रास्तुतिकोऽर्थोऽयम् । वास्तवार्थस्तु हे वनेचर, यस्मादेवं 'मृदुबुद्धिरङ्ग-'
इत्यादिना कुलाधमेति जल्पसि । मृगर्हिसनेन त्यक्तकुलधर्मतया कुलाधमत्वेन
मा कथयस इत्यर्थः । तस्मात् किरात्याः ताटङ्कमेव एकं ताटङ्कमानं कपोलमित्रं
तद्भूषणं न सहसे, किं तु लट्ठीरवादमपीदृशं तद्भूषणं करोथीत्यर्थः । अथवा ताटङ्कं
कपोलमित्रं न सहस एव । किंतु त्वद्वीरवादमेवेत्यर्थः । तदाकर्णनकौतुकिन्या
कर्णावरणमयात्तस्याज्यस इति भावः । अत्र भगवतः परिहासेऽपि स नानु-
चितः । 'अपि कुशलिनी प्रेतावासस्थली सहवासिनः प्रमथपतयः कधिञ्जीर्णः
सुखी किमु शार्करः । अपि च सुलभा भिक्षार्थितर्जगप्रयनाथ हे न खलु शिषि-
सप्रान्तः किं ते गजाजिनकम्बल ॥' इत्यादी विडम्भादिभिः माहेश्वरस्तुतिषु
तस्यापि प्रदर्शितत्वादिति ॥ ८१ ॥

ताटगिति । ताटङ्क उक्तपेधं श्रवणे दहतीति तदाहि कर्णकटोरम् । ताच्छी-
लिको गितिः । मुनेः अर्जुनस्य यचः निशम्य सर्वे गणाः प्रमथाः स्या कोपेन
द्विर मनसि निहन्तुमिच्छतः निजिघांसवोऽपि सन्तः । क्षितं गर्भे मध्ये यथोच्चै
स्येरा गण्टी कपोली यस्य तत् देव्याः पार्वत्याः वदनं विलोक्य तूणात् निवन्नात्
धर्ष कृष्टः विशिषाः बाणः येन तेन करेण उपलक्षिताः तस्युः । देव्या अपराध-
भयारिति भावः । अत्र पुत्रवत्सलदेवीसोराननावलोकनस्य विशेषणमगला गगानां
बाणनोचनौदासीन्यं प्रति हेतुतात्पर्यदार्पणहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ८२ ॥

अथ भिल्लमल्लकुरुवह्मभावुभौ परिफुल्लभल्लकुलशल्पपल्लवैः ।

स्थगितावलोकसरणिं दिवौकसां समरं भयंकरजवं वितेनतुः ॥८३॥

ऋथर्वन्धगरुद्धिरेप वाणैः श्रवणालम्बिजपाक्षसूत्रचर्पात् ।

प्रमथेशमवाकिरत्तदीयं प्रतिमालिङ्गमिव प्रसूनपुञ्जैः ॥ ८४ ॥

सरुपीव हरे विकृष्टचापे सैशरं शैलमुतापि जातशङ्का ।

मघवत्सुतमङ्गलाय देवी मनसा यातैश्पुःश्रुतिं जजाप ॥ ८५ ॥

ससंभ्रमाकृष्टधनुर्गुणोऽपि शंभुः कृपाम्भोनिधिरिन्द्रसैनौ ।

संबद्धमात्रान्कतिचिच्च देहे चक्रेऽपराद्धान्कतिचिच्च वाणान् ॥८६॥

अथेति । भिल्लमल्लः किरातश्रेष्ठः, कुरुवह्मः अर्जुनश्च उभौ परिफुल्लैः अति-
प्रकाशैः भल्लानां बाणविशेषाणां कुलानां समूहानां शल्पानि भ्रमाणि पल्लवानीवे-
त्युपमा । एकत्र प्रेमार्ण, अन्यत्र भावातिशयं च ध्वनयति । तैः स्थगिता च्छन्ना
अवलोकसरणिः अवलोकनमार्गः याभ्यां तथोक्तौ सन्तौ । भयंकरः जव-
शारादानादौ लाघवं यस्मिन् तथोक्तं समरं युद्धं वितेनतुः चक्रतुः । मधुभा-
षिणी वृत्तम् ॥ ८३ ॥

ऋथेति । एष. अर्जुनः श्रवणे कर्णे आलम्बिना जपस्याशसूत्रेण जपमा-
लिकया चर्पात् श्रवणैः शिथिलाः बन्धाः बन्धनानि येषां तादृशाः गरुतः कङ्का-
दिपत्राणि येषां तैः वाणैः प्रमथेशं कपटशवरं तदीयं प्रमथेशसंबन्धि प्रतिमा-
मयं लिङ्गं अर्चोरूपं प्रसूनपुञ्जैरिव अवाकिरत् आच्छादितवान् । अत्राप्युपमया
वाणानां पुष्पमार्दवापादको भगवतः प्रभावातिशय इति ध्वननादलंकारेण
वस्तुध्वनिः ॥ ८४ ॥

सरुपीति । हरे शबरे सरुपीव । न वस्तुतः क्रुद्ध इत्यर्थः । सशरं यथा
तथा विकृष्टचापे सति शैलस्य मुता पार्वत्यपि । शैलवच्छैलपुङ्गवा धीरत्वं सूच-
यति । जाता शङ्का किं सत्त्वं प्रहरतीति वितर्कः यस्यास्तथोक्ता सती मपवरमु-
तस्य अर्जुनस्य मङ्गलाय क्षेमायं 'यातैश्पुः' इति श्रुतिं मनसा जजाप दश्यौ ।
पुत्रवात्सल्यस्य तस्मिन् पूर्वमुक्त्वादिति भावः । 'या त इषुः शिवतमा शिवं बभूव ते
धनुः । शिवा शरव्या या तव तथा नो रद्र गृह्य ॥' इति श्रुतिः । अर्प्यस्तु=रेद-
यति अग्नौशिषि इति रद्र, ते तव या इषुः वाणः शिवतमा अतिशयशुभप्रदा बभूव,
यस्ते धनुः शिवं बभूव या तव शरव्या तदर्थं शिवा बभूव, तथा इष्या तेन
धनुषा तथा शरव्याया नोऽस्मान् गृह्य गृह्यय । न मारयेत्यर्थः ॥ ८५ ॥

ससंभ्रमेति । ससंभ्रमं यथा तथा आकृष्टधनुर्गुणोऽपि इन्द्रसैनौ अर्जुने
शिवे कृपाम्भोनिधिः शंभुः कतिचित् वाणान् देहे अर्जुनशरीरे संबन्धमात्रान्

१. 'सैरि' इति पाठः. २. 'त दिव्यम्' इति पाठः. ३. 'शरका' इति पाठः.

४. 'पुः' इति पाठः. ५. 'गुणोः' इति पाठः.

विगाह्य शंभुं विजयस्य बाणाः पुनः पदत्वं पुपुपुर्न दृष्टोः ।

नरादुदारादभिगम्य लुब्धं न मार्गणा यान्ति खलु प्रकाशम् ॥८७॥

निःस्त्रे निपद्मयुगले नितराममर्षी

चापेन मूर्ध्नि गिरिशं पर एव देव्याः ।

पार्ष्णिप्रमुक्तधरणिः प्रजहार वेगा-

त्कुर्वन्प्रणं स कुटिलं शशिवण्डमित्रम् ॥ ८८ ॥

धनुषामिहतात्समुत्थितैर्धरकन्यारमणस्य मस्तकात् ।

विपुलेरिव रक्तश्रीकरैर्वनिपेते मणिभिः फणाभृताम् ॥ ८९॥

स्पृष्टमात्रान् कतिचित् बाणान् अपरादान् लक्ष्यच्युतान् चक्रे । 'अपरादस्पृष्ट-
त्कोऽसौ लक्ष्याच्युतसायकः' इत्यमरः । अत्र दयासमुद्रत्वस्य विशेषणगत्या
शरणां स्पर्शमात्रलक्ष्यच्युतिकरणद्वयं प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥८६॥

विगाह्येति । विजयस्य अर्जुनस्य बाणाः शंभुं विगाह्य प्रविश्य पुनः
दृष्टोः पदत्वं नेत्रविपयत्वं न पुपुपुः न पुप्यन्ति स्म । अन्तर्हिता बभूवुरित्यर्थः ।
तथाहि—मार्गणाः शायकाः बाणाश्च उदारात् महतः दातुश्च नरात् मनुष्यात्
अर्जुनाच्च । 'तं त्यक्त्वा' इति त्यक्तोपे पद्यमी । लुब्धं कृपणं किरातं च
अभिगम्य प्राप्य प्रकाशं लोचनगोचरत्वं च न यांति खलु । सामान्येन विशे-
षसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः श्लेषसंकीर्णः ॥ ८७ ॥

निःस्त्र इति । निपद्मयोः तूर्णारयोः युगले निःस्त्रे बाणधनशून्ये सति नित-
राममर्षी क्रुद्धः सोऽर्जुनः कुटिलं धतएव शशिवण्डस्य शिरःस्थस्य मित्रं सदृशं
सहवर्ति च प्रणं कुर्वन् करिष्यन् सन्निति वर्तमानसामीप्ये वर्तमाननिर्देशः ।
वेगात् पार्ष्णिभ्यां शुल्फाभोगाभ्यां प्रमुक्ता धरणिः भूः येन तथोक्तः । पादा-
प्रमात्रावस्थितः सन्नित्यर्थः । सन्नतत्वाच्चिबस्येति भावः । यन्तु 'इदस्थितिदेशं
प्रति धावन्नित्यर्थः' इति वृषिहः, तन्न । पार्ष्णिभ्यामेव धावनलक्षणायामुक्तत्वा-
रस्यायोगात् । प्रत्युत 'अर्धमन्तर्वेषधं बहिर्वेदि मिनोति' इति न्यायेन वेदिबहि-
र्भागयोर्मन्व्यभागस्येवोक्तार्थस्यैव लक्षणीयत्वात् । देव्याः पार्वत्याः पुरः समश-
मेवेति कादम्बोक्तिः । चापेन गाण्डीवेन । गिरौ कैलासे शेव इति गिरिश शंभुं
मूर्ध्नि शिरशि प्रजहार ताडितवान् । शरणां शायञ्जीवितं रणोत्साह इति भावः ॥८८॥

धनुषेति । धनुषा गाण्डीवेन अमिहतात् धरकन्यारमणस्य पार्श्वतीपतेः
मस्तकात् शिरसः समुत्थितैः उद्गतैः फणाभृतां मणिभिः शिरो-
रक्षैः विपुलैः महद्भिः रक्तश्रीकरैः शोणितविन्दुनिरिवेत्युत्प्रेक्षा । निनिपेते निप-
तितम् । पततेर्भाषे ङिद् । यत्प्रभ्राजुनधनुःप्रहारेण इदशिरसो रक्षानि तच्छिर-
स्यसर्पेणभूतमणयो न्यपतन्नितीवकारस्य समुच्चपयोपकत्वमाह वृषिहः, मुवि

देवस्य तस्य जगतां जनकस्य चित्ते

पार्थप्रहारजनुषः प्रमदाम्बुराशेः ।

भूपाधुनीतदभुवि द्विपवक्त्रालय-

वप्रक्रियामिरुदितः प्रमदःकणोऽभूत् ॥ ९० ॥

सै गाण्डीवदण्डोऽपि खाण्डवे तक्षकवधूवधसाधनतया चिरमय-
मस्मत्कुलविरोधीति क्रोधनैस्तस्य जटावनकुटुम्बिभिः कुण्डलिभिर्भ-
क्षित इव तत्क्षणं नालक्ष्यत ।

ततोऽयं दैवविपर्ययः किमुतामुष्य माया किमिति चिन्तापर-

महतां रक्तपातस्य लोकमानाश्रेयस्करत्वोक्तेरप्रेऽर्जुनस्य जगदीश्वरप्रसादरूपश्रे-
योवर्णनासंगत्या तदीयशिवद्विपविलसितमेवैतदिति नास्माकं चोद्यावकाशः ।
वैतालीयदृत्तम् ॥ ८९ ॥

देवस्येति । जगतां सर्वलोकानां जनकस्य पितुः अतएव तस्य देवस्य शंभोः
चित्ते मनसि भूपाधुन्याः शिरोभूषणभूतगङ्गायाः तदभुवि तीरदेशे शिरोरूपे द्विप-
वक्त्रस्य विनायकस्य बाल्ये या वप्रक्रियाः तटोरसान्नीडाः तामिरुदितः जनितः
प्रमदः सतोषः पार्थेन प्रहारात् गाण्डीवताडनात् जनुः जन्म, यस्य तस्य प्रमद
एवाम्बुराशेः समुद्रस्य संबन्धी कणः सूक्ष्मलेशः अभूत् । ततोऽप्यत्र पुनवात्स-
ल्याधिकयादतिबलं देवसुश्रेयोऽभवदित्यर्थः । यद्वा 'भूषणरूपेण वर्तमानाया गङ्गा-
यास्तदभूते स्वशिरसेव विनायकस्य गजाननत्वात्तदीयवप्रक्रियायां किञ्चिदपि
वेदना न जावेति तात्पर्यम्' इति वृत्सिंहः, तत्तदीयशिवद्विपविलसितमेव ।
यतः पार्थप्रहारवेदनायाः प्रसविशून्यायाः विप्रेशवप्रक्रियावेदनाधिभूषणनाद्वा-
त्सल्यरससंबिधानसंरम्भिनः कवेस्तात्पर्यान्तुरोधित्वात्प्रमदशब्देन वेदनालक्ष-
णायां मुख्यार्थवाधादिति हेतुत्रयाभावाच्चेति ॥ ९० ॥

स इति । सः प्रहारसाधनं गाण्डीवदण्डोऽपि खाण्डवे । तद्वाहकाल इत्यर्थः ।
तक्षकस्य वध्याः वधे साधनतया चिरं बहुकालात् अयं अस्माकं कुलस्य विरोधी
शत्रुः इति हेतोः क्रोधनैः कुडैः तस्य देवस्य शंभोः जटा एव वनं तस्मिन्
पुटुम्बिभिः निवासिभिः कुण्डलिभिः सर्पैः भक्षित इवेत्युत्प्रेक्षा । तत्क्षणं प्रथ-
मप्रहारक्षण एव नालक्ष्यत न दृष्टः । अर्जुनेनेति शेषः । भगवतः प्रभावारसोऽप्य-
न्तर्दितोऽभूदित्यर्थः । कर्मणि लङ् ॥

तत इति । ततः गाण्डीवस्याप्यन्तर्धानाद्धेतोः अयं याणचापतिरोधानं दैव-
विपर्ययः दैवप्रातिकूल्यं किम् । उत अमुष्य किरातस्य माया ऐन्द्रजातिकं
किम् । समयत्र किंशब्दो वितर्कः । इत्युक्तप्रकारेण चिन्तायाः परतन्त्रेण परा-

१. 'नदी' इति पाठः. २. 'तत्र स' इति पाठः. ३. 'तस्यैव देवस्य' इति

पाठः. ४. 'एव' इति नास्ति कश्चिद्.

तत्रेणापि धैर्येदत्तहस्तोत्साहेन 'तिष्ठ तिष्ठ जटात्मन्', एवमर्जुनं निर्जित्य यशोऽर्जितुमिच्छसि' इति कृततर्जनेन सितवाहनेन वृषवाहनं प्रति नियोजुमारम्भे ।

परुषे मुनिमुष्टिताडने पतिते लुब्धकवामवक्षसि ।

शियिला जगलुः किरातिकायाः सितगुञ्जामणिहारयष्टयः ॥ ९१ ॥

उपवासकरो भृशं मुनेरुरसि स्वीकृतमुष्टिमाद्वयः ।

प्रजहार हरोऽपि पीडनात्परिहर्तुं स्वमिवास्य हृद्रतम् ॥ ९२ ॥

इति परस्परमुष्टिप्रहारवृष्टिपरिमृष्टयनकुमुमपरागभस्माङ्गरागौ सरमसमेकेन बाहुना जटामु गृहीत्वापरेण बाहुना बलधित्तं कण्ठान्नी तौ शबरतपोवनौ यदा महत्यामधिलकायामापततां तदा झटिति घटित-

धीनेन अपि धैर्येण मुष्टे दुःखे वा प्रिवृत्तचित्तत्वात्मकेन दत्तहस्तः कृतावलम्बः उत्साहः रणोद्यमः यस्य तेन । हे दुरात्मन्, दुःखमन्त्रः आत्मा स्वस्य यस्येति च । तिष्ठ तिष्ठ । एवम् । बाणबाणतिरोषाग्नेनेत्यर्थः । अर्जुनं निर्जित्य यशः क्रीडि अर्जितुं संपादयितुं इच्छसीति कावृः । तदिच्छा निष्फलत्वैत्यर्थः । इत्युक्तप्रकारं वृत्तं तर्जनं भर्त्सनं येन तेन सितवाहनेन अर्जुनेन वृषवाहनं धिर्वं प्रति नियोजुम् । तेन सह बाहुदुर्दं कर्तुमित्यर्थः । आरम्भे उपक्रान्तम् । रमते-मांवे लिट् ॥

परुष इति । परुषे अतिक्रान्तिं मुनेः अर्जुनस्य मुष्टिताडने लुब्धकस्य किरानस्य वामवक्षसि वक्षोवामदेशे देव्याः सुबन्धिनि पतिते लम्ने सति शियिलाः श्रुत्याः किरातिकायाः पारियाः सुबन्धिन्यः सितगुञ्जामणिमय्यः हारयष्टयः गुराः जगलुः गलन्ति स्म । अर्धनारीश्वरस्य देवस्य वक्षोवामदेशाद्दीवक्षशोऽनतिरेकादिति भावः । औपच्छन्दनिकृतम् ॥ ९१ ॥

उपवासेति । हरोऽपि उपवासेन अनघनप्रतेन वृशे मुनेः अर्जुनस्य उरसि अस्यार्जुनस्य हृद्रतं मनसि स्थितं न्वमानानं पीडनान् प्रहारव्यथानः परिहर्तुं मोचयितुमिवैत्युत्प्रेक्षा । भृशं स्वीकृतं मुष्टौ । तत्प्रहार इत्यर्थः । माद्वयं शैथिल्यं येन तपोलः सन् प्रजहार ताडितवान् ॥ ९२ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण परस्परमुष्टिप्रहाररेण वृश्या वर्षेण परिमृष्टौ क्षाटितौ वनकुमुमपरागमयो भस्ममयश्च अङ्गुलः ययोस्त्रौ एकेन बाहुना जटामु सरमसं गृहीत्वा अपरेण बाहुना बलधित्तं घटितं कण्ठान्ते नान्नां तौ । परस्परमित्यत्रापि योज्यम् । तौ शबरतपोवनौ किरातार्जुनौ महत्यां अधिल-

१. 'तिष्ठ' इति नान्ति ऋचिद्. २. 'श्रमसाहनम्' इति पाठः. ३. 'कण्ठान्' इति पाठः. ४. 'बाहुना' इति नान्ति ऋचिद्. ५. 'कण्ठान्ते' इति पाठः.

द्वारदरीगर्भनिरुद्धसिद्धैर्मिथुननिर्वद्धहाहाकारैस्तीरवनदूरोत्सर्पिवीची-
वेगोत्पाटिताकृष्टमुनिजनपर्णशालासहस्रसुरस्रवन्तीपूरो दर्वीकरविमु-
कंधराखर्बीकरणपटुमारोऽयमुर्वाधरपतिरासीत् । ✓

अवाङ्मुखत्वेन निपाल्य शंभुना समुज्झितोऽयं दृष्टो विमोहितः ।
तवाद्य जामातरि मे दशामिमां निवेदयेत्यद्रिमिव ब्रुवन्रहः ॥९३॥

पार्थस्य तस्य भुजयोः परमेश्वरोऽसौ

वीर्यं विलोक्य युधि विस्मयमानचेताः ।

। चापव्रणे सुरनदीकणसेकशङ्का-

मप्युत्सृजन्मुहुरकम्पयदुत्तमाङ्गम् ॥ ९४ ॥

कायां हिमशैलोर्ध्वभूमौ यदा आपपतां पततः स्म । तदा तावदेव अयं उर्वी-
धरपतिः हिमवान् ङटिति सत्वरं घटितं पिहितं द्वारं यासां तासाम् । तत्पतन-
क्षोभादिति भावः । सर्वत्र दरीणां कन्दराणां गर्भेषु मध्येषु निरुद्धैः सिद्धानां
देवयोनिविशेषाणां मिथुनैः द्वन्द्वैः निबद्धाः उदीरिताः हाहाकारा यस्मिन् तथोक्तः ।
तीरयोर्वनेषु दूरमुत्सर्पिणीनां व्याप्तुवतीनां वीचीनां तरङ्गाणां वेगेन उत्पाटि-
तानि उन्मूलितानि आकृष्टानि च मुनिजनानां पर्णशालासहस्राणि येन तादृशः
सुरस्रवन्त्याः गङ्गायाः पूरः प्रवाहः यस्मिन् तथोक्तः दर्वीकराणां सर्पाणां विभोः
शेषस्य कंधराणां प्रीवाणां खर्बीकरणे भुम्रीकृती पटुः समर्थः भारः यस्य तथो-
क्तश्चासीत् । यत्तूक्तं विधेयत्रयस्य उपसर्जनत्वेन नृसिंहप्रलपितम्, तदविगृह्य-
विधेयांशलदोषापत्तेरुपेक्ष्यम् ॥

अवाङ्मुखेति । शंभुना किरातधेयेण अवाङ्मुखत्वेन निपाल्य । अधो-
मुखं यथातथा पातयित्वेत्यर्थः । समुज्झितः लुप्तः । बाहुन्यामिति भावः ।
अतएव विशेषेण मोहितः मूर्च्छां गमितः अयं अर्जुनः । हे अद्रे, तव जामा-
तरि कन्याभर्तारि शंभौ विषये मे मम इमां दशा अवस्था निवेदय विशापय
इत्युक्तप्रकारं अद्रिं हिमगिरिं प्रति रहः ब्रुवन् कथयविधेयुत्प्रेक्षा । दृष्टो दृष्टः ।
-तत्रलैरिति शेषः ॥ ९३ ॥

पार्थस्येति । असौ परमेश्वरः शंभुः युधि युद्धे तस्य पार्थस्य भुजयोर्वीर्यं
विलोक्य विस्मयमानं चेतः यस्य तथोक्तः सन् । अतएव चापेन गाण्डीवेन
अङ्गं तस्मिन् सुरनदीकणैः गङ्गाजलबिन्दुभिः सेके दृशने प्रियये शङ्कां वितर्क-
मपि उत्सृजन् अगणयन् सन् । धार्द्रव्रणे शीतजलसेकस्यातिवेदनाकरत्नमप्य-
चिन्तयन्निति यावत् । उत्तमाङ्गं शिरः मुहुरकम्पयत् । श्लाघयामासेत्यर्थः ।

१. 'सिद्धमुनि' इति पाठः. २. 'निबद्ध' इति नास्ति कश्चित्. ३. 'तीरवन'
इति पाठः. ४. 'वीची' इति पाठः. ५. 'पटुतरमारो' इति पाठः.

तथाविध एवासौ चिरादाचरितचेतनास्वागताचारः शनैरुत्याय
पुरतो घण्टाघणघणात्कारसहचरेण कण्ठगर्जितेन कर्णयोः कल्पि-
तसुधारसमोक्षे महोक्षे निपेदिवांसम्, मुजमूलप्रसारितगिरिजापा-
णियुगलनखराङ्कुरधोरणीद्विगुणी कृतहारमणिरमणीयवक्षमम्, पारि-
पदगणाञ्जलिक्मलवनमध्यराजहंसायमानम्, मार्दवभरितशार्दूलच-
र्मनिर्मितपल्ययनपर्यङ्कोपरिभागतिर्यगर्पितचरणपट्टवसंवाहनपरेण शि-
लादकुमारेण च दर्पदुर्लभननिवारणाय मुखवन्धनकनकशृङ्खलेन
निरुध्य मुहुर्मुहुः करपुटास्फालितककुदशृङ्गेण शृङ्गिणा च लक्ष्यमा-
णोभयपक्षभागम्, गाण्डीवदण्डताडनेन परिपीडितचूडाशशिनमाश्वा-

अथ युद्धे तादृग्भुजवीर्यविलोकनप्रनितविसयस्य विशेषणगत्या तथाविधशिरःक-
म्पनहेतुत्वात्काव्यलिङ्गमेदः ॥ ९४ ॥

तथाविध इति । तथाविधः अवाप्तुर्ध्वं पतित एवासौ अर्जुनः चिरदाच-
रितः कृतः चेतनायाः संज्ञायाः स्वागताचारः सुखागमनक्रिया यस्मित्तयोक्तः सन् ।
शनैः उत्याय पुरतः अग्रे घण्टाना प्रवेद्याणा घणघणात्कारस्य सहचरेण मित्रेण ।
तन्मिश्रितेनेति यावत् । कण्ठस्य गर्जितेन हुंकाररवेण कर्णयोः कल्पितः सुधारसस्य
अमृतस्य मोक्षः वर्षं येन तस्मिन् महोक्षे वृषभराजे निपेदिवांसं आसीनम् । मुजयो-
र्मूलाभ्यां कक्षाभ्यां प्रसारितस्य गिरिजायाः पार्वत्याः पाणियुगलस्य नखराङ्कुराणां
घोरभ्या पङ्क्या द्विगुणीकृतैः हारमणिभिः मौक्तिकैः रमणीय वक्षः यस्य तथोक्तम्,
पारिपदानां गणस्य प्रमथसमूहस्य अञ्जलीनामेव कमलाना वनस्य मध्ये राजहंस-
वदाचरन्तं राजहंसायमानम् । कयजन्ताद्वटः शानच् । मार्दवभरितेन अतिमृदुना
शार्दूलचर्मणा निर्मितस्य पल्ययनस्य वाहनपृष्ठान्तरणस्यैव पर्यङ्कस्य शयनस्य
उपरिभागे । 'पल्ययनपट्टव-' इति पाठे पल्ययनं पट्टवमित्युपमितसमासः ।
तिर्यगर्पितस्य न्यस्तस्य चरणः पट्टव इव तस्य संवाहने मृदुमर्दने परेण व्यापृतेन
शिलादकुमारेण नन्दिकेश्वरेण च । दर्पात् दुर्लभनस्य उरुत्वनस्य निवारणाय मुखे
वक्त्रे बध्नातीति बन्धनेन कनकमयेन शृङ्खलेन खञ्जिनेन निरुध्य मुहुर्मुहुः करपुटेन
पुटीकृतहस्तेन आस्फालितं आश्वासाय परामृष्टं ककुदस्य शृङ्गं उपरिभागः येन
तेन शृङ्गिणा प्रमथविशेषेण च । द्वाभ्यां लक्ष्यमाणौ उभौ पक्षभागौ पार्श्वदेशौ
यस्य तं लक्ष्यमाणोभयपक्षभागम् । गाण्डीवदण्डताडनेन परिपीडितं चूडाया शशिनं

- १. 'चेतनाचरित', 'आपनिचचेतना' इति पाठः. २. 'शनैः शनैः' इति
पाठः. ३. 'वक्ष्यभरणवर्णात्कारण' इति पाठः. ४. 'परिकरिपत्र' इति पाठः.
५. 'सुगनखरेखाङ्कुर' इति पाठः. ६. 'पल्ययनाशोपरि' इति पाठः. ७. 'एकचरण'
इति पाठः. ८. 'दर्पसमुत्थन' इति पाठः. ९. 'मुखवदकनकशृङ्खले' इति पाठः.
१०. 'शृङ्गिदिना' इति पाठः. ११. 'पीडितम्' इति पाठः.

सयितुमवतरद्भिरुडुनिकरैरिव सुरतरुकुसुमवर्षैरवकीर्यमाणम्, जटाभस्मकुशचीरधारिमिसैरेव चतुर्भिरान्नायपुरुषैः परिपठ्यमानशतरुद्रीयविरुदप्रबन्धम्, अम्बरे सविधमवलम्बमानैस्तुम्बुरुप्रभृतिभिः सुरवैणिकैरुपवीष्यमानभक्तजनरक्षणपदानप्रकरणम्, कर्णपूरीकृततमालमञ्जरीमधुमिषेण कटाक्षात्साक्षात्कृपामिव वर्षन्तम्, प्रज्वलद्भिः परिष्कारपन्नगफणारत्नैर्नूतैः शरत्रणैरिवानुरज्यमानावयवम्, अवतंसशशिकलापरिगलितकिरणधारापातशीतार्सहिष्णुतयेव दन्तपटगर्भवर्तिना स्मितेन सूचितहृदयप्रसादम्, भगवन्तं महादेवमुद्दीक्ष्य पक्ष्मतरुद्विटपिसमुत्पाटनपटुभिः प्रमोदाशुपूरैर्नदीमातृका-

शिखाचन्द्रं आद्यासयितुं अवतरद्भिः प्राप्नुवद्भिः उडुनां नक्षत्राणां निकरैरिव स्थितैः सुरतरुकुसुमानां वर्षैः अवकीर्यमाणं व्याप्यमाणम् । जटाः भस्म कुशाः चीराणि च धरन्तीति तद्वरेः तैः कैरातेश्वररूपधारिभिरेव चतुर्भिः आन्नायपुरुषैः वेदपुरुषैः परितः पठ्यमानः कीर्त्यमानः शतरुद्रीयं रुद्राध्याय एव विरुदप्रबन्धः यस्य तथोक्तम् । सविधं समीपं यथातथा अम्बरे आकाशे अवलम्बमानैः अवतरद्भिः तुम्बुरुः प्रभृतिः आदिः येषां तैः सुराणां वैणिकैः वीणाशिल्पैः गन्धर्वैः उपवीष्यमानानि वीणामिर्वायमानानि भक्तानां जनानां मार्कण्डेयादीनां रक्षणार्थकं यत् अपदानं प्राक्तनचारित्रं तस्य प्रकरणानि 'जाटकं च प्रकरणम्' इत्यादिना प्रसिद्धां दशरूपकान्यतमानि यस्य तथोक्तम् । कर्णपूरीकृतायाः कर्णावतंसकृतायाः तमालमञ्जरीः तापिच्छगुच्छस्य मधुनः मकरन्दस्य मिषेण साक्षात् मूर्तिभूतामिव स्थितकृपां कटाक्षात् वर्षन्तम् । प्रज्वलद्भिः प्रसाशमानैः अत एव नूतैः शरत्रणैरिव स्थितैः परिष्कारपन्नगानां भूषणीभूतसर्पाणां फणामु रत्नैः अनुरज्यमानाः शोणायमानाः अवयवाः यस्य तम् । अवतंसशशिकलायाः शिरोभूषणचन्द्रखण्डात् परिगलितानां प्रद्युतानां किरणानां धारायाः पङ्क्त्याः पातेन यच्छीतं तदसहिष्णुतया तत्सहनाशतयेवेत्युपेक्षा । दन्तानां पटः अधर एव तस्य गर्भे मध्ये वर्तत इति वर्तिना स्मितेन । तन्मिषेणेत्यर्थः । सूचितः ज्ञापितः हृदये मनसि प्रसादः अनुग्रह एव नैर्मल्य यस्य तम् । भगवन्तं महादेवं उद्दीक्ष्य पक्ष्मणोरेव सटयोः रुदन्ति जायन्त इति तेषां निमेषाणामेव विटपिना वृक्षाणां समुत्पाटने पटुभिः । निनिमेषीकरणसमर्थित्वर्थः । प्रमोदाशुपूरैः आनन्दवाप्यप्रवाहैः नदीमातृकायमा-

१. 'निकरैः' इति पाठः. २. 'भगिन्' इति पाठः. ३. 'तुम्बुरु' इति पाठः.
 ४. 'रुद्रा' इति पाठः. ५. 'मधुसर्गमिषेण' इति पाठः. ६. 'अनुबध्यमानावयवमस-
 भावत्रणितवृत्ति' इति पाठः. ७. 'मूर्ति' इति पाठः. ८. 'सहिष्णुतेव' इति पाठः.
 ९. 'उत्तरहनिमेषमिटपि' इति पाठः.

यमाणपुलकाङ्कुरः सविनयमुपसृत्य पादारविन्दयोः सहस्रकृतः
प्राणंसीत् ॥

स्वामिन्मया जडधिया त्वयि देवदेवे

वाचा शरेण धनुषा दृढमुष्टिना च ।

यत्ते चतुर्विधमकारि रणे तदागः

क्षन्तव्यमद्य भवता करुणार्णवेन ॥ ९५ ॥

इति विज्ञापयन्त्वमेनं पारिजातपल्लवतल्लजप्रतिमल्लस्य पाणित
लस्य परामर्शनेन प्रमुषितैत्रणवेदनाङ्गं प्लवंगकेतनमनङ्गशासनोऽप्ये-
वमवादीत् ।

यथा तृतीयेन युधि प्रवीर तवापराधेन भवामि तुष्टः ।

तथा न भक्त्या तपसां विभूत्या तरुप्रसूनार्चनया च बह्वया ॥९६॥

इति सुधामाधुरीधुरीणं वचनमभिधाय ।

णाः नदीजलवर्धिता इवाचरन्तः पुलकाङ्कुरा यस्य तथोक्तः सन् । सविनयं यथा-
तथा उपसृत्य पादारविन्दयोः महादेवपादपद्मयोः सहस्रकृतः सहस्रवारं प्राणं-
सीत् प्रणामानकरोत् । नमतेः कर्तारि लुङ् ॥ ९४ ॥

स्वामिन्निति । हे स्वामिन् महादेव, रणे युद्धे देवदेवे त्वयि विषये जडधिया
मूढबुद्धिना मया (कर्त्रा) वाचा शरेण धनुषा दृढमुष्टिना (करणेन) चतुर्विधं
यत् आगः अपराधः ते तव । त्वां प्रतीति यावत् । अकारि कृतम् । तत् चतुर्वि-
धमागः करुणार्णवेन दयासमुद्रेण अतएव भवता अद्य क्षन्तव्यम् ॥ ९५ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण विज्ञापयन्तं क्षमापयन्तं पारिजातस्य पल्लवतल्ल-
जस्य श्रेष्ठकिसलयस्य प्रतिमल्लस्य प्रतिवीरस्य । तत्सदृशस्येति यावत् । पाणितलस्य
परामर्शनेन प्रमुषिता निरस्ता व्रणैः निजशरकृतैः वेदना येषां तादृशान्यङ्गानि
यस्य तं प्लवंगः हनुमान् केतने यस्य तं अर्जुनं प्रति अनङ्गशासनः महादेवोऽपि
एवं वक्ष्यमाणविधया अवादीत् उक्तवान् । वदतेः कर्तारि लुङ् ॥

यथेति । हे प्रवीर, तव सबन्धिना युधि तृतीयेन अपराधेन चापकृतेन यथा
तुष्टो भवामि, तथा महत्या भक्त्या तपसां विभूत्या समृद्ध्या तरुणां प्रसूनैर्चनया वा
तुष्टो न भवामि शौर्यादन्यन्न शूराणामभ्यर्हिततममिति भावः । उपेन्द्रवज्रा ॥९६॥

इतीति । इति उक्तप्रकारं सुधायाः अमृतस्य माधुर्याः मधुरत्वस्य धुरीणं
भारवद् वचनं अभिधाय उक्त्वा । इत्युत्तरेण सबध्यते ॥

१. 'पुलकप्ररोहः' इति पाठः. २. 'देवदेव' इति पाठः. ३. 'पाणिपल्लवस्य' इति
पाठः. ४. 'रणवेदना' इति पाठः. ५. 'दृष्ट.' इति पाठः. ६. 'अपि' इति पाठः.
७. 'सुधामधुरिमधुरीणं' इति पाठः.

तत्क्षणाद्धनुरिपूनपि तांस्तान्संनिधाप्य विमुरस्त्रमपि स्वम् ।
पाण्डवाय धनुराहतिरीतेः पारितोषिकमिव प्रदिदेश ॥ ९७ ॥

तस्याथ पाशुपतलाभदुरापदीप्ते-

रक्ष्णोः समक्षमपरिप्लवपक्ष्मपङ्केः ।

आश्चर्यवृत्तिरखिलैरनुगामिभिः स्वै-

रन्तर्दधे स भगवानमृतांशुमौलिः ॥ ९८ ॥

इत्यनन्तमष्टकविकृतौ चम्पूभारते चतुर्थः स्वकः ।

तत्क्षणादिति । विभुः ध्यापकः अनिर्वाच्यमहिमा शंभुः तदेव धनुः
अन्तर्हितं गाण्डीवम् । न त्वन्यदित्यर्थः । तानेव इपून् पाणानपि पाण्डवाय ।
अर्जुनायेत्यर्थः । संनिधाप्य संनिधिं प्रापय्य । दत्त्वेति यावत् । धनुराहतेः गा-
ण्डीवताडनस्य या रीतिः फक्तिः (?) तस्याः पारितोषिकं परितोषदानमिव स्व
स्वकीयमपि अस्त्रम् । पाशुपतमित्यर्थः । क्षणात् प्रदिदेश दत्तवान् । दिशेः
कृतेरि लिट् । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ९७ ॥

तस्येति । अथ पाशुपतदानानन्तरम् । आश्चर्या वृत्तिः चरित्रं यस्य तथोक्तः ।
तत्तादृगपकारिणि कारुण्यस्य कुत्राप्यदृष्टचरत्वादिति भावः । अमृतांशुमौलिः
चन्द्रचूडः स भगवान् महादेवः पाशुपतस्य नामास्त्रस्य लाभेन दुरापा शत्रुदु-
र्निरीक्ष्या वीप्तिः प्रभा यस्य तथोक्तस्य अपरिप्लवाः निमेषोन्मेषराहित्यादचञ्चलाः
पक्ष्मणां पङ्क्तयो यस्य तथोक्तस्य तस्य अर्जुनस्य अक्ष्णोः समक्षं पुर एव अखिलैः
स्वैः स्त्रीभ्यः अनुगामिभिः मृत्यैः प्रमथैः सह अन्तर्दधे अन्तर्हितवान् ॥ ९८ ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनानन्दसान्द्रस्य सुरविकुलचन्द्रस्य
रामकवीन्द्रस्य कृतां चम्पूभारतव्याख्याने लास्याभिधाने
चतुर्थः स्वकः ।

पञ्चमः स्तवकः ।

अथ सविधतपोधनैः कृताशीरमरपतेर्धृतशासनः स पार्थः ।
 रयजितपवनं समातलिः सन्स्थमधिरुह्य मुदा दिवं प्रतस्थे ॥ १ ॥
 नाकमेव धनुरङ्कितदोष्णा नायको दिविपदामतिहृष्टः ।
 नाम फाल्गुन इति ध्रुवता स्वं नन्दनेन जगृहे पद्भ्युग्मे ॥ २ ॥
 पाणिना परिमृशन्नमुमिन्द्रः पद्मलीकृतजयन्तमहेर्ष्यः ।
 आदरेण धुरि नाकिगणानामासनार्थमधिरोपयति स्म ॥ ३ ॥
 सदसि वसति तस्मिन्सार्वभौमे कुरूणां
 कपटशवरयाणैः कल्पितार्द्रप्रणेऽपि ।
 निखिलसुरवधूनां नेत्रसंधाः समेता
 निशितकुलिशकल्पा निर्दयं संनिपेतुः ॥ ४ ॥

अथेति । अथ पाशुपतव्यमानन्तरम् । सविधे समीपे ये तपोधनाः सुनयः
 तैः कृताशीः अमरपतेः इन्द्रस्य संबन्धि धृतं शासनं स्वर्गं प्रत्यागन्तव्यमित्यात्मकं
 येन तथोक्तः । इन्द्राज्ञापरतत्र इत्यर्थः । अत एव स पार्थः रयेण वेगेन जितः
 पवनः वायुः येन तं रथं ऐन्द्रं मातलिना इन्द्रधारयिना सहितः समातलिः सन्
 अधिरुह्य दिवं स्वर्गं प्रति मुदा प्रतस्थे । भगवदनुग्रहस्योत्तरोत्तरश्रेयस्करत्वादिति
 भावः । अत्रेन्द्राज्ञास्वर्गगमनयोर्हेतुहेतुमतोरुक्तेर्हेत्वलंकारः । पुष्पिताम्रावृत्तम् ॥ १ ॥

नाकमिति । नाकं स्वर्गं एव धनुषा अङ्कितः चिह्नितः दोः बाहुः यस्य
 तेन फाल्गुन इति स्वं नाम ध्रुवता कथयता नन्दनेन पुत्रेणाहुनेन दिविपदां
 देवानां नायकः इन्द्रः अतिहृष्टः सन् पद्भ्युग्मे जगृहे गृहीतः । अर्जुनोऽहमभि-
 वादय इति वदन्निन्द्रं प्रणनामेत्यर्थः । स्वभावोक्तिः । स्वागतावृत्तम् ॥ २ ॥

पाणिनेति । इन्द्रः अमुं प्रणतं अर्जुनं पाणिना परिमृशन् प्रलम्बप्रक्षरत्रण-
 स्थानेषु ससृष्टान् अत एव पद्मलीकृता प्रवृद्धा जयन्ते गात्रि पुत्रे महती ईर्ष्या
 अश्रोतोऽयं क्रिमेतेनेत्यादिमन्त्रा यस्य तथोक्तः सन् नाकिनां देवानां ये गणाः
 सद्भाः तेषां धुरि अत्र आदरेण प्रेम्णा आसनार्थं अर्थासनं अधिरोपयति स्म ।
 तत्रोपवेशितवानित्यर्थः । अत्रार्जुनस्य अणि कर्तुर्णां 'गतिबुद्धि-' इत्यादिना
 कर्मत्वम् । अनेकपदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ३ ॥

सदसीति । तस्मिन्नेन्द्रे सदसि सभायां वसति वर्तमाने कपटशवरस्य भग-
 वतः वाणैः कल्पितानि आर्द्राणि नवानि च प्रणानि यस्य तथोक्तेऽपि कुरूणां
 सार्वभौमे अर्जुने निशितेन वीक्षणेन कुलिशेन वज्रेण कल्पाः तत्प्रवृत्त्याः । ईपद्-
 समार्ता कल्पम् । निखिलानां सुरवधूनां अप्सरसां नेत्रसंधाः कटाक्षवृन्दानि
 समेताः मिलिताः सन्तः निर्दयं यथा तथा संनिपेतुः न्यपतन् । सप्रेम सादरं च

आस्थानसीमि तनयाद्गिरिशेन युद्ध-
माकर्ष्य हर्षविकसन्मनसो मघोनः ।

अङ्गेऽखिले प्रसरतां पुलकाङ्कुराणा-
मक्ष्णां सहस्रतयमेव वभूव विघ्नः ॥ ५ ॥

आज्ञया पितुरमर्त्यसमाजादप्रतः स्वनितमङ्गलवाद्यम् ।

चारणेन्द्रमधिरोप्य जयन्तो वैजयन्तमनयद्विजयं तम् ॥ ६ ॥

आनतस्य पदयोरथ जिष्णोराशिपोऽनुपदमिन्द्रपुरंध्री ।

पारिजातकुसुमस्य परागैः फालसीमनि ललाम चकार ॥ ७ ॥

पुनः पुनस्तत्र पुलोमपुत्र्या जयन्तशङ्कां ददतः स्वकान्त्या ।

नरस्य मौर्वीकिण एव दोष्णोर्नामप्रदेषु स्वलनं न्यरौत्सीत् ॥ ८ ॥

पश्यन्ति स्तेष्वर्थः । स्वार्थमानपरायणानां कुतः परानुबल्यचिन्तेति भावः ।
अतएव विरूपघटनात्मको विघ्नप्रभेदः । मालिनीवृत्तम् ॥ ४ ॥

आस्थानेति । आस्थानसीमि सभायां तनयात् अर्जुनात् गिरिशेन कपटकि-
रातेन सह युद्धं आकर्ष्य हर्षेण विकसत् पूर्यमाणं मनो यस्य तस्य मघोनः
इन्द्रस्य अखिले अङ्गे अवयवे प्रसरतां प्ररोहतां पुलकानामेवाङ्कुराणां अक्ष्णां
सहस्रतयं नेत्रसहस्रमेव । 'संख्याया अवयवे तयम्' । विघ्नः प्ररोहप्रतिबन्धकं
वभूव । नेत्रेषु लोमामावादिति भावः ॥ ५ ॥

आज्ञयेति । जयन्तः इन्द्रपुत्रः पितुः इन्द्रस्य आज्ञया अमर्त्यानां देवानां
समाजात् संपात् तं विजयं अर्जुनं चारणेन्द्रं ऐरावतं अधिरोप्य वैजयन्तं इन्द्र-
प्रासादम् । 'स्यात्प्रासादो वैजयन्तः' इत्यैन्द्रोपकरणेष्वमरः । स्वनितानि संजा-
तस्वनानि मङ्गलवाद्यानि वीणावेष्वादीनि यस्मिंस्तत्तथा । तारकादित्वादितच् ।
अनयत् प्रापितवान् । स्वागतावृत्तम् ॥ ६ ॥

आनतस्येति । अथ वैजयन्तप्राप्त्यनन्तरं इन्द्रस्य पुरंध्री वृद्धुम्बिनी शची
पदयोरानतस्य प्रगतस्य जिष्णोः अर्जुनस्य आशिषः 'वत्, चिरे जीव' इत्यादेः
अनुपदं अनन्तरं पारिजातकुसुमस्येति जालिकवचनम् । परागैः फालसीमनि
ललाटदेशे ललाम रसाविलकं चकार । लोकोत्तरस्य पुत्रस्य दृष्टिदोषनिवारणाय
रेणुभिर्मातरस्तिलकं ललाटे कुर्वन्तीति प्रसिद्धिः ॥ ७ ॥

पुनः पुनरिति । तत्र वैजयन्ते स्वस्य कान्त्या सौन्दर्येण हेतुना पुनः पुनः
जयन्त इति शङ्कां वितर्कं ददतः कुर्वतः नरस्य अर्जुनस्य दोष्णोः बाहोदमयोः
मौर्व्यां शिषिन्या यः किणः प्रणमन्निः स एव पुलोमपुत्र्याः शच्याः नाप्रोः
जयन्तेत्यर्जुनेति चाक्षययोः प्रहृणेषु आपन्नप्रणार्यं स्वीकारेषु विषये स्वलनं जयन्तं
दृष्ट्वा अर्जुनेति अर्जुनं दृष्ट्वा जयन्तेति आचारसाम्यवृत्तवैपरीत्याह्वानं न्यरौत्सीत्

पितुरिवास्त्रकलां दिवि गायकात्पिककुलाहतकण्ठरवोदयः ।

परिहृतामृतदिव्यजनावृतः परिशिशील स गीतकलामपि ॥ ९ ॥

तमुर्वशी तत्र कदाचिदेत्य स्वयं रहःकर्मणि भग्नकामा ।

अये पृथापत्य तवाभिधेव ह्रीषत्वमेहीति शशाप कोपात् ॥ १० ॥

तद्बुद्ध्वा हरिरूचे तं शापोऽयं वत्स ते मुदे ।

चित्रसेनोक्तविद्यायाः सहकृत्वा भवेदिति ॥ ११ ॥

निवारितवान् । अत्रार्जुनस्य बाहुद्वये सव्यसाचित्वकृतकिण्वस्वरूपविशेषदर्शना-
दर्जुने जयन्तसंदेहनिवृत्तेर्मिथयान्तःसंदेहालंकारः । यत्तु 'न्यकार्पात्' इत्यप-
पाठे 'भ्रमेण स्वलनं निषेधं न्यकार्पात् व्यतानीत्' इति शसिंहः, तत्र । स्वल-
नशब्दस्य निषेधार्थकत्वेन केनाप्यननुशासनादसमर्थत्वदोषस्य कथंचित्कोशसं-
पादने अप्रयुक्तत्वदोषस्य चापत्तेरिति । न्यरौत्सीत् इति निपूर्वाद्बुधेः कर्तरि लुङि
सिचि वृद्धौ रूपम् ॥ ८ ॥

पितुरिति । पिकानां कोकिलानां कुलेन आहतः स्वीयस्तादप्यतिमधुरोऽय-
मिति प्रेम्णा श्रूयमाणः कण्ठरवस्य उदयः आविर्भावः यस्य सः । सुशापीर
इत्यर्थः । अतएव परिहृतं स्तकं अमृतं येन तेन दिव्यजनेन सुरजनेन आवृतः
सोऽर्जुनः दिवि स्वयं गायकात् चित्रसेनात् गीतकलां संगीतविद्यां पितुः इन्द्रात्
अस्त्रकलामिव परिशिशील अधीतवान् । उभयस्मादुभयं जप्राहेत्यर्थः । अत्र
प्रकृतयोरस्त्रगीतविद्ययोरर्जुनकर्तृकाध्ययनधर्मेणौपम्यस्य गम्यत्वानुत्पयोनिता-
भेदः । इतविलम्बितवृत्तम् ॥ ९ ॥

तमिति । तत्र स्वयं कदाचित् उर्वशी नाम सुराग्रना तं अर्जुनं एव रहः-
कर्मणि सुरतविषये स्वयं भग्नः विफलितः कामः मनोरथः यस्यास्तयोक्ता सती
कोपात् मनोरथविफलीकरणजन्यात् अये पृथापत्य हे अर्जुन, तव अमिधा
लज्जामेव ह्रीवत्वं नपुंसकत्वं एहि प्रामुहि । अपत्यशब्दस्य नपुंसकत्वादिति
भावः । इति उक्तप्रकारेण शशाप । नपुंसक इव कामयमानायाः निषेधात्नपुंसको
भवेति शार्पं ददावित्यर्थः ॥ १० ॥

तदिति । अय हरिः इन्द्रः तत् उर्वशीशपनं बुद्ध्वा श्रुत्वा 'हे वत्स, अयं शापः
चित्रसेनेन गन्धर्वेण उक्ताया उपदिष्टायाः विद्यायाः गीतस्य सहकृत्वा विराटान्तःपुरे
कन्यकायाः उपदेशयोग्यतासंपादनरूपेसाहायकरणेन ते तव मुदे संतोषायैव भवेत्'
इति तमर्जुनं प्रत्युचे उक्तवान् । अज्ञातवाससंबत्सरभोग्योऽयं नान्यदेत्यनुगृहीत-
वानित्यर्थः । ब्रूयः कर्तरि लिटि वच्चादेशे तस्य एजादेशः ॥ ११ ॥

अथ कदाचिदंशशिक्षासमाप्तौ गुरुसमक्षं गुरुदक्षिणात्वेन विप-
क्षकुलक्षणं भिक्षमाणेन सहस्राक्षेण स्वमस्तकादाक्षिप्य शिरसि
निक्षिप्तकिरीटो बलक्षाश्रोऽयं मातलिपरिकल्पितरथ्येन नन्दनवन-
मन्दपवनसंदीयमानकेतनस्पन्दनेन स्पन्दनेन निर्गत्य विलङ्घितदूरवि-
यत्पथः पाथोनिधौ रक्षःकुलकोलाहलनीचीकृतवीचीरेवं रसातल-
कुहरमुख निरुध्य रणप्रस्तावं वितस्तरे ॥

तावदनाकर्णितपूर्वगाण्डीवविस्फारश्रवणादहंपूर्विकया युगपदभि-
षेणनयतो दिविपदवध्यभावादध्यातमरणान्क्षिप्रं क्षुरप्रैर्विथाणितवि-
वरादुरसः कृतप्रयाणैः प्राणैस्त्रिकोटिशो निवातकवचानपि प्रवात-

अथेति । अथ कदाचित् बलक्षा श्वेता अश्वा रथ्या यस्य स अयमर्जुन
अश्वशिक्षाया अश्वविद्याव्यापनस्य समाप्तौ सत्या गुरुसमक्षं गुराचार्यसमक्षं
गुरोर्दक्षिणात्वेन दक्षिणारूपेण विपक्षकुलस्य निवातकवचकालकेयाख्यराक्षसवृन्दस्य
क्षणं वध भिक्षमाणेन याचमानेन सहस्रं अक्षीणि यस्य तेन इन्द्रेण । 'बहुमीदौ
सकथ्यक्षणे -' इति पञ्च । स्वस्य मस्तकात् शिरस आक्षिप्य अवमुच्य । अत्रा
र्थात् किरीटस्यैव कर्मत्वम् । शिरसि निक्षिप्तं न्यस्तं किरीटं यस्य तथोक्तं सन् ।
मातलिना इन्द्रसारथिना परिकलिता संयोजिता रथ्या रथवाहा यस्मिन्नेन
स्पन्दनेन इन्द्ररथेन निर्गत्य प्रस्थाय विलङ्घित दूरं वियत्पथ आकाशमार्गं
येन तथोक्तं सन् पाथसा जलाना निधौ समुद्रे रक्षकुलाना राक्षसटन्दाना
कोलाहलै कलकलध्वनिमि नीचीकृत स्वलीकृत । अन्तर्धापित इति यावत् ।
वीचीनां सामुद्रीणा रव यस्मिन्स्तत् रसातलकुहरस्य पातालविलस्य मुखं अग्र-
भागम् । द्वारमिति यावत् । निरुध्य रणस्य प्रस्तावं प्रसङ्गं घनुष्टङ्कारादिकं वितस्तरे
विस्फारितवान् । स्तृणातेर्विपूर्वात्कर्त्तरि लिट् । अत्र विपक्षक्षणे गुरुदक्षिणात्वेना
रोपसे द्रमुखोपयोगाद्भनरूपगुरुदक्षिणायास्तत्रानुपयोगाच्च परिणामालकारः ॥

तावदिति । तावत् तदानीमेव अनाकर्णितपूर्वस्य पूर्वमश्रुतस्य गाण्डीवस्य
सबन्धन विस्फारस्य टङ्कारस्य । 'विस्फारे घनुषां स्तान्' इत्यमरः । श्रवणात्
अहंपूर्विकया अहपूर्वमहपूर्वमित्यहवारेण युगपत् एवदा अभिषेणनयत युद्धाय
सेनया सहागच्छत । 'यस्सेनयामिगमनमथै तदभिषेणनम्' इत्यमरः । अभि-
षेणनाद्यन्दात्करोत्यर्थे गिञ्जन्ताल्लट् शतृप्रत्ययः । दिविपदां देवानां अवध्यभावात्
हनुमशक्यत्वात् हेतो अप्यात अचिन्तितं मरणं यैस्तान् निर्गतो वात वायुः

१. 'अथ' इति नास्ति अचिद् २. 'अश्वविद्यापरिसमाप्तौ' इति पाठः .
३. 'गुर' इति पाठः . ४. 'गम्भीरारिपूरणितरथ' इति पाठः . ५. 'रव' इति
पाठः . ६. 'अनिषणनवत' इति पाठः ७. 'नक्षिप्रे' इति पाठः .

कवचानेव विरचय्य नभसि प्रमादपतितेन पतङ्गपरिवेपेणेव रूटि-
कप्राकारेण परिगुप्तिमतो हिरण्यपुराद्विदितबन्धुर्जनवृत्तान्ततया
रोपादभिगम्य कलहायमानान्कालकेयानपि कालगेहातिधीन्पाशु-
पतेन मन्त्रपूर्वं निमन्त्रयांचक्रे ।

अवायुनेयाः शरदभ्रपङ्कीरविद्यमानास्तमयाश्च ताराः ।

दैतेयसंहारभवाः स जिष्णुर्दिवि प्रतिष्ठापयति स्म कीर्त्तः ॥१२॥

हतरिपुं विनिवृत्तमवेक्ष्य तं हरिहयस्य सुरैः सह तुष्यतः ।

नयनवारिभिरङ्गमनाद्भुतं न दृष्टो तिलमात्रमपि स्वकम् ॥१३॥

संचारः यस्मिन्सादृशं कवचं येषां दयोच्चानपि तद्भान्नाश्च त्रिकोटिशः त्रिकोटी-
संस्थान् राक्षसान् क्षुरप्रैः बाणविशेषैः क्षिप्रं सत्वरं विभ्रानितानि दत्तानि विव-
रानि रन्ध्रानि यस्मिन्सादृशः वक्षसः कृतं प्रयाणं निर्गमनं यैस्तैः प्राणैः
वायुभिः प्रष्ट्ये वातः यस्मिन्सादृशं कवचं येषां तादृशान् विरचय्य कृत्वा ।
इत्येति यावत् । नभसि आकाशे प्रमादात् पतितेन पतङ्गस्य सूर्यस्य परिवेपेणेव
स्थितेन स्फटिकमयेन प्राकारेण परितो गुप्तिः रक्षणं अस्यास्तीति गुप्तिमतः हिर-
ण्यपुरात् कालकेयनगरात् विदितः ज्ञातः बन्धुजनानां निवातकवचानां वृत्तान्तः
वधरूपः यैस्तेषां भावः तत्ता तथा हेतुना रोपादभिगम्य कलहायमानान् युद्धं
कुर्वाणान् । 'शब्दर्वर-' इत्यादिना वयजन्तादृष्टः शानच् । कालकेयानपि काल-
केयसंज्ञांश्च राक्षसान् पाशुपतेन अस्त्रमन्त्रेण मन्त्रः वैदिकः तदुच्चारणं पूर्वं यस्मिन्
तथा कालगेहस्य यमगृहस्य अतिधीन् निमन्त्रयांचक्रे । अतिथित्वेनाह्वानं कार-
यति स्तेलयैः । तानप्यवधीदिति यावत् ॥

अचाटिवति । सः निवातकवचकालकेयहन्ता जिष्णुः अर्जुनः वायुना नेतुं
चालयितुं अयोग्या अवायुनेयाः । अतिस्थिरा इत्यर्थः । शरदि ऋतौ अभ्रपङ्कीः
मेघमालाः अविद्यमानः अस्तनयः यासां ताः । निलप्रकाशा इत्यर्थः । ताराः
नक्षत्रानि च दैतेयानां पूर्वोक्तानां द्वयानां संहाराद्भवन्तीति तयोक्षाः कीर्त्तः
दिवि आकाशे प्रतिष्ठापयति स्म । व्यतिरेकसंसृष्टमालारूपकम् ॥ १२ ॥

हतेति । हताः रिपवः दैत्या येन तं विनिवृत्तं पुनरागतवन्तं तमर्जुनमवेक्ष्य
सुरैः सह तुष्यतः हरिहयस्य इन्द्रस्य स्वकं स्वीयं अङ्गं शरीरं नयनवारिभिः आन-
न्दवाप्यैः अनाशुतं अलिप्तं तिलमात्रमपि न दृष्टो न दृष्टम् । स्वयस्मिन्ति शेषः ।
'स्वकम्' इत्यत्र 'स्वयम्' इति वा पाठो मनोज्ञः । इन्द्रस्य सर्वाङ्गीणलोचनत्वादिति

१. 'निवर्तमानोऽयं नगरः' इति पाठः. २. 'प्रनादात्पतितेन' इति पाठः.
३. 'स्फटिक' इति पाठः. ४. 'जननिधन' इति पाठः. ५. 'प्रथमं पाशुपतेन'
इति पाठः.

पुरि वज्रिणः सुरनुतिप्रसरत्पुलकावमप्रभुजचापकिणः ।

मनसे स पञ्च शरदोऽप्सरसां वसति स्म पञ्चशरदो विजयः १४

तस्य वृत्तिमधिगम्य लोमशाद्धर्मजोऽपि मुदितः सहानुजैः ।

प्राप्ततीर्थमुनिसेवनः क्रमात्पावनं बदरिकावनं ययौ ॥ १५ ॥

तत्र ब्रह्मपरायणैर्मुनिगणैः संसेव्यमानान्तिकौ

सद्यञ्चौ यमिनौ निरीक्ष्य स नरं नारायणं चाख्यया ।

अङ्गेनानिशमन्तरेण महतीमेकां क्षमां संस्पृश-

न्वाहौरष्टभिरङ्गकैरपि परां पस्पर्श पार्थः क्षमाम् ॥ १६ ॥

भावः । अत्र हतरिपुप्रत्यागतार्जुनावलोकनहर्षस्य इन्द्राङ्गे तत्तादृगानन्दाश्रुसिक्त-
हेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । द्रुतविलम्बितवृत्तम् ॥ १३ ॥

पुरीति । अप्सरसां मनसे पञ्चशरं मन्मथविकारं च ददातीति पञ्चशरदः
स विजयः अर्जुनः सुराणां नुतिभिः स्तोत्रैः प्रसरत्सु अङ्कुरत्सु पुलकेषु अव-
मग्नाः लीनाः । तैरन्तर्हिता इति वा । भुजयोश्चापेन किणा यस्य तथोक्तः सन् ।
वज्रमायुधमस्मास्तीति वज्रिणः इन्द्रस्य पुरि स्वर्गे पञ्च शरदः सवत्सरान् वसति
स्म । प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥ १४ ॥

तस्येति । धर्मजः युधिष्ठिरोऽपि अनुजैः भीमादिभिः सह लोमशाजाम मुनेः
ज्ञातार्जुनवृत्तान्ताद् तस्य अर्जुनस्य वृत्तिं स्वर्गे निवासं अधिगम्य ज्ञात्वा मुदितः
सन् क्रमात् प्राप्तं तीर्थानां गङ्गादीनां मुनीनां व्यासादीनां च सेवनं भजनं येन
तथोक्त्य सन् पावनं नरनारायणाधमत्वेन जगत्प्रवित्रं बदरिकावनं ययौ प्राप्त-
वान् । रथोद्धतावृत्तम् ॥ १५ ॥

तत्रेति । तत्र बदरिकावण्ये मद्म जगदधिष्ठानमात्मानिभजनेव परं अयनं
गतिः येषां तैर्मुनीनां गणैः सम्यक् सेव्यमानं अन्तिकं रागीपदेशः ययोस्त्वौ ।
सहाय्य इति सद्यञ्चौ अविनामाविनौ । 'यः सहायति सद्यश्च सः' इत्यमरः ।
आख्यया नाश्रा नरं नारायणं च । नरनारायणादयो इत्यर्थः । यमिनौ मुनी
निरीक्ष्य स पार्थः युधिष्ठिरः अन्तरेण अन्तर्गतेन अङ्गेन मनसा एका महती
क्षमां क्षान्तिं अनिसं सर्वदा संस्पृशन् सम्यावहत्तपि सहिर्भवेः बाधैः अटभिः
अङ्गेरेकाङ्कैः करपरणभुजवक्षोऽललाटैः परां अग्यां क्षमां भूमिं पस्पर्शं स्पृ-
शवान् । साटाङ्गं प्रणनामेत्यर्थः । सार्द्धाद्विकीटितं वृत्तम् ॥ १६ ॥

विलोकनैर्विश्रमशासिमिस्रयोर्भजाध्वगानांभवधूनितङ्गमः ।

निवासमालम्ब्य तपोऽने तदा विनासद्गुःसाद्विरराम पार्ष्विवः ॥१७॥

एकदा तत्र लुपाजत्तमलतयेन मारुतेन पुरतो नीतैमटवीपर्यटन-
सेदसपदाभैसासहिमन्धंररणमलिङ्गुञ्चेतमामासेचनरुमक्ष्णा कमपि
कृद्धारमुकुलमादाय 'क लभ्येत पुनरेवाद्दशम्' इति क्षुतुर्हर्षाभ्यां
सूचिततर्पया पार्ष्वत्या रहसि याचितः पार्ष्वद्विः क्षणं विचिन्त्य
तद्विचिचीपया दिग्मुदीचीं प्रतस्थे ॥

विलोकनैरिति । तदा प्रणामसमये पार्ष्व धर्मराज भव ससार एव
अध्वा मार्गं तस्मिन् गच्छन्तीति भवाध्वगानां देहिना विश्रमशासिमि छाया-
युक्ते । ससारद्गुःसाद्विरराम इति यावत् । तयो नरनारायणयो विलोकनं वीक्षणं
सर्वभूतानि निरस्त इम वनवासादिद्गुःजायास यस्य तयोच सन् । तपोवने
बदरिकावने निवास आलम्ब्य 'क्षीकृत् विवासेन राज्यभ्रष्टेन बहु ख तस्मान्
विरराम । तद्गु ख तत्तानलर्थ । 'जुगुप्सविरराम-' इत्यादिनापादानत्वम् । हेतु-
रलङ्कार । वसन्धवृत्तम् ॥ १७ ॥

एकदेति । तत्र बदरिकावने एकदा कदाचित् मारुतेन लुपाया पुनर्वज्या
वत्सलतया प्रेम्णवेत्युप्रेक्षा । पुरत अग्रदेश प्रात नात प्रापित अटव्या पर्यट-
नेन सचारेण या खेदसपद श्रमसमृद्धय तासां असासहिं अक्षहमानम् । तन्ना-
शकमिति यावत् । 'सासद्विवादि-' इत्यादिना बहुलुगन्तात्किप्रत्यय । अटि-
कुलस्य चेतसा मनसा अन्धकरण अतिमाहनम् । 'आङ्गमुमग-' इत्यादिना स्युनि
सिलात् 'अर्द्धिपत्-' इत्यादिना मुम् । अर्था नेत्राणा आसेचनकम् । 'तदासे
चनक वृत्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनान्' इत्यमर । विगठितवधान्तरत्वेन दशनी
यमित्यथ । कमपि सौरभ्यसौन्दर्याभ्यां अनिर्वाच्यमहिमान कृद्धारमुकुल रक्षा-
ञ्जकोश आदाय एतादृश अन्वत् पुन क कुत्र लभ्येत प्राप्येत इत्युक्तप्रकारेण
दृष्टेयं सूचित ज्ञापित तर्प कृद्धारमुकुले आर्निलाप ससास्रया पार्ष्वत्या शीपया
रहसि याचित एतादृश पुन अन्यदादाय शीयतामिति प्रार्थित । पृषदश्वस्य
वायो अपर पार्ष्वद्वि भीम क्षण विचिन्त्य कुत्रेमानि भवेन्सारखालोच्य तेषा
विचेतु अन्वेष्टु इच्छया विचिचीपया उदीचीं दिश उत्तरा प्रति प्रतस्थे । सौरमा-
नुसारणेति भाव ॥

१. 'परिधूनितश्रम' इति पाठ २. 'नीत्रमशासिमित्री' इति पाठ .

३ 'असासहिम्' इति नास्ति कश्चित्.

क्षिप्रं विलङ्घ्य गिरिशैवलिनीवनानि

गच्छन्नसौ पयि ददर्श कपिं महान्तम् ।

दृग्भ्यामवन्तमरिपट्टणदाहकाले

निद्रां भयादुपगतामिव कुम्भकर्णात् ॥ १८ ॥

कपिकुञ्जर सुकृतपुञ्जमञ्जनापवमानयोरचलमानमध्वनि ।

विषयं दृशोरथ पुरो वृकोदरः स चकार साधु विहिताक्षिमीलनम् १९

अमीरसौ गमीरमभाणीच्च ॥

कस्त्वं निरुध्य पदवीमविनीतबुद्धे

निद्रास्यपेहि न सहे गमने विलम्बम् ।

क्रोधो भुजामिव ममाद्य हिडिम्बहन्तु-

रचद्रदां तव तनूमपि मूढ कुर्यात् ॥ २० ॥

क्षिप्रमिति । असौ मीम गिरिन् शैवलिनी नदी वनानि च क्षिप्र विलङ्घ्य गच्छन् सन् अरे रावणस्य पट्टणस्य लङ्काया दाहकाले कुम्भकर्णात् । त लम्बा इति ल्यब्लोपे पयमी । भयादुपगता दाहो मे मा भूदिति कारण प्राप्ता- निव स्थिता निद्रा दृग्भ्या नेत्राभ्यां अवन्त रक्षन्मम् । निद्रायमाणमित्यर्थ । महान्त शौर्यधैर्यादिभि लोकोत्तरं कपिं आचनेय पयि मार्गे ददर्श ॥ १८ ॥

उत्तमेवाथं भङ्गान्तरेणाह—कपिकुञ्जरमिति । अथ दूरतो दर्शनानन्तर स वृकोदरो मीम अचनापवमानयो सुकृतपुत्र पुष्पराशि साधु यथा तथा विहित अङ्गोर्मलन येन त केचन प्रत्यगृह्यत्वा । धीरामभ्यानपरमिति यावत् । अत एव अचलमान निश्चलम्, यद्वा अचल मान चित्तसमुद्रति यस्य तम्, अथवा अचरमान पवतप्रमाणमिति वा । कपिकुञ्जरं हनुमन्त अध्वनि मार्गे पुर पुर प्रदेशे दृशो नेत्रयो विषय चकार । अपदयदित्यर्थ ॥ १९ ॥

अमीरिति । द्विच्येति चार्थ । असौ मीम अमी अदृष्टचरवत्परदर्शनेऽपि गतगी सन् गमीरं निद्रुरं यथा तथा अभागीत् वदति स्म ॥

उत्तप्रकारमेवाह—ए इति । हे अविनीतबुद्धे आर्यैरभिसितबुद्धे । मध्येमार्गे शयनस्य गङ्गावादिदि भाव । एव च पदवी मार्गे निरुध्य निद्रासि । अपेहि अम्यतो गच्छ । गमने विलम्ब न सहे । हिडिम्ब हन्तीति हिडिम्बहन्तु मम क्रोध मार्गनिषेधजन्य भुजां मद्राहुमिव । हे मूढ, तव तनूं शरीरमपि उच्यन्ती उग्र मन्ती इत्या आधुप यस्यां तपोर्त्वा उत्तममानयोगां च कुर्यात् । 'गदो भ्रातरि पिप्प्लो स्पदानप चाधुपे गदा' इति विश्व । अत्र हिडिम्बहन्तुति विरोध

कौर्यस्पृशा तदनु कौरवसार्वभौमः ११८०

वाग्रूपया सपदि मारुतनन्दनस्य ।

दृग्द्वारपद्मपुटयुग्मकवाटकूट-

निद्रार्गलाहरणकुञ्चिकना वमूवे ॥ २१ ॥

इत्थं गिरा किञ्चिदुदीक्ष्य तस्य लाङ्गलमात्रे तरलः कपीन्द्रः ।

कोपारुणाक्षं कुरसिंहनेनं स्वापारुणाक्षः स्वयमेवमूचे ॥ २२ ॥

मद्र स्वस्यस्तु तुभ्यं चिरमिह जैरना निद्रायाप्यातुरोऽहं

प्रत्युत्थानादिकर्मण्यपटुरवयवैरस्मि तस्मात्त्वमेव ।

जात्यावस्थानरीत्यापि च विपिनपथे प्राप्तविर्यक्त्वमेनं

वालाप्रे मां विष्णुय द्रुवमनिलपितप्राप्तये साधयेति ॥ २३ ॥

पन्थ तादृशस्य नम भवान् क्रियानित्पनिप्रायगर्भत्वात्परिकरालंकार । स चोद्यद्द्र-
त्वेन उद्यदायुषन्वोश्रीगत्वयो श्लेषनित्तिक्रया नेदाध्यवसितेन मुनातन्त्रोर्ये-
म्यस्य गम्यन्वात्तुल्ययोगिताभेदम्योजीवक इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन चकर ॥२०॥

प्रौर्यस्पृशति । तदनु कौर्यस्पृशा वक्रिमस्पृशा कौरवसार्वभौमस्य नीमस्य
वाग्रूपया मारुतनन्दनस्य हनूमत दृग्द्वारस्य नेत्रद्वारस्य पद्मपुटयुग्ममेव कवाट-
कूट तस्य निद्रैव अर्गला तदाहरणकुञ्चिकया कवाटोद्घाटनशलाकिकना वमूवे मृतम् ।
भवतेर्भावे लिट् । नीमस्य गर्वोच्छिद्मृततो निद्रा निराकरोदिति भाव ॥ २१ ॥

इत्थमिति । इत्थं उच्छप्रकारया तस्य नामस्य गिरा वाचा लाङ्गलमात्रे पुच्छे
एव । न तु देहे न वा मनसीत्यर्थं । तरल चञ्चल । प्रबोधसूचनायेति भाव ।
स्वप्न स्थापेन समाधिनिद्रया । न तु कोपेनेत्यर्थं । अहो अक्षिणी मय्य तेषोक्त
कपीन्द्रो हनूनात् कोपेन अरुणाक्ष एव कुरसिंह किञ्चिदुदीक्ष्य दृष्ट्वा एव वक्ष-
मन्प्रकारेण कृत्वे उच्यवान् ॥ २२ ॥

मट्रेति । हे मद्र । शुमर्षीलेति हासोक्तिः । तुभ्य स्वस्ति शुभमस्तु । चिर
बहुकालिक्रया जरया चरनवयसा निद्रयापि आतुर स्तु अतएवाह इह इदानीं
अत्र वा प्रत्युत्थानादौ कर्मणि अर्हणे अवयवै करचरणानि अपटु अग्रस्ये-
ऽस्मि । यत्र तस्मात् त्वमेव जाला जग्मना अदम्यनरीत्या स्थितिवशयापि च

१ जन श्लोक इति च कुरस्ये २. 'वाचा दना' इति पाठ . ३. 'कवाट' इति
पाठ . ४ 'वमूवे' इति पाठ ५ एतदनन्दरम्—

'आ वाटनररिनेहृष्टदाहरीण्डादा वैषवाचलधृष्टिन्दुदक्षिणाद्वार ।

अद्वैतवत्तलनऽन्वक्षिण्यु नीमम लेख्य नन्दनपरोक्षपुत्र उच्यते ॥'

इति श्लोक इति हृदय ६ 'जरना' इति पाठ ७ 'पटु' इति पाठ ८. 'कर्मि-
लपेत् प्राये' इति पाठ ९. एतदनन्दरम्—

इत्युक्त एष परिधं धरणौ निधाय

वल्कं दृढं च परिधाय भुजार्गलाभ्याम् ।

तं क्रष्टुमेव न शशाक स तु ह्रवङ्गो

वालस्थया घनतयास्य मनश्चकर्प ॥ २४ ॥

तदनु विस्मयत्रीलापारदृश्वना मातरिश्वसूनुना 'त्वं वासवलोकवा-
सिपु कोऽसि' इति पृष्टः कपिकुञ्जरः स्वमखनायां प्रभञ्जनेन संजातं
जानकीजानेर्हृदयरञ्जकं लेखयाहकं व्याजहार ॥

प्राप्तं तिर्यग्भवं तिर्यग्योनित्वम् । वानरत्वमिति यावत् । साचित्त्वेन वर्तमानत्वं च
येन तं एनं मां बालाप्रे विवृष्य । महालाप्रमन्यतोऽपसार्यैत्यर्थः । अभिलषितस्य
वाञ्छितार्थस्य प्राप्तये द्रुतं साधय गच्छ इत्युक्तप्रकारेण ऊचे इति पूर्वैणान्वयः ।
हिडिम्बहन्तुरिति स्वबलप्रख्यापनात् तादृग्बलं यदि तव तर्हि बालाप्रे चालयसि
चञ्जानीयां तदिति हासरसोऽत्रानुसंधेयः ॥ २३ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारे उक्तः । हनूमतेति शेषः । एष भीमः परिधं गदां
धरणौ निधाय वल्कं वल्कलं च दृढं परिधाय सवेद्य भुजे अर्गळे इव ताभ्यां तं
हनूमतो बालं क्रष्टुमेव न शशाक न शकवान् । किमुतापसारयितुमिति भावः ।
स ह्रवङ्गः हनूमांस्तु बालस्थया घनतया माहात्म्येन अस्य भीमस्य मनश्चकर्प ।
स्वस्य नागायुतबलस्यापि बालाप्रमात्रचालनाशतया दुर्विज्ञेयमस्य माहात्म्यमिति
मिस्मितोऽभूदित्यर्थः ॥ २४ ॥

तदन्विति । विस्मयस्य लोकोत्तरानुभावदर्शनजन्यस्य श्रीलस्य अहंकार-
भङ्गजन्यलज्जायाश्च पारदृश्वना अन्तर्गामिना । तदुभयसान्द्रेणेति यावत् । मात-
रिश्वसूनुना भीमेन हे महानुभाव, त्वं वासवलोकवासिपु देवेषु । तन्मध्य इत्यर्थः ।
द्यो देवोऽमीति पृष्टः कपीनां कुञ्जरः श्रेष्ठः हनूमान् त्वं आत्मानं प्रभञ्जनेन
वायुना अञ्जनायां नाम वानर्यां संजातं जानकी जाया यस्य तस्य जानकीजानेः
धीरामस्य हृदयरञ्जकं चित्ताहादकं लेखानां लिखितपत्राणां वाहकं नेतारं व्याज-
हार उक्तवान् ॥

'अपठितमंशतनिपातकनंष्यहाएहरजो मम बाणहरणम् ।

एदस्य बाहि द्रुतमुत्तरवेयुश्चैव स आन्वितमुपाजहार ॥' *

एति श्लोकः कश्चिद्दर्शने.

१. 'विन्दवविण्णद्वीटा' इति पाठः. २. 'पुंजनित्रम्' इति पाठः. ३. 'लेखवा-
हन्' इति पाठः.

सबहुमानं तस्य वचनमाकर्ण्य ॥

प्रीतेन तेन पुनरप्यधिपः कपीना-

मूचे तथा यदि भवानयुनाथयेऽहम् ।

कर्तुं तनुं नयनयोः पथि वावकीनां

तत्तादृशीमुद्विपत्त्वलतामवित्रीम् ॥ २५ ॥

इत्युक्तोऽयं प्रवृद्धोऽन्नेहैलया करुणे निजैः ।

वैमात्रेयस्य तस्यैव मार्गं स द्युमदामपि ॥ २६ ॥

ब्रह्मस्य तद्वपुरुदीक्ष्य मजातिशङ्कि-

मैनाकसंशयकुटारितपश्रलोपम् ।

मोहे यथा नयनयोर्मुकुलीयमूव

वोचे तथैव करयोरपि युग्ममस्य ॥ २७ ॥

सयद्धिति । तस्य हनूमतः वचनं पूर्वोक्तं सबहुमानं यथातथा आकर्ण्ये-
स्तुनरेण सवन्तः ॥

प्रीतेनेति । प्रीतेन अतिसंतुष्टेन तेन नीमिने हि कपिश्रेष्ठ, भवान् तथा
यदि रामदूतश्चेत्तर्हि तत्तादृशीं अनुभवां उदयेः समुद्रस्य पत्त्वलतायाः पत्त्वलता-
वस्य सवित्रीं जननीम् । त्वन्यातिमदृत्त्वेन तन्वाजस्य वसंशादधिनीमिति यावन् ।
तावकीनां तव संशयनिधीनीम् । 'दुग्धदन्मदोरन्वतरन्त्यां खड्ग' इति खनि 'तवक-
ममकावेकवचने' इति तवकादेशः स्वप्नेनादेशश्च । तनुं शरीरं पुनः अनुना नय-
नयोः पथि मार्गं कर्तुम् । शृणुमिति यावन् । अहं अर्थये यावे । इति कपीनान-
धिपः ऊचे उक्तः । कर्मेति उक्त् ॥ २५ ॥

इतीति । इत्युक्तं अयं हनूमान् हेलया मिलासेनैव । न तु यत्रेनेत्ययं ।
निजैः आनीयैः अङ्कैः प्रवृद्धः सन् निरुद्धाया मातुरपरस्य वैमात्रेयस्य मानुसप-
त्नीपुत्रस्य तस्य नीमस्यैव मार्गं न करुणे न रुदवान् । किन्तु द्युमदां स्वर्गवाति-
नामपि मार्गं करुणे । अत्र हनूमनोऽहहृदेः सीमदिरिपदुभयमार्गोपहेतुत्वात्
पदाथहेतुकं कायतिष्ठम् । तथा द्वयोर्मार्गयोः प्रहृताप्रहृतयोः रोचन्पथमैक्यादी-
पदाच्छेदश्च । तयोरनिलपदवोप्यन्वादेशवानकानुप्रवेशमकरः ॥ २६ ॥

ब्रह्मस्येति । गुमाना अभिज्ञा ज्ञातिः धर्मः पञ्चसुक् पर्वतन्वरूपः यस्य सुः
सजातिः स इति शब्दा वितर्कः । अन्व्याप्तीति तच्छङ्किनः । नन्वर्थीय इति । मैना-
कस्य गिरेः सः संशयः किमर्थं मादृक् कश्चिन्परेतो वा न वेत्तामकः तस्य कुटार
श्वाचरितः कुटारितः । तजिपर्वक इति यावत् । उपनानादानापायसंक्षिपन्तान्द-
तेति चः । पञ्चवोर्द्वयोरपि लोपः अदर्शनं यस्य तथोक्तं तस्य हनूमतो वतुः अत्तद्वृत्तं
दर्शय्य दृष्ट्वा प्रन्त्यास्य नीमस्य मोहे चित्तविभ्रमे सति नयनयोर्मुग्धं यथा

प्रमोदात्परिपुष्यद्भिः प्रतिक्षणमथाङ्गकैः ।

भीमेनाप्युदपादीव आतृष्टद्विविडम्बना ॥ २८ ॥

सविनयमेवं व्यजिह्वपच्च ॥

प्रार्थ्यमानपददर्शनं चिरात्पश्यतः पथि भवन्तमग्रजम् ।

विस्मयाम्बुनिधिरेप मेऽधुना वीरवर्यं भवतापि दुस्तरः ॥ २९ ॥

राघवस्य सहजादपि त्वयि प्रेमवृत्तिरविवेति मे मतिः ।

यामिनीचरवधोत्सवे यतो लक्ष्मणादधिकमंशमग्रहीः ॥ ३० ॥

आर्यं क्षमस्व मम चागपराधमुग्र-

मित्यानत चरणयोश्चिबुके गृहीत्वा ।

मुकुलीबभूव मीलति स्म, तथा बोधे मोहक्षये सति वरयोर्युगममपि मुकुली-
बभूव । अचलीबभूवेत्यर्थं । अत्रापि तत्तादृशवपुर्दर्शनस्य नयनयुगवरयुगमुकुलन
प्रति हेतुत्वात्पदायहेतुक काव्यलिङ्ग तस्य च नयनयुगवरयुगयो श्लेषमिच्छा-
मेदाध्यवसितमुकुलनेनौपम्यस्य गम्यत्वात् केवलप्रकृतास्पदस्य तुल्ययागिताभेदस्य
च द्वयो पूरवत्सकर ॥ २७ ॥

प्रमोदादिति । अथ भीमेनापि प्रमोदात् प्रतिक्षण परिपुष्यद्भिः वर्धमानै
अङ्गैरेव अङ्गकैः भ्रातुः हनूमत वृद्धे विडम्बना अनुकरण उदपादि उत्पादिते
वेत्युत्प्रेक्षा । आनन्दसान्द्रोऽभूदित्यथ । उत्पूर्वात्पद्यते कर्मणि लुङ् ॥ २८ ॥

सविनयमिति । इदमुत्तरेण संबध्यते ॥

प्रार्थ्यमानेति । चिरात् प्रार्थ्यमान मया कामयमान पदयो भवदीययो-
दर्शन यस्य त अग्रज ज्येष्ठ भवन्त पथि पश्यत मे मम एव विस्मय एवाम्बु
निधि हे वीरवर्यं, भवता समुद्रलङ्घनादप्यधुना दुस्तर तरितुमशक्य । आकस्मिकं
भवदर्शनमत्याश्चर्यकरमित्यर्थः । एव सविनय यथा तथा व्यजिह्वपत् विज्ञापित-
वात् । अत्राकस्मिककाङ्क्षितार्थसिद्धिबर्णनात् प्रहर्षणालङ्कार — 'उरकण्ठितार्थ-
संतिद्धिर्विना यत्र प्रहर्षणत्' । रथोद्धतारुत्तम् ॥ २९ ॥

राघवस्येति । यत हे वीर, त्व यामिनीचराणां राक्षसानां वधात्मके
उत्सवे विषये लक्ष्मणात् सौमित्रे अधिक अत आस्य अप्रही गृहीतवानिति ।
अथ चारणात् त्वयि विषये राघवस्य श्रीरामस्य प्रीति प्रेम सहनात् भ्रातुः भ्रातरं
लक्ष्मणमपेक्षयापीति त्वन्न्योपे पश्यमी । अधिका वर्तत इति मे मम मति
निधय । अत्रोत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्थं प्रति हेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेद । तेनास्य
लक्ष्मणादप्यधिकवत्त्वप्रतीतेरलङ्कारेण वस्तुध्वनि ॥ ३० ॥

आर्येति । हे आर्यं, उग्र पश्य मम मासंबन्धिं माघ्र्यं अगपराध क्षमस्व ।

जिघ्रञ्छिरस्यवरजं मुमुचे हनूमा-

न्मीमोऽप्यमुष्य विरहासहनोऽश्रुविन्दून् ॥ ३१ ॥

गच्छतोऽस्य पथि मारुतेः पुरो गन्धमादनमभूत्कुलाचलः ।

वानरेन्द्र इव गाढवीक्षिकावासनाभिरविमुक्तदपयः ॥ ३२ ॥

अलकेशयोपिदलकेशयैः मुमैः

सुरभिं प्रमोदसुरभिं नभःसदाम् ।

शिरसरे स तस्य महतीमुदग्दिशो

मणिदर्पणीमिव ददर्श वापिकाम् ॥ ३३ ॥ .

यक्षाधिपस्य यशसीव गृहीतदेहे

दृष्ट्वा भयादपगते सति हंसयूधे ॥

इति । उक्त्वेति शेषः । चरणयोः धानतं प्रणतं अवरजं भीमं त्रिवुके ओष्ठाधोभागे शरीला हनूमान् शिरशि जिघ्रन् चुम्बन् सन् मुमुचे गमनाय अनुज्ञातवान् । अपिस्त्वयं । भीमस्तु अमुष्य हनूमतः विरहं वियोगं न सहत इत्यसहनः सन् अश्रुनिन्दून् मुमुचे ववपं । जिघ्रन् हनूमानश्रुविन्दून् आनन्दवाष्पाणि मुमुचे इति योजना । तथा सति भीमोऽपीलेःकर्मकक्रियान्वयसमुच्चायकोऽपिशब्दः स्वरसतां भजत इति केचित् ॥ ३१ ॥

गच्छत इति । अथ गच्छतः अस्य मारुतेः पथि मार्गे गन्धमादनं नाम कुलाचलः गाढया अविच्छिन्नया वीक्षिकया दर्शनया याः वासनाः संस्काराः तामिः अविमुक्तः दशोः पन्थाः नयनविपयत्वं यस्य तयोक्तः वानरेन्द्रः हनूमानिवेत्युप्रेक्षा । पुरः अग्रे अभूत् । त दृष्टवानित्यर्थः । 'गन्धमादनम्ये च' इत्यनुशासनात् गन्धमादनशब्दस्य श्लीवत्वम् । रयोद्धता वृत्तम् ॥ ३२ ॥

अलकेति । स भीमः तस्य गन्धमादनस्य शिरसरे अलका नाम पुरी तदीशस्य पुत्रस्य योषितां अलके शेरत इति शयैः । 'शयवायवाग्निष्कालात्' इति रामम्या अलुर् । मुमैः शौगन्धिकैः सुरभिं गन्धिलां नभःसदां देवानां प्रमोदस्य जलप्रीतादिजन्मस्य सुरभिं कामधेनुम् । अत्यानन्ददायिनीमित्यर्थः । लदीचः दिश उत्तरम्याः दिगङ्गनायाः मणिमयीं दर्पणीं सुरभिं स्थितां महतीं वापिकां ददर्श । आरग्यनैर्मत्स्यगुणतिमिता मणिदर्पणत्वोप्रेक्षा । यत्तु "ज्ञानसमये पुषेराज्ञनालकगलितप्रमुमैः सुरभिं मनोज्ञाम् । 'गुणधे च मनोज्ञे च वाच्यवत्सुरभिः स्मृतः' इति विश्वः" इति वृषिहृन्मथ, स्वीयशौगन्धिकान्युपेक्ष्य कौषेराज्ञनालकप्रमुमेर्मनोज्ञानोक्ती पतप्रकर्षस्यदोषात्तेरिति । मणुभाषिणी वृत्तम् ॥ ३३ ॥

यक्षेति । अथ य भीमः । गृहीतदेहे मूर्धमति यक्षाधिपस्य यशसि धीर्तामिव स्थित इत्युप्रेक्षा । हंसानां यूपे कुले । दृष्ट्वा आत्मानमिति शेषः । वीक्ष्य

कक्षानिवेशितगदः स विगाह्य तोयं

फुल्लानि हृदककुलान्यखिलान्यलावीन् ॥ ३४ ॥

तदात्त्व एव तद्रक्षिणः 'कस्त्वं रे' जात्म, आयुरग्रभूमिमारुरुक्ष-
सि' इति समन्ततो निरुन्धानानन्वर्थतावलम्ब्यकतया लोहितायिता-
नां लोचनानां प्रतिविम्बैस्तां सरसीं पुनरपि सौगन्धिकान्तर्वन्नीमिव
कुर्वतः क्रोधवशात्नाम यातुधानान्स भीमो रंहसा समुपबृंहितसि-
हनादश्चिरमुपोषितस्य परिघस्य पारणां परिकल्पयांचक्रे ॥

रक्षःसृता रक्तनदी महाद्रेर्विष्वक्पतन्ती वियति स्थितानाम् ।

क्षरन्तसीधातुझरीति बुद्धेः करावलम्ब्यं कलयंचकार ॥ ३५ ॥

भयात् अपश्यते पलायिते सति । कक्षे बाहुमूले निवेशिता विन्वस्ता गदा येन
तथोक्तः सन् । तोयं सौगन्धिकदीर्घिकाजलं विगाह्य प्रविश्य फुल्लानि विकसि-
तानि अखिलानि नि.शेषाणि हृदयानां रक्ताब्जानां कुलानि पुल्लान् अलावीत्
अपचितवान् । लुनातेः कर्तरि लृट् । अत्रोत्प्रेक्षया कुवैरस्य भाविपरामवस्य
प्रतीतेरलंकारेण वस्तुश्रुतिः ॥ ३४ ॥

तदात्त्व इति । 'तदात्त्वस्तु तदाकालः' इत्यमरः । तस्याः कक्षारसरस्याः
रक्षिणः पालयितृन् । अत एव रे जात्म, त्वं कः आयुषः अग्रभूमिं आरुरुक्षसि
'आरोढुमिच्छसि' इति । उक्त्वैति शेषः । समन्ततः स्वस्य परितो निरुन्धानान् निरोधं
कुर्वाणान् अन्वर्थतायाः क्रोधवशेति नात्रोऽवयवार्थत्वस्य । योपपराधीनत्वत्वेति
यावत् । अवलम्ब्यकतया स्वीकारेणेवेति गम्योत्प्रेक्षा । लोहितायितानां अरुणी-
भूतानां लोचनानां प्रतिविम्बैः तामपचितहृदकां सरसीं पुनरपि सौगन्धिकैः
रक्ताब्जैः अन्तर्वन्नीं सगर्भां तत्पूर्वामिवेति यावदित्युत्प्रेक्षा । कुर्वतः क्रोध-
वशात्नाम यातुधानान् रक्षोविशेषान् स भीमः रंहसा वेगेन समुपबृंहितः
वर्धितः सिंहनादः येन तथोक्तः सन् चिरमुपोषितस्य वधपारणारहितस्य
परिघस्य गदायाः पारणं उपवासानन्तरभोजनं परिकल्पयांचक्रे । अवधीदित्यर्थः ।
गम्यवाच्योत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

रक्ष इति । रक्षोभ्यः क्रोधवशेभ्यः सृता महाद्रेः गन्धमादनस्य विष्वक्
परितः पतन्ती प्रवहन्ती रक्तनदी शोणितप्रवाहः वियति आकाशे स्थितानां देवा-
दीनां क्षरन्तः स्रन्दमानाः तटीषु प्रपातेषु धातवः गैरिकादीनि यस्यां तथोक्ता झरी
निर्झर इति बुद्धेः भ्रमादिमकाम्याः करावलम्ब्यं मुखग्राह्यं कलयंचकार घटयति
न्यः । निर्झरभ्रमं जनयामासेत्यर्थः । अतएव भ्रान्तिमदवेकारः ॥ ३५ ॥

१. 'ग्राहयित्' इति पाठः. २. 'अवलम्बितान्' इति पाठः. ३. 'लोहितानाम्'
इति पाठः. ४. 'चिरम्' इति पाठः.

पर्वतस्याप्रवस्तुभ्यः प्रवस्तुं नेच्छतीं दृशम् ।

उत्पाय स महायद्वाडुपासीददुपत्यकाम् ॥ ३६ ॥

तदानीमितरेष्वपि भ्रातृषु कमलपालिकासूनोः रङ्गन्धभाग-
शिबिकामधिरुह्य तस्यैव कटकभुवमागतेषु सत्सु मारुतिरादरेण
रहसि तां विकसितां कुसुमसंहतिं मूर्तानुरागभ्रमदां प्रमदां प्रत्यु-
पदामकरोत् ॥

सरसीव कचेऽप्यस्या धार्तराष्ट्रकैलीकृते ।

ऊपे तथा वरतनोरुर्मिमल्यलिभासुरे ॥ ३७ ॥

पर्वतस्थेति । स मीमः पर्वतस्य गन्धमादनस्य अग्रे शिखरे वस्तुभ्यः
मणिकुञ्जपुत्रादीन् विहायेति स्वस्वलोपे पञ्चमी । प्रवस्तुं अन्यत्र गन्तुं नेच्छतीं अन-
भिलपन्तीम् । ननयस्य नशब्दस्य सुप्युपेति समासः । दृशं दृष्टिं यन्नात् अति-
कृष्टात् उत्पाय आह्वय । उपत्यका अंदरासन्नभूमिं उपासीदत् प्राप्तवान् ।
दृशमुत्पायेत्यनेन पर्वताप्रवस्तूनां लोकोत्तरप्रतीतेर्वस्तुना वस्तुध्वनिः ॥ ३६ ॥

तदानीमिति । तदानीं उपत्यकाप्राप्तिसमय एव । इतरेषु भ्रातृषु युधि-
ष्ठिरादिष्वपि कमलपालिकायाः हिडिम्ब्याः सूनोः षट्कोत्कचस्य रङ्गन्धभागं भुजा-
ग्रमेव शिबिका प्रियया द्रौपद्या सह अधिरुह्य । तस्य गन्धमादनस्यैव कटकभुवं
नितम्बप्रदेशं आगतेषु प्राप्तवत्सु सत्सु । मारुतिः मीमः मूर्तस्य शरीरधारिणः
अनुरागस्य भ्रमं ददातीति तथोचाम् । आह्वय्यादिति भावः । ता विकसिता कुसुम-
संहतिं कदारुचन्दं रहसि प्रमदां प्रत्यादरेण उपदा उपायनं अकरोत् । क मीमोऽद्य
इत्याध्यायन्तो युधिष्ठिरादयः चिन्तामात्रसंनिहितेन षट्कोत्कचेन गन्धमादनं
नीता इति भारती कथानानुसंधेया ॥

सरसीति । धार्तराष्ट्रेण दुःशासनेन धार्तराष्ट्रैः नीलहंसैश्च आमुन्नीकृते
कर्मिभवि कौटिल्यवति तरङ्गवति च अट्टिवत् अट्टिनिध भासुरे । अस्या वरतनोः
द्रौपद्याः केशेष्वपीति जालेकचवननम् । सरति कदारुवापिद्यामिव तथा कुसुम-
संहत्या ऊपे उपितम् । वसतेर्भावे लिट् । श्लिष्टविशेषदमेवमुपमा । इमाम् 'सह्य-
शब्दवाच्यत्वात्सा सरूपोपमा मता' इति लक्षयित्वा दग्धी सरूपोपमेति व्य-
जहार ॥ ३७ ॥

१. 'भुव' इति नास्ति कश्चित्. २. 'तान्' इति नास्ति कश्चित्. ३. 'कुन्नीकृते'
इति पाठः. ४. पत्रदन्दनम् 'इति मीमन्धिकारान्' इति कश्चित्.

अथ कदाचिदाखेटाय तटाटवीं पर्यटति तस्मिन्वकद्विपि जटो
नाम दुर्जटः सुरारिरुटजमुपेत्य वेदिकया वैतानतनूनपात इव
दयितया सह त्रीनपि तान्वीरान्स्कन्धमानीय जवात्केनचिदपदि-
शपथेन प्रतस्थे ॥

गतागते तत्र घटोत्कचेन जटेन च स्कन्धधृतस्य राज्ञः ।

पादार्पणालाभशुचा वनं तत्पतत्रिनादैरिव रोदिति स्म ॥ ३८ ॥

वनं यियासोः कठिने सभान्ते जटासु रोधो न बभूव यस्य ।

वने विजृम्भत्करुणे तु तस्य जटासुरोऽधोऽजनि धर्मसूनोः ॥ ३९ ॥

अथेति । अयानन्तरं कदाचित् तस्मिन् वकद्विपि भीमे आखेटाय
मृगयां कर्तुमिति । 'क्रियार्थं-' इत्यादिना चतुर्थी । तटे गन्धमादनप्रपाते भटवीं
पर्यटति परितः संचरति सति । दुर्जटः पारुष्यहृस्वत्वादिना दुष्केशः । जटो नाम
सुरारिः राक्षसः । उटजं युधिष्ठिरपर्णशालां एव दयितया द्रौपद्या सह त्रीनपि
तान् वीरान् युधिष्ठिरनकुलसहदेवान् वेदिकया सह वैतानान् यज्ञीयान् तनून-
पातः आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणामीनिव स्कन्धं भुजाग्रं आनीय प्रापय्य । केनचित्
दुर्जेन अपदिशेन वैदिकिकेन पथा मार्गेण । 'ऋक्पूः-' इत्यादिना समासा-
न्तोऽप्रत्ययः । प्रतस्थे । उपमालंकारः ॥

गतेति । तत्र गन्धमादनवने गतं निर्गमनं च आगमनं च गतागत-
मिति नपुंसकद्वन्द्वैकवद्भावः । तस्मिन् । गते आगते चेत्यर्थः । क्रमोऽत्र न
विवक्षितः । ततश्च आगते घटोरुक्तेन गते जटेन च स्कन्धे धृतस्य राज्ञः युधि-
ष्ठिरस्य पादयोः अर्पणानां विन्यासानां अद्यमेन अप्राप्त्या या शुकदुःखं तया तद्वनं
पतत्रिणां जटासुरगतिशुग्धपक्षिणां नादैः । कलकलव्याजेनेत्यर्थः । रोदिति स्म दरो-
देवेत्युत्प्रेक्षा । सापहवा च । महता पादस्पर्शस्याभाग्यदुर्लभत्वादिति भावः ॥ ३८ ॥

वनमिति । कठिने निष्करणे । रत्नभूयिष्ठ इति यावत् । सभान्ते दुर्योधन-
सभाया वनं यातुमिच्छोः यियासोः यस्य धर्मसूनोः युधिष्ठिरस्य । जटासु जटा-
धारणविषये रोधः नेमास्तद्व्युचिता इति निषेधः न बभूव । किन्तु विजृम्भती कदना
सोकरगः वृक्षविशेषश्च यस्मिन्सस्मिन् वने गन्धमादने । 'कदण्ठी ना वृक्षभेदे रस्ये च
कदणा वृषा' इति रत्नमाला । तस्य धर्मसूनोः जटासु रोधः कटच्छिन्नाग्रस्यारु-
पेन च अजनि बभूव । 'जटाशटायां शाखायाम्' इति विश्वः । अत्र वृक्षशोकयोः
शटाशाखयोः निषेधावर्पणयोश्च जटासु रोधकरणशब्दश्लेषमिति दामेदाध्यदसाय-
मूलादिशमोक्त्या अपेक्षनस्यापि वनस्य कारव्यभाषिणि धर्मराजत्रयाधारणे
शर्पणनस्यैव दुर्योधनादेः कारव्यानुदयेन शोककविलक्षणं दौरात्म्यमिति प्रतीते-

नीत्वा किमद्य वनसीम्नि सुदूरमेवा-

नत्रैव हन्मि सहसेति धियैव तिष्ठन् ।

आलक्ष्यतायममरारिरनुष्णजह्वो

गन्तुं पदात्पदमपि क्षितिपानुभावान् ॥ ४० ॥

मध्येमार्गं वनान्तान्मदगजगमने मारुतो संमुखेऽस्मि-

न्सार्धं तेनाय योद्धुं घृतरभसमनास्तीव्रदर्पप्रसारः ।

दैत्यस्थान् राजपुत्रान्क्षितितलमनयद्बाहुना स्कन्धमध्या-

त्क्रोधान्घोऽरन्निसीम्ना स पुनरनिलभूर्दार्णं तस्य शीर्षम् ॥४१॥

निपेतुपस्तस्य निकृत्तमूर्ध्नो नितान्तभारेण वनान्तभूमिः ।

निम्नाभवद्हरमनुष्य सङ्गे निजैः प्रतीकैरिव संकुचन्ती ॥ ४२ ॥

रलंकारेण वस्तुध्वनि । 'जटामुरोऽघो' इत्यावृत्त्या अघो वनगमनानन्तरं जटामुरः तस्य धर्मसूतोः जटामु निषये दम्पतेऽग्नेनेति रोध. निषेध. कर्षकश्च अजनीति केचित् । अत्राप्यलंकारध्वनि. पूर्ववत् ॥ ३९ ॥

नीत्वेति । क्षितिपस्य धर्मराजस्य अनुभावात् माहारम्यात् अतिभार-
रमना परिणतात् । पदात्पदमेकं निक्षिप्येत्यर्थं । पदनपरं गन्तुं निक्षेप्तुं अनुष्णे
मन्दीभूते जह्वे यस्य सोऽयं अमरारिः जटामुरः अद्य वनसीम्नि एतान् सुदूर
बहुदूरं नीत्वा प्राप्तव्यं किं कार्यम् । अत्रैव देसे सहसा निहन्तीति धिया
आलोचनेन तिष्ठति । अलक्ष्यत ददसे । तत्रत्यैरिति शेषः । लक्षते. कर्मणि लृट् ।
उत्प्रेक्षा ॥ ४० ॥

मध्ये इति । अद्य मध्येमार्गं मार्गमध्ये । वनान्तान्मदगजगमने अल्लित्
मारुतो समुद्ये अभिसुरम् । आगते सतीत्यर्थः । तेन सार्धं मारुतिना सह योद्धुं
श्रुतं रभस. वेग. हर्षो वा येन तादृशं मनो बन्ध सः कीन. तीक्ष्ण. दर्पस्य
अहंकारस्य प्रसारः स्फुरणं यस्य सः । दैत्य. जटामुरः । स्कन्धमध्यात् बाहुना
तान् राजपुत्री च राजपुत्राश्च राजपुत्रान् शौनवीयुषिष्ठिरासीन् । क्षितितलं
भूमिं प्रति अनयत् प्राप्तवन् । सः अनिलम् पुनः नीमस्तु क्रोधान्यः
क्रोधेन क्लृप्तः सन् । अरन्निसीम्ना निष्कनिष्ठमुष्टिघातेन दादशं भयंकरं तस्य जटा-
मुरस्य शीर्षं शिरः क्षितितलमनयत् । तन्निष्ठरथिच्छेदेत्यर्थः । क्षयघराश्रमम् ॥४१॥

निपेतुप इति । निहृत्तं च्छिन्नं मूर्ध्नां शिरः यस्य तस्य निपेतुपः निपतनः
तस्य जटामुरस्य । तत्रैव अन्वयेति यावत् । नितान्तेन अतिमहता भारेण
वनान्तभूमि. निजैः प्रतीकैः अवयवैः अनुष्य जटामुरस्य पापिन सङ्गे स्वर्गे
विषये संकुचन्ती अनुष्णमानेवेत्युत्प्रेक्षा । दूरं बहु निम्ना निम्ना अभवत् ॥४२॥

निष्कण्टकाभवत्सर्वा निहतेऽस्मिन्वनावनिः । ;

उत्कण्टकाभवत्प्रीतेरुन्नत्या सा तु पार्षती ॥ ४३ ॥

ततस्ते श्वेताद्रिं चिरमधिवसन्तः कुरुवराः

सिताश्वस्य प्रात्या मुदमनुवभूवुर्निरवधिम् ।

कथाशेपीकारात्रिंशदशरिपुवर्गस्य बहुधा

धनुर्ब्रह्मोज्ज्वलत्वं शतमखभुजे स्थापितवतः ॥ ४४ ॥

तमनुक्रमभापितेशयुद्धं स बहुकृत्य चलाचलेन मूर्ध्ना ।

अनुजैर्नृपतिः समं हिमाद्रेर्न्यवृत्तद्वैतवनं नितान्तदृष्टः ॥ ४५ ॥

नरेन्द्रपुत्राः सह याज्ञसेन्या च केवलं तत्र तपोधनानाम् ।

नेत्राणि जह्नुर्नियमैः कृशाङ्गा नेदीयसीनां वनवीरुधां च ॥ ४६ ॥

निष्कण्टकेति । सर्वा वनावनिः गन्धमादनारण्यभूमिः अस्मिन् जटासुरे निहते सति । भीमेनेति शेषः । निष्कण्टका कण्टकरहिता निःशत्रुका च अभवत् । सा पार्षती दौषवी तु प्रीतेः आनन्दस्य उन्नत्या अतिशयेन उत्कण्टका उत्थितशत्रुका उद्गतरोमाद्या च अभवत् । अत्र हतेऽपि शत्रां सशत्रुकत्वविरोधस्य सरोमाद्यत्वेन आभासीकरणाद्विरोधाभासः एकः, एवं निसर्गात्कण्टकिनोऽरण्यस्य कण्टकरा-
हित्यविरोधस्य निःशत्रुकत्वेनाभासीकरणाद्विरोधाभासोऽपरः, इति द्वयोः सजातीय-
नयोः संगृष्टिः ॥ ४३ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं गन्धमादनारण्याद्वा श्वेताद्रिं हिमगिरिं चिरमधि-
वसन्तः । तत्र बहुकालमुपितवन्त इत्यर्थः । 'उपान्वध्याद्द्वसः' इत्याधारस्य
कर्मत्वम् । ते कुरुवराः युधिष्ठिरादयः त्रिदशरिपुणां देवशत्रूणां निवातकृषचा-
सीनां वर्गस्य संपत्स्य कथाशेपीकारात् नाममात्रावशेपीकरणात् । निर्मूलनादिति
यावत् । शतमखस्य इन्द्रस्य भुजे धनुष एव प्रक्षरः वेदस्य उज्ज्वलं स्वार्णं
बहुधा अनेकधा म्थापितवतः । पुत्रापि युद्धप्रसक्तमभावेन धनुषः प्रयोजनाभा-
वादिति भावः । नित्याश्वस्य अर्जुनस्य प्राप्त्या आगमनेन । स्वर्गादिति भावः । निर-
वधिं अनन्ता मुदं आनन्दं अनुवभूवुः अनुभूतवन्तः । शिरारिणी वृत्तम् ॥ ४४ ॥

तमिति । स नृपतिः धर्मराजः अनुक्रमं यथाक्रमं भापितं कथितं ईशेन
गाम्भेन सह युद्धं येन तयोक्तं तमर्जुनं चलाचलेन कम्पितेन । 'बलं लोलं
गल्लचलम्' इत्यमरः । मूर्ध्ना शिरसा बहुकृत्य अभिनन्दयित्वा नितान्तं दृष्टः एव
अनुजैश्चतुर्भिः समं हिमाद्रेः द्वैतवनं प्रति न्यवृत्तदागतवान् । वर्ततेः कर्त्तरि लृट् ।
अनन्तदृष्टिकृतम् ॥ ४५ ॥

नरेन्द्रेति । नरेन्द्रपुत्रा युधिष्ठिरादयः याज्ञसेन्या प्रीपद्या सह त्रिदशैः मत्त-

तदनु स रत्नमानी सर्वसाध्याज्यलक्ष्मी
प्रचिच्छट्टियपुरेपां प्राप्रकाश्यांनतीनाम् ।

हुरुष्टपवितनूजो घोषयात्रापदेशा-

दमजत बलमंचैराष्ट्रतमं वनान्तम् ॥ ४७ ॥

कर्णानिलेस्तत्र क्रूरिजानां चरतु सर्वेषु चमूरजःसु ।

रजस्तु चित्ताश्रितमस्य राजो बलादिवाचश्चलमेव तस्यौ ॥४८॥

तत्र रज्जुनहनस्य भाविनः स्थानमूचनशुडी इवाङ्गदे ।

धारयन्मुज्जयुगेन कौरवः भैनिकान्स विवभाज पङ्क्तिशः ॥४९॥

विशेषः दृष्टाद्वाः सन्तः तत्र द्वैतवने तपोधनानां नेत्राणि केवलं लोचनान्येव न जहः । अत्रियुद्धमार एते कर्म वननिज दुश्चर तपश्चरन्तीनाथर्षेण सुदुर्मुहुरपश्यन्मुनय इत्यर्थः । द्विषु नेरीयर्षीनां समीपस्थितानां वने पीडनां लानां नेत्राणि लोचनान्यपि मूलान्यपीति च जहः । आहृताविति भावः । 'नेत्रं नाद्या तपोगृहे लोचने वसनेऽपि च' इति विश्वः । अत्र लोचननूजानां नेत्रशब्दरूपनिमित्तकानेदाध्यवसायनूत्रातिशयोक्त्या अचेतनानामप्याधर्माभावकृत्ये क्रियुत सचेतनानामित्यर्थः 'नरापतनप्रतीतेरलंकारेणालंकारध्वनिः ॥ ४६ ॥

तद्व्यति । तदनु तदनन्तरम् । कदाचिदिति शेषः । गलः दुष्टः नानः वित्तयमुजतिः अयान्नाति गलमानी स प्रसिद्धः दृष्टपतेः 'दृष्टपत्यं तनूजो दुष्योवनः । सर्वा धनकनकमणिहरितुग्गादिष्वा साम्राज्यस्य एकन्तप्राधिन्यस्य लक्ष्मीं सपदं स्वीया प्राप्ता कार्दम्य दानिग्रम्य दद्यति । अत्रिशयः यैस्तेषा एषां धनेयत्रादिभ्य इति संप्रदानस्य सवन्धवमिषशया पशौ । प्रचिच्छट्टियुः प्रदंशितुमिच्छुः सन् । प्रच्छट्टयतेः मञ्जन्नादुप्रययः । घोषयात्रायाः निजगोदुलनेरीश्वपार्थप्रयाणस्य अपदेशान् व्याजान् । बलानां चतुरङ्गाणां सपैः आहृतश्च सन् । न वनानां द्वैतवनं धमजत प्राप्तवान् । 'खडु मानी' इति पाठः । खडुशब्दस्य नैरर्थः यदादुपेत्यः । नाडिनोदृतम् ॥ ४७ ॥

कर्णोति । तत्र द्वैतवने सर्वेषु चम्याः सेनायाः संबन्धिषु रज सु परागेषु क्रिमिजानां सज्जम्णानां कर्णयोः अनिले, वायुनि, चालनजन्यैः चाल्मु अपगच्छन्मु गन्मपि । अस्य राज्ञः दुष्योवनस्य वित्ताश्रितं रजन्तु परागन्तु राजसन्धिकारश्च बलान् राजाश्रयबलादियेषुप्रेषा । अचलं सुद्रे तस्यौ । कर्णस्य रात्रेदस्य अनिले, प्रेरणैः राज्ञः वित्ताश्रितनिर्गति योजयन्ति केचिन् । अत्रोद्योगेक्षायाः धूर्तरजोगुणयोः रज शब्दरूपनिमित्तकानेदाध्यवसायनूत्रातिशयोक्तिमापेशसाहचोरहाडिमानेन संहरः ॥ ४८ ॥

तप्रेति । तत्र द्वैतवने । स कौरवः दुष्योवनः नागिनः गन्धर्वमैत्रिप्यतः

अभ्रंलिहस्य वटभूमिरुहस्तलेऽसौ

स्थित्वाशृणोत्तदनु वैणिकगीतिरीतिम् ।

संगीतभङ्गिरसिकं सह बन्धुवर्गं-

राकारयन्निव सुराधिपगायकेन्द्रम् ॥ ५० ॥

तावत्तस्य धार्तराष्ट्रस्य चेष्टितरौक्ष्यं निरीक्ष्य नितरां नुधान्वः
सुधान्वपतिनिदेशेन वनावनिदेशेऽवतीर्णस्तूर्णं विधृतकृपाणप्राण-
पापकलापतनुप्रसेनश्चित्रसेनश्चिरक्षुधितस्तरक्षुश्चमूरुततिमिव चमू-
ममूं निवार्य श्वेल्या लोलयांचक्रे ॥

रञ्जुमि पाशं नहनस्य बन्धनस्य स्थानसूचन प्रदेशनिर्देश कुरुत इति कृती इव
स्थिते इत्युत्प्रेक्षा । अत्रदे केयूरे भुजयुगेन धारयन् सन् । सैनिकान् पङ्क्तिं विव
भाज । पङ्क्तिबन्धाश्चकारेत्यर्थः । सम्यगात्मान पाण्डवा पदयन्त्वित्वाशयादिति
भावः । अत्राद्धारण वटवमुकुटादिधारणस्याप्युपलक्षणम् । रथोदता वृत्तम् ॥ ४९ ॥

अभ्रमिति । तदनु तदनन्तरं असौ दुर्योधन अभ्रलिहस्य आकाशास्पर्शित ।
अत्युन्नतस्येति यावत् । वटभूमिरुह वटवृक्षस्य । तले अथ प्रदेशे स्थित्वा ।
संगीतभङ्गिषु गानविशेषेषु रतिक मुनिक्षित सुराधिपस्य इन्द्रस्य गायकेन्द्रं चित्र
सेन बन्धुवर्गं सह आकारयन् आह्वयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । वीणाश्रित्पना वैणिकानां
गीतरीतिं संगीतभङ्गो अशृणोत् श्रुतवान् । शृणोते वर्तते लब् ॥ ५० ॥

तावदिति । तावत् तदानीं तस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्योधनस्य चेष्टितस्य पाण्डवति-
रस्काररूपस्य रौक्ष्यं पाठ्यं निरीक्ष्य नितरां कुधा बोधेन अन्धस्य सुधान्वसां दे-
वाना पते इन्द्रस्य निदेशेन आज्ञया वनावनिदेशे द्वैतवनभूभागे अवतीर्णं प्रविष्ट
तूर्णं सत्वरं यथातथा विधृतानि कृपाणा राज्ञा याणा चापा. कलापा वृष्य तनु-
प्राणि कयचाणि च यथा तादृशी सेना यस्य तथोक चित्रसेनो नाम गन्धर्वराज
अगूं दुर्योधनसंबन्धिनीं चूं निवार्य चिरान् क्षुधित सुभुक्षित तरक्षु गृयादनो
नाम मृगविशेष चमूरुतति हरिणसमूहमिव श्वेल्या सिंहादेन लोल्यां रके
आकुलीकृतवान् । उपमालकारः । यत्तु 'तरक्षु सिंह' इति गृसिंह, तत्र । 'जठ-
रज्ज्वलनज्वलनाप्यपगतशङ्ख समागतापि पुर । हरिणामरिणा हरिणा हरिणाती
हन्यतां तु कथम् ॥' इत्यादिना सिंहस्य हरिणवधोपमाम्नेऽपि लोकरियोग्यवि-
रुदत्वान् । 'तरभुस्तु गृयादन' इति व्याप्रविशेषपर्यायरथेन बोधदर्शनाधेति ॥

भटेपु घावस्सु भयेन कर्णः क्रुधा हसन्कुञ्जरमञ्जुचारः ।

करेण विस्फारितकालपृष्ठो जगाम शत्रुं जगदेकवीरः ॥ ५१ ॥

स्वसमाननाम्न्यवयवे नटद्रुणाद्धनुपश्च्युतैः स युधि देवगायिनाम् ।

अतिरक्ततां गलतलेकवर्तिनीमखिले वपुष्यपि चकार सायकैः ॥ ५२ ॥

गगने शिरश्चलयतः श्रवोश्चलाद्गलितापि दूरमवतंसमञ्जरी ।

पुनरुन्नमद्भिरिपुपक्षवायुभिः पुरतोऽभवत्कलहभोजिनो मुनेः ॥ ५३ ॥

भटेप्विति । कुञ्जरस्य गजस्य इव मञ्जुः मनोज्ञः चारः गमनं यस्य सः ।

जगति एकः मुख्यः स चासौ वीरश्चेति वैदक्षिकविशेष्यभावात्समासः । कर्णः
रक्षेयः भटेपु कौरवसैनिकेषु भयेन घावस्तु पलायमानेषु हसन् एतावदेव
मवतां शौर्यं इति परिहसन् सन् । करेण विस्फारितं दृढारितं कालपृष्ठं नाम
धनुर्वेन तथोक्तञ्च सन् क्रुधा शत्रुं चित्रसेनं प्रति जगाम प्रत्युद्ययौ ॥ ५१ ॥

स्वेति । स कर्णः स्वेन स्वीयेन नाम्ना समानं अगिन्नं नाम कर्णं इति संज्ञा
यस्य तस्मिन् । अवयवे श्रोत्रे नटन् आकर्मणमोचनाभ्यां चलन् गुणः मौर्वी
यस्य तस्मान् धनुषः चापान् च्युतैः प्रयुक्तैः सायकैः पाणैः युधि युद्धे
देवगायिनां गन्धर्वाणां गलतले कण्ठप्रदेशे एकं केवलं यथातथा वर्तत इति
वर्तिनीम् । 'एके मुख्यान्वकेवलाः' इत्यमरः । अतिरक्ततां अत्यन्तं मुख्यादि (?)
रागमायुर्थं अतिशोभितत्वं च अखिले वपुष्यपि चकार । सकलं शरीरं रुधिरा-
द्भुतं चके इत्यर्थः । अत्र गलमात्रवर्तिनोऽतिरक्तस्याखिलवपुर्व्याप्तिवर्णनात्प-
र्यायालंकारः । 'पर्यायो यदि पर्यायेकस्यानेकसंप्रयः' इति लक्षणात् । स च
गानमायुर्थशोभितयोः रक्तशब्दश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्रा-
णित इति तयोः संकरः 'रक्तः कण्ठविशेषे स्यादनुरागिणि रञ्जिते । वाच्यवश-
रुणे क्लीवः कुङ्कुमे रुधिरेषु च ॥' इति विश्वः । 'नटद्रुणां कर्णे विकसाजनाम्' इति
लिङ्गविभक्तिविपरिणामेन योजनीयमित्यपि प्राहुः । मञ्जुभाषिणी वृत्तम् ॥ ५२ ॥

गगान इति । किञ्च गगने शिरः चलयतः श्लाघाभिः कम्पयतः । अत
एव कलहभोजिनो मुनेः नारदस्य श्रवोश्चलात् श्रोत्रापान् दूरं गलितापि ।
अवतंसमञ्जरी भूषणयुक्तः उन्नमद्भिः ऊर्ध्वं प्रसरद्भिः इयूणां कर्णवाणानां
ये पक्षाः कद्रुपत्राणि तेषां वायुभिः पुरः पुरतः नारदस्याग्रे अमवन् अवर्तत ।
अत्र कर्णावतंसमञ्जरीः गलितायाः पुनर्नारदाग्रे भवनासंबन्धेऽपि संबन्धोक्ति-
रूपाया अतिशयोक्तेः लोकोत्तरं कर्णयुद्धमिति प्रतीतेरलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥ ५३ ॥

हस्तैः प्रवीणैरखिलेऽपि कर्णे सुधां विमुञ्चन्सुरगायिवर्गः ।

अयुक्तमेतत्पुनरत्र कर्णे विपाठवर्षं विससर्ज घोरम् ॥ ५४ ॥

तदनु विश्वातिशायिनो विश्वाद्यसुकुमारस्य शरगणेन सह ज-
वकृते कृतपणवन्ध इव धावति राधेये क्रन्दत्सु कुरुवृन्देषु च
सर्वेऽपि गर्वेण गन्धर्वमटाः सुयोधनमायोधनधरणीमध्यभाजं रश्मि-
भिरवबध्य गर्जन्तो रभसवर्जं निर्जरपथमनैपुः ॥

नयत्स्वमुं वैरिषु नाक्रमार्गं विपादभाजां विपिने कुरूणाम् ।

तत्तादृशि व्रीळभरेऽपि तेषामुत्तानभावं न जहुमुस्त्वानि ॥ ५५ ॥

हस्तैरिति । सुरगायिवर्गः गन्धर्वसघः प्रकृष्टा वीणा येषु तैः सुदनि-
युगैश्च हस्तैः अखिले सर्वस्मिन् कर्णे श्रोत्रे सुधा गानामृतं विमुञ्चन् वर्षन्नपि
सन् । अत्र कर्णे अस्मिन्नेकस्मिन् श्रोत्रे राधेये च घोरं विपाठानां वाणविशे-
पाणां वर्षं विससर्ज । वर्षं इति यत्, तदेव तत्पुनरयुक्तम् । अत्र सुधावर्षं कुरुवृन्द-
वाणवर्षवर्षनाद्विरुद्धकार्योत्पत्तिरूपो विषमप्रभेदो राधेयश्रोत्रयोः कर्णशब्द-
श्लेषमिति दामेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति द्वयोरेकात्रिभावेन सङ्करः ।
उपजातिर्दत्तम् ॥ ५४ ॥

तदन्विति । तदनु विधं धनुर्धरप्रपथं अतिशेत् इति विश्वातिशायिनः ।
विश्वानसुकुमारस्य चित्रसेनस्य शरगणेन सह । जवकृते वेपार्थं कृतः पणवन्धो
येन तादृश इवेत्युपेक्षा । राधेये कर्णेऽपि धावति सति । कुरुवृन्देषु कौरववृन्देषु
क्रन्दत्सु रुदत्सु सत्सु च । सर्वे गन्धर्वमटाः । अपिस्वर्थः । गर्वेण दुरहंकारेण
आयोधनधरणीमध्यभाजं सुदभूमध्यवर्तिनं सुयोधनं रश्मिभिः पाशैः अवबध्य
गर्जन्तः निर्जरपथं आरासं प्रति रभसवर्जं मन्दं अनैपुः प्रापयामासुः ।
सुविष्टिरसद्योऽपि सुयोधनादीनां बन्धनं दृष्ट्वा हर्षमाश्रुयुरिति मन्दमनैपुरिति भावः ।
रभसवर्जं हर्षशून्यमिति दुर्योधनविशेषणमिति केचित् ॥

नयत्स्विति । वैरिषु शत्रुषु गन्धर्वेषु अमुं दुर्योधनं नाक्रमार्गं आक्राम-
मार्गं प्रति नयामु सन्तु । विपिने धरण्ये विपादं दु खं गजन्तीति तद्भाजां तेषां
कुरूणां कौरवाणां सुत्वानि (कर्तुं) तत्तादृशि अखिले व्रीळभरे लज्जावि-
शये सत्वपि । उत्तानभावं ऊर्ध्वतपावन्धानं न जहुः न मुमुषुः । दु खेन
मुमुषुस्तस्य सुदुर्मुदुरवदन् दुर्योधनमित्यर्थः । अत्र नमनकारणस्य लज्जाम-
रस्य सत्त्वेऽपि तदनुदयवर्षनादिशेषोक्तिरलङ्कारः ॥ ५५ ॥

१. 'विपाठवर्षं', 'विपाठवर्षं' इति च पाठः. २. 'च' इति जति बन्धितः.

३. 'धर्मि' इति पाठः. ४. 'रज्जुभिः' इति पाठः. ५. 'नयोम्' इति पाठः.

६. 'तादृशे व्रीळभरे' इति पाठः.

तस्यान्तःपुरमुध्रुवो विगलितैर्वाप्मान्युभिः पङ्क्ति
मार्गे मन्दितवेगपादगतयो वक्षःस्तलत्तागयः ।

आजगमुच्चनजातमश्रुमजहत्कारुण्यमद्भिद्वये

कुर्वन्त्यो नमितं द्वियैव पुरतो दृत्तार्थमाह्यं शिरः ॥ ५६ ॥

सगद्गदनेवमभिदधुश्च ॥

संद्रष्टुं तव पादमूलमधुना स्रवैः मम बन्धुभि-

द्वैव भ्रातरनागतं वनतले लेपेन हेतोर्विना ।

पापः कञ्चन गायको दिविपदां हा हन्त बद्धा दृष्टं

निःशङ्कैरुपवीणितो निजमदैरभ्रं नयत्तुच्चकैः ॥ ५७ ॥

वदत्य नः कण्ठनुवि क्षुपाणां तवैव पादं शरणं गवानाम् ।

वास्तव्यतां मङ्गलन्विद्यायाः प्रसीद दातुं प्रथमानकीर्तं ॥ ५८ ॥

तस्येति । विद्येपेण गच्छेत् । वाप्मान्युभिः पङ्क्तिं कर्द्वनवति मार्गे आर-
प्येद्दे मन्दितः वेगः यस्याद्वाटगी पादभोगतिः गगनं याता ताः । वक्षति म्बल-
न्तौ प्रहरन्तौ पाणी याता ताः । उमदन द्रु खतिरेकदिति नवः । उन्व दुर्गे-
वनस्य वन्त पुरे सुधुवः द्विद- तं जानांमवृहत्तएज्यत्रयं अयदि अत्र-
हृत् कतिच्छिद्यमानं कादस्यं शीनातिहरणस्यं यस्य तं अजातनुं धनराजं
प्रसीति प्रन्तौत्वितनिर्द्योऽनम् । पुरतः प्रागनात्पूर्वेनेव हिना एनना मङ्ग-
न्या नैस्रिक्त्वा च उन्मथं सार्धं कर्त्तव्यं यस्य तयोर्चं शिरः । अद्रिद्वे
तपादजुग्मे नमितं कुर्वन्त्यः प्रागन्त्यः स्रवः अग्निसुः प्रापुः । शरणं गवा
इत्यर्थः । अनाजहत्कारुण्यं करुणाया धनराजमतिहेतुत्वात् काव्यलिङ्गनेदः ।
शाङ्खलिकीर्तितवृत्तम् ॥ ५६ ॥

सगद्गदमिति । शिच सगद्गदं चतुःस्तलत्तागतं यथावया एवं बन्धना-
प्रकारेण । अनिदपुः निजपयामश्रुः । हा इति शेषः ॥

निश्रितप्रकारनेवाह द्रान्मान्—संद्रष्टुमिति । अतुना कल्पिषहने ।
हे श्रेव लामिन्, तव पादमूलं मन्वच्छं श्रु स्रवैः बन्धुभिः बन्धुदादिभिः कर्म
आगतं भ्रातर युष्मददुर्जे दुर्गोपतं वनतले पातः दुष्पना कञ्चन दिविपदा
गायकः गन्धर्वैः हेतोर्लेपेन विना वनरायणरूपकारणस्य विनापि । हा हन्तेत्यदि
खेदे । दृष्टं बद्धा नि शङ्कैः अजुटोमयैः निजमदः गन्धर्वैः उच्चकैः गन्तीर यथा
तथा उपवीणित- वीणागतेन सह सुधुवःसन् । अत्रं आकर्त्तं प्रति वदति । 'धी-
दन् पत्न्या मुञ्जे' इत्यादिबहुधोन्नत्यैव मननकर्त्तव्यम् । शाङ्खलिकीर्तितवृत्तम् ॥ ५७ ॥

तदिति । तत् तन्मात् कारणात् हे प्रथमानकीर्तं वर्पमाननयः, तवैव ।

इति ताभिर्दानभावं पुरोधाय निवेदितस्य राज्ञो निदेशेन निर्गत्य सत्वरमनुधावता भ्रूदण्डमिव कोदण्डमपि कोपेन कुटिली-
कुर्वता भीमप्रभृतीनां क्ष्वेलितविस्फारिताभ्या तत्क्षण वियदखिलं
विक्रस्वरनिजगुणमासीत् ॥

अर्जुनस्त्वेवमुवाच ॥

क गायका यूयमुपात्तवीणाः क चापधुर्याः कुरुवंशभूषा ।

अहो रणे चापलमिदृश वः स्वमूलकं वा परमूलकं वा ॥ ५९ ॥

वृषाङ्कमौलेर्त्रणचिह्नदायी वने जनोऽस्मिन्वसतीति धार्ता ।

पपात कर्णे भवता न किञ्चिद्यदीदृश साहसमातनुध्वे ॥ ६० ॥

त्वत्तुल्यस्य करुणाकरस्यान्यस्य लोके दुर्लभत्वादिति भावः । पादशरणरक्षितारं
गतानां प्राप्तानां सुपाणां धातृवधूनां न अस्माकं कण्ठस्य भुवि देशे । मङ्गल-
सूत्रिकायां माङ्गल्यसूत्रस्य वास्तव्यता नैरन्तर्येण स्थितिं दातुं प्रसीद अनु-
ग्रहं कुरु ॥ ५८ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारं वीनानां भावो दैन्यं पुरोधाय अत्र कृत्वा । सदै-
न्यमिति यावत् । तानि दुर्योधनान्तं पुरिकाभिः निवेदितस्य विज्ञापितस्य राज्ञो
धमराजस्य निदेशेन आज्ञया निर्गत्य पणशालातो बहिरागल्य सत्वरं अनुसृत्य
धावता कोपेन भ्रू-दण्ड इव तमिव कोदण्डं चापमपि । तच्च तच्छेत्थ । कुटिली
कुर्वता वक्रं कुर्वताम् । एकत्र भ्रुकुटीरबुनेन, अन्यत्र गुणार्क्येण चेति भावः ।
भीमप्रभृते आदि येषां तथा भीमार्जुननकुलसहदेवानां क्ष्वेलितविस्फा-
राभ्यां विह्वानादचापनादाभ्यां तस्मिन्नेव क्षणे तत्क्षणम् । धमराजज्ञाक्षण एवेत्यर्थः ।
अत्यन्तसयोगे द्वितीया । अखिलं वियत् आकाशं विक्रस्वरं प्रवृद्धं निज-
स्वायत्तं गुणशब्दं यस्मिन् तादृशं आसीत् । 'निजमारनीयमित्ययो' इति
निश्च । 'शब्दगुणकमाकाशम्' इति तार्किका ॥

'अर्जुनस्त्वेवमुवाच' इति कश्चित्सुल्लक्ष्णं पाठः । एव वक्ष्यमाणप्रकारेण ॥

इति । उपात्ता हस्ते पृता वीणा यस्य । अनाप्रातचापगन्धा इत्यर्थः । हे
गायका, यूयम् । चापधुर्या धनुर्धुरिणा वृद्धवंशभूषा यस्य च । अत रणे युद्धे
इदं व युष्माकं चापलं तृष्णां स्वस्वीयालोचननेव मूलं यस्य तपोऽथ
तत्कं वा उत परंपराटोचनं मूलं यस्य तपोऽथ वा । अहो इत्याद्यर्थः । अविवेक-
वृत्तवादाद्यर्थम् । नदं वीणाभिर्गानम्, किन्तु शरं शरीरतश्च युद्धमित्यर्थः । उपे-
न्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ५९ ॥

नृपेति । वृषाङ्कस्य रामोरपि मौली मणेरिति ददातीति दार्याः । जन-

१ 'विक्रस्वरं' इति पाठः २ 'अर्जुनस्त्वेवमुवाच' इति नस्ति कश्चिद्
३ 'अर्जुन' इति पाठः .

भ्राताधुनासौ न विसृज्यते चेतथात्र संनद्यतु गाण्डिवो मे ।

यथा महेन्द्रः परिगृह्य वीणां स्वबाहुकीर्तिं स्वयमेव गायेत् ॥६१॥

इति विजयस्य वीरवादेन पुनरपि निवर्तमानैर्वाणामंसेषु निबध्य
वाणासनमेव करे कूजयद्भिस्तैर्नभश्चरैः सममेपां सकलवैमानिकपरि-
पदङ्गरुहवितीर्णनिद्राभङ्गो महान्संगरोऽभूत् ॥

गम्भीरगाण्डिवगुणाद्गलितैः पृषत्कै-

र्गण्डस्थले हृदि भुजे गमितव्रणास्ते ।

गर्वं विहाय चक्रिता गगनान्तराले

गन्धर्वभावसदृशं गमनं वितेजुः ॥ ६२ ॥

अर्जुनः अस्मिन्वने वसतीत्युक्तप्रकारा वार्ता वृत्तान्तः । हे गायकाः, भवतां
कर्म क्वचित् स्वल्पमपि न पपात न प्रविष्टवती । भवद्भिर्न श्रुतेत्यर्थः । यत्
यस्मात् ईदृशं बद्धा भ्रातुर्नयनरूपं सादृशं अविचारितकृत्यं आतनुष्वे कुरुष्वे ।
तस्मान्न पपातेति योज्यम् । अत्रोत्तरवाक्ययार्थस्य पूर्ववाक्यार्थं प्रति हेतुत्वात्
काव्यलिङ्गमेदः ॥ ६० ॥

भ्रातेति । किञ्च असौ नीयमानः मे भ्राता दुर्योधनः अधुना न विसृज्यते
चेत् न त्यज्यते यदि । युष्माभिरिति शेषः । तर्ह्यत्र इदानीं मे मम गाण्डिवः चापः
तथा संनद्यतु उद्युक्तो भवतु, यथा महेन्द्रः देवेन्द्रः स्वयोः स्वीययोः बाहोः कीर्तिं
दानश्रावजन्वां स्वयमेव वीणां परिगृह्य गायेत् स्तुवीत । मद्गाण्डिवो युष्मान्निःशे-
पीकरोतीत्यर्थः । अत्र इन्द्रकर्तृव्यवीणागानरूपप्रस्तुतकार्यवर्णनेन गन्धर्ववधस्य प्र-
स्तुतस्य प्रतीतेः कार्यनिबन्धनाऽप्रस्तुतप्रशंसामेदः । उपजातिवृत्तम् ॥ ६१ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण विजयस्य अर्जुनस्य वीरवादेन पुनरपि निवर्तमानैः
प्रत्यागच्छद्भिः असेषु भुजशिखरेषु वीणाम् । इति जालेकवचनम् । निबध्य वाणासनं
चापमेव । नतु वीणामित्यर्थः । करे कूजयद्भिः गुणाकर्षणेन टङ्कारयद्भिः तैर्नभश्चरैः
समं गन्धर्वैः सह एपां भीमादीनां सकलानां वैमानिकानां देवसाध्यादीनां परिषदः
समाजस्य अङ्गदहेभ्यः लोमभ्यः वितीर्णः दत्तः निद्राया भङ्गः उद्बोधः येन
तथोक्तः । अलाशयार्थात्तरोमाच्च इत्यर्थः । महान् संगरः युद्धं अभूत् ॥

गम्भीरेति । गम्भीरस्य महतः गाण्डिवस्य धनुषः गुणात् मौर्व्याः गलितैः
प्रयुक्तैः पृषत्कैः वाणैः गण्डस्थले हृदि वक्षति भुजे च गमितानि प्रापितानि व्रणानि
येषां तथोक्ताः ते गन्धर्वाः गर्वं युद्धाङ्कारं विहाय चक्रिताः भीताः सन्तः गग-
नान्तराले आकाशमध्ये गन्धर्वभावस्य अश्वत्वस्य सदृशं अनुरूपं गमनम् । पला-

वीणाः समस्ता विजयेन कृत्ता गन्धर्वसैन्याद्गलिता निषेतुः ।
आयुष्मती केवलमालुलोके हस्ताप्रवीणा दिवि नारदस्य ॥ ६३ ॥

एतावतीति युधि मार्गणचारशक्तिः

स्पष्टीषभूव सुरगायकपाण्डवानाम् ।

तेषां ययुः शरकुलानि हि लक्ष्यमात्रं

लक्ष्यं विभिद्य पुनराययुरन्तमेपाम् ॥ ६४ ॥

तत्र शक्रसुतस्य तादृशं विक्रममभिनन्द्य कृतसंधानेन गन्धर्व-
राजेन समर्पितं पौरुपहीनैमिदं न पुरस्करणीयमिति बन्धनमिषेण
पश्चादुपनीतवाहुयुगुलं सुयोधनमादाय ते मीमादयो वसुधाधिपस्य
संनिधिं प्रैत्यनयन् ॥

यनमिति यावत् । वितेनुः चक्रुः । 'वाजिवाहार्वगन्धर्व-' इत्यश्वपर्यायेष्वमरः ।
अत्र गवारस्य बहुनामादित्वेन ग्रहणाच्चेकानुश्रासः ॥ ६२ ॥

वीणा इति । विजयेन अर्जुनेन कृत्ताः छिन्नाः अतएव गन्धर्वसैन्यात्
गलिताः समस्ता वीणाः गान्धर्व्यः निषेतुः पतन्ति स्म । भुवीति शेषः । परंतु
नारदस्य मुनेः हस्ताप्रे वीणा केवलं महल्लेवैका दिवि आकाशे आयुष्मती अच्छि-
न्ना सती आलुलोके दृष्टा । लोकैरिति शेषः । अतिशयोक्तिः ॥ ६३ ॥

एतावतीति । सुरगायकानां गन्धर्वाणां पाण्डवानां च उभयेषां सवन्धिनी
मार्गणानां चारे संचारणे शक्तिः सामर्थ्यं एतावती इयतीति युधि युद्धे स्पष्टीषभूव
स्पष्टाभूत् । हि यतः तेषां गन्धर्वाणां शरकुलानि बाणद्वन्द्वानि लक्ष्यमात्रं ययुः
शरव्यं प्रापुरेव । न तु तद्गीत्या तदन्तिकमाशयुरित्यर्थः । एषां पाण्डवानां शर-
कुलानि तु लक्ष्यं विभिद्य अन्तं एतत्समीपं प्रति पुनराययुः आगतानि । ततः
स्पष्टीषभूवेति शौज्यम् । अत्र लक्ष्यप्राप्तिमात्रेण लक्ष्यमेतदनुपनरन्तिकमागम-
नाभ्यां च गन्धर्वपाण्डवबाणसंचारणशक्तयोः स्वल्पमदृष्टवानुमानादनुमान-
द्वयजगतीयत्वेन संघट्टम् । उत्पतिता बाणाः अधः पुनः पतन्ति, अधःपति-
त्वात् पुनर्वोत्पत्तन्तीति तत्परत्वम् ॥ ६४ ॥

सन्नेति । सन्न सन्निभं युधि सारदसं अखरदसं सारगुत्तरं अर्जुनस्य विक्रमं
परामर्शं अभिनन्द्य स्थापित्वा कृतं संधानं संधिः येन तेन गन्धर्वराजेन विप्रथे-
नेन समर्पितं प्रत्यर्पितं पीठपेण शौर्येण हीनं दान्यं इदं भुजयुगुलं न पुरस्करणीयं
मात्रे स्थापनीयमिति हेतोः बन्धनस्य गन्धर्वद्वन्द्वस्य निषेण व्यजेन पथात्
घृष्टतः उपनीतं प्रापितं बाहोर्दुगुलं येन तथोक्तमिव स्थितमिति गन्धर्वापहयो-

१. 'बभूव' इति पाठः. २. 'आग लोके' इति पाठः. ३. 'परिपेत्य' इति
पाठः. ४. 'बन्धनस्य' इति पाठः. ५. 'अधितोपवामयु.' इति पाठः.

तं वीक्ष्य तत्र तरुमावरणं भजन्ती
 सा पार्वती सविचवद्विपरम्परसु ।
 हासैः कराङ्गुलिविलादसकृद्गलङ्कि-
 राकालिकीं कुसुमपङ्क्तिमिव व्यतानीत् ॥ ६५ ॥
 वीरप्रातैस्त्रिभुवनतले विश्रुते नः कुलेऽस्मि-
 द्द्वैत्यद्य त्वं बहुभिरनुजैरास्थितोऽप्याधिपत्यम् ।
 एवं भङ्गं किमिह भजसे वत्स नीचैः प्रणीतं
 राजन्यानां परपरिमवो राजयज्ञमा हि कीर्तैः ॥ ६६ ॥
 इत्थं निगद्य सरलेन युधिष्ठिरेण
 वन्धाद्विमुच्य वरुविद्विपता विसृष्टः ।
 मानं च्युतं मृगयमाण इवातिनम्रो
 वाचंयमेन स ययौ महता बलेन ॥ ६७ ॥

ऐश्या । सुयोधनं आशय्य ते भीमादयो भीमार्जुननकुलसहदेवाः वसुधाधिरस्य
 राज्ञो युधिष्ठिरस्य संनिधिं सनीपं प्रत्यनयन् प्रापयन्ति न्य ॥

तमिति । सा तथा तैरपकृतत्वेन प्रसिद्धा पार्वती द्रौपदी तदं वृक्षं आवरणं
 भजन्ती कुर्वती सती तत्र राज्ञः सनीपे तं दुर्गोधनं वीक्ष्य करस्य वक्त्रे निहितस्य
 अङ्गुलीनां विलास्य मध्यात् असकृन् बहुवारं गलङ्किः प्रसरङ्किः हासैः सविचव-
 द्भीना सर्गापलतानां परम्परामु पङ्क्तिषु । अकाले अर्जुनवा आकालिकीं कुसुम-
 पङ्क्तिं व्यतानीत् जनयामासेचेत्युपेक्षा । मृद्यं जहासेलथः । महतानवमन्तारो
 देवादवमानं भजन्ति मरणादप्यधिकमिति हासप्रकारः ॥ ६५ ॥

वीरेति । हे वत्स, त्वं वीराणां लोकैकदाराणां कुरुकुरुप्रभृतीनां प्रातैः वृन्दैः
 त्रिभुवनतलेऽपि विश्रुते प्रसिद्धे नः अस्माकं सवन्निवनि अस्मिन् वंशे चान्द्रे बहुभिः
 नवोत्तरवत्या अनुजैः सह रतय्य समूय, किञ्च आधिपत्यं प्रमुच्यमपि आस्थितः ।
 चतुरङ्गबलसमेतोऽपि सन्निलयः । नीचैः हीनैः गन्धर्वैः प्रणीतं प्रापितं एवं
 परिदृश्यमानप्रकारं भङ्गं परामवं इह इदानीम् । किमेति जुगुप्सायाम् । भजसे
 बहसे इति काङ्क्ष । अनुचितमित्यर्थः । कुतः । हि यस्मात्कारणात् । राजन्या-
 नां राज्ञां परैः परिमवः तिरस्कारः कीर्तैः राजयज्ञमा क्षयरोगः । कीर्तनाद्यक
 इत्यर्थः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ६६ ॥

इत्थमिति । सरलेन उदारेण युधिष्ठिरेण इत्थं उक्तप्रकारं निगद्य उक्त्वा

१. 'भवे' इति पाठः. २. 'सप्तुते' इति पाठः. ३. 'उङ्ग्य तम्' इति पाठः.
 ४. 'विनोच्य' इति पाठः.

यं प्रायं बहुमिच्छन्ति जना जीवितुमुत्सुकाः ।

उपाविक्षत्तमेवासौ पयि प्राणान्समुञ्जितुम् ॥ ६८ ॥

तस्मिन्व्रते स्वपनलब्धसुरारिसाह्य-

स्व्यागे तनोस्तदनु बन्धुतया निपिद्धः ।

तस्माद्दनात्पुनरपि प्रतिपद्य धैर्यं

घुष्यद्व्रलो निववृते कुरुराजधानीम् ॥ ६९ ॥

तत्र सल्लु ।

कदापि मा बन्धय गायकैर्मानितीव हृष्यैरमृतायमानैः ।

संप्रीणयन्निन्द्रमथाभिमानी स पौण्डरीक क्रतुमाजहार ॥ ७० ॥

बकविद्विपता भीमेन बन्धात् गन्धवकृतात् विमुच्य मोचयित्वा विष्टष्ट अनुज्ञात स दुर्योधन । च्युत मान मृगयमाण । विचिन्वन्निवेत्युप्रेक्षा । अतिनम्र सन् । वाचयमेन लज्जया परिहृतक्ष्वेलितवाद्यरवेण महता बलेन सह ययौ गतवान् ॥ ६७ ॥

यमिति । जीवितुमुत्सुका चिरजीवनेच्छद् जना य प्राय वय बहु अनेकवार्षिक इच्छन्ति । तमेव प्राय निरशनव्रत च । प्राणान् समुञ्जितुं त्यक्तु असौ दुर्योधन पयि मार्गं उपाविशत् प्रविष्टवान् प्रायोपवेश चक्रे । विशेषेण कर्तारि लुब्ध । 'प्रायो वयसि बाहुल्ये तुल्यानशनमृयुषु' इति वैजयन्ती । अत्र प्रायशब्दश्लेषमिदिकालबन्धवयोनिरशनव्रतद्वयामेदातिशयोक्त्या दीर्घजीवनहेतोरेव सयो 'जीवननाशस्वरूपस्य व्यापातात्कारस्योजीवनात् द्वयोरज्ञातिभावेन सकर । 'म्यादागपातोऽन्यथाकारि तथाकारि क्रियेत चेत्' इति लक्षणात् ॥ ६८ ॥

तस्मिन्निति । तदनु दुर्योधन तस्मिन् व्रते प्रायोपवेशे स्वपने स्वप्ने रन्ध सुरारिणा अम्बुसारीनां साह्य युद्धे साहाय्य येन तथोक्त सन् । बन्धुतया बन्धुसमूहेन ततोस्व्यागे विषये निपिद्ध निवारितथ सन् । धैर्यं प्रतिपद्य तस्माद्दनात् द्वैताख्यात् । पुनरपि घुष्यद्व्रत शब्दायमानचक्रुराजवत् सर । कुरुराजधानीं हासिनपुरं प्रति निववृते प्रत्यागतवार ॥ ६९ ॥

तत्र कुरुराजधानीम् । सल्लुविति उत्तरेण संबध्यते । इतीदं पाण्डित्येण गद्य गुणरत्न अधशब्देऽसदर्थविच्छेदमपि व्याख्यातम् ॥

कदेति । अथ कुरुराजतनप्राप्त्यनन्तरं अभिमानी मातधनं हात्पुव स दुर्योधन हे इन्द्र, इत परं कदापि गामदे गन्धर्वं मां मा बन्धय इति अमृतवन्धुपुत्रयमाणे अमृतायमाने इत्ये साज्यपुरोडाशादिभि इन्द्र पत्नीणयन् संतापमक्षिपत्युप्रेक्षा । पौण्डरीकं नाम वनु याग आजहार कृतवार ॥ ७० ॥

भूपोऽपि तां वनभुवं प्रविहाय भेजे

भूयः स काम्यकतपोवनमण्डलानि ।

किर्मारनाशमुदिताखिलतापसौघ-

स्वाध्यायघोषमुत्तरीकृतदिङ्गुत्तानि ॥ ७१ ॥

मृदुभिर्वनवह्निकन्दमूलैर्विहितातिथ्यविधिः स तत्र पार्थः ।

स्थितिमाचरति स्म हृष्टचेतास्तृणविन्दोर्वचने तपोवने च ॥ ७२ ॥

प्रासूत या सदसि पट्टपटीरसंख्याः

सैषा समागतवतीति सकौतुकाक्षयः ।

चेणीधरामुटजसीमनि याज्ञसेनी

विस्मित्य बल्कलवसं ददृशुर्गृहिण्यः ॥ ७३ ॥

भूप इति । स तादृगपकारिण्यपि करुणाकरत्वेन प्रसिद्ध भूप धर्मराजोऽपि ता वनभुव द्वैतवनप्रदेश प्रविहाय । किर्मारस्य रक्षस नाशेन भीमकृतेन मुदितस्य तुष्टस्य । अद्भुतोभयस्येति यावत् । अखिलतापसानां ओघस्य मुनिसङ्घस्य स्वाध्यायघोषै वेदाध्ययनकोलाहलै मुखरीकृतानि शब्दाद्यमानानि दिशां मुखानि अग्रभागा येषा तानि काम्यके नाम वने तपोवनानां आश्रमाणां मण्डलानि समूहान् भूय भेजे पुन प्राप्तवान् ॥ ७१ ॥

मृदुभिरिति । तत्र काम्यकतपोवनेषु स पार्थ धर्मराज मृदुभि कोमलै सप्रति पूर्वं दत्तेर्वा वनवलीना कन्दै मूलग्रन्थिभि मूलैश्च विहित कृत आतिथ्य-विधि अतिथिपूजा यस्य तथोक्त सन् । तत्रत्यैर्मुनिभिरिति शेष । तृण-विन्दोर्नाम मुने वचने अत्र स्थेयमित्याज्ञारूपे तपोवने तदाश्रमे च स्थितिं आज्ञानतिलह्नन वास च आचरति स्म कृतवान् । औपच्छन्दसिकवृत्तम् ॥ ७२ ॥

प्रासूतेति । या द्रौपदी सदसि द्यूतसमाया असख्या पट्टपटी कौशेयानि प्रासूत अजनयत् सैषा द्रौपदी समागतवतीत्युक्तप्रकारेण सकौतुकानि द्रष्टुमुत्सुकानि अक्षीणि यासा ता सकौतुकाक्षय गृहिण्य मुनिपङ्क्तय । उटजसी-मनि पर्णशालाया चेणीधरा दु शासनवधपर्यन्त धृतवेणी बल्कल वस्ते परिधत्ते नियमायेति बल्कलवस अतएव याज्ञसेनीं द्रौपदीं विस्मित्य आश्चर्यं कृत्वा । ददृशु । असख्येयकौशेयजनन्या अप्यहो नियमाय बल्कलधारणमित्याश्चर्येणापद्य-त्रित्यर्थ । अत्र पट्टपटीजनन्या बल्कलधारणस्य विशेषणगत्या साश्चर्यदर्शनं प्रति हेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेद ॥ ७३ ॥

तत्तादृशे करेऽस्या विविधवनभवं कन्दमूलोपहारं

दातुं लज्जापयोधेस्तलमभिममृशुर्धर्मदारा मुनीनाम् ।

यस्य स्पर्शानुभावादविरतमुदितैः पायसैरेव दिव्यैः

किञ्चिद्भाण्डं वनान्ते तनुमतिथिजनस्यातनोदन्यथार्थाम् ॥ ७४ ॥

दिशि दिशि मृगयायै तेषु यातेषु जातु

स्वयमुटजमवाप्तः सोमकेन्द्रात्मजायाः ।

लपनशशिमहिम्ना लङ्कयामास बेला

तरलितमकराङ्कस्तत्क्षणं सिन्धुराजः ॥ ७५ ॥

तदिति । त तस्मिन् पश्यतीति तादृशः । कङ्कप्रकरणे 'वसोऽपि वाच्य' इति वृत्ते 'ब्रध-' इत्यादिना पत्वे 'पठो क सि' इति क्त्वे 'आदेशप्रत्यययो' इति यत्वम् । 'आ सर्वनाम्न' इति दीर्घश्च । तस्मिन् वक्ष्यमाणप्रभावेणासदृशे अस्या द्रौपद्याः करे विविध वनेभव चेति वैवक्षिकविशेषणविशेष्यभावात् समासः । कन्दमूलमेव उपहार अशन दातु मुनीना धर्मदारा धर्मपत्न्यः । लज्जैव पयोधि तस्य तल अधोभाग अभिममृशु स्पृशन्ति स्म । अतिलज्जिता बभूवुरित्यर्थः । यस्य द्रौपदीकरस्य स्पर्शेन योऽनुभाव माहात्म्यं तस्मात् अविरत अक्षय यथा तथा उदितै आविर्भूतै दिव्यै अमानुषै पायसै परमाक्षरेव ननु शाकपाकादिभिरित्यर्थः । किञ्चित् अतिस्वल्पमपि भाण्ड अर्कदत्त पात्र वनान्ते अतिथिजनस्य तनु शरीर अन्यथा किञ्चित्त्वविच्छेद अर्थ महत्त्वात्मक यस्यास्तथोक्तं अतनोत् चक्रे । तत्तादृश इति सवन्धः । अत्रोत्तरवाक्यार्थस्य लज्जापयोधिमज्जनहेतुत्वात्काव्यत्रिभेदः । अस्य चालौदार्यवर्णनात्मकोदात्तालकारेण सहैकवाचकानुप्रवेशासकरः । स्पर्शानुभावादविरताद्ययोर्हेतुहेतुमतोरुच्यतात्मकेन हेतुत्वकारेण चाप्युक्त एव सकर इति च ग्राह्यः ॥ ७४ ॥

दिशीति । जातु कदाचित् तेषु युधिष्ठिरादिषु सर्वेषु मृगयायै मृगयां कर्तुं इति । 'त्रियार्थ-' इत्यादिना चतुर्थी । दिशि दिशि प्रतिदिश यातेषु गतेषु सत्सु । उटज पर्णशाला अवगत प्राप्त सिन्धुराज ऐन्दव समुद्रश्च । दिशे नदविशेषेऽन्यै किन्तुनां परिति द्वियाम् इत्यमरः । एकत्र सिन्धुर्देशोऽत्रप्र सरिदिति विवेकः । सोमकेन्द्रात्मजाया द्रौपद्या लपन मुरमेव शशी चन्द्र तस्य महिम्ना प्रमया सत्क्षण मद्य तरलित मकराङ्क मन्मथ यस्य तथोक्तं सन् । आङ्गुष्ठिता प्राद्विहय येषां मर्यादां कुल च लङ्कयामास अविनाशतवारः । तां बलाद्गृहीतवतीत्यर्थः । अत्र चन्द्रचन्द्रवया आङ्गुष्ठिताप्रादं समुद्रस्य कूललङ्कारूपमर्थान्तरं प्यनिरैव न स्येव । 'मर्षेप्रापद्रये नान्ते' इति तत्रिवेधश्च । माग्निनी वृत्तम् ॥ ७५ ॥

ततः क्रन्दन्तीं कुररीमिव निन्दन्तीमेनां पुरस्तादधिरोप्य सूत-
करतोत्रदण्डाघ्नापितवेगतत्रपारीणरध्येन घनतरजघनपयोधर-
भाराक्रमणविनम्रीकृतपूर्वभागतया पार्थदर्शनशङ्कया निकुञ्जीभूयेव
घावता शताङ्गेन निमिषचूपितपरिणाहवनीपथं जयद्रथं पुनरप्या-
श्रमपदमाश्रित्य निशमितप्रमदावार्तेन पार्थेन दावार्तेनेव पूर्वजेन
नियुक्तौ जटारिकिरीटिनौ रोपविद्रुमलताकिसलयैरिव लोचनैः
शरासन विकीर्य मृगयानियुक्तमात्रेण चरणेन दुर्तमन्वद्रवताम् ॥

ततः क्षणादेव कर्णपूरवनकुसुमसौरभजिघ्रितिसङ्घिनीकेन घनंजयेन

तत इति । ततः ग्रहणानन्तरं कुररी उत्कोरपक्षिणीमिव क्रन्दन्तीं निन्दन्तीं
'किमनुचितमेव करोषि कुलाघमं धिक्, त्वाम्' इति कुन्समाना एना द्रौपदी पुर-
स्ताद् रयस्य पूर्वभागे अधिरोप्य उपवेद्य सूतस्य सारथे करे तोत्रदण्डेन
कश्या अघ्नापितस्य शिक्षितस्य पेगलैव तत्रस्य शास्त्रस्य पारीणा पारंगता ।
अतिवेगवन्त इति यावत् । रयस्य बोडार रथ्या अश्वा यस्य तेन घनतरस्य
अतिमहत पधनपयोधरस्य कटिपुरोभागस्य कुचयोध मारस्य आक्रमणेन
व्याप्त्या विशेषेण नम्रीकृत भुमीकृत पूर्वभाग अग्रदेश यस्य तस्य भाव तत्ता
तया हेतुना पार्याना मृगयाया प्रतिनिवर्तमानाना दर्शनस्य शङ्कया वितर्केण
भयेन वा निकुञ्जीभूय हस्तीभूय घावता पलायमानेनेव स्थितेनेत्युत्प्रेक्षा । शता-
ङ्गेन रयेन निमिषेण पश्मपातमात्रकालेन चूपित अतिक्रान्त परिणाहो विशाल
वनीपथ अरप्यमार्ग येन त जयद्रथ सैधवम् । उद्दिश्येचर्यं । आश्रमपद प्रति
पुनरप्याश्रित्य प्राप्य । निरासिता श्रुता प्रमदाया द्रौपद्या वाता सैधवेनापहर-
णरूपा येन तेन । अतएव दावेन यनामिता आर्तेन पीडितेनेव स्थितेनेत्युत्प्रेक्षा ।
पूर्वजेन ज्येष्ठेन युधिष्ठिरेण । पूर्वमागतेनति भावः । नियुक्तौ प्रेतितौ जटारि-
भीम किरीटी अर्जुनश्च उभौ । रोप एव विद्रुमलता तस्या किसलयैः पल्लवैरिव
स्थितैरित्युत्प्रेक्षा । लोचनैः शरासन चाप विकीर्यं । सैधववधाय क्रोधारुण दृष्टे-
स्वर्यं । मृगयायाः नियुक्तमात्रेण आगतेनेव । नतु क्षण विश्रान्तेनेत्यय । चरणेन
दुर्त शीघ्र अन्वद्रवता अन्वधावताम् । उत्प्रेक्षात्रयस्य सजातीयस्य ससृष्टिः ॥

तत इति । ततः अनुभावानन्तरं क्षणादेव कर्णपूरस्य कर्णावतस्य वन
कुसुमस्य सौरभ परिमल जिघ्रती सिङ्घिनी मौर्वी यस्य तेन । आकर्षणकृष्टधनुर्गु-
प्तेनेत्ययं । घनजघनेन अर्जुनेन सपत्राकृत पुह्वपर्यं वनन्तर्गमयाणीकृत । अत

१ 'शरतीम्' इति पाठ २ 'तन्वधन' इति पाठ ३ 'भूय' इति पाठ

४ 'पार्थेन' इति नास्ति वचिश्च ५ 'अवनीर्ध' इति पाठ ६ 'मृगयाविहारनिवृत्त'
इति पाठ ७ 'अन्वद्रुवताम्' इति पाठ ८ 'वन' इति नास्ति वचिश्च

सपत्राकृतो घृतप्रासतया विनयविपर्ययो विद्यामिव कृष्णां विमुच्य
कृतपलायनः स दुर्मेधाः पुरःप्रधावितेन मागधविरोधिना रुरुधे ॥

कचे गृहीत्वा भुवि पातितस्य कठोरचारित्रपरस्य शत्रोः ।

सताडने माहतिरात्मपाणेः सच्छात्रयामास पदं च वामम् ॥ ७६ ॥

सौवीरभर्तुरथ मूर्धनि पञ्चचूडाः

कृमाः क्षुरेण पवनात्मभुवा विरेजुः ।

इङ्गालधूमकलिका इव शाम्यतोऽन्त-

स्त्रासान्बुभिः स्मरशरानलपञ्चकस्य ॥ ७७ ॥

विमतमनुजनीत वीक्ष्य भूपः स्मितास्यः

कृतनतिशिरसं त वेशभारे हृतेऽपि ।

एव दुर्मेधा दुष्टद्वि स सैन्धव घृत प्रास भय येन तस्य भावस्तथा तथा
हेतुना कृष्णा द्रौपदी विनयविपर्यय विनयराहित्य विद्यामिव विमुच्य लक्ष्म्या
कृतपलायन सन् पुर स्वतोऽप्यग्रे प्रधावितेन मागधस्य जरासधस्य विरो
धिना भीमेन रुरुधे निरुद्ध । रुधे कर्मणि लिट् । यद्वा 'सापत्रपीकृत' इत्य
पपाठ कल्पयित्वा 'लज्जाविततया कारित' इति 'विनयविपर्यय विनयरहित
पुरुष' इति च वृत्तिह प्रल्लाप, तदबोधात् कर्णपूरेत्याद्यनुनविशेषणधैर्यार्थापत्ते
र्विपर्ययशब्देन व्युत्पत्त्यन्तर विना तद्गतो बोधायोगात् । व्युत्पत्त्यन्तरे च
ऋश्वदापापत्तेथेति विद्वच्छिष्टस्वामिभिराकलनीयम् । 'सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने'
इत्यनेन करोतियोगे डाज्निधानात्सपत्राकृत इति हपम् ॥

यच्च इति । माहति भीम कठोरे भतिनिन्ध चारित्रे कर्मणि परस्य सकस्य
अतएव कच वेशे । जालेकवचनम् । शिरायांमिति वा गृहीत्वा भुवि पाति-
तस्य शत्रो सैन्धवस्य राम्यक् ताडन विषये । आत्मन पाणे वाम पद च
सच्छात्रयामास सहाभ्यायिन चके । पाणिना पादेन च ताडितवानित्यर्थ ॥ ७६ ॥

सौवीरेति । अथ ताडनान्तरं सौवीरो देशविशेष तस्य भर्तुं राह
सैन्धवस्य मूर्धनि पवनात्मभुवा पवमानभुवा भीमेन (कर्मां)क्षुरेण बाणविशेषेण
करणेण कृत्वा निर्मिता पञ्चचूडा शिरा प्रास एव शम्भूनि जगानि तै वान्त
मनसि शाम्यत निर्वाण गच्छत स्मरशरानां ये अनया आगत तपयकस्य
इहालेभ्य िकाशारेभ्यो ये धूमकलिका पुष्पलाहृदिभुवा त इत्येत्युत्प्रेषा ।
विरेजु ॥ ७७ ॥

विमतमिति । भूप परमराज अजुजाभ्यां नीमातुनाभ्यां नीत निरुद्धं
प्रणितं कजे वा भार वेशयचमय तगिन् हृते सत्यपि कृता नति मध्य

त्वदसुहरणमार्गे दुःश्लैशर्गला नः

कचिद्रपि कुरु भैरं कृत्स्निवैलुमसर्न ॥ ७८ ॥

वीनवीः स तपसा हिमशैले दृक्पत्रं पुरहराद्रह्यालोः ।

आठ्ठे वरमथो विजयौ द्वावन्तरेण युधि पाण्डवरोधम् ॥ ७९ ॥

पार्यात्र कृन्द्वाद्रुचीर्णां पार्षवीं प्राप्य रेनिरे ।

हेमन्तात्पद्मिनीं मुक्ता ह्येलेरिव कराङ्कुराः ॥ ८० ॥

तत्रान्तरे ज्वलितवर्णवपुः कञ्चि-

दङ्गेषु शब्द इव कर्णवाप्य रात्रौ ।

मौसापतिः कृतनमस्करणाय तस्मै

प्रेम्णाशियः प्रणिजगाद् यवीयसीं गाम् ॥ ८१ ॥

नमस्करार्थं वन वाग्म्यं शिरः नम्यं तथैकम् । तन्नामनाम्भानिति भावः । विमलं शत्रुं तं सैन्यं वीर्यं नित्यं मन्दहासं आन्यं मुक्तं यन्म तपोचं सन् । हे कृत्स्निवैलुमसर्न, न अन्माकं तव असूना प्रान्ना हरानेव मर्गं तस्मिन् । तत्रवृत्तवैजयं । दुःशला तपना अन्मद्गतिना च या सा शर्ला प्रतिबन्ध-
केव । तद्वैजयमवाह त्वा निहन्म इत्यर्थः । क्वचित् इत् परं कृन्वान्नेव कृत्स्निव
परदारहरात्तदा मा कुरु । तत्र दुःशला प्रतबन्धकत्वसमयं सथा हन्तुरवति
भावः । इत्युक्तमिति शेषः । तन्मसर्नं विदुष्वन् । अत्र विनापि नमनकारण
केशमारं तदुच्यतिवानादिमन्नालकारः । माङ्गिना वृत्तम् ॥ ७८ ॥

दीनेति । अथो अनन्तरं शीता खिन्ना र्थी मनः यन्म तमोच्छं यं सैन्यं
हिमशैले तपसा हेतुना दृक्पत्रं चतुर्निपत्तं गृह्यालो प्रहीतुः । 'सृष्टिर्दृष्टि'
इत्यादना अल्लुक् । पुरहरान् गमा द्वौ विजयौ जयं अर्जुनं च अन्तरेण
विना युधि युद्धे पाण्डवनां शिष्टानां चतुर्णां रोषं निरोधनात्मैव वरं लेनं प्रम-
वन् । अर्जुनस्य देवैरप्यजेयत्वात्सह्यत्वात् रोषनात्मप्यशक्यमवत्तं भावः ।
न्यागता वृत्तम् ॥ ७९ ॥

पार्या इति । पार्यात्रं यनैरात्राद्याऽपि कृन्द्वात् कष्टात् सैन्यवहतात् ।
उत्तार्थं निर्मुक्त्यं पार्यात्रं श्रेयसां हेतुं सर्वम्यं करं अङ्कुरं इव अङ्कुरल्ल
किरणं । 'हृष्टिराल्लेखनं सूर्ये' इति विश्वः । हेमन्तात् ऋतौ मुक्ताम् । गतहिम-
बाधानि तस्य । पद्मिनीत्वप्रप्यं रत्नं विद्याद् । तन्नालकारः ॥ ८० ॥

तत्रेति । तत्रान्तरे तस्मिन्नेव समये कदाचित् रात्रौ ज्वलितवर्णां तन्वल्-
कान्तिं धनुं यन्म स तन्वल्कलशरशरार्थं मन्जारातिं सूर्यं । शब्दं घटादपद-
मिव अङ्गेषु जननदवगपपु करवर्णाद्यु च कर्णं रोषेयं श्रोत्रं च अवप्यं । इत्य

अहमहरधिनाथोऽनुग्रहान्मे पृथाया-

मयि जननमगास्त्वं वत्स कोशो गुणानाम् ।

तदिदमिह रहस्यं शासनं गृह्यतां मे

तनयकुशलयोगे तातपादा यतन्ते ॥ ८२ ॥

मुखसंधानविश्लेषमुक्ते कवचकुण्डले ।

तवैते भूपणे शोभां तन्वाते परदुर्लभाम् ॥ ८३ ॥

एतानि याचकमिह द्विजवेपगूढं

मा लब्धकामममराधिपतिं कृथास्त्वम् ।

आज्ञापथात्स्खलसि चेदणुमात्रमस्मा-

द्विष्यो भविष्यसि सुखेन रणे रिपूणाम् ॥ ८४ ॥

नमस्कारं नमस्कारः येन तथोक्ताय तस्मै कर्णाय आशिपः चिरं जीवेत्यादेराशी-
वाँदस्य यवीयसीं कनिष्ठाम् तदनन्तरामिति यावत् गां वाचं वक्ष्यमाणं प्रेम्णा
पुत्रवात्सल्येन प्रणिजगाद् उक्तवान् । ऋष्टविशेषणेयमुपमा ॥ ८१ ॥

१. उक्तप्रकारं त्रिभिराह—अहमिति । अयि वत्स हे पुत्र, अहं अहः
दिवसस्य अधिनाथः सूर्यः गुणानां शौर्योदार्योदीनां कोशः राशिः त्वं मे
मम अनुग्रहात् पृथायां कुन्त्यां जननं उत्पत्तिं अगाः प्राप्तवानसि । जातो-
ऽसीत्यर्थः । तत् तस्मात् मत्पुत्रत्वादेतोः रहसि एकान्ते भवं रहस्यं इदं
वक्ष्यमाणं मे शासनं आज्ञा इह इदानीं गृह्यताम् । त्वयेति शेषः । नन्वपृष्टो-
ऽपि किमिति वक्ष्यसीत्यत आह—तनयेति । तनयानां कुशलस्य क्षेमस्य योगे
संघटने विषये तातपादाः पूज्याः पितरः यतन्ते उद्योगं कुर्वन्ति । सामान्येन
विशेषणमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ८२ ॥

मुपेति । अयि वत्स, सुखेत्युपलक्षणमन्तस्यापि । तथा च आयन्ताभ्यां
संधानविश्लेषाभ्यां धारणमोचनाभ्यां च मुपे रहिते । सहजत्वाद्गुर्वेयायन्ते । वार्जि-
तसंयोजनवियोजने चेत्यर्थः । कवचं कुण्डलं च उभे एते भूपणे परैर्दुर्लभा
तव शोभां तन्वाते वृत्तः । अत्र मुखसंधानेत्यादिपदार्थस्य विशेषणमगत्या अनन्य-
सामान्यसोभाकरणेदुस्वरत्नव्यतिरिक्तमेदः ॥ ८३ ॥

एतानीति । अयि वत्स, एतानि सहजकवचकुण्डलानि यावत्कं याविष्यमाणम्
'अवेनोर्भविष्यदापमर्षयोः' इति वृत्तयोगे पृष्टीप्रतिषेधः । अत्र 'याचकं यन्ताम्' इति
वृत्तिह्रस्वप्रतिषेधं च्युतपरकारदोषादुपेक्ष्यम् । द्विजवेपेण व्रह्मणरूपेण गूढं प्रच्छन्नम् ।
निजब्राह्मणत्वंवादिति भावः । अमराधिपति इन्द्रं त्वं इह कवचकुण्डलयाभा-

इत्थं निशम्य तां वाचं राघेयो रचितस्मितः ।

हर्षोदञ्जलिना सारुमाददे प्रतिमापितम् ॥ ८५ ॥

तवार्यमेति प्रथितेऽपि शब्दे ममार्यं नेत्यर्थिजनेषु दानम् ।

निषेधरूपे निदधाति मार्गे पदं कथं वा भवदीयजिह्वा ॥ ८६ ॥

सततं सदर्थिसदसे बहु दातुं

सङ्कुतहृत्स्य पुरुषस्य जगत्याम् ।

उदकोर्मिका करघृता हि विभूषा

कनकोर्मिका तु परमङ्गुलिभारः ॥ ८७ ॥

दिवसेश यः सल्लु शयः प्रतिवर्तु

घृतलालसो भवति नार्थिषु दैन्यम् ।

त्रिपदे लक्ष्यकामं मा वृषाः ना इव । वैपरीत्ये का हानिरत आह—आहेति । अस्मात् आशापयात् मच्छासनमार्गात् अपुमानं अलक्ष्यमपि स्वलक्षि चेत् लङ्घयति यदि तदा रणे रिपूणां मुखेन अनादावेन वष्यः हन्तुं शक्यः मविष्यति ॥ ८४ ॥

इत्यमिति । इत्थं उक्तप्रकारं तां वाचं क्वचद्गङ्गलानीन्द्राय मा देहीलात्मिकां निशम्य श्रुत्वा राघेयः कर्णः हर्षोत् रचितस्मितः कृतदरहासः सन् प्रतिमापितं श्रुत्वा अञ्जलिना साकं नमस्कारेण सह आददे जग्राह । तनमस्कारं प्रत्युक्तवानित्यर्थः ॥ ८५ ॥

तवेति । हे आर्य, तव अर्थेना इत्यात्मके शब्दे दातृपुत्रस्य दातृश्च वाचके प्रथिते सत्यपि अर्थिजनेषु वाचकेषु विषये मम दानं भास्विति निषेधरूपे दान-निवृत्त्यात्मके मार्गे वाक्यरूपे भवदीयजिह्वा पदं पादं उच्चारणात्मकं कथं वेत्याशये निदधाति निक्षिपति । दानं मा हर्षिति कथं वदतीत्यर्थः । दातृपुत्रस्य स्वयं दातुः निषेधवाक्यस्य च विरूपयोर्घटनामक्ये विषमप्रनेदः । 'यः कानयेत दानकामा मे प्रजाः स्युरित्तसो वा आदिलोऽयमा । यः सल्लु वै ददाति सोऽयमा' इति श्रुतिः ॥ ८६ ॥

सततमिति । किञ्च हे आर्य, जगत्यां लोके सतां साधूनां अर्थिनां वाचकानां च सदसे समार्ये बहु अपरिमितं अर्थं दातुं इच्छन्नेन सहितस्य सङ्कुतहृत्स्य पुरुषस्य करे घृता उत्सर्गार्थं निहिता उदकस्य कर्मिका हि घोरैव विषयेण भूषा भूषणं, कनकमयी कर्मिका अङ्गुलीयकं तु परमलम्बं अङ्गुलीनां भारः भार-हेतुर्हि । अत्र दानस्तुत्या तन्निषेधनिन्दाप्रतीतेर्व्याजस्तुल्लङ्कारः । 'कर्मिका लहृत्वाये न्माशाक्षां भद्रितरङ्गयोः' इति वैजयन्ती । सुमङ्गुलीवृत्तम् । 'सञ्जयाः सगौ यदि द्गमङ्गुलीकेयम्' इति लक्षणात् ॥ ८७ ॥

दिवसेति । हे दिवसेश सूर्य, यः शयः पानिः । 'पञ्चरात्रः शयः पानिः'

प्रतिपादयेत्स तु कथं पुरुषस्य

प्रतिकूलवर्णनिजनामपदार्थम् ॥ ८८ ॥

यश्च एव जन्मफलमात्मवतामिदमेपितव्यमतिचक्रभरान् ।

अपि भूयित् गुणगणैरपरैर्यशस्विन न जगद्द्रियते ॥ ८९ ॥

व्यापृता वितरणोपनिपत्सु व्याहरन्ति हि विपश्चिद्वीशाः ।

स्पर्शनेन रहिताविति हेतोर्लुब्धक च कुणपं च समानौ ॥ ९० ॥

दृष्टे वनीपकजने वदन स्मितेन

दानाम्बुना करतल यशसा दिशश्च ।

इत्यमर । अर्थेषु याचकषु दैन्यं दारिद्र्यं प्रतिकूलं निराकृतं घृतं लालसं महाभिलाषं येन तयोश्च न भवति । खलु इति वाम्यालकारे । स शयन्तु प्रतिकूलौ वैपरीत्यं गतौ वर्णौ शकारयकारौ यस्मिन्त्वस्य निजनामपदस्य यशशब्दस्य अर्थं कीर्तिं पुरुषस्य कथं केन प्रनारेण प्रतिपादयेत् आर्जयेत् । न केनापि प्रकारेणेत्यर्थः । 'समग्रहैकपरं प्रायः समुद्रोऽपि रसातले' इत्यभियुक्तोक्त्यदातु कदापि न भवेत् कीर्तिरिति भावः । पूर्वोक्तं वृत्तम् ॥ ८८ ॥

तर्हि कीर्तिरेव मास्तिवत्यत आह—यश इति । आत्मवता देहवृत्ता यश कीर्तिरेव जन्मन फल इति हेतोः । इदं यशं यन्नस्य भरान् अतिशयात् एपितव्यं बाह्यपायम् । यत जगत् लोक अपरैः यशोमिने गुणानां धर्मशौर्यं गाम्भीर्यादीनां गणैः भूयितमपि यशस्विन कीर्तिशून्यं पुरुषं नाद्रियतं नापेक्षते । 'प्रियं प्रनाना दातैव न पुनर्द्रविणेश्वर' इत्युक्तं नादिति भावः । अत्रोत्तरवाक्यायस्य कीर्त्या अनावश्यकत्वहेतुत्वं काव्यविज्ञानभेदः । प्रमिताक्षरा वृत्तम् ॥ ८९ ॥

व्यापृता इति । किञ्च वितरणोपनिपत्सु दानवेदान्तेषु व्यापृता परिशीलका । दानमाहात्म्यसारसर्वस्वविद् इति यावत् । विपश्चिद्वीशा पण्डितश्रेष्ठा उन्ध्य एव उन्ध्यकं तं कुणपं उपायं शिवं च ह्यपि स्पर्शनेन दानेन स्पर्शनेन च रहितौ शून्यौ शून्यकप्रकारादेनौ समानौ मित्यलुप्तौ व्याहरन्ति कथयन्ति । हि प्रसिद्धं । 'स्पर्शो ना मारुतस्पर्शदानयोः स्पर्शानं तथा' इति वैजयन्ता । लुब्धाऽऽदीर्घावपि मृतकस्य एवेत्यर्थः । अत्र स्पर्शनेन्यं श्लेषमिति चानेदाप्यवहितस्य साम्यकथनहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यविज्ञानमुपमेयत्वाच्चानुप्रवेशसंकीर्णम् ॥ ९० ॥

दृष्ट इति । दाना वनीपकजने दृष्टे अपि । 'वनीपको याचनको मार्गणे याचकारिणो' इत्यमरः । मिव प्रकृतैव । तं तु दारणात्तरेणेत्यर्थः । मिवश परवशं यन् मितवत वदनं दानाम्बुना करतलं यशसा दिशश्च अनुशील्यति तादृशं प्रह

शुभ्रीकरोति विवशः स्वयमेव दाता

कस्तादृशं प्रतिनिवर्तयितु क्षमेत ॥ ९१ ॥

वाञ्छामनाप्तेन वनीपकेन सहासवो दातृजनस्य यान्ति ।

तद्य शक्रार्चनया धृतासोर्भावी वधो मे परमो हि लाभः ॥ ९२ ॥

यंत्रोष्ठीप्रतिहारभूतलशिला चिन्तामणिः कल्पका

यस्यारामवृत्तिद्रुमाश्च सुरमिः सा होमधेनुः पुनः ।

तादृग्याचति चेदुपेत्य मघवा सपूर्य तत्कामनां

त्रैलोक्यस्थवदान्यसंसदुपरि स्यामेप मे निश्चयः ॥ ९३ ॥

स्या दातारं प्रतिनिवर्तयितु दानाद्वारयितु क क्षमेत शक्यतात् । न कोऽपीत्यर्थं ।
अत्र वाक्यार्थनयेण दातृर्दाननिवारणाशक्यत्वसमर्थनात्काव्यलिङ्गमेव । केवल-
प्रकृतानां वदनकरतलदिशा धवलीररणेनापम्यगम्यकतुल्ययोगितामेदर्थकवाच-
कानुप्रवेशसकीर्णौ ॥ ९१ ॥

वाञ्छामिति । किञ्च दातृजनस्य असन् प्राणा वाञ्छा मनोरथ अन-
प्तेन अप्राप्तन वनीपकेन सह यान्ति निर्गच्छन्ति । मरणादप्यधिका जायतेऽप-
कीर्तिरित्यर्थः । 'सभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते' इत्युक्त्वादिति भावः ।
तत् तस्मात् अथ इदानीं शक्रस्य इन्द्रस्य अर्चनया कामितपूरणात्मिकया पूजया
हेतुना धृतासो आगतप्राणस्य मे भावी कवचकुण्डलस्यारणेन कालान्तरे शत्रुमि-
करिष्यमाण वध परम अतिकाम्य लाभः । हिरवधारणे । अशुभस्य काल-
हरण कर्तव्यमिति प्रसिद्धेरिति भावः ॥ ९२ ॥

यदिति । किञ्च चिन्तामणिर्नाम कामधेन्वादिवत्कामितार्थद रत्न स
यस्य इन्द्रस्य गोष्ठा आस्थानमण्डपस्य प्रतिहारभूतले द्वाराप्रदेशे शिला बद्ध-
पापाण । कल्पका कल्पवृक्षा यस्य इन्द्रस्य सवन्धिनेन आरामस्य नन्दनस्य
वृत्तिद्रुमा आवरणवृक्षा । सा प्रसिद्धा सुरमि कामधेनु होमस्य पयसाग्निहो-
त्रस्य धेनु गौरिति तादर्थ्ये पष्ठीसमासः । भवतीति यथायोग योज्यम् । तादृक्
चिन्तामणिकल्पवृक्षकामधेनुमान् मघवा इन्द्र उपेत्य मा प्रत्यागत्य याचति
चेत् मिश्रते यदि । तस्य इन्द्रस्य कामना मनोरथ सपूर्य त्रैलोक्यस्थाना भुवन-
त्रये वर्तमानानां वदान्यानां दातृणां या ससत् सभा तस्या उपरि अग्रभागे
स्या वर्तयम् । एष उक्तप्रकारं मे मम निश्चय निश्चयः । अत्र चिन्तामण्यादि-
मतोऽपीन्द्रस्य यान्नाप्रसङ्गेन तैरप्यपूरणीयस्तन्मनोरथ इति तत्पूरणस्य त्रैलोक्य-
स्थवदान्योपरितनहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुक् काव्यलिङ्गम् । शार्दूलविकीर्णितम् ॥ ९३ ॥

वीक्ष्य वन्ध्यवचनोऽपि गुणज्ञो विस्मयाम्बुनिधिवीचिपु मग्नः ।
पद्मत्रन्धुरिति वादिनमेतं पाटलस्मितरुचिर्गिरमूचे ॥ ९४ ॥

अये वत्स, भवतो भाषितं क्षममेव स्थूललक्षणांममूद्दशं तु
तव मतं पुनरपि मम रसनां निदेशावशेषपथपान्या निर्मिमीते ॥

अथवा त्वं शुनासीरस्य मनीषितस्य पूरणार्पूर्वमेव पूर्वदेवगर्वनि-
र्वापणधूर्वेहतया कुलिशमपि चिरारूढकैलङ्काङ्कुरजर्जरितधारशत-
मातन्वतीं तदीया शक्तिमादत्स्वेति ॥

वीक्ष्येति । अय इत्युक्तप्रकारेण वादिन वदन्त एन कर्णं वीक्ष्य वन्ध्य
निष्फल वचनम् 'मा पूर्य मनोरथमिन्द्रस्य' इत्यात्मक यस्य तयोचोऽपि गुणज्ञ ।
नतु गुणमेव दोषत्वेन ज्ञातेत्यर्थः । अतएव विस्मयस्य आश्चर्यस्येव अम्बुनिधे
वीचिपु तरेणपु मग्नः । अतिविस्मित इत्यर्थः । पद्माना व धु सूर्यः । पाटला श्वेत
रक्ता अघरव्यापनादीपदरुणाः । स्वत श्वेतेति यावत् । स्मितस्य रुचिः यस्य
तथोक्तं सन् । गिर वाच वक्ष्यमाणा ऊचे उच्यवान् । ब्रूज कर्तारि लिटि
वच्यादेशः । अत्र गुणज्ञत्वस्य अतिविस्मयहेतुत्वात् पदार्थहेतुकेन काव्यलिङ्गेन
अङ्गेन विस्मयाम्बुनिधीति रूपकं सङ्कीर्णम् । तस्य च वचनस्य नैष्पत्यरूपप्रतिबन्ध
कस्तत्त्वेऽपि तदुत्पत्तिवर्णनात्मिकया विभावनया ससृष्टिः । स्वागतावृत्तम् ॥ ९४ ॥

अये इति । अये वत्स हे पुत्र, भवत तव सबन्धि भाषित वचन अप्याम-
वधमङ्गीकृत्यन्द्रस्य वाञ्छा पूरयिष्यामीत्यात्मकं स्थूललक्षणां बहुप्रदानां क्षम
उपपन्नमेव । भवाटज्ञानामिति शेषः । हे पुत्र, अमूद्दश उक्तविधम् । 'अदसो
दंशोयोगे' इत्यायत्ववीर्ययो 'अदसोऽपेदांदुदो म' इति दस्य च मत्वम्, अस्य चोत्त्व
च । तव मतं प्राणालयेऽप्यनुज्जानीयम् । दानत्रत तु मम मे रसना जिह्वा पुनरपि ।
उक्तप्रकारादन्यथेत्यर्थः । निदेशावशेष आज्ञावाक्यशेष एव पन्था तत्पथ
तन्मिन् पान्यां गच्छतीम् । 'पन्थो ण नित्यम्' इति णप्रत्ययः पन्थादेशश्च ।
ततश्चात् । 'पान्थीम्' इति पाठः ग्रामादिकः । निर्मिमीते करोति । निदेशशीय
विचित्रत्वीत्यर्थः ॥

अथवेति । अथवा । उच्यते असमतथेदित्यर्थः । इतीदं भाषितं पाठम् ।
तस्मिन्नि । हे वत्स, तव शुनासीरस्य इन्द्रस्य । 'वृद्धश्रमः शुनासीरः' इतीदं
पर्यायप्यमरः । मनीषितस्य कामितस्य पूरणार्त्पूर्वमेव स्वयं पूर्वदेवानां गुरादिपः
गर्वस्य निर्वापने क्षमने धूर्वेहतया भास्वाहित्येन हेतुना कुलिशं पद्मायुधमपि
चिरादाङ्ग्रेन लभेत् कङ्काङ्कुरेण जर्जरितं कुञ्चितं धाराणां बोटीनां शतं यस्य

१ 'अधि' इति पाठः २ 'अदसो' इति पाठः ३ 'स्थूललक्षणांममूद्दशं तव'
इति पाठः ४ 'पान्थीम्' इति पाठः ५ 'अथवा' इति वचिषः ६ 'पान्थी'
इति पाठः ७ 'बलङ्कुरेण' इति पाठः

ततस्तथेति परमङ्गीकृत्य पश्यतस्तनूजस्य समक्षमचिरेण सं मरी-
चिमाली चरमाचलशिखरपरिशील्यमानविहारमिहापि समाचचार ॥

कतिपयदिने काले याते ततो मरुतां पतिः

सदसि तनयं भानोरेत्यार्थिचाटुशवाकुले ।

कवचमतुलं वाचायाचत्सकुण्डलमादरा-

दयमपि तथेत्युक्त्वा शक्तिं ततो जगृहेऽद्भुताम् ॥ ९५ ॥

नकारमेते वहतो रिपूं ममेत्यमर्षभारादिव शस्त्रधारया ।

सुतो रवेर्दशनैर्कर्णवेष्टने स्वयं समुत्कृत्य ददौ विडौजसे ॥ ९६ ॥

तथोक्तं आतन्वती कुर्वती तस्य इन्द्रस्य इमां तृतीयां शक्तिं नाम आयुधं
आदत्स्य गृहाण । प्रत्युपकारद्वारेति भावः । इति निदेशावशेषपथपान्यां निर्मि-
मीत इति पूर्वेष्वन्वयः ॥

तत इति । ततः तथा इन्द्राच्छक्तिं गृहीयामिति परं मृशं अङ्गीकृत्य पश्यत-
स्तनूजस्य कर्णस्य समक्षं प्रत्यक्ष एव सः मरीचिमाली सूर्यः चरमाचलस्य अस्त-
निरेः शिखरे परिशील्यमानं क्रियमाणं विहारं क्रीडाम् । अस्त्रमयमिति यावत् । इह
कर्णपुरोभागेऽपि अचिरेण सत्वरं समाचचार कृतवान् अन्तर्हितवान् ॥

कतीति । ततः अनन्तरं कतिपयानि कानिचिद्दिनानि यस्मिन् तस्मिन् काले
याते गते सति मरुतां देवानां पतिः इन्द्रः अर्थिनां याचकानां चाटुशतैः प्रिय-
वाक्यशतैः आकुले सान्द्रे सदसि सभायाम् । 'स्त्रीनपुंसकयोः सदः' इत्यनुशास-
नात् नपुंसकत्वम् । भानोः सूर्यस्य तनयं कर्णं एव प्राप्य अतुलं सहजत्वाद-
सदृशं कुण्डलाभ्यां सहितं सकुण्डलं कवचं वाचा देहीत्यात्मिकया अयाचत्
भिक्षितवान् । याचतेः कर्तरि लङ् । अयं कर्णोऽप्यादरात् तथा दास्यामीति उन्त्वा
ततः याचमानकवचकुण्डलात् इन्द्रात् अद्भुतां लोकेश्वरतां शक्तिं आयुध-
विशेषं जगृहे गृहीतवात् । हरिणस्तुतवृत्तम्—'रसयुगहयैश्छिन्ना न्धौश्रौ स्लगा
हरिणस्तुता' इति लक्षणात् ॥ ९५ ॥

नकारमिति । एते दशनकर्णवेष्टने नकारं नाश्वरं निषेधार्थकं वहतः
विमृतः । स्वनाम्नीति शेषः । अतः कारणात् मम दातुः रिपू शत्रू इत्युक्तप्रका-
रात् अमर्षभारात् कोपातिशयादिवेत्युत्प्रेक्षा । रवेः सुतः कर्णः शस्त्रस्य असेः
धारया अश्वलेन समुत्कृत्य उत्पाद्य दशनकर्णवेष्टने कवचकुण्डले विडौजसे
इन्द्राय स्वयं ददौ दत्तवान् । 'तनुत्रं वमं दशनम्', 'कुण्डलं कर्णवेष्टनम्', 'विडौजाः
पाकशासनः' इति सर्वनामरः ॥ ९६ ॥

निशम्यं तत्कल्पतरोर्हिंया च्युतैश्चिरार्जितैस्त्यागयशोभरैरिव ।
 सुपर्वमुक्तैः कुसुमैर्न केवलं तदङ्गमङ्गाश्च सुगन्धयोऽभवन् ॥ ९७ ॥
 जाग्रत्सु सर्वावयवेषु तस्य कर्णस्य कर्णः पुनरर्थिने स्वाम् ।
 हिरण्मयीं यद्विततार भूपां तन्नामसाम्यं ध्रुवमत्र हेतुः ॥ ९८ ॥

आपृच्छय तं तदनु नाकपतिः सुधर्मा-
 मासाद्य सिद्धमरुदप्सरसां समाजे ।
 प्राशंसदस्य चरितं सविधे सुरभ्या
 रोमन्थमप्यविगणय्य निशम्यमानम् ॥ ९९ ॥

निशम्येति । तत् कर्णस्य सहजक्वचकुण्डलदानं निशम्य थुला हिया
 लजया च्युतै गलितैः । तादृग्दानस्य तत्राप्यसमवादिता भावः । चिरार्जितै
 त्यागेन वितरणेन ये यशोभरा कीर्त्यतिशयाः कल्पवृक्षीया तैरिव स्थितैः सुपर्व-
 मि. देवैः मुक्तैः विसृष्टैः कुसुमैः पुष्पैः तस्य कर्णस्य अङ्गं केवलं शरीरमेकमेव
 सुगन्धि नाभवत्, किंतु अङ्गाश्च अङ्गाख्याश्च जनपदा अपि कर्णपाल्याः सुगन्धय-
 मनोहरगन्धाः अभवन् । अतिमहती पुष्पवृष्टिरासीदित्यर्थः । 'अङ्गं गान्त्वन्तिक्षो-
 पायप्रतीकेष्वप्रधानके । अङ्गो देशविशेषे स्यात्' इति विश्वः । असंबन्धे संबन्ध-
 रूपातिशयोक्तिः । वंशस्थवृत्तम् ॥ ९७ ॥

जाग्रत्स्विति । तस्य कर्णस्य सर्वेषु अवयवेषु करचरणादिषु जाग्रत्सु विद्य-
 मानेषु सत्त्वपि कर्णः पुनः श्रोत्रमेव स्वा स्वीया हिरण्मयीं कामनीम् । 'दाण्डि-
 नायन-' इत्यादिना निपातः । भूपा कुण्डलं अर्थिने इन्द्राय विततार दत्तवान् ।
 इति यत् । अत्र कुण्डलदाने तेन कर्णेन सह नाम्ना कर्णतिसृजया यत्साम्यं
 तुल्यत्वं तत् । तस्येति शेषः । श्रोत्रस्येत्यर्थः । हेतुः ध्रुवमित्युत्प्रेक्षा । यद्यपि कर-
 चरणादिभिरपि वचनदानं कृतं तदस्यापि तुल्यम्, इदं लघुमित्युत्प्रेक्षितमिति
 ध्येयम् । अत्रोत्तोत्प्रेक्षया तन्नामासाम्यमाग्रस्यापि तथा दानहेतुत्वे किमु वक्तव्यं
 तदाननैसर्गिकत्वम् इत्यर्थापत्तिप्रतीतेरलंकारेणालंकारध्वनिः ॥ ९८ ॥

आपृच्छयेति । तदनु वचचकुण्डलदानानन्तरं नाकस्य स्वर्गस्य पतिः
 इन्द्रः तं कर्णं आपृच्छय गच्छामीत्युक्त्वा सुधर्मा देवधर्मा आसाद्य प्राप्य
 उद्दानां नारदादीनां देवयोनिविशेषाणां वा महतां देवतानां अप्सरसा च समाने
 संघे अस्य कर्णस्य चरितं तथाविधं दानचारित्र्यं सविधे समीपे सुरभ्या काम-
 धेन्वा रोमन्थं चरितचर्यणमपि अविगणय्य दृगीकृत्य निशम्यमानं ध्रुवमाणं
 मया म्यात् तथा प्राशंसत् प्रकर्षेण मुनवान् । शरीरसुरहरय दानस्य तस्या
 आप्यसंगवादिता भावः ॥ ९९ ॥

तावत्पार्थास्तेऽपि पुनः काम्यकसीमा
हित्वा सधैर्भूविद्युधानामनुयाताः ।

तीर्थत्रातान्विस्मृतपूर्वानगगाढुं

वध्वा साकं द्वैतवनारण्यमनापुः ॥ १०० ॥

तत्र कदाचिदाश्रमद्वारि 'हा हा महाभागाः, मम होमसाधनमै-
रणिमपहृत्य हरिणोऽयमितो धावति' इति वाष्पायमाणस्य कस्य-
चिदंग्रजन्मनः शोकनिवारणाय चक्रीकृत्य चापमनुधावतस्तान्पार्था-
न्पार्श्वलतावाडतानुपकनवकिमलयजालमुत्सृज्यवनवेगपवनवह्निर्ज्वल-
द्वह्निशिखान्कन्दलमिवारणिं विषाणया विभ्राणः कतिपुचित्पदेपु
सुग्रह इव कतिपुचिद्दुरासद् इव विचित्रंगतिः कोऽपि कृष्णसारो दूर-
मौकष्य स्वयमन्तरधात् ॥

तावदिति । तावत् तदानीं त पार्था अपि काम्यकस्य वनस्य सीमा हित्वा
भूविद्युधानां ब्राह्मणानां सधै अनुयाता सन्त पूर्वं विस्मृतान् मार्गवशादिना
असेवितान् तीर्थानां पुष्यसरशां ब्राह्मणान् समूहान् अवगाढुम् । तत्र स्नातु
मित्यथ । पुनरपि द्वैतवनं नाम अरण्यं वध्वा साकं शौपथ्या सह अवापु प्रातवन्त ।
मत्तमयूरीवृत्तम्— वेदै रन्त्रैर्मूर्त्तयसगा मत्तमयूरी' इति लक्षणात् ॥ १०० ॥

तत्रेति । तत्र द्वैतवने कदाचिद् द्वे महाभागा महानुभावा पाण्डवाः,
मम होमस्य साधनं अग्निमयनद्वारा कारणं अरणिं अपहृत्य अयं हरिणं कुरुप
इतं मार्गात् धावति । हा हेत्यतिशेदे । इति उक्तप्रकार आश्रमस्य द्वारे अग्रदेशे
वाष्पायमाणस्य रुदत कस्यचित् अग्रजन्मनः ब्राह्मणस्य शोकस्य निवारणाय
चापं चक्रीकृत्य गुणाकपणेन कुण्डलीकृत्य अनुधावत द्रुतमनुगच्छत तान्
पार्थान् पार्श्वयोरुभयोर्यां लता तासां ताडनेन सधैपणेन अनुपकृत्य नवानां
द्विसल्लयानां जालं वृन्दं यस्मितम् । अतएव उत्सृज्यनेपु ऊर्ध्वलङ्घनेपु यो वेग
तेन य पवन वायु तेन बह्निर्ज्वलत बह्निशिखानां अग्निज्वालानां कन्दल-
वद्दुरा यस्मिन् तथोक्तमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । अरणिं अग्निमन्थनद्वारा विषाण-
या श्रेण विभ्राण कतिपुचित्पदेपु पादन्यासेपु सुग्रह अनायासेन ग्रहीतुं
शक्य इव कतिपुचित्पदेपु दुरासद् सुग्रह इव विचित्रा आश्रयां गतयं यस्य

- १ 'साधनं' इति पाठ २ 'हा' इति नास्ति क्वचित् ३ 'अरणिम्' इति नास्ति
क्वचित् ४ 'रुदतत' इति पाठ ५ 'शूद्रमथिन' इति पाठ ६ 'पार्थम्' इत
नास्ति क्वचित् ७ 'उत्सृज्य भावनवेग' इति पाठ ८. 'ज्वलितगन्धर्वद्वि' इति पाठ
९ 'विषाणयो' इति पाठ १० 'चित्रगति' इति पाठ ११ 'अपाकृत्य' इति पाठ

तदनु ललाटंतपनसंपचहेलिधूलिभ्यां द्यावापृथिवीभ्यामुदन्या-
वदान्यमहिम्नि दिनयौवने प्रादुर्भवति सति प्रकृतमर्थमिव पानीय-
मपि इतस्ततो विचिन्वद्भिरनुजैः सह कस्यचिद्विशालस्य वनशालस्य
मूलभुव्रं तच्छायामण्डलमिव पाण्डवः शनैः शनैरुपससर्प ॥

तत्रानिलैः कमलगन्धिभिरुच्यमाना-

माशां गतेषु सलिलाय चिरायितेषु ।

भीमादियु क्षितिभुजा परितप्य भेजे

तेषां पदानुसरणादथ कापि वापी ॥ १०१ ॥

स कोऽपि दुर्ज्ञेय कृष्णसार कुरग दूर दूरदेश आकृष्य लाभाशया नीरवा स्व
अन्तरघात् अन्तर्हितवान् ॥

तदन्विति । तदनु कृष्णसारान्तर्धानानन्तर ललाट तपतीति ललाटतप ।
नदान् पचतीति नखपच । शिर पाददाहिनाविलयर्थे । हेलि सूर्य धूलि
रन ययोस्त्राभ्या द्यावापृथिवीभ्या आकाशभूमिभ्या उदन्याया पिपासाया
वदान्य दाता महिमा प्रभाव यस्मिन् तस्मिन् । अतितृष्णाजनक इत्यर्थे ।
'उदन्या तु पिपासा तृट्' इत्यमर । दिनस्य अह्नौ यौवने मध्यभागे । मध्याह्नकात्
इति यावत् । प्रकृतमर्थं अरणिमिव हरिणमिव वा । पानीय जलमपि इतस्तत
विचिन्वद्भिः अन्विवद्भिः अनुजै भीमादिभि सह पाण्डव धर्मराज विशालस्य
विस्तीर्णस्य कस्यचित् वने शालस्य वृक्षस्य मूलभुव्रं मूलदेश प्रति तस्य वनशालस्य
च्छायामण्डलं अनातपमिम्ब इव शनैः शनैर्गत्यात्पथमात् मन्द मन्द उपस-
सर्पं समीप गतवान् । अत्र च्छायामण्डलपाण्डवयो शनं शनैर्मूलोपसर्पणेनौप-
म्यस्य गम्यत्वात् तुल्ययोगिताभेद । अस्य च अरणिजन्मोर्न्येपणेनौपम्य
गमकतुल्ययोगिनाभेदेन संसृष्टि ॥

तत्रेति । तत्र वृक्षमूले कमलगन्धिभिः पद्मसौरभवादिभिः अनिलैः वायुभिः
उच्यमानाम् । अत्राद्ये पश्चिनीति सूच्यमानामित्यनुमानालंकार । आशा दिश
प्रति सलिलाय उदकमानेनुम् । इति 'क्रियार्थं-' इत्यादिना चतुर्थी । गतेषु भीमा-
दियु चतुर्षु चिरायितेषु चिरादप्यनागतेषु सत्सु । अथ क्षितिभुजा धर्मराजेन
परितप्य शिमेरामत्वाद्दित यतोऽद्यापि नागच्छन्तीत्यनुत्पद्य तेषां भीमादीनां
संबन्धिनां पदानां पादनिक्षेपस्थानानां अनुसरणात् अनुसृत्य गमनात् । 'तरुल-'
इति स्वच्छोपे पशनी वा । कापि इयं एतादृशीति दुर्ज्ञेया वापी दीर्घिका भेजे
प्राप्ता । अत्रते कर्मणि ङिट् ॥ १०१ ॥

१. 'तरुलम्' इति पाठ . २ 'महिमनि' इति पाठ . ३. 'प्रादुर्भवति सति'
इति नास्ति अर्थश्च . ४. 'तच्छाय' इति पाठ..

पञ्चमः स्तवः ।

तस्यास्तटे कमलिनीदलपात्रपाणी-
स्नानपङ्क्तिगो निपतितानरलोक्य वीरान्
वाष्पान्मुभिः प्रथमदर्शितमार्गयेत्र
तन्या नृपस्य धरणा महना निपेते ॥ १०२ ॥

स नृपतिर्दृष्टोऽधिकतरत्मलः सपदि मूर्च्छितवीर्निभृवाङ्गकः ।
स्वयमपि प्रविभज्य तदा दशामनुभवत्रिव तामनुजात्रिताम् ॥ १०३ ॥

नासाविलोमनपट्टन्नपन्नगन्धा-
नाशय तत्र मधुपैरनुसेव्यमानाः ।
वर्धिष्णुचेतनममुं वनवापिकायाः
कलोलमहूपरनाः कल्याणभुयुः ॥ १०४ ॥

तस्या इति । तस्या वाप्या तटे तीर कमलिनीदलानि पत्रपात्राण्येव पात्राणि
जन्मानानि पाश्वोर्यथा तान् पङ्क्तिं निपतितान् । सृवेति शेष । तान् भीमा-
दीन् वीरान् अरलोक्य वाष्पान्मुभिः प्रथमं पूर्वं दर्शितं मार्गं निपतनन्प
वस्यान्वयोच्चयेत् स्थितयेयुप्रेक्षा । नृपस्य धमराजस्य तन्या शरीरेण धरणी
भुवि सदृसा दृ खवेगान् सत्वर निपेते पतितम् । पततेर्भावे टिड् ॥ १०२ ॥

स इति । अधिक वत्सल भ्रातृशोकान्नित सपदि पतनक्षण एव मूर्च्छिता
वी चेतना यस्य स । अतएव निम्नानि निश्चलानि अङ्गानि यस्य स तत्क ।
शैषिक कर्प्रप्रत्यय । स नृपति अनुन्नं भीमादिभि आश्रिता दशा मरणा
वप्या प्रविभज्य समाश्रितमाग कृत्वा स्वयमप्यनुभवदिवेयुप्रेक्षा । दृष्टो
दृष्ट । तत्रलैरिति शेष । भ्रातृणा मामुदायक वस्तुनि समाश्रितहारिवन्मरणादिति
भाव । दृष्टो कर्मणि टिड् । ट्टनमिलम्बितवृत्तम् ॥ १०३ ॥

नासेति । तत्र तदानीं नासाया प्राणस्य विलोमने तृष्णाजनने पट्टन्
समर्थान् नवान् पद्माना गन्धान् आदाय मधुपै अङ्गिभि अनुसेव्यमाना इति
मान्योक्ति । वने वापिकाया पूर्वोक्ताया कलोलमञ्जनां श्रेष्ठतरङ्गाणा सव-
न्धिधन पवना वायव धमु मूर्च्छित धमराज वर्धिष्णु पुन प्राप्तिशीला चेतना
संज्ञा यस्य तयोश्च कल्याणभूयु चक्रु । अत्र वायूना गुणसमृद्धे विशेषण-
गत्या नृपचेतनासघटनहेतुत्वापदाधहेतुक काव्यजिह्वम् । 'आश्रय' इति पाठ-
स्वसंगतार्थत्वात् कथचित्पुष्पायलक्षणया योज्य ॥ १०४ ॥

१. 'मार्गं प्व' इति पाठ २. 'पुप' इति पाठ ३. 'इम नववापिकाया'
इति पाठ .

ततः क्षणादेव किञ्चिदुद्गम्य परितः शून्यशून्या दिशो दंशापि
विलोकयमानः शनैः शनैरुपसृत्य शोकचञ्चलेन करश्चलेन ता-
न्पर्यायवृत्त्या परामृश्य वनविहगमृगपानसौकर्याय सुतरां दुरवतरा
ता सरसीमिव घाप्पधारामभिवर्पन्धर्मसूनुरेवं विलपितुमारभत ॥

वीरा भवद्विपदि देवपरम्परापि

दूरेतरा प्रति परान्न गिरा प्रवृत्तिः ।

हा हा दशोयमिह घोऽद्य कुतोऽवतीर्णा

सामन्तरेण भवता किमिदं प्रयाणम् ॥ १०५ ॥

तत इति । तत चेतनाप्राप्त्यनन्तरम् । धर्मसूनु धर्मराज किञ्चित्
उद्गम्य उत्थाय । क्षणात् । उत्थानक्षण एवेत्यर्थः । दिश दशापि परितः शून्यशून्या
विलोकयमान आत्मप्रियभ्रातृरहितत्वे अत्यन्त सर्वार्थशून्यत्वेन पश्यन् सन् शनै
शनै उपसृत्य समीपं प्राप्य शोकेन चञ्चलेन सक्म्पेन कराचलेन अभ्रह्मस्तेन तान्
भ्रातृन् मीमादीन् पर्यायवृत्त्या क्रमशः परामृश्य सस्पृश्य दुरवतरां अवतरितुमश-
क्यां ता सरसीं वापीं वने अरण्ये विहगानां पक्षिणां मृगाणां च पानस्य सौकर्याय
सौरभ्याय सुतरां सुखेनावतरितुं शक्यामिवेत्युत्प्रेक्षा । 'परिपूरयितुमिव' इति
पाठान्तरम् । वाष्पधारा अभितो ववर्षे । एव वक्ष्यमाणप्रकारेण विलपितुं परिदे-
वितुं आरभत उपक्रान्तवान् ॥

वीरा इति । हे वीरा मीमादय, भवता युष्माकं विपदि मरणे विपये
देवानां परम्परा समूहोऽपि दूरेतरा अत्यन्तदूरे भवति । 'किमेति' व्ययधा
दाम्बद्रव्यप्रकर्षे' इत्येदन्तादव्ययात्तरप्याम् । परान् देवपरम्परात् अन्यान् मनुष्या-
न् प्रति गिरा प्रवृत्तिः किमवधिष्ठेति वाक्प्रसरणं नास्त्येव । देवानामेव तथात्वे
ऽदितरेषां का वार्तेत्यर्थः । तथापि इह अत्र अय इदानीं च युष्माकं इयं दशा
मरणावस्था द्रुतं कस्माज्जनात् अवतीर्णा प्राप्ता । हा हेत्वाक्षर्ये खेदे वा । किंच
सामन्तरेण मया विना भवतामिदं प्रयाणं परलोकयात्रा । किमिति कृतसायाम् ।
अनुचितमेवेत्यर्थः । सममुत्पादु राभागिनः सर्वदेव स्वर्गानर्हत्वादिति भावः ।
अत्र देवाणामापत्करणाशक्तत्वे त्रिमुक्तं मनुष्याणामिति कैमुलेन अर्थान्तररिज्या
रूपेण अर्थपरिष्कारेण मरणहेतोः प्रसक्त्यभावेऽपि तद्दर्शनात्मकविभावनान्
द्वयोरङ्गादिभावनं संकरः । यत्तु 'भवतामापदि विपये दूरेतर-' इत्यपवाठपरिकल्प्य
'रक्षितुमशक्त-' इति व्याख्याय च अतएव 'परान् नरान् प्रति गिरां प्रवृत्तिं

१ 'उत्थाय' इति पाठ २ 'दशापि' इति नास्ति कश्चित् ३ 'पाणिना तां भा-
गून्' इति पाठ ४ 'परिमृश्य' इति पाठ ५ 'सुतरां' इति नास्ति कश्चित्
६ 'मृगा' परिपूरयितुमिव' इति पाठ ७ 'दूरापरा प्रति नरात्र गिरां' इति पाठ
८ 'किमिदं भवता' इति पाठ

दैवं कठोरचरितं दयया विहीनं

माद्रीसुतावदह मातृमुखानभिज्ञौ ।

कन्दाङ्कुराणि च फलानि च भक्षयित्वा

कान्तारसीमनि मयाचरितुं न सेहे ॥ १०६ ॥

स्वयमव्रण एव यो भवान्ब्रणमाधत्त हरस्य मस्तके ।

व्रणमायुषि पार्थ तस्य ते विदधाति स्म मृधं विनैव कः ॥१०७॥

वत्स द्वेषिनियुद्धजीवनभुज प्रख्यानिधे मारुते

कर्णाकर्णिकया निशम्य भवता प्राप्तामवस्थामिमाम् ।

न नास्त्वैव' इति विलिख्य देवानामप्यशक्यं मनुष्या रक्षन्तीति वक्तुमवकाश एव नास्तीति भावार्थमाह नृसिंहः, तत् हा हा दशेयमिति तृतीयवाक्यार्थेन वीरा इति भीमादिनिर्देशेन च संगतमसंगतं वेति रसिका एवाकलयन्तु । पठन्तु स्वयं द्राविडेनापि हाहेत्यस्य कटकटेलान्ध्रभाषया विवरणं स्वस्य साहित्यपारिणतां प्रथयतीति ॥ १०५ ॥

दैवमिति । दयया विहीनं कृपया शून्यं अतएव दैवं विधिः कठोरचरितं दारुणकर्म यतः यद्वैवं भानुः मुखस्य अनभिज्ञौ अद्रष्टारौ । तयोः बाल्य एव तस्याः भर्त्रानुमृतत्वादिति भावः । माद्याः सुतौ नकुलसहदेवा कान्तारसीमनि अरण्यदेशे कन्दाङ्कुराणि च फलानि च भक्षयित्वा भुक्त्वा मया सह चरितुमपि न सेहे । अहहेति खेदे । एतावन्मात्रमपि तत्तादृशमहाभोगिनोः न क्षमत इत्यर्थः । परेषामादेहपातं न शाम्यति मत्सरः क्रूराणामिति भावः । तदैवमिति योज्यम् । अत्रोत्तरवाक्यार्थेन दैवस्य दारुणकर्मत्वसमर्थनात्काव्यलिङ्गभेदः । अत्रादौ नकुलसहदेवावधीकृत्य राज्ञो विलापः वयस्त्वारतम्यकृतप्रेमतारतम्यप्रयुक्त इति ध्येयम् ॥ १०६ ॥

स्वयमिति । हे पार्थ, यः भवान् मृधे स्वयमव्रणः व्रणरहितः सन्नेव हरस्य शंभोः मस्तके शिरसि व्रणं आधत्त अकरोत् । भवच्छन्दयोगात् 'शेषे प्रथमः' इति प्रथमपुरुषः । तस्य तादृकप्रभावस्य ते तव आयुषि व्रणं आयुषोऽन्तमित्यर्थः । मृधं युद्धं विनैव कः विदधाति स्म । अचिन्त्यमहिमा हि स पुमानित्यर्थः । अत्र 'स्वयमव्रण एव यो भवान्' इत्येव पाठः । 'यो रणम्' इति पाठे मृधमित्यनेन पर्यायभङ्गाख्यदोषः । पार्थ इति निर्देशानुसारेण त्वमित्यनुपजनीयत्वे आधत्तेति प्रथमपुरुषानुपपत्तिश्चेति । वैतालीयं वृत्तम् ॥ १०७ ॥

वत्सेति । द्वेषिभिः हिडिम्बादिभिः सह नियुद्धं बाहुयुद्धमेव जीवनं धृतिः ययोस्तादृशौ भुजौ यस्य तस्य सयुद्धिः हे तादृशभुज । हे प्रख्यानिधे कीर्त्यावाप्त, हे मारुते वत्स भीम, भवता प्राप्तां इमामवस्थां कर्णाकर्णान्तरप्राप्तिः कर्णाकर्णि-

शोकेनानिशमेकचक्रनगरीभाजां च वाष्पायितुं

स्वस्त्रीयैः सहः सौबलस्य च मुदा कोऽप्येप कालो ह्यभूत् ॥ १०८ ॥

मय्यप्यसूनिह विमुञ्चति याज्ञसेनी

सा श्वापदामिपमबुद्धगतिर्भवेन्नः ।

हा माद्रि कुन्ति युवयोर्वनभूमिरेव

पुत्रप्रसूतिविपदोः पदतां प्रपेदे ॥ १०९ ॥

कूटस्थशीतकरकुक्षिगतं कुरंगं

कुर्वन्स्वजातिकृतकोपरसातिरेकम् ।

कोदण्डमप्यगणयन्कुलिशास्त्रसूतोः

कासौ स्थितो वैत मृगः कुलहानये नः ॥ ११० ॥

का तथा तत्तज्जनाकर्णनपारम्पर्यतया निशम्य श्रुत्वा एकचक्रनगरीं भजन्तीति तद्वास्तिनां अनिशं शोकेन च सौबलस्य शकुनेः स्वस्त्रीयैः भागिनैयैः दुर्घोधनादिभिः सह मुदा हर्षेण च वाष्पाणि नेत्रजलानि कारयितुं वाष्पायितुम् । तान् रोदयितुमेतान् मोदयितुं चेत्यर्थः । एष कालः कोऽपि विपरीतः अभूत् आसीत् । अत्र शोकः खान्तकृत्तकान्तकनाशजन्यः मोदः स्ववैरमूलजन्य इति विवेकः । अनमीभावस्थाकर्णनस्य विशेषणगत्या वाष्पोदयहेतुत्वात्काञ्चलिभेदः ॥ १०८ ॥

मयीति । किञ्च मय्यपि इह असून् प्राणान् विमुञ्चति सति सा पतिमतात्तिलकृत्वेन प्रतिष्ठा याज्ञसेनी शौचदी नः अस्माकं अबुद्धा गतिः यया सा तथोक्ता । शशातासद्भुतान्ता सतीत्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । नः अस्माभिः अबुद्धा अज्ञायमाना गतिः यस्यास्तथोक्ता सतीति वा । 'कस्य च वर्तमाने' इति पठ्ये । अतएव श्वापदानां मांसादमृगविशेषाणां आम्बिषं मांसं भक्ष्यं वा भवेत् । तैर्भक्ष्या भवेदित्यर्थः । हेति खेदे । हे कुन्ति, हे माद्रि मातरो युवयोः द्वयोः वनभूमिरेव पुत्राणां अस्माकं प्रसूतेः जननस्य विपदः मरणस्य च द्वयोः पदतां स्थानत्वं प्रपेदे । हेत्यत्रापि योज्यम् ॥ १०९ ॥

कूटेति । कूटस्थं मृगवंशस्य आदिमं शीतकरस्य चन्द्रस्य कुक्षिगतं मध्ये वनेमानं कुरंगं स्वया स्त्रीवया जालात् कुरङ्गत्वेन कृत. कोपरसस्य अतिरेकः येन तथोक्तं मामप्यगणयन् अयं मदाध्रयवंशोच्छेदं किमिति करोतीति कोपोदिषं कुरंगं सन् कुलिशास्त्रस्य वभिन्नः सूतोः अर्जुनस्य कोदण्डं गणनीयमपि अगणयन् अनादियमानस्य सन् कुलिशास्त्रेतीन्द्रनिर्देशात्पुत्रप्रवृत्तलक्ष्येन्द्रस्य वन्मायुष्यमप्यगणयन्नित्यपि बोध्यम् । अगौ अरणिहर्ता मृगः नः अस्माकं कुलहानये वंशच्छेदं कर्तुम् इति 'क्रियार्थे-' इत्यदिना चतुर्थः । यतेति खेदे । 'वनमृगः' इति

इत्थं विलप्य नृपतौ स्वयमप्यमीपा-

मन्तस्य हेतुरिदमित्युदकं सरम्याः ।

पातुं प्रवृत्तवति कोऽपि पुमानदृशो

गम्भीरमाह गगनस्थित एव वाचम् ॥ १११ ॥

राजन्मदुक्तिसरणैः प्रतिवाक्यदानं

देवोऽप्युपेक्ष्य जलमत्र न पातुमीष्टे ।

एते मदीयमनमल वचोऽवलेपा-

त्पीताम्भसः सपदि विभ्रति दीर्घनिद्राम् ॥ ११२ ॥

तत्प्रत्युदीर्य जलमत्र पिबेति बहुः

प्रभ्रानसौ दिविचरन् पट्टचरैः स्वैः ।

प्रत्युद्ययौ बहुमवैर्बनदेवताना-

मिन्दोः करानिव तरङ्गकुटैः पयोधिः ॥ ११३ ॥

पाठ उच्यते। लामादुपेक्ष्य । इ कुत्र स्थित । न जन इति योजम् । खेदमोदयो प्रत्यावे न्यूननदत्वे निर्दोषत्वाभिमानात् । अत्र वलापपट्टव्याख्यानयो वृद्धिहा स्तरीययो कर्णारसपरिपोषतारतम्य सम्बन्धे स्वयमेवाकलयन्तु रक्षिद्वा इति नोद्घाटित प्रयत्नारवभिवेति ॥ ११० ॥

इत्थमिति । इत्थं उक्तप्रकारेण नृणां मनराने विलप्य इव एतत् सरस्तु-
दक अमीपा मीमादीना आदृग् अन्तन्व नरणस्य हेतुरिति । निधिलेति शेष ।
स्वयमपि सरम्या वाप्या उदक पातुम् । पीत्वा मर्तुमिलय । प्रवृत्तवति उद्युक्ते
सति वदन् अतएव कोऽपि अचिन्त्यमहिना पुमान् गगने स्थित सन्नेव
वाच गम्भीर वधातया आह ॥ १११ ॥

तदुक्तिप्रकारमेवाह—राजसिति । हे राजन्, मन सन्निधिन्या उक्ताना
प्रभ्राना सरणे पञ्चया प्रतिवाक्याना दान चक्षन् उपेक्ष्य । उत्तराम्पुत्रन्वे
त्यथ । दवा प्रभ्रपि अत्र सरसि जल पातु नष्ट न शक्नोति । अत एव तद-
नुना अवलेपात् गधात् मदीय वच अवमल अनल पीत अन्तु नल वैन्दयो
चा सन्त सपदि लप्यानमण एव दीर्घनिद्रा नरण विभ्रति । मृता इत्यथ ॥ ११२ ॥

तदिति । तत्र तस्मात् कारणात् प्रत्युदीर्य उत्तराम्पुत्रन्वा । तदुक्तिप्रपे-
रिति शेष । अत्र सरम्या जल पिय इत्युक्तप्रकारेण बहु भाषनाग्न्य दिवि
चरस्य वक्षस्य प्रभ्रान् । 'को नादते' इत्यादीन् प्रति । अगौ दुषिष्टिर सै
स्वीधै वनदेवताना पतुमते तन्मिपुमन्धमनै पूववन्निद्रानां । पन्नि उत्तरे

तदनन्तरम् ।

कटिलम्बितवल्कलो जटालः कमनीयस्मितधौतयज्ञसूत्रः ।

कुशवर्हवतंसितः स देवः कुहराजस्य पुरोऽवतीर्य तस्थौ ॥ ११४ ॥

स तु तत्र लोकातीतेन राकाशतमिवाकारयता निजेन तेजसा
कुङ्गलीकृतकरकमलयुग्मं तमात्मसंभवं प्रेममेदुरमेवमवादीत् ॥

अये वत्स, मां धर्ममवेहि ॥

विभ्रतजनवितीर्णं विविधं विपिनकेशमनुभवतो भवतो भावं
बुभुत्सुरेवमाचरिपम् ॥

प्रतिवाक्यैः 'पद्मेऽह्नि पथे वा शाकं पचति स्वे गृहे । अचूणो ह्यपरप्रेथः
स रात्रिचर मोदते ॥' इत्यादिभिः । पयोधिः समुद्रः सैः तरङ्गाणां कुलैः वृन्दैः
इन्दोः चन्द्रस्य करान् किरणान् प्रतीव प्रत्युद्ययौ प्रत्युज्जगाम । उत्तराण्युवाचेत्यर्थः ।
उपमालंकारः । अत्र 'तत्प्रत्युदीर्य जलमत्र पिव' इत्येव पाठः । 'तत्प्रत्युदीर्य
सलिलं न पिव' इति पाठे प्रत्युदीर्य सलिल पिव अन्यथा न पिबेति व्याख्यान-
त्वेऽपि ह्रिष्टवन्धन्यूनपदत्वाद्धमधिकं दोषद्वयमिति ॥ ११३ ॥

तदनन्तरम् । इत्युत्तरेणान्वयः ॥

कटीति । कटौ ऊरुपरिभागे लम्बितं धृतं वल्कलं येन सः जटालः जटा-
वान् कमनीयं मनोज्ञं स्मितं यस्य स चासौ धौतयज्ञसूत्र इति वैवक्षिकपिशेषण-
विशेष्यभावात् बहुव्रीहिगर्भः कर्मधारयः । कुशवर्हः दर्भपत्रैः वतंसितः शिरसि
भूषितः सः उरुप्रभावेन प्रतिदः देवः यक्षाकृतिः यमः कुहराजस्य धर्मराजस्य
पुरः अवतीर्य । गगनादिति शेषः । तस्थौ स्थितवान् ॥ ११४ ॥

स इति । स देवः यमस्तु लोकान् सर्वान् अतीतेन अतिक्रान्तेन । सर्वातिशायि-
नेत्यर्थः । राकाणां पूर्णिमारान्नीणां शतं आकारयता आह्वयतेव । वातिध्वले-
नेत्यर्थः । निजेन तेजसेवेत्युपशेषः । कुङ्गलीकृतं मुकुलीकृतं करो पमटे इव तयोः
युग्मं युगलं यस्य तथोक्तम् । साञ्जलिबन्धमित्यर्थः । आत्मसंभवं पुत्रं धर्मराजं
प्रति प्रेम्णा अनुरागेण मेदुरं पूर्णं यथातथा एवं दक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत्
उक्तवान् । यदतेः कर्तारि लुट् ॥

उपप्रसारमाह—अये इति । अये वरस्य हे पुत्र, त्वं मां धर्मं यमं
त्वन्पितरं अवेदि जानीहि ॥

धिमनेति । किञ्च विभ्रतजनेन वायुजनेन दुर्योधनादिना वितीर्णं दत्तम् । प्रापि-
समिति यावन् । विविधं बहुविधं विपिनत्रे, सं वनराण्यदुःखं अनुभवतः भयतः सव
भावं स्वभावं बोधुं धर्मं लक्ष्मणे वा न येति परीक्षितुमिच्छतुः बुभुत्सुः । बुभुत्सुः सल-
ल्लापप्रत्ययः । एवं भवदनुजगतिप्रकारेण प्रकारेण आचरितं आचरितवानित्यर्थः ॥

तद्बहुधा परीक्षितेन भवतः शीलेन समञ्जसेन प्रभोचरेण च प्रसेदिवानसि । तस्मान्ममानुग्रहेण स्वप्रान्निवृत्तैरिव भूयोऽप्युत्थितैरनुजन्मभिः सह त्रयोदशीं शरदं वेद्यान्तरवन्तं भवन्तं कोऽपि न जानीयादिति वैरमरणं च विस्मयविस्मारितनयनपरिस्पन्दनाय निजतन्दनाय प्रतिपाद्य स पुमानन्तर्दधे ॥

तत्तादृशो भगवतो वचसा निकाम-

मासाद्य मोदभरमाश्रमभागतानाम् ।

प्राप्तारणेर्द्विजवरस्य शुचेव साक-

मैन्तं जगाम समयोऽपि महानमीपाम् ॥ ११५ ॥

इत्यनन्तमदृक्कविकृतौ चम्पूभारते पञ्चमः खण्डः ।

तदिति । तत् तस्मात् बहुधा अनेकप्रकारं परीक्षितेन भवतः शीलेन स्वभावेन च समञ्जसेन समुचितेन भवतः संबन्धिना प्रश्नानां मरीयानां उत्तरेण प्रतिवाक्येन च द्वाभ्यां प्रसेदिवान् प्रसन्नोऽसि । तस्मात् प्रसन्नजादेतोः मन अनुग्रहेण प्रसादेन स्वप्रान् निद्रातः निवृत्तैः प्रलागतैः । प्रवृद्धैरिति यावत् । भूयोऽपि पुनः उत्थितः । लब्धवीवितैरिलयैः । अनुजन्मभिः प्रातृभिः सह त्रयोदशीं शरदं संबन्धं सर्वमपि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । वेद्यान्तराणि अन्त्यवेद्याः संन्यासादयः तद्वन्तं भवन्तं कोऽपि अतिनिपुणोऽपि न जानीयात् मा युष्यतु । इत्युक्तप्रकारं वरं च तं मृगवेपेणात्मनापहृतं अरण्यं च ब्राह्मणस्तेति शेषः । विस्मयेन आश्चर्येण विस्मारितं विस्मृतत्वेन कारितं नयनयोः परिस्पन्दनं निमेषोन्मेषव्यापारः यस्य तस्मै । आश्चर्येण निश्चलाज्ञावेलयैः । निजाय नन्दनाय पुत्राय धर्मराजाय प्रतिपाद्य दत्त्वा स पुमान् दिव्यपुरुषः अन्तर्दधे अन्तर्हितवान् । अत्र दान्तिताभ्यां प्रातृजीवनारणिलामाभ्यां अधिकस्य अज्ञातवाससवत्सरे परदुर्ज्ञेयवेद्यान्तरलामवरस्य वर्णनात्प्रहर्षणमेदः । 'दान्तितादधिकार्यस्य सिद्धिं चाहुः प्रहर्षणम्' इति लक्षणात् ॥

तदिति । तत् तादृशः । अनुपमस्वभावादिति भावः । भगवतः यमस्य वचसा वरदानवाक्येन निदानं अत्यन्तं मोदभरं संतोषान्तिशयं आसाद्य प्राप्य आश्रमं निजं प्रति आगतानां प्राप्तानां अनीषां पाण्डवानां सचन्धि महान् द्वादशवार्षिकत्वेन विस्तीर्णः समयः वनवाससप्तयोऽपि प्राप्तः तेभ्यः लब्धः

१. 'मरुतुग्रहेण' इति पाठः. २. 'रूपान्तर' इति पाठः. ३. 'विजानीयात्' इति पाठः. ४. 'वर च तमरणं' इति पाठः. ५. 'अन्तर्दधाम' इति पाठः.

पृष्ठः स्तवकः ।

तदनु ते भरता व्यवधाश्रयाच्चरमहायनलङ्घनकाङ्क्षिणः ।

अतिचिरं रविभाण्डविबर्धिताननुचरानिव तामटवीं जहुः ॥ १ ॥

तदन्वमी तदनुचितवचनसाहसाधिगतवाहसाधिपवपुषं नहुप-
मौदरदमूनसः शमनाय चतुरर्णववारिकाङ्क्षिणः पारिकाङ्क्षिणः अग-

वरणिः येन तस्य द्विजवरस्य ब्राह्मणश्रेष्ठस्य शुचा साकं दुःखेन सहैव अन्तं
समाप्तिं जगाम । निस्तीर्णप्रतिज्ञा बभूवुः पाण्डवाः, निस्तीर्णदुःखध बभूव
ब्राह्मण इत्यर्थः । अत्र पाण्डवघनवासशपथब्राह्मणदुःखयोः समाप्तिप्राप्त्या
सहभावस्य सहदयरजकस्य वर्णनात् सहोक्तिरलंकारः । 'सहोक्तिः सहभावक्षेत्रा-
सते जनरजनः' इति लक्षणात् । एवं तयोः प्रकृतयोः समाप्तिगमनेनौपम्यस्य
गम्यत्वाच्चुल्ययोगिताभेदश्च । द्वयोरनयोरभिन्नपदबोध्यत्वादेकवाचकानुप्रवेश-
संकरः ॥ ११५ ॥

इति श्रीसदाशिवपादारविन्दवन्दनकन्दलितानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य
रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने व्याख्यायाने पद्यमः स्तवकः ॥

पृष्ठः स्तवकः ।

शस्मिन्स्तवके अज्ञातवार्तिककृतान्तं वर्णयति—तदन्विति । तदनु वन-
वाससमयनित्तराणानन्तरं व्यवधायः आच्छादनस्य । वेपान्तरस्येति यावत् ।
आश्रयात् स्वीकारात् । 'अन्तर्धा व्यवधापुंसि' इत्याच्छादनपर्यायेष्वमरः । चर-
मस्य अन्तिमस्य हासनस्य अज्ञातवाससंघर्षरस्य लङ्घनं यापनं काङ्क्षन्त
इति काङ्क्षिणः । अत एव ते भरताः धर्मराजादयः अतिचिरं वा द्वादश-
संघर्षरं रवेः सूर्यस्य संबन्धिना भाण्डेन अश्रम्याक्षपाश्रेण विबर्धितान् पोषितान्
अनुचरान् परिचरानिव तां अटवीं द्वैतवनम् । तांश्च तां चेत्यर्थः । जहुः तल्लजुः ।
अत्राज्ञातवासकाङ्क्षायाः विशेषगत्या अनुचरादवीत्यागहेतुत्वात्पदार्थहेतुककाव्य-
टिप्पस्य परिजनाटव्योः प्रकृतयोः त्यागेनौपम्यगमकस्य तुल्ययोगिताभेदस्य च
द्वयोरङ्गाभिभावेन संकरः । इति विलम्बितं वृत्तम् ॥ १ ॥

तदन्विति । तदनु तदुगयत्यागानन्तरं अमी पाण्डवाः तस्य अगस्त्यस्य
अनुचितेन । तं प्रति वस्तुमनर्हेत्येत्यर्थः । वचनसाहसेन यावत्प्राप्तयेण हेतुना
अधिगतं प्राप्तं वाहसा अजगता नाम सर्पविशेषाः तदधिपस्य श्रेष्ठाजगरस्यैव
ययुः यस्य तम् । अगस्त्यज्ञानशक्ताजगरभावमित्यर्थः । नहुषं नाम राजानम् । उदरे
भवस्य औदरस्य दमूनसः अमेः । जटपनलस्येति यावत् । शमनाय निवारणार्थं
चतुर्णां अर्पणानां समुदानां पारि कर्तुन्त इति काङ्क्षिणः । चतुःसमुद्रजलजानिन

१. 'अमी' इति नास्ति इति, २. 'दमून' इति पाठः, ३. 'अगस्त्यस्य'
इति नास्ति इति.

स्यस्य कोपोदिताच्छापोदधेरुत्तरैरुत्तार्य तस्मादेव विस्मारितनिज-
विधिदुर्विलसितया तथा वरारोहया सह दुःसहनिजधामपिधान-
वैदग्ध्यमभ्यसितुकामा इव ते^२ मात्स्यनगरस्य नातिसमीपपितृवन-
गामिनीं शमीमभजन् ॥

क्रमेण मत्स्येन्द्रपुरोपकण्ठे कराळमापुः पितृकाननं ते ।

वधूद्गुहां भाविनि सूतजानां वधप्रदेशस्य दिदृश्वथेव ॥ २ ॥

शमीतरौ तत्र निधाय शम्भ्रममी तदन्तर्ज्वलद्गमिकल्पम् ।

जगाहिरे वेपमिवान्यमुषैर्ध्वजं विराटस्य पुरं प्रवीराः ॥ ३ ॥

इत्यर्थः । परिकाङ्क्षिणः मुनेः अगस्त्यस्य कोपेन उदितात् उपग्रात् श्यापात्
अजगरत्नप्रापकादेव उदधेः समुदात् उत्तरैः तत्रप्रप्रतिवान्यरेव द्रवैरिति
श्लिष्टरूपकम् । उत्तार्य तारयित्वा । श्यापान्मोचयित्वेत्यर्थः । तस्यान् विधिदुर्विल-
सितप्राज्ञाजगरभावाद्गुपादेव निम्गारितं अशोचनीयत्वेन कारितं निजं च
विधेः देवस्य दुर्विलसितं वनवासदुःखजननं यया तथोक्त्या । महतामपि दुर्ल-
क्ष्या देवी गतिः, अतो मयापि न शोचनीयमेतदिति धैर्यावलम्बित्वेत्यर्थः ।
तथा वरारोहया द्रौपद्या सह दुःसहस्य आच्छादयितुमशक्यस्य निजस्य धात्रः
तेजसः पिधाने आच्छादने विषये वैदग्ध्यं कौशलं अन्यस्मिन् कामो येषां तथोक्त्या
इवेत्युत्प्रेक्षा । मात्स्यनगरस्य विराटपुरस्य नातिसमीपे ईषदूरेदेशे विद्यमानं-
पितृवनं इमशानं गच्छतीति तद्रामिनीम् । तत्र वर्तमानामित्यर्थः । 'इमशानं स्वात्पि-
तृवनम्' इत्यमरः । शमी नाम वृक्षं अभजन् प्रापुः । अत्र च 'वृषाकपिः शमीगर्भो
हव्यवाहो दृमाशनः' इति धनंजयकोशादौ लोके, 'शमीगर्भादग्निं मभ्रन्ति' इति
वेदे च, अग्नेः शमीगर्भत्वेन प्रविद्या तद्र्भवद्भजने तेजस्तिरोधानान्यसनहेतुन्वमु-
त्प्रेक्षितम् । 'अजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ', 'सप्तार्चिर्दमुनाश्चित्रः', 'तपस्वी तापसः
पारिकाङ्क्षी वाचंयमो मुनिः', 'वरारोहा मत्तकादिनी' इति क्रमेण तत्सद्विशेष-
पर्यायेष्वमरः ॥

क्रमेणेति । ते पाण्डवाः क्रमेण गमनपर्यायेण पादचारेण वा उपलक्षिताः
वध्वे द्रौपद्यं दृशन्तीति तद्गुह्याम् उत्तरप्रेति शेषः । सूतजानां कीचकानां संब-
न्धनि भाविनि भविष्यति वधप्रदेशस्य । वधस्थानस्येत्यर्थः । द्रष्टुमिच्छा दिदृशा
तथेवेत्युत्प्रेक्षा । मत्स्येन्द्रपुरस्य विराटनगरस्य उपकण्ठे समीपे कराळं मयंकरे
पितृकाननं इमशानं आपुः प्राप्तवन्तः । उपेन्द्रवज्राहतम् ॥ २ ॥

शमीति । शमी प्रवीराः पाण्डवाः तत्र इमशाने शमीतरौ तस्य शमीदृशस्य

१. 'दुर्विलसितास्तादितवराः वरारोहया तथा सह' इति पाठः. २. 'ते' इति
नास्ति क्वचित्. ३. 'अनत्रिसमीपगामिनीं पितृवनशमीम्' इति पाठः.

समत्वमुत्कर्षनिकर्षयोः स्वं संदर्शयिष्यन्निव धर्मसूनुः ।
 क्रमेण हंसः परमो हि^१ भूत्वा कङ्कत्वमापद्यत सद्य एव ॥४॥
 पुरार्जुनस्येव यतित्वमेतदस्यापि कामप्यपरां सपत्नीम् ।
 संपादयेत्किं नु ममेति कृष्णा तथाविधं वीक्ष्य नृपं शशङ्के ॥५॥
 त्रिदण्डकापायकमण्डलूञ्जवलो जपस्फुरदन्तपटो युधिष्ठिरः ।
 उपानहं दारुमयीं पदा स्पृशन्नुपासदत्संसदि मेदिनीश्वरम् ॥६॥

अन्तः मध्ये ज्वलतः अग्नेः कल्पं तजुल्यं शश्वम् । आयुधानीति जाल्पेकवचनम् ।
 निधाय विन्यस्य अन्यं स्वाभाविकादितरं वेपं संन्यासादिकमिव उच्चैः उन्नता
 ध्वजा यस्मिन् तत् विराटस्य पुरं जगाहिरे विविशुः । अत्र वेपान्तरविराट्पु-
 रयोः श्लेषनितिक्रिया स्त्रीकारप्रवेशयोः अमेदाध्यवसितेन गाहमानेनौपन्यस्य
 गम्यत्वात्केवलप्रकृतास्पदनुत्पयोगितामेदः ॥ ३ ॥

समत्वमिति । धर्मसूनुः युधिष्ठिरः उत्कर्षे निकर्षे अपकर्षे च द्वयोरपि
 स्वं स्त्रीयं समत्वं अविकृतचित्तत्वं संदर्शयिष्यन् प्रदर्शयितुमिच्छन्निवेद्युत्प्रेक्षा ।
 क्रमेण संन्यासविशेषेण परमः हंसः परमहंसाश्रमी । पर्यायेण श्रेष्ठहंस इति च ।
 भूत्वापि सद्यः तत्क्षणमेव कङ्कत्वं कङ्क इति संज्ञां गृह्णभावं च आपद्यत प्राप्तवान् ।
 उत्प्रेक्षाश्लेषद्वयोजीवितो विरोधाभासः । 'हंसो विद्वज्जन्मिदृशस्यमेदेषु भास्करे'
 इति विश्वः । उपजातिवृत्तम् ॥ ४ ॥

पुरेति । कृष्णा श्लेषी तपाविधं संन्यासवेपं नृपं धर्मराजं वीक्ष्य पुरा सुभ-
 द्राहरणसमये अर्जुनस्य यतित्वमिव अस्य नृपस्य एतत् यतित्वमपि अपरां
 सुभद्रायाः कामपि काचित् सपत्नीं मम संपादयेत्किन्विति शशङ्के संभावयामास ।
 उपमोजीवित उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ५ ॥

त्रिदण्डेति । ततः त्रिभिः दण्डैः बद्धदण्डः काशायं यत्रं कमण्डलुश्च
 त्रिभिरुञ्जवतः । तत्सहित इत्यर्थः । जपेन प्रणवजपेन स्फुरन्ती चलन्ती दन्तपटौ
 श्लेषोऽस्ति अ-युधिष्ठिर-उन्वासाद्युक्ति-रुचनपत्नी उत्प्रेक्षां सपुत्रां यदा मतेन
 स्पृशन् भास्करः सन् संसदि मभायां वर्तमानं मेदिनीश्वरं विराट्भूपं उपासदत्
 प्रसवान् । अत्र अत्याश्रमिणः पुनर्गाहस्वययोग्यताय त्रिदण्डसंन्यासस्त्रीकारः ।
 एकदण्डसंन्यासप्रथमने महाप्रत्यावापम्पराणात् । अत एव रावणाजुंनारीनी
 मन्थारं तत्प्रप्यङ्गनं पापिणीतरेण तत्र तत्रोत्प्रेक्षामिति ध्येयम् । इदं पद्यद्वयं
 गूलकमे उद्दर्शयित्वात् व्यत्ययेन व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

दृष्ट्वा समुत्थितो मात्स्यो धृतप्रश्रयविस्मयः ।

तत्पादपांशुं फालान्ते चक्रे तं पुनरासने ॥ ७ ॥

दुर्वीरगर्वासहनोऽथ मीमो दर्वाकरादर्शितसूदभावः ।

शोणाधरालोलुपसूतसूनोः प्राणानिलान्पारयितुं किलासीत् ॥ ८ ॥

पितुः सखायं परिपूज्यमेधैर्दिने दिने वृत्तिमिवोपनेतुम् ।

सूदाकृतिः सोऽपि ययौ विराटं वृकोदरो वृत्तशरावपाणिः ॥ ९ ॥

कुलशैलशृङ्ग इव जंगमे तदा कुरुकुखरे चलति कम्पनं मुहुः ।

वसुधैव तस्य न पुरस्य केवलं वहति स्म कीचकमुजाप्यदक्षिणा ॥ १० ॥

दृष्ट्वेति । तं सभागतं युधिष्ठिरसंन्यासिनं दृष्ट्वा धृतौ प्रश्रयविस्मयौ विनयाश्चर्ये येन तथोक्तः अतएव समुत्थितः प्रत्युत्थितः मात्स्यः विराटः तस्य संन्यासिनः पादयोः पांशुं रजः फालान्ते शिरसि चक्रे । शिरसा नमस्कृतवानिति भावः । तं पुनः संन्यासिनं तु आसने सिंहासने चक्रे । उपवेशितवानित्यर्थः । अत्र नमस्कृत्युपवेशनक्रिययोर्योगपद्यात्समुच्चयालंकारः ॥ ७ ॥

दुर्वीरेति । अथ युधिष्ठिरप्राप्त्यनन्तरम् । दुष्टाः वीराः बकहिडिम्बादयः तेषां गर्वं न सहत इत्यसहन. मीमः शोणाधरायां शैपया लोलुपस्य आसक्तस्य सूतसूनोः कीचकस्य प्राणरुवान् अनिलान् पारयितुं पारणं कर्तुम् । किलेत्युत्प्रेक्षा । दर्वा खजया युक्तः कर एव दर्वाकरः सर्पः तेन आदर्शितः सूचितः सूदस्य भावः पाचकत्वमेव सूदयति मारयतीति सूदस्य भावः मारकत्वं येन तथोक्तः सञ्चिति लिष्टपरम्परितरूपकम् । उक्तोत्प्रेक्षासापेक्षमिति द्वयोरङ्गाङ्गभावेन संकरः । इन्द्रवज्रावृत्ताम् ॥ ८ ॥

पितुरिति । परिपूज्यं सम्यक्पूजनीयं पितुः वायोः सखायं ब्रह्मदं अमिमिति प्रस्तुतोचितनिर्देशः । पितृसखस्य पितृकल्पत्वात्परिपूज्यत्वोक्तिः । अत्र पितुः सखायमित्यस्य व्यावर्तकविशेषणत्वेन परिपूज्यं इत्यनेनाग्नेर्बोधः कुलमः, ततः पितुः सखायं अतएव परिपूज्यमित्येव योजना । परंतु बालानुजिघृक्षया तथोक्तमिति ध्येयम् । दिने दिने प्रतिदिनं एधैः शुष्केन्धनैः वृत्तिं उपनेतुमिवेत्युत्प्रेक्षा । सूदस्येवाकृतिर्यस्य सः सः प्रसिद्धः वृकोदरः मीमोऽपि वृत्तं वर्तुलं शरान्वं विस्तृतासं पात्रं पाणौ यस्य तथोक्तः सन् विराटं वृषं ययौ प्राप । उपजातिवृत्ताम् ॥ ९ ॥

कुलशैलेति । जंगमे चरे कुलशैलस्य शृङ्गे शिखर इव स्थित इत्युत्प्रेक्षा । कुरुकुखरे कौरवश्रेष्ठे मीमे सूदाकृतौ चलति आगच्छति सति तदा आगमनसमये तस्य विराटस्य पुरस्य संबन्धिनी वसुधा भूमिरेव केवलं मृशं कम्पनं मुहुः न व-

महानसेऽवतरतो जनस्य स पतिः कृतः ।

महानसेवत रतो मात्स्य स्वादुषु कर्मसु ॥ ११ ॥

स्त्रीत्वेन योगः खलु वीरगर्ह्यः पुस्त्वेन चान्तःपुरवासवित्रः ।

इतीव पण्डस्वमवश्यभाव्यमादाय पार्थोऽपि जगाम मात्स्यम् ॥१२॥

कृतवसतिरसौ नृपस्य कन्या-

गृहभुवि नर्तयति स्म तालपाणिः ।

मधुकरमुखरो लता वनान्ते

मलयगिरेरिव मारुतप्ररोहः ॥ १३ ॥

मम ध्वजाङ्गस्य विभक्तिं सज्जामसाविति प्रेमभरादुपेतः ।

प्रसूनधन्वेव सुतोऽपि माद्या मत्स्येन्द्रमागत्य ननाम मूर्ध्ना ॥ १४ ॥

इति स नाविभ्रत् । किंतु अदक्षिणा वामा कीचकस्य भुजा बाहुरपि कम्पन वहति स्म । तस्य माविमरणसूचकत्वेनेति भाव । अत्र विराटनगरभूक्षीचक्रभुनयोद्यत्ने-
नौपम्यस्य गम्यत्वात्केवलप्रकृतास्यद द्रुत्ययोगितामेद । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥ १० ॥

महानस इति । स महान् भीम महानसे पाकस्थाने अवतरत वर्तमानस्य
जनस्य पाचकस्य पति कृत प्रभूकृत सन् । मात्स्येनेत्यर्थाङ्गभ्यते । अत एव रत
तस्मिन्नुरण सन् । स्वादुषु रुच्येषु कर्मसु पात्रेषु मात्स्य विराट असेवत सेवि-
तवान् । रुच्यै पाकै तर्पयामासेत्यर्थः । आदिपादावृत्तिर्यमकमेद ॥ ११ ॥

स्त्रीत्वेनेति । स्त्रीत्वेन योग संवध । स्त्रीरूपधारणमिति यावत् । वीरणां
अस्मादृशां गर्ह्यं विन्द्य । पुस्त्वेन योग पुरुषधारण च अन्तःपुरे पास्य
विप्र प्रतिबन्ध । खरिवत्युभयप्रावधारणे । इति हेतोरिवेत्युपेक्षा । अवश्य प्र-
तप्रयोगित्वेन उर्वशीशापेन च अनिवार्यं यथातथा भविष्यु योग्य भाष्य पण्डत्वम् ।
श्रीरूपस्वाभ्यामन्यत् नमुक्तत्वम् । आदान स्वीकृत्य । पार्थ अर्जुनोऽपि
मात्स्य जगाम विराट प्राप्तवान् ॥ १२ ॥

वृत्तेति । ताः कांस्यनिर्मितवाद्यविशेष नर्तकत्वसूचक पाणौ यस्य स
असौ गृहक्षलाख्य दण्डत्वपाटी अर्जुन नृपस्य विराटस्य गृहभुवि कृता वसति
स्थिति येन स तपोष्ठ सन् । कन्या उल्लासप्रवृत्ती । मधुकरे अलिभि
मुखर चन्द्रादमान वनात्ते मलयगिरे संकन्धी मारुतप्ररोहः वाताङ्क
रुता मल्लिच्छाटीरिव । नर्तयति स्म नाट्यमकारयत् । तच्छिक्षितवानित्यर्थः ।
उपमाकार । पुष्पिताम्रावृत्तम् ॥ १३ ॥

ममेति । अणौ विराट मम पत्रे अहम् गीतम्य संज्ञां मात्स्येन्द्र इति नाम
विभक्तिं श्युक्तप्रकारान् प्रेम्य मरुत् अतिशयान् उपेतः आगत प्रसूनधवा
ममस इव स्थित श्युप्रेक्षा । भाषा शुभ ननुप्रेऽपि मात्स्येन्द्रं विराटं प्रति

तं पश्यन्नकुलं राजा तन्द्रालुर्हृद्निमेषणे ।

निजां मत्स्येश्वराभिख्यां निनाय प्रकटार्थताम् ॥ १५ ॥

कशां करे स विभ्राणं शंशाङ्ककुलभूषणम् ।

मन्दुरापतिमातेने वं दुरापपराक्रमम् ॥ १६ ॥

अस्मत्तिरोधिर्वसतेर्भवितान्तहेतु-

रेतद्दिनैः कतिपर्यैरिति जानतेव ।

पाण्डोः सुतेन चरमेण च तस्य राज्ञो

वृन्दं गवां प्रजुगुपे पृथुकौतुकेन ॥ १७ ॥

आगल्य मूर्धा ननाम नमस्कृतवान् । अत्र मत्स्यानामिन्द्र इति व्युत्पत्तेरुभयत्र तुल्यत्वैऽपि एकत्र श्रेष्ठमत्स्यः, अन्यत्र तन्नामकदेशाधिपः, इत्यर्थमेदो प्रायः । 'दिसामेदे ज्ञपे मत्स्यः' इति कोशात् ॥ १४ ॥

तमिति । तं नकुलं पश्यन् अतएव दृशोः नेत्रयोः निमेषणे मीलने विषये तन्द्रालुः प्रमादशीलः । निमेषरहितः सन्निति यावत् । निजां मत्स्येश्वरः मीनश्रेष्ठ इत्यात्मिका अभिख्या चञ्ज्ञानन्दः तां प्रकटः स्फुटः अर्थः 'सुरमत्स्याव-निमिषा' इति कोशप्रसिद्धानिमिषत्वरूपः यस्यास्त्वस्या भावः तप्ता ताम् । अन्वर्थनामत्वमिति यावत् । 'स्रतलोरुणवचनस्य' इति पुंवाद्भावः । निनाय प्रापयामासेवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । अथवा नकुलावलीकनप्राप्तनिमेष-राहिलस्य तादृगन्वर्थताप्राकट्यप्रापणहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमित्येकत्र कविचरम्भनिर्णयकाभावात् द्वयोः सदेहसंकरः ॥ १५ ॥

कशामिति । स विराटः शशाङ्कस्य चन्द्रस्य यत्कुलं वंशः तस्य भूषणं दुरापः शत्रुभिः प्रामुमशक्यः पराक्रमः यस्य तं कशां अश्वताङ्गीं करे विभ्राणम् । प्राकृतिकस्त्रीयाश्चशिक्षणानैपुण्यद्योतनायेदं विशेषणम् । अतएव परिकरालंकारः । एवं सर्वत्र बोध्यम् । तं नकुलं मन्दुरायाः बाजिशालायाः पतिं आतेने चक्रे । अत्र शशाङ्केति दुरापेति द्विकत्रिकयोरवृत्त्या लाटानुप्रासस्योक्तपरिकरस्य च द्वयोः शब्दार्थालंकारयोः काव्यप्रकाशिकोक्तदिशा एकवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥ १६ ॥

अस्मादिति । एतत् गोवृन्दं कतिपर्यैर्दिनैः अस्माकं तिरोधिर्वसतेः अज्ञात-वासस्य अन्तस्य समाप्तिः हेतुः भविता भविष्यति इत्युक्तप्रकारं जानतेव स्मिते-नेत्युत्प्रेक्षा । पृथुकौतुकेन चरमेण सर्वेषां कनिष्ठेन पाण्डोः सुतेन सहदेवेन । चकारः अप्यर्थः । तस्य राज्ञः विराटस्य संबन्धि गवां वृन्दं प्रकृष्येण जुगुपे रक्षितम् । गोपायतेः कर्मणि लिट् । सहदेवो गोपवेपः विराटनिदेशेन तद्रोकुलं रक्षेत्यर्थः ॥ १७ ॥

आगता नगरवासवाञ्छया देवतेव विपिनस्य पार्षती ।

केलिपुष्पमिव दन्तकङ्कतं विभ्रती नृपवधूमुपागमत् ॥ १८ ॥

सैरन्ध्रीरूपभाजोऽस्या जातिनैच्यान्नतं शिरः ।

सुदेष्णायास्तु तां दृष्ट्वा सुन्दरीं त्रीलगौरवात् ॥ १९ ॥

वनभुव इव माधवोदयश्री-

र्मनुजपतेरवरोधयोपितोऽसौ ।

अनुदिनमखिलालिलालनीयै-

रलमकरोत्तिलकैरतीव दृश्यैः ॥ २० ॥

अनन्तरं स्ववशा पाञ्चालमुता भृशमादृतकङ्कतमतिरसोत्पादन-

आगतेति । नगरवासे पट्टणनिवासे वाञ्छयता आगता विपिनस्य देवतेव स्थितेत्युत्प्रेक्षा । पार्षती द्रौपदी केल्याः क्रीडार्थं पुष्पमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । पूर्वसापेक्षेति संकरः । दन्तमयं कङ्कतं केशसंस्कारकयश्च विशेषं विभ्रती सती । 'प्रसाधनी कङ्कतिका' इत्यमरः । सैरन्ध्रीत्वसूचकमिदं विशेषणम् । नृपस्य विराटस्य वधूं सुदेष्णां प्रति उपागमत् भागवतवती । उक्तसंकरपरिकरयोः संसृष्टिः । रथोद्धतावृत्तम् ॥ १८ ॥

सैरन्ध्रीति । सैरन्ध्याः शिल्पकारिकायाः रूपं आकारं भजतीति भाजः । अस्याः द्रौपद्याः शिरः जातेः सैरन्ध्रीबुलस्य नैच्यात् अपकर्षाद्देतोः नतं नधं अभूत् । सुदेष्णायाः विराटपत्न्याः शिरस्तु तां सुन्दरीमिति प्रमुतोचितनिर्देशः । द्रौपदीं दृष्ट्वा त्रीलगौरवात् लज्जातिशयाद्देतोः नतमभूत् । 'सैरन्ध्री परवेदमस्या स्ववशा शिल्पकारिका' इत्यमरः । अत्रोभयोः शिरसोः नमनेनौपम्यस्य गम्यत्वान्तुल्ययोगितामेदस्य नमनहेतुनमनयोः उक्तिरूपहेत्वलंकारस्य च द्वयो-रेकवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥ १९ ॥

यनेति । अस्यां सैरन्ध्रीरूपधारिणीं द्रौपदीं मनुजपतेः विराटस्य अवरोधयो-पितः अन्तःपुराङ्गनाः माधवोदयश्रीः वसन्ताभ्युदयलक्ष्मीः वनभुवः वनसीमा इव अरिधजान्तिः आजीमिः सखीनिः अञ्जितैरञ्जितिश्च ज्वालनीयैः अहण्य अतीव दृश्यैः मृगं प्रेक्षणीयैः तिलकैः चित्रकैः वृक्षविशेषैश्च दिने दिने अनुदिनं अलम-करोत् अलंकार । श्लिष्टसाधर्म्येयमुपमा । पुष्पिताप्रावृत्तम् ॥ २० ॥

अनन्तरमिति । अनन्तरं सर्वेषां विराटपुरवासानन्तरम् । स्ववशा स्थाप-

१. 'सीक्षेनाम्' इति पाठः. २. 'त्रीदपीटनाद' इति पाठः. ३. 'स्ववशा अर्मा-दृष्ट' इति पाठः.

चणमैधिकशोभनाटनपाटवमाश्रितगन्धर्वकुलमाकलितगोत्रान्तरं
पैश्वधा रूपमुद्भवन्ती पञ्चापि पतीननुयातवती ॥

विमतानपि तैलित्वा विवासमिव दायकः ।

अश्लेष्वकुलतावृत्तिमवनीन्द्रेण धर्मभूः ॥ २१ ॥

एवं तैलैः स्वकृत्यैः संपादितशिरःकम्पं वयःकृतमिव संतत-
मनुभवता तेन महीपतिना बहुमानिताः पृथामुताः यथा विवास-
नखेदं तथा तदीयमपि स्वरूपमितरे जनास्तत्र नाज्ञासिपुः ॥

ता । ननु परतन्त्रेत्वर्थः । विलिखारिक्वापीते च अतएव पायालमुता द्रापरी
आदता स्वीकृता कङ्कस्य भावः कङ्कना युधिष्ठिरत्वम्, आदतं कङ्कतं प्रगाधनी च
यस्मिन् तथोक्तम् । 'प्रगाधनी कङ्कतिका' इति कोशे कङ्कनशब्दान्वाये कप्रत्य-
ये टापि च 'प्रत्ययस्यात्-' इत्यादिना कात्पूर्वेत्यात् इत्वे च कङ्कतिकेति प्राग्रम् ।
अतएव 'शिरसीव कङ्कनमवोट मूर्धजे' इति माघप्रयोगः । अत्यन्तं रसानां
मधुरादीनां पणनां शृङ्गारस्य च उत्पादनेन प्रसिद्धं तच्चगम् । एकप्रालंकरणनैपुण्यात्,
अन्यत्र पाटनेपुण्याधेति भावः । 'तेन विलिखुत्पुत्रवगौ' इति प्रसिद्धार्थे वणप् ।
अधिकशोभया नाटने नाट्यशिक्षणे पाटवं सामर्थ्यं यस्मिन्त्वथोक्तम्, के शिरसि
अधिकं शोभायाः भूषणमात्स्यालंकरणजन्यायाः नाटने संयोजने पाटवं यस्मि-
न्त्वथोक्तमिति च । आश्रितं गन्धर्वाणां अश्वानां स्वपतीना च कुलं वृन्दं यस्मिन्त्व-
थोक्तम् । आकलितं आश्रितं गोत्रायाः गौशृन्दस्य अन्तरं मध्यदेशः यस्मिन्त्वथो-
क्तम्, आकलितं आश्रितं गोत्रान्तरं मादिनीलन्यत्राम यस्मिन्त्वथोक्तमिति च ।
'गोत्रा गोलिचये भूम्यां नाश्री श्रीकुलवरायोः' इति मेदिनी । अतएव पञ्चा
पञ्चप्रकारं रूपं संरन्ध्रीवेषं उदभवन्ती प्रकटयन्ती सती । पञ्चापि पतीन्स्वान्तर-
सापन्नान् युधिष्ठिरादीन् अनुयातवती विदम्बयति स्म । 'आर्ताते मुदिते दृष्टा'
इत्यादिना पतिप्रदानां पतिप्रदानधर्मेस्मरणारिति भावः । अत्र स्वशोचि विसेपन-
स्य श्लेषनितिकामेदाध्यवसायमूयातिशयोक्त्य अज्ञाद्विभावेन संकरः ॥

विमतानिति । धर्मभूः युधिष्ठिरः तैरपि अश्रितपि विमतान् दुर्वोधनादीन्
जित्वा विवासं तेषां रान्यधरा दायकः वितरिष्यमाण इवेत्युपेक्षा । अश्वनीन्द्रेण
सह विराटेन सह अश्लेषु पाशकेषु । अश्लेषोऽप्यामिति यावत् । आकलितं पौनः-
पुन्येन गेलनं अङ्कुरत चक्रे । विवासं दायक इत्यत्र 'अदनेनोर्भरिष्यदावमर्षयोः'
इति शृयोगे षष्ठीप्रतिषेधः ॥ २१ ॥

एयमिति । एवं उक्तप्रकारं स्तैः स्त्रीभिः तैलैः कृत्यैः अश्लेषोऽप्याकनाट-

१. 'अधिगत' इति पाठः. २. 'गोत्रापञ्चाप' इति पाठः. ३. 'पञ्चानामपि' इति
पाठः. ४. 'साश्लेषवृत्तिमुता पञ्चापि' इति पाठः. ५. 'कृत्यैः' इति पाठः. ६. 'सं-
पादितम्' इति पाठः. ७. 'अनेन' इति पाठः.

अथैकदा तत्र सुदेष्णायाः प्रेषणेन मदनोत्सवासवाय वासवा-
यतनसदृशं वासगृहमागतां कौरवाधमकरपरिक्रेशादिव विवर्णेन
वाससावगुण्ठिताङ्गी नखशशिपरम्परासेवनलालसतयेव प्रपदसंमु-
खीनलोचननीलोत्पलां राजीवशङ्कयानुव्रजता राजहंसेनेव राजत-
भाजनेन राजितकराञ्चलां पाञ्चालमुतां विलोक्य पञ्चेपुवाणवः
श्वितविवेको मञ्चादुपसृत्य किञ्चिदाकुश्वितमौलिः कीचको
वाचमुवाच ॥

नाश्वगोपालनैः संपादितं श्लाघासु घटितं शिरसः कम्पं वयसा चरमेण कृतं शिरः-
कम्पमिव संतप्तं अनुभवता तेन महीपतिना विराटेन बहुमानिताः सन्तः पृथा-
सुताः युधिष्ठिरादयः विवासेन राज्यभंशेन यः खेदः तं यथा नाज्ञासिपुः विस-
संरुः तथा तेषामिदं तदीयं पृथासुतसंबन्धि स्वरूपं युधिष्ठिरत्वादिकमपि इतरे
जनाः पौरजानपदाश्च नाज्ञासिपुः न जानन्ति स्म । जानाते. कर्तरि लृट् । अत्र
पाण्डवानां तदितरेषां च तत्तदज्ञानेनौपम्यस्य गम्यत्वानुत्प्रेषणयोगितामेदः ॥

अथेति । अथ अनन्तरं एकदा कदाचित् तत्र विराटनगरे मदनोत्सवस्य
सुरतार्थं आसवाय मद्यमाहर्तुमिति 'क्रियार्थं-' इत्यादिना चतुर्थी । सुदेष्णायाः
विराटपत्न्याः प्रेषणेन हेतुना वासवस्य इन्द्रस्य आयतनेन गृहेण सदृशं वासगृहं
केलीगृहं प्रति आगतां कौरवाधमस्य दुःशासनस्य करेण यः परिक्रेशः आकर्षजनि-
तदुःखं तस्मादिवेद्युत्प्रेक्षा । विवर्णेन गतशोभेन । मलिनेनेति यावत् । वाससा वक्षेण
अवगुण्ठितं आच्छादितं अङ्गं यस्यास्ताम् । नरानामिव शशिनां चन्द्राणां परम्परायाः
पङ्केः सेवने लालसतया अनुरागेणैवेत्युत्प्रेक्षा । प्रपदस्य पादाग्रस्य संमुखीने अभिमुखे
लोचने एव नीलोत्पले यस्यास्ताम् । पातिब्रलेन पादाग्रनिहितदृष्टिमित्यर्थः ।
राजीवशङ्कया पद्मभ्रमेण अनुव्रजता अनुसरता राजहंसेनेव स्थितेनेति भ्रान्ति-
मदुक्षीवितोत्प्रेक्षा । राजतेन रजतविकारेण भाजनेन पात्रेण राजितं दीप्तं कराश्लं
अप्रदृस्तः यस्यास्ताम् । पाञ्चालमुतां द्रौपदीं विलोक्य पद्म इषवः वाणाः पुष्पमयाः
यस्य तेन मन्मथेन वधितः अपहतः विवेकः शृङ्खलाकृत्यविचारः यस्य सः अत-
एव कीचकः सुदेष्णाभ्राता मंचात् शयनात् उपसृत्य समीपमागत्य किञ्चित्
आशुश्रितः अवनमितः मौलिः शिरः येन तयोक्तः । गृहीतविनयः सभिलयैः ।
वाचं वक्ष्यमाणां उवाच । अत्र केवल्योत्प्रेक्षाया रूपकोत्प्रेक्षासंस्काररूपकाङ्गाभिभाव-
संस्कारस्य भ्रान्तिमदुत्प्रेक्षासंस्कारस्य च प्रयाणां संसृष्टिः ॥

१. 'वेदम्' इति पाठः. २. 'परिक्रेशदुःसादिव' इति पाठः. ३. 'अवगुण्ठिताङ्गीम्'
इति पाठः. ४. 'नीनां वाचम्' इति पाठः.

इदमेव हि सद्य भद्रभद्रं यदिदानीं तव मार्दवहृत्तमः ।

अयमप्यहमस्मि धन्यधन्यो हरिणाक्षि त्वदपाङ्गगोचरो यः ॥ २२ ॥

नतगात्रि यदागमेन मां नयसे मोदगिरेरधिल्यकाम् ।

चिरपुण्यफलोदयश्रियां दिवसो वैजननस्तदेष मे ॥ २३ ॥

अन्वर्थता मालिनि तेऽभिधायाः

कुतो न जागर्त्यधुना कचेपु ।

तस्याः प्रतीपोदितवर्णपङ्के-

रथोऽथ वालंकरणं ह्यमीपु ॥ २४ ॥

इदमिति । हरिणस्य कुरङ्गस्येव अक्षिणी यस्यास्तस्याः संयुद्धिः हे हरिणाक्षि द्रौपदि, इदं सद्य एतद्गृहमेव मद्गृहेष्विति शेषः । भद्रभद्रं अत्यन्तशुभसंपन्नम् । नान्यदित्यर्थः । हिरवधारणे । यतः मद्गृहमिदानीं तव अङ्गेः मार्दवं सौकुमार्यं जानातीति तज्जम् । भवचरणन्यासधन्यमित्यर्थः । किंच अयं अहमपि धन्यधन्यः अत्यन्त-भाग्यवानस्मि । उभयत्र वीप्सायां द्विर्भावः । यतः योऽहं तव अपाङ्गस्य नेत्रान्त-भागस्य गोचरः विषयोऽस्मि । लक्ष्मणाक्षवीक्षितोऽस्मीत्यर्थः । अत्र द्वितीयचतुर्थ-वाक्यार्थाभ्यां भद्रत्वधन्यत्वातिशययोः समर्थनाद्वाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गद्वय-संस्पृष्टिः । औपच्छन्दसिकवृत्तम् ॥ २२ ॥

नतेति । किंच हे नतगात्रि धनस्तनभारनम्राक्षि, त्वं यत् यस्मात् कारणात् आगमेन स्वयमेवात्रागमनेन मां मोदस्य संतोषस्यैव गिरेः अङ्गेः अधिल्यकां ऊर्ध्वदेशं नयसे प्रापयसे । सान्द्रानन्दतुन्दिलं करोषीत्यर्थः । तत् तस्मात् एषः ईदृशसंतोष-दायकः दिवसः वासरः मे महीयानां चिरपुण्यानां अनेकजन्मसुकृतानां यः फलस्य उदयः उत्पत्तिः तस्य ध्रियां समृद्धीनां वैजननः प्रसृतिदिवसः भवति । 'घटो नीलघटः' इत्यादिवद्विधेयकोटावधिकावगाहनात्त बोधानुपपत्तिः । 'सृतिमासो वैजननः' इति कोशे मासशब्दः पञ्चदिवसादेरप्युपलक्षक इति ध्येयम् । 'फलाङ्कुर-' इतिपाठेऽप्युक्त एवार्थः । अत्राप्युत्तरवाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ २३ ॥

अन्वर्थतेति । मालिनीति द्रौपद्याः सैरन्ध्रीरूपायाः नाम । किंच हे मालिनि, ते त्वरीयायाः अभिधायाः मालिनीति संज्ञाशब्दस्य अन्वर्थता माला अस्या अस्तीति व्युत्पत्तिसिद्धः मालारूपोऽवयवार्थः । कचेपु केशेषु । त इत्यत्राप्यनुपपद्यते । अधुना कुतो हेतोः न जागर्ति न स्फुरति । अथवा मालाधारणे विचारो न कार्य एवेत्यर्थः । हि यस्मात् कारणात् तस्याः त्वरीयायाः संबन्धिन्याः प्रतीपं विलोमं यथातथा 'नीलिमा' इत्येवमुदितानामुचरितानां वर्णानां उक्तानां अक्षराणां पङ्केः नीलिमेत्यादिमहायाः अर्थः नैत्यमेव अमीपु कचेपु अलंकरणं भूषणं भवति । तत् तस्मादिति योज्यम् ।

चाहोरनद्वदत्वस्य बाले ते कारणे उभे ।

एकं तयोस्तु लावण्यमितरन्नानगम्यते ॥ २५ ॥

अरम्यभाव भजते जगत्या-

मङ्गेषु किञ्चिद्विकलोऽपि लोकः ।

निसर्गमुन्दराणां भारायैव भूषणानीति भावः । अत्र माल्यं कृतो न शृतमिति श्लोकस्यैव नैत्यसत्ताविचारणेनाक्षिप्तत्वादाक्षेपालंकारः । 'आक्षेप स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात्' इति लक्षणात् ॥ २४ ॥

चाहोरिति । किञ्च हे बाले, ते तव बाह्वो अह्न मन्मथविचारं दत्तं कुरु इत्यनद्वदं अह्नदाभ्यां केयूराभ्यां रहितौ अनद्वदौ च । तयोर्भावः अनद्वदत्वः । द्विविधस्य तस्य कारणे अपि उभे द्वे भवतः । के इत्यत आह—एकमिति । तयोः कारणयोः द्वयोः मध्ये एकं कारणं तु लावण्यं शोभानैगनिरयम् । 'मुलापलेषु च्छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तत्रावण्यमिदोच्यते ॥' इति निरुक्त्या अवगम्यते दृश्यते । मयेति शेषः । तथा च लावण्यरूपकारणसत्त्वादुचितमेवैकविधमनद्वदत्वमनयोरिति भावः । इतरत् द्वितीयं कारणं गर्भधारणं तु नावगम्यते इति परिहासोक्तिः । अत्र 'दर्शने दौहदातां च द्वयोरासीदनद्वदा' इति तृतीयस्त्वग्रन्थकृतं लावण्यगर्भधारणयोः श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसितेऽनद्वदत्वे कारणत्वेनोपन्यस्तत्वात् इतरत् गर्भधारणमिति व्याख्याने नास्मात्तु चोदावकाशः । अत्र यद्यप्यह्नदराहिल्येऽपि लावण्यस्य कारणत्वं वक्तुं शक्यम्, तथापि 'न कान्तमपि निभूष विभाति वनिताननम्' इति रसिकसमाजप्रसिद्धा उद्दीपनविभावविषया शृङ्गारे भूषणधारणस्यात्वावश्यकत्वादुक्तस्यैव गर्भधारणस्य तत्र कारणत्वं ग्रन्थकृतमिदमिति ध्येयम् । अत्र लावण्यमनद्वदानयोः हेतुहेतुमतोरुक्त्या हेत्वलंकारस्य विनापि कारणं गर्भधारणं अह्नदराहिल्यरूपकार्यस्य वर्णनाद्विभावनायाश्च अह्नदराहिल्यानद्वदानयोः श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तेश्च तिसृणां सृष्टिः । यत्तु 'मन्मथप्रदान एव कारणद्वयम्' इति, 'मन्मथप्रदानाह्नदराहिल्ययोः क्रमेण कारणद्वयम्' इति च द्विधा व्याख्याय प्रथमे मन्मथप्रदस्य लावण्यस्यानद्वदानकार्योपशीणत्वेन एकस्य कारणस्य कार्यद्वयोत्पादनासमयत्वेन च लद्वाहोर्मन्मथप्रदत्वं निरुद्धारणनेवेत्यर्थः । तथा च तत्र अदुरसंकारं किनापि मन्मथोद्देशेन इति द्वितायो लोके भर्तुराहिल्य अह्नदादिधारणाभावे कारणं, मयि भर्तुरिति सति किमथमद्वदधारणं न कृतमिति च पृष्टवानिति च भावार्थोबाह्वं नृसिंह, तत्र किं वन सगुप्तमिति सद्दद्या एवाकलयन्तु, परं त्वीदं तस्याप्यतिदुरुहस्य चम्पूभारतस्य आरण्ये प्रवृत्त्या सर्वतो बन्वतीं मयामहे स्वामसमावतामिति ॥ २५ ॥

अरम्येति । किञ्च हे बाले, जगत्यां लोके लोकं जन अङ्गेषु करचरणादिषु । सर्वसाधिविति शेषः । किञ्चित् ईष्यमात्रेणापि विकृतं न्यूनं च अरम्यस्य अयं

संहृद्यसे त्वं निखिलेन बाले

मध्येन हीनापि मनोज्ञमूर्तिः ॥ २६ ॥

न पल्लवस्तन्वि न विद्रुमश्च

ताम्रोऽधरोऽयं तव विन्वमेव ।

चन्द्रो यदि स्यात्तव वक्रमेत-

च्चन्द्रस्य विम्बं सहजं हि लोके ॥ २७ ॥

कान्ते तवाननमिदं कमलावलीपु

स्रष्टुं पुरा सरसि विस्मृतमेव धात्रा ।

पश्चाद्विचिन्तितवता तदुपान्तभागे

संहृद्यते विरचितः खलु हंसपादः ॥ २८ ॥

न्द्रस्य भावं अरम्यत्वं विरूपत्वं भगते प्राप्नोति । त्वं तु निखिलेन यावता मध्येना-
ङ्गेन हीना शून्यापि सती मनोज्ञा रम्या मूर्तिः शरीरं यस्याल्लयोका संहृद्यसे ।
'निरीक्ष्यसे' इति वा पाठः । उभयत्रैक एवार्थः । मयेति शेषश्च । अत्रारम्यत्वका-
रिणः यावन्मध्यवैकल्यास्य तद्विरुद्धरम्यत्वसाधकत्वेन वर्णनाद्वासापातालंकारः ।
यावन्मध्यवैकल्यास्यवन्धेऽपि तत्संबन्धरूपातिशयोक्त्युन्मूलित इति द्वयोरङ्गाङ्गि-
भावेन संकरः । तेन लोकैकविलक्षणं भवदीयलावण्यमिति प्रतीतेरलंकारेण
वस्तुष्वनिः ॥ २६ ॥

नेति । किञ्च हे तन्वि, ताम्रः अरुणः तव अयं अधरः न पल्लवः न विद्रुमश्च
किन्तु विम्बं विम्बफलमेव मण्डलमेवेति च । कथमेतदत आह—चन्द्र इति ।
तवैतन्नकं मुखं चन्द्रः स्यादिति । द्विरवधारणे । तर्हि चन्द्रस्यैव विम्बं मण्डलं विम्ब-
फलं च सहजम् । नान्यस्त्रेयः । अत्र मुखचन्द्रयोर्भेदेऽप्यभेदातिशयोक्तिरेका ।
सन्निधेय वाच्यार्थे मुखस्य विम्बवत्तासादृजिफलसिद्धये मुखं चन्द्रः यदि स्या-
दित्यूहात्मकः संभावनालंकारः । द्वयोर्धैकवाचकानुप्रवेशसंकरः । तेन च युक्त्यु-
न्यामहपेणाधरे विद्रुमत्वपल्लवत्ये निषिध्य विम्बत्वारोपरूपायाः हेत्वपहुतेरुन्मीवना-
दनयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । इदं तु रहस्यं मण्डलविम्बफलयोः श्लेषमिदिकाने-
दाध्ववसायमूलायां अनिशयोषीं सत्यानेव हेत्वपहुतेः प्रचारेणेतयोरङ्गाङ्गिभावेन
संकरस्यैवोपसङ्कोचीवित्वात्संकरोरेय द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकर इति । यस्तु
'विम्बस्येवमिदं शिष्टार्थत्वादुत्तरार्धेनार्थान्तरन्यासरूपेण तस्य मण्डलाधैक्यसम-
पत्नमेव करोति' इति उत्तरार्धवतरणिकां नृसिंहो विन्दितेख, ततस्तस्य 'नालंकारोऽयं
लिख्यते' इत्यत्र व्यञ्जनागम्यमलंकारमौढ्यं विशदयतीति ॥ २७ ॥

कान्ते इति । किञ्च हे कान्ते, तवेदमाननं मुखं सरसि पद्माकरे कमलाणां

१. 'निरीक्ष्यसे त्वं तु विचिन्तितवन्मध्येन' इति पाठः. २. 'विचिन्तितवत्' इति
पाठः. ३. 'संहृद्यसे' इति पाठः.

कूपस्य तीरे निवसन्नपायं को वा न घत्ते वद कोमलाङ्गि ।

त्वन्नाभिकूपस्य वंसन्दि तीरे न दृश्यते संप्रति मध्यभागः ॥ २९ ॥

अक्षीणवक्रशशिसेवनलामतोपा-

दालिङ्गितामिव मियो रजनेस्त्रियानीम् ।

त्रेषा विमज्य रचितां वहसेऽर्घ्यं वेणीं

कं सिंहसंहननमूहयितुं विद्युक्तम् ॥ ३० ॥

आवलीपु पट्टिपु । तन्मध्य इत्यर्थः । स्रष्टुं निर्मातुं पुरा सृष्टिकाले घात्रा ब्रह्मणो विस्मृतमेव । पश्चात् कमलमृष्यनन्तरं विचिन्तितवता असृष्टैवाहो मालिनीमुखं किमिलेतान्येव सृष्टानोलालोचितवता अतएव घात्रा विरचितः निर्मितः हंस-
पादः विस्मृतमन्यत्र निर्माय अत्रैतद्विस्मृतमिति सूचको लिपिविशेषः हंसानां
पादन्यासश्च तासां कमलावलीनां उपान्तभागे समीपदेशे संदृश्यते । लोकार्ति-
शेषः । तदुपान्तभागे विरचित इति वा योजना । खल्विखलवधारणे । अत्र विस्मृति-
सूचकलिपिविशेषस्य हंसचरणन्यासस्य च द्वयोः श्लेषानितिकामेदाध्यवसायमूल-
तिसायोक्तयनुप्राणितः कमलावलयः घातृविस्मृतमालिनीमुखरहिनाः हंसपादव-
त्त्वादिलनुमानालंकार इति द्वयोः संकरः ॥ २८ ॥

कूपस्येति । किञ्च हे कोमलाङ्गि, कूपस्य तीरे निवसन् निवासं कुर्वाणः
को वा जनः अत्रायं उपद्रवं उत्पत्तनं न घत्ते न प्राप्नोति । सर्वोऽपि घत एवेत्यर्थः ।
वद त्वं ब्रूहि । वाक्यार्थः कर्म । सामान्येनोक्तमर्थं विशेषेण समर्थयति—सदिति ।
हि यस्मात्तत्र नाभेरेव कूपस्य तीरे वसन् मध्यभागः संप्रति न दृश्यते । मयेति शेषः ।
अत्रायान्तरन्यासेन नाभेरितिगाम्भीर्देवतीतेरलंकारेण वस्तुष्वनिः । अत एवात्र
नानिवर्णनमात्रे तात्पर्याप्रारम्भभावमित्यनेन पौनरुक्त्यम् । 'त्वन्नाभिकूपस्य वस-
न्दि तीरे' इत्येव पाठः । 'तदेनिवासी' इति पाठे तीरपदार्थस्य तटपदेव
परामर्शे पर्यायमद्वाह्यदोष इति ॥ २९ ॥

अर्घ्येति । किञ्च हे मालिनि, त्रेषा त्रिविधं विमज्य भङ्गीहृत् रचितां
अतएव अक्षीणस्य सर्वदा पूर्णस्य वक्षसैव सद्यः सेवनं भजनं तात्रभेन
यस्योपः संतोषः तस्मान् मियः अन्योन्यं शालिङ्गितां शालिङ्गितां रजनेः रात्रेः
गंघनिर्णीं प्रयानां यामानां सनाहारं त्रियामीमिव स्थितां वेणीं केशपात्रं सिंहस-
ह्ननं वराहस्यसंघर्षं कं धन्यं अथ विद्युक्तम् । स्वयेति शेषः । ऊहयितुं धनुमात्रुम् ।
लोकार्ति भावः । घट्टये । प्रेषिते भवेति वेणीधारणस्मरणादेशेयं केनचिद्वदेव
विद्युक्तं वेणीधारणदि तनुमानालंकारः । त्रियामन्वोप्रेषया संघट्टः प्रथमचतुर्थदा-
मयोः पूर्वार्धतथाऽर्घ्यस्य हन्देव परिगणनाद्वाच्यप्रियामन्वमिति शीरस्थामी ॥ ३० ॥

मुदति बहुपरागधूमरापि त्वमपहरस्वधुना मनो मदीयम् ।

रतिरिव हरकोपदह्यमानस्मरतनुधूमलैवावृताखिलाङ्गी ॥ ३१ ॥

त्वामुद्दसद्विग्धफलाधरं मे मामप्यनङ्गाशुगमर्दितं ते ।

विशङ्कमसिन्विजने प्रदेशे पद्मानने पातुमयं हि काठः ॥ ३२ ॥

इति तस्य तादृशं वचनमाकर्ण्योपि^१ चित्तचम्पकमश्रुतीचञ्च-
रीकायमाणपञ्चशरविकारा पाञ्चाली गिरमिमां स्मररागतिमि-
रकौमुदीमुदीरयामास ॥

मुदतीति । शोभना दन्ता चला- सतुद्धिः हे मुदति, बहुना सान्द्रेण परा-
गेण रजसा धूसरा मलिनापि त्वं हरस्य शर्मोः कोपेन । तत्प्रसारितफालनवनान-
लेनेत्यर्थः । दह्यमानाया- स्मरतनोः मन्मथरासीत्य संबन्धिनः धूमस्य लवैः लेशैः
आहतं अहं यस्यान्वयोत्तरातिः मन्मथपत्नीय अधुना मदीयं मनः अपहरति ।
अत्र श्रौपयास्तथाविधरत्युपमया क्रीचकस्य हरकोपदह्यमानमदनोपमायाः
तया च तस्यैवास्यापि सनिहितायुरवसानस्य च प्रतीतेरलंकारेणालंकारवस्तु-
द्वयध्वनिः । 'अर्थाः प्रोक्ताः पुरा तेषामयं व्यञ्जकतोच्यते' इति काव्यप्रकाशे
त्रिविधस्याप्ययं व्यञ्जकत्वप्रतिपादनाद्यस्यैवालंकारस्य वस्तुव्यञ्जकत्वं नानु-
पपन्नम् । पुपिताया वृत्तम् ॥ ३१ ॥

विवक्षितं चार्थमावेदयति—त्वामिति । किञ्च हे पद्मानने, मे मन उद्दसन्
विम्बफळमिव अधरो यस्यान्ता तां पातुम् । त्वदधरामन्नादचितुमित्यर्थः । ते तव
अनङ्गाशुगैः मन्मथपागैः मर्दितं पीडितं मानपि असिन्विजने प्रदेशे एकान्ते
मिश्रं निःशङ्कं यथातपेति पदद्वयं पूर्वत्रापि योज्यम् । पातुं रक्षितुं अयमेव कालः ।
हिरेवकारार्थः । अहो देसकालान्पुत्रार्थेऽनुकूलावित्पापयोर्भावनमनग्याहस्यमिति
भावः । अत्र विम्बापरत्वात्तद्व्यापणनर्दनेकान्तैः तच्छाळे पानावधरत्नमर्थनादने-
करदारपहेतुस्य काव्यलिङ्गस्य विम्बापरैर्युपमायाः श्लेषमिति कालस्यपानरक्ष-
णानेदाप्यवसादनूलातिशयोक्तेः उक्त्याद्द्वययोगपदामकसुधमस्य च चतु-
र्णामेकवाचकानुप्रवेशसंस्कारः ॥ ३२ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण तादृशं स्मरविकारवृत्तं तस्य क्रीचकस्य वचनं
आकर्ण्योपीत्यपिना किमुतानाकर्णन इति ध्वन्यते । चित्तस्यैव चम्पकमश्रुतीः
चम्पकमुच्छस्य चयरीकः नृह इवाचरीति चयरीकायमाणः । दूरीभूत इति यावत् ।
पञ्चशरस्य मन्मथस्य संबन्धी विकारः यस्यास्तपोला पाञ्चाली श्रौपथी स्मररागस्य
मन्मथविकारस्यैव तिमिरस्य कौमुदी चन्द्रिदान् । तद्विरसनी इति परस्मैतेतस्यकम् ।
इमां वक्ष्यमाणानां गिरं वाचं उदीरयामास उच्यती । अत्र तादृशवचनाकर्णनस्य-

१. 'लवरीकसिद्धाङ्गी' इति पाठः. २. 'मिथुन' इति पाठः. ३. 'मदी' इति
नास्ति ह्यविद्. ४. 'विकारिका' इति पाठः.

अन्तःपुरेषु विहरन्त्रयि कीचक त्वं

सैरन्ध्रये स्पृहयसीति विगर्हमेतत् ।

रम्येषु कल्पकुसुमेषु चरन्द्विरेफो

रज्येत किं पितृघनद्रुमगुच्छिकायाम् ॥ ३३ ॥

प्रत्याप्यते चपलता पतिपत्नीषु या दृढात् ।

इष्टार्थसिद्धेः प्रागेव दिष्टान्तं दोग्धि सा नृणाम् ॥ ३४ ॥

गन्धर्वाः सन्ति मे कान्ता बाधते यान्स्मरोऽनिशम् ।

स्वाभिख्यां स्वास्त्रसंख्यां च वहन्तीतीर्ष्यया किञ्च ॥ ३५ ॥

सामग्रीसत्त्वेऽपि स्मरविकारानुद्भववर्णनविकारात्मकविशेषोक्तया स्मरविकारस्य कारितवाक्यधनसमर्पणरामकपदार्यहेतुककाव्यलिङ्गोजीवनातयोरङ्गाङ्गिभावेन संकररूपकेण ससृष्टः । तेन च लोकोत्तरमस्याः पातिप्रत्यमिति प्रतीतेरलंकारेण बलुध्वनिः ॥

अन्तरिति । अयि कीचक, अन्तःपुरेषु विहरन् अन्तःपुरस्त्रीभिः सह क्रीडन् त्वं सैरन्ध्रये दास्ये स्पृहयति तां कामयसीत्येतत् सैरन्ध्रीस्पृहणं विशेषेण गर्ह्यं निन्दम् । तत्र दृष्टान्तयति—रम्येष्विति । रम्येषु लोकोत्तरमकरन्दसौरभादिना मनोहेषु कल्पस्य वृक्षस्य कुसुमेषु चरन् रसान् अनुभवन् द्विरेफः भ्रमरः पितृघनद्रुमस्य श्मशानवृक्षस्य गुच्छिकाया पुष्पगुच्छे रज्येत अनुरफो भवेत् किम् । न रज्येतैवेत्यर्थः । अत्र सैरन्ध्रीःश्मशानतद्रुमशयोः लोकनिन्दत्येन विन्ध्यप्रतिविन्ध्यभावात् दृष्टान्तालंकारः—‘चेद्विन्ध्यप्रतिविन्ध्यत्वं दृष्टान्तस्वदलंकृतिः’ इति लक्षणम् ॥ ३३ ॥

प्रत्याप्यते इति । किञ्च हे कीचक, या चपलता पराङ्गनानुरक्तिः पतिपत्नीषु पतिप्रतास्यपि विषये दृढात् धलात् प्रत्याप्यते संक्राम्यते । नृभिरित्यर्थोऽप्यभ्यते । सा पतिप्रताविषयकनृणा इष्टस्य कामितस्य अर्थस्य सिद्धेः प्राक् पूर्वमेव दिष्टान्तं मरणं दोग्धि जनयति । अनुचितकर्मात्मस्य मृत्युद्वारेषु परिगणनादिति भावः । अत्रेष्टार्थसमुच्चमादनिष्टावातिवर्णनात् तृतीयविषयप्रभेदः । ‘पतिपत्नी पतिप्रता’ इति स्त्रीभेदेण, ‘दिष्टान्तः प्रलयोऽल्ययः’ इति चाभरः ॥ ३४ ॥

ननु पतिपत्नीषु लोलत्वं श्रुतिदायकमगु सैरन्ध्र्यां स्वयि साधारण्यां लोलत्वात् कापि मम हानिरत आह—गन्धर्वा इति । किञ्च हे कीचक, मे मम गन्धर्वाः गन्धर्वशुभाः कान्ताः पतयः सन्ति । यान् मरकान्तान् मम्य आभिख्यां शोभां मस्य अध्यानां बाणानां संख्यां पश्यत्वं च एते वदन्ति । इत्युक्तप्रकाराया

: दोष्मतामवतंसास्ते स्वरूपं नैव केवलम् ।
 गोपायन्त्यप्रमादेन परेभ्यो मां च मानिनः ॥ ३६ ॥
 तदद्य पथि धामेऽस्मिन्संप्रतिष्ठास्यसे यदि ।
 ते तु त्वां चारयिष्यन्ति दक्षिणे विधृतक्रुवः ॥ ३७ ॥
 इत्युचुपी सा महिषी कुरूणां शेमुषीमती ।
 सद्यो निवृत्ते तस्माच्चित्तवृत्तिरिवात्मनः ॥ ३८ ॥
 यथा यथास्या धावन्त्या रिद्धणेन पदोर्युगम् ।
 तथा तथा रुपारुण्यं तस्याधत्त दशोरपि ॥ ३९ ॥

ईर्ष्या । किलेति संभावनायाम् । अक्षमयेवेत्युपेक्षा । स्वरः मन्मथः अनिशं सर्वदा
 बाधते, तथा चाहमपि पतिपत्नीति मयि लोललमुक्तफलं जनयत्येवेति भावः ॥ ३५ ॥

ननु 'विशङ्कमस्मिन्विजने प्रदेशे' इत्युक्तत्वादिहाय का तच्चिन्तेत्यत आह—
 दोष्मतामिति । किञ्च हे कीचक, दोष्मतां बाहुबलशालिनां अवतंसाः शिरो-
 मणयः । लोकोत्तरबाहुवीर्या इति यावत् । ते मत्पतयः गन्धर्वाः परेभ्यः स्वेषां
 रूपं आकारमेव केवलं दृष्टुं यथा तथा न गोपायन्ति न रक्षन्ति । परेदस्या न
 भवन्तीत्यर्थः । अज्ञातवाससमयादिति भावः । किन्तु मानिनः प्रशस्तमानवन्तः ।
 प्रशंसायामिनिः । अतएव ते अप्रमादेन परेभ्यः दुःशीलेभ्यः भवादशेभ्यः मां च
 मामपि गोपायन्ति । मत्पतयोऽदृश्या अत्रैव वर्तमाना इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

ननु सिंहबलं मां वराकास्ते किं बुर्वन्तीत्यत आह—तदिति । किञ्च हे
 कीचक, तत् तस्मात् । तेषामत्रैव वर्तमानत्वादेतोरित्यर्थः । अस्मिन् उक्तविधे अतएव
 धामे अनुचिते राव्ये च पथि मार्गे परदारामिमगंनरूपे । अथ त्वं संप्रतिष्ठास्यसे
 यदि संचरिष्यसि चेत् । संप्रतिपूर्वातिष्ठतेः कर्तरि लृट् तद्य मध्यमः । तर्हि ते मत्प-
 तयः गन्धर्वास्तु विधृता क्रुत् क्रोधः यैस्त्वयोकाः सन्तः त्वां दक्षिणे यमपुरानुष्ठा-
 रिति मार्गे चारयिष्यन्ति गमयिष्यन्ति । मारयिष्यन्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण ऊचुपी भाषमाणा अतएव शेमुषीमती सद-
 सद्रिवेचकत्वेन प्रशस्तबुद्धिमती । प्रशंसानां मनुष्य । 'धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः'
 इति बुद्धिपर्यायेभ्यमरः । सा कुरूणां महिषी कृनाभिपेकपत्नी श्रीयती । 'कृताभिपेका
 महिषी' इत्यमरः । आत्मनः स्वस्य चित्तवृत्तिरिव तस्मात् कीचकान् तं विहायेति
 त्यन्त्येपे पद्मती । सद्यो निवृत्ते प्रतिनिवृत्तवती । वर्ततेः कर्तरि लृट् । अत्र श्रीयती-
 चित्तवृत्तयोः कीचकाभिप्रेत्या सादस्यस्य गन्धर्वाणां ल्यस्योक्तितामेदः ॥ ३८ ॥

यथेति । धावन्त्याः कीचकमयाङ्गुनं गच्छन्त्याः अस्या श्रीयत्याः पदोः पादयोः
 युगं द्वन्द्वं रिद्धणेन स्वात्मनेन हुतगमनेन । इदविज्ञेयेनेति यावत् । आरुण्यं यथा यथा

कृष्णा ततस्तेन कृतान्तभासा केशे गृहीता भुवि पातिता सा ।
पर्यायवद्भोगमविश्रमाभ्यां पद्भ्यां कराभ्यामपि पर्यभावि ॥ ४० ॥
प्रहारभीत्येव तदा मृगाक्ष्या नाड्यां कचिद्यान्तरधत्त संज्ञा ।
उद्गम्यसा दूरगते प्रहर्तयुद्वाटयामास दृशौ चिराय ॥ ४१ ॥

तदनु शनैःशनैरुत्तश्चुपी घरातलपरागधूसरिमतिरोहितदीधि-
तितया चासरोपलपितमहौपधिलतेव विडुलितचूर्णकुन्तलतया
चक्रवाताकुलीकृतवालपूलिकाचैमरीमृगीय सूतान्ववायजनपदस्य
प्रथमामीतिवाधामिव चाप्पधारामुत्सृजन्ती कचिदपि शरणमलभ-
माना सा याज्ञसेनी मन्दं मन्दं तदेव भवन्मभिजगाम ॥

आधत्त अविभ्रत् तथा तथा तस्य कीचकस्य दशोर्युगं नेत्रद्वन्द्वमपि स्या कोपेन
मामप्यवधीरयतीयं वराकील्सात्मकेन आरुष्यं आधत्त । अत्रापि पादयुगनेत्रयुगयोः
गारुष्यधारणेनौपम्यस्य गम्यत्वात्केवलप्रकृतासदस्तुल्ययोगितामेदः ॥ ३९ ॥

कृष्णेति । ततः कोपोदयानन्तरं कृतान्तस्य यमस्येव भाः रूपं यस्य तेन
कीचकेन । केशे इति जाल्येकवचनम् । गृहीता भुवि पातिता सा कृष्णा द्रौपदी
पर्यायेण क्रमेण बद्धौ स्त्रीवृत्ता उच्यते ताडनोद्योगः विभ्रमः विधान्तित्य तावुमौ
याभ्यां ताभ्यां पद्भ्यां पादाभ्यां कराभ्यामपि हस्ताभ्यामपि पर्यभावि तिरस्कृता ।
प्रयत्नं पद्भ्यां पद्भ्यात् वराभ्यामेवं क्रमेण ताड्यते सेल्यर्थः । कुद्धाः किं किं न
कुर्वन्तीति भावः ॥ ४० ॥

प्रहारेति । मृगाक्ष्याः श्रौपयाः या संज्ञा चेतना तदा प्रहाराद्भीत्येवेत्युत्प्रेक्षा ।
घत्पित् दुर्ज्ञेयार्था नाड्यां जीवधत्तौ अन्तरधत्त अन्तर्हिता अभूत्, सा संज्ञा
प्रहर्तारि ताडके कीचके दूरं गते सति चिराय उद्गम्य नाड्या महिरागस्य
दृशौ श्रौपया नेत्रे उद्वाटयामास उन्मीलयामास । कीचकप्रहारगूर्च्छिता चिरात्
संज्ञामुपलभ्य द्रौपदी लोचने उन्मीलितवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तद्वन्विति । तदनु नेत्रोन्मीलनानन्तरं शनैःशनैरुत्तश्चुपी उत्थिता
घरातलस्य भूमिप्रदेशस्य परागेण यः धूसरिमा मालिन्यं तेन तिरोहिता आन्ध्रा-
दिता दीधितिः कान्तिः यस्मात्सस्या भावः तत्ता तथा वातरेण अहा अपलपितं
तिरोहितं महः तेजः यस्याः सा महौपधिलता षडोत्थितेव स्थिताः विडुलिताः
सम्भूतः चूर्णकुन्तला आलद्याः यस्यास्तस्या भावः तत्ता तथा चक्रवानैः आवर्तव-
दुमिः धातुदिवृता बालपूलिका श्लेषसंचयः यस्याः सा चमरी नाम मृगीव स्थिता ।
एतस्य कीचकस्य अन्ववायः संज्ञा एव जनपदः देवः तस्य प्रथमा इतिवाणी

१. 'गृहीता' इति पाठः. २. 'अद्वारापित्तमहागरीषदि' इति पाठः. ३. 'चमरी'
इति पाठः. ४. 'भूप' 'भवन्म्' इति पाठः.

दृष्ट्वा तां ज्ञातवृत्तान्तो देव्या मेहे चरञ्जनः ।

नयनाम्नो विमुमुचे न तु किञ्चन भाषितम् ॥ ४२ ॥

सायं महानसशयं जनकैर्ययौ सा

मीमं रहः पृथुगरावठोपधानम् ।

धूमाधिरोहमलिनं वमनं वसानं

नीलाम्बुवाहपरिवीतनिषाचलेन्द्रम् ॥ ४३ ॥

निश्वस्य दीर्घमियमन्तिक्रमावसन्ती

सृष्ट्रेण धौपपमुकुलैः कुचयोः स्पलद्भिः ।

बुद्धेन तेन किमिदं व्यसनं तवेति

पृष्ट्वा सगद्दमुवाच विपण्णचेताः ॥ ४४ ॥

अतिवृष्टिनिव स्थितां बाणधारोः उल्लङ्घन्ती वर्षन्ती क्वचिन् कुत्रापि शरणं
रक्षितारं अलमनाना अप्राप्नुवन्ती सा कीचकताडिना याजुषेयी श्रौषठी तदेव
भवत्तं मुद्रेणान्तःपुरं प्रति मन्दं मन्दं अभिजगान प्राप्तवती । उल्लेखानयस्य
संमृष्टिः । 'अतिवृष्टिरनावृष्टिः घलमा नृपिद्याः शुद्धाः । अत्यासन्नाश्च राजानः
पठेता इत्ययः सृताः ॥' इति ॥

दृष्ट्वेति । तां तपानियां श्रौषठीं दृष्ट्वा ज्ञातः वृत्तान्तः कीचकताडनस्यः येन
तथोक्तः देव्याः मुद्रेणान्तःपुरे चरन् जनः परिजनः नयनाम्नः
भारं विमुमुचे भवत्तं । किञ्चन एकमपि भाषितं वचनं तु न मुमुचे । नोवाचे-
त्यर्थः । मुद्रेणामनादिति भावः ॥ ४२ ॥

सापमिति । अथ सा श्रौषठी सायम् । रात्राभिलष्यं । पृथुता शरावेण पात्र-
विद्येपेण वृत्तं उपयनं उपनरिपेदेरपत्लदितिनिर्मितयत्रविद्येपो बलिन्दमंनि
ततया महानसे पाठम्याने सेवे इति सायम् । निद्राउमित्यर्थः । धूमस्य अधिरोहण
व्यापनेन मलिनं वसनं वस्त्रं वसानं दधत्तं अतएव नीलेन अम्बुवाहेन मेघेन
परिवीतं वेष्टितं अचलेन्द्रं शैलरावमिदं स्थितमित्युपेक्षा । मीमं प्रति रहः
एकान्ते शनकैः मन्दं ययौ । अन्यथा परीर्वेद्येयतानसेरिति भावः ॥ ४३ ॥

निश्वस्येति । निश्वस्यं दुःखितं पेशः यस्याः सा अतएव रीमं यथा तथा
निश्वस्य अन्वितं श्वस्यन्ती सनीये वर्तमाना । 'अपान्वष्पाद्बुधः' इत्याहपूर्व-
द्वगतेरापारस्य कर्मत्वम् । इयं श्रौषठी कुचयोः स्पलद्भिः बाणानि मुकुलानीव तैः
सृष्ट्रेण गिष्ट्रेण अतएव बुद्धेन जायतवता तेन नीमेन अचि तन्निव, तवेदं व्यसनं
किन् । पुन इत्यर्थः । इति उल्लेखधरेण पृष्ट्वा श्रौषठी सगद्दं दुःखस्पल्लिताडरं
यथा तथा उवाच ॥ ४४ ॥

विमद्य मे दुःसमपत्रपा का को वीरपत्नीत्वपदेऽभिमानः ।

सर्वं गतं कीचकनीचपिङ्गाद्धत्वा कचं ताडनमाप्तवत्याः ॥ ४५ ॥

मयि दुःखेन घुप्यन्त्यां मत्स्याधिपसभान्तरे ।

तथ्यस्येव यतेरासीद्धर्मसूनोरपेक्षणम् ॥ ४६ ॥

बुभुक्षते न जीवन्ती मारितामेव मां नृपः ।

कल्याणं खलु तत्तस्य कङ्कभावभृतोऽधुना ॥ ४७ ॥

तस्यैवाज्ञापयेऽजस्रं चरता स्खलनं विना ।

भवता खलु निःशङ्कं पैरामर्श्या कचेऽपरैः ॥ ४८ ॥

किमिति । हे वीर, कीचक इति नीच पिङ्ग विटाधम तस्मात् कच इत्वा तत्करे समर्थं ताडनमाप्तवत्या । केशेषु गृहीत्वा तेन ताडिताया इत्यर्थः । मे मम दु ख नाम किम्, अपत्रपा रज्जा नाम का, वीराणा पत्नीत्वपदे भार्यात्वस्थाने अभिमानो नाम क । सर्वत्र किञ्चिदो निन्दायाम् । 'किं वितर्के परिप्रश्ने ह्येपे निन्दापवादयो' इति विश्व । सर्वं उक्तत्रयमन्यत कुलशीलादिक च गतमेव । अत्र कीचकताडनेन सर्वलोपसमर्थतात्काव्यलिङ्गभेदः ॥ ४५ ॥

मयीति । किञ्च हे वीर, मयि दु खेन घुप्यन्त्या कीचको मा तताड त्रायध्व-मित्युक्ते मन्द्रन्त्या सत्या मत्स्याधिपस्य विराटस्य सभान्तरे आस्थानमण्डप मध्ये धर्मसूनो धर्मराजस्य तथ्यस्य अङ्गत्रिमस्य यते सन्यासिच इव उपेक्षण औदासीन्य आसीत् । तथ्ययतेर्दारिकमुखदु खोपेक्षास्तरणादिति भावः ॥ ४६ ॥

बुभुक्षत इति । किञ्च हे वीर, नृप धर्मराज जीवन्ती मा न बुभुक्षते न भालुमिच्छति न पालयितुमिच्छतीति च । पुन किंतु मारिता केनचिन्निह-तामेव मा बुभुक्षते इति यत् तत् तथा काङ्क्षण द्विविधमपि अधुना अद्य कङ्कस्य भावं कृत्व गृध्रव कङ्कसङ्क सन्यासविशेष च विभतीति तद्भूत तस्य नृपस्य कल्याणं शुभ खलु । गृध्रस्य शबलाभात् यतेर्दारोपेक्षास्तरणाच्चेत्युभयत्र भावः । अधुना अज्ञातवाससमये कङ्कभावभृत तस्य तत् कल्याणं खलु । अन्यथा अज्ञा-तवासप्रतिशमहापत्तरिति भाव इत्यपि ग्राह्य । पालनभोजनार्थंकाङ्क्षे सर्वा-न्ताण्डि बुभुक्षत इति रूपम् । अत्र कङ्कत्वमात्रकाङ्क्षयो सन्यासदारोपेक्षयोर्धा-नु रूपयो घटनवर्णनात्समालंकारद्वयम् । तत्र प्रथम गृत्रयस्यो श्लेषभित्तिरामे दास्यवसायमृगप्रतिशयोक्त्यनुप्राणित इति तयोरङ्गाभिभावेन सकर । अस्य च द्वितीयस्य च एकवाचकानुप्रवेशसकर इति सूक्ष्मदृशाकल्पनीयम् ॥ ४७ ॥

तस्येति । किञ्च हे वीर, तस्य घुप्यन्तीं मानुपेक्षितवत् धर्मराजस्यैव आतै-वपन्था मार्गं तस्मिन् स्खलन प्रमाद विना अजस्र एतत् चरता । तदाज्ञागी-

दुःशासनादप्यधिकपराधः सूतात्मजोऽयं न निहन्यते चेत् ।
 आये कचप्राहिणि नाशितेऽपि समायुषौ वेणिमवेहि मां च ॥ ४९ ॥
 अयं बलीयानिति ते मतिश्चेदन्यत्र मां कापि नयस्व मीरुम् ।
 अज्ञातवासेऽप्यनुभूयमाने रक्ष्यं हि शीलं कुलपालिकानाम् ॥ ५० ॥

पदप्यनुलक्ष्य वर्तमानेनेति समुदायार्थः । भवता प्रयोजककर्त्रा अतएव उदा-
 सितव्येनेति शेषात् । अपरैः दुःशासनकीचकादिभिः अहं कचे केशेषु निःशङ्कं
 निःसंशयं यथा तथा परामर्श्यां ग्राहयितव्या खलु इति काङ्क्षः । त्वयापि तादृशे-
 नाज्ञातवासभङ्गमीत्या वृच्छेऽतिवर्तमानाहमुपेक्षणीयैव किलेति साकोशोक्तिः ।
 अत्रापि ज्येष्ठानुसारीतायाः तदुपेक्षितद्रौपदीकेशपरामर्शोपेक्षायाश्च कारणस्य
 कार्यस्य चानुरूपवर्णनाद्वितीयसमप्रमेदः । यत्तु 'निःशङ्का परामर्श्ये' इत्यपपाठे
 भ्रमेण निःशङ्का स्ववशा कचेऽपरैः परामर्श्ये सतीत्युत्तरेणैकवाक्यतया व्याख्यात-
 वानृसिंहः तत्तस्यैवासंबद्धप्रलापिनो ह्ययम् । परं तूकपाठोऽपि मृशतौ गिजथंम-
 न्तर्भाव्य निःशङ्कं ग्राहयिष्य इति कर्मणि लृट् संगमनीयः (?) ॥ ४८ ॥

किं बहुनेति विवक्षितार्थमाह—दुःशासनादिति । हे वीर, दुःशा-
 सनात् दुर्योधनानुजादपि अधिकः सपादकरताडनेन गुरुः अपराधः केशग्रह-
 रूपः यस्य तथोक्तः अयं सूतात्मजः कीचकः न निहन्यते चेत् न हिंस्यते
 यदि । त्वयेति शेषः । आये प्रथमे कचप्राहिणि दुःशासने नाशिते मारिते सत्यपि
 वेणीं दुःशासनवधावधिपूर्वं बद्धा मां च उमे अपि समं आयुर्भयोस्तथोक्ते अवेहि
 जानीहि । दुःशासने हतेऽपि तद्वधाय बद्धां वेणीं अहृते तु कीचकवधे नैव
 मोक्षमामीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

अयमिति । किंच हे वीर, अयं कीचकः बलीयान् मत्तः बलिष्ठः इत्युक्त-
 प्रकारात् ते तव मतिथेत् निश्चयोऽस्ति यदि तर्हि मीरुं प्रतभङ्गभयशीलां मां
 अन्यत्र इतोऽन्यस्मिन् कापि कुत्रचित् कीचकदुर्ज्ञेयदेशे नयस्व । तं देशं प्राप-
 येत्यर्थः । नन्वङ्गीकृत्यापि प्रतभङ्गं अज्ञातवासभङ्गभयेनात्रैव स्थास्यतामित्यत
 आह—हि यस्मात् कारणात् अज्ञातवासे अनुभूयमाने अनुश्रीयमाने सत्यपि कुल-
 पालिकानां कुलक्षीणाम् । ताभिरित्यर्थः । शीलं सदाचारः रक्ष्यं तत इति योज्यम् ।
 'रमणीजनानाम्' इति पाठेऽनुप्राससत्त्वेऽपि विशेषपरताधरणेन लक्षणादोषः ।
 'निष्प्रयोजनलक्षणायां नेयार्थत्वदोषः' इत्यालंकारिकाः । अत्र शीलसंरक्षणवा-
 द्यकत्ववाक्यार्थेन शीपदा अन्यत्र नयनसमर्थ्यतात् काव्यलिङ्गभेदः ॥ ५० ॥

श्रुत्वा वधुर्गिरमिति स्वपनोपनीतं

शोणत्यमक्षिण पुनरुचयतो रुपापि ।

तस्याधरोष्ठमुदवेपत निर्गमिष्य-

त्कूराक्षरावलि विमर्दनशङ्कयेव ॥ ५१ ॥

हिडिम्बकिर्मारिष्टृद्रथात्मभूत्र कादिहत्यास्तरत्प्रपाम्बुधौ ।

निमज्जनायैव भुजस्य मेऽधुना सृजस्यमुं कीचकसूदनोद्यमम् ५२

गदापि सा तिष्ठतु मे गमीरा नियुद्धमात्रं मयि निर्भिन्नाणे ।

क मेघवाहः क मरालवाहः क तार्क्ष्यवाहः क महोक्षवाहः ॥ ५३ ॥

श्रुत्वेति । इत्युक्तप्रकारां वध्वाः द्रौपद्याः गिरं वाचं श्रुत्वा स्वपनेन निद्रया उपनीतं प्रापितं अक्षिण नेत्रे शोणत्वं आरुण्यं रुपा कोपेन पुनरुचयतः द्विगुणी-
कुर्वतः तस्य भीमस्य अधरोष्ठमपि निर्गमिष्यता वहिरागामिना कूराक्षराणां
पर्यवचनानां आवल्या पद्भ्या विमर्दनात् संघटनात् या शङ्का भयं तथेवेत्यु-
त्प्रेक्षा । उदवेपत चक्रम्पे । रुषंवेति भावः । अत्रौष्ठशब्दस्य नपुंसकत्वं नृग्यमिति
'तस्याधरः समुदवेपत' इति पाठः समञ्जसः । वेपतेः कर्त्तरि लट् ॥ ५१ ॥

इतः परं श्लोकद्वयं संदर्भशुद्धौ व्यत्ययेन व्याख्यायते—हिडिम्बेति ।
हे तन्वि, हिडिम्बकिर्मारौ असुरौ, वृहद्रथात्मभूः जरासंधः, वक्रोऽधुरः, ते
आदिर्येषां तेषां दुरात्मनां हत्याः वधात् तरतः तीर्णवतः । तत्कर्तुरिति यावत् ।
मे मम संबन्धिनः भुजस्य त्रपा छुद्रवधजन्या रुजैवाम्बुधिः समुद्रः तस्मिन्
निमज्जनाय । मज्जयितुमेवेत्यर्थः । 'तुमयांच' इत्यादिना चतुर्थी । अबुना अमुं
कीचकस्य छुद्रस्य सूदने मारणे विषये उद्यमं उद्योगं सृजति जनयति । तत्तादृश-
स्तिनः हन्तुः मामतिलज्जाकरं नीचस्य कीचकस्य हननमित्यर्थः । अत्र कीचकहन-
नलज्जाब्धिमज्जनयोः हेतुहेतुमतोरक्तिरूपो हेतुलंकारः । तरणेन हत्यानां महास-
मुद्रतरूपणात्मकैकदेशरूपकेण ससृष्टः प्रपाम्बुधाविति शुद्धरूपकेणोज्जीवितथेति
रहस्यम् । यत्त्वत्र 'हत्या तरतः' इत्यविसर्गपाठभ्रमेण हत्या हननेन तरतः तीर्ण-
वतः प्रपाम्बुधिमिति विभक्तिविपरिणामेनानुपजाते इति वृत्तिह्रस्वपितम्, तत्तस्य
न चित्रम् । यतः तथानुपजने भीमस्य प्रपाम्बुधेः छुद्रवदजन्यस्य पूर्वं सत्त्वेन
प्रतीत्या पतत्रकर्मदोषापत्तेरिति । वंशस्थवृत्ताम् ॥ ५२ ॥

तदेव कीचकवधनुत्पत्त्वं व्यञ्जनया स्पुटयति—गदेति । गमीरा
महासारा अतएव सा प्रसिद्धा गदापि तिष्ठतु शास्त्रामिलनादरोक्तिः ।
हे तन्वि, नियुद्धमात्रं बाहुभ्यामेव युद्धं मयि निर्भिन्नाणे कुर्वति एति मेघवाहः
इन्द्रः क कुत्र । भवेदिति सर्वत्र योज्यम् । मरालवाहः प्रह्ला क । तार्क्ष्यवाहः
विष्णुः क । महोक्षवाहः महेश्वरः क । सर्वेऽपि नीताः पलायन्त एवेत्यर्थः । अत्र

तथाप्यौदास्यमेतस्मिन्ननौपयिकमेव मे ।

क्षोदीयानपि वध्यो हि कुलस्त्रीशुद्धं महीयसाम् ॥ ५४ ॥

अये तन्वि, किं बहुना ।

तस्यासृजा यावकिताङ्घ्रिभस्त्रां चूर्णेन कर्पूरमयाङ्गरागाम् ।

अकीर्तिमप्याप्यभिलिप्तनेत्रीमलंकरिष्ये मम वीरलक्ष्मीम् ॥ ५५ ॥

वीरश्रियः शिल्पमिदं मयोक्तं यथार्थभावादनुभूय सद्यः ।

सैरन्ध्रिकाचारविनोदनेऽपि तवानुसारेच्छुमवेहि मां त्वम् ॥ ५६ ॥

विनय गदां बाहुयुद्धमात्रेण इन्द्रादीनां पलायनवस्तुना का गणना कीचकस्येत्य-
र्थान्तरापत्यात्मकार्योपत्यलंकारप्रतीतेः बलुनालंकारध्वनिः । उपेन्द्रवज्राट्ट-
त्तम् ॥ ५३ ॥

ननु तर्हि 'सिंहो जम्बुकमङ्गमागतमपि लक्ष्म्या निहन्ति द्विपं सर्वः हृच्छृङ्खलतोऽपि
वाञ्छति जनः सत्त्वानुरूपं फलम्' इति न्यायमेशान्नोक्तोपि । नेत्याह—
तथापीति । तथापि । कीचकवपस्य लज्जाकरत्वेऽपीत्यर्थः । एतस्मिन् कीचक-
सूदने विषये औदास्यं उपेक्षा मे मम अनौपयिकं अनुकमेय । हि यस्मात्कारणात्
क्षोदीयान् अतिशुद्धोऽपि कुलस्त्रीभ्यो ह्युच्यतीति कुलस्त्रीशुद्धं महीयसां महात्मनाम् ।
बलशालिनामिति यावत् । वध्यः हन्तव्यः दारापहर्तुराततायित्वेन तद्वधस्य कर-
णीयत्वेन च स्मरणादिति भावः । तस्मादौदास्यमनौपयिकमेवेति संबन्धः ।
सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । यत्तु 'तथापि यद्यपीत्यर्थः । एत-
स्मिन् कीचके, मे अतिबलशालिनः अनपयिकं अपायप्रदं न भवत्येव, तथापि
वध्य एवेत्यर्थान्तरन्यासेनाह—तथाहि । महीयसा अभिमानीत्वेन श्रेष्ठानां क्षो-
दीयान् चरिष्ठोऽपि बलवानपीत्यर्थः । 'क्षोपिष्ठशोदिष्ठप्रेष्ठगरिष्ठ-' इत्यमरः ।' इति
वृत्तिहस्य विवरणम्, तत्तस्यापपाठात् संदर्भप्रलापशीलस्य न चोद्यम् । परतु
कोसमन्वपार्षयाचक इत्याशुक्लीमः । यतः 'क्षेपिष्ठशोदिष्ठप्रेष्ठपरिष्ठस्थविष्ठवंहिष्ठाः ।
क्षिप्रशुश्रमीप्सितपृथुपीवरषहुप्रकर्षार्याः' इति क्रमेण क्षेपिष्ठशोदिष्ठादीनां शब्दानां
प्रकृष्टक्षिप्रकृष्टध्रुवाद्यर्थकत्वेन क्रमेण गृहीतानां पर्यायतास्फोरणादिति शुद्धश-
ब्दात्प्रकर्षार्थकं ईयसुनि रेफलोपपूर्वगुणयोः निष्पन्नस्य क्षोदीयःशब्दस्य प्रकृष्ट-
ध्रुवार्थकत्वमव्याजसिद्धम् ॥ ५४ ॥

अये इति । अये तन्वि हे श्रौपदि, बहुनोक्तेन किं कार्यमित्युत्तरेण योज्यम् ।

तस्येति । मम सबन्धिर्नवी वीरलक्ष्मीं तस्य कीचकस्य असृजा शोमितेन याव-
दितां सजातलाशौ अङ्गीपादौयस्यास्तथोक्तं किंच तस्य अस्त्रां कीकसाना चूर्णेन
कर्पूरमयः अङ्गरागः विडेपनं यस्यास्तथोक्तम् । अपि च तस्य अकीर्त्या अपनीलैव
मप्या अङ्घनेन अन्त्रिलिप्ते अभ्यक्षे नेत्रे यस्यास्तथोक्तां च अलंकरिष्ये ॥ ५५ ॥

वीरेति । अये तन्वि, इदं दक्षविधं मया उक्तं कथितं वीरश्रियः शौर्य-

१. 'अनौपयिकम्' इति पाठः. २. 'बलान्' इति पाठः. ३. 'अकीर्तिमप्याप्य
भिलिप्तनेनाम्' इति पाठः.

त्वया पुनश्च स्मितपूर्ववाचा प्रत्युत्पतन्त्येव कटाक्षखेलैः ।

क्रीडां विधातुं क्रियताममुष्य संकेतभूस्ताण्डवमण्डपोऽयम् ॥ ५७ ॥

इत्याश्वासितवतः पत्युरनुमत्या पुनरागत्य नैपथ्यभवनमधिशया-
लोस्तस्याश्चेतसः पलायमानस्य भयभरस्य सापि विभावरी सहचरी
बभूव ॥

अन्येद्युरेस्य चपलः पुनर्रंजवीत्तां

मुभ्र प्रसीद मयि तुल्यनिकारपात्रे ।

केलीपु हार्दकलहेपु च केशकृष्टिं

पादाहतिं च दधती कुरु वैरशुद्धिम् ॥ ५८ ॥

लक्ष्म्या संवन्धि शिल्प अलङ्कारं ययार्धभावात् सत्य यथा तथा अनुभूय सम्बन्ध
दृष्ट्वा त्वं सद्य तत्क्षण सैरन्ध्रिकायाः शिल्पकारिकाया संवन्धिना आचारेण
अङ्गनालङ्करणरूपेण विनोदने क्रीडायामपि मा तव अनुसारेच्छु अनुसरणकामम् ।
'विन्दुश्च्छु' इति साधु । अवेहि जानीहि । स्वानुरूपचेष्टाया प्रेमौत्सव्यादिति
भाव ॥ ५६ ॥

त्वयेति । किचेति चार्थे । त्वया पुनरुत्तर्यं । प्रत्युत्पतन्त्या स्वयमेवानुष्ठा-
नेणागच्छन्त्येव कटाक्षणा खेले प्रसारै सह स्मितं पूर्वं यस्यास्तया वाचा
पात्रयेन क्रीडा संभोग वधं च विधातुं कर्तुं अयं ताण्डवमण्डप नर्तनशाला
अमुष्य क्रीचकस्य संकेतभू क्रियताम् । अमुष्य क्रीडामिति वा योजना । तत्रा-
गत हनिष्यामीति भाव ॥ ५७ ॥

इतीति । इत्युपकारेण आश्वासितवत दुःखापनोदन वृत्तवत पत्यु
नीमस्य अनुमत्या निदेशेन पुन आगत्य नैपथ्यभवन अलङ्कारशाला अधिश-
यालो तत्र निश्रयमाणाया तस्याः श्रौष्या चेतस चित्तात् पलायमानस्य
भयभरस्य सा विभावरी रात्रिरपि सहचरी अनुयात्री बभूव । द्वयमप्यगच्छदि-
त्यर्थं । अत एव तुल्ययोगितामेदं ॥

अन्येद्युरिति । अन्येषु परस्मिन् दिने चपल कामाङ्गुलचित्त स क्रीचक
पुन एव श्रौषधीवर्गीपमागत्य तां श्रौषधीं प्रति अगधीत् वक्ष्यमाणप्रकारेण
उव च । हे मुभु हे मुन्दरभूते, तुल्यस्य निःकारस्य धवमानस्य पात्रे मयि विषये
प्रसीद । तुल्य निकारं कथयति—प्रेमीप्यिति । केलीपु सुरतलम्बप्रेक्षेपेषु हार्दक
प्रेम्णा हलहेपु च वनेन केशानां कृष्टिं आकर्षण पादाभ्यां आहतिं ताटनस्य दधती
पुर्वती सर्ता वैरस्य पूर्वगिनर दिने केशप्रहारिजयस्य शुद्धिं तिर्योतनं पुरु ॥ ५८ ॥

पञ्च सन्तु घवास्तेभ्यो मुञ्च भीतिं नयि स्थिते ।

पञ्चवक्त्रे वने दृष्टे किं चरेयुः परे मृगाः ॥ ५९ ॥

मस्तकेऽञ्जलिपद्मस्य मम संप्रति भानिनि ।

प्रसादशंसिनं पादं प्रयच्छ सहचारिणम् ॥ ६० ॥

इत्यभिवेले प्रलपन्तमेनं प्रैत्यरुचिमुखसाचीकरणे त्रपाद्देतु-
कवामभिनयन्ती सा कुन्तीस्रुपा तृपाभिभूतेव वचनमिदं किञ्चि-
दुदञ्चयांचकार ॥

अयि भद्र, जगदिदमारुद्रं ह्युद्रयितुमनिद्राणाय शम्बरदुहः ।
शासनमुद्रणाय द्रुहति को वा जनः ॥

ननु कमेव 'पञ्च मे पतयः सन्ति ते च न क्षमन्ते' इत्यत आह—
पञ्चेति । अयि तन्वि, ते तव पञ्च घवाः पतयः सन्तु तिष्ठन्तु नाम । नयि
सिंहवले स्थिते सति तेभ्यः पतिभ्यः भीतिं मयं मुञ्च त्वज्ज । तत्र दृष्टान्तवति—
पञ्चेति । वने पञ्चवक्त्रे सिंहे दृष्टे सति परे मृगाः व्याघ्रादयः चरेयुः किम् । न
चरेयुरेवेत्यर्थः । तथा च मां दृष्ट्वा ते पलाययुरेवेति भावः ॥ ५९ ॥

मस्तक इति । हे भानिनि, संप्रति मम मस्तके शिरसि अञ्जलिपद्मस्य
स्वल्पसादार्यं बद्धस्य प्रसादस्य शंसिनं सूत्रकं पादं लक्षणपदं सहचारिणं प्रयच्छ
शिरसि निषेहि ॥ ६० ॥

इत्यभिति । इत्थं उक्तप्रकारेण अतिवेले निर्मयादं यथा तथा प्रलपन्तं
अनर्थकं मानमाणम् । 'प्रलापोऽनर्थकं वचः' इत्यमरः । एतं कीवकं प्रति अरुच्या
जुगुप्सया यन्मुखस्य साचीकरणं तिर्यकरणं तस्मिन् त्रपा लज्जेव हेतुर्यस्य तत्तस्य
भावः तत्ता तां अभिनयन्ती प्रकाशयन्ती सा कुन्तीस्रुपा द्रौपदी तया कामेन
अभिभूता व्याप्तेव । न वस्तुतो व्याप्तेत्यर्थः । किञ्चित् अल्पत्वं इदं वक्ष्यमाणं वचनं
उदञ्चयांचकार । उवाचेत्यर्थः ॥

अपीति । अयि भद्र हे शुभशील, आरुद्रं शिदमभिव्याज्य इदं अणत् लोके
ह्युद्रयितुं स्वीयविकारेण तुच्छं कर्तुं अनिद्राणाय जाग्रते शम्बरदुहः मन्मथस्य
संबन्धिने शासनमुद्रणाय आज्ञात्विहाय को वा जनः द्रुहति तद् को वा लङ्-
यति । न कोऽपीत्यर्थः । 'कृषदुहः' इत्यादिना संप्रदानत्तम् ॥

१. 'भानिनी'; 'भानिनी' इति च पाठः. २. 'शिव' इति पाठः. ३. 'प्रतिजुगुप्सया'
इति पाठः. ४. 'वृष्णा' इति पाठः. ५. 'चक्रे' इति पाठः. ६. 'अनिद्राणस्य'
इति पाठः.

किं तु इयानेव प्रस्तुते वस्तुनि विशेषः ॥

स्त्रीपुंसयोर्भावनदौ मिथो यौ पूर्वस्तयोर्ब्रीडतिरःपटेन ।

चिरायते स्पष्टयितुं स्वरूपं परस्तु तन्नोत्सहतेऽनुमन्तुम् ॥ ६१ ॥

किं बहुना ।

गीर्भिस्तवाद्य चतुराभिरुदस्यते मे

गन्धर्वदण्डनभयं त्वदवाप्तिविप्रः ।

तस्माद्भजस्व रतिसौख्यभराय रात्रौ

भीमे स्थिते तमसि नर्तनगेहमध्यम् ॥ ६२ ॥

तथैव लीलां वनवानि तत्र तरुपान्वसीमानमुपेयुषस्ते ।

भूयो यथान्तःपुरिकाजनानां वैक्त्रं न पश्येरतिमुन्दराणाम् ॥ ६३ ॥

ननु तर्हि किमिति मां निराकरोषि इत्यत आह—किं त्विति । किं वृत्तच्छासनस्य अनुलङ्घनत्वेऽपि प्रस्तुते वस्तुनि मान्मथे विकारे विषये विशेषः सारतम्यं इयान् एतावानेष ॥

विशेषं प्रपद्यति—स्त्रीति । स्त्रियाः पुंसश्च स्त्रीपुंसयोः मिथः अन्योन्यं भावौ अभिप्रायावैव नदौ मात्स्वपात्रे यौ भवतः, तयोर्द्वयोर्मध्ये पूर्वंः प्रथमः स्त्रीभावनदः स्वरूपं आकारं स्पष्टयितुं शोढा लज्जैव तिरःपटः श्वनिका तेन चिरायते विलम्बयति । परः पुंभावनदस्तु स्वरूपं स्पष्टयितुं तत् ब्रीडतिरःपटेन विलम्बनं अनुमन्तुं अङ्गीकृतुं नोत्सहते न समते । तुल्येऽप्यनुरागे परः पुमाद् उद्वते वेलाम्, स्त्रीत्वनिच्छुरित्व सर्वमनुभवन्ती न स्पन्दते मनागपि, इत्येतावानेष विशेष इति पूर्वेण शोध्यम् ॥ ६१ ॥

किमिति । किं बहुना इत्युत्तरेणान्वयः ॥

गीर्भिरिति । अयि भद्र, बहुनोकेन किं कार्यम् । चतुराभिः निपुणाभिस्तव गीर्भिः शक्यैः 'पथं चन्तु धवाः—' इत्यादिभिः लदवातेः भवत्सौख्यस्य विप्रः प्रतिबन्धक मे मदीयं गन्धर्वैः मत्पतिभिः दण्डनाद्वयं अद्य उदस्यते निराकियते । तस्मात् भवनिराकरणाद्देतोः रात्रौ भीमे अतिसान्दे तमसि अल्पकारे स्थिते षष्ठि रतिसौख्यस्य भराय अतिशयार्थं नर्तनगेहस्य मध्यं भद्रस्य प्राप्नुहि । तदावयोः संकेतस्थानमित्यर्थः । लदवातिविप्रः मे मदीयेन गन्धर्वेण दण्डनभयं अथ चतुराभिः । न तु गीमर्षनिधानसमय इत्यर्थः । गीर्भिः उदस्यते । न शब्देनेत्यर्थः । तस्मात् वृषात्मकप्रपनाद्देतोः तमसि भीमे गीमर्षेने मद्मिकाभापत्रे स्थिते षष्ठि । दोषमुपयत्र सममित्यपि प्राहुः ॥ ६१ ॥

तथेति । किञ्च तत्र नर्तनगेहे तस्यस्य शय्यायाः अन्तर्हीमानं शरमप्रदेयं

एवं मृगाक्ष्या वचनमाक्षिकस्य क्षौद्रपटलीभूतकर्णपुटः प्रमोदा-
र्णवजलमानुपायमाणहृदयः सदनमासाद्य समात्मनपूर्वेण सलि-
लावगाहेन विरजीकृताङ्गोऽयमन्तरिव बहिरप्यवलिप्तः, ततः परं
भगवति निजतैनयप्रजावतीमनोरथसिद्धिं संपादयितुमिव कम-
लबन्धौ चरमसिन्धौ निर्मग्रे ध्वान्ते निरुध्यमानदिविपद्-
ध्वान्ते ध्वान्तकदम्बे संभृतसंभोगसंविधानः कीचको नि-
र्वर्तितराजभोजनपरिवेषणकृत्येन पवमानसूनुना प्रविष्टपूर्वं तदेव
नर्तनमण्डपमगाहत ॥

तल्पस्य दारसीख्यस्य अन्तसीमानं अवसानं च । 'तल्पं शय्यादृदारेषु' इत्यमरः ।
उपेयुषः प्राप्तवतः ते तव लीलां क्रीडां तथैव तनवानि करवाणि । कारकाणी-
त्यन्तर्भावितगिजथंश्च ग्राह्यः । यथा भूयः अतिसुन्दराणामपि अन्तःपुरिकाज-
नानां वक्रं न पश्येः नालोक्येः । तथैवेति योज्यम् । सर्वातिशयिसौख्यलाभात्
मरणावेति भावः ॥ ६३ ॥

एवमिति । एवं उक्तप्रकारस्य मृगाक्ष्याः द्रौपद्याः संबन्धिनः वचनस्यैव
माक्षिकस्य मधुनः क्षौद्रपटलीभूतौ मधुच्छत्रीकृतौ कर्णपुटौ यस्य सः । 'मधुगोलो
मधुच्छत्रं मधुपात्रं क्षौद्रपटलं च' इति हलायुधः । अतिमधुरं तद्वचनमाकर्ण-
यन्नित्यर्थः । अतएव प्रमोद एव अर्णवे समुद्रे जलमानुपायमाणं नीरमनुष्यवदा-
चरितं हृदयं मनः यस्य तथोक्तः । आनन्दसान्द्रहृदय इत्यर्थः । सदनं गृहं
आसाद्य प्राप्य पूर्वं समात्मनः गन्धर्जोभिरङ्गानामुद्धर्तनं नाम संस्कारः यस्य
तेन समात्मनपूर्वेण सलिलावगाहेन स्नानेन विरजीकृतं निर्मलितं अङ्गं यस्य
तथोक्तः अन्तः मनसीव बहिः बाह्येऽङ्गेऽपि अवलिप्तः चन्दनेनानुलिप्तः गर्वि-
तश्च अयं कीचकः ततः परं स्नानानुलेपनानन्तरं भगवति कमलबन्धौ सूर्ये निज-
तनयस्य कर्णस्य प्रजावत्याः भ्रातृजायायाः द्रौपद्याः मनोरथस्य कीचकवधरूपस्य
सिद्धिं संपादयितुमिच्छेत्युत्प्रेक्षा । चरमसिन्धौ पश्चिमसमुद्रे निमग्रे । अस्तं गते सती-
त्यर्थः । ध्वान्ते अन्धकारे निरुध्यमानः तिरस्क्रियमाणः दिविपदां देवानां अध्वान्तः
आकाशप्रदेशः येन तथोक्ते सति । 'ध्वान्तकदम्बे' इति पाठः सिन्धौ बन्धाविति
पूर्वानुप्रासवैरूप्याहुपेक्ष्यः । संभृतानि सम्यग्गृहीतानि संभोगस्य संविधानानि
उपकरणानि स्रक्चन्दनताम्बूलादीनि येन तथोक्तः सन् । निर्वर्तितं कृतं राज्ञः
विराटस्य भोजने परिवेषणकृत्यं भुक्तिपात्रे शाकान्नादिसमर्पणं येन तेन पवमान-
सूनुना मीमेन पूर्वं प्रविष्टं प्रविष्टपूर्वं तत् । द्रौपद्या संकेतत्वेन निवेदितं यत्तदेवेत्यर्थः ।
नर्तनमण्डपं नर्तनमेहं अगाहत प्रविष्टवान् । अत्राज्ञाभिभावेन सक्तीर्णस्य ऋष्ट-

१. 'समारम्भण' इति पाठः. २. 'तनुज' इति पाठः. ३. 'निमग्नमाने', 'निरु-
ध्यपाने' इति पाठौ. ४. 'ध्वान्तकदम्बे' इति नास्ति कश्चिद्. ५. 'जनिवर्तित' इति
पाठः. ६. 'पवन' इति पाठः. ७. 'मेहम्' इति पाठः..

क सालभञ्जिकैवासि मालिनि स्वम्भपार्श्वगा ।

इत्यसौ भीमतल्पान्तमाससाद शनैः शनैः ॥ ६४ ॥

ततस्तं बललोऽपि खैणसमुचितेन कण्ठस्वरेण मृदुलभेवं
जगाद ॥

बधूशतमनाहृत्य मामपेक्ष्य र्यदागतः ।

तत्त्वां बहिर्गतप्राणं मन्यते मे मनोऽधुना ॥ ६५ ॥

एवमुक्तवते वृकोदराय कीचकः पुनरपि वाचं मृदुपदासुप-
दां विदधे ॥

गन्धर्षानपि दयितांस्वृणाय मत्वा

मामेवं रतिविधये प्रतीक्षसे यत् ।

देवत्वादपि सुतनु त्वयाधुना मे

मर्त्यत्वं जगति महत्तरं हि क्लृप्तम् ॥ ६६ ॥

परम्परितरूपकद्वयस्य श्लेषभित्तिकामेदाध्यवसितावलेपेनान्तर्भावयोः औपम्य-
गमकस्य तुल्ययोगितामेदस्य मनोरयसंपादनोत्प्रेक्षायाः सिन्धौबन्धाविलेकव्यञ्ज-
नाद्यतिरूपवृत्त्यनुप्रासस्य ध्वान्तेऽध्वान्ते इति व्यञ्जनयुग्मावृत्तिरूपच्छेकानुप्रासस्य
च अर्थालंकारशब्दालंकाराणां सजातीयविजातीयानां संसृष्टिः ॥

केति । असौ कीचकः हे मालिनि, त्वं सालभञ्जिका स्वम्भे कृत्रिमपुत्रिकेव ।
'स्यात्सालभञ्जिका स्वम्भे' इत्यमरः । स्वम्भस्य पार्श्वगा पार्श्वे वर्तमाना सती क्वाति
कुत्र वर्तसे इति । उक्तप्रकारं बद्ध्वा सञ्चिति शेषः । भीमस्य तल्पान्तं शय्यायाः
समीपं प्रति शनैः शनैः आससाद प्राप्तवान् । उरप्रेशलंकारः ॥ ६४ ॥

तत इति । ततः शय्यायाः समीपप्राप्त्यनन्तरं बललः अज्ञातवासे बलल-
नामा भीमोऽपि खैणस्य स्त्रीभावस्य समुचितेन कण्ठस्वरेण उपलक्षितः तं कीचकं
प्रति मृदुलं सुदुमारं यथा एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण जगाद उवाच ॥

यध्यति । हे कीचक, त्वं मामपेक्ष्य कामयित्वा बधूशतं भार्याशतं धनाहृत्य
उपेक्ष्य यत् यस्मात् आगतोऽसि, तत् तस्मात् मे मदीयं मनः त्वां अधुना बहि-
र्गताः मध्येव सन्ताः प्राणा यस्य तयोर्धं निष्क्रान्तप्रायप्राणं च मन्यते तर्कयति ।
अत्र बधूशतत्यागपूर्वकं आगमनेन बहिर्गतप्राणज्ञानुमानादनुमानालंकारः ॥ ६५ ॥

पयमिति । एवं उक्तवते वृकोदराय भीमाय पुनरपि मृदुनि अदुटिलानि
पदानि शब्दाः यस्यास्तां वाचं कीचकः उपदां उपायनं विदधे चकार ॥

गन्धर्षानिति । हे सुतनु शुभगात्रि, त्वं दयितान् प्राणप्रियान् गन्धर्षानपि

१. 'मालिनि' इति पाठः. २. 'वत्तकोऽसि' इति पाठः. ३. 'यशगमः' इति पाठः.
४. 'उपायनम्' इति पाठः. ५. 'आररै' इति पाठः. ६. 'प्रकृतम्' इति पाठः.

सुराधिकत्वेऽपि पदे वितीर्णे मह्यं तवास्त्येव हि कृत्यशेषः ।
कुरुष्व मेरोरधिके कुचे मां सुधाधिकं पायय चाधरोष्ठम् ॥ ६७ ॥

इत्थं स सान्त्ववचनोदयमर्धमञ्च-

मारोद्भुमानमितपूर्वतनोः स भीमः ।

मुष्ट्याहतिं निटिलसीन्नि चकार शत्रो-

रायुर्लिपिं शिथिलयन्निव धावृदत्ताम् ॥ ६८ ॥

गम्भीरचेताः स तु कीचकोऽपि

गन्धर्वबुद्ध्या प्रतिहन्तुमेनम् ।

सद्यो भवित्र्याः शवतादशायाः

साधारणीमेव बबन्ध मुष्टिम् ॥ ६९ ॥

तृणाय मला तृणमिव अनाहल । 'मन्यकर्मण्यनादरे' इति चतुर्थी । मर्त्यं मां एवं रतिविधये संभोगार्थं यत् यस्मात् प्रतीक्षसे निरीक्षसे, तत् तस्मात् मे मदीयं मर्त्यत्वं मनुष्यभावः देवत्वादपि महत्तरं अतिश्लाघ्यं त्वया अधुना कृतं कृतम् । हिरवधारणे । वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः ॥ ६६ ॥

सुरेति । किंच हे सुतनु, त्वया सुरेभ्यः अधिकत्वं यस्मिन् तस्मिन् पदे स्थाने मह्यं वितीर्णे दत्ते सत्यपि तव कृत्यस्य कार्यस्य शेषः अस्त्येव । हिरवधारणे । स क इत्यतस्तमाह—कुरुष्वेति । मेरोः सुरादेः अधिके कुचे मां कुरुष्व । आलिङ्गखेलार्थः । मुष्ट्यायाः अमृतात् अधिकम् । माधुर्येणेति भावः । अधरोष्ठं पायय । पिबतेर्ष्यन्तात्कर्तरि लोट् । देवेभ्योऽधिकस्य तदधिकानासाहाराधिक्या-वश्यकत्वादिति भावः । अत्रालिङ्गनाधरपानप्रार्थनावाक्यार्थाभ्यां कृत्यशेषास्तित्व-समर्थनादनेकवाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः ॥ ६७ ॥

इत्थमिति । इत्थमुक्तप्रकारेण सान्त्ववचनानां प्रियवाक्यानां उदयेन उच्चारणेन सहितं यस्मिन् तत्तथा अर्धमञ्चं शयनार्धभागं आरोढुं शानमिता ईपदावर्जिता पूर्वतनुः ऊर्ध्वकायः येन तस्य शत्रोः कीचकस्य धात्रा दत्तां लिखितां आयुषो लिपिं शिथिलयन् मार्जयन्निषेत्युत्प्रेक्षा । स भीमः निटिल-सीन्नि शत्रोः कालदेसे मुष्ट्याहतिं काव्यं चकार ॥ ६८ ॥

गम्भीरेति । अथ गम्भीरं सुखदुःखयोरविकृतां चेतः यस्य सः अतएव स कीचकोऽपि । सुराब्दो वाक्यालंकारे । गन्धर्वः ताडितवानेष मालिनीपति-र्गन्धर्व इति सुभ्या निश्चयेन एनं गन्धर्वं भीमं सद्यः प्रतिहन्तुं प्रतिहर्तुं भवित्र्याः भावित्र्याः शवतादशायाः शवतावृत्त्यायाः । अपीलेषकारोऽप्यर्थः । साधारणीं समानाम् । न त्विदानीमेकां तदानीमन्यामित्यर्थः । मुष्टिं बबन्ध बद्धवान् । मुष्टिं ब्रह्मा त्रियन्ते मर्त्या इति प्रसिद्धम् ॥ ६९ ॥

जवं भजन्तौ जयतर्पवन्तौ रूपं वहन्तौ रुधिरं किरन्तौ ।
 परस्परं सौ षट्शब्दवन्तौ नियुद्धवन्तौ नितरामतान्तौ ॥७०॥
 अश्वेलितारावमवीरवादमवीक्षकश्लाघनचाटुगुम्फम् ।
 अनुच्चनिश्वासमहुंक्रियाकमभूतपूर्वं तदभून्नियुद्धम् ॥ ७१ ॥

शिलीमुखैश्चित्तजचापजुष्टै-

र्दत्तानि रन्ध्राणि दधन्निजाङ्गे ।

समीरजातेन विधूनितोऽपि

स कीचको नैव चुकूज किञ्चित् ॥ ७२ ॥

जयमिति । तौ मीमकीचकी जवं बलवेगं भजन्तौ जये तर्पवन्तौ कान्तिनौ
 रूपं क्रोधं वहन्तौ रुधिरं किरन्तौ सतेभ्यः प्रसारयन्तौ परस्परं षट्शब्दः षट्शब्दः
 शब्दाः दारयामि मारयामीत्यादयोऽनयोः सन्तीति तद्वन्तौ अतान्तौ अध्रान्तौ
 च सन्तौ नितरां नियुद्धवन्तौ । बाहुयुद्धशालिनौ बभूवतुरिति शेषः । 'नियु-
 द्धकेलि निधि निर्मिमाते' इति पाठोऽनुप्रासस्यैकपादमत्राख्यदोषापत्तेः वर्तमाना-
 र्थकलडन्तयाधाचोपेक्ष्यः । एवं 'षट्शौर्यवन्तौ' इत्येष पाठः । अन्यथा 'अश्वे-
 लितारावम्' इत्युत्तरश्लोकेन संदर्भविरोधापत्तेः ॥ ७० ॥

अश्वेलितेतिति । न विद्यन्ते श्वेलितारावाः सिंहनादा यस्मिन् तथोक्तम्,
 अवीरवादं विगतात्मकत्थनम्, वीक्षकाणां प्रेशकाणां श्लाघनानि चाटुगुम्फाः
 प्रियवाक्यसंदर्भाच्च न विद्यन्ते यस्मिन् तथोक्तम् । तदानीं तद्देशस्य विजनला-
 दित्रि भावः । अनुच्याः अनुद्धताः निश्वासाः यस्मिन् तथोक्तम्, न विद्यन्ते हुंक्रियाः
 हुंकाराः यस्मिन् तत्कम् । शैपिकः कर् । अतएव तत् मीमकीचकसंबन्धि नियुद्धं
 बाहुयुद्धं पूर्वं न भूतं कदापि न जातं अभूतपूर्वं जगद्विलक्षणं सत् अभूत् ।
 अत्राश्वेलितारावमित्यापनेकपदार्थेन तन्नियुद्धस्य जगद्विलक्षणसमर्पनादनेकपदा-
 र्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः ॥ ७१ ॥

शिलीमुखैरिति । चित्तजस्य मन्मपस्य चापे पनुषि पुष्ये च जुष्टैः
 संहितैः प्रीतैश्च शिलीमुखैः चाणैः अलिभिश्च । 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्यमरः ।
 दत्तानि श्रुतानि रन्ध्राणि निजाङ्गे दधन्नपि समीरजातेन भीमेन वायुसमूहेन च
 विधूनिताः कम्पितोऽपि स कीचकः वेणुविरोपथ । विणवः कीचकासौ स्वुर्यं खन-
 न्त्वनिलोद्धताः' इत्यमरः । किञ्चिदपि न चुकूज न दृष्यानेव । ममारैत्यर्थः । अत्र
 शिलीमुखैश्चरन्ध्राणामुजातधूतनरूरयामपीसरैवे कूत्रनानुदयवर्षनादिमद्यया वि-

१. 'षट्शौर्यवन्तौ नियुद्धकेलि निधि निर्मिमाते' इति पाठः. २. 'विधूनितोऽपि'
 र्दति पाठः.

तस्मिन्हृते निपतिते षड्वैरिमुष्ट्या

रक्षेण तेन समकम्पि चलत्पताकम् ।

पार्थाचिरेण परिशीलितमुत्तराद्यैः

कन्याजनेरमिविद्वम्बयतेत्र नाट्यम् ॥ ७३ ॥

तदनु तत्र मण्डपे पिण्डतया कृतं तस्य दस्योश्चरसं तरसा
विलोक्य प्रहर्षवत्या पार्पत्या श्लाघापूर्वमाघ्रातमुजः कुरुव्याघ्रो
निर्गत्य यथापुरमविकृतमानसो महानसोदरं प्रविश्य मुखेना-
धिदिश्ये ॥

निपाल्य मालिन्यपि तत्र शत्रुं

चक्रन्द भीत्येव चलाप्रपाणिः ।

निगम्य तर्कं किमिति युवाणाः

सर्वेऽपि तस्मात्तरजाः समेयुः ॥ ७४ ॥

शेषोकेश्चित्तनयापादिशब्दश्लेषप्रसिद्धिनामेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तयनुप्राणितत्वात्
तयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥ ७२ ॥

तस्मिन्निति । षड्वैरिणः भीमस्य मुष्ट्या । तत्रद्वारेणैल्यर्थः । हृते अतएव
तस्मिन् निपतिते सति तेन प्रसिद्धेन रक्षेण नर्तनमण्डपेन उत्तरा निराटपुत्री
आद्या येषां तैः कन्याजनैः पार्थान् अङ्गुनात् चिरेण परिशीलितं अभ्यस्तं
नाट्यं अमिविद्वम्बयता सर्वतः अनुकुर्वतेत्युत्प्रेक्षा । चलन्ती पताका यस्मिन्
तथा समकम्पि कम्पितम् । कम्पतेर्भावे लुङ् ॥ ७३ ॥

तदन्विति । तदनु तत्र मण्डपे नर्तनशालायाः पिण्डतया पिण्डाकारेण
कृतं नीमेन पटितं दस्योः शत्रोः तस्य कीचकस्य चरसं मांसं विलोक्य प्रहर्षवत्या
संतोषवत्या पार्पत्या श्लेषाया तरसा वेगेन श्लाघापूर्वं यथा तथा आघ्रातो चुम्बितौ
मुजौ यस्य सः । तयोरैव तदमीष्टदायकत्वादिति भावः । कुरुव्याघ्रः कौरवश्रेष्ठः
भीमः निर्गत्य नर्तनमण्डपाद्दहिरागत्य पुरेव यथापुरं कीचकवयात्पूर्वमेव अति-
श्रुतं दर्पाद्गुद्विषं मानसं यस्य तद्योक्तः सन् । कीचकवत्साकिं चित्करत्वादिति
भावः । महानसस्य पाकगृहस्य उदरं मध्यं प्रविश्य मुखेन अधिदिश्ये शयि-
तवान् । शीटः कर्तारि लिट् ॥

निपाल्येति । मालिनी शौपथपि तत्र रक्षे शत्रुं कीचकं निपाल्य पातयित्वा ।
नीमेनेति शेषः । भीत्येव । न वस्तुतो भयेनेत्यर्थः । चलः अप्रपाणिः इत्याश्रं
यस्मान्प्रयोद्या सती चक्रन्द हरोद । क्रन्देः कर्तारि लिट् । तत् शौपथीरोदनं

विलोक्य तं भ्रातरमात्तशोका मृत्युद्विपस्येव पिधानपिण्डम् ।
ज्यायानिवामी विदधुः स्थलीं तामस्त्रेण गुल्फद्वयसीं निजेन ॥ ७५ ॥

ततस्ते सोदरविपत्तिनिमित्तमियमेवेति रोपरूपितचेतसो नि-
वेशितशवपिण्डभारस्य मूर्तेर्भीमस्य मुष्टिभिरिव नारिकेलफलै-
परुध्यमानपार्श्वस्य चरमविमानस्य स्तम्भदारुणि सदानिता कौन्ते-
यसीमन्तिनीं तिमिरमुदिरसौदामिनीभिः करदीपिकाभिर्दीयमान-
चङ्गमावकाशेन पथा पितृवनमुपनीय स्वकीयविवेकसंपत्त्या सह
महत्या चित्यामत्याधुः ॥ ✓

निशम्य किमत्याहित किमत्याहितमिति त्रुवाणा सन्त तस्य सर्वेऽप्यवरजा
अनुजा समेषु समागतवन्त ॥ ७४ ॥

विलोपयेति । अमी कीचकानुजा मृत्योरेव द्विपस्य गजस्य पिधान
पिण्ड तृणच्छककवलमिव स्थितमिति रूपकोजीवितोत्प्रेक्षा । त भ्रातरं कीचक
विलोक्य आत्तशोका सन्त ज्यायान् ज्येष्ठ कीचक इव ता स्थलीं रत्नप्रदेव
निजेन अस्त्रेण बाष्पेण शोणितेन च गुल्फद्वयसीं गुल्फप्रमाणा विदधुः । तत्रमा
णवाष्पजला चकुरित्यर्थः । 'प्रमाणे द्वयसज्जद्वयमात्रच' इति द्वयसपि
'टिङ्गाणञ्-' इत्यादिना ङीप् । अत्र कीचकस्य तदनुजाना च रत्ने गुल्फप्रमाणास
सुपादनेनीपम्यस्य गम्यत्वानुल्ययोगितामेद । बाष्पशोणितयोरस्यशब्दश्लेषमिति
कामेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तयुज्जीवित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥ ७५ ॥

तत इति । तत ते कीचकानुजा सोदरस्य कीचकस्य विपत्ते मरणस्य
निमित्त कारण इय श्रंपद्येव इयुक्तप्रकारेण रोपेण स्थित क्लृपीकृत चेत
येषा तयोका सन्त निवेशित निक्षिप्त शवपिण्ड कीचकमात्रान्धियरेव
भार यस्मिंस्तस्य मूर्ते देहधारिभि भीमस्य मुष्टिभि तत्रप्रहारैरिव स्थिते नारि
केलुपठे उपरुध्यमाना सगता पार्श्वोत्थत्वार यस्य तस्य चरमविमानस्य शव
स्य स्तम्भदारुणि सदानिता बद्धा कौन्तेयसीमन्तिनीं श्रौपदीं तिमिरस्यैव मुदिरस्य
मोक्षस्य सवन्धिनीभि सौदामिनीभि तद्विद्धि करदीपिकाभि दीयमान चङ्गमस्य
गमनस्य आवकाश यस्मिन् सेन पथा मार्गेण पितृवन इमशानम् । 'इमशान
स्यात्पितृवनम्' इत्यमरः । उपनीय प्रापय्य स्वकीयया विवेकसंपत्त्या सह महत्या
चित्या चित्तार्था अत्याधु पातयामासुः । 'धनजीमूतमुदिरजलमुग्धमयोत्तम',
'तद्विद्वि सौदामिनी विद्युत्' इति च मेघविद्युत्पर्यायेष्वमरः । अत्र प्रापदीविवेकसं-
पदो स्वागमियायां साहित्यवर्णनात्सहोक्तिरलंकारः ॥

१. 'भरत' इति पाठः . २. 'नीममुष्टिभि' इति पाठः . ३. 'उपरुध्यमानस्य'
इति पाठः . ४. 'महत्या' इति नास्ति क्वचित्

तावदेवा चकितचकितं 'हा नाथ हा नाथ, जगत्प्राणभूत, वि-
पत्समयबन्धो, संप्रति कान्तां रसवतीं परिगृह्य मुग्धामिमां कथं न
गणयसि' इत्युच्चैररोदीत् ॥

तत्रास्या रुदितस्वनैरथ जवादाकारितो मारुतिः

संक्थ्योर्वायुबलादलातमहसामीपलभेर्मीलनैः ।

ध्वान्ते गारुडभित्तिभङ्गिपिशुनेऽप्योद्यं द्विषां धावितुं

ज्येष्ठस्याध्वनि दिव्यदृष्टिमकरोद्दोर्दपसिद्धाजनैः ॥ ७६ ॥^१

तावदिति । तावत् सद्य एव चकितचकितं अतिमीता एषा द्रौपदी ।
हा हेत्यतिखेदे । हे नाथ लोकरसक, जगतः प्राणभूत जीवितरूप, विपत्समये
बन्धो, क्रमेण हे प्रिय, जगत्प्राणाद्वायोः भवतीति वायुपुत्र । 'जगत्प्राणसमीरणाः'
इति वायुपर्यायेष्वमरः । विपदः जरसन्धवकृतायाः समये बन्धो इति च । त्वं
संप्रति रसवतीं अनुरागिणीं कान्तां प्रियां मापारमागौरीरूपाम् । अन्यत्र कान्तां
रुच्यां रसवतीं मधुरादिपद्मसधारिणीं पाकक्रियामिति च परिगृह्य परिरथ्य स्त्रीरूप
च मुग्धां नबोधां मूर्च्छितां च इमां मां कथं न गणयसि नाद्रियसे इत्युक्तप्रकारं
उच्चैः तारं अरोदीत् रुरोद् । रुदेः कर्तरि लुट् । अत्र प्रस्तुतजगदीश्वरप्रार्थनया
प्रस्तुतमीमप्रार्थनाद्योतनात्प्रस्तुताङ्कुरालंकारः । 'प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य योतने प्रस्तु-
ताङ्कुरः' इति लक्षणात् ॥

तत्रेति । अथ तत्र चितायां अस्या द्रौपद्याः रुदितस्वनैः रोदनध्वनिभिः
जवात् आकारितः आहूतः मारुतिः भीमः संक्थ्योः (सक्थ्योः ?) ऊर्वाः सं-
न्धिनः वायोः गतिवैगजनितस्य बलान् ईपद्भैः अत्यल्पं प्राप्यैः । दुर्लभैरिति
यावत् । अलातस्य हस्तधृताद्गारुडादस्य महसां तेजसां मीलनैः शान्तिभिः उप-
लक्षितः । ऊरुवैगजनितवायुबलजाज्वल्यमानालाततेजोविशिष्टः सन्निति यावत् ।
द्विषां उपकीचकानां ओद्यं गणं गहडभित्तेः मरुतकुञ्जस्य भङ्गिः रीतिः
तस्याः पिशुने सूचके । तद्ददतिनिविष्टे इयामे चेल्यर्थः । ध्वान्ते अन्धकारेऽपि
ज्येष्ठस्य कीचकस्य अध्वनि मरणरूपे धावितुं वेगाद्गन्तुं दोर्दपैः बाहुबलं
सिद्धाजनैः दिव्ये भरतिहृते दृष्टी लोचने यस्याः तपोजं अकरोत् । कीचकमिव
तर्वास्वदनुगानपि अवधीदित्यर्थः । रूपकोपमासृष्टिः । अत्र 'संक्थ्योर्वायुबला-
दलातमहसा सञ्जतानुगणम्' इति पाठः वायुबलात् अनुक्षणं प्रतिक्षणं सञ्ज-
कता प्रण्वलता अलातमहसा उपलक्षित इति पूर्वस्मादनतिरिक्तार्थकः सुगमः ।
यथाश्रुतपाठस्तु बहुषु मूलपुस्तकेषु दृष्टत्वात् द्विष्टलक्षणेपदुदत्त्वेऽपि व्याख्यात इति
ध्येयम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७६ ॥

१. 'उच्चकैः' इति पाठः. २. 'सक्थ्योर्वायुबलादलातमहसामीपलभेर्मीलनैः'
इति पाठः.

निपातितान्स्वेन निरीक्ष्य तत्र

सूतान्स वीरः सुमनायते स्म ।

उत्पातमुद्रां श्रुवता स्वपित्रा

तालानिवारण्यतले विरुग्णान् ॥ ७७ ॥

गन्धर्वभीरुषु जनेष्वितरेषु तत्र

विष्वक्पलायनपरेषु विमुक्तवन्वा ।

कृष्णा च कीचकरिपुश्च कृतप्रशंसा-

वन्योन्ममभ्यगमतां नगरं पुनस्तौ ॥ ७८ ॥

ततः क्षणादेव संध्यारुणिमकरम्बितेनाम्बरमणिविम्बेन परिचु-
म्ब्यमाने शम्पायुधहरिदङ्गणे परितो रुधिरवीचीमुचा पिशितपिण्डेन
कृतानुपङ्गं रङ्गं विडम्बयति सति शुचा निरस्तमौलिभिर्निर्गलितवा-
ग्भिर्निष्पन्दतनुभिर्निखिलैरपि पौरैर्नृपतिनिलयद्वारं^१ निविडितमभूत् ।

निपातितानिति । स वीरः मीमः स्वेन आत्मना तत्र इमशाने निपाति-
तान् अतएव उत्पातस्य दुर्निमित्तस्य मुद्रां चिह्नं श्रुवता सूचयता स्वपित्रा वायुना
अरण्यतले विरुग्णान् उत्पाद्य पातितान् तालान् तालवृक्षानिव स्थितान् सूतान्
उपकीचकान् निरीक्ष्य सुमनायते स्म । संतुष्टचित्तोऽभूदित्यर्थः । शत्रुशेषनिःशे-
षीकरणादिति भावः । अत्र निपातितोपकीचकावलोकनस्य विशेषणगत्या संतुष्ट-
चित्तवहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं तालानिवेत्युत्प्रेक्षया संसृष्टम् ॥ ७७ ॥

गन्धर्वेति । तत्र इमशाने गन्धर्वात् भीमात् मीरुषु अत एव इतरेषु जनेषु
विष्वक् अभितः पलायनपरेषु सखु विमुक्तः मीमेन मोचितः बन्धः उपकीचक-
कृतः यस्याः सा कृष्णा द्रौपदी कीचकरिपुः भीमश्च तौ द्वावन्योन्मं कृता प्रशंसा
स्तुतिः भवानेव वीरः भवत्येव वीरपत्नीत्यादिः याभ्यां तमोक्तौ सन्तौ पुन-
नगरं विराटपुरं प्रति अभ्यगमतां आगतवन्तौ । गमेरभिपूर्वात्कर्त्तरि लुङ् । अत्र
गन्धर्वमयस्य विशेषणगत्या जनानां पलायनहेतुत्वात् काव्यलिङ्गमेदः ॥ ७८ ॥

तत इति । ततः द्रौपदीनीमयोः पुरप्रवेशानन्तरं क्षणादेव संध्यायाः
प्रातःकालिकायाः संबन्धना अरुणिस्रा अरुणकान्त्या करम्बितेन व्यतिेन
अम्बरमणेः सूर्यस्य विम्बेन परिचुम्ब्यमाने संयुज्यमाने अतएव शम्पायुषस्य
इन्द्रस्य हरिदङ्गणे दिक्प्रदेशे परितो रुधिरस्य वीचीमुचतीति तन्मुचा पिशित-
पिण्डेन कीचकमांससमुद्देन कृतः अनुपङ्गः संबन्धः यस्मिस्तथोक्तं रङ्गं नर्वन-

१. 'दधता' इति पाठः. २. 'वहनिव' इति पाठः. ३. 'वीची' इति नास्ति यच्चि-
४. 'सति' इति नास्ति कश्चिद्. ५. 'निगमित' इति पाठः. ६. 'निविडम्' इति पाठः.

वध्वस्तदा मण्डलजो निविष्टा रुन्धद्विराशा रुदुर्विलापैः ।
महत्सु दुःखेषु विजृम्भितेषु मालिन्युपालम्भनमस्पृशद्भिः ॥ ७९ ॥
तस्मिन्दिने संनिधिमागता सा कृष्णा दृशं केकयराजपुत्र्याः ।
मपीशलाकार्पणया विनापि मन्देतरामश्रुकणैरकार्पात् ॥ ८० ॥

तावद्युधिष्ठिरमुखा अपि चातजात-

व्याधृतकी वक्ककुलाकुलकोटिभागम् ।

निर्यत्प्रियानयनवारिहारीपरीतं

संकेतशैलमधिरुह्य निशश्वसुन्ते ॥ ८१ ॥

मण्डपं विहम्बयति अनुदुर्वति सति शुचा दुःखेन निरस्तः मौलिः सृष्णीपादि
शिरोमूषणं यैस्तैः निर्गलिताः लक्षाः वाचः यैस्तैः वाचंयमैः निष्यन्दा निश्चला
तनुयैषां तैः निखिलैरपि पौरैः नृपतेः विराटस्य निलयस्य गृहस्य द्वारं निविष्टितं
सान्द्रितं अभूत् । पौरः सर्वे नृपमाश्रासयितुमाजगमुनिलयः ॥

वध्व इति । तदा वध्वः पौरद्वयः मण्डलजः वलयाकारेण निविष्टाः सस्यः
महत्सु दुर्मरेषु दुःखेषु विजृम्भितेषु सत्स्यपि मालिन्याः द्रौपद्याः उपालम्भनं
निन्दां अस्पृशद्भिः । गन्धर्वमयादिति भावः । आशाः रुन्धद्विः दिगन्तव्यापिमिः
विलापैः परिदेवनैः उपलक्षिताः रुदुः । अत्रोपालम्भनहेतोः कीचकवधस्य स-
त्त्वेऽपि तदनुदयवर्णनाद्विशेषोक्तिः ॥ ७९ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्दिने कीचकवधदिवसे संनिधिं प्रत्यागता सा कीचक-
घातयितृत्वेन प्रसिद्धा कृष्णा केकयराजपुत्र्याः सुद्रेष्णायाः दृशं नेत्रं मपीशला-
कायाः अञ्जनकाष्ठस्य अर्पणया विनापि विन्यसनं विनैव अश्रुकणैः चाण्विन्दुमिः
मन्देतरां अनलाम् । तत्पूर्णांमिति यावत् । अकार्पात् चक्रे । इयमेव मङ्गानूर्णां
मृत्युरिति तथा वाष्पायितमेत्यर्थः । अत्र अश्रुकारणं अञ्जनशलाकाविन्यसनं
विनापि तदुदयवर्णनाद्विभावनालंकारः ॥ ८० ॥

तावदिति । तावत् तावता कालेन युधिष्ठिरो मुखं आदिर्येषां ते पाण्डवा
अपि चातजातेन भीमिनेव वायुसमूहेन व्याधृतानां निहतानां कम्पितानां च कीच-
कानां सतजानामेव वेणुविशेषाणामिति पूर्ववच्छ्लुष्टरूपकम् । कुलेन रुन्देन आकुलः
संजुक्तः कोटिभागः अग्रदेशः यस्य तं निर्यन्त्या प्रियानयनवारिणा द्रौपदीवाप्येणैव
अर्यां प्रसवणेन परीतं व्याप्तं संकेतं अज्ञातवाससंबतसरसपयमेव शैलं अधिरुह्य
प्रतिज्ञां निस्वीर्यं निशश्वसुः निश्चितवन्तः । कृच्छ्रादुत्तीर्णां विथ्रम्य शीघ्रं निश्च-
सन्तीति प्रसिद्धम् । समन्त्रंवल्लुषावयवरूपकम् । यत्तु 'संकेते नृत्तमण्डपे' इति
शुसिद्धः, तदबोधात् विशेषणद्वयासांगत्यापत्तेः ॥ ८१ ॥

तदनु विदितवार्तो धार्तराष्ट्रधरेभ्यः

शुभगुणचरितेभ्यः सूतजानां शतस्य ।

वसतिमरिजनानां मत्स्यभूपालपुर्यां

हृदयमुकुरलप्रैर्हेतुभिर्निश्चिकाय ॥ ८२ ॥

अन्येद्युरङ्गेश्वरसौधलाभ्यामास्थाय गोष्ठीमधिपः कुरूणाम् ।

भीष्माग्रगान्वन्धुजनान्विलोक्य गम्भीरमेवं गिरमाद्यभाषे ॥ ८३ ॥

भो भोः, विदितं किं भवतामिदम् । संप्रति मात्स्यपुरे कामपि कामिनीं कामयमानः कीचकोऽपि^१ निशि तस्याः पतिभिरदृश्यैः पञ्चभिर्गन्धर्वैरनुरहसि स्वसंख्यापर्दाभिधेयमनीयत । तस्यै पुनरपि

तदन्विति । तदनु पाण्डवानामज्ञातवासप्रतिज्ञानिस्वरणानन्तरं धार्तराष्ट्रः दुर्योधनः शुभानि गुणाः गूढसंचरणेक्षितज्ञानादयः चरितानि यथार्थवक्तृत्वादीनि च येषां तेभ्यः चरेभ्यः चारेभ्यः सूतजानां शतस्य संबन्धिनी विदिता ज्ञाता वार्ता वधवृत्तान्तः येन तथोक्तः सन् हृदयं मन एव मुकुरं दर्पणं तस्मिन् लक्ष्मिः संक्रान्तैः । निश्चितैरिति यावत् । हेतुभिः वक्ष्यमाणैः कीचककामनीयसौन्दर्य-तन्मरणादिभिः मत्स्यभूपालपुर्यां विराटनगर्यां अरिजनानां पाण्डवानां वसतिं निवासं निश्चिकाय निश्चितवान् । चिनोतेः कर्तरि लिट् । 'विभाषा चे.' इत्यभ्यासात्परस्य कुलम् । अत्र शुभगुणचरितेभ्य इति विशेषणस्य तात्कालिकतदु-क्तीनां यायाध्याभिप्रायगर्भत्वात्परिकरस्य हेतुभिः पाण्डवस्थित्यनुमानस्य च द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥ ८२ ॥

अन्येद्युरिति । अन्येषुः परस्मिन् दिने कुरूणामधिपः दुर्योधनः अङ्गेश्वर-सौवलाभ्यां कर्णशकुनिभ्यां सह गोष्ठीं आस्थानीं आस्थाय प्राप्य भीष्मः अग्रग-आदिमः येषां तान् बन्धुजनान् विलोक्य एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण गिरं वाक्यं गम्भीरं उच्यैः आद्यभाषे उक्तवान् । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ८३ ॥

भो भो इति । भो भो हे बन्धुजनाः । 'अथ संबोधनार्थकाः । स्युः प्याद् पाठश्च हे हे भोः' इत्यमरः । इदं वक्ष्यमाणं पाण्डववृत्तान्तं भवतां विदितं सुप्तानिः ज्ञातं किमिति परिप्रश्ने । संप्रति मात्स्यपुरे कीचकः विराटस्थालः कामपि अज्ञा-तनामगोत्रां कामिनीं कामयमानः सन् अदृश्यैः दुर्ज्ञेयैः तस्याः कीचककामित-कामिन्याः पतिभिः पञ्चभिः गन्धर्वैः निशि रात्रौ अनुरहसि एकान्ते स्वसंख्यायाः पञ्चत्वस्य पदं वाचकं पञ्चत्वशब्दः तस्य अभिप्रेयं वाच्यम् । मरणमिति यावत् । अनीयत प्रापितः । नयतेः कर्मणि लट् । पुनरपि । हृतेऽपि कीचक इत्यर्थः । तस्यै कामिन्यै हृद्यन्तः स्थितिपातनरूपं शोहं कुर्वन्तः तस्य कीचकस्य अनुज्ञा अपि तथैव । तत्पतिभिः पञ्चतामनीयन्तेत्यर्थः । इति उक्तप्रकारा इव

१. 'सौवलाभ्याम्' इति पाठः. २. 'भीष्मादिमान्' इति पाठः. ३. 'अपीदय' इति पाठः. ४. 'संप्रति रात्रु' इति पाठः. ५. 'अपि' इति नास्ति इति. ६. 'अभि-प्रेयताम्' इति च पाठः.

द्रुहन्तस्तदनुजा अपि तथैवेति काचिदिय किंवदन्ती कर्णात्कर्णमधि-
रोहति । एवं चेदसद्यं सा चतुष्पथमण्डपस्तम्भसालभस्त्रिकेव
सर्वजनकरपरामर्शमाजनं पाञ्चालदुहिता । तस्याः पतिविदम्बका
इति प्रवादमाजस्तेऽपि पुनरुवातवासिनः परेतपतिपवमानपाकशास-
नाश्विनां पारस्त्रैण्याः । तेष्वपि द्वितीयेनैव बाहुबलशालिना बभूवुहां
निहन्ना भवितव्यम् । अहो सर्वत्र विशुद्धलममीषा दौःशील्यम् ॥

तथाहि ।

देशे जरासंघमुखैर्व्यरुन्धन्वनेऽपि किर्भारहिडिन्वमुख्यैः ।

गूढे निवासोऽपि च सूतपुत्रैः क नु स्थितास्ते कलहं विनान्यैः ॥ ८४ ॥

काचिन् एका किंवदन्ती जनवाद कर्णात् एकस्य श्रोत्रात् कर्णं अन्यस्य श्रोत्रं
अधिरोहति प्राप्नोति । एव चेत् । उक्तं नान्त म्यादरीलथं । सा कीचकदा-
मितकामिनी चतुष्पथे चतुर्भागमिलनश्रेयो यो मण्डप तस्य स्तम्भे सालभस्त्रिका
दृष्टिमपुत्रिकेव सर्वेषा जनाना करेण परामर्शनस्य सद्यस्य मन्त्रेण पात्र
पाञ्चालदुहिता शैपरी भवति असद्यस्यम् । तस्या कान्तिन्या पतिविदम्बका
मर्दार इति प्रवादमाज ते पुन गन्धर्वान् अन्त वास एषामन्तीति अन्त-
वान्निन परतपते यमस्य पवमानस्य वायो पाकशासनस इन्द्रस्य अग्निने
आग्निनेययोश्च पशाना परश्विना इन्द्रा मध्याश्च पुना पारस्त्रैया बुधेष्टि-
नीमातुननकुलसहदेवा । कन्ध्यादिच हृदि नयाम । अनुशतिकदित्तुम-
यनदृष्टि । भवति असद्यस्यम् । तेष्वपि बाहुबलशालिना द्वितीयेन मीनेनैव
वर्षे दृष्टान्तात्ति हृदा कीचकाना निहन्ना भारकेण भवितव्य असद्यस्यम् । अ-
नाना पाण्डवाना दौ शैल्य दृन्वभाव सर्वत्र स्वदेशे परदेशे च विशुद्ध नि-
प्रतिबन्धकम् । अहो इत्याद्यर्थे ॥

तथाहीति । तथाही सुतरेणान्वन ॥

देश इति । ते पाण्डवा देशे स्तम्भने स्थिता सन्त जरासंघ मुख
आद येषां तै राजनि सह व्यरुन्धन् विशेष चक्रु । स्थे कर्तार लङ् । वने
स्थितं सन्तोऽपि किर्भारहिडिन्वमुख्यै सह व्यरुन्धन् । किंवदुना गूढ निवासो
अन्तवासोऽपि च स्थिता सन्त सूतपुत्रैः कीचकै सह व्यरुन्धन् । अत अन्यै
नह कलह विना क नु कुत्र वा स्थिता । न कुत्रापीरर्थ । अत्र सर्वत्र कलह-
सद्भाव प्रति वाक्यार्थनयस्य हेतुत्वादनैकवाक्यायहेतुक काव्यत्विहम् ॥ ८४ ॥

१. 'मन्त्रिका' इति पाठ . २ 'सर्वद्वेषानघ' इति पाठ ३ 'मुना' इति
पाठ . ४ 'तेऽपि पुनरुवातवासिनः परेतपतिपवमानपाकशासनाश्विना पारस्त्रैया
स्तस्या पतिविदम्बका' इति पाठ . ५. 'वड' इति नान्ति इति.

अत्रैव स्थित्वा वेपान्तरकञ्चकैः पञ्चमिरकिंवनरेतैर्वञ्चितः सलु
वृद्धो विराट इत्यभिधाय सुयोधनो राधेयेन सह कृतहस्ततालो
वल्गद्भुजशिखरमुच्चैर्जहास ॥

ततः ।

संक्षोभे नगरस्य मत्स्यनृपतेर्योद्धुं स्वयं निर्गता-

न्दष्टा तानवकीर्णिनो वितनुमो गच्छाद्युना त्वं पुरः ।

इत्युक्त. कुरुभूमुजा सदसि गा हर्तुं त्रिगर्तेश्वर-

सस्यैवाप पुरीं दिनावधिरिवार्यम्णः प्रतीचीं दिशम् ॥ ८५ ॥

तत्र कचिदरुणतया निमग्नजमदग्निकुमारोष्णनिश्वासवेगविलु-
लितैर्विचित्रवीचीप्रपञ्चमिव स्थमन्तपञ्चकम्, कचिन्नीलतया मद्-

अत्रेति । वेपान्तर अन्यो वेप सन्यासादि कञ्चुक आच्छादक येषां तै
अतएव पञ्चमि एतै अकिञ्चनै दरिद्रै पाण्डवै । अत्र अस्मिन्नेव मत्स्यनगरे
स्थित्वा वृद्ध । मन्दप्रज्ञ इति यावत् । अत एव वञ्चित । खल्विति वाक्याल
कारे । इत्यभिधाय एवमुक्त्वा सुयोधन राधेयेन कर्णेन सह कृतहस्तताल
सन् वल्गती उन्नमती मुजयो शिखरे अग्रभागौ यस्मिन्स्तथा उच्चै तारं जहास
इतिवचान् । अत्र वृद्धभावस्य विशेषणगत्या बचनहेतुत्वात्काव्यलिङ्गमेद ॥

तत इति । तत इत्युत्तरेणान्वय ॥

संक्षोभ इति । तत पाण्डवा विराटपुरे गूढ वसन्तीति हेतो मत्स्यनृपते
नगरस्य विराटपुरस्य संक्षोभे सति । अस्मामिरिति श्लेष । स्वय योद्धु निर्गतान् ।
महतां आश्रयरक्षारतश्त्रलादिति भाव । तान् पाण्डवान् दष्टा अवकीर्णिन
भग्नाज्ञातवासत्रतान् । 'अवकीर्णां क्षतप्रत' इत्यमर । वितनुम कुर्म । किञ्च अ
धुना हे मुशमन्, त्वं पुरं पूर्वं गच्छ । गवाहृरणायेति भाव । इति उक्तप्रकार
कुरुभूमुजा सुयोधनेन सदसि सभाया उक्त त्रिगर्तो नाम देशविशेष तस्येश्वर
मुशर्मा तस्य विराटस्य गा धेनुः हर्तुं तस्यैव पुरीं विराटपुरं अर्यम्ण सूर्यस्य सबन्धी
दिनावधि । सायंकालिकगतिरित्यर्थ । प्रतीचीं दिशमिव आप प्राप्तवान् । मुशर्मा
तत्पुरं सूर्यं अन्नं च अवापेलर्ष । आप्नोते कर्तारि लिट् । अत्र मुशर्मदिनावभ्यो
प्राप्त्या सादृश्यगम्यत्वाच्चुल्ययोगितामेद । शार्दूलविश्रीठितवृत्तम् ॥ ८५ ॥

तत्रेति । तत्र सायकाले षष्ठित् एतन्न अरुणतया अरुणवर्णत्वेन निम
ग्नस्य जमदग्निकुमारस्य परपुराणस्य उष्णानाम् । क्षत्रियेषु क्षीपादिति भाव ।
निश्वासानां धेगेन रिडुडिता प्रवृद्धा विचित्रा वीचीप्रपञ्च तद्वत्परम्परा

१ 'पञ्चमि' इति नास्ति कश्चित्, २ 'तत्र दक्षिण पुरं व्यप्रतरस्येन्येन वाक्य
मानं कश्चित्' इति पाठ ३ 'विचित्र' इति नास्ति कश्चित् ४. 'शमन्त', 'स्थम
न्त' इति च पाठ .

कण्डूलवेतण्डशुण्डाविधूनितविटपमालमिव तमालकाननम्, क्वचिद्ध-
वलतया मन्दरगिरिभैथनविशोभितफेनकूटमिव क्षीरोदमध्यम्, उन्न-
मितलाङ्गलम् उद्गमितहुंकारम्, उल्ललितधूलीकम्, उद्दामघण्टारवं
गोधनं दक्षिणेन पुरं व्यग्रतरसैन्येन तेन काल्यमानं निशम्य सेनाकु-
म्भिकुलगम्भीरवृंहितारम्भैर्मन्दिराप्रसिंहप्रतिच्छन्दवृन्दमुखकन्दर-
मौननियमं विभिन्दन्, अनुकूलपवमानपुरोनाटितपटैर्वैरिभट्टजीवि-
ताहरणाय वैवस्वतमिवाह्वयद्भिः केतुदण्डैः परिमोटितगगनतटिनी-
तटविटपिवाटो विराटोऽपि रणप्रयाणारम्भमाटीकत् ॥

संख्याय यानेषु समारुरुक्षाकेलिस्पृशां कीचकवान्धवानाम् ।
अश्वप्रसङ्गेऽप्यभिधीयमानो गन्धर्वशब्दो गरलायते स्म ॥ ८६ ॥

यस्मिंस्तयोक्तं स्यमन्तपञ्चकं कुरुक्षेत्रे परशुरामनिहतक्षत्रियरुधिरमयहृदपञ्चक-
मिव स्थितम्, क्वचित् नीलतया मदेन कण्डूलानां दर्पवतां वेतण्डानां गजानां
शुण्डामिः विधूनिताः कम्पिताः विटपमालाः शाखापङ्क्तयः यस्मिंस्तयोक्तं तमा-
लकाननं तापिञ्जवनमिव स्थितम्, क्वचित् धवलतया मन्दरेण गिरिणा मथनात्
विशोभितानि उत्थापितानि केनानां कूटानि राशयः यस्मिंस्तयोक्तं क्षीरोदस्य
दुग्धाब्धेः मध्यमिव स्थितम्, उन्नमितानि लाङ्गलानि येन तत्, उद्गमिता उत्पा-
दिताः हुंकाराः येन तत्, उल्ललिताः उरिक्षप्ताः धूलयः येन तत्कम् । उद्दामाः ताराः
घण्टानां प्रवेयकाणां रवाः यस्मिंस्तत्, गा एव धनं दक्षिणेन पुरं पुरस्य दक्षिण-
भागे व्यग्रतरं ग्रहणे अतिप्रवणं सैन्यं यस्य तेन मुशर्मणा त्रिगर्तेश्वरेण काल्यमानं
नोद्यमानं निशम्य श्रुत्वा सेनायां कुम्भिकुलस्य गजवृन्दस्य गम्भीरवृंहितानां
गर्जितानां आरम्भैः उपक्रमैः मन्दिराभेषु सौधशिखरेषु सिंहप्रतिच्छन्दानां
कृत्रिमसिंहानां वृन्दस्य मुखानि कन्दराणीव तेषां मौननियमं विभिन्दन् ।
प्रतिध्वनयन्नित्यर्थः । अनुकूलैः पवमानैः वायुमिः पुरः अग्रे नाटिताः पटाः
येषु तैः अतएव वैरिभट्टानां शत्रुयोधानां जीवितस्य आहरणाय आहर्तुमिति 'जु-
मर्थाय भाववचनात्' इति चतुर्थी । वैवस्वतं यमं आह्वयद्भिरेव स्थितैः केतु-
दण्डैः ध्वजैः परिमोटितः छिन्नः गगनतटिन्याः आकाशगङ्गायाः राटयोः विटपिनां
वृक्षाणां वाटः समूहः येन तयोक्तः विराटोऽपि रणप्रयाणस्य आरम्भं संनाहं
आटीकत् आचरितवान् । उत्प्रेक्षातिशयोक्तयोः संसृष्टिः ॥

संख्यायेति । संख्याय युद्धं कर्तुमिति 'क्रियार्थे-' इत्यादिना चतुर्थी । या-
नेषु वाहनेषु गजादिषु समारोद्धुमिच्छा समारुरुक्षा सैव केलिः कीडा तां स्पृशा-

१. 'सालवनम्' इति पाठः. २. 'मन्थनपरिक्षोभितः' इति पाठः. ३. 'उल्लसित'
इति पाठः. ४. 'दक्षिणेन पुर व्यग्रतरसैन्येन तेन काल्यमान' इति नास्ति क्वचित्.
५. 'सैन्यपरिवर्तेन' इति पाठः. ६. 'जीवितहरणाय' इति पाठः. ७. 'केतनदण्डैः'
इति पाठः. ८. 'आरभटीम्' इति पाठः. ९. 'अटीकत्' इति पाठः.

सभ्यैश्च सूदैश्च तुरङ्गिभिश्च गोपैश्च विज्ञापितवीर्यभूम्नः ।

दन्तानिवेन्द्रद्विरदः स पार्थान्वीरैः पुरोधाय रुरोध शत्रुम् ॥ ८७ ॥

तृणकल्पमपि त्रिगर्तभूपं तमुपेक्ष्यैव तदा गवां कुलानि ।

सहदेवविलोकमात्रहर्पात्सहसा मात्स्यचमूसमीपमापुः ॥ ८८ ॥

मौर्वीकुशाङ्कितकरावथ चद्रपङ्की

मैत्स्यत्रिगर्तवसुधाधिपयोरनीकौ ।

आध्मातशङ्खनिन्दप्रवणप्रणाद-

मायोधनाध्ययनमद्भुतमारभेताम् ॥ ८९ ॥

न्तीति तथोक्तानां क्रीचकबान्धवानां सूतात्मजसंबन्धिनां वीराणां अश्वानां प्रसङ्गे आरोहणप्रस्तावेऽपि । किमुत मालिनीप्रस्ताव इत्यपिशब्दार्थः । अभिधीयमानः गन्धर्व इति शब्दः अश्वस्यापि वाचकं पदं गरलायते स्म । कालकूटतुल्योऽभूदित्यर्थः । क्यञ्चन्ताकर्तारि स्मयोगे लट् । 'वाजिवाहार्वागन्धर्व-' इत्यश्वपर्यायेषु प्रसिद्धोऽपि हृदयशल्यायमानान्मालिनीपतीनेव सत्वरमुपस्थापयन् शब्दः तेषां गरलप्रायोऽभूदित्यभिप्रायः । उपमार्थापत्त्योः संसृष्टिः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ८६ ॥

सभ्यैरिति । स वीरः विराटः सभ्यैः सभायां साधुभिश्च सूदैः पाचकैश्च तुरङ्गिभिः अश्वारोहैश्च गोपैः गोपालैश्च विज्ञापितः क्रमेण निवेदितः वीर्यभूमा शौर्यातिशयः येषां तान् । तेषामेव प्रत्येकं तैरासंबत्सरं परिचितत्वादिति भावः । पार्थान् युधिष्ठिरमीमनद्रुलसहदेवान् इन्द्रद्विरदः ऐरावतः दन्तान् चतुर इव पुरोधाय अग्रे कृत्वा शत्रुं सुसर्माणं रुरोध रुद्रवान् ॥ ८७ ॥

तृणेति । तदा सुसर्माणो निरोधसमये गवां कुलानि सहदेवस्य स्वपालकस्य विलोकमात्रेण दर्शनेनैव यो हर्षः तस्माद्धेतोः तृणकल्पं स्वप्रासतृणतुल्यमपि तं त्रिगर्तभूपं सुसर्माणं तृणकल्पमपि तृणप्रायं यथा तथैव । अपिरत्रैवकारार्थः । उपेक्ष्य अनादल्यैव सहसा एत्वरं मात्स्यस्य विराटस्य चम्बाः ऐनायाः समीपं आपुः । स्वजीवनादपि स्वपालके प्रेमौत्कट्यादिति भावः । औपच्छन्दतिकृतम् ॥ ८८ ॥

मौर्वीति । अथ मौर्व्यैः सिञ्चिन्य एष कुशाः तैः अङ्कितः मृगुक्तः कः ययोक्तौ । पद्मा पद्मिः पद्मिणोऽयस्थानं यन्म्यां तौ । मात्स्यवसुधाधियः विराटः, त्रिगर्तवसुधाधियः सुसर्मा, तयोः अनीकौ सैन्ये । आध्मातानां सुरावायुपूरितानां सहाणां निन्दः ध्वनिरेव प्रणवप्रणादः आकारोच्चारणं यस्मिन्त्वयोक्तं आयोर्ध्वं युद्धमेव धाप्ययनं वेदपाठं अद्भुतं यथा तथा आरभेता आरब्धवन्ता । रमतेः कर्तरि लट् । 'प्रणवप्रधानं' इति पाठे तादृशप्रणवः प्रधानं प्रथमपठनीयं यस्मिन् स्वपना तथेति क्रियाविशेषणं समस्तशत्रुवर्ति सावयवरूपकम् ॥ ८९ ॥

१. 'पौरुष' इति पाठः. २. 'धरः' इति पाठः. ३. 'मात्स्य' इति पाठः.
४. 'प्रधान' इति पाठः.

मत्स्येन्द्रमन्दिरमहानसमक्ष्यवृन्द-

स्वच्छन्दभक्षणरहस्यवदावदेन ।

इवेलारवेण चललस्य तदा रिपूणां

चित्तं न केवलमकम्पि दिशो दशापि ॥ ९० ॥

उदये समरस्य सैनिकानामुभयेपामसिधेनवो बबल्युः ।

निजनामपदापरार्थवाच्यं निखिलं ग्राहयितुं च रक्षितुं च ॥ ९१ ॥

तावदम्बरपथाद्भिगन्तुस्त्रामनीकघरणीं शमनस्य ।

कासरादहरधीशतुरंगः कांदिशीक इव दूरमयासीत् ॥ ९२ ॥

मत्स्येन्द्रेति । मत्स्येन्द्रस्य निराटस्य मन्दिरे यन्महानतं पादस्थानं दलित्त्वं मङ्गलाणां पदविधानां वृन्दस्य स्वच्छन्दं यथेच्छं यथा तथा मङ्गलस्य रहस्यं मर्मं । तज्जलितान्तःसार इति भावत् । तस्य वदावदेन वक्त्रा । तत्र बहूनेन मुक्तं क्यमन्यथासैवं नाद इति तद्भक्षणस्वाच्छन्द्यसूचकेनेति भावत् । एत एवानुनानालंकारः । चललस्य नीनस्य इवेलारवेण सिंहनादेन तदा रिपूणां चित्तं केवलं मन एव नाकम्पि कम्पितम् । किंतु दशापि दिशः अकम्पितम् । कम्पितेः कर्तृनि लुह । अत्र रिपुहृदयानां दशदिशां च कम्पनेनौपम्यस्य गम्यत्तानुल्लस्योगितानेदः पूर्वोक्तानुमानेन संशयः ॥ ९० ॥

उदय इति । उभयेभं मत्स्यत्रैगर्तानां सैनिकानां वीरानाम् । 'सैन्याणां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिका अपि' इत्यमरः । समरस्य युद्धस्य उदये वाक्त्रि-
मांसे ऋति अत्रिधेनवः खज्ञाः । यद्यपि 'दुरिका चासिधेनुका' इति कोशादसिधे-
नुपदस्य खल्ये खदविशेषे प्रसिद्धिः, तथापि युद्धप्रकरणेन सामान्यपरत्नम् ।
यथात्रैव पार्थस्यन्दस्य अर्जुने प्रसिद्धस्य प्रकरणेन युधिष्ठिरादिवरत्नमिति ध्येयम् ।
निजस्य नामपदस्य अत्रिधेनुरिति संज्ञाशब्दस्य संबन्धिनः अपरार्थस्य धेनुरित्यु-
त्तरमागस्य वाच्यं गोदुलं निखिलं निःशेषं यथा तथा ग्राहयितुं त्रैगर्तैरपहारयितुं
रक्षितुं मात्स्यैः पालयितुं चेलर्षयः । बबल्युः चलन्ति स्य । उभयेऽपि खड्गैर्दु-
ष्यन्ते स्मैत्यर्थः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ९१ ॥

अथ दशनिः सूर्यात्मनयं वपंयति—तावदिति । तावत् तदानीमेव
अम्बरपथात् आकाशमार्गात् तां अनीकघरणीं मात्स्यत्रैगर्तैरुदभूमिं अनिगन्तुः
आगच्छतः शमनस्य यमस्य कासरात् वाहनमहिषात् कांदिशीकः भवात्तलान्त
इवेलुप्रेक्षा । अहरधीशस्य सूर्यस्य तुरंगः रथाश्वः दूरं अयाचीत् गतवान् ।
अलंगतः सूर्य इत्यर्थः । नातेः कर्तृनि लुह । अश्वमहिषयोर्नैसर्गिकं वैरमिति
प्रसिद्धम् । स्वागतावृत्तम् ॥ ९२ ॥

पाटलीकृतपयोधरपङ्क्तिः प्रादुरास शनकैरथ संध्या ।

वासरस्य रजनेरपि सीम्नोर्मध्यभागकुरुविन्दशिलेव ॥ ९३ ॥

संध्या बभौ सा समरे भटौघो

विम्बं विभिद्यादिति भीतिभारात् ।

विवस्वता विद्रवता विसृष्टा

नभःस्थले दीप्तिरिवाम्निदेया ॥ ९४ ॥

नभःपयोधेर्लवविदुमश्रीः क्रमेण संध्या ऋशिमानभाप ।

उद्यत्प्रकोपैरुभयैरनीकैर्विभज्य नीतेव विलोचनानि ॥ ९५ ॥

ध्वजिनीजनितं रजोऽन्धकारं त्वरितं वान्धवकौतुकातिरेकात् ।

परिरब्धुभिवान्धकारसंघः परमार्थो रणचत्वरं जगाहे ॥ ९६ ॥

पाटलीकृतेति । अथ सूर्यास्तमयानन्तरं पाटलीकृता श्वेतरचीकृता पयो-
धराणां नेधानां पङ्क्तिः यथा सा संध्या वासरस्य अहः रजनेरपि रात्रेश्च द्वयोः
संबन्धिन्योः सीम्नोः अवधिपरिच्छेदकदेशयोः मध्यभागे कुरुविन्दशिला पद्मरा-
गदपदिवेत्युत्प्रेक्षा । शनकैः क्रमेण प्रादुरास आविर्बभूव ॥ ९३ ॥

संध्येति । सा एवमाविर्भूता संध्या समरे युद्धे भटानां अपरावर्तिनां
ओषः समूहः विम्बं मन्मण्डलं विमिन्यात् विपाटयेत् इत्युक्तप्रकारात् भीति-
भारात् भयातिशयात् विद्रवता पलायमानेन विवस्वता सूर्येण अमये देवा
रात्रिदातव्या अत एव नभःस्थले वाकाशे विसृष्टा निहिता दीप्तिः प्रभवेत्यु-
त्प्रेक्षा । बभौ । भासेः कर्तरि लिट् । अत्र सूर्यप्रभायाः रात्रावभौ प्रविशानमा-
गमसिद्धम् ॥ ९४ ॥

नभ इति । नभसः आकाशस्येव पयोधेः समुद्रस्य नवानां विदुमानां धीः
संप्रदिति परम्परितरूपकम् । संध्या उद्यत्प्रकोपैः अतएव उभयैः अनीकैः मारस-
श्रेणतैरन्यैः विभज्य घमं विभागं कृत्वा विलोचनानि स्वस्वनेत्राणि नीता प्रापि-
सेवेत्युत्प्रेक्षा । क्रमेण ऋशिमानं वृत्तत्वं भाप आगात् । ननाशेत्यर्थः । अत्र लो-
चनानां प्रकोपादारभ्यगुणनिमित्ता संध्याप्राणोरुत्प्रेक्षा पूर्वोक्तरूपकेण संवृष्टिः ॥ ९५ ॥

ध्वजिनीति । ध्वजिनीभ्यां सेनाभ्यां उभाभ्यां जनितं करितुरपररथपति-
पदपटनोरथं रज एतान्धकारं श्वान्तं वान्धवेन राजाल्यवृत्तेन यः कौतुकातिरेकः
दृषांतिशयः तस्मादेतोः परिरब्धुं आतिश्रिद्भुभिवेत्युत्प्रेक्षा । परमार्थः वासवः
वन्धकारसंघः तमोरुशिः रणचत्वरं युद्धाङ्गणं हरितं शीघ्रं जगाहे प्रविशत् ।
अत्र रजसमधोः 'ध्वन्ं करोति लोचम्' इति ध्रुवपतिसिद्धं राजाल्यवृत्तवान्धव-
मिति ध्येयम् । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ९६ ॥

संकोच्य पक्षानेकेषु संविशत्स्वपि पत्रिषु ।

विस्तार्य पक्षानपरे विचेरुस्तत्र पत्रिणः ॥ ९७ ॥

शरवर्षभयेन तत्र युद्धे सकले कङ्ककुले गतेऽपि दूरम् ।

प्रमदं दधदेक एव कङ्कः परिवभ्राम सभीमपक्षपातः ॥ ९८ ॥

अन्योन्यपट्टिशविघट्टभवैः स्फुलिङ्गै-

राजिस्थले 'तिमिरकर्दमभाजि योधाः ।

आगामिनीषु समितिष्वधिकं विधातु-

मासन्प्रतापनववीजमिवावपन्तः ॥ ९९ ॥

नलिनीशविम्बपथचारमलब्ध्वा

नभसि भ्रमत्सु नववीरसुरेषु ।

संकोचयेति । तत्र अन्भकारे एकेषु कतिषु पत्रिषु पक्षिषु पक्षान् गरुतः संकोच्य मुकुलयित्वा संविशत्सु निलीयमानेषु सत्स्वपि । कुलायेष्विति भावः । अपरे कतिचित् पत्रिणः पक्षिणः बाणाश्च । 'पत्रिणो शरपक्षिणो' इत्यमरः । पक्षान् विस्तार्य विक्रासयित्वा तत्रैव विचेरुः संचरन्ति स्म । श्लेषसंकीर्णो विरोधाभासोऽलंकारः ॥ ९७ ॥

शरेति । तत्र युद्धे । तद्देश इत्यर्थः । शरवर्षभयेन बाणसंपातभयेन सकले कङ्कानां गृध्राणां कुले दूरं दूरदेशं गते सत्सपि प्रमदं संतोषं प्रकृष्टरणमव च दधत् वहन्नेव एकः कङ्कः गृध्रः युधिष्ठिरश्च भीमेन भयंकरेण पञ्चयोः पातेन गमनेन भीमस्य पक्षापातेन सहायकरणेन च सहितः सभीमपक्षपातः सन् परितः सर्वत्र बभ्राम संचचार । अत्रापि पूर्ववद्विरोधाभासः । औपच्छन्द-सिकं वृत्तम् ॥ ९८ ॥

अन्योन्येति । योधाः उभये भटाः अन्योन्यस्य पट्टिशेभ्यः खट्विशेषेभ्यः पट्टिशनामिति वा विघट्टेन संघर्षेण विघट्टाद्वा भवन्ति जायन्त इति भवैः स्फुलिङ्गैः अग्निकणैः उपलक्षिताः आगामिनीषु समितिषु युद्धेषु अधिकं उपचयं विधातुं तिमिरं तम एव कर्दमं पङ्कं भजतीति भाजि आजिस्थले युद्धक्षेत्रे प्रतापस्य नवं वीजं आवपन्त, न्यस्यन्त इवेत्युपप्रेक्षा । आसन् बभूवुः । अत्र तिमिरस्य पङ्कत्वेन हपणेन आजिस्थलस्य केदारत्वरूपणप्रतीतेरेकवर्तिरुपकालंकारः ॥ ९९ ॥

नलिनीति । नवाः वीराः अपरावर्त्यमृतभटा एव सुराः तेषु । देवभयं गतेषु सोधेष्वित्यर्थः । नलिनीशस्य सूर्यस्य विम्बे पन्थाः विम्बपथः तस्मिन् चारं गमनं अलब्ध्वा अप्राप्य । तदा सूर्यस्यास्वंगतत्वादिति भावः । नभसि आकाश एव भ्रम-

करपद्मवौ परिनिपीड्य मृगाक्ष्यः

कलहाय नक्तमशपन्त सुराणाम् ॥ १०० ॥

रराज हैमी रथकेतुराजी रज्यत्पटा रक्तकणैः प्रकीर्णैः ।

आकर्ण्य युद्धाद्भुतमर्धमार्गाद्भृष्टं निवृत्ता चरमेव संध्या ॥१०१॥

तत्र तावदरिशरनिकृत्तमत्तगजसैत्त्रिरथपत्तिकुलनवरक्तसिकं रण-
चत्वरमनुभूय भूयसा रोपेण संवर्तसमवर्तिसममूर्तिर्हृदि नर्तितधूर्त-
घातेराश्रुशासनवार्तस्त्रैर्गतः कैवर्त इव मत्स्यचक्रवर्तिनमाहर्तुं सु-
हृताद्भुपावर्तत ॥

सु सत्सु । सुराणां मृगाक्ष्यः अप्सरसः कलहाय रात्र्या सह वाग्बुद्धं कर्तुमिति
'क्रियार्थ-' इत्यादिना चतुर्थी । करौ पल्लवाविव तां परिनिपीड्य मिथो मेलयित्वा
नक्तं रात्रिं अशपन्त । अस्मद्भोगाय हुन्वन्ती क्रियाचिरं विलम्बस इत्यादि परस्वा-
चोऽवदन्नित्यर्थः । सूर्यमण्डलगमनानुसारेण तेषां स्वर्गप्राप्त्या यावत्तर्कं तद-
संभवादिति भावः । अत्र नववीरसुराणां गगने विलम्बासंबन्धेऽपि तत्संबन्धो-
क्तिः प्रातिशयोकेः सुराह्वनानां रात्रिशयनासंबन्धेऽपि तत्संबन्धरूपातिशयोकेऽथ
द्वयोरङ्गाभिभावेन संकरः । सुमहलीयं वृत्तम् ॥ १०० ॥

रराजेति । अथ प्रकीर्णैः उदिस्रैः रक्तकणैः बोधानां दधिरविन्दुभिः
रज्यन्तः अक्ष्णाचमानाः पटाः पताकावह्वाणि यस्याः सा हैमी काञ्चनी रथेऽपु
केतूनां राज्ञिः पङ्क्तिः युद्धाद्भुतं आकर्ण्येद्भृष्टं अर्धमार्गात् मार्गमध्यात् निवृत्ता
पुनरागता चरमा संध्या सारयंतनसंध्येवेत्युत्प्रेक्षा । रराज ॥ १०१ ॥

तत्रेति । तत्र युद्धे । तावदिति याम्यालंकारे । धरीणां शरैः निकृत्तानां
छिन्नानां निजानां च इति विशेषणद्वयं चतुरङ्गेष्वपि योज्यम् । मत्तानां गजानां
घातीनां अश्वानां रथानां सर्वत्र तदास्तानां चेलपि पत्तीनां पादातानां च यानि
सुलालि वृन्दानि तत्पङ्क्तानां संबन्धि नवैः रक्तैः सिक्तं आर्द्रितं रणचत्वरं युद्धार्थं
अनुभूय दृष्ट्वा भूयसा महता रोपेण संवर्तसमवर्तिना प्रलयकालान्तकेन समा-
मूर्तिः शरीरं यस्य स तथोक्तः । रोपनीपनाट्टतिरित्यर्थः । हृदि मनसि नर्तितः
पुनः पुनः स्मर्यमाणाः धूर्तस्य मयस्कस्य घातेराश्रुस्य दुर्घोषनस्य शासनवार्ता
आश्रुवापयं येन तथोक्तः । शिखरानां नाम जनपदानां राज्ञा श्रैगतेः सुगर्ना
कैवर्तैः नाम्प्रमादीव मत्स्यचक्रवर्तिनं विराटं मीनभेष्टं च सुहृतात् अल्पकालात्
आहर्तुं प्रदीप्तं उपावर्तत समीपमागतवान् । शिष्टाश्लिष्टविशेषशोषमादृशस्य
धरदनुभागस्य चैववाचकानुपवेशसंकरः ॥

१. 'जगन्निवृत्तिवृत्त' इति पाठः. २. 'शक्तिवृत्तसिद्ध' इति पाठः. ३. 'वि-
नतेः' इति पाठः.

मानिनामचरमोऽथ सुशर्मा मध्यवर्तिनमनीकपयोधैः ।

संमुखो झटिति बन्धमनैपीत्स ज्यया रिपुमपत्रपया च ॥१०२॥

भूपे पराभवपदे युधि धर्मसूनो-

भ्रूवल्लिकम्पकलिकामवर्तसयन्स ।

मध्नन्वलानि रिपवे महतः कुमारो

मात्स्य विमुच्य विततार दशां तदीयाम् ॥ १०३ ॥

विराटसैन्येषु निपत्सु युद्धे त्रिगतनेतुर्दृढबन्धनाय ।

कोदण्डयुक्तो गुण एव तत्र कर्ता च जज्ञे करणं च जज्ञे ॥१०४॥

मानिनामिति । अथ विराटसमीपगमनानन्तरं मानिना प्रशस्त्वमानानां अचरम प्रथमं स सुशर्मा संमुखं विराटामिमुखं सन् अनीकस्य सैन्यस्यैव पयोधे मध्यवर्तिन रिपु विराट ज्यया धनुर्गुणेन झटिति सत्वरं बन्ध अनैपीत् प्रापयामास । झटिति तत्क्षणमेव अपत्रपया लज्जया च बन्ध अनैपीत् अति-लज्जितं चक्रे । मानभङ्गादिति भावः । नयतेर्द्विकर्मकात् कर्तरि लुङ् । अत्र धनुर्गुणबन्धनव्यापारेणैवैकेन लज्जाबन्धनस्याप्यन्यस्योत्पत्तिवर्णनाद्विशेषालंकार-भेदः । स्वागतावृत्तम् ॥ १०२ ॥

भूप इति । भूपे विराटे युधि युद्धे पराभवस्य पदे स्थाने । अवमानिते सतीति यावत् । धर्मसूनो युधिष्ठिरस्य भ्रूरेव बह्वी तस्या कम्प आज्ञासूचक एव कलिका कोरकः ता अवतसयन् शिरोभूषणीकुर्वन् । तदाज्ञा शिरसा बहन्नि-त्यथ । अतएव स प्रसिद्धं महत् वायो कुमार भीम बलानि शत्रुसैन्यानि मध्नन् भञ्जयन् सन् मात्स्य विराट विमुच्य बन्धान्मोचयित्वा तस्य विराटस्येमा तदीयां दशा बन्धनावस्था रिपवे सुशर्मणे विततार दत्तवान् । अत्र भ्रूवल्लिकम्पे आरोप्यमाणाया कलिकाया अवतसीकरणोपयोगित्वात् परिणामालंकारः । बन्धनकर्तुं बन्धनमिदं तुरूपसघटनात्मकसमालंकारेण सवीर्णं ॥ १०३ ॥

विराटेति । युद्धे युधि विराटसैन्येषु निपत्सु स्वयकर्तृमशक्यत्वात्पूर्णा पदयत्सु सत्सु त्रिगतनेतु सुशर्मण दृढ बन्धनाय कोदण्डेन चापेन युक्तं सहितं कोदण्डे युक्तं योजितश्च गुण भीम एव मौर्व्येवेति च कर्ता वारकश्च जज्ञे अभूत् । करण श्रेष्ठसाधनं च जज्ञे । भीमो धनुर्गुणेन सुशर्मणं यवधेत्त्यथ । अत्र कर्तुराख्यातेनाभिहितत्वात् प्रथमा, करणस्य अनभिहितत्वात् तत्र तृतीया चेति ध्येयम् । अत्रैतस्यैव तत्रापि गुणस्य कर्तृत्वकरणत्वचाश्चर्यमिति भावः । अतएव विरोधाभासः । गुणशब्दश्लेषनित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनु-प्राप्तिरिति तयोरङ्गाभिभावेन सस्तरः । 'गुण प्रधाने रूपादी मौर्व्यां सूदे वृकोदरे' इति विश्व ॥ १०४ ॥

तस्यां निशायां तु तमःकदम्बकं
 निमीलनोन्मीलनयोर्दृशां यथा ।
 इत्थं तयोर्मात्स्यसुशर्मणोस्तथा
 समानरूपं फलमेव संदधौ ॥ १०५ ॥
 विमानितो वायुभुवा विराटतो
 विमोचितो धर्मभुवा दयालुना ।
 तथा रजन्येव स सामिशेषया
 समं ध्वजिन्या निरगाद्यथागतम् ॥ १०६ ॥
 व्याकृतशीर्षकरको विमलास्त्रिदन्तो
 रक्कहदांशु रुधरो रथकेतुदण्डः ।
 सेनाक्षयाद्भुतशमः स्वयमाजिरङ्गः
 कङ्गादिवाप चरमाश्रमसंप्रदायम् ॥ १०७ ॥

तस्यामिति । तस्यां निशायां रात्रौ तमसः कदम्बकं वृन्दं दृशां लोकने-
 प्राणां संबन्धिनोः निमीलनस्य उन्मीलनस्य च द्वयोरपि समानरूपं एकविध-
 मेव फलं इदमेतदिति वस्तुपरिच्छेदज्ञानशून्यत्वरूपम् । यथा संदधौ संघट्टयांचके
 तथा तस्यां निशायां युद्धमपि मात्स्यस्य निराटस्य सुशर्मणश्च द्वयोरपि समान-
 रूपमेव फलं बन्धनरूपं संदधौ । अत्र तमोयुद्धयोः प्रवृत्तयोः समानफलसंदाय-
 कत्वेनोपम्यस्य गम्यत्वान्तुल्ययोनित्वाभेदः । उक्तं तु इन्द्रवंशावंशस्थमिधितो-
 पजातिभेदः । 'स्यादिन्द्रवंशा ततजैरसंयुतैः' इति इन्द्रवंशालक्षणम् । "जतौ तु
 वंशस्थमुदीरितौ जरी" इति वंशस्थलक्षणम् ॥ १०५ ॥

विमानित इति । वायुभुवा भीमेन विमानितः । यद्वा इति यावत् । दया-
 लुना करुणाशीलेन धर्मभुवा धर्मराजेन विराटतः विराटात् विमोचितः अनुज्ञापितः ।
 तदानीं तस्य स्वप्रभुत्वादिति भावः । सः मुत्तर्मा सामि अर्थं शेषः यस्यास्वदा ।
 अर्धवद्विष्टयेत्यर्थः । तमेव रजन्या रात्र्या यथागतम् । यस्मादागतस्य देशसुरि-
 श्येत्यर्थः । ध्वजिन्या समं सेनया सह निरगात् निर्गतवान् वंशस्थवृत्तम् ॥ १०६ ॥

दयालुचेति । व्याकृतं छिन्नं शीर्षं क्षिर एव करकः फमण्डलुः यस्य तपोकः ।
 विमलाः शुद्धाः अस्थान्विवेक दन्ता यस्य तपोकः । रक्कहदा एव अङ्गुष्ठानि
 कःशापवत्यानि धरतीति तद्वरः रथकेतुरेव दण्डः यस्य तपोकः । सेनाक्षयात्
 भुवः शमः मुद्योवरम एव अन्तर्निद्रियनिग्रहः येन तपोकः । आजिरङ्गः युद्ध-
 देशः स्वयमपि कङ्गान् सुषिष्टिरान् चरमाश्रमस्य संन्यासस्य संप्रदायं आपारं
 धाय प्राप्तवानित्येयुःश्रेया । गमस्वयमुत्कर्तव्यायवहूपकोमीविवेति द्वयोर्द्वारि-
 म येन संहरः ॥ १०७ ॥

तदनु सुहृसुहृवल्डमेव त्रेवल्लमवल्लोकमाना वल्लशासनदिशाया-
मोजायमानेन चन्द्रममा प्रसृताभिर्मदमहितरिचटाविषाणाङ्गणप्र-
तिफलनगतगुणितघरलिमवीपिभिर्मरीचिभिर्दलितरणविर्मददृष्टशा-
विराटस्य चमूरपि प्रतिनिर्वर्तनहृष्यमाणगोधनवेगप्रसृतश्रीरघारापा-
तगीतलितसिक्वाया पदव्या पक्षमपङ्क्तिर्निर्लीनेन ममरभूरेषु मारेण
नयननिमीलनशिल्पकल्पितत्रहुमाहाय्यमुद्रया निद्रया वा यामिर्नी-
र्धश्चार्धसीमानं प्रत्यवीवदत् ॥

इत्यनन्तमकृषितौ चम्पुमारते पष्ठः स्वकः ।

तदन्विति । तदनु युद्धोपरमानन्तरं युद्धमगमनानन्तरमिति वा वल्ड मीम
मेव केवत्र मुख्यं यथानपा सुहृसुहृ अवलोकमाना पश्यन्ती विराटस्य चम्पु रेनापि
अशासनस्य इन्द्रस्य दिशाया प्राच्य्याम् । 'जाप चैव इन्तानाम्' इति वायुर्ग्रन्थे
सनादाकारान्तलम् । ओजायमानेन प्रकाशमानेन । ओज इन्द्रस्य इतर । चन्द्र
ममा चन्द्रेण प्रसृताभिः प्रकृतिनाभिः मद्दसहिताया मद्दयुक्ताया करिष्याया
गजदस्य विषाणयो दन्तयो अङ्गणेषु प्रदशेषु प्रतिफलने सक्रमणे शतगु-
णिता । शतशब्दोऽनेकपर, अथवा तत्रलग्नविषाणाना शतत्वेन निर्णायका-
भावात् धावत्यपरस्परामु शतगुणितयोर्चा हेलतुनवादेन निर्देतुत्वदोषावतिरिति
प्येयम् । तथा च अनेकधा आवृत्ता इत्यर्थः । धवलित्त द्वित्यस्य बीचय परस्पर
यासा ताभिः मरीचिभिः किरणैः दलिता निरस्ता रण विमर्देन मिय सप्राण या
दुर्दशा दुरवस्था अमर्या यस्यान्वयोक्ता सती प्रतिनिवर्तनन युद्धमार्गोवात् प्रजा
गमनेन हृष्यमाणान् सनुष्यत गोधनान् अगेन गमनत्वरया प्रसृताना धारताना
धीराणा धारापातं शीतजिता सजतशैत्या विकृता यस्या तयोक्ताया पदव्या
मार्गे पक्षमणा नेत्रपुटशोभां पङ्क्तियु निर्लीनेन सन्नेन ममरभूरेषु युद्धभूर्मा रेणो
घूले मारेण अतिशयेनैव मारेणति श्लिष्टरूपकम् । गयनयोर्निमीलनशिल्पे सुवृ-
त्नव्यापारे विषये क्विन्ता वद्धा साहाय्यकमुद्रा सहायताकरणे यस्यान्वया नि-
द्रया उपलब्धिता वा यामिर्नी युद्धरात्रिं अपरोऽर्धं पश्चार्धं वृत्तरमाग । 'अप-
रसार्धे पश्चमावो वपथ्य' इत्यपरशब्दस्य पश्चादेशः । तस्य सीमानं अन्तभाग
प्रति अवीवदत् प्रापयामास । ता रात्रिं गमयामासेत्यर्थः । गित्ताद्बद्धे कत्रि

१ 'सुहृत् सुहृदिरित् वल्डमेव' इति पाठ २ 'अवलोकमाना वल्लमाना' इति
पाठ ३ 'प्रसृतेर्मदवरिचटाविषाणाङ्गणप्रति' इति पाठ ४ 'विन्दमन्ममदृष्ट्या'
इति पाठ ५ 'निवर्तनवेगहृष्यमाणगोधनपथ प्रसृताधारा' इति पाठ ६ 'निमी-
लनेन' इति पाठ ७ 'लेचनयोर्निमीलन' इति पाठ ८ 'पश्चात्प्रीनानमयवी-
वदत्' इति पाठ

लुङ् । 'प्लि लुङि' इति च्लौ 'गिध्रिद्रुभ्य कर्त्तरि चङ्' इति च्लेश्चि 'चङि' इति द्वित्वे 'सन्वल्घुनि चङ्परेऽनग्लोपे' इति सन्वद्भावे 'सन्वत' इत्यभ्यासाकारस्वेत्वे 'दीर्घो लघो.' इति तस्य दीर्घे चावीवहृदिति रूपम् । अत्र मुहुर्मुहुर्वल्लमेव पश्यन्तीति विशेषणस्य विराटमोचनसुशर्मबन्धनसामर्थ्याभिप्रायं गर्भलापरिकरालंकारः । 'अलंकार परिकर. साभिप्राये विशेषणे' इति तद्वक्षणात् । बल्लमेव पश्यन्ती 'बल्ल शासनदिशायाम्' इत्यत्र बलेति वर्णद्वयस्य अन्ये तन्म्यपेतात्मकवृत्तिध्वन्याच्छेदप्रानुप्रासः । द्वयोश्च काव्यप्रकाशिकोक्तदिशा एकवाचकानुप्रवेशसंकरः । विषाणां कणेति शतगुणितेति च णकारस्य निवारणार्थं चोक्तप्रानुप्रासोऽन्य चोक्तसंकरेण संसृष्टिः ॥

इति सुरविजुलवन्द्यस्य रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने
कात्याभिधाने पष्ठ सप्तमं समाप्तम् ।

सप्तमः स्तवकः ।

आरूढे धामर्कविम्बे परेषुः

साकं सैन्यैः सार्वभौमः कुरूणाम् ।

पार्यादेकां विभ्रदाह्वल गोत्रां

मात्स्यादन्यां तत्पुरं हतुमागात् ॥ १ ॥

सुदूरमार्गश्रमविह्वलाङ्गी सेना समस्ता धृतराष्ट्रसूनोः ।

आमीरवाटान्तिरु एव तस्थौ सद्यो निरुद्धेव तदाज्यगन्धैः ॥ २ ॥

तावत्तस्य पादात् सर्वाभिसारेण गाहं गाहं गनां व्रजं व्रज-
गृहे प्रजगृहे ॥

आरूढ इति । परेषुः दक्षिणगोप्रद्वणदिवसान् परस्मिन् दिवसे अर्कविम्बे
सूर्यमण्डले धाम् आकाशं आरूढे ईपदूरमान्ते सति कुरूणा सार्वभौम. दुर्यो-
धनः । पार्यान् धर्मराजात् एका गोत्रा भुवं आह्वल द्यूतेनापह्वल विभ्रदपि सन् ।
'नाभ्यन्ताच्छतु' इति मुन्निपेधः । मात्स्यात् विराटादपीत्पिरुमयत्राप्यध्या-
हार्यः । 'कमपराधलवं मयि पश्यसि' इत्यादाविव गम्यमानार्थज्ञादप्रयोगः ।
अन्यां गोत्रा भुवं गोसमूहं च । 'गोत्रा गोनिचये भूम्याम्' इति व्रजयन्ती ।
हतुं तस्य पुरं विराटस्य पट्टणं प्रति । सैन्यैः चतुरङ्गैः साकम् । 'साकं सत्रा समं
सह' इत्यमरः । आगात् प्रातः । 'प्राथो धनवतामेव धने तृष्णा गरीयसी ।
पश्य धोटिद्वयासक्तं लक्षाय प्रवर्णं धनु ॥' इति प्रविदेरिति भावः । अत्र भू-
गोचन्दयोः श्लेषमिदिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्या दुष्पूरा धनवता धने
तृष्णेति वस्तुप्रतीरेरलंकारेण वस्तुध्वनिः । शाङ्गिनी वृत्तम् ॥ १ ॥

सुदूरेति । सुदूरेण अतिदूरेण मार्गेण । मार्गगमनेनेत्यर्थः । यः श्रमः तेन
विह्वलानि ध्रान्तानि अन्नानि, यस्यास्तथोक्ता । अतएव समस्ता धृतराष्ट्रसूनोः
दुर्योधनस्य सेना । आमीरवाटस्य गोपपट्ट्याः अन्तिके समीप एव । तस्याः
गोपपट्ट्याः सवन्धिभिः आज्यगन्धैः धृतपरिमलैः सद्यः आगमनक्षण एव निरु-
द्धेवेत्युत्प्रेक्षा । तस्थौ अतिष्ठत् । परिमलाप्राणस्य श्रमशामकत्वं प्रसिद्धम् ॥ २ ॥

तावदिति । तावत् तदानीमेव तस्य पादात् पादनारि बलं व्रजगृहे
गोपपट्ट्या गाहं गाहं प्रविश्य प्रविश्य सर्वाभिसारेण सर्वोद्योगेन गवां व्रजं वृन्दं
प्रकर्षेण जगृहे जग्राह ॥

१. 'तत्पुरे' इति पाठः. २. 'विदूर' इति पाठः. ३. 'जगृहे' इति पाठः.

दण्डाघाते दीयमानेऽपि योर्धेर्दुग्धं भूयो दोहशेषं वहन्त्यः ।

घोषाद्गोवि निःसरन्ति स्म यन्नाद्गोभ्यो घोषो यन्नलेशं विनैव ॥३॥

इतस्ततः सभ्रमभीयुपीणां गोपाङ्गनानां कुचदर्शनेन ।

निपादपङ्क्तिर्निजहस्तिर्मस्तके सृष्टिं निर्घातुं श्रथपाणिरासीत् ॥ ४ ॥

मीमसेनभिपजा शमितो यो दक्षिणे झटिति मैतस्यपुरस्य ।

उत्तरेऽप्युदभवत्स तु पार्श्वे पक्षवात इव कौरववैधः ॥ ५ ॥

दण्डेति । योर्धे दुर्धनभट्टे दण्डे लगुडे आघाते ताडने दीयमाने कृते सत्यपि दोहात् शेषं अवशिष्टं भूय बहुल दुग्धं शीरं वहन्त्यः । ऊष स्थिति भावः । अतएव गाव यन्नात् । अतिक्रियादित्यर्थः । घोषात् गोपपङ्क्या निःसरन्ति स्म निर्जग्मुः । घोष गोपपङ्कीषु सक्षोभजनितहुभारावस्त्विति च (१) । 'घोष सकुलनिध्वानगोपालामीरपङ्क्तियु' इति विश्वः । यन्नलेशः अल्पमपि यन्न विनैव निःसरन्ति स्म । जाता इत्यर्थः । अत्र घोषाद्गोवि सरणमान्यस्य दोहात् शिष्टबहुलशीरधारणेन समर्थनात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । एवमुत्तरवाक्यार्थे यन्नरूप कारण विनैव घोषनि सरणरूपकार्यवर्णनाद्भिभावनालकारः । अयं च गोकुलसकुलारावयो घोषशब्दश्लेषाभित्तिरामेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तयनुप्राणित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । अस्य च पूर्ववाक्यार्थकाव्यलिङ्गस्य च स्फुटावगम्यवैलक्षण्यप्रारससृष्टिः ॥ ३ ॥

इतस्तत इति । इतस्ततः परितः यभ्रम भवेन भ्रम ईयुपीणा प्राप्तानां गोपाङ्गनानां कुचयो दर्शनेन हेतुना । निपादिनां गजयन्तूणां पङ्क्तिर्निजर्ना हस्तिना गजानां मस्तके मूर्ध्नि कुम्भद्वय इति यावत् । सृष्टिं अद्भुश निघातु श्रथौ निर्व्यापारौ पाणी हस्तौ यस्यास्तयोश्च आसीत् । गजकुम्भयो द्वित्वेन वृत्तित्वपीनत्वादिगुणसंपत्तिरुक्तगोपाङ्गनाकुचभ्रमाङ्गिपादिन नरोन्वितयोरनयो नादुशः पाल्य इत्यालोच्य तत्र परिजहुरित्यर्थः । अतएवात्प्रान्तेर्विशेषण मत्या अद्भुशप्रहारत्यागहेतुलात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गं भ्रान्तिमद्गुञ्जीवितमिति तयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥ ४ ॥

भीमेति । मैतस्यपुरस्य दक्षिणे देशे सव्येतरपक्षे च यः कौरववैधः गोप्रदः पश्य । मीमसेनैव भिपजा वंशेन झटिति उत्तरं शमितः निवारितः स्थितिः । एतद्यः स तु कौरववैधः पक्षवातः सायुगोविशेष इव मैतस्यपुरस्य उत्तरे पार्श्वेऽपि मध्ये पक्षेऽपि उदभवत् आविर्भवत् । एतस्मिन् पक्षे शान्तस्य पक्षः शयो परमिन् उदयः प्रसिद्धः । उपमात्कारः । स्वागता वृत्तम् ॥ ५ ॥

१. 'भ्रम' इति पाठः . २. 'विपङ्क्तु' इति पाठः . ३. 'तस्य पुरस्य' इति पाठः . ४. 'पक्षवात' इति पाठः . ५. 'वैध' इति पाठः .

पृच्छं निवेदयितुमेतदतीव वेगा-

दाघान्य कश्चिदथ गोपयुवा त्रिविधः ।

रिद्धत्पदाः क्षितिपतेरिव धोपसीम्नि

स्वस्यापि गा विमुमुचे नृपसूनुगोष्ठयाम् ॥ ६ ॥

औदास्यं किमिदं कुमार कुरवो गृह्णन्ति गान्धेऽसिला-

स्त्वदोष्णोः समयोऽयमाजिपु परैर्दुष्प्रापमाणुं यशः ।

देवीं केकयनैन्दनां कुरु महावीरप्रसूर्धसु

द्रागारोह रथं गृहाण च धनुर्धत्स्वाभ्यमित्रीणताम् ॥ ७ ॥

वृत्तमिति । अथ उत्तरगोष्ठहणानन्तरं कश्चिद्गोपयुवा, न तु वृद्धः बालो वा । द्वयोरपि गतिवेगपादव्यासंनवादिति युवेत्युक्तम् । त्रिविधः अनिदुःखितः सन् । एतत् वृत्तं वृत्तान्तं कौरवैर्गोष्ठहणं निवेदयितुं ज्ञापयितुं अतीव मृदुं वेगान् आघाव्य धापित्वा धोपसीम्नि गोष्ठे रिहन्ति प्रखलन्ति पदानि पादन्यासाः शब्दाश्च यासां ताः । क्षितिपतेः विराटस्य गाः धेनूरित् स्वय्य आत्मनः गाः वाचोऽपि धेनूरपीति । नृपसूनोः उत्तरस्य गोष्ठ्या समाभा विमुमुचे तत्कवान् उक्तवाश्वेतर्धं । अत्र प्रवृत्तानामेव धेनूनां वाचा च श्लेषभित्तिकात्म्यस्या-
गोष्ठीरणद्विकस्त्रलत्पादन्यासगद्गदसन्दकलद्विकधर्माभ्या औपम्यस्य गम्यतासु-
ल्ययोगितामेदः । 'स्वर्गेषुपशुवारश्वादिहनेनृपिभूजले । लक्ष्यदृष्टोः श्रियं
पुंसि' इत्यमरदोसादेनूना वाचा च श्लेषभित्तिकामेदाध्यवसायमूलानिश्चयोक्त्या
सहैकवाचकानुप्रवेशेन सकीर्णं ॥ ६ ॥

औदास्यमिति । हे कुमार उत्तर, इदं औदास्यं उदासीनत्वम् । उपेक्षेति यावत् । किम् । इत इत्यर्थः । कुरवः दुर्वोधनादयः अखिलाः ते तव गाः गृह्णन्ति अपहरन्ति । आजिपु युद्धेषु परैः अन्यैः दुष्प्रापं दुर्लभं यशः आणुं लब्धुं तव दोष्णोः अयं समयः अवसरः । केकयनैन्दनां देवीं मुदेष्णां त्वन्मा-
तर महतीना वीरप्रवीरमातृणा-मूर्धसु अग्रमागेषु कुरु । सर्वोन्नतं प्रापयेत्यर्थः ।
रथं द्राक् सत्वरं आरोह । धनुश्च गृहाण । अभ्यमित्रीणतां सानून्प्रति गमनं
धन्व स्वीकुरु । 'यो गच्छललं विद्विपतः प्रति । सोऽभ्यमिनोऽभ्यमित्रीयोऽप्य-
भ्यमित्रीण इत्यपि' ॥ इत्यमरः । 'अभ्यमित्रीच्छ च' इति चकारादनुवर्तमानः
सप्रत्ययः । अत्रैकस्यैवोत्तरस्य कर्तृकारकस्य स्थापनाद्यनेकक्रियान्वयित्वात्कार-
कदीपकं नामालंकारः । 'कसिकैकगताना तु गुम्फः कारकदीपकम्' इति
लक्षणात् ॥ ७ ॥

उक्तोऽयमित्थं पुरतो वधूनामुल्लासयन्श्मश्रुलवान्नलामैः ।
 किञ्चिन्मणिस्तम्भवियोजिताङ्गो गिर दधेऽन्तःपुरमात्रधीरः ॥ ८ ॥
 तथा भुजं विक्रमयेयमेतं यन्ता यदि स्यादिह मे युयुत्सोः ।
 पष्टोऽपि नः कश्चन पाण्डवोऽभूदिति त्रसेयुः कुरवो यथा ते ॥ ९ ॥
 इदं निशम्य स्मितलाञ्छितोष्ठ्या तत्रोत्तरा केशकृता प्रणुता ।
 बृहन्नला सारथिकृत्यदक्षा भ्रात्रे निवेद्यानयति स्म चैनाम् ॥ १० ॥

अवाप्य ता ससद्मादृतः क्रमा-

दवाग्बभार द्वयमिन्द्रनन्दनः ।

नृपात्मज पूजयितुं च मस्तक

नितम्बिनीर्हासयितु च कञ्चुकम् ॥ ११ ॥

उक्त इति । इत्थ उक्तप्रकारेण वधूना अन्त पुरस्त्रीणा पुरत । सम्य
 मित्यथ । उक्त । गोपयूनेति शेष । अन्त पुरमात्रे अन्त पुर एव धीर ।
 नतु युद्ध इत्यर्थ । अयमुत्तर । नखाप्रै अग्रनखै इमश्रूणां ऊर्ध्वोष्ठोपरिलोभा
 लवान् कुटिलाग्रभागान् उहासयन् उन्नमयन् सन् किञ्चित् ईषत् मणिमयेन
 स्वाम्नेन वियोजित विश्लेषित अङ्ग येन तथोक्तय सन् । त्यक्ततदवम्बव
 सन्निति यावत् । गिरं वःयमाणा दधे । उक्तवानित्यथ ॥ ८ ॥

तथेति । इह इदानीं योद्धुमिच्छो युयुत्सो मे मम यन्ता कथितसारथि,
 तदा पलायमानस्य मम निरोधक कथिदिति च । यदि स्यात् भवेच्चत् तदा
 अह एत मदीय भुजम्, मद्भ्रजप्रायमेत मभियन्तारमिति च । तथा विक्रमयेथ
 प्रतापशास्त्रि कारयेथ ते गोप्राहृका कुरव न अस्माक पष्टोऽपि कश्चन
 पाण्डव पण्डाकृति कथिदिति च अभूत् जात इति उक्तप्रकारेण यथा त्रसेयु
 निमीयु तथेति योज्यम् ॥ ९ ॥

इयमिति । तत्र तदानीं इद उत्तरवान्य निशम्य स्मितेन लाञ्छित अल-
 क्तन ओष्ठो यस्यास्तया । स्मेराधारेत्यर्थ । केशान् करोति भूययतीति केश
 कृता सैरन्ध्या प्रणुता सारथ्ये निपुणा शातपूर्वा बृहन्नलेति प्ररिता । उत्तरा विरा
 ऽनुत्सो बृहन्नलां जण्डाहृतिमर्जुन सारथिकृत्वे सारथ्यो रक्षो रक्षार्थं भ्रात्रे उत्तराव
 निवेय किं च एनां बृहन्नलां आनयति स्म उत्तरसमीप प्रापयामास ॥ १० ॥

अवाप्येति । इन्द्रनन्दन अर्जुन ता संसद् अन्त पुरस्त्रीसर्भा अवाप्य
 आदृत उत्तरादिभि अनुगृहीत सः नृपात्मज उत्तरं पूजयितु नमस्कृतुं मस्तक
 शिरथ नितम्बिनी अन्त पुराङ्गना हासयितु कञ्चुक पदव च द्वयं नृमात्
 आचारात् संप्रदायाच्च अवाप् अयनम कथमेतत्सारथ्य कपोमीत्यादिवाग्रहित च

पण्डोऽपि तेजसा तत्र सारथ्यसदृशाकृतिः ।
 न कासां पौरुदृष्टीनां चक्रामामास फल्गुनः ॥ १२ ॥
 तं मारथिपदे कृत्वा न धातारमिवेश्वरः ।
 परसेनां ह्यमत्रेव प्रथक्ष्यामीत्यमन्यत ॥ १३ ॥
 मालिनीं तादृशः पत्युर्महान्तं तं रणोद्यमम् ।
 श्यामाकचरुनिर्वापं जज्ञे सोमाय वाजिने ॥ १४ ॥

यथा तथा बभार घृतवान् । यद्वा द्वितीयपदे ऊर्ध्वाधोभागस्य दक्षिणभागेषु
 विपरीतं यथा तथा बभारेत्यर्थः । अत्र शिरसो नमनेन कञ्चुकस्य वैपरीनेन
 च द्वाभ्यामवाङ्मुञ्चनेन तत्रैव गृहीताभ्यां क्रमेणान्वयाद्यथासंख्यालंकारः ।
 'यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः' इति लक्षणान् । एवं राजकुमारपूज-
 नान्तं पुराज्ञानाहासनाक्रिययोर्योगपदान् समुच्चयालंकारश्च द्वयोः सम्युक्तिः ।
 वंशस्यं वृत्तम् ॥ ११ ॥

पण्ड इति । पण्डः नपुंसकोऽपि स फल्गुनः अर्जुनः कासां पौरुदृष्टीनां
 पुरवासिजननेत्राणां तेजसा सारथ्यस्य सदृशी अनुभवा आकृतिर्व्यस्य तयोक्त-
 सन् न चक्रामामास न स्फुरति स्म । सर्वासामपि तथा स्फुरति स्मैवेत्यर्थः ।
 अत्र तेजसा सारथ्योचितसमर्थनापदार्थहेतुकं काव्यच्छिद्रम् ॥ १२ ॥

तसिति । स उत्तरः तमर्जुनं ईश्वरः शंभुः धातारं तस्मात्तमिव सारथे. पदे
 स्थाने कृत्वा । सारथिं विभायेत्यर्थः । परेषां कौरवाणां त्रैपुरदानवानां च सेनां
 हसन् हासं कुर्वन्नेव । हासमात्रेणैवेति यावन् । प्रथक्ष्यामि दग्धां करिष्यामि
 इत्युक्तप्रकारं अमन्यतं तर्कितवान् । उपमालंकारः ॥ १३ ॥

मालिनीति । मालिनीं शौरवीं तादृशः श्रीवत्सेऽपि सारथ्योचितवेषस्य
 सशक्तिनं महान्तं अतिशुभ्रं तं उक्तविधं रणे विषये उद्यमं उद्योगम्, वाजम्
 अश्वं देयद्रव्यं अश्व्यान्तीति वाजिने सोमाय । वाजिबगुणविशिष्टसोमदेवतायां
 इत्यर्थः । श्यामाकचरुणा निर्वापम् । श्यामाकचरुद्रुदाश्वनाप्रद्रव्यक्यागमिन्त्यर्थः ।
 जज्ञे तर्कयामास । तत्र 'सोमाय वाजिने श्यामाकं चरुं निर्वापेयं कृन्व्याद्विमी-
 यात्' इति श्रुत्या श्यामाकचरुद्रव्यकवाजिबगुणविशिष्टसोमदेवताक्यागस्य
 पाद्वनिवृत्तिफलकत्वविधानाद्गम्य पौरुषैकसाध्यत्वाच्च अर्जुने तदुद्यमोऽपि
 पण्डवनिवर्तकतादृशयागवेनोपेक्षितः । तथा च श्रीवत्सनिवृत्तिसामयिकादात-
 वामसमाप्त्यनुमानप्रतीतेरलंकारेणालंकारत्वनिः ॥ १४ ॥

१. 'फाल्गुन.' इति पाठः..

अकर्तृकाण्यद्य वशे कुरूणां

पाण्डुस्तुपाया वसनानि सन्ति ।

आहृत्य नस्तानि दिशेति कन्या-

स्तमभ्ययाचन्तं कुतूहलिन्यः ॥ १५ ॥

तत्क्षणं यातायातसरभसराजलेखवाहमुखश्रुतवैललभुजावलेप-
वृत्तान्तमोदमानसूदकुलं वीरपत्नीत्ववीरजननीत्वयुगपत्प्रसिद्धेवैजननी
वासरोऽयमिति कात्यायनीजनसंस्तूयमानसुदेष्णं मस्तकतलविन्यस्त-
हस्तप्रवृद्धवल्लवयोपिदभययाचनावचनप्रतिशब्दानदर्शगवाक्षमात्रोप-

अकर्तृकाणीति । न विद्यते कर्ता तन्तुवायः येषां तानि । 'नवृत्तय' इति
कपू । तेषां भगवत्कारुण्येन स्वयमेवोत्पन्नत्वादिति भावः । पाण्डोः कुपायाः
द्वीपयाः वसनानि दुःशासनापहतवस्त्राणि अद्य कुरूणां वशे सन्ति तानि वस्त्राणि
आहृत्य नः अस्मभ्यं दिश प्रतिशब्द । इत्युक्तप्रकारं कन्याः उत्तरायाः
कुतूहलिन्यः अपूर्ववल्लकौतूहलवल्लः सत्यः । तं युद्धसंनद्धमुत्तरं अभ्ययाचन्त
याचितवत्यः ॥ १५ ॥

तदिति । तस्मिन्नेव क्षणे तत्क्षणं उत्तरयात्राक्षणं एव तत्पुरं विराटनगरं
यातायातयोः गतप्रत्यागतयोः रभसेन चेनेन सहितानां सरभसानां राज्ञः
विराटस्य संवन्धिनां छेत्तवादानां पत्रिकानेतृणां मुखैः चवनेः श्रुतेन ज्ञातेन
यललस्य गीमस्य भुजयोः अवलेपस्य गर्वस्य । पराक्रमस्येति यावत् । वृत्तान्तेन
मोदमानं संनुष्यत् सूदकुलं पाचकचन्दं यस्मिन् तथोक्तम् । अर्थं वासरः वीरप-
त्नीत्वस्य वीरजननीत्वस्य च द्वयोः युगपत् ऐक्यकालिकायाः प्रसिद्धेः कीर्तेः वैज-
ननः प्रसूतिदिवसः इत्युक्तप्रकारेण कात्यायनीजनेन सम्भयस्तूपमाना सुदेष्णा
यस्मिन्प्रयोगम् । दक्षिणे गोमदे विराटस्येव उत्तरस्य उत्तरेऽपि तानिः जयसंभा-
षणादिति भावः । 'कात्यायन्यर्धवृद्धा या कात्यायवचनापवा' इत्यमरः । महार-
सले छिरसि विन्यम्नी प्रणामार्थं निदिशौ दृशौ यामिस्राणां प्रवृद्धानां बहवयोपि
गोपाह्वानां संवन्धिनां अभयस्य याचनावचनानां प्रार्थनावाचयानां प्रतिशब्द-
दाने प्रायुणरदाने प्रविश्वनिदाने च दक्षेः समर्थः गवाक्षरेव गवाक्षमानि उपर-

१. 'अवृत्तिमणि' इति पाठः. २. 'वहतभुजवत्पत्न्यावदेव' इति पाठः.
३. 'वीरपत्नी वीरजननीति तव' इति पाठः. ४. 'हस्तपतवत्तत्रवृद्ध' इति पाठः.
५. 'दापना' इति पाठः. ६. 'गवाक्षरेव गवाक्षमानि' उपर-

लक्षितं कुमारप्रयाणपरिहार्यमाणमातुल्येतान्तःपुरवधूतीनप्रविलाप-
घोषं तत्पुरमासीत् ॥

राजाभिवर्षी ललनासमाजो

राज्ञः कुमाराय रथस्थिताय ।

मुदादिपं मूल्यमिव व्यतानी-

जिघृक्षितानां द्विपदंशुकानाम् ॥ १६ ॥

आलेख्यदत्तैः पुरुषैरुपेतामालोऽयन्राजपथे प्रतोलीम् ।

योदौनुदन्तीं स रथे निवद्धान्पोटां पुरस्कृत्य पुरात्प्रवस्ये ॥ १७ ॥

तदनु दक्षिणदिग्मुग्धादुदयमानः पत्रमानो हृन्दारकमुक्तम-
न्दारकुमुमवर्षमन्दावितधूमगन्धं वैललम्य चिहुरंवन्यमात्राय नि-

क्षितं दृश्यमानम् । उत्तरं विना सर्वेषामपि वीराणां विराटेन सह गतत्वान् प्रतिग-
न्द्यायमानान् गवाशान् विना प्रयुत्तरदायकस्य कस्याप्यमात्रादिति भावः । कुमा-
रस्य उत्तरस्य प्रयाणकाले परिहार्यमाणः अमङ्गलासङ्घा विद्युज्वमानः मातु-
ल्यस्य शीचकशतस्य अन्तःपुरे वधूतीनां भार्याणां सन्निधेन, नवम्य निलापस्य
भर्तृशोकरोदनस्य घोषं कोलाहलं यस्मिन्प्रयोक्तुं च आसीत् ॥

राजेति । ललनायां पौराजानां समाजं समूहः रथे स्थिताय राज्ञः विरा-
टस्य कुमाराय उत्तराय राजान् शुभार्थं आचारराजान् अन्तितो वर्षतीति
तथोक्तं सन् गृहीतुमितानां जिघृक्षितानाम् । गृह्णातेः सञ्ज्ञान्तरमपि कः ।
द्विपदंशुकानां कौरववस्त्राणां मूल्यं क्रयद्रव्यमित्येत्युपेक्षा । आदिपं आशीर्वादं मुदा
व्यतानीत् विस्वारयामास ॥ १६ ॥

आलेख्येति । स उत्तर आलेख्ये चित्रे दत्तैः युध्यमानत्वेन डिग्विधैः
पुरैः उपेता सगता प्रतोलीं चतुष्पथमण्डपं राजपथे राजमार्गे आलोकयन्
दृष्टशान्येव सर्वाण्यपि युद्धानीति तर्कयन् सभित्तर्षः । रथे निवद्धान् पोटां अश्वान्
नुदन्तीं त्रेरयन्तीं पोटां ह्योत्तुं पलक्षणां वृष्टप्रया पुरस्कृत्य पुरात् प्रवस्ये ॥ १७ ॥

तदन्विति । तदनु उत्तरनिर्गमनानन्तरं दक्षिणायाः दिशः मुखान् अप्र-
भागान् । मलयदिति यावत् । उदयमानं आभिर्भवश्रित्तिं शैल्योक्तिः । पव-
मानं वायुं हृन्दारकैः देवैः, मुक्तनां मुक्तमन्त्रिनयसमये प्रसारितानां मन्दार-
कुमुमानां वर्षेण मन्दावितं शीतं, धूमगन्धः महान्पल्लवः यस्य तथोक्तं
पललम्य चिहुरंवन्यं यस्मिन् आत्राय स्तुष्टेति यौरन्व्योक्तिः । निशि रात्र्यां

१. 'प्रयाणकाल' इति पाठः. २. 'पव' इति पाठः. ३. 'योशान्' इति पाठः.
४. 'हृन्दारकैः देवैः' इति पाठः. ५. 'वल्लचिहुर' इति पाठः.

शितस्य जयोत्सवं विज्ञापयितुमवसरं विचिन्वन्निव विराट्कुरु-
न्दनयोः स्यन्दनसमीपे मन्दंमन्दमस्पन्दत ॥

प्रैस्वापितेभ्यः परभूपतिभ्यः सजातिवर्गः सुलभो रणेऽस्मिन् ।
भविष्यतीव प्रननर्तं हृष्टा शताङ्गशाटी शतमन्युसूनोः ॥ १८ ॥

जले मत्स्यान्दधानोऽपि स्थले मत्स्यान्विलोकितुम् ।

आगतोऽन्धिरिवानीकः कुरूणां ददृशे ततः ॥ १९ ॥

सेहे जिष्णुर्न तत्रारेः सेनाधूर्लिं विस्तृत्वरीम् ।

प्रायेण मानिना पुंसा परागो न हि सहते ॥ २० ॥

तस्य भीमस्य स्वपुत्रस्य जयोत्सवं विज्ञापयितु अवसर युक्तकाल विचिन्वन् प्रती-
शमाण इव । विराटनन्दनस्य उत्तरस्य कुहनन्दनस्य अर्जुनस्य द्वयोः । स्यन्द-
नस्य रथस्य समीपे मन्द मन्द अस्पन्दत चलति स्म । गुणत्रयसमृद्ध पवन-
अनुकूल प्रवृत्त इत्यर्थः । अत्र दक्षिणदिग्मुखाद्बुदयमान इति विशेषणस्य भीम-
विजयवृत्तान्तविज्ञानामिप्रायगर्भत्वात्परिकरालकारः । तेन च शुभसूचकपव-
मानमान्ये विजयवृत्तान्तविज्ञापनपत्रकावसरप्रतीक्षाप्रयुक्तत्वोत्प्रेक्षानुप्राणनत् इत्यो-
रहाङ्गिभावेन सकरः ॥

प्रस्वापितेभ्य इति । शत मन्यव क्रतव यस्य तस्य इन्द्रस्य सूनो-
अर्जुनस्य । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ कुधि' इत्यमरः । शताङ्गे रथे शाटी ध्वजपट अस्मिन्
रणे युद्धे प्रस्वापितेभ्य प्रस्वापनालेन निद्रां प्रापितेभ्य परभूपतिभ्य शत्रु-
जभ्य समाना अभिज्ञा जाति वस्त्रत्वरूपा येषां तेषां वर्गं समूहं सुलभः भवि-
ष्यतीति हेतोः हृष्टवेत्युत्प्रेक्षा । ननर्तं नृत्यति स्म । अनुकूलवातेन चचाले-
त्यर्थः । 'भविष्यतीतीव ननर्तं' इत्येव पाठः । 'प्रणनर्तं' इति पाठे उत्प्रेक्षा
या गम्यत्वापातः ॥ १८ ॥

जले इति । ततः कुरूणा अनीक कौरवसैन्यम् । जले मत्स्यान् गीनान् दधानो-
नोऽपि स्थले मत्स्यान् विराट्शब्दं विलोकितु आगत अन्धि समुद्र इवेत्युत्प्रेक्षा ।
ददृशे । उत्तारार्जुनाभ्यामिति शेषः । अत्र पुरुतेन्यस्य सामुद्रत्वोत्प्रेक्षया दारुणत्वं-
दुरथागाहत्वारिवस्तुप्रतीतेरलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥ १९ ॥

सेहे इति । तत्र तदानीं जिष्णु अर्जुन अरे दुर्योधनस्य संबन्धिनीं विस्त-
रवरीं सर्वतो व्याप्रवर्त्ता सेनाया धूर्लिं परागं न सेहे न क्षमते स्म । तपार्हि-
माग्निना प्रशस्तमानवता पुंसां पुरुषेण परेषां आगः अपराधः परागं भूत्वि-
न एह्यते न क्षम्यते । सामान्येन विशेषसमर्पणरूपोऽप्यान्तरन्यासः । धूर्लीपट-
धरो श्लेषनितिकामेदाभ्यवसायगूणानि शयोत्तयाहाङ्गिभावेन संदीर्घं ॥ २० ॥

तत्रारिसैन्यमवलोकितुरुत्तरस्य

स्त्रीगोष्ठिकाजनि रणे निजवेदमनीव ।

भीश्चित्तमश्रुलहरी नयन विमूर्च्छा

बुद्धिं च वेपथुरुजा वपुरानशे यत् ॥ २१ ॥

व्यातन्वन्कुरव गले विरचयस्तालुन्यपा शोपणं

वृष्टीरक्षिण विषर्धयन्विपुलयन्धा धार्तराष्ट्रारवैः ।

सेवाया त्वरयन्धनंजयगुणस्यान्तर्बहिः कम्पयन्-

स्त्रासो मात्स्यसुते चकार चरितं पण्णामृतूना क्रमात् ॥२२॥

तत्रेति । तत्र तदानीं अरीणा कौरवाणा सैन्य अवलोकितु पश्यत उत्तरस्य निजवेदमनि स्वगृह इव रणे युद्धदेशेऽपि स्त्रीमयी गोष्ठिका समैव अजनि आविर्बभूव । यत् यस्मात् भी भय तद्रूपा स्त्रीति सर्वत्र स्त्रीलिङ्गेन प्रतीति । पित्त आनशे व्याप्नोति स्म । अश्रुलहरी बाष्पधारा नयन आनशे । विशेषेण भूर्च्छा बुद्धिं आनश । वेपथु कम्प एव रुजा रोग वपु शरीर आनशे । उत्तरस्येति सर्वत्र योज्यम् । अत्रानेकवाक्यार्थेन स्त्रीगोष्ठीसमुदयसमर्थनात्काव्यलिङ्गमेद ॥२१॥

‘भीश्चित्तमानशे’ इयुक्तम्, तामेव प्रपन्नयति—व्यातन्वन्निति । गले कण्ठे कुरव कुत्सितभ्वनिम् । रोदनमिति यावत् । कुद्वकवृथ च व्यातन्वन् विस्तारयन् किसलयकुसुमादिभिर्वर्धयश्च । तालुनि काबुदे अपा जलाना शोपण निर्द्ववत्त्व विरचयन् कुर्वन् । अक्षिण नेत्रे वृष्टी बाष्पवर्षाणि विवर्धयन् । या आकाशेन्द्रिय श्रोत्र आकाश च धार्तराष्ट्राणा दुर्योधनादीना नीलहसाना च आरवै बोलाहलै विपुलयन् । विदारयन्नित्यर्थ । धनजयस्य अर्जुनस्य गुणस्य गाण्डीवमौर्या धनजयस्य अग्ने गुणस्य उष्णस्पर्शस्य च । सेवाया भवने । एकत्र कोट्यारोपणादौ अन्यत्र समीपावस्थाने चेति विवेक । त्वरयन् अन्त अन्तरङ्गे बहि बाह्याङ्गे च कम्पयन् वेपथु कुर्वन् मात्स्यसुते उत्तरे त्रास भय क्रमात् । पण्णामृतूना चरित वस तावृत्तपद्मचरित चकार प्रकटयति स्म । अत्र कुरवविस्तारीकरणादीना कुरववृक्षरोदनाद्यो श्लेषभित्ति-कया अमेदाध्यवसिताना पट्टतुधर्माणा प्रकृतात्मतया क्रमेण विन्यासाद्रत्नावल्यलकार—‘क्रमिक प्रकृतार्थानां न्यास रत्नावली विदु’ इति लभणान् । स च श्लेषभित्तिका मेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥ २२ ॥

अथ रथादवधुत्य पुरं प्रति पलायमानोऽयमुत्तरः पश्चादनुधान्य
कचेपु गृहीतवते फल्गुनाय फल्गुना कण्ठरवेण प्राक्तनचित्रमिव
प्रमुपितार्धवर्णं वच एवमवादीत् ।

किं वा चिकीर्षुरसि हन्त बृहन्नले त्व-
मक्ष्णोर्न मान्ति कुरुराजवलान्यमूनि ।

सद्यो निवर्तय रथं समरेच्छयालं
नेष्याम्यहं निजगृहेष्ववशेषमायुः ॥ २३ ॥

गाः कालयन्तु सह वत्सकुलैरशेषै-
र्घोपान्दहन्तु कुरवः प्रहरन्तु गोपान् ।

मह्यं पलायनमहोत्सवमेव देहि
प्राणेषु किञ्चिदपि मे गुरुतां न वेत्सि ॥ २४ ॥

अथेति । अथ भयविकारानन्तर रथात् अवधुत्य लक्ष्मिणा पुरं निजं प्रति
पलायमानः अयं उत्तरः पश्चात् पृष्ठतः अनुधान्य । उत्तरस्यामिमुखं धावने
शत्रुभ्यः स्वपृष्ठप्रदर्शनापत्तेरिति भावः । कचेपु केशेषु गृहीतवते । आत्मान-
मिति शेषः । फल्गुनाय अर्जुनाय फल्गुना निःसारेण कण्ठस्य रवेण । हीनस्वरे-
णेति यावत् । 'वाच्यवत्फटवसारं च' इति शब्दार्णवे । प्रमुपितानि अस्कु-
टानि अर्धवर्णानि शब्दार्धभागाः यस्मिन् तथोक्तम् । अर्धप्रमृष्टनीलपीतादिवर्णकं
च । अतएव प्राक्तनं पुरातनं चित्रं आलेख्यमिव स्थितं वचः वाच्यं एव
वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत् उक्तवान् । श्लिष्टविशेषणममुपमा । सरूपोपमेति
दण्ड्यनुयायिनः ॥

किमिति । हे बृहन्नले, त्वं किंवा प्राणापहारि वृत्त्यं चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुरसि ।
हन्तेति शब्दे । अमूनि पुरीवर्तीनि कुरुराजस्य दुर्योधनस्य बलानि चतुरङ्गाणि
अक्ष्णोः । वीक्षणस्येत्यर्थः । न मान्ति न मिलन्ति । अपारत्वादिति भावः ।
रथं सद्यः इदानीमेव निवर्तय पुराभिमुखं वृद्धं । समरेच्छया युद्धवाड्डया शर्तं
पर्याप्तम् । अवशेषं गतापशिष्टं आयुः निजगृहेष्वेव नेष्यामि गमयिष्यामि ।
युद्धाग्नीपितनाशो मम मा भूरित्यर्थः ॥ २३ ॥

एष इति । कुरवः दुर्योधनपुत्रस्य ताः धेनुः क्षत्रियैः इत्येतानां कुलेः वृन्दैः
सह कालयन्तु नयन्तु । घोपान् गोपपत्नीः दहन्तु । गोपान् प्रहरन्तु । हे वृ-
हन्नले, त्वं मह्यं पलायनमेव महोत्सवमेव देहि । मे मम प्राणेषु विषये गुरुतां
गौरवं विचिन्तयित्वा इष्यमाणमपि न वेत्सि न जानासीत्यागोदीरोक्तिः । पश्चारिभ्यः
प्राण एव मे गरीयानित्यर्थः । 'आयुषः क्षण एकोऽपि स्वर्णकोट्या न लभ्यते'
इति उक्तवदिति भावः ॥ २४ ॥

मातुर्मुखं मम पुरःपुर एव तिष्ठ-

त्युत्कृष्टतस्य नय तत्सविधं कृपालो ।

यावन्ति सन्ति मम कोशगृहे सवित्री

तावद्भिरेव कनकैरभिषेक्षयति त्वाम् ॥ २५ ॥

चित्रे युद्धं विलोक्याहं चापलादेत्य वञ्चितः ।

तत्रासद्भिरिहोद्यद्भिः क्ष्वेलाहेपितवृंहितैः ॥ २६ ॥

यथाहं भूतलं त्यक्त्वा रथमारक्षमुच्छ्रितम् ।

तथा हृदन्तरं मुक्त्वा कण्ठं प्राणोऽधिरोहति ॥ २७ ॥

इति बह्वु विलप्य पदयोः प्रणिपतन्तं तं नृपमुत्तमपराङ्गे कर-
पुटेन मुहुरौस्फालयन्सस्मितं गिरममर्त्यपतिमुतोऽपि प्रवर्तयामास ॥

मातुरिति । किं च उत्कृष्टतस्य मातृदशनोत्सुकस्य मम मातुर्मुखं पुरःपुर-
अप्रेऽप्र एव तिष्ठति । चतुर्धोर्बद्धमिव पदयामीत्यर्थं । हे कृपालो करणाशीले
बृहत्सले, तस्या मातुः सविधं समीपं प्रति मा नय प्रापय । एव चेदिति योज्यम् ।
'मीताद्युक्तिषु न्यूनपदत्व न दोषाय' इत्यालङ्कारिका । मम कोशगृहे यावन्ति
काकानि सन्ति तावद्भिरेव कनकैः सवित्री मन्माता त्वा अभिषेक्षयति । तत्राभि-
षेकं करिष्यतीत्यर्थं । पुनदात्रे किं न देयमिति भावः ॥ २५ ॥

एतावती चेद्भीतिस्तदा किमित्स्यागतोऽसीत्यत आह—चित्र इति । अहं
चित्रे युद्धं विलोक्य चापलात् तद्वदेतदपीति भ्रमात् एव आगत्य । तत्र चित्रे
असद्भिः अविद्यमानैः । अचेतनत्वादिति भावः । इह वास्तवयुद्धे उद्यद्भिः
जृम्भमाणैः क्ष्वेलाभिः रथारण्यं सिंहनादं, हेपितैः अश्वानां कोलाहलैः, वृंहितैः
गजानां पीकारैः, वञ्चितः । प्राणसंशयमापन्नोऽस्मीत्यर्थं । भ्रातृस्य सर्वत्रैव
नानुबृण प्रवृत्तिरिति भावः । अतएव विपमालङ्कारे अन्वयौत्पत्तिरूपः ॥ २६ ॥

यथेति । अहं भूतलं त्यक्त्वा उच्छ्रितं रथं यथा आरुष्य आरुण्यवानसि ।
आरुपूर्वाद्बह्वे कर्तारि लुट् । तथा प्राणः । ममेति शेषः । हृदं वक्ष्यते अन्तरं
मप्यभागं मुक्त्वा कण्ठं हृदन्तरादुत्तमं अधिराहतीवेपुःप्रेषा व्यपकाप्रयोगाद्रन्या ।
कण्ठगतप्राणोऽहं अहीहि । मां पत्यायनायेत्यर्थं ॥ २७ ॥

इतीति । इति इत्थं बहु नि सारवाक्यं विलप्य पदयोः प्रणिपतन्तं नम-
स्तुनेन स नृपमुत्तमं अपराङ्गे पृष्ठे करपुटेन मुहुरौस्फालयन् । मा भेरीरिति
शशब्दं परामृशन् गन् । अमर्त्यपते इदम्यं मुव अर्जुनोऽपि गिरं पापं
सस्मितं प्रवर्तयामास । उवाचत्यर्थं ॥

१. 'पुर' इति षट् . २. 'स्ताम' इति षट् ३. 'कृपा' इति षट् . ४. 'पुरो'
इति षट् . ५. 'मनस्विपुत्र', 'मन्तापिपुत्र' इति च षट् . ६. 'अपृत्त्यापि-
रुपन्' इति षट् .

उदितोऽसि विराटभूपतेरुदराद्भद्र कथं त्वमीदृशः ।

प्रवया अपि यः कुतूहलात्परसैन्यैरधुनापि युध्यते ॥ २८ ॥

सारथौ गतभयेऽपि रथी त्वं संगरे यदि विभेपि रिपुभ्यः ।

मत्स्यकेकयभुवां भुजभाजां मानकृन्तनमितोऽपि किमन्यत् ॥ २९ ॥

विस्तार्य संसदि विशृङ्खलवीरवादं

युद्धात्पलायितवतोऽद्य तवाङ्गकम्पः ।

अन्तःपुरेषु हसतामनलाजनाना-

माचार्य एव भविता कुचवल्गितानाम् ॥ ३० ॥

उदित इति । हे भद्र, विपरीतलक्षणया अभद्र । कुलायमेति यावत् । ईदृश रणमीह त्वं विराटभूपते महावीरस्य उदरात् गर्भात् कथमुदितोऽसि जानोऽसि । कथंशब्दोऽनाश्रयं । 'कारणगुणा हि कार्यगुणानारभन्ते' इति प्रसिद्धे-
विंशद्भवादाश्रयम् । प्रवया अतिवृद्धोऽपि य विराट परेषा शत्रूणां सैन्यै सह । अधुना । अत्यन्तवृद्धभावेऽपीत्यर्थं । कुतूहलात् युध्यते । हिरवधारणे । अत्र तादृशप्रणीराधीहप्रणमीहत्पत्तिवर्णनाद्विरुद्धकार्योत्पत्तिरूपो विषमप्रमेदः । चैतान्निव श्रुतम् ॥ २८ ॥

सारथाविति । सारथी मयि गतं भयं शात्रवं यस्य तथोक्ते सत्यपि । रथी रथिक त्व संगरे रिपुभ्य शत्रुभ्य निभेपि यदि । प्रत्यसि चेदित्यर्थं । इतः तव शत्रुभयप्राप्तेरपि अन्यद्रस्तु भुज बाहुप्रताप भजन्तीति तद्भाषां मत्स्य भुवां पितृवश्यानां केकयभुवा मानृवंश्याना द्वयेषामपि मानस्य कृन्तन छेद । क्रिमिति वापु । त्वपलायनमुभयकुलाकीर्तिकरमित्यर्थं । 'पुन रिम्' इति पाठस्तु पुन शब्देन अन्यदिति लक्षयित्वा कथंचिशोऽयम् । स्वागता वृत्तम् ॥ २९ ॥

विस्तार्येति । संसदि अन्त पुरस्त्रीसभायां विशृङ्खलं निर्धिरोध वीरवादम् । 'पटोऽपि न कथन पाण्डवोऽभूत्' इतीत्यादिवीरालापं वीरस्यैव यादमिति य । निम्नार्य उद्धोष्य । अथ युद्धात्पलायितवत् तव अङ्गकम्पः, अन्त पुरेषु हसतां एतावदेव तव वीर्यमिति परिहास कुर्वतां अमलाजनानां संवन्निनां कुचयो-
वल्गनानां हामक्षोभजनितकम्पानां आचार्य उपदेष्टा भविता भविष्यत्येव । न तु न भविष्यतीत्यर्थः । युद्धे पलायि वा गत वीश्य सङ्गवशोर्भं हतिष्यतीति समुदाय र्थः । अत्र स्त्रीणां गेव तथा हासं रिमुत् पुरराणामित्यर्थांन्तराक्षोर्गर्भा-
परत्यर्थकार । तथा कस्तुना प्रनीयत इति वस्तुनात्कारश्चनि ॥ ३० ॥

४१८०

क्रियद्विपामंशुकमाहृतं ते सहोदरेणेति, सखीभिरुक्ते ।
 मानोत्तराया भृशमुत्तरायाः क्रिमुत्तरं ब्रूहि उदुत्तर त्वम् ॥ ३१ ॥
 जरठो जनकोऽपि मातुलाः शतमप्यन्तमगुस्तमकेककः ।
 यदि यासि न धैर्यमत्र ते न वशे राज्यमिदं भविष्यति ॥ ३२ ॥
 तदिदं विजहीहि साध्वस कुरु पाणौ तृणतां कुरुष्वपि ।
 तव मत्स्यपतेस्तु वाहिनीमुखभागे खलु वन्गनं क्षमम् ॥ ३३ ॥

क्रियदिति । हे उत्तरे, ते तव सहोदरेण उत्तरेण । द्विपा अगुक् वस्त्रा-
 णीति जात्येकवचनम् । क्रियत् क्रिमात्र आह्वन आनीत इत्युत्तरप्रकार सखी-
 निरुक्ते प्रथे सति मृश मानेन उत्तराया श्रेष्ठया । मानुक्प्रतिवाक्याया
 इति वा । उत्तराया त्वदनुगाया उत्तर प्रतिवाक्य किं भवेदिति श्रेय । तत्
 उत्तराया प्रतिवाक्य हे उत्तर, त्व ब्रूहि वद । त्वत्पलायन मानवतमिष्ठम्-
 द्वारा ममाप्यस्त्रीर्तिभरमिति भाव ॥ ३१ ॥

जरठ इति । किं चेत्स्यं । तव जनक विराट जरठ अतिवृद्ध,
 मातुला तन्मनृध्रातर सत धीचक्षा अपि अन्त नाद्य अगु गता । इण
 कर्त्तरि लृट् । त्व च एकक नि सार एकव । अल्लोके कन् । अत अत्र युद्धे
 धैर्यं न यासि यद न प्राप्नोषि चत् तर्हि इदं राज्य मान्य ते तव वशे प्रमुचे
 न भविष्यति न स्थान्यति । न केवलमुभयवदयाना मानहानि, अपि तु तव
 राज्यहानिश्च भविष्यतत्यथ । वैतालाय वृत्तम् ॥ ३२ ॥

तदिति । तत् तस्मात् । पलायनस्य भयस्य वा वदुदोषाकरत्वाद्देनोरित्यथ ।
 इदं साध्वस भय मिजहीहि त्यथ । हातेर्विपूर्वगेद । 'इ हल्यपो' इत्यभ्यासा-
 कारस्येत्वम् । पाणौ तृणता कर्मक कुरु । गृहणेत्यर्थे । कुरुषु दुर्योधनादिष्वपि
 विषय तृणता तृणभाज लृट् । कुस्मपि तृणकन्तरवन भावयेत्यथ । धैर्यशौर्या-
 भ्यामिति भाव । 'तृणता स्यात्तृण वेऽपि तृणता कमुकऽपि च' इति विश्व ।
 किं चति त्यर्थ । मत्स्याना जनपदाना नीनाना च पते प्रभो । 'पति समास
 एव' इति भिन्नानियमात् वसि 'धैर्हेति' इति गुण पूनेत्य च । तव वाहि-
 नीना सनाना नदीना च मुखभागे अग्रदेशे वल्गन संचार क्षम उचितम् । खलु-
 रामश्रेणे । 'सेनानयोस्तु वाहिनी' इत्यमर । अत्र पूर्वार्थे लग्नशने इक्रिया-
 यै उपशान्तिधानान्यमुच्यते । उत्तरार्थे मान्यगतिववाहिनामुखसंचारयोरनुष्प
 सपन्नरपनासमालकार । श्लेषमिति कामेदाध्ववसायमूलातिशयात्तुज्जावित
 इत्यनयोर्ज्ञातिभावेन संचर । अथ च रामुच्येन सशृष्टि, एकवाचकानुप्रवेशेन
 सचरो वा । वैतालीय वृत्तम् ॥ ३३ ॥

१. 'रामम्' इति पाठ .

४१८०

इत्याश्वास्य पितृवनाटवीतटमुपेत्य शमीविटपिकोटिसमाटीक्रि-
तकिरीटशङ्खचापनिपङ्गो जयलक्ष्मीपरिणयनयोग्यतां संपादयितु-
मिन्द्र सण्डितपण्डभावोऽयमारण्डलमुतो निजतत्त्वज्ञया करणशत-
धापङ्कवितघाष्टेन तेनैव सुदेष्णापत्येन परिकल्पितसारस्यशिल्प
रथमधिरह्य क्षणेन वारिनिधिपूरस्य वाडववह्निरिव सपन्नसैन्यस्य
समुखीनो बभूव ॥

सख्यातीतमवेक्ष्य कौरवबलं तत्सव्यसाची पुर-

श्चापे तादृशि किञ्चिदेव विदधे साचीभवन्ती दृशम् ।

पार्वत्या निजैपट्टवस्त्रशकल स्नेहद्वयार्द्र स्वयं

न्यस्य न्यस्य चिकित्सितत्रणशिरा देवोऽपि यं श्लाघते ॥३४॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेणाश्वास्य विशोक कृत्वा । तमिति श्लेष । उत्त-
मित्यर्थ । पितृवनस्य रमदानस्य सबन्धिव अटवीतट अरण्यप्रदेश उपेत्य शमी
विटपिन शनाशुक्षस्य धाटे अप्रात् समाटीकिता समानीता किरीट इन्द्रदत्त,
शङ्ख देवदत्त, चाप गाण्डीव, निपङ्गो अक्षयतूणीरौ, ते सर्वे येन स तथोक्त ।
जयलक्ष्म्या परिणयनस्य पाणिग्रहणस्य योग्यता संपादयितुमिवेत्युपेक्षा ।
सण्डित त्यक्त पण्डभाव नपुंसकत्व येन स । अय आरण्डलमुत अर्जुन ।
निजस्य तत्त्वस्य स्वरूपस्य पाण्डवत्वादे व्याकरणेन विवरणेन हेतुना शतश
शतप्रकार पङ्कवित उत्पन्न घाष्टं घृष्टवम् । धैर्यमिति यावत् । तत् यस्य तथो-
क्तेन । तेनैव स प्रथम रथिकस्वर्नैव । यत्तथा नीतस्वर्नैवेति वार्थ । सुदेष्णा
त्येन उत्तरेण परिकल्पित सारस्यशिल्प सारथिव्यापार यस्मिन् रथमधिरह्य
क्षणेन सपन्नसैन्यस्य सप्तवत्स्य वाडववह्नि वाडवानल वारिनिधिपूरस्य समुद्र
वाहस्येव समुखीन अभिमुख वर्तमान बभूव । उपनोरपेक्षयो ससृष्टि ॥

संख्येति । सव्यसाची अर्जुन । सरयामलेतीति सख्यातीन असरयेय इव
कौरववत् पुर अग्रे अवेक्ष्य तादृशि । शमोरपि शिरसि मणदायक इत्यर्थ ।
चापे गाण्डीव साचीभवन्ती तिर्यक्प्रसारती दृश दृष्टि निश्चित इत्येव । न तु
पूजालत्यर्थ । विदधे अकरोत् । असरयेयमपि परबन्धु मम गाण्डीवस्य क्रियान्
मिषय इष्टपदागेकनामिप्राय । अतएव परिकरालकार । तादृशास्तुष्टप्रभाव
प्रसन्नमति—पार्वत्येति । पार्वत्या गौर्या श्रेहयो घृतस्य प्रेम्णश्च द्वयनार्द्र निजस्य
पट्टवस्त्र शकल सव्यसाचीन्यास्य न्यस्य निक्षिप्य निक्षिप्य । आद
राशिरिति । न सन्धेन न्यासनिधेत्यर्थ । चिकित्सित प्रतिघ्न मम यस्मि

१. 'स्य' अरण्य' इति पाठ . २ 'साची' इति पाठ ३ 'अरण्य' इति पाठ
४. 'पुन' इति पाठ ५ 'निजस्य' इति पाठ .

नभसि प्रविसारि देवदत्ते नरदत्तध्वनितं ततो दधाने ।

सुसुहुर्द्विरदा सुमूर्च्छुर्रश्वा रयिनश्चुभुरिरे भटाश्च विभ्युः ॥३५॥

पर्यायेणास्य गाण्डीवः पातितज्यः प्रकोष्ठयोः ।

गन्धर्वयुद्धमारभ्य कृतं मौनं समापयत् ॥ ३६ ॥

अथ करतलद्वयमण्डपकृतताण्डवस्य गाण्डीवस्य विस्फारेण पाण्डवोऽयमिति निश्चित्य लीलानिस्तीर्णदुस्तरसंधासिन्धुरयं पुनरपि निर्बन्धुमागत इत्यधृष्यया निजेर्ष्यया रुक्षा विपक्षाः पूर्वपक्षाः सिद्धान्तनिव युद्धाय तं पर्यवारयन् ॥

स्वाह्य शिर यस्य स देव शमुरपि य गाण्डीव श्वापते किमुतान्य इत्यर्थाप-
तिरूपेण वानयार्थेन कौरवबलानादरसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकक्राव्यलिङ्गार्थापत्त्यो-
रङ्गाङ्गिभावेन सकर । शार्दूलविनीडित वृत्तम् ॥ ३४ ॥

नमसीति । तत देवदत्ते अर्जुनशब्दे नभसि आकाशे प्रकोष्ठेण विसारि व्यापृत नरेण अर्जुनेन दत्त आप्तानेन जनित ध्वनितम् । ध्वनतेर्भावे च । दधाने सति द्विरदा गजा सुसुहु सभ्राता चभ्रुवु, अश्वा सुमूर्च्छु मूर्च्छु गता, रयिन रयिक्वा चुभुरिरे छुभ्यन्ति स्म, भटाश्च विभ्यु तत्रमु । देव-
दत्तधोषेण चतुरङ्गमपि कौरवमनुन्मादितमभूदित्यर्थः । अत्र मोहाद्यनेकक्रिया-
यौगपद्यात्समुच्चयालङ्कारः । औपच्छन्दसिक वृत्तम् ॥ ३५ ॥

पर्यायेणेति । अथ प्रकोष्ठयो हस्तगूलयो पातिता आरुपेणे प्रवेशिता ज्या मौवा यस्य स अस्य अर्जुनस्य गाण्डीव चाप गन्धर्वं चित्रसेनादिभि सह युद्धमारभ्य पर्यायेण क्रमेण कृत मौनं नाम व्रत समापयत् त्यजति स्म । अर्जुनो गाण्डीव टकारितवानित्यर्थः । गन्धर्वं युद्धप्रवृत्ति कुत्रापि युद्धाभावादिति भावः । अत्र गाण्डीवगुणटकारस्य मौनव्रतसमाप्तिरूपेण कथनान्यर्थात्रोक्तिरल-
ङ्कार — 'पर्यायोक्त तु गन्ध्वस्य वचोमङ्गलतरेण यत्' इति लक्षणात् ॥ ३६ ॥

अथेति । अथ करतलयो द्वयमेव मण्डप रत्न तन्मिन् हृत्न ताण्डव गुणा-
क्षरपेणमिभोचनश्चपार यस्य तस्य । अर्जुनस्य सव्यसाचिनादिति भावः । गाण्डीवस्य विस्फारेण गुणटकारेण । 'विस्फारे घनुद खान' इत्यमरः । अयं पुरोवर्ती पाण्डवाऽर्जुन इति निश्चित्य अनुमीय अथ अर्जुन लीलया अनाया सेन निस्तीर्ण अतिक्रान्त दुस्तर तरितुमशक्य सधा अज्ञातवासप्रतिज्ञैव सिन्धु समुद्र येन तथोक्त सन् पुनरपि निर्बन्धु निरोद्धुम् । राज्यायेति शेषः । आगत इत्युष्प्रकारया अधृष्यया दुर्मिवारया निजया ईर्ष्यया मानसविकारेण गुणेभ्यपि दोषारोपात्मकेन रूक्षा फलया विपक्षा शत्रव त अर्जुन पूर्वपक्षा

विजयस्य रथे ततो निषेतुर्विमतानामिषवः परःसहस्राः ।
जनमेजययागवेदिमध्ये जगतां भीतिकरा इवाहिसंधाः ॥३७॥

जम्भद्विपोऽपि तनयो जगदेकवीरो

जन्यं समारभत जृम्भयितुं महीयः ।

प्रत्यर्थिरक्तटिनीस्रपनैः शराणां

भेत्स्यन्निवाथ पितृकान्तनवासदोषम् ॥ ३८ ॥

चलदश्वरथद्विपोत्थरेणून्वरणस्रद्वाधुभिः प्रणीय शान्तिम् ।

सुखदृष्टरणा यथा भवेयुः सुरवामा गगने तथा संमेयुः ॥३९॥

प्रतिवादिवाक्योपन्यासाः सिद्धान्तं ग्रन्थकर्त्रभिमतार्थमिव युद्धाय योद्धुं दूषितुं
चेति । 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी । पर्यवारयन् सर्वतो निरुन्वन्ति
स्म । अत्र गाण्डीवटंकारेण अर्जुनानुमानादनुमानालंकारेण ईर्ष्याहेतुकपरिवारण-
समर्थनात्मककाव्यलिङ्गोच्चीवनात् द्वयोरज्ञात्किभावेन संकरः । अस्य च कर्तृ-
द्वयमण्डपेति परम्परितरूपकेण संधासिन्धुरिति केवलरूपकेण सिद्धान्तमित्युप-
मया च संसृष्टिः । उपमया चार्जुनप्रावत्वकौरवदौर्वल्ययोः प्रतीतेरलंकारेण
वस्तुष्वनिरित्यपि ग्राहुः ॥

विजयस्येति । ततः परिवारणानन्तरम् । परःसहस्राः सहस्रेभ्योऽधिकः
विमतानां शत्रूणां इषवः वाणाः विजयस्य अर्जुनस्य रथे जगतां भीतिकरः
भयंकराः अहिसंधाः सर्पसमूहाः जनमेजयस्य पारिक्षितस्य राज्ञः संबन्धिभ्यः
यागवेदेर्मध्ये वह्निकुण्ड इव निषेतुः । अत्राप्युपमया कौरववाणानां सद्यो नश-
रत्नप्रतीतेरलंकारेण वस्तुष्वनिः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ३७ ॥

जम्भेति । अथ जगत्लेकः मुख्यः वीरः । वैवक्षिकविशेष्यभावात् समासः ।
जम्भद्विपः इन्द्रस्य तनयः अर्जुनोऽपि शराणां निजवाणानां पितृकान्तने इमशने
यो वासः तेन यो दोषः अशुचिरूपः तं प्रत्यर्थिनां शत्रूणां रक्तनटिनीषु
शोणितनटीषु स्रपनैः अभिषेचनं मेत्तुं क्षालितुं इच्छन् भेत्स्यन्निवेति फलोत्प्रेषः ।
महीयः श्लाघ्यं जन्यं युद्धं जृम्भयितुं प्रकटयितुं समारभत उपकान्त-
वान् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ३८ ॥

चलदिति । चलद्भिः धावद्भिः अश्वैः रथैः द्विषंध उत्याः उद्धृताः रेणु-
धूलीः ताः वरणस्रजां स्वयंवरार्थपुष्पमाल्यानां मधुभिः मकरन्दरसैः शान्तिं धृत्यं
प्रणीय प्रापय्य स्वयं मुखं अनावरणं यथा तथा दृष्टः रणः याभिरुयोषा
यथा भवेयुः तथा सुरवामाः अप्सरसः गगने आकाशे संमेयुः मिलन्ति स्म ।
अत्र युद्धे निधिल्य नूतनवद्भमप्राप्तिं शहीतवरणस्रजो गगने संजग्मुदित्यर्थः ।

कौन्तेयकर्णद्वितयोपकण्ठमौहूर्तिकवेदितजैत्रयात्रैः ।

आशातशल्यै रुधेऽथ भङ्गैराशा कुवेरस्य च वैरिणां च ॥४०॥

उद्धारसंधिपरिमुक्तिषु मार्गणाना-

माद्ये उभे अपि तदा तिस्र्यु क्रियासु ।

सायुज्यमापतुरिवान्तिमया समीके

चक्रीकृते धनुषि शक्रमुतेन तेन ॥ ४१ ॥

युद्धसीमि भृतगर्वविप्रुपो मूर्च्छितान्कटकनिःसृताम्भसः ।

तत्र लक्ष्यमकरोत्स कुञ्जरांस्तस्य तात इव शैलसंचयान् ॥ ४२ ॥

अत्र रणरेणोः वरणमाल्वरसशयणासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तिरूपाया अतिशयोकेः अर्जुनहनिष्यमाणवीरभटानां असंख्येयलक्षपवस्तुव्यञ्जकायाः रसशयणयोर्द्वेतुहेतु-मतोरुक्तिरूपस्य हेत्वलंकारस्य च द्वयोरैकवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥ ३९ ॥

कौन्तेयेति । अथ कौन्तेयस्य अर्जुनस्य संबन्धिनः कर्णद्वितयस्य श्रोत्र-युगमस्य उपकण्ठान्यां समीपान्यामेव मौहूर्तिकान्यां ज्यौतिषिकान्यां आवेदिता ज्ञापिता जैत्रयात्रा येषां तैः । आकर्णकृष्टगुणमुकैरित्यर्थः । सव्यसाचित्वात्कर्ण-द्वितयेऽपीत्युक्तम् । आ समन्ताच्छातानि तीक्ष्णानि शस्त्रानि बाणाग्राणि येषां तैः भङ्गैः बाणविशेषैः । कुवेरस्य आशा उत्तरदिक्, वैरिणां कौरवाणां आशा गोम्रहणतृष्णा च, द्वयमपि रुधे निरुद्धा भग्ना च । अत्र कुवेरदिशः कौरवतृष्णा-याश्च श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसितेन रोधेनौपम्यस्य गम्यत्वानुत्ययोगिताभेदः ॥४०॥

उद्दारेति । तदा समीके युद्धे तेन शक्रमुतेन अर्जुनेन । धनुषि गाण्डीवे चक्रीकृते गुणाकर्षणेन मण्डलीकृते सति । मार्गणानां बाणानां संबन्धिनीषु उद्धारः निपत्तादादानम्, संधिः संधानम्, परिमुक्तिः प्रयोगः, तामु तिस्र्यु क्रियासु । निर्धारणे सप्तमी । तासां मध्य इत्यर्थः । आद्ये उभे प्रथमद्वितीये उद्धारसंधानक्रिये द्वे अपि अन्तिमया मोचनक्रियया सह सायुज्यं एकीभावं आपतुः प्राप्ते इवेत्युत्प्रेक्षा । लाघवातिशयादहेयादानसंधानं शरणां मोचनमेव सर्वदेदश इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

युद्धेति । कटावेव वटश्री बुम्भौ ताभ्यां निःसृतानि निर्गतानि अम्भसि मद्भलानि येषां तथोक्तान् । अन्यत्र नितम्बनिस्तनिर्दरोदकान् । अतएव मृताः पृताः गर्वस्य अहंकारस्य विप्रुषः यैस्तथोक्तानिव स्थितानित्युत्प्रेक्षा । तत्र युद्धसीमि रणभुषि मूर्च्छितान् व्याप्तान् कुञ्जरान् गजान् सः अर्जुनः तस्य अर्जु-नस्य तातः पिता इन्द्रः शैलानां संचयान् सन्धानिव लक्ष्यं शरव्यं अकरोत् ।

काण्डैरपातयदधः करिमण्डलानां

शुण्डाः प्रचण्डतरदोर्युधि पाण्डुसूनुः ।

निद्रास्यतां निखिलवैरिमहीपतीना-

मुत्पादयन्निव पृथूरुपधानपङ्कीः ॥ ४३ ॥

विशालरन्ध्रं विजयाखदत्तं देहस्य मध्ये दधतो महान्तः ।

रुक्न्दस्य शक्त्या क्षतमेखलस्य क्रौञ्चस्य लीलां करिणो विवह्रुः ॥ ४४ ॥

आधोरणस्य शिरसा पततार्धमार्गे

संधानभाजि दिवमुत्पतिते कवन्धे ।

न्यस्य स्रजं सुरवधूरथं बद्धमौना-

तस्माद्भ्रिया दिवि पलायत दूरमेका ॥ ४५ ॥

गजानवघीदित्यर्थः । उपमोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः । यत्तु 'भुजगवैविप्रुपामुच्छ्रितान्' इत्यपपाठे भ्रमेण भुजयोः गर्वविप्रुपां गर्वातिशयानामित्यर्थः । 'उच्छ्रितान् उन्नतान्' इति वृत्तिहप्रलपितम्, तंकिं केन संगतमिति सहृदया एवाकलयन्तु । रथोद्धता वृत्तम् ॥ ४२ ॥

काण्डैरिति । प्रचण्डतरौ अतिभीषणौ दोषौ बाहू यस्य सः । 'भुजबाहू प्रवेष्टो दोः' इत्यमरः । पाण्डुसूनुः अर्जुनः निद्रास्यतां भ्रमे स्वप्नाखेण शयनं करिष्यतां निखिलानां वैरिमहीपतीनां शत्रुराजानां पृथूः स्थूलायताः उपधानानां उपवर्द्धाणां पङ्कीः । शिरोभागक्षिप्यतूल्बदिशिर्मित्तयन्नविशेष उपधानम् । उत्पादयन् जनयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । युधि युद्धे काण्डैः बाणैः । 'काण्डोऽस्त्री दण्डवाणावैवर्गावसरवापि' इत्यमरः । करिमण्डलानां गजवृन्दानां शुण्डाः कर्णवधः भूतले अपातयत् पातितवान् ॥ ४३ ॥

विशालेति । महान्तः करिणः गजाः देहस्य मध्ये विजयस्य अर्जुनस्य अखेण बाणेन दत्तं कृतं विशालं विस्तीर्णं रन्ध्रं दधतः सन्तः रुक्न्दस्य कुमारस्वामिनः शक्त्या नाम आयुधेन क्षता रन्ध्रता मेखला मध्यदेशः यस्य तस्य क्रौञ्चस्य नाम पर्वतस्य लीलां विवह्रुः स्त्रीचक्रुः । अत्र अन्यलीलायाः अन्यत्रासंगत्वेन तत्सदृशलीलाक्षेपादसंभवधर्मसंबन्धनियन्धनो निदर्शनालंकारः ॥ ४४ ॥

आधोरणस्येति । एका काचित् सुरवधूः देवाज्ञना दिवं आकाशं प्रति उत्पतिते किंच पतता आधोरणस्य गजारूढस्य शिरसा । अर्जुनयाणच्छिन्नेनेति शेषः । अर्धमार्गे मार्गमध्ये संधानं संबन्धं भजतीति तद्भाजि कवन्धे अपमूर्धकट्येवरे कस्मिंश्चित् स्रजं वरणमाल्यं न्यस्य निक्षिप्य । नवसुरभ्रान्त्सेति भावः । अथ निक्षेपानन्तरं बद्धं मौनं येन तस्मात् । अचेतनत्वेन गतसंज्ञापत्त-

तुङ्गा गजाश्च जवनास्तुरगाश्च शूरा
 योधाश्च तेन निहता भुवमाशु जग्मुः ।
 निद्रास्यतो निविडमत्र नरेन्द्रसङ्घा-
 त्प्रागेव सम्यगवकाशजिपृक्षयेव ॥ ४६ ॥
 गङ्गा सिता रविमुताप्यसिता पिशङ्गी
 चक्रे तयोः सहचरी च पुरा विधात्रा ।
 शोणा रुचा न तटिनीति किलाञ्जुनेन
 वाणालिभिः शतमसृक्सरितां वितेने ॥ ४७ ॥

स्नात् । उक्तविधक्चन्पात् मिया भयेन दिवि आकाशे दूरं पलायत धावति स्म ।
 अत्र मौनजन्यभयस्य विशेषणगत्या पलायनहेतुत्वात्पदार्थहेतुकदाभ्यलिङ्गस्य
 भ्रान्तिमदुञ्जीवितत्वान् द्वयोः संकरः । यत्तु 'गतप्राणं दृष्ट्वा लज्जावती चभूवेत्यर्थः'
 इति वृत्तिः, तदनाघ्रातशङ्कारगन्धस्य तस्य न चोदम् । त्रासेन संचारिणः लज्जो-
 दयस्य लोकशास्त्रोभयविरुद्धत्वादिति ॥ ४५ ॥

तुङ्गा इति । तुङ्गा उन्नताः गजाश्च, जवनाः जवायिकाः तुरगाः अश्वाश्च,
 शूराः शौर्यशालिनः योधाश्च, तेन अञ्जुनेन निहताः छिन्नाः सन्तः । अत्र युद्ध-
 भूमौ निविडं सबाधं यथा तथा निद्रास्यतः अप्रे प्रक्षापनाखेण शदिप्यतः ।
 नरेन्द्राणां राज्ञां संचात् प्राक् पूर्वमेव सम्यक् अवबाधं यथा तथा । अवकाशस्य
 शयनस्थलस्य प्रहीतुमिच्छया जिपृक्षयेवेत्युपेक्षा । भुवं प्रलाशु जग्मुः । संचाये
 सति नरेन्द्रापेक्षया दुर्बलानामवकाशस्य दुर्लभत्वादिति भावः ॥ ४६ ॥

गङ्गेति । पुरा एष्टिकाळे विधात्रा ब्रह्मणा गङ्गा नाम सिता श्वेता तटिनी
 नदी चक्रे यथा । रविमुना चमुना नाम अगिता नीला तटिन्यपि चक्रे । तयोः गङ्गा-
 यमुनयोः सहचरी सरती सरस्वती नाम पिशङ्गी पिङ्गला । गौरादित्वात् हीर् ।
 तटिनी चक्रे । रुचा कान्वा शोणा रुचा कान्वितटिनी न चक्रे । इति किल
 उक्तप्रकारादेतोतिवेत्युपेक्षा । अञ्जुनेन बाणांनां आलिभिः पट्टिभिः । अस्त्र-
 सरितां रफनदीनां शतं वितेने यष्टम् । अत्र 'गङ्गा सिता रविमुताप्यसिता
 पिशङ्गी चक्रे तयोः सहचरी च पुरा विधात्रा ।' इत्येव पूर्वार्थम् । द्वितीयान्तपाठे तु
 विरिथेनेति स्थल्यतोऽनुपगमः, चक्रे इत्यस्य स्थलत्रये कर्तरि एङ्प्र कर्मणि च
 प्रयोगमात्रित्वात्प्रयोगश्च । यद्यपि शोणो नदः विधात्रा यष्ट एव, तथापि न
 स नदी । अतएव 'शोणा रुचा न तटिनी' इत्युक्तम् ॥ ४७ ॥

१. 'शीरः' इति पाठः. २. 'नरेन्द्र' इति पाठः. ३. 'गङ्गां सिता रविमुताप्यसिता-
 पिशङ्गी चक्रे तयोः सहचरी च पुरा विरिथि.' इति पाठः. ४. 'शोणा रुचा' इति पाठः.

कर्णे केति गवेपणस्य विषये गान्धारनाथे पुन-

निर्गन्तुं घृतदिग्भ्रमे विकलितच्छत्रेऽपि दुर्योधने ।

द्रोणेऽपि क्षपितध्वजे कृतधनुर्भङ्गेऽपि तस्यात्मजे

मूर्च्छाले सरितः सुतेऽपि युधि सा मम्लौ कुरूणां चमूः ॥४८॥

वीणामुनीन्द्रो विजयस्य युद्धं नीरन्ध्रभावेन निरीक्षमाणः ।

आनन्दजैरश्रुमिरेव चक्रे हस्तार्पितैराहिककृत्यमथ्रे ॥ ४९ ॥

विस्मयार्णवविभावरिविभुं वीक्ष्य वीक्ष्य विजयस्य विक्रमम् ।

उत्तमाङ्गमखिलाप्सरोगणैरुर्वशी नभसि साप्यकम्पयत् ॥ ५० ॥

कर्णेति । ततः युधि युद्धदेशे । इदं सर्वत्र योज्यम् । कर्णे राधेये क्व कुत्रात् इत्युक्तप्रकारस्य गवेपणस्य अन्वेपणस्य विषये पात्रे । पलायिते सतीति यावत् । गान्धारनाथे पुनः शकुनौ तु निर्गन्तुं अन्यत्र यातुं घृतः दिशां भ्रमः प्राच्यादेः प्रतीच्यादिज्ञानं येन तथोक्ते सति । दुर्योधनेऽपि विकलितं छत्रं छत्रं यस्य तथोक्ते सति । द्रोणेऽपि क्षपितो नाशितो ध्वजो यस्य तथोक्ते सति । तस्य द्रोणस्य आत्मजे अश्रुत्वात्रयपि कृतः धनुषः भङ्गः भेद- यस्य तथोक्ते सति । सरितः गङ्गायाः सुते भीष्मेऽपि मूर्च्छास्यास्तीति मूर्च्छाले सति । सा कुरूणा चमूः सेना मम्लौ म्लानाभूत् । अत्र पलायनाद्यनेकक्रियायौगपद्यात्समुच्चालंकारः । शार्दूलविक्रीडितं घृतम् ॥ ४८ ॥

वीणेति । वीणाप्रियो मुनीन्द्रः वीणामुनीन्द्रः नारदः । शाकपार्थिवा-
द्विलात्समासः । विजयस्य अर्जुनस्य युद्धं नीरन्ध्रभावेन अविच्छेदभावेन निरी-
क्षमाणः पश्यन् सन् अथ्रे आकाशे हस्तयोरर्पितैः हस्ताभ्या गृहीतैरित्यर्थः ।
आनन्दाज्जातैः आनन्दजैः अश्रुमिः वाष्पजलैरेव । अहिकं अहिकं कृत्यं
मध्याह्नानसध्यावन्दनादिकार्यं चक्रे । असंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिः ।
इन्द्रवज्रा घृतम् ॥ ४९ ॥

विस्मयेति । विस्मयः आश्चर्यमेव अर्णवः समुद्रः तस्य विभावरिविभुं
चन्द्रम् । इति परम्परितरूपकम् । अत्याश्चर्यप्रवर्धकमित्यर्थः । विजयस्य अर्जु-
नस्य विक्रमं वीक्ष्य वीक्ष्य । आदरात् द्विरुक्तिः । सा मनोरमभङ्गात् द्वेषित्वेन
प्रसिद्धा उर्वरयपि अखिलानां अप्सरसां गणैः सह उत्तमान्तं शिरः अकम्पयत् ।
स्थापयामासेत्यर्थः । अत्र अपिसाक्ष्यतादृश्यताद्वेषयत्वा उर्वरयापि स्थापने
स्मृतान्यैरिष्यपान्तराक्षेपादर्यापत्यलंकारः । रथोद्धता घृतम् ॥ ५० ॥

वपुरखसात्कृतवतां सुभटानां :

वरणस्रजे विबुधवारवधूभ्यः ।

कुसुमात्यये किसलयान्यपि दत्त्वा

क्षुपतामवाप कुलिशायुवशाखी ॥ ५१ ॥

बाहोः प्रवृष्टकुसुमस्य ततो निलिम्पैः

प्रस्वापनास्रमहिमातिशयेन तस्य ।

निद्रायते स्म निखिला पृतना रिपूणां

युद्धावतीर्णमपनेतुमिव श्रमं स्वम् ॥ ५२ ॥

ततः स वीभत्सुः परिपत्समानीतवधूपरिभवानुरूपफलप्रदित्स-
येव सारथिनां द्विपतामपहारितविविधपरिधानो गुरुप्रभृतिध्वमीपु
दिवा स्वापो मा भूदिति कृपया मन्यमान इव पुनरपि तदस्त्रं क्षणा-
देव संजहार ॥

वपुरिति । वपुः निजदेहं अस्त्रेभ्यः अर्जुनबाणेभ्यः सात्कृतवतां अर्पित-
वताम् । 'तदधीनवचने च' इति सात्प्रत्ययः । सुभटानां सुरीभूतानां वरणार्थं
स्रजे मालां कर्तुम् । इति 'क्रियार्थ-' इत्यादिना चतुर्थी । कुलिशायुधस्य
इन्द्रस्य शाखी कल्पवृक्षः कुसुमानामत्यये व्यये सति किसलयानि पल्लवानपि
विबुधवारवधूभ्यः दत्त्वा क्षुपतां हस्त्रशास्त्रित्वं अवाप प्राप्तवान् । 'हस्त्रशास्त्रा-
शिफः क्षुपः' इत्यमरः । अत्र कल्पवृक्षस्य स्वल्पशास्त्रित्वासंबन्धेऽपि संबन्धोक्ते-
रतिशयोक्तिः । तथा चार्जुननिहतारिवीराणामसंख्येयत्वप्रतीतेरलंकारेण वस्तु-
ध्वनिः । सुमङ्गलीश्रुतम् ॥ ५१ ॥

बाहोरिति । ततः निलिम्पैः देवैः प्रकर्षेण वृष्टानि मुक्तानि कुसुमानि यस्य
तथोक्तस्य तस्य अर्जुनस्य बाहोः संबन्धिनः प्रस्वापनास्रस्य महिमातिशयेन
निखिला रिपूणां पृतना सेना युद्धादवतीर्णं प्राप्तं स्त्रं स्त्रीयं श्रमं अपनेतुं निवार-
यितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । निद्रायते स्म शिश्ये । अत्रोक्तोत्प्रेक्षा प्रस्वापनास्रमहिमाति-
शयं प्रत्यहेतोरपि अर्जुने रणश्रमशामकस्य सुरतरकुसुमवर्षस्य हेतुत्वोक्तिरूपप्रौ-
ढोक्त्यलंकारेणोज्जीवितेति द्वयोरज्ञात्विभावेन संकरः ॥ ५२ ॥

तत इति । ततः स वीभत्सुः अर्जुनः रिपुसेनानिदानन्तरं परिपदि सभायां
सम्यक् आनीतः प्रापितः यः वधूपरिभवः द्रौपदीतिरस्कारः वस्त्रापहाररूपः
तस्यानुरूपस्य अनुगुणस्य फलस्य प्रदानुभिच्छा प्रदित्सा तयेवेत्युत्प्रेक्षा । सारथिना
उत्तरेण विद्विषां कौरवाणां अपहारितानि विविधानि नानाजातीयानि परिधा-

१. 'सति दलान्यपि' इति पाठः. २. 'पृतना निखिला' इति पाठः. ३. 'निज-
वधू' इति पाठः. ४. 'विद्विषा' इति पाठः. ५. 'अमीपु' इति नास्ति क्वचित्.

अथ दशः परिमृज्य कराश्वलैररुणिताः परिमीलनमुद्रया ।
प्रकटितास्यविलैः पैदुजृम्भणात्प्रबुधुवे कुरराजचमूधिरान् ॥ ५३ ॥

पूर्वप्रयोगमुदिता इव तस्य वाणा

निद्रां द्विपत्सु निखिला ददुरेव दीर्घाम् ।

पश्चात्प्रयुक्तममुनाहमितीव रोपा-

त्प्रस्थापनं तु विततार न वादशीं ताम् ॥ ५४ ॥

स तु वपुरनुशोच्य धार्तराष्ट्रः

समिति विराटसुतापनीतचैलम् ।

कुलिशभृदनुजीविदत्तवन्धां

कुशलममन्यत घोषवाटयात्राम् ॥ ५५ ॥

नानि अधोवस्त्राणि येन तथोक्तं सन् । यद्वा परिधानशब्दोऽत्र परित् धत् इति व्युत्पत्त्या यस्त्रमात्रपर । तेन उत्तरोयादे सत्त्वे क्रिमिति 'ध्वजपटशकलापैः क्लृप्तक्रीपीनकृत्या' इत्युत्तरग्रन्थो न विरुध्यत इति ध्येयम् । अमीषु पुरोवर्तिषु गुरुप्रभृतिषु द्रोणाचार्यादिषु विषये । कृपया दिवा अङ्घ्रि स्वाप निद्रा मा भूत् । तस्य महादोषलक्षरणादिति भावः । इत्युक्तप्रकारं मन्यमान आलोचयनिवेत्युत्प्रेक्षा । क्षणादेव तदत्र प्रस्थापनं पुनरपि सत्तद्धार उपसहृतवान् । उत्प्रेक्षा द्वयस्य संसृष्टिः ॥

अथेति । अथ अङ्घ्रोपसंहारानन्तरम् । परिमीलनमुद्रया मुकुलनाचस्यवा अरुणिता सजातास्यवा दश नेत्राणि कराश्वले अग्रकरैः परिमृज्य संपृष्य पट्टजृम्भणात् जृम्भाकरणादेतो प्रकटितानि विवृतानि आस्थानि वस्त्राणि विला नीव तैः उपरक्षिता कुरराजचमू दुर्योधनसेना चिरात् प्रबुधुवे प्रमुद्रा । बुध्यते कर्तरि लिट् । स्वभावोक्तिः । द्रुतविलम्बितं द्रुतम् ॥ ५३ ॥

पूर्वेति । तस्य अर्जुनस्य निखिला वाणा पूर्वं प्रथमतः प्रयोगेण मुदिता इवेत्युत्प्रेक्षा । द्विपत्सु दीर्घामेव निद्रा ददु । मरणं चकुरित्यर्थः । अहमेकं तु अमुना अर्जुनेन पश्चात् सर्वेभ्योऽप्यनन्तरं प्रयुक्तं इत्युक्तप्रकाराद्रोपादिवेषु उपेक्षा । प्रस्थापनमत्र द्विपत्सु वादशीं दीर्घां तां निद्रां न विततार न ददौ । मानिता एव प्राणास्येनापि प्रभो कृत्यं निर्वहन्तीति भावः । प्रस्थापनाश्रेण नैकोऽपि हत इत्यर्थः । उत्प्रेक्षाद्वयस्याङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥ ५४ ॥

स इति । स धार्तराष्ट्रः दुर्योधनस्तु समितिं युद्धे विराटसुतेन उत्तरेण अप नीते चेले अन्तरीयोत्तरीये यस्मिन् तथोक्तं वपुः निजशरीरं अनुशोच्य दृष्ट्वा परिशिष्यं कुलिशभृत् इन्द्रस्य अनुजीविभिः शूलैः गन्धर्वैः दत्तं बन्धं यस्यां तां घोषवाटयात्रां गोकुन्प्रयाणं कुशलं क्षेमं अमन्यत । ततोऽप्यवमानकरीय

पराश्वि कर्तुं वदनान्यनीशाः

पश्चाद्विमर्देन नभस्यमर्थः ।

निरीक्ष्य नम्राऽनृपतीन्हियातां

निमीलनाज्ञं नयनं निनिन्दुः ॥ ५६ ॥

इति परिभवलक्ष्म्या संभृतां भोगमुद्रां

तनुभिरभिदधानाः स्थासुभिर्नम्रभावे ।

ध्वजपटशकलाग्रैः क्लृप्तकौपीनकृत्वाः

सुवलदुहितपुत्राः स्वां पुरीं प्रत्यगच्छन् ॥ ५७ ॥

यात्रेति संभाषितवान् । अत्रोभयोः घोषवाटयानात्वेऽपि अत्र कुशलतररूपा-
नयोत्पत्तिवर्णनाद्विषयप्रमेदः । एवं तत्र घन्धस्य दोषस्यापि गुणत्वेन वर्णनात्वे-
शालंशरथ । द्रयोरेकवाचकानुप्रवेशसकरः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ ५५ ॥

पराश्वीति । अमर्थः अप्तरसः नम्रान् विवस्त्रान् नृपतीन् दुर्योधनादीन्
निरीक्ष्य हिया लज्जया आर्ताः विजाः सत्यः अतएव वदनानि मुरानि पराश्वि
परासुसानि कर्तुं पश्चात् पृष्ठभागे नभसि आकाशे विमर्देन बहुसङ्घसबाधेन
हेतुना अनीशा. अशक्ताः सत्यः निमीलनं निमेषं न जानातीति निमीलनाज्ञम् ।
निमेषशून्यमित्यर्थः । नयनं नेत्रेन्द्रियं स्वीयं निनिन्दुः निन्दन्ति स्म । अत्र
नम्रनृपावलोकनस्य लज्जा प्रति तस्याथ वदनपारासुख्योद्यमं प्रति च हेतुत्वा-
त्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गद्वयमङ्गाङ्गिभावेन संकीर्णम् । एवं पाश्चात्यभागसमर्दस्य
वदनपारासुख्यकरणाशक्तिं प्रति तस्याथ नेत्रनिमीलनोद्यमं प्रति तन्मीलन-
राहित्यस्य नेत्रनिन्दनं प्रति च हेतुत्वादुक्तविधमेव काव्यलिङ्गत्रयमङ्गाङ्गिभावेन
संकीर्णम् । अत्र च प्राथमिकं विमर्देन पारासुख्यकरणाशयसंबन्धेऽपि संब-
न्धोत्तिरूपयातिशयोक्त्या सहैकवाचकानुप्रवेशेन संकीर्णम् । त्रय्यणामपि सक-
राणां पुनरङ्गाङ्गिभावेन सकर इति सुधीभिरनुसंधेयम् ॥ ५६ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारम् । नम्रभावे यस्मिन्निहिते स्थासुभिः तिष्ठन्तीभिः ।
बह्वशून्याभिरित्यर्थः । तनुभि शरीरैः परिभवलक्ष्म्या अर्जुनवृत्तावमानस-
मृत्त्या स्त्रीलिङ्गेन स्त्रिया च संभृता संपादिता भोगमुद्रा सभोगावस्था अनुभूतिं
च अभिदधानाः ज्ञापयन्तः सुवलदुहितुः गान्धार्याः पुत्रा. दुर्योधनादयः ध्वज-
पटानां शकलाग्रैः क्लृप्तं निर्मितं कौपीनकृत्यं वैखयोक्ता. सन्त. । स्वा स्वीयां
पुरीं हस्तिननगरं प्रत्यगच्छन् प्रत्यागताः । अत्र दिग्म्बरत्नस्य अर्जुनकृतावमा-
नानुभाषकत्वात् अनुमानालंकारः । मालिनीवृत्तम् ॥ ५७ ॥

तदनु हरिदङ्गणविशृङ्खलविश्रमितविजयशङ्करवो निजायुधनि-
क्षेपरक्षिपु भूतर्तुदुम्बेषु नंबरुधिराञ्जलिपानतृप्तिकिलिकिलितमनु-
भवितुकाम इव पुनरपि पितृवनमेत्य तरुनिहितशस्त्रसभारः पुरा-
त्सहायातेषु गणेषु आवामेव तव रणाद्भुतदर्शनं प्रतिवञ्चिते इति
उपालब्धुमिव कृतसांनिध्याभ्यां कैव्यसारध्याभ्यां भूयः कृतानुप-
ञ्जनः कुरुकुञ्जरो भूमिजयमेवं जगाद ॥

कुमार कोशीकुरु केशपाशं मुखेऽधुणो मार्जय पातमार्गम् ।

तूण्या सम दोष्णि निधेहि चाप राशेरपर्यास्त्र रथे पटानाम् ॥५८॥

वधान धैर्यं वद बन्धुगोष्ठ्यामात्मानमेवारिजयस्य हेतुम् ।

मातुः पितुर्वा धुरि मन्त्रिणां वा मा तत्त्वगन्धं मम सूचयेति ॥५९॥

तदन्विति । तदनु कौरवगमनानन्तर हरिता दिशां अरण्येषु प्राङ्गणेषु
विशृङ्खल निश्रुतिबन्धक यथा तथा विश्रमित व्याप्त विजय शङ्करव देवद
त्तनिनाद यस्य स निजाना आयुधाना निक्षेप न्यास रक्षन्तीति रक्षिपु भूताना
पिशाचाना बुटुम्बेषु नवै रुधिराञ्जलिपानै तृप्तै यत्किलिकिलित बलकलध्वनि
त अनुभवितु श्रोतु कामो यस्य तथोक्त इव स्थित इत्यु प्रेक्षा । पुनरपि पितृवन
श्मशान एव तरौ शमीरक्षे निहित न्यस्त शस्त्राणां आयुधाना सभार समूह
येन तथोक्त । पुरात् विराटनगरात् सहायातेषु सहागतेषु गणेषु आवा इव एव तव
सबन्धिनो रणाद्भुतस्य दर्शनं प्रतिवञ्चिते इत्युक्तप्रकार उपालब्धु निन्दितु कृत
सांनिध्य याभ्या तथोक्ताभ्यामिव स्थिताभ्यामित्युत्प्रेक्षा । कैव्य नपुसकत्व
सारथ्यं च ताभ्या भूय पुनरपि कृत अनुपजन सबन्ध यस्य स बुटुकुपर
अर्जुन भूमिजय इत्युत्तरस्यैव नामान्तरम् । त प्रत्येव वक्ष्यमाणप्रकारेण जगाद
उचचान् । उत्प्रेक्षाद्वयस्य सत्प्रति ॥

उक्तिप्रकार द्वाभ्यामाह—कुमारेति । हे कुमार उत्तर, केशपाश शिथिल
कचभार बोशीकुरु । बन्धयेत्यथ । मुखे अधुण बाष्पस्य पातमार्गं धाराद्वर्त
मार्जय । दोष्णि निजवाहो चाप तूण्या सम निपट्रेण सह निधेहि निक्षिप । रथे
पटाना कौरवाणामाना राशेरपरि आस्त्र उपविश । रथिकत्वेन तिष्ठत्यर्थं ॥५८॥

वधानेति । धैर्यं वधान चित्ते स्थापय । बन्धूना विराटादीना गोष्ठा
समाया आत्मानमेव अरीणा कौरवाणा जयस्य हेतु वद ब्रूहि । मातु सुदेष्णाया
धुरि अप्रे वा पितु विराटस्य धुरि वा मन्त्रिणा धुरि वा मम तत्त्वस्य पाण्डववादे
गन्ध लेशमपि मा सूचय वचनेर्द्विताभ्यां मा ज्ञापय । इति जगादेति पूर्वणा-
न्यय । 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे संबन्धगर्वयो' इति विश्व ॥ ५९ ॥

१. 'बुटुम्बेषु' इति पाठ . २. 'नवसमररुधिर' इति पाठ . ३. 'परिदृष्टि'
इति पाठ . ४. 'समायातेषु' इति पाठ . ५. 'भूयोऽपि कैव्य' इति पाठ . ६. 'भूय'
इति नास्ति क्वचिद्.

अथ तथेत्यभ्युपगम्य क्षतजपट्टारुणितनेमिरेखौद्विपदौत्पातिक-
लातचक्रैरिव परिभ्रमद्भिश्चक्रैः संकीडता शताङ्गेन पथि गच्छन्नमेस-
रयोदकसुरपुटकुट्टनद्रुटितधरणीतलोच्चलितरजोभारारुमणविनम्रीक-
उपक्ष्मणापि कुंरुकुलजैत्रोऽयमिति विसयबलवित्तारितेन चक्षुषा
बृहन्नलामप्यनादृत्य सुहृसुहुरापिबद्धिः पौरैरनुगम्यमानोऽयमुत्तरो
नलकूचर ईवालकां स्वां नगरीं प्रविश्य परस्परोपमर्दनद्विगुणितचन्दि-
वादित्रघोषेण महता राजमार्गेणोपलक्षितः पितुः सभामभिजगाम ॥

तान्येव पुष्पाणि त एव धृपास्त्रे केतवस्त्रे मणितोरणाङ्कः ।

पुत्रस्य तस्यापि पुरोपचारा वभूवुरग्रे जयिनः पितुर्ये ॥ ६० ॥

अथेति । अथ अजुंनोक्तयनन्तरम् । अथेति । यथा भवतोक्तं सर्वं तत्तथा
करिष्यामीत्यर्थः । इत्युक्तप्रकारं अभ्युपगम्य अङ्गीकृत्य क्षतजपट्टेन रक्तवर्द्धनेन
अरुणिताः संजातादृष्याः नेमिरेखाः चक्रान्तायःपट्टिकाः येषां तैः । अतएव
द्विपतां औत्पातिकैः दुर्निमित्तजन्यैः अलातचक्रैः अङ्गारचक्रैरिव स्थितैरित्यु-
त्प्रेक्षा । परिभ्रमद्भिः चक्रैः रथाङ्गैः संकीडता गच्छता शताङ्गेन रथेन उपल-
क्षितः । 'शताङ्गः स्पन्दनो रथः', 'चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्वात्प्रथिः
पुमान्' इति सर्वश्राप्यमरः । पथि मार्गे नगरगामिनि गच्छन् अग्रेष्वराणां रथ-
पुरोयायिनां घोटकानां अश्वानां सुराः पुटा इव तैः बृहन्नेन संपर्शनेन वुटितायाः
विदारितायाः धरण्याः भूमेः तलात् उच्चलितस्य उद्गतस्य रजोभारस्य परागपु-
शस्य आक्रमणेन विनम्रीकृतानि पद्मानि यस्य तयोक्तेनापि । रजसा यो भारः
तेनावनम्रीकृतपद्मणापीति वा । अयं अस्मदशत्रुकुमारः कुट्टकुलस्य दुर्योधनादि-
वृन्दस्य जैत्रः । इति उक्तप्रकारेण विसयबलेन आश्चर्यातिशयेन विस्तारितेन वि-
वृष्टेन चक्षुषा इन्द्रियेण बृहन्नलो सारयित्वेन अग्रे स्थितामपि अनादृत्य सुहृसुहृः
आपिबद्धिः निरीक्षमाणैः पौरैरनुगम्यमानः अयं उत्तरः स्वां स्वीयां नगरीं पुरीं
नलकूचरः कुवेरपुत्रः अलकां तत्पुरीमित्य प्रविश्य परस्परं अन्योन्यं उपमर्द्धनेन
भेदनेन द्विगुणितः द्विरावृत्तः चन्दिनां स्तुतिपाठद्वारा वादित्राणां वीणावेषुवृद्-
दतालापीना च घोषः संकुलशब्दः यस्मिन्घोषेण महता विस्तारिणं राजमा-
र्गेण उपलक्षितः पितुः विराटस्य सभां आस्थानमण्डपं अभिजगाम प्राप्तवान् ॥

तानीति । जयिनः दक्षिणगोमहद्वयशाठिनः पितुः विराटस्य अग्रे प्रथमम् ।

१. 'भौ-पाटिकाकचरैः' इति पाठः. २. 'परिभ्रमदन्' इति पाठः. ३. 'गो-
पदा' इति पाठः. ४. 'भू' इति पाठः. ५. 'पुरमट' इति पाठः. ६. 'भट्ट-
निव स्वां पुरीन्' इति पाठः. ७. 'उपलक्षितः' इति नास्ति कश्चिद्.

तत्रावनीन्द्रः प्रणतं कुमारमसैर्द्वैरार्द्रतनुत्रमाजौ ।

दोर्भ्यां द्विपद्वन्धनखेदभाग्भ्यामपि प्रमोदाद्दृढमालिलिङ्ग ॥ ६१ ॥

पार्थोऽप्युपानीय रयस्य गर्भात्पार्श्वस्थितार्यै पितुरुत्तरार्यै ।

आदेत्त पट्टांशुकमात्मसूनोः पाणिप्रहार्थं किल मन्त्रवासः ॥ ६२ ॥

आचेदमन्यमखिलं पटमासुदेष्ण-

मन्तःपुराय स विभज्य ददौ कुमारः ।

सैरन्ध्रये न तु मलीमसवाससेऽपि

संचिन्त्य तां बहुपटप्रभवावलमाम् ॥ ६३ ॥

पूर्वाह इति यावत् । यानि पुष्पाणि, ये धूमाः, ये केतवः घृजाः, ये मणि-
मयास्तोरणाद्वाथ पुरे उपचाराः बभूवुः । जयिनः उत्तरगोप्रहृशाकिनः पुनस्य
तस्योत्तरस्य । पश्चादिति शेषः । अपराह इत्यर्थः । तानि पुष्पाण्येव, ते धूमा
एव, ते केतव एव, ते मणितोरणाद्वा एव, पुरोपचाराः बभूवुः । जयद्वयस्यैक-
द्वापि विलम्बाभावादिति भावः ॥ ६० ॥

तत्रेति । अत्र आस्थानमण्डपे अवनीन्द्रः विराटः प्रणतं नम्रं द्वयैः द्विवि-
धैः अक्षैः प्रथमं रोदनजन्यैः वाण्यैः पश्चात् शत्रुशरशक्तिजन्यैः शोणितैश्च आर्द्र-
षिकं तनुत्रं कवचं यस्य तयोक्तम् । 'अस्रमश्रुणि शोणिते' इति विश्वः । कुमारं
उत्तरं आजौ युद्धे द्विपता सुशर्मणा बन्धनेन यः खेदः श्रमः तं भजत इति
माग्भ्यामपि दोर्भ्यां बाहुभ्यां प्रमोदाद्धेतोः दृढं यथा तथा मालिलिङ्ग आलि-
ङ्गितवान् । प्रेमपरवशा न गणयन्ति निर्जं श्रममिति भावः ॥ ६१ ॥

पार्थ इति । पार्थ. अर्जुनोऽपि रयस्य गर्भात् मथ्यात् पट्टांशुकं शान्तं
उपानीय आदाय आत्मसूनोः अमिमन्योः पाणिप्रहार्थं मन्त्रवासः । क्लिष्टेति
संभावनायाम् । कन्यानिधयकालिकवस्त्रनिवेत्युपदेशः । पितुः पार्थे स्थितार्यै
उत्तरार्यै ददौ ॥ ६२ ॥

आचेदमिति । स कुमारः उत्तरः अन्यं उत्तरार्यै अर्जुनदत्तादितर अखिलं
पटं वस्त्राणीति जस्यैकवचनम् । आसुदेष्णं सुदेष्णामारभ्य आचेदं दाही-
जनपर्यन्तं अन्तःपुराय । अन्तःपुरजनायेत्यर्थः । ददौ । मलीमसं मत्स्नि-
वासः वक्षं यस्यास्तथोक्ताया अपि सैरन्ध्रये द्रौपद्यै तु तां द्रौपदीं बहुना पटानां
प्रभवः उत्पत्तिस्थानं अवलम्बं मध्यदेशः यस्यास्तथोक्तां संचिन्त्य स्मृत्वा न
ददौ । पटं कंचिदिति शेषः । अनुचितत्वादिति भावः । अत्र बहुपटोत्पादक-
त्वेन द्रौपदीमध्यचिन्तनस्य विशेषगगत्या तस्यै वस्त्रदानप्रतिषेधहेतुत्वात्पार्थ-
हेतुकं वाच्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ६३ ॥

विनाञ्जुनं पाण्डुसुवान्ममाजे

विस्मित विस्मित विलोकमानम् ।

जिघ्रन्विराटश्चिकुरेषु स्रुं

जगाद् विन्ध्यस्य निजासनार्थे ॥ ६४ ॥

निपात्य पार्यान्कान्तारे निःसपन्नत्वमीयुषाम् ।

कण्ठेगह्वयसे वत्स कौरवाणां त्वमेककः ॥ ६५ ॥

नव्यं गुरुं भुवि न मार्गितुमुत्तरायाः

संरक्ष्य सूतमपि तादृशि संप्रहारे ।

जन्मक्षेत्रजीवदिनयोगफलं च दातुं

कन्यासु वत्स कथमेव कुरुन्व्यजेष्टाः ॥ ६६ ॥

दिनेति । समाजे सभायां अञ्जनं विना अञ्जनवर्ज्यान् पाण्डुसुवान् धर्मराज-
र्मात्मनकुलसहदेवान् अञ्जनोक्तवेपान्तरच्छत्रान् विस्मित विस्मित आश्चर्यं गत्वे-
त्यादराद्भिरुक्तिः । विलोकमानं स्रुं उत्तरं विराटः निजासनार्थं विन्ध्यस्य उपवेश्य
चिकुरेषु । मूर्धनीलर्थः । जिघ्रन् सन् जगाद् वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तवान् ॥ ६४ ॥

निपात्येति । पार्यान् कान्तारे अरण्ये निपात्य पातयित्वा । सूतव्याजेनेति
भावः । निःसपन्नत्वं शत्रुशून्यत्वं ईशुषां प्राप्तानां कौरवाणाम् । हे वत्स, त्वं
एककः एक एव कण्ठेगह्वयसे कण्ठविवररोविच्छिन्न इवाचरसि । पार्यास्तु पश्चापि
मिलित्वा तथा भवन्ति ननु प्रत्येकमित्यहो वीर्यातिशयस्तवेत्यर्थः । अतएव व्य-
तिरेकालंकारो ब्रह्मणः । उपमा समानता धौती । द्वयोरेकवाचकात्सुप्रवेशसंस्कार-
लंकारः ॥ ६५ ॥

नव्यमिति । किञ्च हे वत्स, उत्तरायाः तद्गणिन्या नव्यं बृहन्नलातो
नूतनं गुरुं नाभ्यावायं भुवि न मार्गितुं अनन्वेषितुम् । तस्या गुरुशोकं वारयितु-
मित्यर्थः । कन्यासु उत्तराप्रभृतिषु विषये जन्मक्षेत्रजन्मनक्षत्रेण सह जीवदि-
नस्य पृथक्सतिवासरस्य योगेन यत्फलं बध्नलामः तत् दातुं च तादृशि दुस्तरे-
संप्रहारे दुडे सूतं वृहन्नलामपि संरक्ष्य कुरुन् दुर्गोपनासीन् । कथमित्याश्चर्यं ।
व्यजेष्टाः जितवानसि । अत्र गुरुशोकवारणस्य सूतरक्षणेन नूतनवस्त्रदानस्य
कौरवजयेन सह कृतेष्वान्वयाद्यथासंख्यालंकारः । 'अथवा भोजनमालसं
दिया वस्त्रं वरादाना । नृत्युधेति ममान्मर्शाकारिदिनयोगतः ॥' इति
ज्योतिषिकाः ॥ ६६ ॥

इति प्रमोदचञ्चलेन पाणिना परामृश्य चरमानं पुनःपुनरनु-
ज्ञानाय ताताय सौदेष्णेयोऽपि त्रपाप्रवाहाभिमुखमवस्यातुमपा-
यन्निव विवैलितकंधरो गिरमेव विज्ञापयामास ॥

रोदःप्रसारि ध्वनितं मया चक्रे धुरि द्विषाम् ।

यावान्मे वेगसंनाहस्तावांस्तत्र प्रदर्शितः ॥ ६७ ॥

अहमेको रणे तस्मिन्नपरैरननुष्ठिताम् ।

रथिसारथिपत्तित्वे रचयामि स्म कर्तृताम् ॥ ६८ ॥

देवै, किं बहुना ।

अपार्थं कर्म मे नासीदाहवे यदरातिपु ।

पुरो विजयमाधाय पुनरागा पुँरीमिमाम् ॥ ६९ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण प्रमोदेन चञ्चलेन कम्पमानेन पाणिना चरमानं
पृष्ठभागं पुन पुन परामृश्य पुन पुनरनुज्ञानाय पृच्छते ताताय पित्रे विराटाय ।
सुदेष्णाया अपत्यं सौदेष्णेय उत्तरोऽपि त्रपा रज्जैव प्रवाह तस्याभिमुखं अव
स्थातु अपारयन् अशक्रुवन्निवेत्युपेक्षा । विवैलिता व्यावर्तिता कंधरा प्रीवा येन
तथोक्तं सन् एव वक्ष्यमाणप्रकारेण गिरं वाचं विज्ञापयामास विज्ञापितवान् ॥

रोद इति । हे तात, मया रोदसो दिवि भुवि च प्रसारि व्याप्तुवत् ।
'शावाभूमी च रोदसी' इत्यमरः । ध्वनितं सिंहनाद रोदनं च द्विषां धुरि अत्र
चक्रे कृतम् । करोते कर्मणि लिट् । उत्साहाद्भ्रयावेति भावः । मे मम'देवो
पराक्रमे पलायने च य सनाह उद्योगं यावानस्ति तावान् वेगसंनाहं तत्र
शत्रूणांमत्रे प्रदर्शितं । मयेति योज्यम् ॥ ६७ ॥

अहमिति । किञ्च तस्मिन् रणे अहमेक एव । गान्धर्व कश्चिदित्यर्थः । अपरै
अन्यै अननुष्ठिता अकृताम् । अनुचितत्वात् स्वप्रऽप्यकरणीया चेत्पर्यं । रथित्वे
धारयित्वे पत्तित्वे चेत्यर्थः । पुरनिगमनप्रवेशयो युद्धे पलभ्यनवस्त्राहरणयो
श्चेति विवेकः । कर्तृता अधिकार रचयामि स्म अकरवम् । रथी सारथि पाद
चारी चाभवमित्यर्थः । अत्र वाच्यवक्ष्यायां अनेकसाध्ये कमत्रये एकस्य प्र
त्या पराननुष्ठितवसमपनरत्काव्यलिङ्गभेदः ॥ ६८ ॥

देवेति । देव, किं बहुना । उक्तेनेत्युत्तरेणान्वयः ॥

अपार्थमिति । हे देव स्वामिन्, बहुनोक्तेन किं प्रयोजनम् । न किमपी
त्यर्थः । यत् यस्मात् आहव युद्धे अरातिपुं शत्रुपुं विषये मे मम संबन्धि कर्म

१ 'तत्र' इति पाठ २ 'विनधीभूत' इति पाठ ३ 'अये देव' इति पाठ

४ 'आदाय' इति पाठ ५ 'इमा पुरीम्' इति पाठ .

इति तादृशीं तस्य वचनचातुरीं निशम्य दुरोदरविहारप्रहारवे-
दनामप्यविगणय्य तरलितेन शिरसा श्लाघयमाने यतीन्द्रे वासर-
विरामशंसिनं यामशङ्करवमाकर्ण्य यथोचितं सभास्तारान्विसृज्य
मेदिनीपतिमोदेन सुदेष्णाप्रासादमाससाद ॥

सुतावलोक्येन नरेन्द्रसुभ्रुव-

श्रुताखिलाश्रुष्वपि सोदराख्यात् ।

विलोचनाङ्गेष्वतिवृष्टिसंपदे

विभाण्डकापत्यविजृम्भणावितम् ॥ ७० ॥

युद्धं सारथ्यं च अपगतः अर्थः प्रयोजनं यस्मात्थोकं पाथेन रक्षितं च नासीत्
तस्मात् कारणात् पुरः अग्रे विजयं जयं अर्जुनं च आधाय विन्यस्य इमां पुरीं
प्रति पुनः आगां आगतवानसि । कर्म निष्फलं चेत्पार्थो न चेच्च जीवन्न पुनरा-
यच्छेयमेवेत्यर्थः ॥ ६९ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारं तादृशीं शब्दशक्तिमूलव्यञ्जनया वास्तवार्थप्रका-
शिका वचनानां चातुरीं नैपुण्यं निशम्य श्रुत्वा यतीन्द्रे युधिष्ठिरे दुरोदरविहारे
द्यूतम्रीडाया प्रहारेण विहायोत्तरप्रशंसा बृहत्तलाप्रशंसया कुपितविराटकृतपाश-
कटाडनेन या वेदना तामप्यविगणय्य अनादृत्य तरलितेन कम्पितेन शिरसा
श्लाघयमाने अमिनन्दयति सति मेदिन्याः भूमेः पतिः विराट् वासरविरामस्य
सार्यकालस्य शंसिनं सूचकं यामानां चतुर्णां सबन्धिनं शङ्करवं आकर्ण्य सभा-
स्तारान् सभाजनान् यथोचितं तत्तदहोपचारं यथा तथा विसृज्य अनुज्ञाप्य
मोदेन पुत्रजयजन्यसतोपेण उपलक्षितः सुदेष्णायाः उत्तरस्य मातुः सबन्धिनं
प्रासादं सौधं आससाद प्रविवेश । पुत्रेण सहेति शेषः ॥

सुतेति । सोदराणां क्रीचकानां अत्यायात् नाशाद्धेतोः द्युतानि गलितानि
अखिलानि निःशेषानि अश्रुणि घाण्यजलानि येषु तथोक्तेष्वपि नरेन्द्रसुभ्रुवः
सुदेष्णायाः विलोचनेषु अङ्गाः अङ्गाख्या जनपदा इवेत्युपमितसमासः । उपमा-
प्रायपाठात् तेषु अतिवृष्टिसंपदे समृद्धौ मुनस्य उत्तरस्य अवलोक्येन दर्शनेन
विभाण्डकापत्यस्य ऋष्यशृङ्गमुनेः विजृम्भणेन आविर्भावेनेव आचरितं तद्विजृम्भ-
णावितम् । इत्यन्तात्कर्तारोक्तः । ऋष्यशृङ्गागमेनाङ्गदेशेषिवत् उत्तरावलोक्येन सुदे-
ष्णानेप्रयोरानन्दबाष्पाणां अतिवृष्टिरासीत्यर्थः । ऋष्यशृङ्गागमात्सहती वृष्टिर्भ-
षतीत्यागमप्रसिद्धम् । अत्रानन्दबाष्पवृष्टिमुतावलोक्येनयोः कार्यकारणयोर्दोर्दोर्द्व-
लंकारः । तस्य चोपमया सहैकवाचकानुप्रवेशसंस्कारः । वंशस्थवृत्तम् ॥ ७० ॥

अन्येद्युरात्मजमुखादभीषां याथार्थ्यमवगम्य चकितचकितः कु-
टुम्बेन सह सचिवान्पुरस्कृत्य समाभागतो विराटो नामान्तरसंनि-
धानादिव हायनमेकमनुपसर्पद्भिः स्वैः स्वैर्वैः प्रकृतिमापन्नेन सो-
दर्यजनेन समुपास्यमानस्य युधिष्ठिरस्य चरणनलिनयोः पलितंभा-
वुकेन मौलिना मरालयुवकेलिमुल्लयांचकार ॥

तदा नुनोद् स्मितपाण्डुरिम्णा तपःसुतोऽशक्षतिहेतुमुग्रम् ।

महेन्द्रसूनोर्दृशि शोणिमानं मात्स्यस्य चित्तेऽपि च नीलिमानम् ७१

अन्येद्युरिति । अन्येद्युः परस्मिन् दिवसे आत्मजस्य मुखात् वचनात्
अभीषां कङ्कादिसंज्ञानां पाण्डवानां याथार्थ्यं तत्त्वं पाण्डवत्वयुधिष्ठिरत्वादिकं
अवगम्य ज्ञात्वा चकितचकितः सेवापचारादिभिः मीतमीतः । वीप्सायां
द्विर्भाषः । कुटुम्बेन कलत्रपुत्रादिना सह सचिवान् मन्त्रिणः पुरस्कृत्य समां
प्रत्यागतः विराटः नामान्तराणां कङ्कबललाद्यन्यसंज्ञानां संनिधानात् सांगत्यादि-
वेत्सुप्रेक्षा । एकं हायनं संवत्सरं अनुपसर्पद्भिः समीपमागच्छद्भिः स्वैः स्वैः
प्रत्येकं स्त्रीयैः वैपैः रूपैः प्रकृतिं स्वभावं आपन्नेन प्राप्तवता सोदर्यजनेन अनु-
जजनेन । भीमादिभिरिति यावत् । समुपास्यमानस्य सेव्यमानस्य युधिष्ठिरस्य ।
चरणे एव नलिने कमले तयोः पलितंभावुकेन धवलीभूतेन शिरोरुहेण ।
'आढ्यमुभग-' इत्यादिना राशि खित्वात् 'अरुर्दिपत्-' इत्यादिना मुम् ।
मौलिना शिरसा । मरालयूनः तरुणहंसस्य केलिं लीलां उल्लयांचकार प्रकथ-
यामास । प्रणनामेल्यर्थः । अत्र अन्यलीलाया अन्यत्रासंभवेन तत्सदृशलीलात्वे-
पात्रिदर्शनालंकारः । चरणनलिनयोरिति रूपकोञ्जीवित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन
संकरः । स चोत्प्रेक्षया संसृष्टः ॥

तदेति । तदा विराटप्रणामसमये तपसः यमस्य सुतः धर्मराजः स्मितस्य
पाण्डुरिम्णा धावत्येन हेतुना अशक्षतिः पाशकप्रहारव्रण एव हेतुर्यस्य तं उग्रं
भयंकरं महेन्द्रसूनोः अर्जुनस्य दृशि नेत्रे शोणिमानं विराटे क्रोधेनाह्वयं नुनोद्
निरस्तवान् । किंच अशक्षतिहेतुं निजकृतपाशकप्रहारजन्यं उग्रं इतिकर्तव्यतामी-
त्येन भयंकरं मात्स्यस्य विराटस्य चित्ते नीलिमानं भयान्धलरूपं मालिन्यं नुनोद् ।
अत्रार्जुनविराटाभ्यां धर्मराजस्मितनर्मल्येन तदन्तःप्रसादानुमानादनुमानालंकारः ।
धर्मराजस्मिन्धावत्यव्याप्त्या अर्जुनलोचनाह्वयविराटमानसमालिन्यत्यापेपूर्वकं
वैशद्यप्राप्तिरूपतद्गुणालंकारद्वयेनाङ्गाङ्गिभावसकीर्णं प्रतीयत इत्यलंकारेणालंकार-
ध्वनिः । एवममर्षत्यागशान्त्योरर्जुनविराटगतयोरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्गयोरङ्गाङ्गिभा-
वेन संकरश्च । अस्य चोत्प्रेक्षयानुमानालंकारसापेक्षत्वात् द्वयोः संलक्ष्याचलत्व-
क्रमव्यङ्गयोरङ्गाङ्गिभावेन संकर इत्यलं प्रपञ्चेन ॥ ७१ ॥

मात्स्यस्ततः प्रमुदितो महितेऽहि कन्यां

शौरौ समेयुपि सहाखिलबन्धुवर्गैः ।

मृद्वीं शिरीषकुमुमादपि पार्यसूनोः

सीमाशिलामतनुत प्रथमाश्रमस्य ॥ ७२ ॥

तथोपचारं विदधे मुदेष्णाजानिः स पार्येषु समाधवेषु ।

तमेव गान्धारपतिं यथा ते जानीयुरन्यन्तकृतोपकारम् ॥ ७३ ॥

अथोह्लास्य कुरूनेतान्हरिर्मात्स्यपुराद्ययौ ।

मन्दारप्रमुखान्कल्पान्वसन्त इव नन्दनात् ॥ ७४ ॥

इत्यनन्तमष्टकविकृतां चम्पूभारते सप्तमः स्तवकः ।

मात्स्य इति । ततः अनन्तरं मात्स्यः विराटः प्रमुदितः संतुष्टः सन् शौरौ श्रीकृष्णे अखिलबन्धुवर्गैः सह समेयुपि प्राप्तवति सति महिते चन्द्रतारादिगुणसंपत्त्या श्लाघ्ये अहि वासरे कस्मिंश्चित् शिरीषस्य कुमुमादपि मृद्वीं मुकुमारां कन्यां उत्तरां पार्यसूनोः अभिमन्योः प्रथमाश्रमस्य ब्रह्मचर्यस्य सीमाशिलां अवधिदेशदृश्यदं अतनुत चक्रे । अभिमन्यवे कन्यां प्रायच्छदित्यर्थः । अत्र शिरीषकुमुममुकुमार्याः परस्परसीमाशिलालवर्णनाद्विरूपघटनात्मकविषमप्रभेदः । एवं पत्नीलस्य व्यङ्ग्यस्य ब्रह्मचर्यसीमाशिलात्वेन भङ्ग्यन्तरेण कथनात्पर्यायोक्त्यलंकारः । द्वयोश्चैकवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥ ७२ ॥

तथेति । मुदेष्णा जाया यस्य सः मुदेष्णाजानिः स विराटः । माधवेन वृष्णेन सहितेषु समाधवेषु पार्येषु धर्मराजादिषु विषये उपचारं पूजां तथा विदधे चक्रे यथा ते सकृष्णाः पार्याः तं द्यूतेन सर्वस्वं हत्वा तादृग् दुःखदायिनं गान्धारपतिं शकुनिमेव अत्यन्तं कृतः उपकारः येन तयोक्तं जानीयुः शक्यते । शकुनिना राज्यादभ्रंशने ईदृग्विराटोपचारस्य प्रसन्नभावोपपत्तिरिति भावः । अत्र शकुन्युपकारस्य गुणत्ववर्णनाल्लेशालंकारः । एवं विराटेनोपकृतानां शकुनानुपकारसंभावनादसंगत्यलंकारः । द्वयोश्च पूर्ववत्संकरः । 'विरुद्धं भिन्नदेशतत्कार्यहेत्वोरसंगतिः' इत्यसंगतिलक्षणम् । लेशलक्षणं तूकम् ॥ ७३ ॥

अथेति । अथ विराटोपचारानन्तरं हरिः श्रीकृष्णः एतान् कुरून् मुपिष्ठिरादीन् उह्लास्य संतोषयित्वा मात्स्यपुरात् । मन्दारप्रमुखान् कल्पान् सुरष्टान् उह्लास्य किंसलयकुमुमादिभिः प्रकाशयित्वा वसन्तः माधवः नन्दनादिषु । ययौ प्रस्थितवान् । पूर्वोपमालंकारः ॥ ७४ ॥

इति श्रीमदाग्निवपदारविन्दवन्दनकन्दलितानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य रामकृष्णस्य कृतां चम्पूभारतव्याख्याने लास्याख्याने सप्तमस्तवकविवरणं समाप्तमासीत् ॥

अष्टमः स्तवकः ।

तावत्पाण्डुसुतेन कौतुकवता कर्तुं प्रकोष्ठाङ्गणे

ज्यामेका युधि नर्तकीं भुजभुवि स्यान्नु चिरस्यापराम् ।

आहूता, क्षितिपा विराटनगरीं सैन्यद्विपैरुन्मदैः

प्रावृद्धासरसचया इव धनेः प्रापुर्महाद्रैस्तटीम् ॥ १ ॥

सेनानां यावतीः पार्थो युद्धायाक्षौहिणीर्दधौ ।

धार्तराष्ट्रश्चतसृभिस्तावतीरधिकाः पुनः ॥ २ ॥

उच्चाध्ववृत्तान्तमुवाच शल्य पार्थस्ततो भानुसुतस्य युद्धे ।

आक्षेपवाचा हृदयं वितक्षन्नन्यथतामाचर मातुलेति ॥ ३ ॥

तावदिति । तावत् तदानीं प्रकोष्ठस्य कूर्पराधोभागस्य अङ्गणे अप्रमत्ते । हस्त इति यावत् । 'प्रकोष्ठ कूर्परादध' इत्यमर । कूर्परो बाहुमध्यप्रान्तिः । एका ज्या शिषिनीं युधि युद्धे नर्तकीं चञ्चलाम् । आक्षेपविमोचनाभ्यामिति भावः । कर्तुं अपरा अन्या ज्या भुवम् । 'ज्या मौर्वीमातृभूमिषु' इत्युभयनापि विश्व । भुजभुव बाहुदेशे स्थानु स्थिरतरा कर्तुं च कौतुकवता इतृङ्गलवता पाण्डो सुतन धर्मराजेन आहूता चारसन्निवादिद्वारा आह्वयिता क्षितिपा राजानस्तत्तद्देश्या उन्मदै सैन्यद्विप सैन्यगजे उपलक्षिता विराटनगरीं प्रावृद्धा सराणां चार्षिदिनानां सचया समूहा धने मेघरूपलक्षिता महाद्रैस्तटीं तं भिव प्रापु । उपमालकारः । यत्त्वत्र 'प्रकोष्ठाङ्गणे' इत्यत्र 'प्रकोष्ठे विस्तृतकरे' इति ऋषिहेन कोशलेखनम्, तदवधोधात् । यत्र 'प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तो मुष्ठा तु बद्धया । सरन्ति स्यादरजित्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥' इत्यादिना विस्तृतकरे प्रकोष्ठे हस्त, बद्धया मुष्ठा तु स हस्त रक्षि, निष्कनिष्ठेन मुष्टिना अरक्षिरेति मानविशेषनिर्णयार्थं यत्र प्रकोष्ठग्रहणात् तदर्थनिर्णयस्त्वस्मत्प्रतिष्ठित एवेति सद्यः कोशार्थकोविदानामित्यलमसदाविशेषेन । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ १ ॥

सेनानामिति । पार्थ धर्मराज युद्धाय युद्ध कर्तुमिति 'क्रियार्थ' इत्यादिना चतुर्थी । यावती सेनानां अक्षौहिणी । यत्सख्याकाक्षौहिणी सेना इत्यर्थः । दधौ सगृहीतवान् । चतसृभिरधिकास्तावती सप्त । सेनानामक्षौहिणीस्तु एसादशेत्यर्थः । धार्तराष्ट्रं दुर्योधन दधौ । अत्र धर्मराजाक्षौहिणीनां सप्तत्वं प्रविश्या आह्वयमिति न न्यूनपदत्वदोषः ॥ २ ॥

उचेति । तत्र तमयो सेनासप्रदानन्तरं पार्थ धर्मराज उक्त अप्पनि वृत्तान्त उपचारपरितुष्टन स्वेन दुर्योधनस्य साक्ष्यकरणवरदानरूपं येन तयोक्तं चाल्य प्रति हे भानुसुत मातृसौदर, त्व आसप्ततात् क्षेप निदा यस्यास्तया वाचा । निन्दाप्रतिपादकवाक्येनेत्यर्थः । 'क्षेपो विलम्बे निदायाम्' इति विश्व । युद्धे वर्णा-

अथ भाग्निनेयेषु वत्सलतया सत्यसंगरस्तथेति प्रतिश्रुत्य ।

भद्राय तव मां विद्धि निद्रामुचमिति श्रुवन् ।

मद्राधिपो ययौ पार्थात्स द्राग्दुर्योधनान्तिकम् ॥ ४ ॥

तदनन्तरम् ।

साहाय युद्धे सरसीरुहाक्षं वरीतुक्कामस्य बलारिसुनुः ।

अजातशत्रोरवतंसयनां तुङ्गध्वजां द्वारवतीमयासीत् ॥ ५ ॥

र्जुनयुद्धसमये मानुमुतस्य कर्णस्य हृदयं मनः वक्षश्च वितक्षन् छिन्दन् सन् अन्वर्थतां शल्य इति सार्धं कनामकत्वं आचर कुर्वन् । आत्मन इति शेषः । चरतेः प्रार्थनायां लोट् । 'वा पुंति शल्यं शङ्कुर्ना' इत्यायुधविशेषपर्यायेष्वमरः । इत्युक्तप्रकारेण उवाच । प्रतिज्ञातदुर्योधनसाहायस्य शल्यस्य प्रतिज्ञामङ्गनयेन तावन्मार्गं समयाचतेत्यर्थः । महतामात्मविपत्तावपि परे भङ्गात्संरक्षणीया एवेति भावः । यत्तु 'मा नास्ति तुला तवार्जुनेन साम्यं यस्य' इति व्युत्पत्तित्तिद्वामन्वर्थतां धाचरेत्यन्वर्थत्वं मातुलघंज्ञाया एवाह नृसिंहः, तत्र । आयुधसाध्यतक्षणाबोधकस्य नितशक्ति पदस्य स्वारस्यभङ्गापत्तेः । परतु मा तुला इतीति तच्चेण च्छेदमाश्रित्य हे कर्ण, तव अर्जुनेन तुला साम्यं मा नास्ति इत्युक्तप्रकार्या आक्षेपवाचेति योजयितुं शक्यमिति प्राहुः ॥ ३ ॥

अथेति । अथेत्यायुत्तरेणैकवाक्यम् ॥

भद्रायेति । अथ युधिष्ठिरप्रार्थनानन्तरं सत्यः संगरः प्रतिज्ञा यस्य स तयो-
चोऽपीत्यपिप्रयुक्तोऽपि 'कमपराधलवं मयि पश्यति' इत्यादाविव योज्यः ।
मद्राधिपः शल्य. भगिन्या अपलेषु भाग्निनेयेषु धर्मराजादिषु वरसलतया प्रेम्णा
तथा सूर्यसुतस्य हृदयमाक्षेपवाचा तक्षिप्यातीति अभ्युपगम्य अङ्गीकृत्य । 'प्रति-
श्रुत्य' इति पाठेऽप्युक्त एवार्थः । हे पार्थ, तव भद्राय मां निद्रा मुचतीति तयोक्तं
प्रवणं विद्धि जानीहि इति श्रुवन् सन् पार्थान् धर्मराजात् दुर्योधनस्य अन्तिकं
समीपं प्रति द्राक् सत्वरं ययौ गतवान् । लाटानुप्रासालंकारः ॥ ४ ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरमित्युत्तरेणान्वयः ॥

साहायेति । तदनन्तरं शल्यगमनानन्तरं बलारेः इन्द्रस्य सुनुः अर्जुनः
सरसीरुहाक्षं श्रीकृष्णं युद्धे साहाय्यं परीतुं कामो यस्य तस्य अजातशत्रोः धर्मरा-
जस्य गां वाचं उकार्थिका अवतंसयन् शिरसि कुर्वन् सन् तुङ्गानि उन्नतानि
ध्वजानि यस्यां तां द्वारवतीं द्वारकानगरं प्रति अयाचीत् प्राप । यातेः कर्त्तरि
लृट् । 'वर्यनुकामो बलवैरिसुनुः' इत्यर्जुनविशेषणतया पाठान्तरम् ॥ ५ ॥

तत्र चिरदृष्टस्य कुंरुञ्जरस्य कुञ्जरकुमारकोमलचंद्रमविलासस्य
तस्य विलोकनाय ^१वीथीषु जनाः संघीयभूवुः ।

हेतुं सुभद्राहरणे तदीयां यतित्वशुद्धिं हृदि कुर्वतीनाम् ।

गवाक्षमार्गैः कृतवीक्षणानां स्त्रीणां सुरेन्दोः स्मितचन्द्रिरुभूत् ॥६॥

दौवारिकैस्तत्र स दत्तमार्गो निद्रायमाणस्य निकेतमध्ये ।

शौरेरुपायाचरणोपधानं तँत्स्यन्दिसिन्धुच्युतकूर्मशोभम् ॥ ७ ॥

यस्याधिमाँलिसविधं प्रथमं समेत्य

तिष्ठन्कुरुद्वहसुतो युधि साह्यमर्थी ।

रेजे परीक्षितुमिवोत्सुकतां दधान-

स्तत्कुन्तले निजमनस्यपि वक्रिमाणम् ॥ ८ ॥

तत्रेति । तत्र द्वारकाया कुञ्जरकुमारस्य करिकलमस्यैव कोमल' सुङ्गार'
चक्रमविलास गमनविलास यस्य तथोक्तस्य चिरात् दृष्टस्य अतएव तस्य कुंरु-
ञ्जरस्य अर्जुनस्य विलोकनाय । त विलोकितुमित्यर्थः । जना वीथीषु संघीयभूवुः ॥

हेतुमिति । सुभद्राया हरणे हेतु तस्य अर्जुनस्य इमा तदीया यतित्वस्य
शुद्धिं नैर्मत्स्यम् । विपरीतलक्षणाया कपटयतित्वमित्यर्थः । हृदि मनसि कुर्वतीना
आलोचयन्तीना अतएव गवाक्षाणा मार्गै रन्ध्रमार्गै कृत वीक्षण अर्जुनदर्शन
याभिस्त्यासा स्त्रीणा द्वारकाजनाना मुखस्यैव इदो चन्द्रस्य स्मितमेव चन्द्रिञ्च
अभूत् । अयमेव स कपटसन्यासी सुभद्रामपहतवान् इति स्मेरानना वभूवुरित्यर्थः ।
अत्रार्जुनकपटसन्यासचिन्तनतदवलोकनयो विशेषणगत्या हसनहेतुत्वाद्नेकप
दार्थहेतुकवाच्यलिङ्गस्य परम्परितरूपकेण सहैकवाचकानुप्रवेशस्यकर ॥ ६ ॥

दौवारिकैरिति । तत्र तदानीं दौवारिकै द्वारपालं दत्तमार्गं । अन्तःप्र
विष्ट इत्यर्थः । सोऽर्जुन । निकेतस्य शयनगृहस्य मध्ये निद्रायमाणस्य स्वपत'
शौरे कृष्णस्य सचन्धि तस्मात् कृष्णचरणात् स्यन्दिन्या प्रवहन्त्या तिथो
गङ्गाया च्युतस्य गलितस्य कूर्मस्यैव शोभा यस्य तत्तथोक्त तमिव स्थितमित्युत्प्रेणा ।
चरणस्य उपधान उपचर्हं वर्तुलमुपायात् तत्समीप प्राप्तवान् ॥ ७ ॥

यस्येति । युधि युद्धे साह्य सहायता अर्थो याचित्व्यमाणः । 'अकेनोर्भविष्य-
दायमर्ष्ययो' इति वृत्तौ गे पाठोप्रतिषेधः । अतएव प्रथम अर्जुनात्पूर्वमेव समेत्य
आगत्य यस्य शौरे मौळे शिरस्य रविधे समीपे अधिमाँलिसविधम् । विभक्त्यर्थे-
ऽप्ययीभावः । तिष्ठन् वर्तमानः कुरुद्वहस्य पृथराष्टस्य सुत दुर्योधनः निजं मनसि

१ 'कुंरुञ्जरस्य' इति नास्ति कश्चित् २. 'वीथीवीथीषु', 'वीथीषु वीथीषु' इति
च पाठो. ३. 'कुद्विम्' इति पाठः. ४. 'तद्गर्भे' इति पाठः.

निमीलनालिङ्गितनेत्रयुग्मो निष्पन्ददेहो नितरां बभौ यः ।

स्वध्यानशैलीसुखमास्थितानां तपस्विनां सङ्घनिवानुकुर्वन् ॥ ९ ॥

देवीकुचाद्विरुरुचे घुसृणेन क्लृप्तः

सक्तः कपोलफलके मकरो यदीये ।

स्वाङ्घ्रज्वारिर्जयिने विजयाय सिद्धिं

विश्राणयेति निगदन्निव कर्णमूले ॥ १० ॥

पाश्चात्यपायोनिधिपार्श्वभागे सम्पूर्य कुक्षिं सलिलस्य पूरैः ।

सजातियूयाद्ध्युतिमाश्रितस्य क्रमं दधौ यो घनशावकस्य ॥ ११ ॥

ततः प्रबुद्धेन तेन देवेन तयोः क्रमेण प्रथमाभ्यागमनदर्शनाभ्यां

तस्य शौरैः कुन्तले कचेऽपि द्वयोः चक्रिमाणं कौटिल्यम् । तत्तारतम्यमिति यावत् ।
परीक्षितुं उत्सुकतां औत्सुक्यं दधान इत्युत्प्रेक्षा । रेजे बभौ ॥ ८ ॥

निमीलनेति । निमीलनेन निमेषेण आलिङ्गितं संगतं नेत्रयोर्युग्मं यस्य
तयोक्तः निष्पन्दः निश्चलः देहः यस्य सः यः शौरिः स्वस्य आत्मनः ध्यानशैल्या
विगलितवेद्यान्तरभैक्यानुसंधानेन यत्सुखं ब्रह्मानन्दः तदास्थितानां प्राप्तवतां
तपस्विनां योगिनां सङ्घं अनुकुर्वन्निवेत्युत्प्रेक्षा । नितरां बभौ रेजे ॥ ९ ॥

देवीति । देव्या रुक्मिण्याः कुचान् यस्य शौरैः संबन्धिनि यदीये कपोलः
फलक इव तन्मिन् सक्तः सुम्बनसमये लग्नः घुसृणेन कुङ्कुमेन क्लृप्तः लिखितः
मकरः मकरावृत्तिः रेखा स्वं अङ्घ्रिः यस्मिन् तादृशं ध्वजं यस्य तस्य मन्मथस्य
अरेः शंभोः जयिने विजयाय अर्जुनाय सिद्धिं काङ्क्षितार्थसाफल्यं विश्राणय
ददस्व इति कर्णमूले निगदन् विश्राणयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । विरुरुचे रराज । 'मीनध्वज-'
इति पाठः प्रकृतमकरे विश्राणयन्निवेत्युत्प्रेक्षा असंगतार्थकत्वाद्दुपेक्ष्यः । मीनकेतन
इत्यत्र मत्स्यजातितान्मकर एव मीन इत्यनुरव्याख्यानात् । कर्णचित्संगमनेऽपि
पर्यायमहाख्यदोषावतिरिति ॥ १० ॥

पाश्चात्येति । यः शौरिः पश्चद्भवः पाश्चात्यः पश्चिमः पायोनिधिः समुद्रः
तस्य पार्श्वभागे सलिलस्य पूरैः प्रवाहैः कुक्षिं सम्पूर्य सजातीनां सङ्कुल्यानां मेघानां
यूयात् वृन्दात् प्युतिं भ्रंशं आश्रितस्य प्राप्तस्य घनशावकस्य भेषवालकस्य क्रमं
सीति दधौ धृतवान् । अत्रान्यक्रमस्य अन्यत्रासम्भवेन तत्सदृशक्रमाज्ञेपादसंभव-
दसंसंबन्धनिबन्धनो निदर्शनालंकारः । यस्मैत्यादिश्लोकचतुष्टये यच्छब्दस्तस्य
शौरैरिति पूर्वश्लोकेऽन्वेतीति ध्येयम् ॥ ११ ॥

तत इति । ततः दुर्बोधनार्जुनागमनानन्तरं प्रबुद्धेन तेन देवेन कृपेण तयोः

१. 'मीनध्वजा' इति पाठः. २. 'जयिनः' इति पाठः. ३. 'क्रमेण' इति नास्ति
परिचयः. ४. 'प्रथमागमन' इति पाठः.

कृत्यसाम्यं हृदि कृत्य रणाङ्गणे गृहीतहेतीनां नत्रकोटिसंरयात्वां
गोपकुमाराणां कदम्बेन केनचिदंशेन केवलसंनिधानेन खेनापि केन-
चिदंशेन परिपूरितघनमनोरथौ सुयोधनधनंजयौ स्वावासकटकमुव-
मासेदतुः ॥

सेनागजेन्द्रमदसौरभवीचिवेग-

निर्धूतगोप्रहणसंयुगपूतिगन्धम् ।

संवीक्ष्य मत्स्यवसुधेन्द्रपुरोपकण्ठं

शौरिश्च शकतनयश्च ननन्दतुस्तौ ॥ १२ ॥

दृष्ट्वा निवृत्य वदतो युधि पाण्डवाना-

मुत्साहमुप्रमथ सजयतो निशम्य ।

वातैर्विनापि मणिसौधतले निवासं

कुर्वन्नकम्पत भृशं कुरुवंशकेतुः ॥ १३ ॥

दुर्योधनस्य अर्जुनस्य च द्वयोः क्रमेण प्रथमं अभ्यागमनेन प्रथमं दर्शनेन च
द्वाभ्यां हेतुभ्यां कृत्ये साह्यकरणे विषये साम्यं तौत्य हृदि कृत्य । मनसि निद्रि-
त्येत्यर्थः । रणाङ्गणे गृहीतहेतीनां घृतायुधानां नवकोटिरूपां सख्या एवामस्तीति
तद्वत्ता गोपकुमाराणां नारायणगोपालाख्यानां कदम्बेन वृन्देन । तदात्मकेनेत्यर्थः ।
एवमप्रेऽपि । केनचिदंशेन एकेन भागेन केवलं निरायुधं यथा तथा संनिधानेन
समीपे वर्तमानेन खेनापि केनचिदंशेन च परिपूरितं घनमनोरथं साह्यकरण-
ययोस्तीं सुयोधनधनंजयौ दुर्योधनार्जुनौ स्वस्य स्वस्य च आवासं निवासभूतां
कटकमुवं ह्यस्तिनपुरप्रदेशं मात्स्यपुरप्रदेशं च आसेदतुं प्राप्तवन्तौ ॥

सेनेति । शौरिः कृष्णश्च शकतनयः अर्जुनश्च तौ सेनासु धर्मराजसहायार्थं
भागतेषु सेन्येषु गजेन्द्राणां मदस्य दानजलस्य सौरभवीचिभिः परिमलपरम्परानि-
वेगेन निर्धूतं निरस्तं गोप्रहणे संयुगस्य गोप्रहणनिमित्तयुद्धस्य सवन्धी पूति-
गन्धः दुर्गन्धः दूतकरितुरगराधिकपदातिकलेवरजन्यं यस्मिन् तथोक्तं मत्स्यवसु-
धेन्द्रपुरस्य विराटनगरस्य उपकण्ठं समीपदेशं सम्यक् वीक्ष्य ननन्दतुः । अत्र ताद-
रपुरोपकण्ठदर्शनस्य विशेषणगत्या आनन्दहेतुत्वात्पदापहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥१२॥

दृष्ट्वेति । अथ कृष्णार्जुनागमनानन्तरं दृष्ट्वा पाण्डवान् धिलोक्य निवृत्य पुन-
रागत्य षडतं वधयत सजयत सजयात् । पाण्डवतत्त्वजिज्ञासया प्रेषितादिति
शेषः । युधि युद्धे विषये पाण्डवानां धर्मराजादीनां सवन्धिर्न उग्रं भयंकरं उत्साह-
धीररसं निशम्य श्रुत्वा कुरुवंशस्य केतुरिव केतुः । तदाप्रख्यापक इत्यर्थः । घृतराष्ट्र-
कुरुणां सवन्धी वंशकेतुः येषु पाण्डवद्वेषज इत्यपि । मणिमये सौधतले निवासं

पाण्डोः सुताय वसुधां प्रविभज्य दित्सोः

प्रज्ञादृशो रहसि सान्त्वपथोपदिष्टम् ।

दुर्योधनस्तु वचनं न चकार कर्णे

कर्णे स्वमेव वचनं मधुरं चकार ॥ १४ ॥

तदनु दिने दिने समुपचीयमाननानाविधनरपतिकुलचतुरङ्गवल-
फलकलानप्यमिमवद्भिः कङ्ककाकसालावृकजम्बुकरटितैः कट्टकृतनि-
कटयोः कुरुविराटपुटभेदनयोः कैतिपयदिनैरेव पञ्च खलु वीराः कौर-
वसाम्राज्यलक्ष्मीमभिवीक्ष्य स्थातुमवशिष्येरन्निति किंवदन्त्यां क्षिति-
पतिः क्षीणधैर्यो दीनाक्षैरेण सहोदरसमक्षं सैरसीरुहाक्षमेवमाचक्षे

बुचंजपि सन् वातैर्विनापि वायुनिर्विनापि मृगं अकम्पत कम्पितवान् । अत्र
पुत्रविपत्तिभयवृत्तस्य धृतराष्ट्रकम्पस्य तत्सूचकौत्सातिकष्वजकम्पस्य च द्वयोः
प्रकृतलातकेवलप्रकृतास्पदः श्लेषालंकारः । तद्द्विहरवस्थानशीतमारुतधूलनरूपकार-
णभावेऽपि कम्पनरूपकार्योदयवर्णनाद्विभावनालंकारश्च द्वयोरभिन्नपदबोध्यत्वा-
देकवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥ १३ ॥

पाण्डोरिति । पाण्डोः सुताय धर्मराजाय वसुधां भूमिं प्रविभज्य अधोऽंशं
विभागं कृत्वा दातुमिच्छोः दित्सोः प्रज्ञादृशः अन्धस्य धृतराष्ट्रस्य संबन्धि रहसि
सान्त्वपथेन सामभोगेण उपदिष्टं बोधितं वचनं तु दुर्योधनः कर्णे भोत्रे राधेये
च न चकार नाङ्गीकृतवान्, न श्रावितवांशेत्यर्थः । किंतु स्वं स्वीयं मधुरं
वचनमेव कर्णे चकार । धृतराष्ट्रोक्तं दूरीकृत्य कर्णेन दुर्मन्त्रिणा सह दुरालोचनं
कृतवानित्यर्थः । 'परेतकल्पा हि गतायुषो नरा हितं न गृह्णन्ति मुहूर्द्धिरीरितम्'
इत्यभिपुक्ता इति भावः ॥ १४ ॥

तदन्विति । तदनु दिनेदिने समुपचीयमानानाम् । आगत्य संघीभवतामित्यर्थः ।
नानाविधानां क्षत्रियमष्टेच्छत्रिरातादिजातीनां नरपतीनां राज्ञां कुलस्य वृन्दस्य
यानि चतुरङ्गानि बलानि करिणुरगरथिकपदातिरूपानि तेषां कलकलान् घोलाहल-
रवानपि अभिमवद्भिः आच्छादयद्भिः कङ्कानां शृग्राणां काकानां सालावृटाणां
शुनां जम्बुकानां शृगालानां रटितैः दुर्योधैः । 'सालावृटाः कपिकौटुश्वानः' इत्य-
मरः । कुरुपुटभेदेने द्वास्तिनपुरे विराटपुटभेदेने मत्स्यपुरे च द्वयोः कट्टकृताः कर्णे-
कट्टेरीभूताः निवृटाः । घनीपदेशाः मयोन्मथोऽयोः सतोः । कतिपयैः स्वल्पसंख्यै-

१. 'जम्बुकुट्टकट्टेः' इति पाठः. २. 'कट्टिपयैः' इति पाठः. ३. 'पौरव'
इति पाठः. ४. 'दिवरन्त्यां प्रवहन्त्या सत्याम्' इति पाठः. ५. 'दीनाशरः' इति
पाठः. ६. 'घरीरहाशुमेवं व्याचचरं' इति पाठः.

एतावतो बन्धुजनान्निहत्य किं लब्धया कृष्ण भुवानया मे ।
 सकन्दमूलानि सनिर्क्षराणि न किं समाद्यापि वनानि तानि ॥ १५ ॥
 संतापकाले सति सर्वमम्भः पतत्यधस्तादिति हि प्रसिद्धिः ।
 जिह्वां विहायाद्य जलं मुहुर्मे दृष्टिं समारोहति चित्रमेतत् ॥ १६ ॥
 गलत्समीरैर्गजकर्णतालैर्नटत्पटेभ्यो नगरध्वजेभ्यः ।
 तनूरिदानीं मम तान्तकान्तिराकम्पनाग्नायमसावधीते ॥ १७ ॥

रेव दिनैः । न तु पक्षमासादिभिरित्यर्थः । पञ्चवीराः धर्मराजादयः । कुरुणामिनां
 कौरवीं साम्राज्यलक्ष्मीं अभिवीक्ष्य स्थातुमवशिष्येरन् खल्व्वा । ततोऽन्ये सर्वेऽपि
 वीरा नक्ष्यन्तीत्यर्थः । इत्युक्तप्रकारायां किंवदन्त्यां लोकप्रवादे । 'किंवदन्ती जन-
 श्रुतिः' इत्यमरः । प्रबहन्त्यां सर्वत्र वर्धमानायां सत्यां क्षीणं धैर्यं यस्य त्योक्तः
 क्षितिपतिः धर्मराजः सहोदराणां भीमादीनां समक्षं तेषु शृण्वन्सु सतिलति
 यावत् । बीनेन दुःखगद्गदेन अक्षरेण वाक्येन उपलक्षितः । सरसीवहाशं श्रीकृष्णं
 प्रति एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण आचक्षते उक्तवान् । चक्षेः कर्तरि लिट् ॥

एतावत् इति । हे कृष्ण, एतावतः इत्यसंख्यमान् बन्धुजनान् निहत्य रणे
 घातयित्वा लब्धया अनया भुवा । राज्येनेत्यर्थः । किं प्रयोजनम् । न किमपी-
 त्यर्थः । सकन्दमूलानि सनिर्क्षराणि जलप्रवाहसहितानि । भोक्तुं पातुमिति क्रमेण
 शेषः । तानि पूर्वमुपितानि वनानि अरण्यानि अद्यापि मम न सन्ति किम् ।
 सन्त्वेवेत्यर्थः । महतां स्वदुःखमेव परदुःखाच्छ्रेय इति भावः ॥ १५ ॥

संतापेति । सर्वं नानाविधमपि अम्भः जलं सम्यक्तपतीति संतापस्तस्य
 काले प्राप्तादौ वर्तमाने सति अघस्तात् पतति इति हि इत्येव प्रतिदिः ।
 न तूर्ध्वमित्यर्थः । अद्य प्रवृत्ते तु तस्मिन् सत्यपि जलं जिह्वां विहाय त्यक्त्वा मे
 मम दृष्टिं ऊर्ध्वं स्थितां मुहुः । ननु सकृदित्यर्थः । समारोहतीति यत् तदेतत्
 चित्रम् । बन्धुनाशमनुचिन्तयतः संतापेन शुष्यति जिह्वा वाष्पायते च दृष्टि-
 त्यर्थः । अत्र जलाधोगमनकारणसंतापकालविरहत्तदूर्ध्वगमनकार्योत्पत्तिवर्णनात्
 विरहकार्योत्पत्तिरूपो विषमप्रमेदालंकारः ॥ १६ ॥

गलदिति । हे कृष्ण, इदानीं तान्तकान्तिः संतापात् म्लानप्रभा मम अहौ
 तनूः शरीरम् । 'क्षियां मूर्ध्निस्वनुस्तनूः' इति शरीरपर्यायेण्वचनः । गलन्तः प्रस-
 रन्तः समीरा वायवः येभ्यस्तेः गजानां कर्णाः तालाः व्यजनानीव सैः नटन्तः
 कम्पमानाः पटाः पटाकाः येषां तेष्यः नगरध्वजेभ्य आसमन्तात् कम्पनं देव-
 सुमेव आप्रायं वेदं अधीयते अभ्यगतिः । तद्ददन्तं कम्पत इत्यर्थः । बन्धु-
 पतिचिन्तनादिति भावः ॥ १७ ॥

आनन्दयित्रीमखिलस्य जन्तोरन्तः क्षमा स्वामपहाय मोहात् ।
 बन्धुप्रणाशाद्बहुदुःखदोग्ध्यै वहिः क्षमायै स्पृहयामि धिङ्नाम् ॥ १८ ॥
 गतिर्न मेऽन्या गरुडध्वज त्वया विनाधुनास्या विपदो विधूतये ।
 वनानलार्चिर्वलयावृत्तिस्थितेर्बलाहकात्किं शरणं मृगीशिशोः ॥ १९ ॥
 बहुभिः किमिहापरैः प्रलापैर्वहिरन्तश्च वदामि तुल्यभावम् ।
 कुकुराधिपयन्धुभिर्मम स्वैः कुरु सधिं कुरुवशभूतये त्वम् ॥ २० ॥
 इति ब्रुवन्तं यदुनायकोऽप्रवीद्युधिष्ठिर योगिविचिन्त्यवैभवः ।
 महीपते यद्भवता समीरित महात्मना युक्तमिदं भवादृशाम् ॥ २१ ॥

आनन्दयित्रीमिति । हे कृष्ण, अखिलस्य जन्तो प्राणिमात्रस्य आनन्द-
 यित्रीं आनन्दं ब्रुवन्तीं स्वा स्त्रीया अन्तं मनसि क्षमा क्षान्तिगुणं मोहात्
 राज्यलोभकृतात् अज्ञानात् विहाय बन्धुप्रणाशाद्धेतो बहुदुःखस्य दोग्ध्यै जन-
 यित्र्यै वहिः बाह्यायै क्षमायै भूम्यै स्पृहयामि इच्छामि यत् ततो मा धिक् ।
 निःशोऽहमित्यर्थः । अत्र बन्धुनाशाङ्गीकारपूर्वकं राज्यकाङ्क्षावाक्यार्थेनात्मनिन्द-
 नसमर्थनाद्वात्म्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १८ ॥

गतिरिति । हे गरुडध्वज, अस्या प्रकृताया मे मरीचाया विपदं बन्धु-
 क्षयरूपाया विधूतये निवारणाय त्वया विना लक्ष्मोऽन्या गतिः । अधुना नास्ति ।
 वनानलस्य दावाम् अर्चिर्वलयेन ज्वालामण्डलेन आवृता वेष्टिता स्थितिः यस्य
 तस्य मृग्या शिशुः तस्य बलाहकात् मेघात् विना । मेघं विहायेति त्यज्येति
 पञ्चमी वा । शरणं रक्षकं किम् । तदन्यत्रास्त्वैवेत्यर्थः । अत्रोपमानोपमेयवा-
 क्यार्थयो द्वयोरविद्यमानस्वरूपैकसानान्यकत्वात्प्रतिवस्तूपमालंकारः । 'वाक्ययो-
 रेकसामाये प्रतिवस्तूपमा मता' इति लक्षणात् । वशस्थवृत्तम् ॥ १९ ॥

बहुभिरिति । कुकुरा यादवविशेषा तेषामधिपेति सवुद्धिः । हे कृष्ण, बहुभिः
 अपरैः अन्यैः प्रलापैः निरर्थकैश्चर्चनैः इह इदानीं किं प्रयोजनम् । न किमपीत्यर्थः ।
 वहिः बाह्यं अन्तं मनसि च शक्तौ व्यञ्जनाया चेति वा । तुल्यं अभिज्ञं भाव-
 अभिप्रायं यस्मिंस्तथा भवति तथा वदामि वृत्त्यं कथयामि । कुरुवशस्य भूतये
 धेयसे मम स्वैः स्त्रीयैः बन्धुभिः सह सधिं त्वं कुरु । औपच्छन्दसिकवृत्तम् ॥ २० ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण ब्रुवन्तं ब्रुवन्तं युधिष्ठिरं प्रति योगिभिः स्वात्मनि
 चित्तलयविद्धि विचिन्त्य ध्येयं वैभवं माहात्म्यं यस्य तथोक्तं यदुनायकं कृष्णं
 हे महीपते युधिष्ठिर, भवता यत्समीरितं कथितं इदं वचनं भवादृशं लक्ष्म्युत्थानां
 महात्मनां युक्तं उचितमेव इत्यब्रवीत् । अत्र माहात्म्यस्य वशश्रेयं प्रवणताभि-
 प्रायगर्भवात्परिकरालंकारः । एव माहात्म्यसम्प्यग्वचनयो अनुरूपघटवर्णनात्
 समालंकारश्च । द्वयोः संसृष्टिः । वशस्थवृत्तम् ॥ २१ ॥

सरिदात्मजशासितोऽपि सन्स दुरध्वं न जहाति कौरवः ।

इति चिन्तयतो ममाधुना हृदि सिद्धिः खलु संक्षयेशया ॥ २२ ॥

प्रयते तथापि नृप संधिलब्धये

प्रयतेन्द्रियैर्भुवि पणायितस्य ते ।

फलति क्वचिन्न फलति क्वचित्क्रिया

प्रविधातुरेप नहि दोषशीकरः ॥ २३ ॥

इत्थं निगद्य मधुरस्मितमीक्षमाणो

मीमस्य वक्त्रमपि दारुकनीतमग्रे ।

आरुह्य रत्नरथमाश्रितरक्षलीला-

कूलंकपो हरिरगात्कुरुराजधानीम् ॥ २४ ॥

सरिदिति । किन्तु हे युधिष्ठिर, स कौरवः दुर्योधनः सरिदात्मजेन मीमेजेन शासितः सन्मार्गे प्रवर्तितोऽपि सन् दुरध्वं असन्मार्गे न जहाति न त्यजति । इत्युक्तप्रकारेण अधुना चिन्तयतः संधिकार्यमालोचयतः मम हृदि मनसि सिद्धिः संधिसाफल्यं संशये भवेद्वा न भवेद्वेति सदेहे शेते वर्तत इति शया भवतीति योज्यम् । अत्र कुतपितामहमीष्मशासनलङ्घनवाक्यार्थस्य संधिसिद्धिसंशयास्पर्दस्वहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । वैतालीयवृत्तम् ॥ २२ ॥

प्रयत इति । तथापि । यद्यपि सिद्धिः संशयास्पदा तथापीत्यर्थः । हे युधिष्ठिर, प्रयतानि लोभमोहादिभ्यो गृहीतानि इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि केन तैः महात्मभिः पणायितस्य संसृतस्य । 'इण्डितशस्वपनायितपणायितप्रणुतपणितपणितानि' इति स्तुतिपर्यायेष्मरः । ते तव संशेः लब्धये लाभाय । दुर्योधनादिभिः सहेति शेषः । प्रयते उद्युक्ते । क्रिया कार्याद्योगः क्वचित् कुत्रचित्कार्ये विद्ये फलति सिद्धिं करोति । क्वचित्तु न फलति । एषः क्वचित्फलाभावः प्रविधातुः कार्यकर्तुः दोषस्य शीकरो लेशोऽपि नहि न भवत्येव । 'यन्ने हृते यदि न सिद्धति कोऽत्र दोषः' इति न्यायादिति भावः । अत्र उत्तरवाक्यार्थत्रयेण संशयास्पदसिद्धिमसंधिप्रयत्नपर्यनादने क्वाप्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ २३ ॥

इत्थमिति । आश्रितान् रक्षतीति रक्षिष्याः लीलायाः विलासस्य कूलंकप-पारदश्या । तत्परिपूर्णं इति यावत् । हरिः भीष्टृणः इत्थं उक्तप्रकारेण निगद्य धर्मराजं प्रत्युपत्वा भीमस्य वक्त्रं मुखमपि मधुरं मुकुमार्दं स्मितं यस्मिन्मत्तया ईक्षमाणः सन् । अत्र दरहासो भीमस्यानभिमतः संधिरिति सूचयति । अप-अग्रे दाहकेण पारयिना नीलं प्रापितं रत्नमयं रथं आरुह्य कुदराजधानीं हासिन-पुरं भगात् प्राप्तवान् ॥ २४ ॥

अवलोकयन्नथ पुरप्रतोलिकामनिमेपपौरजनतानिरन्तराम् ।

मृदुरानतेषु स दुरासदः परैर्यदुराज एष विदुरालयं ययौ ॥ २५ ॥

तमसां कुलानि सकलानि दर्शने

सति सद्य एव शमयन्महामहाः ।

स विवेश तत्र विदुरस्य मन्दिरं

चरमाद्रिकन्दरमभीशुमानिव ॥ २६ ॥

कंसवैरिणि समेयुषि गेहं क्षत्रुरातिशयिकं मदनृत्तम् ।

*संक्षिपां गमयति स पुरारेः सांध्यताण्डवविधेरबलेपम् ॥ २७ ॥

विरतेरुचितं विशुद्धमहो

विधिमाधाय पितृष्वसुः सकाशे ।

अवलोकयन्निति । अथ हास्तिनपुरप्राप्त्यनन्तरं आनतेषु प्रणतेषु विषये मृदुः कृपाद्रिः परैः आनतेभ्योऽन्यैः शत्रुभिर्वा दुरासदः प्राप्नुमशक्यः स एष यदुराजः श्रीकृष्णः अनिमेपया कृष्णावलोकनार्थं निनिमेपनेत्रया पौरजनतया पुरवासिजनसमूहेन निरन्तरां संवन्धां पुरः हास्तिनपुरस्य प्रतोलिकां रथ्यां अवलोकयन् सन् विदुरस्यालयं गृहं प्रति ययौ गच्छति स । लाटानुप्रासालंकारः । मञ्जभाषिणीवृत्तम् ॥ २५ ॥

तमसामिति । महत् लोकोत्तरं महः तेजः यस्य तयोक्तः । अतएव सः कृष्णः दर्शने सति सद्य एव सकलानि तमसां पापानां अन्धकाराणां च कुलानि शृन्दानि । 'तमोऽन्धकारे स्वर्भानावधे शोके गुणान्तरे' इति विश्वः । शमयन् नाशयन् सन् । तत्र हास्तिनपुरे विदुरस्य मन्दिरं गृहं अभीशुमान् सूर्यः चरमाद्रेः अस्त्रशैलस्य कन्दरं दरीमिव विवेश प्रविष्टवान् । अत्र कृष्णसूर्ययोः प्रवेशेनौपम्यस्य गम्यलाकेवलप्रकृतास्पदस्तुल्ययोगितामेदः । 'अंशुमानपि' इति पाठेऽप्युक्त एवालंकारः । परंतु वाक्यमेदमात्रम् ॥ २६ ॥

कंसेति । कंसस्य वैरिणि कृष्णे गेहं गृहं प्रति समेयुषि प्राप्तवति सति अतिशयात् सर्वोत्कर्षाज्जातं आतिशयिकं क्षत्रुः विदुरस्य मदस्य संतोषस्य नृत्तं नाट्यम् । ग्रीर्दारिति भावत् । 'मदो रेतसि दपे च हर्षीद्विरदानमोः' इति विश्वः । पुरारेः शंभोः संवन्धिनः संघ्यायां भवस्य तांध्यस्य ताण्डवविधेः नाट्यक्रियायाः अवलेपं गर्भं संक्षिपां संक्षेपं गमयति स प्रापयामास । आनन्दसान्द्रोऽभूदित्यर्थः । 'गतिमुद्धि-' इत्यादिना अग्निकर्तुः कर्मलम् । उपमालंकारः । 'तस्य गुणान्ति सौभाग्यम्' इत्यादौ दण्डिना तदभिधानादिति । स्वागतावृत्तम् ॥ २७ ॥

विरतेरिति । अहो विरतेः सायंकालस्य उचितं करणीयं विशुद्धं पावनं

१. अयं श्लोकः केषुचित्पुस्तकेषु न दृश्यते. २. 'अभीशुमानपि' इति पाठः.
३. 'आतिशयितं मदनृत्तम्' इति पाठः. ४. 'संशुभं' इति पाठः.

वसतोऽस्य निशैव सा समाप्ता

वसुदेवात्मभुवः कथा न तास्ताः ॥ २८ ॥

अथ विरतायां निशीथिन्यामिव पृथाकथायां दीनद्युतिषु तार-
काकलापेष्विव प्रदीपेषु विजृम्भितेषु शकुन्तिभिरिव चन्दिभिः
कलकलेषु विकसितेषु नलिनेष्विव नयनेषु चञ्चरीकेष्विव पौरु-
नेषु उत्पलादिव राजमन्दिरान्महोत्पलं प्रतीव विदुरमन्दिरमागतेषु
विरोचन इव कमललोचनः प्राचीनगिर्यङ्गादिव पर्यङ्गादुत्तस्यौ ।
समाप्य संध्यौपयिकं स कृत्यं समापयिष्यन्नथ शार्ङ्गधन्वा ।

अलंकृताङ्गो विदुरस्य हस्तमालम्ब्य मन्दं निरगात्रिकेतात् ॥ २९ ॥

विधिं वर्मं सध्यावन्दनादिक आधाय कृत्वा पितृष्वसु बुन्त्या सकाशे सनिधौ
वसत वतमानस्य अस्य वसुदेवात्मभुवः कृष्णस्य सा निशा प्रवेशरात्रिरेव समाप्ता
विरताभूत् । तासां कथास्तु त्रिदशकवार्षिक्यं न समाप्ता अभूवन् । तयोरिति शेषः ।
कृष्णकुन्लोरित्यर्थः । चिराद्दृष्टयोरिष्टजनयोः स प्रेमसलाप स्वर्गादप्यतिशेते इति
भावः । औपच्छन्दसिकृतम् ॥ २८ ॥

अथेति । अथ निशीथिन्या राज्ञाविव पृथाकथाया कुन्तीसलापे विरतायां
समाप्ताया सत्याम् । द्वयोरपि समाप्तयोः सत्योरित्यर्थः । एवमत्रेऽपि । 'पृथापुन
कथायाम्' इति पाठे पाण्डवसबन्धिकथायामित्यर्थः । कृष्णकथ्यमानायामिति शेषः ।
तारकाणां नक्षत्राणां बलापेषु समूहेष्विव प्रदीपेषु दीपेषु दीना म्लाना द्युतिः शोभा
येषां तयोक्तेषु सत्सु । शकुन्तिभिः पक्षिभिरिव चन्दिभिः स्तुतिपाठकैः बडकलेषु
कोलाहलरवेषु विजृम्भितेषु प्रकटितेषु सत्सु । नलिनेषु पद्मेष्विव नयनेषु लोचने
ष्वनेषु विकसितेषु सत्सु । चञ्चरीकेषु मृङ्गेष्विव पौरेषु जनेषु । उत्पलात् बुबल
यादिव राजमन्दिरात् राजा धृतराष्ट्रस्य मन्दिरात् महोत्पलं कमलं प्रतीव विदुरस्य
मन्दिरं प्रति आगतेषु सत्सु विरोचन सूर्य इव कमललोचनं धीकृष्णं प्राचीन
गिरे उदयशैलस्य अद्भूत् तटादिव पर्यङ्गात् शयनात् उत्तस्यो उरियतवान् ।
अत्र पृथाकथा निशीथिनीद्विकादीनां प्रवृत्तानामेव विख्यादिना धर्मैर्गौण्यस्य
गम्यत्वात्केवलप्रवृत्तगोचराणां तुल्ययोगितानां स्रष्टा ॥

समाप्येति । अथ उत्थानान्तरं अलंकृताङ्गो निद्रापरपर्यन्तवत्सुभूषणा
दीनां यथापूर्वमवस्थापनेन विभूषिताङ्गो अत्राङ्गो यस्य तथोक्तं स शार्ङ्गधन्वा

१. 'समाप्तायां' इति पाठः २. 'अथ' इत्यादि 'निशैव' इत्येतत् कश्चिद्वाचि
३. 'शिक्षिताया राज्ञाविव पृथापुनकथायां' इति पाठः ४. 'जृम्भितेषु' इति पाठः
५. 'उत्पलादिव महोत्पलं राजनगटादिदुरमन्दिरमागतेषु पञ्चरीकेष्विव सारिषेषु
विरोचन इव कमललोचनं प्राचीनगिर्येदिव पर्यङ्गात्' इति पाठः .

तदनु निखिलमहरारम्भकृत्यमवसाय्य बालातपेन बलाहक
इव घुमृणमसृणितेन पटीरपङ्केन चर्चितकलेवरः पङ्केरुहशङ्किनी-
भिरञ्जललिखितराजहंसराजिभिरवकृष्यमाणेनेव पीताम्बरभागेन
परिचुम्बितप्रपदपङ्क्तौ निजोदरान्तरानवकाशतया वैहिर्निर्गतैर्ज-
गदण्डशिशुभिरिव मुक्ताफलैः प्रत्युत्तमेखलामुखभागो वर्षाहेमन्त-
समययोरप्यविनश्वरं लक्ष्मीलीलाकमलमुपश्लोक्तिनुमागतेन दि-
नमणिविम्बेनेव कौस्तुभेन देदीप्यमानभुजान्तरो दनुजपरि-
पट्टेत्पातरक्तपरिवेपेणेव पद्मरागकेयूरेण परिमण्डितभुजदण्डो

श्रीकृष्णः सध्यायां प्रातःकालिकायां औपविकं युक्तं वृत्यं चन्दनादिकं समाप्य
कृत्वा संघेः कुहणां पाण्डवैः सह संधानस्य औपविकं कृत्यं शूतराष्ट्रादिभिः सह
बालोन्नमपि समापयिष्यान् करिष्यमाणः सन् विदुरस्य दृष्टं बालम्य
गृहीत्वा निकेतात् शयनगृहात् मन्दं सपिलासं यथा तथा निरगात् बहिरागत-
वान् । 'तमसां कुलाभि' इत्यादिश्लोकपद्यकं गद्यमेकं च बहुषु मूलपुस्तकेषु संदर्भ-
विरुद्धममं दृष्टं यथासंदर्भानुरोधे व्याख्यातमिति ध्येयम् ॥ २९ ॥

तदन्विति । तदनु शयननिर्गमनानन्तरं निखिलं अहः नासरस्य आरम्भे
धादौ । प्रातःकाल इति यावत् । यत् कृत्यं स्नानसध्यावचन्दनादिकं तत् अवसाय्य
समाप्य बालातपेन बलाहकः मेघ इव घुमृणेन कुडुमेन मसृणितेन मिथितेन पटीर-
पङ्केन चन्दनेन चर्चितं त्रिभं कलेवरं देहः यस्य तथोक्तः । पङ्केरुहं अरुणकमल-
मिव शङ्खन्त इति शङ्किनीभिः अथले अन्तभागे लिखिताभिः चित्रिताभिः राज-
हंसानां राजिभिः पङ्क्तिभिः अवकृष्यमाणेन अधोनीयमानेनेव स्थितेन पीताम्बरस्य
भागेन प्रान्तदेशेन परिचुम्बितं शृष्टं प्रपदं पादाग्रं पङ्क्तमिव यस्य तथोक्तः ।
निजस्य उदरस्य कुक्षेः अन्तः मध्ये न विद्यते अवकाशः येषां तेषां भावः
तता तथा हेतुना । असंख्येयलादिति भावः । बहिः निर्गतैः जगदण्डानां ब्रह्माण्डानां
शिशुभिरिव स्थितैः मुक्ताफलैः प्रत्युत्तः संपटितः मेखलायाः काश्याः मुखभागः
अप्रदेशः यस्य तथोक्तः । वर्षागमये च द्वयोरपि अविनश्वरं अशीणशोममित्यर्थः ।
प्रभावादिति भावः । लक्ष्म्याः वधःस्थितायाः टीलाकमलं उपश्लोक्तिं स्तोत्रं आग-
तेन दिनमणेः सूर्यस्य निम्बेनेव स्थितेन कौस्तुभेन रत्नेन देदीप्यमानं भुजान्तरं
यज्ञः यस्य तथोक्तः । तदनुजपरिपदः राक्षसजुलस्य उत्पातेन दुर्मितितेन रक्तपरि-
वेपेनेव स्थितेन पद्मरागमयेन केयूरेण वाग्देन । 'उत्पातात्पातचन्द्ररक्तपरिवेपाभ्या-
मिव केयूराभ्याम्' इति पाठान्तरम् । परिमण्डितौ अलंकृती भुजौ दण्डाविव यस्य

१. 'अचरेत्परितः'; 'अन्येत्परितः' इति च पाठः. २. 'बहिर्गतैः' इति पाठः.
३. 'उपश्लोक्तिनुम्' इति पाठः. ४. 'औरस्यैः' इति पाठः. ५. 'बाहुदण्डो द्वारि'
इति पाठः.

निर्गत्य सुयोधनदुर्वासिताया नगरभुवः स्पर्शन परिहर्तुमिव द्वारि
 सविनयमुपागतेन दारुकेण सयोजितमणिपादुकः किञ्चिद्वनमितपूर्-
 वकायेण विदुरेण वितीर्यमाणहस्तावलम्बो गुरुकृपप्रैमुखैर्ब्रह्मसधैः
 प्रतिपाद्यमाना जयाशिपं शिरसा प्रतिगृह्णानः कुङ्कुमप्रभकोरकितमो-
 दाभ्या कुरुराजदेवव्रताभ्या सद्नाभिगमनाय संप्रार्थ्यमानैश्चिरतरा-
 चसर प्रतिपालयतामशौहिणीपतीनामञ्जलिर्कमलवनालिमवलोक-
 नेन संभावयमानो मुकुन्दो वन्दिवृन्दपरिपठ्यमानकंसादिविजयवि-
 रुदावलिप्रबन्धवन्धुरेण मङ्गलकुसुमगन्धसंपदन्धीकृतपुष्पघयज्ञका-
 रसहचरवादित्रघोपेण मेघवर्जमुन्मिपन्तीभिः सौदमिनीभिरिव कन-
 कवेजलत्तभिरीकुलीकृतेन महता राजपथेन सुयोधनादिभिश्चतुर्भिर-
 ध्यासितपूर्व सभामण्डपं शनै शनैरवजगाद् ॥

तथोक्त । निर्गत्य द्वारपर्यन्तमागत्य सुयोधनेन खलेन दुर्वासिताया निवासान
 हीशिताया नगरभुव हास्तिनपुरभूमे स्पर्शन परिहर्तुमिव द्वारि द्वार एव । ननु
 प्राङ्गण इत्यर्थः । सविनय यथा तथा उपागतेन दारुकेण सयोजिते सघटिते मणिमये
 पादुके यस्य तथोक्त । किञ्चित् अवनमित दिनयात् प्रह्वीकृत पूर्वकाय येन तेन
 विदुरेण वितीर्यमाण दीयमान हस्तावलम्ब यस्य तथोक्त । गुरु द्रोण इत्यथ
 द्वौ प्रमुखौ प्रधानौ येषां तै ब्रह्मसधै ब्राह्मणकुलै प्रतिपाद्यमाना क्रियमाणा जया
 शिप शिरसा प्रतिगृह्णान शिरोवनतिपूर्वक खीकुर्वाण । कुङ्कुमप्रभै कोरकित
 खनातकोरक । प्रवर्धित इति यावत् । मोद सतोप ययोस्ताभ्यां कुरुराजदेवव्रता
 भ्यां धृतराष्ट्रमीप्साभ्याम् । यत्तु 'कुरुराजो दुर्योधन' इति तन्न । 'सुयोधनादिनिध
 तुर्भिरध्यासितपूर्वम्' इत्युत्तरप्रन्थेन सदर्भविरोधात् । सद्नाभिगमनाय निजगृह् प्रति
 आगन्तुमिति । 'नुमर्याच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी । सम्यक् प्रार्थ्यमान- चिरतरै
 अत्यन्तविलम्बेन अवसरं नमस्कारसमय प्रतिपालयता निरीक्षमाणानां अशौहिणी-
 पतीना अशौहिणीसदस्यसेनानायकानां अश्लीनामेव कमलवनानां आवलि पङ्क्ति
 अवगोष्ठेन दर्शनेन सौरतेज प्रसरणामकेन संभावयमान बहुमन्यमान मुकुन्द
 श्रीकृष्ण वन्दिनां स्तुतिपाठकानां वृन्देन परित पठ्यमानै कषादीनां चलनां
 निजयस्य संबन्धिनि विरुदावलीभि नाम प्रबन्धे बन्धुरेण व्याप्तन । सद्यदायमा
 नेनति यावत् । मङ्गलकुसुमानां आचारार्थं विधीर्गपुष्पाणां गन्धसंपदां परिमल-
 सगृह्या अपीकृतानां पुष्पघयानां मत्तानां मृत्तानां स्रष्टारै सहचर मिथ

१ 'स्पर्शनम्' इति पाठ २ 'द्वारि' इति नास्ति कश्चित्, ३. 'आगतेन'
 इति पाठ ४ 'विदुरेण' इति पाठ ५. 'मुखे' इति पाठ ६. 'ब्राह्मणे' इति
 पाठ ७ 'चिरमवसरं' इति पाठ ८. 'वनवावन्' इति पाठ . ९ 'वद' इति
 पाठ . १०. 'प्रवचनम्' इति पाठ . ११. 'आनुष्ठितेन' इति पाठः

द्वारं समेयुपि हरावथ तत्र गोष्ठ्याः

सर्वैः समं नरपतिः सहसोदतिष्ठत् ।

पूर्वाचलाश्रयिणि पूषणि पद्मपङ्केः

सौरभ्यपूर इव पद्मचरणैरनेकैः ॥ ३० ॥

तत्रातितुङ्गे तरसोपनीते रत्नासनेऽयं रचितोपवेशः ।

पुरोहितैरममुवि प्रदिष्टा पूजामुपादत्त पुमान्पुराणः ॥ ३१ ॥

सभान्तरे तत्र समप्रकान्तिं संवीक्ष्य सवीक्ष्य सरोरुहाक्षम् ।

नरेन्द्रवर्जं नगरीजनेपु न कस्य वाभून्नयनप्रमोदः ॥ ३२ ॥

वादिनाणा वीणावेणुमृदङ्गतालादीना घोष कोलाहल यस्मिंस्तयोक्तेन मेघवर्जं यथा तथा समुन्मिष तीभि स्फुरन्तीभि सौदामिनीभि विद्युद्भिरिव स्थिताभि वनकमपीभि वेत्रलताभि कञ्चुकिधृताभि आकुलीकृतेन नि सार्यमाणप्रेक्षकपौरसकुलितेन महता विस्तीर्णेन राजपथेन उपलक्षित चतुर्भि सुयोधन आदि येषा तै दुर्योधनदु शासनशकुनिकर्णै पूर्वं अप्यासित उपविष्ट अर्थासितपूर्वं समामण्डप आस्थानीं शनै शनै अवजगाहे प्रविवेश । उत्प्रेक्षासमष्टि । एतद्द्रव्यस्यादौ 'अन्येषु' इति पाठोऽसंगतार्यलादुपेक्ष्य ॥

द्वारमिति । अथ हरौ श्रीकृष्णे द्वारं प्रति समेयुपि प्राप्तवति सति तत्र आस्थानमण्डपे नरपति दुर्योधन सहस्रा सत्वर गोष्ठ्या समानात् सर्वे सभ्ये सम पूषणि सूर्ये पूर्वाचल उदयशैल आश्रयिणि प्राप्तवति सति पद्माना पङ्के अनेकै पद्मचरणै मृङ्गै सम सौरभ्यपूर परिमलप्रवाह इव उदतिष्ठत् प्रयुत्पितवान् । पूर्णोपमालकार । 'द्वारं समेयुपि हरावथ तत्र गोष्ठ्या सर्वे सम नरपति सहसोदतिष्ठत् । पूर्वाचलाश्रयिणि पूषणि पद्मपङ्क सौरभ्यपूर इव पद्मचरणैरनेकै ॥' इतीदं पद्य बहुषु मूलपुस्तकेषु न दृष्टमित्यत्र लिखितम् ॥ ३० ॥

तत्रेति । तत्र आस्थान तरसा ह्यत्र उपनीते समीप प्रापिते अतितुङ्गे अत्युन्नते रत्नमये आसने रचितं कृत उपवेश येन स अथ पुत्राण पुमान्पुराणपुराण श्रोतृणा अममुवि पुरोहितै प्रदिष्टा निवेदिता पूजा अर्घ्यपाद्यादिक उपपादत्त स्वीकृतवान् ॥ ३१ ॥

समेति । तत्र तदानीं समाया अन्तरे मध्ये यमप्रा सपूर्णा क्वचित् सौन्दर्य यस्य तथोक्त सरोरुहाक्ष श्रीकृष्ण सवीक्ष्य सवीक्ष्य । आदराद्रिहात् । नरेन्द्रेण दुर्योधनेन वर्जं यथा तथा । तदितरेषु नगरीजनेषु । पौराणां मध्य इत्यर्थ । कस्य वा जनस्य नयनप्रमोदं नशानन्द नाभूत् । तमेकं पिना सवस्वाप्यभूदेवेत्यर्थ । पाण्डवपक्षपातिनो हरेर्द्रोष्यतया तन्निरीक्षणं न तस्मानन्दकरमिति भावः । यस्तु 'नरेन्द्रवर्जं धनराष्ट्रवर्जम्' इति व्याख्याय अन्धत्वात् तस्मानन्दोऽभूदिति भावः

भद्रासनादुपनतं पदपङ्कवाग्रं
 संवाहयत्युपगते विदुरे दयार्द्रैः ।
 सामाजिके बुधजने सति दत्तकर्णे
 प्रज्ञादृशं नृपमभापत पद्मनाभः ॥ ३३ ॥
 अल्पैरहोभिरधियुद्धमवेक्ष्य नहुष-
 चान्द्रं कुल तव सुतैः सह पाण्डवानाम् ।
 संधिं विधातुमधुना समये विधेय
 प्राप्नोऽहमस्मि भरतर्षभ ते सकाशम् ॥ ३४ ॥

शतेन संधत्स्व तनूभवाना कुन्तीकुमाराङ्कुशलोदयाय ।

कल्लोलजालेन कलिन्दजाया गङ्गातरङ्गानिव गेयकीर्ते ॥ ३५ ॥

इति, तन्न । दर्शनानन्दयो समानकर्तृकलबोधक सवीक्ष्येति ल्यबन्तेन तत्रोभयन
 धृतराष्ट्रस्य प्रसक्त्यभावस्फोरणादिति ॥ ३२ ॥

भद्रेति । दयया आर्द्रं मधुरस्वभाव । पद्म नामौ यस्य स श्रीकृष्ण ।
 भद्रासनात् रत्नासिंहासनात् उपनत अध प्रसारित पदे पङ्कवे इव तयोः
 भाग उपगते सगीपस्थिते विदुरे संवाहयति मृदु मर्दयति सति । सामाजिके
 सभ्ये बुधजने दत्तौ क्रमेण कथयिष्यतीति सावधानां कर्णां यस्य तथोक्ते सति
 च प्रज्ञादृशं अन्ध नृप धृतराष्ट्रं प्रति अभापत उच्यमान् । वक्ष्यमाणप्रकारेणेति
 भावः ॥ ३३ ॥

अल्पैरिति । हे भरतर्षभ धृतराष्ट्र, अल्पं पश्यै अहोभि वासरे अधि
 युद्ध युद्धे चन्द्रस्येदं चान्द्रं कुल नहुषत् नाश गमिष्यत् । अन्योन्यकलहादिति
 भावः । अवेक्ष्य ज्ञात्वा अधुना अस्मिन् समये विधातुं कर्तुं योग्यं विधेयम् ।
 अन्यथा(दा) तु धृतेनापि तेन प्रयोज्याभावादिति भावः । तव सुतं दुर्षो-
 धनादिभिः सह पाण्डवानां संधिं अन्योऽयाजुक्त्य विधातुं ते तव सकाशं समीपं
 प्रति अहं प्राप्नोऽस्मि ॥ ३४ ॥

शतेनेति । हे गेयकीर्ते स्वव्यकीर्ते धृतराष्ट्र, तव तनूभवानां पुत्राणां शतेन
 सह कुन्तीकुमारां धर्मजादीन् कलिन्दजाया यमुनाया वागोत्पत्ता महा
 तरङ्गाणि जालेन समूहेन सह गङ्गायास्तरङ्गाण्यं गुराण्यस्य अन्योऽयज्ञेभ्यः
 उदयाय धाविर्भावय संधत्स्व संधिं गुरु । धृतराष्ट्रस्य धृतराष्ट्रानां दीर्घत्व-
 वैमल्ययोः प्रतीतिरकारेण यगुष्पीरित्कार ॥ ३५ ॥

पादारविन्दे प्रणतीः शिरोभिः शतं शतं सादरमर्पयन्तः ।

पाण्डोः कुमारात्र भवन्तमेवं विज्ञापयन्ति स्म विनीतपूर्वम् ॥३६॥

जाता वने वयममी भवदङ्कभूमौ

वृद्धिं गताः शिरसि शासनमादधानाः ।

निस्तीर्णसंगरपयोनिघयस्त्वयाद्य

स्थाप्या यथाशमवनेरवने वने वा ॥ ३७ ॥

वाल्ये वनान्तजनुपा मम पाण्डवाना-

मेकापि रक्षणविधौ न वभूव घात्री ।

इत्येव शोकमनिशं हृदये दधान-

स्तस्यास्तु नार्थमपि संप्रति दित्ससि त्वम् ॥ ३८ ॥

पादेति । किं न पाण्डो कुमारा धनराजादय भवन्त त्वा प्रति पादा-
रविन्दे शिरोभिः शत प्रलेक शतसख्या प्रणती नमस्कारान् सादर यथा
तथा अर्पयन्त कुर्वन्त सन्त विनीति विनय पूर्वं यस्मिन्नस्तया । एव वदन-
माणप्रकारेण विज्ञापयन्ति स्म विज्ञापितवन्त । मन्नुखेनेति भाव । यत्तु शत
शत वक्षसहस्रमिति, तत्र । तथा सति 'सख्यार्थे द्विबहुत्वे च' इत्यनुशासनात्
प्रणतीरिति बहुवचनान्तविशेष्यवाचकानुरोधेन शतशतानि इत्येव प्रयोगः स्यात् ।
'विशल्याया सदैकत्वे' इत्यनुशासनाच्च न यथोक्त्याख्यानविरोध इत्यपीति
ध्येयम् ॥ ३६ ॥

विज्ञापनप्रकारमेवाह द्वाभ्याम्—जाता इति । वने जाता उत्पन्ना भवत
एव अङ्कभूमौ उत्सङ्गदेशे वृद्धिं गता शासन आज्ञा भवदीया शिरसि आदधाना
विभ्राणा निस्तीर्ण अतिक्रान्त संगर वनवासाजातवासप्रतिज्ञैव पथानिधि
समुद्र यैस्तथोक्ता । अनी एवभूता वय त्वया अद्य यथाश अवने भूमे अवने
रक्षणे वा । शान्ते वेति यवत् । स्थाप्या स्थापितुमर्हा । वने वा स्थाप्या ।
उनयनपि त्वदीनमित्थं । पित्राज्ञाया दुर्लभ्यत्वादिति भावः ॥ ३७ ॥

वाल्य इति । वनान्ते अरण्यमध्ये जनु उन्म येषा तेषा मम मदी-
यान् पाण्डवाना रक्षणविधौ पोषणक्रियाया विषय एकापि घात्री उपमाता न
वभूव इत्युक्तप्रकार शोक उपमात्रभावकृतमेव अनेश हृदये दधान त्व तस्या
घात्र्या भूमे उपमात्रुश्च संप्रति इदानीं न दित्ससि दातु नच्छेतीति काकु ।
किंतु दित्सस्येवेत्यर्थः । अत्र वने घात्रीमात्रभावज्ञोचनस्य स्वसमस्त अर्धघात्रीदा
नावद्यकवहेतुत्वात्प्रदायहेतुक काव्यलिङ्गम् । तत्रोपमात्रुसुवो घात्रीशब्दश्लेषमि-
त्तिकाल्प्यामेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्युज्जीवितमिति तयोरज्ञाद्विभावेन सङ्करः ।

इत्थं ब्रुवाणं यदुवीरमेनं निश्चस्य दीर्घं नृपतिर्बभाषे ।

व्यरंसिपं व्यध्वममुं विमुञ्च विमुञ्च वत्सेत्यनुशास्य शौरे ॥ ३९ ॥

मधुमथन निमीलिता मुनीन्द्रे

मम जननी खलु पुत्रवत्सला सा ।

मुखमहमनवेश्य मूर्खसूनो-

मुदमधिकामधुना यथा दधामि ॥ ४० ॥

स्वयमपि न विबुध्यते सुतोऽयं

सुमतिजनस्य शृणोति नापि वाचम् ।

कुरकुलकुशलाङ्कुराभिवृद्धौ

गुणगणवारिनिधे गतिस्त्वमेव ॥ ४१ ॥

‘धारी स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपि’ इति नानार्थरत्नमालायाम् । इति विज्ञापयन्ति स्मैति पूर्वेषान्वय ॥ ३८ ॥

इत्थमिति । इत्थ उक्तप्रकारं ब्रुवाण पाण्डवविज्ञापनां कथयन्त एन यदुवीर श्रीकृष्ण प्रति नृपति धृतराष्ट्र दीर्घं यथा तथा निश्चस्य हे वत्स दुर्योधन, अमु व्यध्व दुर्मगं पाण्डववररूप विमुञ्च विमुञ्च त्यन त्यन । इत्यादराद्विरक्ति । इत्युक्तप्रकारेण अनुशास्य शिक्षयित्वा हे शौरे धीकृष्ण, अह व्यरंसिप विरत वानसि । शान्तवानस्मीत्यय । इति बभाषे उचवान् ॥ ३९ ॥

मधुमथनेति । किञ्च हे मधुमथन मधुनामवदैत्यनाशक कृष्ण, सा प्रतिद्धा मम जननी अम्बिका पुत्रे मयि वत्सला खलु दयालु सत्त्वैव मुनीन्द्रे व्यये विषये निर्माणिता सुसुप्तिनेत्राभूत् । यथा पुत्रदायिनि मुनीन्द्रे मीलि ताक्षया जनया अह अन्धत्वेन जात इत्यय । मूर्खस्य स्वत अविवेकिन परंबोधित अश्रोत्रुय सूनो दुर्योधनस्य मुरा अनवेश्य अमुना अधिकां निरवपि मुद धानन्द दधामि धारयामि । तत्तादृक् दु रात । व्याख्यादपि दु रायते पुत्रस्य मौर्यमित्यर्थ । अत्र विमुक्तारवाक्यार्थेन पुत्रवात्सल्यसमर्पनादात्तादा र्थहेतुक काव्यलिङ्गम्, उत आन्वयस्य दोषस्यैव रातोपजनकरत्वेन गुणवर्णनं नाप्येतादृशकार । इत्थमत्र साधनसाम्यादिकत्र बाधकाभावाच्च द्वयो मर्देश सद्धर । पुत्रिनाप्रा वृत्ताम् ॥ ४० ॥

पुत्रमौर्यं विशदयति—स्वयमिति । अयं मुन दुर्योधन स्वय आत्मानपि न विबुध्यत । शोभता कार्याकार्यविशेषिका मति आणामिगोचरमुद्रि मत्स तस्य जनस्य मीपविदुरादे वाचमपि न शृणोति । नाजुतिष्ठति इत्यर्थ । अथ हे गुणगणवारिनिधे धाट्टण, कुरकुलस्य कुरकुलनेवाङ्कुर सत्यानिष्टमौ स्वमेव मति । नाय इत्यर्थ । तथा च तमेव नयभयाभ्यामिदृशीं सधि पट यति भाष । वृत्तं पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

इति सिद्धान्तवति चद्वाज्जलौ राजनि निजासत्तार्धनिवेशितै-
करतलतया किंचिदुन्नमितवामभुजशिखरेण गण्डमण्डले निम-
ज्जितमकरकुण्डलं कटिचलनकन्दलितकाञ्चनपटमेर्मरारवमीपत्कं-
धरां विनिवर्त्य—

हृत्तस्मितं रविभुवा हृतहस्ततालं

दुःशासनेन धुरि दूषितसंधिपक्षम् ।

कर्णोपकण्ठचलिताधरमातुल्याम्

कौरव्यमाह कुरुसंसदि कंसवैरी ॥ ४२ ॥

पृथामुतेभ्यः पृथिवीं तदीयां पुनर्दिशेति श्रुवतो गुरोर्गाम् ।

अशृण्वतः पौरव ते कथं वा संभूतिरेषा शशिनोऽन्ववाये ॥ ४३ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारं चद्वाज्जलौ राजनि शृतराष्ट्रे सिद्धान्तवति प्रकृत-
कार्यं निश्चितवति सति । निजस्य आसनस्य रत्नपीठस्य अर्धे मध्ये निवेशितं
निक्षिप्तं करतलं येन तस्य भावः तत्ता तथा हेतुना किञ्चित् उन्नमतेन वामभु-
जस्य शिखरेण अग्रभागेन गण्डमण्डले वामकपोलमध्ये निमज्जितं प्रवेशितं मक-
राकृतिकुण्डलं यस्मिन् तत्तथा । कटेः नितम्बस्य चलनेन तिर्यग्भ्यावर्तनेन कन्द-
लितः सजातः काञ्चनपटस्य पीताम्बरस्य मर्मरारवः मर्मरैतिशब्दः यस्मिन्तत्तथा ।
इपद् किञ्चित् कंधरा प्रीवा विनिवर्त्य अन्यावर्त्य इत्युत्तरेणान्वयः ॥

हृत्तेति । कंसवैरी हृष्ण रविभुवा कर्णेन सह हृताः हस्ताभ्यां तालाः
मिथस्त्राडनानि यस्मिन्तत्तथा हृत्त निर्मितं स्मितं येन तम् । धुरि अग्रे दुःशा-
सनेन भ्रात्रा दूषितः निन्दितः संधिपक्षः संधिना सार्धं यस्य तम् । कर्णस्य
श्रोत्रस्य उपकण्ठे मूले चलितः गूढसंधिपक्षदूषणेन कम्पितः अधरः यस्य
तादृशं मातुलस्य शकुनेः आस्यं वक्त्रं यस्य तयोक्तम् । कौरव्यं दुर्योधनं प्रति
सुरसंसदि कौरवसमायाम् । अशृण्वन्त्या सत्सामिति शेषः । आह वक्ष्यमाणप्रक-
रेण उवाच ॥ ४२ ॥

पृथेति । हे पौरव दुर्योधन, पृथामुतेभ्यः धर्मराजादिभ्यः तेषामिमां
तदीयाम् । न तु ध्वरीयामित्यर्थः । पृथिवीं भूमिं द्यूतेनापहृता पुनः प्रतिज्ञाप्रकारं
दिशं प्रयच्छ इत्युक्तप्रकारेण श्रुवतः कथयतः गुरोः पितुः गा वाक्यं अशृण्वतः
अशृण्वतः ते तव सन्धिपथि एषा पित्राज्ञोद्धृतिः संभूतिः जन्म शशिनः
चन्द्रस्य अन्ववाये वंशे कथं वेत्साध्वर्ये । अमूदिति योज्यम् ॥ ४३ ॥

१. 'सिद्धान्तवति' इति पाठः. २. 'विनिवेशित' इति पाठः. ३. 'गण्डमण्डल' इति
पाठः. ४. 'कटिचलन' इति पाठः. ५. 'मर्मरमीपत्' इति पाठः. ६. 'कौरव' इति पाठः.

तत्तादृशं शृणु महत्तत्र वंशवृत्तं

पूरुर्ददौ नववयः पितुरात्तजीर्णः ।

त्यक्त्वाश्रमं पितृमुदे तृणवह्वितीयं

देवव्रतोऽयमिह तिष्ठति धीरधीरः ॥ ४४ ॥

कितवोक्तिभिः किसलितः स कर्णयोः

सफलो भवेत्तत्र तदा मनोरथः ।

हरिनन्दनेन युधि पातितं धनु-

ईरमस्तकान्न पुनरुन्ममज्ज चेत् ॥ ४५ ॥

वंशः कुरूणां महितोऽयमस्मिन्धर्तुं कलङ्कं चतुरौ खलु द्वौ ।

एकत्र कोटौ रजनेरधीशः परत्र मन्ये परुषो भवांश्च ॥ ४६ ॥

ननु चन्द्रवंशेनापि लक्ष्यतां पित्राज्ञेयत आह—तदिति । हे कौरव, तत् तादृशं अनुपमं अतएव महत् श्लाघ्यं तव संबन्धिनः वंशस्य वृत्तं चास्मिन् शृणु । येन राज्ञा यूयं पौरवा इति ख्याताः स पूरुर्नाम राजा चन्द्रवंशः पितुः ययातितः आत्ता जीर्णा जरा येन तयोक्तः सन् । नवं वयः यौवनं स्वीयं ददौ । तस्मा इति शेषः । कालान्तरीयं तत्तिष्ठतु । आधुनिकमेव पश्येत्तादृ—त्यक्त्वेति । धीराणामपि धीरः असदृशधैर्यशाली अतएव अयं देवव्रतः भीष्मः पितुः शन्तनोः मुदे सत्ववतीलाभसंतोपायं द्वितीयमाश्रमं गार्हस्थ्यम् । दारपत्यमिति यावत् । तृणवत् तृणमिव त्यक्त्वा । इह इदानीं अत्र च तिष्ठति । ननु यदा कदा वा यत्र कुत्र चेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

नयेनोक्त्वा भयेनाह—कितवेति । किंच हे कौरव, कर्णयोः कितवस्य अधविद्यानिपुणस्य शकुनेः उक्तिभिः दुर्बोधनैः किसलितः संजातपद्मवः । उतरश्च इति यावत् । 'किसालयं किसलयं किसालं किसलं किसम्' इति धीहर्षः । सः पाण्डवसर्वेस्वापहरणविषयकत्वेन प्रसिद्धः तव संबन्धी मनोरथः कानः तदा सफलः भवेत् । यदि कैरावे हरिनन्दनेन अर्जुनेन पातितं ताडितं निवेद्यितं धनुः गाण्डीवं हरस्य मस्तकात् शिरसः पुनः नोन्ममज्ज चेत् नोत्थियं यदि तदा भवेदिति संबन्धः । गाण्डीवमेव तेभ्यः सर्वस्वं ददाति । किं खयेति भावः । अत्र क्लिष्टतिलफलितत्कारोपेण मनोरथस्य वृशत्वारोपप्रतीतेरेकदेशवर्ति रूपकम् । मधुभाषिणी वृत्तम् ॥ ४५ ॥

वंश इति । अयं कुरूणां वंशः महितः लोकेकपूज्यः मयपि तदपि आस्मिन् वंशे एकत्र कोटौ अशौ । आदिभाग इति यावत् । कलङ्कं चिह्नं अपवादं च धनुं रजनेः राश्रेः अधीशः चन्द्रश्च, परत्र कोटौ अन्तरभागे कलङ्कं अपवादं चिह्नं च धनुं परतः निर्दयः भवांश्च द्वौ चतुरौ निपुणौ खल्विति मन्ये । 'कलङ्कौऽपवादयोः' इत्यमरः ॥ ४६ ॥

वन्धूषदिष्टं न शृणोपि वत्स संधानमग्निं तवाद्य दोषः ।

गन्धर्वराजेन कृतं वनान्ते वन्धं पुनर्मुक्तवता हि तेषाम् ॥ ४७ ॥

इति निर्गदितवति भगवति क्रोधनः सुयोधनोऽपि निरमिमांशुजगार ।

अये नन्दनन्दन, केवलं विराटनययाश्रयलाभेन कृतकृत्यमैन्य-
मानानां कुन्तीमुवां च बहुभिर्ऋद्धिणीपतिभिरनुक्षणमावेद्यमानां-
श्रुति धोरणीभ्यलोकयितुमप्यलञ्जावसरगामस्माकं च किं वा सं-
धानं किं वा तव दूतकृत्यं किं वा मया देयमीदृग्विधं मुधायासमव-
धूय यथागतं गन्तव्यमिति ।

वन्धयति । हे वत्स शिशुवत्कर्तव्यानमिह, त्वं वन्धुभिः उपदिष्टं बोधितं
संधानं सधिं न शृणोपि नाह्निकरोषीति यत् अस्मिन् संधनह्रीकारे त्रिषये
अथ तव दोषः अपराधः न भवति । किंतु वनान्ते द्वैतवनमध्ये गन्धर्वराजेन
चित्रसेनेन कृतं वन्धं त्वदीयं पुनर्मुक्तवतां मोक्षितवतां तेषां हि पाण्डवानामेव
दोषः भवति । अत्र क्रमेण दोषगुणयोः वन्धूकसंधनह्रीकारवन्धमोचनयोः
गुणवन्ध दोषवन्ध च वर्णनादेशालंकारद्वयं अज्ञातमात्रेण संक्षीपम् ॥ ४७ ॥

इतीति । इत्युपप्रकारेण भगवति श्रीकृष्णे निर्गदितवति उच्यति सति
क्रोधनः कुपितः सुयोधनः दुर्योधनोऽपि इमां वक्ष्यमाणां निरं वान्यं उच्य-
गार उच्यन् ॥

अये इति । नन्दो नाम कश्चिद्रोपालः तस्य नन्दनः पुत्रः तस्य संबुद्धिः
अये नन्दनन्दन हे श्रीकृष्ण, इत्यानन्ध्रणं गोपालानां मौञ्जप्रतिदिग्मनुदृष्येति
ध्येयम् । विराटनयया उत्तरया अग्निमन्यवे दत्तया आश्रयः विराटरूपः
तत्रामेन । केवलं तत्राममात्रेण स्त्रीमूलकाश्रयोपजीवनेनेत्यर्थः । विराटनयः
उत्तरः रणमीधः स एवाश्रयः तत्रामेनेति वा । उभयधापि मौञ्जोद्घाटनम् । कृत-
कृत्यमन्यमानानां आत्मानं हृत्वायं समावयताम् । 'आत्ममानं स्वध' इति सधि
खित्वात् 'अशर्द्धिपत्-' इत्यादिना मुम् । कुन्तीमुवां यमराजादीनां च । अत्र
'कुन्तीमुवां' इति पाठे शैलेयत्वप्रकाशोक्तिः । अनुक्षणं बहुनिर्ऋद्धिणीप-
तिभिः आवेद्यमानां विज्ञाप्यमानां अज्ञातिधोरणीं नमस्कारपरम्परां अवलो-
कयितुमपि अलक्ष्यः अवसरः अवकाशः यैस्तेपानन्माकं च उभयेषां संधानं
सधिः किंवा कीदृशः । अनुचित एवेत्यर्थः । प्रवृत्तानां दुर्बलैः सह संघेः
लोकवेदोभयद्विपत्तत्वादिति भावः । तव दूतकृत्यं किं वा । मया देयं दातव्यं
किं वा । ईदृशी विधा प्रकारः यस्मिन्त्युक्तम् । मुधायासं निरयं कथमं

१. अथ श्लोः केपुचित्पुत्रेषु न दृश्यते. २. 'प्रगदित'; 'गदित' इति च पाठः.

३. 'उच्यन्हार' इति पाठः. ४. 'अरे' इति पाठः. ५. 'मन्वानाम्' इति पाठः.

६. 'अशर्द्धिर्गमिः' इति पाठः. ७. 'अजली' इति पाठः. ८. 'अवलोकिनुन्' इति पाठः.

९. 'भवता यथा' इति पाठः.

आकर्ण्य तच्चकितचेतसि नम्रवक्त्रे

कर्णौ पिधाय नृपतौ करसंपुटाभ्याम् ।

मत्वा तृणाय मधुवैरिणमप्यलङ्घ्यं

गोष्ठ्या जवेन निरगात्कुरुराजसूनुः ॥ ४८ ॥

तदनु दनुजारातिरेव रोपस्मितलेशरूपिताधरस्तादृशेन तस्याव-
लेपवचनेन भिया विहस्तान्मुदा निरस्तान्समस्तानपि सभास्तारान्पु-
रस्तात्रिरीक्ष्य पुनरपि वाचमेवं जगाद ॥

धराभुजा किं तटिनीभुवा किं मयाधुना किं वसतापि दूत्ये ।

पार्याय दातुं प्रभवेद्धरित्रीं गदैव सा गन्धवहस्य सूनुः ॥ ४९ ॥

अवधूय त्यक्त्वा यथागतम्, आगमन यथा निष्फलं तथेत्यर्थः । गन्तव्यम् ।
लयेति शेषः । इति गिर उज्जगारेति पूर्वैर्गान्धवः । अत्र श्रेणोपजीवनकौन्ठेया-
र्थगोपालदूत्यवस्तुना तदीयदूत्यं तदनुगुणमेवेत्यनुरूपघटनात्मकसमालंकारप्र-
तीतेः वस्तुनालंकारध्वनिः ॥

आकर्ण्येति । तत् दुर्योधनस्य दुरुक्तं आकर्ण्य चरितं मीतं चेतः यस्य
तस्मिन् अतएव नृपतौ धृतराष्ट्रे । करौ संपुटे इव ताभ्या कर्णौ पिधाय
आच्छाद्य नम्रं नतं वक्त्रं मुखं यस्य तथोक्ते सति । किं कर्तव्यतामौघ्येनेति
भावः । कुरुराजसूनुः दुर्योधनः अलङ्घ्यं लोकत्रयेणानिक्रमणीयं मधुवैरिणं
श्रीकृष्णमपि । किमुतान्यानित्यर्थः । तृणाय मत्वा । तृणमिवानादलेत्यर्थः ।
'मन्यकर्मप्यनादरे' इति चतुर्थी । जवेन वेगेन गोष्ठ्याः सभातः निरगात्
निर्गतवान् । मूर्खाणां न क्वपि विधेकावकाश इति भावः ॥ ४८ ॥

तदन्विति । तदनु दुर्योधननिर्गमनानन्तर एवः दनुजारातिः श्रीकृष्णः ।
तादृशेन किं वा सधानं इत्यादिविधेन तस्य दुर्योधनस्य अवलेपवचनेन साहं-
कारवाक्येन यो रोपः क्रोधः तेन यः स्मितलेशः हासलवः तेन रूपितः व्याप्तः
अधरः यस्य तथोक्तः सन् । भिया क्षत्रियलोकमात्रविपत्तिभयेन विहस्तान्
व्याकुलान् मुदा सतोषेण निरस्तान् त्यक्तान् । तच्छून्यानि चि यावत् । समस्तान्-
नपि सभास्तारान् सभ्यान् पुरस्तात् अग्रे निरीक्ष्य दृष्ट्वा पुनरपि वाचं एवं वक्ष्य-
माणप्रकारेण जगाद उक्तवान् ॥

धरेति । अधुना धराभुजा धृतराष्ट्रेण किं कार्यम् । तटिनीभुवा नीम्हे-
णापि किम् । दूत्ये वसता वर्तमानेन मयापि किम् । अस्मानिस्तु पार्याय धरित्री
न दाप्यत एवेत्यर्थः । परंतु सा दुर्निवार्यत्वेन प्रसिद्धा गन्धवहस्य वायोः सूनुः
भीमस्य गदैव पार्याय धर्मराजाय धरित्रीं भूमिं दातुं दापयितुं प्रभवेत् समर्था
भवेत् ॥ ४९ ॥

शौरेस्ता वाचमाकर्ण्य साध्वसाकान्तचेतसः ।

जोषभावं सभास्तारा युगपद्दधुरुत्तरम् ॥ ५० ॥

बहिः स समक्य बलावलिप्तैस्त्रिभिः सहायैर्धृतराष्ट्रसूनुः ।

गन्धर्वराजेन कृतां दशा स्वा गदाग्रजन्मानमियेष नेतुम् ॥ ५१ ॥

श्रुत्वा तत्कुपितो हरिः स्वयमसावेकोऽपि सर्वात्मक-

स्ताराभिर्नवभिर्ग्रहैर्निबिडिता शैलैर्वनैः सागरैः ।

पेट्यां भूपणमञ्जरीमिव धृता कुक्षौ जगन्मण्डलीं

जङ्घालामतनोत्सभाजिरजुवां दृक्पङ्क्तिघण्टापथे ॥ ५२ ॥

शौरेरिति । तां उच्चविधा शौरे वाच आकर्ण्य साध्वसेन भयेन आकान्तं चैत येषां ते सभास्तारा सभ्या युगपत् एकदा जोषभाव तूष्णीमवस्थानमेव उत्तर प्रतिवाक्यमिति श्लिष्टरूपकम् । दधु चतु । मीता सर्वे न किञ्चिद्वद-
त्रित्यर्थं । 'तूष्णीं जोष भवेन्मौने' इति वैजयन्ती ॥ ५० ॥

बहिरिति । स गोष्ठ्या निर्गत धृतराष्ट्रसूनु दुर्योधनः बलेन चतुरङ्गेण शौर्येण वा अवलिप्तै गर्वितः त्रिभिः सहायै कर्णशकुनिदुःशासनै सह समक्य आलोच्य गदस्य यादवभेदस्य अग्रजन्मान ज्येष्ठ श्रीकृष्ण गन्धर्वराजेन धिक्ते-
नेन कृतां स्वा स्वीया दशा बन्धनावस्था नेतु प्रापितु इषेप इच्छति स्म । त बन्धुमालोचितवानित्यर्थं । सर्वतोमुख द्वि दौरात्म्य खलानामिति भावः ॥ ५१ ॥

श्रुत्वेति । सर्वेषां प्राणिना आत्मैवात्मक जीवरूप, सर्वं चराचरात्मक प्रपद्य आत्मा स्वरूप यस्येति वा । 'सर्वं खल्विद ब्रह्म' इति श्रुते । अतएव स्वयमेकोऽपि असी हरि श्रीकृष्ण तत् दुर्योधनदुरालोचित श्रुत्वा । दुर्योधना-
दावन्तर्यामितया वर्तमानत्वादिति भावः । कुपित क्रुद्ध सन् तारामि अश्वि-
न्यादिभिः, नवमि ग्रहे सूर्यादिभिः, शैले मेवादिभिः, वनै नैमिषादिभिः,
सागरै क्षीरोदादिभिः, निबिडिता सान्द्रिता कुक्षौ धृताम् । अतएव पेट्यां
मभूपाया धृता भूषणाना कटकमुकुटादीना मञ्जरीं समूहमिव स्थिताम् । जगता
भूरादिलोकानां मण्डलीं समूहम् । सभाया अजिरं प्राङ्गण जुषत इति 'जुषां'
सभ्यानां दशा नेत्राणा पङ्क्तिरेव घण्टापथ राजमार्गं तस्मिन् जङ्घाल्य अति-
वेगेन वर्तमानाम् । तन्नेत्रविषयमित्यर्थं । अतनोत् चक्रे । विश्वरूप सद्य-
प्रदर्शितवानित्यर्थं । उपमालकार । शार्दूलविक्रीडित धृताम् ॥ ५२ ॥

तस्मिन्नहुष्टमात्रे नव इव मुकुरे वीक्ष्य सर्वं प्रपञ्चं

विस्मेराः सिद्धविद्याधरसुरनिकराः पुष्पवृष्टीर्व्यमुञ्चन् ।

सान्द्र मोहान्धकार सकलमुनिजनः संमदाश्रूणि भीष्मः

क्षत्ताक्ष्णो, पैक्ष्मकम्पं कुरुपुरजनता प्रेम दुर्योधनेऽपि ॥५३॥

अस्यादृहासध्वनिरादिपुसो विशृङ्खलं व्योम्नि विजृम्भमाणः ।

दिक्पालसौधावलिजालकानामभ्यापकत्व विभरायभूव ॥ ५४ ॥

सस्तूयमानचरितस्य जनैस्त्रिलोकी-

साधारणीकृतकृपस्य हरेः प्रसादात् ।

चक्षुष्मता समधिरह्य धुर मुहूर्त्त

भूयस्ततोऽप्यवततार स भूमिपालः ॥ ५५ ॥

तस्मिन्निति । अहुष्टमात्रे 'अहुष्टमात्रे पुरुष' इत्यादिश्रुतिविद्धाहुष्ट-परिमितमाने तस्मिन् सर्वात्मके श्रीकृष्णे परब्रह्मणि नवे निर्मले मुकुरे दर्पण इव सर्वं चराचरात्मक प्रपञ्च वीक्ष्य विस्मेरा विस्मयान्विता सिद्धाना विद्याधराणा च देवयोनिविशेषाणा सुराणा च निकरा वृद्धानि पुष्पाणा वृष्टी व्यमुञ्चन् । सकलमुनिजन सान्द्र मोहमेव अन्धकार व्यमुञ्चत् । भीष्म समदाश्रूणि आनन्दवाष्पाणि व्यमुञ्चत् । सत्ता विदुर अक्ष्णो पैक्ष्मणो कम्प निमेषोन्मेषरूप व्यमुञ्चत् । कुरुपुरे हस्तिननगरे जनता जनसमूह दुर्योधने प्रेमापि व्यमुञ्चत् । प्रेमत्याग 'अपन्थान तु गच्छन्त सोऽदरोऽपि विमुञ्चति' इति न्यायादिति माय । अत्रानेकक्रियायोगपयात् समुच्चयालम्ब्य । अत्र सुरनिकर पुष्पवृष्टिं मुमोचेति 'समदादशु' इति चैव पठनीयम् । यथाश्रुतपाठे तु कर्तृकमक्रियाणा विभिन्नसख्याकत्वेन प्रकमभङ्गाख्यदोष इति ध्येयम् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ५३ ॥

अस्येति । अस्य विश्वरूपिण आदिपुस प्रथमपुरुषस्य श्रीकृष्णस्य अदृहासध्वनि उभैर्हासं छिन्निल्लसन्नं व्योम्नि आकाशे विशृङ्खल निष्प्रतिबन्ध यथा तथा विजृम्भमाण सन् । दिक्पालाना इन्द्रादीनां सौधावलीषु हर्म्यवद्विषु पालकाना गवाक्षाणां अभ्यापकत्व अभ्ययताचार्यत्व विभरायभूव पद्वति स्म । तानि प्रखण्डनवदित्यर्थं । 'नीथी-' इत्यादिना शृङ्खलावात् मृगोऽभ्यास ॥५४॥

संस्तूयमानेति । जने लोकप्रयवास्मिन्नि संस्तूयमानानि कीर्तयमानानि चरितानि दुष्टनिग्रहविशानुपद्वरूपाणि यस्य तस्य । प्रयाणां लोकानां समाहार-त्रिलोकी । 'द्विगोध' इति धीर् । तस्यां साधारणीकृता अवैषम्य प्रापिता वृषा दया येन तस्य । अतएव हर श्रीकृष्णस्य प्रसादात् । स अन्धत्वेन प्रसिद्ध

१. 'संस्तूय' इति पाठ . २ 'सदस्य पुष्पवृष्टिम्'; 'सदस्य पुष्पवर्षम्' इति पाठौ . ३. 'पैक्ष्मणो' इति पाठ . ४ 'करि' इति पाठ .

ओजस्तवेदमुपसंहर माधवेति
घुष्यत्सु सत्सु गुरुमीष्मपुरोगमेपु ।

घोरं विहाय निमिषेण कुशेशयाश्वो

गोपीदृशां कुतुकहेतुमवाप रूपम् ॥ ५६ ॥

ततस्तादृशं निरूपमानं तस्य महिमानमनुभूय चरितार्थो मुनि-
सार्थः शान्तमूर्तिं तमेवमस्तौपीत्—

भगवन्, महात्मभिरपि योगिभिरविदितप्रभावाय तस्मै भवते
नमः ।

भूमिपालः धृतराष्ट्रः । चक्षुष्मतां सनेत्राणां धुरं रीतिम् । चक्षुष्मतामिति यावत् ।
मुहूर्तं अल्पकालं समधिष्ठ्य प्राप्य भूयः तादृग्महिमानं भगवन्तं दृष्ट्वा पुनरपि
ततः चक्षुष्मदीतेः अवततार अपकान्तवान् । अन्धो बभूवेत्यर्थः । आजन्मनः
कंचिदपि अनवलोक्य अवलोक्य चाद्य जगन्मयं भगवन्तं पुनरन्यावलोकनस्याति-
जुगुप्सितत्वादिति भावः । अत्र त्रिलोकीत्यादिविशेषणस्य तत्तादृक् अपराधिदुर्यो-
धनजनकत्वेऽपि धृतराष्ट्रस्य चक्षुर्दानौचित्यानिप्रायगर्भलापरिकरालंकारः ॥५५॥

ओज इति । हे माधव श्रीकृष्ण, तव त्वरीयं इदं विश्वात्मकं विश्वभयंकरं च
ओजः रूपं उपसंहर संक्षिप । इत्युक्तप्रकारेण गुरुः द्रोणः मीष्मश्च द्वौ पुरोगमौ
प्रधानौ येषां तेषु सत्सु सज्जनेषु घुष्यत्सु उच्चैः शब्दायमानेषु सत्सु कुशेशये
कमले इव अक्षिणी यस्य तथोक्तः श्रीकृष्णः । 'शतपत्रं कुशेशयम्' इति कमल-
पर्यायेष्वमरः । निमिषेण क्षणेनैव घोरं जगद्भयंकरं रूपं विश्वाकारं विहाय
गोपीनां गोपाङ्गनानां दृशां नेत्राणां कुतुकहेतुं कौतूहलकारणं रूपं चतुर्भुजादि-
विशिष्टमाकारं अवाप आप्तवान् । प्रसन्ने भगवति किं दुर्लभं महतां इति भावः ।
अत्र गोपीदृशुकुतुकहेतुत्ववस्तुना अतिमूढानां तासामेव नयनानन्दकरत्वे किमुता-
न्येषां इत्यर्थापत्यलंकारप्रतीतेः वस्तुनालंकारध्वनिः ॥ ५६ ॥

तत इति । ततः उक्तस्वस्तीकारानन्तरं तादृशं तद्विधं अतएव निरूपमानं
अरादृशं तस्य भगवतः महिमानं प्रभावं अनुभूय दृष्ट्वा चरितार्थः कृतार्थः मुनिनां
सार्थः संघः । शान्ता लोकलोचनानन्दकरी मूर्तिर्यस्य तथोक्तं तं श्रीकृष्णं एवं
चक्ष्यमाणप्रकारेण अस्तौपीत् स्तुतवान् । स्तीतेः कर्तरि लुट् ॥

भगवन्निति । हे भगवन् श्रीकृष्ण, महान् ब्रह्मात्मैक्यानुसंधानात्तदैक्या-
वाप्त्या अपरिच्छिन्नः आत्मा चित्प्रतिबिम्बः जीवः येषां तथोक्तैः । योगः ब्रह्मणि
मनोलयजनकः सांख्यतारकामनस्कनामभिः (१) प्रसिद्धः एषामस्तीति योगिभिरपि
अविदितः अज्ञातः प्रभावः सामर्थ्यं जगज्जन्मादिकर्तृत्वं यस्य तथोक्तं तस्मै
भवते तुभ्यं नमः । इतीदमग्निदशश्लोक्येकवाक्यम् ॥

. १. 'तस्य निरूपमान' इति पाठः. २. 'सार्थः ससुपसृत्य' इति पाठः. ३. 'प्रस-
वते भवते भगवते' इति पाठः.

दुग्धाम्बुराशितनयानयनद्वयेन

तुल्याकृतित्वमहिमानमिवोपगन्तुम् ।

मत्स्यत्वमेव भुवि यः सुरवैरिनीता

मध्येसमुद्रमननीनगवीर्विचिक्वये ॥ ५७ ॥

मन्थानशैलमपि मार्गैरुधं हिमांशो-

र्वीचीकणैः सदृशमद्गविषक्तिभाग्भिः ।

काये वभार चरमे कमठाकृतिर्यो

जीवातुमुद्रमयितुं जलधेः सुराणाम् ॥ ५८ ॥

दंष्ट्राप्रवर्ति किटिवेपधरस्य यस्य

क्ष्माण्डलं कुवल्याङ्कुरकोमलामम् ।

ऊर्ध्वप्रसृत्वरवकावलिकावलीढः

प्रावृद्पयोदवलयस्य वभार लीलाम् ॥ ५९ ॥

दुग्धेति । यो भवान् दुग्धाम्बुराशितनयायाः महालक्ष्म्याः नयनयोर्द्वयेन तुल्या आकृतिः मूर्तिः यस्य तस्य भावः तत्त्वमेव महिमा विलासः तं उपगन्तुं प्रामुख्येत्प्रेक्षा । मत्स्यत्वं नीनरूपं एव स्त्रीकृत्य भुवि लोके सुरवैरिणा सोमकेन नीताः अपहृताः अनवीना. अकृत्रिमाः गनीः श्रुतिवाचः मध्येसमुद्रं समुद्रस्य मध्ये । 'पारे मध्ये पश्चाद्वा' इत्यव्ययीभावः । विचिक्वये अन्वेषितवान् । चिनोतेर्विपूर्वात् कर्तारि लिट् ॥ ५७ ॥

मन्थानेति । यो भवान् जलधेः क्षीरसमुद्रात् सुराणां देवानां जीवातुं जीव-
नौपधं अमृतं उद्रमयितुं जनयितुं कमठस्य कूर्मस्यैव आकृतिः रूपं यस्य तथोक्तः
सन् हिमांशोः चन्द्रस्यापि मार्गं रणक्षीति सदृधम् । तावदुन्नतमपीत्यर्थः । मन्था-
नशैलं मन्दराद्रिं अत्रे विपक्तिं सवन्धं भजन्तीति भाग्भिः । वीचीना क्षीराधि-
तरंगाणां कणैः शैशैः चरमे काये पृष्ठे वभार धृतवान् । विभर्तेः कर्तारि लिट् ॥ ५८ ॥

दंष्ट्रेति । किटेः वराहस्यैव वेपं रूपं धरतीति धरस्य वराहरूपिणः यस्य
मयतः दंष्ट्रायाः शप्रे वर्तत इति वर्ती । कुवल्याङ्कुरस्य नीलोत्पलदलस्यैव कोमला
क्ष्माण्डलं यस्य तथोक्तं क्ष्माण्डलं भूमण्डलम् । ऊर्ध्वं प्रसृत्तरायां गच्छन्त्यां
वकानां धावलिकायां पद्भौ अवलीढस्य सक्तस्य प्रावृद्पयोदवलयस्य धार्पिकमेधम-
ण्डलस्य लीलाम् वभार । 'बकोटपट-' इति पाठेऽप्युक्तं पञ्चायः । अत्रान्यन्वीलाया
अन्यत्राद्यंमपेनौपम्याक्षेपादसमवयवसंज्ञकनिबन्धनो निदर्शनालंकारः । यत्तु
'वराहदंष्ट्रायाः दृष्टत्वात् भूमेधे दृष्टत्वात् तथा दृष्टान्तोक्तिः' इति वरिहः,
तन्मत्स्यनालंकारिकत्वात् स्पष्टेयति । 'चेद्दिम्बप्रतिविम्बत्वं दृष्टान्तस्यदलं इतिः'

इन्द्रद्विपो मद्गजस्य हिरण्यनाम्नो

भेदं रसस्य पिशितस्त्रकावलीनाम् ।

जिज्ञासमान इव यो धृतार्विहभावः

सम्भादुदेल्य नखरैस्तमुरस्यभाद्वीत् ॥ ६० ॥

यात्राप्रतारणवशादधियज्ञशालं

यो वामनत्वमपलम्ब्य बलिं निगृहन् ।

दुःखं सता स्वमिव सर्वतमं सुखं च

स्वीयं पदक्रममिवोन्नतमाततान ॥ ६१ ॥

सृष्टौ पुरा मुखभुजोरुपदे मुरारे-

रङ्ग द्वितीयमभजत्किमु बन्ध्यभावम् ।

इत्युत्तलक्षणस्यान प्रयत्नभावात् 'असमवद्वसुवबन्ध उपगार्यो निदर्शना' इति लक्षणस्य ययोक्तानुगामित्वाच्चेति ॥ ५९ ॥

इन्द्रेति । यो भवान् इन्द्रस्य द्विप शत्रो हिरण्येति नाम यस्य तस्य । हिरण्यमिति हिरण्यकशिपुरिति नामैकदेशे नामग्रहणम् । मद्गजस्येति रूपकम् । पिशितस्त्रकावलीना मासपिण्डपद्मोना सबन्धिन रसस्य आखादस्य भेद विशेष जिज्ञासमान ज्ञातुमिच्छु सन्निवेलुत्प्रेक्षा उक्तरूपकानुप्राणिता । धृत् सिंहस्येव मात्र रूप येन तथोक्तं सन् । सम्भात् प्रहादस्पर्धया हिरण्यकशिपुनिर्दिष्टात् उदेल्य आविर्भूय नखरै नखै त हिरण्यनामक मद्गज उरगि वसति अभाद्वीन् भक्षितवान् । भजे कर्तारि लुत् ॥ ६० ॥

यात्रेति । यो भवान् यज्ञशालया अधियज्ञशाल यात्रया निपदमानभू-
निक्षया प्रतारणस्य वधनाया वशात् पारतन्त्र्याद्वेत्तो बलिं नाम दानव निगृहन्
निग्रहिष्यन्निति वर्तमानसामीप्ये वर्तमाननिर्देश । वामनत्व वामनरूपम् । 'स्वर्षो
हस्वश्च वामन' इत्यमर । अवलम्ब्य स्वीकृत्य । खं आत्मानमिव सता दु ख
सर्वतम अत्यन्तह्रस्वम्, सता सुखं च स्वीयं पदक्रम पादधिन्यासमिव उन्नत
अत्यन्तशीघ्रं आततान अकरोत् । आङ्पूर्वात्तनोते कर्तारि लिट् । अत्र प्रकृतयो
भगवच्छरीरसज्जनदु खयोरतिहस्वीकरणेन तत्पदक्रमतत्सुखयोः स्यात्सुखतीकरणेन
चौपम्यस्य गम्यत्वात्केवलप्रकृतगोचरतुल्ययोगितानेदद्वयस्य सृष्टि ॥ ६१ ॥

सृष्टाविति । यस्य भवत परशुरामरूपिण सबन्धिषु आहवेषु युद्धेषु करे
ताण्डवित नर्तित कुठार परशुर्नामायुधविशेष पुरा प्राथमिकाया सृष्टौ मुरारे
श्रीमहाविष्णो सबन्धिनि मुखे भुजे करौ पदे च । तेषा मध्य इत्यथ । प्राण्य
ज्ञत्वाद्बन्धैकवद्भावः । द्वितीय अङ् भुज । बन्ध्यस्य भाव बन्ध्यत्वम् । क्षत्रि-

इत्येव संशयमशेषजनस्य चक्रे

यस्याह्वेषु करताण्डवितः कुठारः ॥ ६२ ॥

श्वश्रुर्मुनेरजनि यस्य पदाब्जधूलि-

र्यत्कृष्टमीशधनुराप शरव्यकृतम् ।

यस्माद्भियाब्धिरपि कम्पमकम्पमागा-

द्यत्पत्रिणां विषस एव विमीषणोऽभूत् ॥ ६३ ॥

हन्यामहं युधि रिपून्हमेव हन्या-

मित्येव यन्मुसललाङ्गलयोर्विवादः ।

याजननमिति यावत् । अभजत् प्राप । किञ्चित् स्फुटार्थं । अव्ययानामने-
कार्थकत्वामिधानात् । अन्यथा कथं न क्षत्रिया न हृदयेरनित्यर्थं । इत्युक्त-
प्रकार सम्यक्कृते अर्थान्तरमनेति व्युत्पत्त्या सशक्य अर्थापत्तिज्ञान नि क्षत्रिया
न्ययानुपपत्तिरूपितम् अशेषस्य जनस्यैव । न तु यस्यकस्यचिदित्यर्थं । चक्रे ।
'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्वाङ्मनस्य कृत । ऊरू तदस्य यद्वैश्व पश्चा श्रो-
त्रो अजायत ॥' इति शुक्लपेक्षया नि क्षत्रियान्यथोपपत्ते हेतोर्वैलीयस्त्वादिति । न
च वेदाऽप्रामाण्यज्ञानेन बौद्धत्वापत्तिः । कविनिरङ्कुशान्यायस्यैव शरणीकरणीय-
त्वात् । अत एव माघकाव्ये यमुनावर्णनप्रस्तावे—'व्यक्त वलीयानिति हेतुरा-
गमादपूरयत्सा जलधि न जाह्ववी । गात्रौघनिर्भस्मितशकुन्धरासवणमर्ण-
कथमन्यथास्य तत् ॥' इत्युक्तम् । सा यमुनेत्यथ । इत्यल प्रसक्तानुप्रसक्त्या ।
अत्र क्षत्रियकुलनिर्मूलनस्य भगवद्भुवनवन्धत्वरूपेण वर्णनात्पर्यायोक्तयलकारस्य
अर्थापत्तिप्रमाणालकारस्य च द्वयोरेकवाचकानुप्रवेशसकर ॥ ६२ ॥

श्वश्रुरिति । यस्य भवत राघवरूपिण पदाब्जस्य धूलि मुने गौतमस्य
श्वश्रु पत्नीजननी अजति अभूत् । तत्स्पर्शा मुक्तरापा पतिभगच्छदहल्येत्यर्थं ।
येन भवता कृष्टमीशधनु शरव्यस्य लक्ष्यस्य कृत्य भङ्गम् । अपभ्रम आसी-
दित्यर्थं । यस्माद्भवत भिया अग्नि तादृग्गाभ्मीर्यशाली । कम्प आग्नेयास्त्र
प्रयोगकारे शोमम्, अकम्पमपि उपायचिन्तनकाले नै शक्याय निस्तरणीभूय
अचायस्य च । आगात् प्राप्तवान् । 'हस्तेनाग्नि स्तम्भितवान्वीचीघ्नोलाहणे-
दत्तम्' इति सेतुमाहात्म्ये । हस्तेन । हस्तसंशयैत्यर्थं । यस्य भवत पत्रिणां
बाणानां विषस भोजनशेष विमीषण एव अभूत् । तदितरे सर्वेऽपि राक्षसा
निहतास्तैरित्यर्थं । अत्र नृतीयपादवाक्यार्थं विरोधाभासेन पर्यायोक्तयलकार-
प्रत्यस्य इतरवाक्यप्रत्यार्थघटकस्य सद्यष्टि ॥ ६३ ॥

हन्यामिति । यस्य भवत यत्परामरूपिण संबन्धिनो मुसललाङ्गलयो

यस्याम्बरं निजरुचिप्रतिमह्वर्णं

यत्पट्टसंस्करणमासवपानमाहुः ॥ ६४ ॥

यः स्तन्यपानसमये धृत पूतनायाः

प्राणानपि प्रविद्धे परमोपदंशम् ।

नाकाधिपस्य वनभूरपि येन सद्यो

नारीमुदे कृतनखंपंचधूलिरासीत् ॥ ६५ ॥

वार्यस्तपोधनवरेण्यमनःखलीने-

स्तृण्यां मुहुः कवलयखगदार्तिरूपाम् ।

नीचान्विधातुमसुरात्रिजशृङ्गतुल्या-

न्क्रोपाद्दुद्देप्यति चयः कुहनातुरंगः ॥ ६६ ॥

आयुधविशेषयोः सुधि रिपून् अहमेव हन्यां भारयेयम्, अहमेव हन्याम्, इत्युक्त-
प्रकार एव विवादः कलहः अभूत् । यस्य अम्बरं निजायाः रुचेः सितायाः
प्रतिमहः विरोधी वर्णः अस्तिरूपः यस्य तथोक्तम् । यस्य पट्टं संस्करणं अन्न-
प्राशनसंस्कारं आसवपानं सुरापानं आहुः । लोम इति श्लेषः । गर्भाधानसीम-
न्तपुंसवनजातकर्मनामकरणात्प्राशनचौलोपनयनादीनां षोडशकर्मणां अन्नप्राशनं
यष्टमितरत्नेन निर्दिष्टमिति ध्येयम् ॥ ६४ ॥

य इति । यः कृष्णरूपी भवान् पूतनायाः कंसप्रेयितासुर्याः संबन्धिनः
स्तन्यस्य स्तनक्षीरस्य पानसमये । प्राणान् पूतनाया इति योज्यम् । परमं तत्त्व-
लौचित्यादतिश्रेष्ठं उपदंशं व्यञ्जनविशेषमपि प्रविद्धे चक्रे । बतेलाश्रयं ।
'चरम-' इति पाठे भोजनावसानिकेल्लयः । नाकाधिपस्य इन्द्रस्यापि वनभूः
नन्दनवनप्रदेशः नार्याः सत्यभामायाः मुदे संतोषं कर्तुमिति 'क्रियार्थ-' इत्यादिना
चतुर्थी । येन कृता नखंपचा पारिजातापहरणप्रविष्टसौरतेजसा अत्युष्णं धूलिः
यस्यां तथोक्ता आसीत् ॥ ६५ ॥

वार्य इति । तपोधनानां वरेण्यानि वीतमोहत्वेन श्लाघ्यानि मनास्वेव खली-
नानि वनबन्धनायोयन्त्राणि तैः वार्यः प्राज्ञः जगतः शोकस्य आर्तिरूपां पीडा-
तिमर्द्यां तृण्यां तृणसंहतिं मुहुः कवलयन् नाशयन् । कुहनातुरंगः कपटाश्वरूपी
यो भगवान् क्रोपात् नीचान् खलान् अशुरांशान् म्लेच्छादीन् निजशृङ्गाभ्यां
तुल्यान् तत्कल्पान् नष्टान् निघातुं कर्तुं उद्देप्यति पत्यन्ते आविर्भविष्यति ।
सर्वत्र यन्च्छब्दः 'सौ भवते' इति पूर्वतनगद्यगतेनान्वयात्तत्र 'क्षेपे प्रथमः'
इति प्रथमपुरुष इति ध्येयम् ॥ ६६ ॥

एतैः स्तवैर्हृष्टमना यथार्थैर्मन्दस्मितश्रीमधुराधरोष्ठः ।
 पीठादुदस्थादथ पीतवासा मेरोर्नितम्बादिव मेघशावः ॥ ६७ ॥
 आस्थानाद्बहिरेत्य कैटभरिपुर्गाङ्गियमालिङ्ग्य त
 पञ्चार्थे परिमृश्य भूपमितरानापृच्छथ सर्वान्कुरुन् ।
 आघ्रायातिचिरेण मूर्ध्नि विदुर युक्त शताङ्ग ह्यै-
 रारूढोऽभिययौ विराटनगरीमन्तः स्मर-पाण्डवान् ॥ ६८ ॥
 श्रुत्वा ततः परमत पुरुषोत्तमात्ते
 केनायमानरणसतहनाब्धिपूरा ।
 आराधयन्विधिवदस्त्रगण इमशाने
 पीता वमन्तमिव कान्तिमिषेण धूम्याम् ॥ ६९ ॥

एतैरिति । एतै उक्तविधं यथार्थं । न त्वारोपितैरित्यर्थं । स्तवै हृष्ट
 सतुष्ट मनो यस्य स । अतएव मन्दस्मितस्य दरहासस्य धिया कान्त्या मधुर
 मनोऽह अधरोष्ठ यस्य स । पीत वास वस्त्र यस्य स धीःशृणु । अध मुनिः
 यस्तोत्रानन्तर पीठात् मेघशाव तद्वर्णमेष मेरो नितम्बात् कटकादिव ।
 उदस्थात् उरिष्ठवान् । उत्पूर्वात्तिष्ठते कतरि लुङ् । उपमालकार ॥ ६७ ॥

आस्थानादिति । कैटभस्य दैत्यस्य रिपु धीःशृणु आस्थानात् समाया ।
 'समासमितिषसदः । आस्थानी स्त्रीबमास्थान स्त्रीनपुंसकयो सद ॥' इत्यमर ।
 बहिरेत्य त भगवद्भक्त्या प्रविष्ट गङ्गाया अपत्य गाङ्गेय मीष्मम् । 'स्त्रीभ्यो ङक्'
 इति ङक् । आलिङ्ग्य भूप धृतराष्ट्र पञ्चार्थे ऊष्यकाये परिमृश्य सत्पृश्य ।
 इतरान् भूपादन्यान् सवान् कुरुन् सोमदत्तादीन् आपृच्छप गमनप्रथ कृत्वा ।
 विदुरं मूर्ध्नि अतिचिरेण आघ्राय परिचुम्ब्य । पुत्रवत् वासल्यादिति भव । ह्यै
 अद्वै दैन्यादिभि युक्त शताङ्ग रथ आरूढ सार विराटनगरीं प्रति अन्त मनसि
 पाण्डवान् स्मरन् सन् । अभिययौ प्रतस्ये । शादूढ विनीडित वृत्तम् ॥ ६८ ॥

श्रुत्वेति । तत पुरुषोत्तमात् धीःशृणुत् । हास्तिनपुरागतादिति शेष ।
 परस्य यत्रो दुर्बोधनस्य माम् 'सूच्यध न प्रदास्यामि पाण्डवेऽभ्यो भुव स्थलम्'
 इति पञ्च ध्रुवा । केनायमान अतिप्रवर्धमान रणसंहनन युद्धोयोग एवाग्निपूर
 ममुद्रप्रवाद येषां तपोक्षा ते पाण्डवा कान्तिमिषेण तिलरूपन्याजन इमशानो
 पीता कवन्तिता धूम्यां चिताभूमसंहति वमन्त उद्गिरतमिव स्थित अध्रानां
 आघ्राणां गग विधिवत् यथाशास्त्र आराधयन् पूजयामासु । आशपूर्वांशार्थेः
 कतरि लुङ् । अत्र प्रवर्धमानरणसंहनाहस्य विराटनगत्या स्वष्टदेवताभूतास्त्रपूजन
 देवताभूतास्त्रपूजनः वमन्तमिषेति शावहरोपदेशया रणसंहनाहनाब्धिपूरेति
 वपुष्ण थ संहरः ॥ ६९ ॥

तत्रान्तरे ।

ततः परं जङ्घुमारिकायास्तटीवने कृत्यविदां पुरोगा ।
 पृथा तपस्यन्तमवाप कर्णं कर्णं प्रवृत्तिस्तु न किञ्चिदस्याः ॥ ७० ॥
 कमनीययशोभरे तनूजे कवचोत्कर्तनकर्कशाङ्गकेऽपि ।
 नलिनाम्बुदुल नरेन्द्रपत्न्या नयन तत्र चिरेण संवचार ॥ ७१ ॥
 स तत्र पूतः पैरमामिपेकैस्तपोवसाने तपनस्य सृनुः ।
 नेत्रे वितेने शुचिमक्षमाला नेत्रे च राक्षीं निकट प्रपन्नाम् ॥ ७२ ॥
 विनतेः पदयोरनन्तर विहिताशीः परिरभ्य तं सुतम् ।
 परिहर्तुमुवाच पञ्चतामुभर्यां धर्मसुवादिसूनुषु ॥ ७३ ॥

तत्रान्तर इति । तत्रान्तरे तस्मिन्नेव काः इत्युत्तरेणान्वय ॥

तत्त इति । तत पर आयुधारावनानन्तरं कृत्यविदा कर्तव्यकोविदाना मभ्य इति निर्धारणपट्टी । पुरोगा श्रेष्ठा । पृथा कुती । जङ्घुमारिकाया गङ्गाया तटीवने तीरोद्याने । तपस्यन्त तप कुर्वन् त कर्णं पुत्र अवाप । अस्या प्रवृत्ति आगमन-
 गार्ता तु किञ्चित् इवदपि कर्णं श्रोत्र तस्य नावाप । योगाद्रङ्गणि जनस्य मन्त सवन्धाभावादित्यर्थं ॥ ७० ॥

कमनीयेति । कवचस्य सहजस्य उत्कर्तनेन इन्द्राय दातु उत्पादनेन कर्कशाङ्गं शान्ति व्रणविर्णं परुषाणि अज्ञान्येव अङ्गकानि यस्य तथोक्तेऽपि कमनीय लोकेऽत्मनोहर यशोभर कीर्त्यतिशय भयं तस्मिन् । किञ्च तनूजे आत्मसभये तत्र कर्णं नलिनात् कमलादपि मृदुल सुदुमार नरेन्द्रपत्न्या कुन्त्या नयन चिरेण । गतु क्षणमित्यर्थं । संवचार । पुत्रवात्सल्यात्पुन पुनरपदयदित्यर्थं । प्रेम नामव्यथा चित्तयतीत्यर्थं । यस्वत्र 'तत्र गङ्गातटे कवचोत्कर्तनेन' इति दृशिंह-
 व्याख्यानम्, तत्र । उचस्वारस्यायोगाप्रस्तुत दूरान्वय, कवचोत्कर्तने गणातटवृत्ति-
 त्वप्रतीत्यापत्तिश्चेत्ताद्यनुषंधेयम् । अत्र तादृग्मृदु नयनातादङ्गिनाङ्गयो घटनाना वैरुष्याद्विरुपघटनात्मको विषमप्रमेद । पुत्रवात्सल्ययशोभरसमर्थितकर्कशाङ्ग-
 मृदुनयनसंचारामवकाव्यल्लिङ्गमेदक्ष द्वावप्येदवाचकागुप्रवेशेन सन्नीर्गा ॥ ७१ ॥

स इति । परमं पावनै अभिपेकं गङ्गास्नाने पूत पवित्र तत्र तीरे तप सन् स तपनस्य सूर्यस्य सृनु कण । तपस अवसाने समाप्तौ । शुचिं शुद्धा अशुभान्ता जपमालिका श्रोत्र वितेन निहितवान् । निकट समीप प्रपन्ना गता राक्षीं राक्षसीं कुतीं च नेत्रे वितेने । अपदयदित्यर्थं ॥ ७२ ॥

विनतेरिति । राक्षी पदयो विनते प्रणामात् अनन्तरं विहिता कृता

१ 'अत्रान्तर' इति पाठ २ 'कर्ण' इति पाठ ३ 'जनैराङ्ग', 'शरीराङ्ग' इति च पाठ ४ 'पुत्र्या' इति पाठ . ५ 'सवनाभिधै' इति पाठ . ६. 'निकट' इति पाठ..

अयि वत्स रवेरनुमहादजनिष्ठा मयि भाग्यमर्थिनाम् ।

तनुरक्षणमात्रकारिणौ तत्र यथाविरयौ न जन्मभूः ॥ ७४ ॥

जहीहि राधातनयत्वबुद्धिं सहैव दुर्योधनसौहृदेन ।

गृहाण वाण्या सह धर्म्यया मे सहोदरान्धर्मतनूजमुख्यान् ॥ ७५ ॥

यस्मैकस्मैचत त्वं सहजकवचदः प्रार्थनातुल्यकालं

मातुः साक्षान्निदेशे मम सुकरवने मा कृया मन्दभावम् ।

पाराङ्मुख्यं विधत्ते गुरुजनवचनानुष्ठिते यस्य चेतो

धिकशब्दस्वामिधेयं जगदिदमखिलं क्षोभि तस्मै सुखेन ॥ ७६ ॥

आर्षीः आमुष्मान् भव बन्धेत्यादि यया तपोच्चा सती तं मुतं कर्णं परिरभ्य
आलिङ्ग्य । धर्मद्वन्द्वरिपु दुषिष्ठिरादिषु सुगुप्तु पुत्रेषु विषये उभसीं द्विविधां पयतां
पयत्तयंस्यां मरणं च परिहरुं उवाच बह्व्यमानप्रचारेणावदत् । कर्णेन सांगले
तेषां पदतर्करत्ना लोकेष्टावप्यत्वं च भवतीति भावः । पैताग्नीयं पूतम् ॥ ७३ ॥

अयीति । अयि वय हे पुत्र, अर्थिनां याचकानां भाग्यं त्वं मयि रयेः
सर्वम् धनुमदात् प्रयादान् अत्रनिष्ठाः जातोऽपि । जनेः वर्तते उद् ।
तनोः रक्षणमात्रं काले तच्छरीरसंपन्नमेव पुरत इति कारिणौ । राधा च
अत्रिरधय सुदम्बरी इति तत्र न जन्मभूः उत्पत्तिस्थानं न भवतः । पूतं
पूर्व कर्मेव ॥ ७४ ॥

इति दशनकिरणव्याजादन्तश्चिररक्षितं तदंशं स्तन्यं प्रकाश-
यन्त्या इव कुन्त्या निदेशं कर्णः कर्णदेशाध्वनीनं विधाय साक-
मल्ललिना समुचितमुत्तरं वचन्व ॥

भोजान्ववायो भुवने प्रतीतः कुल कुरूणां च तथा द्वयेऽस्मिन् ।

तवाम्ब जन्मोपयमश्च चेद्द्वौ त्रय्येव जागर्त्युचिततद्भावः ॥ ७७ ॥

अङ्गद्वयं मे परिपालनीयमङ्ग त्वया शूरजनाप्रगेण ।

एव वशे मे विततान यस्तत्तस्यापि सख्यं किमुपेक्षणीयम् ॥ ७८ ॥

पराङ्मुख्य भाव पराङ्मुख्य औदासीन्य विधत्ते बहति । तस्मै पुत्राय इदं
अखिल जगत् धिगिति शब्दस्य अमिधेय अर्थम् । निन्दामिति भावः । सुखेन ।
विशृङ्खलमित्यर्थः । दोग्धि करोति । 'धिद् निर्भर्त्सननिन्दयो' इत्यमरः ।
यच्चन श्लोके 'यस्यैकस्यैचन पुरपायेद्रायेत्यर्थः' इति व्याख्याय 'इन्द्रस्य स्वम-
र्त्तत्वात् नाम्ना तद्ग्रहणमयुक्तमिति तथा व्यपदेश' इति शृङ्गिह, तन्न । अवि-
वत्स, रवेरनुग्रहादिति मूलासागत्यापत्ते । रवेरपि तद्ग्रहणरूपेण तस्यापि तत्र
नाम्ना व्यपदेशानौचित्यादिति ॥ ७६ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकार अन्त स्तनगर्भे चिराद्रक्षितं निहित तस्य कर्णस्य
अश भाग स्तन्य स्तनक्षीरं दशनकिरणाना दन्तकान्तीना व्याजात् प्रकाश-
यन्त्या बहि प्रसारयन्त्या इव स्थिताया इत्युत्प्रेक्षा सापहवा च । कुन्त्या
निदेश आज्ञावाक्य कर्ण कर्णदेशे श्रोत्रमार्गे अध्वनीन गच्छन्त विधाय ।
तच्छ्रुत्वेत्यर्थः । समुचित उभयलोकश्लाघ्य उत्तरं प्रतिवाक्य अल्ललिना साक
वचन्व । साभलिवन्ध प्रत्युक्तवानित्यर्थः ॥

भोजेति । भोजाना यादवविशेषाणा अन्ववायो वश भुवने प्रतीत
प्रत्यात् । कुरूणा कुल च तथा भुवने प्रतीतम् । हे अम्ब मात, अस्मिन् द्वये
भोजवशे कुरुवशे च क्रमेण तव जन्म उत्पत्ति उपयम विवाहश्च द्वौ चेत्
अभूता यदि, तर्हि त्वयि उचितं कर्तव्यकोविद भाव अमिप्राय जागर्ति
स्फुरत्सेव । गुणानामुभयवशाशुद्धिनियतत्वादिति भावः । अत एवानुमानाल
कार । उभयवशाद्गुण्य उचितं वानुमानादिति ॥ ७७ ॥

तत किमत आह—अङ्गद्वयमिति । अङ्ग हे कर्ण, शूरजनाना अप्रगेण
अप्रेसरेण त्वया मे मदीय अङ्गस्य शरीरस्य अङ्गदेशस्य च द्वय परिपालनीयम् ।
गुनाभ्यामिति भावः । एव उक्तप्रकारेण । उक्त्वेति शेषः । यं दुर्योधन तत्
अङ्गद्वय मे मम वशे अधीनत्वे विततान अकरोत् । मदीयान् कृतवानित्यर्थः ।

- १ 'चिरकालरक्षित' इति पाठ २ 'तदश' इति पाठ ३ 'अध्वनीन' इति
पाठ ४ 'आदव' इति पाठ ५ 'भोजान्वयो यो भुवनप्रतीत' इति पाठ
६ 'जन्मोपयमोत्सवौ चेत्' इति पाठ ७ 'कर्ण' इति पाठ

परस्य लोकस्य गतेर्हि विघ्नं कृतघ्नतामेव वदन्ति सन्तः ।
सा न स्पृशेन्मामधुना यथा त्वं तथा प्रसीदाम्ब कृपार्द्रचित्ता ॥ ७९ ॥

इतिवादिनो रविसुतस्य मानसं

न निवर्तते स्म धृतराष्ट्रनन्दनात् ।

अपि तु स्वकीयतनयान्महाभुजा-

दनवाप्य काममियमेव केवलम् ॥ ८० ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृती चम्पूभारतेऽष्टमः स्तवकः ।

तस्य तादृगुपकारिणः तथा विश्वस्तस्य दुर्योधनस्यापि सख्यं उपेक्षणीयं किं
अनादरणीयं किम् । नानादरणीयमेवेत्यर्थाः । अत्र तादृगुपकारविश्वासवाक्यार्थेन
दुर्योधनसख्यानुपेक्षणीयसमर्थताकाव्यलित्तमेदः । 'कर्णं त्वया' इति पाठोऽनुप्रास-
भङ्गादुपेक्ष्यः ॥ ७८ ॥

परस्येति । सन्तः परस्य लोकस्य स्वर्गस्य गतेः कृतघ्नपकारं हन्ति विस-
रंतीति कृतघ्नः तस्य भावं कृतघ्नतामेव । नान्यमित्यर्थः । विघ्नं वदन्ति । सा
कृतघ्नता अधुना मां यथा येन प्रकारेण न स्पृशेत् न प्राप्नुयात्, तथा हे अम्ब,
कृपार्द्रचित्ता दयार्द्रचित्ता सती त्वं प्रसीद अनुग्रहाण । 'कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः'
इति तस्यां प्रायश्चित्तस्त्रायस्मरणादिति भावः ॥ ७९ ॥

इतीति । इतिवादिनः उक्तप्रकारेण वदतः रवेः सुतस्य कर्णस्य मानसं
मनः धृतराष्ट्रस्य नन्दनात् दुर्योधनात् न निवर्तते स्म न न्यवर्ति । अपि तु किंतु ।
इयं बुन्त्येव कामं मनोरथं केवलम् । इयदपीत्यर्थः । अनवाप्य अलब्धा
महान् भुजः तद्वलं यस्य तस्मात् स्वकीयात् तनयात् कर्णात् निवर्तते स्म ।
मञ्जुभाषिणी वृत्तम् ॥ ८० ॥

इति धीसदाशिवपदारविन्दवन्दनकन्दलितानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य
रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्यङ्ग्याने लास्याख्याने
अष्टमस्तवकविवरणं समाप्तमासीत् ॥

नवमः स्तवकः ।

अथोभये ते कुरवो रणाय खनानघेयोर्पपदप्रसिद्धम् ।

क्षेत्रं व्यगाहन्त निरुद्धपार्श्वाः शताङ्गमातङ्गतुरंगयोधैः ॥ १ ॥

हिरण्वत्यास्तत्र त्रिदशविनुतायास्तट्टरुह-

प्रसूनानां गन्धैर्मथितपथिखेदाः करिघटाः ।

कृतज्ञत्वेनेव स्वयमपि मदान्मोघिलहरी-

र्ददुस्तस्यै बह्वीरतिसुरभिगन्धीः प्रियसखीः ॥ २ ॥

अस्मज्जन्मभुवः समानभिधया सत्तापि सिन्धूनिमा-

त्रेप्यामो वयमद्य शोपणमिति स्फीताभ्यसूया इव ।

सेनासैन्धवपङ्क्तयः सुरपुटैर्दोप्रक्षुरप्रोपमे-

भूमेरुद्धिखितात्तल्लादजनयन्भूयो रजोमण्डलम् ॥ ३ ॥

अथेति । अथ कुन्तीगमनानन्तरं ते प्रसिद्धाः उभये कुरवः पाण्डवा धार्तरा-
ष्ट्राश्च रणाय युद्धं कर्तुमिति 'क्रियार्थं-' इत्यादिना चतुर्थी । सत्तापैः रथैः, मातङ्गैः
गजैः, तुरंगैः अथैः, योधैः पदातिभिश्च निरुद्धाः संगताः पार्श्वाश्चत्वारो येषां ते
तथोक्ताः सन्तः । स्त्रीषां नामधेयं कुरुरिति संज्ञाशब्दः उपपदं पूर्वपदं यस्य तेन
कुरुरित्येवमिति शब्देन प्रसिद्धं व्यवहृतं क्षेत्रं व्यगाहन्त विविशुः ॥ १ ॥

हिरण्वत्या इति । तत्र कुरुरित्येव करिणां गजानां घटाः घृन्दानि । त्रिदशैः
देवैः विनुतायाः स्नुतायाः हिरण्वत्या नाम नद्याः तत्रत्यायाः तट्टरुहाणां तीररु-
क्षाणां यानि प्रसूनानि कुशुमानि तेषां गन्धैः मथितः निरस्तः पथिखेदः मार्गश्रमः
येषां तथोक्ताः सन्तः । कृतज्ञत्वेन उपकारस्मरणेन हेतुना स्वयमपि अतिसुरभिः
मृदां प्राणतर्पणः गन्धः यासां ताः अतिसुरभिगन्धीः बह्वीः अनेकाः मदान्मोघैः
दानजलसमुद्रस्य लहरीः । लक्षणया प्रवाहान् । तस्यै हिरण्वत्यै । प्रियसखीः
ददुरिवेत्युत्प्रेक्षा । शिष्यरिणीवृत्तम् ॥ २ ॥

अस्मादिति । तत्र सिन्ध्या नाम देशे भवाः सैन्धवाः अस्याः सेनासु तेषां
पङ्क्तयः अस्माकं जन्मभुवः सिन्धुदेशस्य अभिधया नाम्ना समांसुल्यान् । तन्नाम-
कानिति यावत् । इमान् सप्तसिन्धून् समुद्रानपि वयमद्य शोपणं नेप्यामः प्राण-
विप्यामः इत्युक्तप्रकारेण स्फीता प्रवृद्धा अभ्यसूया शोपः यासां तथोक्ता इवे-
त्युत्प्रेक्षा । वीप्रा उज्वला । सुरप्रैः खड्गमेदैः उपमा सादृश्यं येषां तैः सुराः
पुद्गानीव तैः उल्लिखितात् निष्पिष्टात् भूमेस्तलात् भूयः बहुलं रजोमण्डलं धूळि-

१. 'उपपदं' इति पाठः. २. 'तट्टारु' इति पाठः. ३. 'एव' इति पाठः.

४. 'मदान्मोघलहरीभिः' इति पाठः. ५. 'स्वलाट' इति पाठः.

तेषां कुन्तूणां कलहोदयात्प्राप्रथस्वनानां करिवृंहितानाम् ।

आशामशेषां स्ववशे विधातुमन्योन्यमासीत्कलहो गहीयान् ॥ ४ ॥

नाम्ना वो^१ नवमग्रहस्य समतां सोढास्महे हे^२ वयं

तुङ्गत्वं न सहेमहीत्यतिरुपा संनाहधुर्या इव ।

उदण्डा अपि केतवो ददृशिरे स्थानं प्रहाणामति-

क्रम्य स्यन्दनवृन्दमौलिकलिता मध्येनभस्वत्पर्यम् ॥ ५ ॥

महीपतीनां पटमन्दिराणि मार्गं सुराणां लिलिहुः शिरोभिः ।

वयं हि दूप्याणि शुचीभवेमेत्यभ्रापगावारिमिमङ्गयेव ॥ ६ ॥

मण्डलं अजनयन् उत्थापयन्ति स्म । दिशे नदविशेषेऽन्धौ सिन्धुर्ना सरिति त्रियाम्' इति विश्वः । शार्ङ्गलविकीर्तितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

तेषामिति । तेषां कुन्तूणां पाण्डवघातैराष्ट्राणां कलहस्य युद्धस्य उदयात् प्राक् आरम्भात् पूर्वमेव अशेषां आशां दिशं स्ववशे विधातुं कर्तुं रथस्वनानां करिवृंहितानां च अन्योन्यं महीयान् दुर्निवारः कलह आसीत् । रथनेमिघण्टा-गजकोलाहलैः दशपि दिशः सान्द्रा बभूवुरित्यर्थः । अत्र दिवपरिपालनव्यापनयोः श्लेषमिदिकानेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्या 'संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति' इति प्रसिद्धतादृशकौरवसंबन्धिष्वलङ्कृताशेषराज्याभिलाषहेतुककलहोत्प्रेक्षाप्रतीतिर-लंकारेणालंकारध्वनिः ॥ ४ ॥

नाम्नेति । अपि किंचेत्यर्थः । स्यन्दनवृन्दस्य रथकव्यायाः मौलिषु अप्रेषु कञ्चिताः घटिताः ऊर्ध्वा दण्डा येषां ते उदण्डाः केतवः ध्वजाः । हे प्रहाः सूर्योदयः वयं वः युष्माकं मध्ये नवमस्य ग्रहस्य केतोः समतां साम्यं नाम्ना नाममात्रेण सोढास्महे क्षन्तास्महे । सहेः कर्तरि लुट् । तुङ्गत्वं औन्नत्यं तु न सहेमहि न क्षमेमहि । वः इत्यत्रापि योज्यम् । सहेः कर्तरि लिट् । इत्युक्तप्रका-रया अतिरुपा मृशं क्रोधेन संनाहधुर्याः रणोत्तुक्ता इवेत्युत्प्रेक्षा । प्रहाणां नवाना-मपि स्थानं मण्डलं अतिक्रम्य मध्येनभस्वत्पर्यं महावायुपयस्य मध्ये ददृशिरे दृष्टाः । लोकैरिति शेषः । लकोत्प्रेक्षानुप्राणिततातिशयोक्त्यलंकारः असंबन्धे संबन्धरूपः ॥ ५ ॥

महीपतीनामिति । महीपतीनां उभयेषां राज्ञां पटमयाणि मन्दिराणि (कर्तुणि) हि यस्मात्कारणात् वयं दूप्याणि अपरिशुद्धानि । दूप्येति संज्ञावन्ति च । 'दूप्यायं वस्त्रवेदमनि' इत्यमरः । तस्मात् कारणाच्छुचीभवेम परिशुद्धानि भवेम । इत्यालोप्येति शेषः । अभ्रापगायाः आकाशगङ्गायाः वारिणि विमङ्ग-या मद्भुक्तं स्नातुं इच्छयेवेत्युत्प्रेक्षा । शिरोभिः सिखरभागीः सुराणां मार्गं आकाशं लिलिहुः परपृशुः । अप्राप्यतिशयोक्तिः पूर्ववत् ॥ ६ ॥

१. 'वा' इति पाठः. २. 'अमी' इति पाठः. ३. 'धूर्या' इति पाठः. ४. 'पद' इति पाठः.

ततः क्षणादेव विशालविनिर्मितवीथीसहस्रविराजमानविशङ्कट-
विपणिविविधपण्याहरणविमर्दसहस्रक्रयिकलोकं विटकुलानुसार्थमाण-
वारविलासिनीजनेनिविडवेशवाटं विशिखकृपाणकुन्तशक्तिप्रमुखवि-
विधायुधसंस्कारपरवशयोधसंवाधं तत्कुरुक्षेत्रं कुरुनगरमित्रं बभूव ॥

तत्र तावद्दुःशासनाप्रजः 'भगवन्, अस्मिन्नुपतस्थुपि वीरभुज-
विनोदकाले त्वं विवाहविमुखोऽपि मर्दर्थं प्रत्यर्थिपार्थिवान्निहन्तुं
पृतनाधिपलक्ष्मीमुंपयच्छस्व' इति विज्ञाप्य पितामहस्य चरणयोः
प्रणिपपात ॥

तत् इति । ततः राज्ञा पटमन्दिरनिर्माणानन्तरं क्षणादेव विशालं विस्तीर्णं
यथातया विनिर्मितानां रचितानां वीथीनां सहस्रैः विराजमानं विशङ्कटासु
विशालासु विपणिषु पुण्यवीथिषु विविधानां नानाजातीयानां पण्यानां कण्य-
वस्तूनां आहरणे ग्रहणसमये विमर्दं संमर्दं सहन्त इति तत्सहाः क्रयिकलोकाः
केतुजनाः यस्मिन् तथोक्तम् । विटानां कुलेन वृन्देन धनुसार्थमाणेन वारवि-
लासिनीजनेन वेद्याजनेन निविडाः सान्द्राः वेशवाटाः वेद्यानिवासा यस्मि-
न्तथोक्तम् । विशिखाः बाणाः, कृपाणाः खन्नाः, कुन्ताः, शक्यः प्रमुखाः
येषां तादृशानां विविधानां आयुधानां संस्कारे शणोत्तेजनायां परवशैः प्रवणैः
योधैः संवाधं संकटं तत् प्रतिदं कुरुक्षेत्रं कुरुनगरस्य हास्तिनपुरस्य मित्रं तुल्यं
बभूव । उपमालंकारः ॥

तत्रेति । तत्र तावत् तदानीमेव दुःशासनस्याप्रजो दुर्वोधनः हे भगवन्
भीष्म, त्वं विवाहे विषये विमुखः पराङ्मुखोऽपि उपतस्थुपि सन्निहिते अस्मिन्
वीराणां भुजविनोदकाले बाहुपराक्रमक्रीडासमये मर्दर्थं मम कृते प्रत्यर्थिनः
पार्थिवान् शत्रुराजान् प्रत्यर्थिनः पाण्डवानां संबन्धिनः पार्थिवान् सहायान् ननु
प्रत्यर्थिन इति च । निहन्तुं पृतनानां सेनानां आधिपलक्ष्मीं उपयच्छस्व परिरु-
द्धीष्व इति विज्ञाप्य पितामहस्य भीष्मस्य चरणयोः प्रणिपपात नमस्कृतवान् ॥

१. 'विराजमान' इति पाठः. २. 'विपणिविस्तरितविविध' इति पाठः. ३. 'वार'
इति नास्ति क्वचित्. ४. 'निविहित' इति पाठः. ५. 'प्राम्ननोमरप्रमुख' इति पाठः.
६. 'तावत्' इति नास्ति क्वचित्. ७. 'विनोदन' इति पाठः. ८. 'विदितविवाह' इति
पाठः. ९. 'विनिहन्तुं' इति पाठः. १०. 'उपयमस्व' इति पाठः. ११. 'विदापितस्य'
इति पाठः. १२. 'चरणनलेनयोः' इति पाठः.

दुर्योधने विशति मौलिभुवा पदं खं
शूराप्रणीष्वचरमः सुरसिन्धुसूनुः ।

अर्धक्षणादरिभटांस्त्रिदिवे विधास्य-

अध्यक्षतापदमविशदनीकिनीनाम् ॥ ७ ॥

पार्थाश्च ते द्रुपदनन्दनमाशु चक्रुः

सेनान्यमुद्धतविरोधिवनानि दग्धुम् ।

वह्निं प्रतापकपटाग्निजजन्मकाले

सक्तं भुजे वहति यः सततं ज्वलन्तम् ॥ ८ ॥

अथ सदसि महारथपरिगणनकथायामर्धरथोऽयमिति जाह्नवी-
येन निहृतपौरुपतया रोपचिह्नितवदनरोचिरहांपतिर्सुनुरहाय तैस्वा-
वधिमेव निजहेतेरधारणस्यापि साधारणं प्रतिजज्ञे ॥

दुर्योधन इति । शूराणां अग्रणीषु श्रेष्ठेषु अचरमः प्रथमः सुरसिन्धोः सूनुः
गाङ्गेयः भीष्मः दुर्योधने मौलिभुवा विरीटप्रदेशेन खं स्वीयं पदं चरणं विशति
नमस्त्ववंति सति । अर्धक्षणात् क्षणार्धात् अरिभटान् त्रिदिवे स्वर्गे विधास्यन्
करिष्यन्सन् । हनिष्यन्निति यावत् । अनीकिनीनां सेनानां अध्यक्षतापदं प्रमुत्त-
स्थानं अविशत् प्रविष्टवान् । सेनाधिपतिर्बभूवेत्यर्थः । विशेषः कर्तेरि लुब्ध् ॥ ७ ॥

पार्था इति । ते पार्थाश्च द्रुपदस्य नन्दनं घृष्टद्युम्नम् । सेना. नयति गमय-
तीति सेनानी. तं सेनान्यं सेनाधिपतिं आशु चक्रुः । य घृष्टद्युम्नः निजस्य जन्मनः
बहिष्कृष्टाद्रुत्पत्तेः काले सक्तं ज्वलन्तं वह्निं अग्निं उद्धतान् गर्वितान् विरोधिनः
द्रुपदनिव वनानि दग्धुं प्रतापस्य कपटात् व्याजात् भुजे सततं वहति तं द्रुपद-
नन्दनमिति योज्यम् । अपह्नवालंकारः ॥ ८ ॥

अथेति । अथ सदसि सभायाम् । 'आत्मानं सारधिं चाश्वान् रक्षन्वुद्यति यो
नरः । स महारथसङ्गः स्यात्' इत्युक्तलक्षणलक्षितानां महारथानां परिगणन-
कथायां सख्याप्रसङ्गे । अर्थं कर्णः. जामदग्न्यब्राह्मणशापादिपराभूतः अर्धरथः
इत्युक्तप्रकारं जाह्नवीयेन भीष्मेण निहृतं निरस्कृतं पौरुषं शौर्यं यस्य तस्य
भावः तस्मात्तया हेतुना रोपशब्देन तदकार्यं लक्ष्यते । धुष्ट्यादिना चिह्नितं
वदनस्य रोचिः तेजः यस्य तयोक्तः अहांपत्युः सूर्यस्य सूनुः कर्णः तस्य
भीष्मस्य अवधिं मरणमेव निजायाः हेतेः आयुषस्य संबन्धिनः अधारणस्य
अग्रहणस्यापि साधारणं तुल्यं अहाय चलरं प्रतिजज्ञे । भीष्मनिधनपर्यन्तं आयुधं
न धारयामीति प्रतिज्ञातवानित्यर्थः । 'अवसाने परिच्छेदे सान्नि काले बलेऽवधि.'
इति रत्नमालायाम् ॥

१. 'गिपुनयान्' इति पाठः. २. 'तु' इति पाठः. ३. 'जाह्नवीयेन' इति पाठः.
४. 'द्रुमार.' इति पाठः. ५. 'तुषि तस्य' इति पाठः.

इदं प्रतिपद्य सिद्धमानं मानघनं सुयोधनम् 'वत्स, मा भैपीः ।
महाभुजानपि रिपुमहीभुजः संख्ये सरतरविशिखमुखेन खाद-
यामि' इति पितामह आश्वासयामास ॥

तदनन्तरम् ।

अभ्रापगातनयपार्षतनन्दनाभ्या-

भैमावनौ तिलकिता धृतकार्मुकाभ्याम् ।

उच्चावचं निजनिजं विरुदं वहन्तो

युद्धाय तस्थुरुभयेऽपि कुरुप्रवीराः ॥ ९ ॥

जेता पुरामिव तँदा जलजातयोनिं

पैत्रीश्वराप्रजमिव प्रथमो महाणाम् ।

अग्रे विधाय यदुनायकमात्ततोत्रं

पार्थो रथी प्रघनभूमिमवाप वीरः ॥ १० ॥

इदमिति । इदं कर्णप्रतिज्ञानं प्रतिपद्य श्रुत्वा सिद्धमानं दुःखायमानं मान-
घनं सुयोधनं हे वत्स दुयोधन, मा भैपीः कर्णदुःप्रतिज्ञातः मयं माप्रुहि ।
महान् श्लाघ्यः भुजः बाहुपराक्रमः येषां तान् रिपुमहीभुजः शत्रुभूपान् संख्ये
युद्धे सरतरेण अतितीक्ष्णेन विशिखमुखेन वाणेनैव वस्त्रेण खादयामि ।
मिथ्यामित्यर्थः । इत्युक्तप्रकारेण पितामहः आश्वासयामास आश्वासितवान् ॥

तदनन्तरमित्युत्तरेणान्वयः ॥

अत्रेति । धृतं कार्मुकं धनुः याभ्यां ताभ्याम् । अभ्रापगातनयेन मीप्सेण
पार्षतनन्दनेन घृष्टयुग्मेन द्वाभ्यामभ्रावनी अग्रदेशौ । तिलकिता. अलङ्कृता ।
उभयेऽपि कुरुप्रवीराः कौरवा. पाण्डवाश्च उच्चावचं अनेकविधं निज-
निजं प्रत्येकं स्वीयं विरुदं जयचिह्नं छत्रचामरादि वहन्तः सन्तः युद्धाय
युद्धं कर्तुं तस्थुः । युद्धद्वयं बभूवुरित्यर्थः ॥ ९ ॥

तेजेति । तदा युद्धारम्भकाले वीरः पार्थः अर्जुनः आत्तं गृहीतं तोत्रं
अश्वताडनं येन तथोक्तं यदुनायकं श्रीकृष्णं पुरा त्रिपुराणां जेता जयी सदा-
शिवः जलजातयोनिं ब्रह्माणमिव । महाणां प्रथमः सर्वे. पत्नीश्वरस्य गरुडस्य
अप्रजं अनूहं अग्रे रथस्य अग्रभागे विधाय कृत्वा । सारथीकृत्वेति यावन् ।
रथी रथमारूढः सन् प्रघनभूमिं युद्धभूमिं अवाप प्राप्तवान् । उपमाद्वय-
सदृष्टिः ॥ १० ॥

१. 'खादिप्यामि' इति पाठः. २. 'प्रसादयामास' इति पाठः. ३. 'अभ्रावनी' इति
पाठः. ४. 'पुरा' इति पाठः. ५. 'पत्नीश्वरा' इति पाठः. ६. 'निषाय' इति पाठः.

संचिन्त्य भीष्ममुखवन्धुजनस्य हानिं
संतापिनः समरसीमनि शत्रूसूनोः ।

वाष्पाम्बु चक्षुरधिकं श्वसितं मुखेन्दु-
धैर्यं मनः करतलं च मुमोच चापम् ॥ ११ ॥

बलारिसूनुं वसुदेवसूनुर्वचोभिराश्रास्य चिरेण तैस्तैः ।
असासहिं पावकजाठराग्नेरग्राहयत्तत्र पुनः शरसम् ॥ १२ ॥

देवव्रतस्य जयकेतनचिह्नताल-
श्यामप्रभावलिरदृश्यत दूरदीर्घा ।
सख्याः सुतस्य समरे भुजवीर्यलक्ष्मीं
संवीक्षितुं रविसुतेव नभोऽधिरूढा ॥ १३ ॥

युद्धारम्भमटार्भटीपिशुनतामुद्दामयन्तस्तदा
निःसाणादिमजैत्रवाद्यनिनदा निर्धूतशब्दान्तराः ।
श्रान्तिं क्षेप्तुमिवातिदूरपदवीसंपादितामम्बुधे-
वैलाशैलमहागुहासु विविशुर्व्याप्तासु धाराधरैः ॥ १४ ॥

संचिन्त्येति । समरसीमनि युद्धदेशे भीष्मो मुखं आदि यस्य तस्य बन्धु
जनस्य हानिं क्षयं संचिन्त्य आलोच्य सतापिन खिद्यत शत्रूसूनो अर्जुनस्य
चक्षु नेत्रं अधिकं वाष्पाम्बु मुमोच । मुखमिन्दुरिव मुखेन्दु अधिकं
धृष्टित मुमोच । मन अधिकं धैर्यं मुमोच । करतल च अधिकं चाप मुमोच ।
आधिपत्यमेकत्र द्वये बहुत्व अन्यत्र श्रेष्ठमिति विवेक । शत्रूसूनोरिति चतुर्ष्वपि
योज्यम् । अत्रानेकक्रियायोगपदात् समुच्चय ॥ ११ ॥

बलेति । तत्र तदानीं वसुदेवसूनु श्रीकृष्ण तैस्तैरध्यात्माध्वनीनै वचोभि
गीतावान्त्यै चिरेणाश्रास्य निर्दु खीकृत्य पावकस्य अग्ने सवन्धिन जाठराग्ने-
औदरानलस्य असासहिं असोडारम् । राण्डववनसमर्पणेनामिशुश्रिवारकमित्यर्थः ।
कुर्यात्कर्मणि पठ्ये । शरस्य गाण्डीव पुन अग्राहयत् ग्राहयति स्म ॥ १२ ॥

देवव्रतेति । देवव्रतस्य भीष्मस्य सवन्धिनी दूरदीर्घा अत्यायता जयके-
तने विजयध्वजे चिह्नतालस्य तालाकृतिकाञ्चनस्य द्यामप्रभाणां नीलका-
न्तीनां भावलि. परम्परा समरे युद्धे सख्या गङ्गाया सुतस्य भीष्मस्य
भुजवीर्यलक्ष्मीं सम्यग्वीक्षितु नभ आकाश अधिरूढा रविसुता यमुनेव
अदृश्यत । लोकैरिति शेष । उत्प्रेक्षा ॥ १३ ॥

युद्धेति । तदा युद्धारम्भे मटानां आर्भट्या शौर्यध्यापारस्य पिशुनतां स्पृशन्
उद्दामयन्त प्रकटयन्त निर्धूतानि अन्तर्भाषितानि शब्दान्तराणि अन्यशब्दाः

सग्रामदुन्दुभिरवश्वणेन देवाः

सर्वे क्वाटघटितानि गृहाणि कृत्वा ।

आदाय नन्दनवनाद्भिपेक्षुमाजौ

वीरान्प्रसूनचयमप्यमजन्विहायः ॥ १५ ॥

सति धर्मजले मिथो विमर्दात्सकलं तद्व्यपनेतुमङ्गकेभ्यः ।

मघवत्प्रमुखाः सुरा बभूवुर्मरुतोऽपि स्वयमात्ततालवृन्ताः ॥ १६ ॥

तत्र तार्वरिगणौ शनैः शनैः संगतौ सधनुषौ सगर्जितौ ।

पूर्वपश्चिममरुत्प्रचोदितौ पुष्करे धनघनाघनाविव ॥ १७ ॥

धावत्स्यन्दनकेतनांशुकमरुद्व्याधूतमन्दाकिनी-

विन्दूनामपि सैन्यैकुञ्जरघटाशुण्डासमुत्थायिनाम् ।

यस्ते । नि साण जयमेरी आदिम येपा तेषा जत्राणा जयावहाना वाद्याना निनदा शब्दा । अतिदूरया पदव्या । मार्गगमनेनेत्यर्थं । सपादिता लघ्वा श्रान्ति ध्रम क्षेमु परिहर्तुमिवेत्युत्प्रेक्षा । धाराधरं मेघै व्यातामु । अम्बुधे समुद्रस्य वैलाशैल चक्रवालाद्रि तस्य महतीषु गृहासु विविशु विशन्ति स्म । उच्चोत्प्रेक्षानुप्राणिता असवन्धे सवन्धरूपातिशयोक्ति । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १४ ॥

संग्रामेति । देवा इन्द्रादय सर्वे सग्रामे दुन्दुभीना मेरीणा रवश्वणन भाकाराकर्णनेन गृहाणि क्वाटैर्घटितानि कृत्वा आजौ युद्धे वीरान् पौरुषशालिन अभिपेक्षु नन्दनवानात् प्रसूनाना पुष्पाणा चय राशि अपि आदाय गृहीत्वा विहाय आकाशं अभजन् प्रापु ॥ १५ ॥

सतीति । मघवान् इन्द्र प्रमुख येपा ते सुरा । मिथ अन्योन्य विमर्दादितो धर्मजले खेदे सति । तत् घमजल अङ्गकेभ्य अवयवेभ्य सकलं नि शेष यथा तथा । व्यपनेतु क्षेमु स्वय मरुतो वायवोऽपि देवाश्चेति च । आत्तानि गृहीतानि तालवृन्तानि व्यजनानि यैस्त्वथोचा बभूवु । यद्यपि पार्थिवानामेव खेद न तैजसाना तथापि श्रौडोक्त्या तथोक्तमिति ध्येयम् । औपच्छन्दसिक वृत्तम् ॥ १६ ॥

तत्रेति । तत्र तदानीं दुरक्षेत्रे वा । सधनुषो सचापो सेन्द्रचापां च । सगर्जितौ ससिंहनादौ सस्तनितौ च । तातुभयेऽरिगणौ शत्रुघर्षा । पुष्करे आकाशे । पूर्वमहता प्राग्वायुना पश्चिममहता प्रत्यग्वायुना च प्रचोदितौ प्रेरितौ घनो महान्तौ घनाघनौ मेघाविद्य शनं शनै संगतौ बभूवतु । उपमालकार । रथोद्धता वृत्तम् ॥ १७ ॥

अथ नवमिर्गजयुद्धमाह—धावदिति । स्फुटया शरदि ताराणा नक्षत्राणा

१. 'क्वाट' इति पाठ . २. 'रिपुगणौ' इति पाठ . ३. 'नवघना' इति पाठ . ४. 'सिन्धुर' इति पाठ..

दानाम्भःपृपतामपि स्फुटशरत्ताराकृतिस्पर्धिनां

भेदं प्राहयितुं शशाक गगने भृङ्गानुरोधनमः ॥ १८ ॥

आसाद्य द्विपमाहवे रदपथेनारुह्य तीक्ष्णासिना

यन्तार विनिपात्य सादृहसितं रक्न्धे विधाय स्थितिम् ।

कुम्भास्फालनकारिणं रिपुभटं दृष्ट्वा दिवोकःस्त्रियाः

कस्याश्चित्कुचकुम्भयोः कठिनयोः कण्डूरखण्डाभवत् ॥१९॥

कश्चिद्भ्रजः प्रतिभटेन करे विल्लने-

ऽप्यामूलभागमसिना नमिताप्रकायः ।

अट्टला स्वरूपेण सह स्पर्धन्त इति स्पर्धिनाम् । उभयत्र विशेषणम् ।
धावता वेगेन गच्छता स्पन्दनाना रथाना केतनेषु ध्वनेषु अशुकानां
पताकापटाना सबन्धिनि महद्भि व्याधूताना च्याविताना मन्दाकिन्या
आकाशगङ्गाया विन्दूनामपि । सेनासु समवेताना सैयाना कुचरघटाना
गच्छन्ताना शुण्डामि करै समुत्थाप्यन्त इति समुत्थायिना दानाम्भस मदज
लस्य पृपता विन्दूनामपि उभयेषा भेद मिथो वैलक्षण्य प्राहयितुं ज्ञापयितुम् ।
जनानामिति शेष । गगने भृङ्गाणा अनुरोधकम् अनुररणरीति । शशाक
समथाऽभूत् । अत्र तादृशोभयविन्दूनां भृङ्गानुररणेन मिथो वैलक्षण्यस्फूर्त्या
विशेषफलकार । 'वैशेष्यस्फूर्ती विशेषक' इति तद्वक्षणात् । स च 'तारा
कृतिस्पर्धिनाम्' इत्युपमयोञ्जीवित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । शार्ङ्गवि
कीटित एतम् ॥ १८ ॥

आसाद्येति । आहवे युद्धे द्विप शत्रुगण आसाद्य सनिधाय रदपथेन
दत्तमार्गेण आरुह्य तीक्ष्णेन अस्त्रिना खड्गेन यन्तार गनारुह्य विनिपात्य
पानयित्वा । अदृहसितेन सहित यथा तथा सादृहसितम् । रक्न्धे गनस्य स्थिति
विधाय । कुम्भयो आस्फालन सशब्द करस्पर्शं करोतीति कारण रिपुभट
शत्रुशोध दृष्ट्वा कस्याश्चिद्विवोक स्त्रिया देवाङ्गनाया सबन्धिनीः कठिनयो
कुचो कुम्भातिव तयो अखण्डा अविच्छिन्ना कण्डू खर्जू अभवत् । अय
चदनयोरचितोऽस्य कर इति हृष्यत्तुचामुदितार्थं । अत्र तादृशीरदर्शनस्य
निशेधगत्या कुचकण्डूदमहेतुलात्परदार्यहेतुस्य काव्यङ्गिस्य कण्डूस्य
ध्वंसि संघयोस्त्रिपातिशयाकेव द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । एत पूर्वाण
नेव ॥ १९ ॥

कश्चिदिति । कश्चिद्भ्रज प्रतिभटेन रिपुवीरेण (कर्त्रा) अजिना (कर-
णेन) कर दृष्ट्यायां आगूत्तमाग मूलदेशपर्यन्त विल्लने विच्छिन्ने सत्यपि

क्षिप्रं प्रगृह्य रदनेन निपादिहस्ता-

त्स्रस्तं सृणिं पुनरदात्कुशलाय तस्मै ॥ २० ॥

भसितलेपसितौ करिणायुभौ युधि परस्परदत्तरदौ मुखे ।

हरिरवेक्ष्य बह्वपि वाहने सरभसं निदधे सकला दृशः ॥ २१ ॥

भिन्नैकदन्तमुसलः प्रतिदन्तिवाता-

त्कुम्भाप्रलक्ष्यकुटिलाङ्कुशचन्द्ररेखः ।

कश्चिद्गिरीशसमतां कलयन्करीन्द्रः

सारूप्यभागिव गणाधिपतेर्विरेजे ॥ २२ ॥

कश्चिन्निर्गल्य वेगादरिण्युपतिवलेऽपातयत्स्वामिनं स्वं

तत्र स्कन्धाधिरूढं विमतमपि तथावत्त नीत्वा स्वसैन्यम् ।

नमितः नम्रोदृतः अग्रकायः पूर्वकायः येन तथोक्तः सन् निपादिनः यन्तुः हस्तात् स्रस्तं गलितं सृणिं अङ्कुशं रदनेन दन्तेन क्षिप्रं सत्वरं प्रगृह्य आदाय कुशलाय क्षेमार्थम् । उभयोरपीति शेषः । तस्मै निपादिने पुनरदात् दत्तवान् अत्राङ्कुशादानासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तिरूपातिशयोक्तिः ॥ २० ॥

भसितेति । भसितस्य भस्मनः लेपेन छित्तौ श्वेतीभूतौ युधि युद्धे मुखे परस्परं दत्तौ रदौ दन्तौ याभ्यां तौ उभौ करिणौ गजौ अवेक्ष्य । चतुर्दन्तत्वेन तन्मुखमवलोकयेत्यर्थः । हरिः इन्द्रः बहति आत्मनाधिरूढेऽपि वाहने ऐरावते सकलाः दृशः नेत्रसहस्रं सरभसं यथा तथा निदधे निहितवान् । ममैरावतः किं तत्र गत इति भ्रान्तः भयात् विमत्र नास्तीति सत्वरं तमालोकितवानित्यर्थः । भ्रान्तिमदलंकारः ॥ २१ ॥

भिन्नेति । प्रतिदन्तिनः शत्रुगजस्य घातात् दन्तप्रहारात् भिन्नं भग्नं एकदन्तौ मुसलमिव यस्य सः कुम्भस्य अग्रे उपरिभागे लक्ष्या दृश्या कुटिला चक्रा अङ्कुशेन चन्द्ररेखा तदाकृतिमग्नं अङ्कुशः चन्द्ररेखेवेति वा यस्य सः कश्चित्करीन्द्रः गजप्रेष्ठः गिरीशस्य शंभोः पर्वतैन्द्रस्य समतां सारूप्यं औघ्र-स्थेन तौल्यं च कलयन् स्वीकरिष्यमाणः सन् । वर्तमानसामीप्ये वर्तमाननिर्देशः । गणाधिपतेः विघ्नराजस्य सारूप्यं भजतीति भागिवेत्युरप्रेक्षा । विरेजे । आदा-विति शेषः । क्रममुक्तिरत्र विवक्षितेति ध्येयम् । उच्चोत्प्रेक्षा श्रेयोपमोन्वीवितेति तयोस्वस्याश्वाङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥ २२ ॥

कश्चिदिति । दुःसाधः असाध्यः रोधः निवारणं यस्य स यथोक्तः । अत एव कश्चित्करिबलमः तरुणगजः दूरं यथा तथा धूतः परास्तः अङ्कुशः येन तथोक्तः सन् । युधि वेगात् निर्गल्य । स्वबलादिति भावः । अरिण्युपतिवले शत्रु-सैन्ये स्वं स्वीयं स्वामिनं यन्तारं यत्र अपातयत् पातितवान् । तत्र अरिण्यु-

इत्थं दुःसाधरोधो युधि करिकलभो दूरधूताङ्गुशः स-

न्विहंमन्यं निपादिद्वयमपि विदधे हासपात्रं जनानाम् ॥२३॥

हस्तेन हस्तमथ दन्तयुगेन दन्तौ

कर्णौ च कर्णयुगलेन पदे च पद्भ्याम् ।

वाल्लेन वालभमिहल्य च वारणौ द्वौ

तुल्याङ्गयुद्धमतिशिक्षितमादघातात् ॥ २४ ॥

निपादिनो दन्तिशिरस्यधोमुखं निपातिताङ्गा लगुडस्य ताडनैः ।

व्यधापनोदाय मदस्य सौरभं विनम्य जिघ्रन्त इवाल्लुलोकिरे ॥२५॥

तीक्ष्णैः प्रत्यर्थिभह्रैरपहृतशिरसां हस्तिपानां शरीरा-

दुत्क्रान्ताः प्राणघाताः करिमदपयसां सौरभीमुद्धहन्तः ।

प्रतिबले स्कन्धे स्त्रीये अधिरूढम् । गजचर्यानिपुण्यसाहसादिति भावः । विमतं शत्रुं यन्तारमपि स्वं स्वीर्यं सैन्यं नीत्वा प्रापय्य । तथा उक्तप्रकारं आघत चक्रे । तत्रापातयदित्यर्थः । इत्थं उक्तप्रकारेण । विहं मनुते आत्मानमिति विहंमन्यं पण्डितंमन्यं मूर्खं निपादिनोः यन्त्रोः द्वयमपि स्वीर्यं परकीर्यं च जनानां सर्वेषां हासस्य पात्रं विदधे चक्रे । मदान्धो न परेषामेवाननुकूलं चेष्टते । किंतु स्वेषामपीति भावः । अत्र दुःसाधरोधत्वादिना यन्तृपातनसमर्थनात्काव्यलिङ्गमेदद्वयेन वाच्यार्थरूपेण यन्तृद्वयपरिहाससमर्थनात् वाच्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गस्य असंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्त्यैकवाचकानुप्रवेशसंकरः । स्रग्धरा ॥ २३ ॥

हस्तेनेति । द्वौ वारणौ गजौ हस्तेन हस्तं शुण्डया शुण्डां अमिहल्य प्रहस्य । आदाविति शेषः । अथ अनन्तरम् । इदमप्रे सर्वत्र योज्यम् । दन्तयुगेन दन्तौ दन्तयुगं अमिहल्य । इदमपि तथैव योज्यम् । कर्णयुगलेन च कर्णौ । पद्भ्यां च पदे पादौ । वाल्लेन च वालम् । एवं अत्यन्तं शिक्षितं तुल्यं अधिशेषं अङ्गैर्युद्धं आदघातां अकुरुताम् । 'आदघाते' इति वर्तमानार्थकलङ्कन्तपाठः संदर्भविरोधादुपेक्ष्यः । स्वभावोक्तिः ॥ २४ ॥

निपादिन इति । निपादिनः गजास्ताः लगुडस्य प्रतिगजकरग्रहीतदण्डस्य ताडनैः दन्तिनः गजस्य शिरसि बुम्भोपरि अधोमुखं निपातितानि अङ्गानि ऊर्ध्वभायाः येषां तथोक्ताः सन्तः व्यथायाः दण्डताडनवेदनायाः धपनोदाय वारणाय । तां धपनोदितुमिति 'तुमर्याच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी या । मदस्य दानत्रलस्य सौरभं परिमलं विनम्य प्रह्वीभूय जिघ्रन्त इवेत्युपप्रेषा । आल्लुलोकिरे दृष्टाः । जनैरिति शेषः । वंशस्वं गृत्तम् ॥ २५ ॥

सीर्षणरिति । तीक्ष्णैः प्रत्यर्थिनां शत्रूणां भ्रैः प्राणविशेषैः अपहृतानि

पायंपायं कपोलस्यलकुचकलगस्वेदवारिप्रवाहं

चक्रुः समर्दभाजां दिवि सुरमुदशां तालवृन्तस्य कृत्यम् ॥ २६ ॥

अध्वानुमौ तस्यतुरग्रपादाबुत्क्षिप्य युद्धामिसुखीभयन्तौ ।

परस्परस्योपरि हेतिपातात्वसादिनौ त्रातुमिवोर्ध्वकार्यौ ॥ २७ ॥

एकैव वैरिभटस्त्रङ्गवरस्य धारा

धारासु पञ्चसु सतीष्वपि कंचिदश्वम् ।

स्कन्धे विमिथ तदसूनिवर्तुरापां

जग्राह नाल्पमपि तत्क्षतजाम्बुलेगम् ॥ २८ ॥

छिन्नानि शिराणि येषां तेषां हस्तिपानां गतापेहाणां शरीरात् उत्क्रान्ताः निर्गता प्राणात्मका वाता वायव करिभदयसा गजनदजलानां शैरमीं परिमलपरम्परा उद्धहन्त सन्तः । दिवि आकाशे समर्दभाजा सुरमुदशा अप्सरसा कपोलस्यलको कुचौ कलदाविष तयोश्च स्वेदवारिणां धमजलानां प्रवाहं पायंपायं हत्वा हत्वा तालवृन्तस्य व्यनस्य कृत्यं चक्रुः । अत्र अन्य-कृत्यस्य अन्वनासगवेन तस्यदृष्टलाक्षेणात् अस्मभवदमपवन्धनिबन्धनो निद-शंनालकारः । अस्यन्धे चबन्धरुपातिशयोक्तिश्चैकवाचकानुप्रवेशेन सन्धीषम् । स्रग्धरावृत्तम् ॥ २६ ॥

अथ चतुर्भिरश्वयुद्धं वर्णयति—अध्वानिति । उभौ अश्वौ अग्रपादौ पूर्व-पादौ उत्क्षिप्य उद्धल युद्धे अभिसुखाभयन्तौ सन्तौ स्तौ स्त्रीषु सादिनौ तौर-गिर्द्धं परस्परस्योपरि । शरीर इत्यर्थः । हेतो अन्योन्यानुषङ्गो पातात् त्रातु रक्षितुम् । त परिहर्तुमिति यावत् । ऊर्ध्वं सादितिरोधानाय ऊर्ध्वीकृतं अत्र याभ्यां तयोकाभिवेत्युपेक्षा । तस्थतु स्थितवन्तौ ॥ २७ ॥

एकेति । वैरिभटस्य चतुर्वीरस्य च स्रङ्गवर स्रङ्गधेष्ट तस्य धारा तीक्ष्णामं एकैव स्वय एकपि सती कंचिदश्वं शात्रव पञ्चसु धारासु तीक्ष्णामेषु आस्क-न्दितादिगतिविशेषेषु च सतीष्वपि । 'धारात्राप्राम्बुसतला संन्याप्रेऽश्वगतिष्वपि' इति वैजयन्ती । स्कन्धे श्रीवानूलदेशे विमिथ मित्वा इवर्तुरापां प्राप्तुमश-क्याम् । पातुं दुर्लभामिति यावत् । दुर्लभ आप अथा समूहं येषु तानि इति वा तस्य अश्वस्य असून् प्राणान् पब जग्राह शृहीतवान् । किं चातएव तस्या-श्वस्य क्षतजमेवाशु रक्तजल तस्य लेज लभं अल्प इयदपि न जग्राह । सुगुप्ति-तलादिति तैः श्याविश्यादिति च भावः । अत्र एकन्वा धारापञ्चकवदधनेदवर्ण-नात्कारणात्ताकस्तेऽपि कार्योत्तरतिरूपो विभावनामद । एष लोकेऽदुर्लभजल-प्राणप्राहिण्यो सुगुप्तितरकाम्बुलागस्य आनुरूपत्वात्समालकारश्च । द्वयोरपि श्लेषो जीवितयोः सृष्टिः ॥ २८ ॥

समरभुवि वभासे सादिनो भूपणानां

मरकतमणिभासा मध्यगः कश्चिदश्वः ।

सकलभटविमर्दे^१श्च श्वलाद्वि^२त्रवाहा-

त्रिपतित इव रथ्यो नेतुरहा शताङ्गात् ॥ २९ ॥

आयोधनाङ्गणजुषामसृगापगाना-

मावर्तगर्भपतिताः कुणपा ह्यानाम् ।

संब्रमुर्विहितपूर्वमुपादानाः

शिक्षाविशेषमिव मण्डलचङ्ग^३मेषु ॥ ३० ॥

घन्वी धानुष्कमो^४रादसिभृतमसिमान्कुन्तितं कुन्तधारी

चक्रास्त्र चक्रहेतिर्ग^५दिनमपि गदापाणिरन्योन्यमेत्स ।

स्वस्वास्त्राणां प्रयोगे दृढपरिचितयो हन्तृवध्यत्^६शैली-

साधारण्ये प्रतिष्ठामैभिविदधुरमी द्वन्द्वयोधाप्रगण्याः ॥३१॥

समरेति । सादिन तौरगिकस्य भूपणाना कटकमुकुटादीना ये मरकतमणय गारुत्मतानि तेषा भासा श्यामप्रभाणा मध्य गच्छति शान्नीतीति मध्यगः । ताभि श्यामीभूत इत्यर्थः । कश्चिदश्व सकलाना बहूना भटाना अपरावृत्त्य मृ ताना विमर्दे निर्गमनजन्यै चञ्चलात् कम्पितात् अतएव भिन्न मुक्तबन्धन- वाद् रथ्य यस्य तस्मात् । अहा नेतु सूर्यस्य शताङ्गात् रथात् समरभुवि युद्ध- देशे निपतित रथ्य रथाश्च इवेत्युत्प्रेक्षा । वभासे रराज । मालिनी वृत्तम् ॥ २९ ॥

आयोधनेति । आयोधनाङ्गणजुषां युद्धदेशगताना असृगापगाना रक्तन- दीना आवर्तगर्भेषु जलभ्रममध्येषु पतिता ह्याना अध्याना कुणपा शवानि । मण्डलचङ्गमेषु च चक्राङ्गतिगतिविशेषेषु विषये पूर्वं शिक्षाकारे विहित अभ्यस्तं विहितपूर्वं शिक्षाविशेष उपादाना स्त्रीकुर्वाणा इवेत्युत्प्रेक्षा । संब्रमु- भ्रमन्ति स्म ॥ ३० ॥

अथैकेन पादात्तयुद्धमाह—घन्वीति । अथ स्वस्य स्वस्य संबन्धिना अस्त्री- याना स्त्रीयानामिति वा अस्त्राणामायुधानां प्रयोगे प्रदरणे विषये दृढा अदि- स्मृता परिचिति अभ्यास येषां तथोक्ता । अत एव अमी द्वन्द्व अनुरूपं यथातथा दुष्यन्त इति द्वन्द्वयोधा तेषां अप्रगण्या प्रेक्षा घन्वी घनुर्धर धानुष्क धनुर्धरम्, अतिमान् राक्षस पर असिमृतम्, कुन्तधारी कुन्तितम्, चक्र हेति धायुव यस्य च चक्रास्त्रम्, गदा पाणौ यस्य स गदिनमपि । अन्योन्य

१. 'विमर्दे' इति पाठ . २ 'अहाण' इति पाठ ३. 'गर्भ' इति पाठ .

४. 'मगात्' इति पाठ . ५ 'अथ विरभु' इति पाठ .

ततः ।

धृष्टद्युम्नोक्तर्मर्माणमग्रे दृष्ट्वा हाहाशब्ददीना स्वसेनाम् ।
 कोदण्डज्यामांमृशन्घोरघोषा कोपाद्भीष्मः प्राविशत्पार्थसैन्यम् ३२
 ससिंहनादे सरितः कुमारे चाप समाकृष्य शरैर्विमुक्तैः ।
 परान्वरीतु प्रथम प्रवृत्ते वरान्वरीतु ववलेऽप्सरोभिः ॥ ३३ ॥
 पृथासुताना पृतनान्तराले पृथक्पृथक्त्वस्य पृपत्कवर्याः ।
 द्विपान्सहस्र तुरगान्सहस्र भटान्सहस्र पतितानकार्पुः ॥ ३४ ॥
 सिन्धोः मुतस्य विशिरैर्जमदग्निसूनोः
 प्राणान्विलिह्य धिगिति प्रविमुक्तवद्भिः ।

आरात् समीप एव । पदत्रयमिदं प्रथमान्तद्वितीयान्तद्वयपञ्चकेऽपि योज्यम् ।
 इत्य द्विभूयेत्यर्थः । ह तृत्वशैल्या हिंसाकर्तृत्वस्वभावस्य वध्यत्वशैल्या हिंसा-
 श्रयत्वस्वभावस्य च द्वयोरपि साधारण्ये तुल्यभावे । प्रतिष्ठा स्थितिं अग्निविदधु
 चक्रुः । पराङ्गतं तर्हिन्यमानाश्चाभूवन्नित्यर्थः । अत्रैकैकस्मिन् हन्तृत्ववध्यत्वरू-
 पानेकगुणयोगपद्यात्समुच्चयमेदं । स्रग्वरावृतम् ॥ ३१ ॥

धृष्टद्युम्नेति । ततः धृष्टद्युम्नेन पाण्डवसेनानायकेन उक्तानि छिन्नानि
 मर्माणि आयु स्थानानि यस्या तयोक्तम् । अतएव हाहाशब्दै दीना स्वीय-
 सेना अग्रे दृष्ट्वा । भीष्म घोर दारुण घोष हुकार यस्यास्तयोच्चा कोद
 ण्डस्य चापस्य ज्या गुण आमृशन् टकारयन् सन् । पार्थसैन्यं पाण्डवसेना
 प्राविशत् प्रविष्टवान् । अत्र तादृग्दीनतेनावलोकनस्य तथा भीष्मप्रवेश प्रति हेतु-
 त्वात् पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । शालिनीवृतम् ॥ ३२ ॥

ससिंहनाद् इति । सिंहनादेन सहिते ससिंहनादे सरित गद्याया
 कुमारे सुते भीष्मे प्रथम आदौ चाप समाकृष्य विमुक्तैः प्रयुक्तैः शरैः परान्
 शत्रून् वरीतु वारयितु प्रवृत्ते उच्युक्ते सति । अप्सरोभिः वरान् पतीन् वरीतु
 ववले व्यापृतम् । वल्लेर्भावे लिट् । अप्सरोनिरपि प्रथम वरान् वरीतु ववल
 इत्यपि प्राहुः । ततः पूर्वं महावीराणां नाशाभावादिति भावः । अत्र भीष्मपर-
 वारणाप्सरोवररणक्रिययोर्योगपद्यात्समुच्चयः ॥ ३३ ॥

पृथेति । तस्य भीष्मस्य पृपत्कवर्यां चाणध्रष्टा पृथक् पृथक् प्रत्येक प्रले-
 कम् । एकैकश्च इति यावत् । पृथासुताना पाण्डवानां पृतनान्तराले सेनामध्ये
 सहस्र द्विपान् गतान्, सहस्र तुरगान् अश्वान् । उभयत्र तदारूढानिति ध्येयम् ।
 सहस्र भटान् पदातीक्ष्व पतितान् निहतान् अकार्पुं चक्रुः ॥ ३४ ॥

सिन्धोरिति । जमदग्निसूनो परशुरामस्य प्राणान् विलिह्य सस्पृश्य विकृ-

कृत्तान्यमुञ्चत विरोधिकुलानि कश्चि-

त्कश्चिज्जवेन जगृहे युधि भूतवर्गः ॥ ३५ ॥

देवव्रते दलितवैरिणि दृष्टमात्रे

सारथ्यमात्रकरणे कृतसंगरोऽपि ।

मूले न केवलमहो मुरभिद्रथस्य

• मध्येऽपि^३ चक्रमतिसंभ्रमयांचकार ॥ ३६ ॥

अरिमण्डलखण्डनैः पृपत्कैरवदीर्णा रुधिरापगावलीनाम् ।

अवनीपतयो रूपा निजानामधिविन्नां जननीममुप्य चक्रुः ॥ ३७ ॥

असारा इमे तापसीया इति प्रविमुञ्चद्विः तत्प्राणांस्थकवद्भिः । अतिदृढरूपै-
रिति यावत् । विशिखैः बाणैः । युधि कृत्तानि छिन्नानि विरोधिकुलानि शत्रु-
संधान् कश्चित् एकः भूतवर्गः । पृथिव्यादिपञ्चकदेह इति यावत् । जवेन
अमुञ्चत तत्याज । मसुरित्यर्थः । कश्चिदन्यः भूतवर्गः पिशाचवृन्दं जवेन जगृहे
गृहीतवान् । विरोधिकुलानीति शौज्यम् । आहारार्थमिति भावः । 'भूतं इभादौ
पिशाचादौ न्याप्ये सत्वोपमानयोः' इति वैजयन्ती ॥ ३५ ॥

देवव्रत इति । दक्षिताः निहताः वैरिणः शत्रवः येन तयोके । अतएव
देवव्रते भीष्मे दृष्टमात्रे दृष्टे सत्येव । नतु विलम्बादित्यर्थः । सारथ्यमात्रकरणे
सारथ्यस्यैव करणे । नतु युद्धकरण इत्यर्थः । कृतः संगरः प्रतिज्ञा येन तयो-
षोऽपि मुरमित् श्रीकृष्णः रथस्य अर्जुनरथस्य मूले केवलं मूलभाग एव चक्रं
रथात् नानासंभ्रमयांचकार । मृशं न धामितवानित्यर्थः । किंतु रथस्य मध्येऽपि
चक्रं मुदर्शनं अतिसंभ्रमयांचकार । भीष्मवधाय चक्रायुधं गृहीतवानित्यर्थः ।
'चक्रं सैन्ये रथावतं रथाङ्गेऽन्वयराष्ट्रयोः । शस्त्रमेदे पुमांश्चक्रवाके' इति वैज-
यन्ती । अत्र दक्षितवैरिणीष्मावलोकनस्य विशेषणगत्या श्रीकृष्णस्य प्रतिज्ञात्या-
गपूर्वकं चक्रग्रामणहेतुत्वात्सदायहेतुकं काव्यटिप्पणम् ॥ ३६ ॥

अरीति । अरिमण्डलस्य शत्रुसमूहस्य खण्डनैः छेदकैः अमुप्य गीष्मस्य
पृपत्कैः बाणैः अवदीर्णाः विदारिताः अवनीपतयः शत्रुभूषाः रूपा कोपेनेवे-
द्युप्रेक्षा । अमुप्य जननीं गङ्गां निजानां रुधिरापगावलीनां रक्तरीसमूहानां
अधिविन्नां कृतसापव्यक्तं चक्रुः । ताभिरहुषपत्नीकां चक्रुरित्यर्थः । यद्बो
रक्तप्रवाहाः प्रयुष्मुरिति परमार्थः । सापव्याध परं दुःखं स्त्रीगामिति भावः ।
धत्रात्महन्तारं भीष्मं साशास्त्रविकर्तुमशक्तानां शत्रूणां तदीयजननीदुःखजन-
नीसौगवर्जनात्प्रत्यलीकालंकारः । 'प्रत्यलीकं बलवतः शत्रोः पक्षे पराक्रमः' इति
सुश्रुणात् । शौचच्छन्दश्चक्रणम् ॥ ३७ ॥

१. 'भगी' इति पाठः. २. 'मुरमित्' इति पाठः. ३. 'व' इति पाठः.
४. 'विभ्रमयांचकार' इति पाठः. ५. 'खण्डनैः' इति पाठः.

तदनु समरसंमुखीनवैरिभटप्राणपरिमोक्षगोन्मुखशिलीमुखप्र-
स्थानसमयसमापृच्छनपात्रीकृतकृष्णपुटैर्बलवैरिनगरवास्तव्यवारवि-
लासिनीजनपाणिपङ्केरुहपरिगलितपारिजातप्रसवमहर्षितितचञ्चरी-
कपुञ्जमञ्जुगुञ्जितव्यञ्जितभेदचिकुरन्धैर्वैगापतितविशिष्टविद्युत्न-
विपर्यस्तमुकुटविप्रकीर्णविविधमुक्ताफडशङ्कापदान्यरणश्रमवारिशी-
करनिकरकोरकितनिटिलभागै रोपातिरेकव्यतिकरितदशनाप्रलिदं-
शनपुनरुकरक्तिमाधरैर्युतेन राज्ञा शिरोभिः कल्पान्तरुद्रबन्धुः
सुरसिन्धुसूनुर्नर्य वसुधरा बन्धुरयाचकार ॥

नद्याः सुतेन जनितैर्नपदेववर्गैः

सान्द्रे स्वघान्नि सति सकुचितस्थितीनाम् ।

तदन्विति । तदनु अनन्तर कल्पात् प्रत्येकाल रुद्रस्य यद्यु सदृश अथ
सुरविभुसु मीम्ह समरे युद्ध समुखीताना अभिमुखमवस्थिताना वैरिभटाना
सबन्धिना प्राणाना परिमोक्षणे त्याजने उ-सुखाना प्रवणाना शिरीमुखाना वाथाना
प्रस्थानसमये प्रयाणकाले समापृच्छनस्य प्रशस्य पात्रीकृतानि समुखीकृतानि
कृष्णपुटानि येषां तै । बलवैरिनगरे स्वर्गे वास्तव्याना निवसन्तीना वारविलासि-
नीजनाना अप्सरसा पाणिपङ्केरुहे कमले इव तान्वा पारगठितै पारिजातप्र-
सवै सह पतिताना सहागताना चञ्चरीकपुत्राना मृदुसमूहाना मञ्जुना मनो-
हरेण गुणितेन शकारेण व्यपित प्रकटित भेद भिद्यो वैलक्षण्य येषा
तयोक्ता विदुरवन्वा घम्निष्ठा येषा तै वेगेन धापतितै रत्नं विशिष्टै-
याणै विषदनेन निर्घातेन विपर्यस्तेभ्य विपनितेभ्य मुकुटभ्य किरीटेभ्य
विप्रकीर्णाना गठिताना विविधाना मुष्णकाना शङ्काया कृद्व्यवधायै दानृभिः ।
तज्जातितदार्थिमिरिति यावत् । रणात् युद्धात् य श्रम उत्सवन्धिना वारिशी-
करनिकरेण खेदवल्निदुष्टदेन कोरकित सजातकोरक इव स्थित निटि-
लभाग भालदेश येषा तै । रापातिरेकेण कोरकितयनेन व्यतिकरितया सप्त
टितया दशनावल्या दत्तपङ्कपा दशनेन द्विगुणित पुनरुक्त रक्तिमा आरुण्य
यस्य तादृश अपर अवरोष्ठ यथा तै । अनुतेन दशभि सहस्रे राज्ञा
अनुभूयाना शिरोभि वसुधरा भूमि व-धुरयाचकार विपमिता चक्रे ।
दशसहस्राणि शत्रून्नवीदिलथ ॥

नद्या इति । नद्या सुतेन भीष्मेण जनितै रणे महावीरान् निहत्य निर्मितै ।

- १ 'भोषण' इति पाठ २ 'समापृच्छन' इति पाठ ३ 'वारवनितागता'
इति पाठ ४ 'आपतित' इति पाठ ५ 'कृतित' इति पाठ ६ 'वेगादापतित'
इति पाठ ७ 'विपर्यस्तमिदमुकुटविशङ्कट (निटङ्क) विप्रकीर्णमुक्ता' इति पाठ .
८ 'अथ' इति नास्ति कश्चित् ९ 'वधुरयाचके' इति पाठ

स्वर्गौकसामजनि सा स्वयमेव काम्या

कूलंकपा कुशिकनन्दनकोपमुद्रा ॥ ३८ ॥

भीष्मस्य कन्याजनपाणिपीडां पितुर्मुदे त्यक्तगतोऽपि तस्य ।

सघात्सुराणां सति पुष्पवर्षे सतानलाभोऽजनि तद्विचित्रम् ॥ ३९ ॥

इत्थं विधाय दिनमेकमसौ समीकं

पाञ्चालभूधरमुपेयुपि पद्मरन्धौ ।

प्रत्यर्थिनामिव चकार वलापहार

स्वस्यापि चापशिखरादवरोपितज्यः ॥ ४० ॥

नवाना देवानाम् । देवभूयगतानामिति यावत् । वर्गे वृन्दे स्वस्मिन् स्त्रीये धान्नि निवासे स्वर्गे सान्द्रे निबिडिते सति सङ्कुचिता स्वल्पीभूता स्थिति आवास येषा तेषा स्वर्गौकसां देवानां सा प्रसिद्धा कूलकपा अनि-
वार्या कुशिकनन्दनस्य विश्वामित्रस्य कोपमुद्रा त्रिशङ्कुस्वर्गसृष्टिरूपकोष-
चिह्न स्वय आत्मभिरैव काम्या अभिलषणीया अजनि अभूत् । अत्र देवाना
स्वर्गस्थितिसकोचासवन्धेऽपि एव त्रिशङ्कुस्वर्गकामनासवन्धेऽपि च सवन्धो-
रि रूप अतिशयोक्तिद्वय अङ्गाङ्गिभावेन सकीर्णम् ॥ ३८ ॥

भीष्मस्येति । पितु सतनो मुदे सत्यवतीग्रामरूपसतोपाय कन्या-
जनस्य पाणिपीडा त्रिवाह त्यक्त्वत् विद्यवतोऽपि तस्य भीष्मस्य सुराणां
सघात् पुष्पवर्षे सति सतानानां अपत्यानां सतानारण्यसुरपृष्ठपुष्पाणा च
राम । अत्रनीति यत्, तदेतत् भार्याभावेऽपि सतानलाभ । द्विन्ध्यापेक्षी
नपुंसकत्वनिर्देश । विचित्रम् । 'सतान सचये गोत्रे स्यादपत्ये सुरद्वये' इत्य-
मर । अत्र सतानकारणदारपरिग्रहाभावेऽपि तद्ग्राभवर्णनात् श्लेषप्रतिभोत्या-
पितो विभावनात्कार ॥ ३९ ॥

इत्यमिति । इत्थं सप्तप्रकारेण अथौ भीष्म एव दिताम् । यावदिवसमि-
त्यथ । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । समीकं युद्ध विधाय पद्मरन्धौ सूर्ये पद्मान्धर्षं
पाषाण भूधरं अन्तर्जल उपेयुपि प्राप्नुवति । अस्त्रगते सतीति यावत् ।
प्रत्यर्थिनां सत्रुणां बलस्य सामर्थ्यस्य अपहारं नास्मिन् । चापशिखरात्
धनुष्घटित अवरोपिता सतिता ज्या गुण येन सचोक्त एव स्वस्य
आत्मन बलस्य शैत्यस्य अपहारं शिविरप्रवेशनमपि चकार । 'बलं शक्ति-
र्बलं शैत्यम्' इति यादव । अत्र सत्रुणां भीष्मस्य च बलप्रहारेण श्लेषमिति-
बलप्रवेशदनीरवस्य सम्पराशानुत्पद्योनिताभेद ॥ ४० ॥

इति नवदिनानि नवनवानि भुजविलसितानि प्रकाश्य दश-
मेऽहि पुनरसौ निजध्वजचिह्नमात्रं वियदौरोहति भगवति विव-
स्वति समरवर्षासमयशिखण्डिना गाण्डीवधन्वना पुरस्कृतं शिख-
ण्डिनं दृष्ट्वा 'स्त्रीपूर्वोऽयम् । अमुना सह न योद्धव्यम्' इति निषिध्य
हस्ततलनिरस्तघनुर्लस्तकः प्रथमं स्वदूर्वापसरणकुपितयेव सिञ्चिन्या
पश्चादतिदूरनिष्कासितैर्विजयविपाठैरादिवसावसानं विद्वारितकले-
वरतया नितान्ततान्तः शान्तमनाः शान्तनवोऽसौ स्वान्तनिहि-
तरमाकान्तः सुभटलोकसमुचितां शरशय्यां क्रमादधिशिश्ये ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण नवदिनानि नवनवानि दिने दिने अभिनवानि
भुजयोर्विलसितानि नियुद्धक्रीडाः प्रकाश्य प्रकटीकृत्य । दशमे अहि दिने
भगवति विवस्वति सूर्ये वियत् आकाशं निजे ध्वजचिह्नस्य तालस्य प्रमाणं
चिह्नमात्रम् । प्रमाणे मात्रम् । आरोहति सति । समरमेव वर्षासमयः तस्मिन्
शिखण्डिना मयूरेण । तद्बहुलासमाजेल्यर्थः । गाण्डीवधन्वना अर्जुनेन पुर-
स्कृतं शिखण्डिनं ह्युपदपुत्रं दृष्ट्वा । अयं शिखण्डी पूर्वं जन्मकाले स्त्री
स्त्रीपूर्वः । अमुना स्त्रीपूर्वेण शिखण्डिना सह न योद्धव्यं युद्धं न कर्तव्यमिति । आ-
लोच्येति शेषः । निषिध्य तेन सह युद्धं विहाय हस्ततलेन निरस्तः लस्तकः
घनुपः लस्तकः मध्यं येन तथोक्तः । 'लस्तकस्तु घनुर्मध्यम्' इत्यमरः । विशि-
ष्टवाचकानां पदानां सति विशेषणे विशेष्यमात्रपरत्वान्न घनुःशब्दवैयर्थ्यम् । प्रथमं
आसौ । संहितवाणाकर्षणसमय इति यावत् । स्वस्य सिञ्चिन्या आत्मनः दूरमप-
सरणस्य आकर्णान्तमपसर्पणस्य करणेन हेतुना कुपितयेवेत्युपेक्षा । सिञ्चिन्या
गाण्डीवगुणेन । पश्चात् अनन्तर अतिदूरे निष्कासितैः निःसारितैः विजयस्य
अर्जुनस्य विपाठैः बाणविशेषैः आदिवसावसानं सायंकालपर्यन्तं विद्वारितं
कलेवर शरीर यस्य तस्य भावः तत्ता तथा हेतुना । नितान्तं तान्तः ग्लानिं
प्राप्तः शान्तं प्राग्निहिंसातः विरतं मनो यस्य स तथोक्तः । अतएवासौ शान्तनवो
भीष्मः । स्वान्ते मनसि निहितः ध्यात. रमाकान्तः विष्णुमूर्तिः येन तथोक्तः
सन् । सुभटलोकस्य महावीरजनस्य समुचिता शरमर्वां शय्यां क्रमात्
शनैः अधिशिश्ये शैते स्म ॥

१. 'भुजलता' इति पाठः. २. 'पुनरसौ' इति नास्ति क्वचित्. ३. 'आरोहति
सति' इति पाठः. ४. 'गाण्डीविना' इति पाठः. ५. 'समीक्ष्य', 'विलोक्य' इति च
पाठः. ६. 'अपसार' इति पाठः. ७. 'दूर' इति पाठः. ८. 'अवधारित' इति पाठः.
९. 'शान्तनवः शान्तमनाः स्वान्त' इति पाठः.

पार्थेन क्षितिविनिखातपुङ्गवानां

वाणानामुपरि पितामहः शयानः ।

वैभ्राज व्रणविलवान्तरत्तविन्दु-

धाराणा घन इव शक्रगोपैवर्षा ॥ ४१ ॥

सवीक्ष्य तत्र शयित तमिम शरेषु

साक्रामिक गुणमिव प्रतिपद्यमानः ।

भास्वानपि स्वयमुपात्तकरोष्मशान्तिः

पाश्चात्त्यसागरशरेषु शयालुरासीत् ॥ ४२ ॥

जगति विनुतकीर्त्तं जामदग्न्यस्य शिष्ये

कवलितरिपुवर्गे कालधर्मं विद्यासौ ।

बहुसुरवरलाभाद्बद्धकामोत्सवाना

श्वशुरमरणदुःखं स्वर्वधूना वभूव ॥ ४३ ॥

पार्थेनेति । पार्थेन अर्जुनेन क्षितौ भूमौ विनिखाता पुङ्गवा वाणमूल-
भागा येषां तेषाम् । शैथिल्यं कर्षु । वाणानां उपरि शयानं व्रणविलेभ्य
वाणशतरंभेभ्यः वान्ता नि सरत रक्तविन्दवः येन तथोक्तं । पितामह
भीष्म धाराणामुपरि शक्रगोपात्ताम रत्नकीटान् वपतीति वर्षां पन मेघ इव
वैभ्राज रेजे । उपमात्कारः । प्रहर्षिणीवृत्तम् । 'श्रीं श्रीं शक्तिदशवति प्रहर्षि-
णीयम्' इति लक्षणात् ॥ ४१ ॥

सवीक्ष्येति । तत्र युद्धभूमि शरेषु शयित तमिम भीष्म सवीक्ष्य ।
सक्रामात् देहाद्देहान्तरप्राप्ते भवतीति साक्रामिक गुण प्रतिपद्यमानं प्राप्नुवन्नि-
वेत्युत्प्रेक्षा । स्वयमुपात्ता स्वीकृता करोष्मण भुजप्रतापस्य किरणौष्ण्यस्य च
शापित उपरति यन तथोक्तं । भास्वान् सूर्यः । पाश्चात्त्यसागरस्य पश्चिमान्धे
शरेषु वाणेषु जलेषु च । शयालुः शयनशील आसीत् । 'शरो दर्भान्तरे वाणे
शरं दग्निं जलेऽपि च' इति विश्व ॥ ४२ ॥

जगतीति । जगति विनुता समुत्ता कीर्त्तयस्य तथोक्तेः । कवलित नाशित
रिपूर्णां वर्गं संघं येन तथोक्तेः । जामदग्न्यस्य परशुरामस्य शिष्ये भीष्मे
कालधर्मं पश्यत् यानु प्राप्नु इच्छौ विद्यासौ सति । 'प्रपन्ने' इति पाठान्तरम् ।
बहूनां सुरार्णां देवभूयगताणां भटानामेव वराणां पत्नीनां लाभात् प्राप्ते
हेतोः । बद्ध कामोत्सवः संभोगं यासां तासां स्वर्वधूनां अप्हरसां श्वशुरस्य

१ 'वैभ्राज' इति पाठः २ 'वैष' इति पाठः ३ 'तमिम शयित' इति पाठः ।

४ 'प्रपन्ने' इति पाठः

पतिते युधि वाहिनीसुते पतद्भ्रुर्विंधिवापि वाहिनी ।

प्रथमं परितापमुच्छ्रितं पटवेश्मानि ययौ ततः परम् ॥ ४४ ॥

इत्यनन्तभट्टकपिट्टो चम्पूभारते नवमः स्तवकः ।

भर्तृपितुः मरणेन यत् तद्दुःखं वभूव । अत्राप्यरसा तादृशदुःखासंयन्धेऽपि सव-
न्धोक्तेरतिशयोक्तिः । मालिनीवृत्तम् ॥ ४३ ॥

पतित इति । वाहिन्याः गङ्गायाः सेनायाश्च सुते मीप्से युधि युद्धभुवि
पतिते सति । द्विविधा कौरवीया पाण्डवीयापि वाहिनी सेना पतन्ति गलन्ति
अश्रूणि चाप्पाणि यस्यास्तयोक्ता सती प्रथमं आदौ उच्छ्रितं महान्तं परितार्प
ययौ प्राप । ततः परं पटवेश्मानि दृश्याणि ययौ । वैतालीय वृत्तम् ॥ ४४ ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनकन्दलितानन्दसान्द्रस्य कुरविबुलचन्द्रस्य
रामकवीन्द्रस्य इतो चम्पूभारतव्याख्याने लास्याख्याने नवममन्त्रकविवरणं
समाप्तमासीत् ॥

दशमः स्तवकः ।

अपरेऽहनि कौरवश्चमूनामधिपत्वे परिकल्प्य कुम्भयोनिम् ।
पुरतो निजगाद् भीष्मपाताद्दुदितोच्छूनदृशां नराधिपानाम् ॥ १ ॥

कुम्भोत्पत्त्या प्रसिद्धो मुनिवृषभ इव क्षमाधरं विन्ध्यसंज्ञं

लोके तादृग्विधस्त्वं युधि निजमहसा भूभृतः स्तम्भयित्वा ।

जीवग्राहं गृहीत्वा विनमितवदनं लज्जया धर्मसूनुं

पद्भ्यामेव प्रचारं विदधतमधुनालीलया मेऽर्पयेति ॥ २ ॥

उदितं तदिदं निशम्य गोष्ठ्यामुचितज्ञः करमुन्नमस्य किञ्चित् ।

गुणसंनिभविक्रमसदानीं गुरुरेषोऽपि कुरुद्वहं वभाषे ॥ ३ ॥

कर्तुं हि शक्यमखिलं नृप काङ्क्षितं ते

धर्मात्मजे परिवृतेऽपि धराधिनाथैः ।

अपर इति । अपरेऽहनि परस्मिन् दिने । कौरवः दुर्योधनः । कुम्भयोनिं श्लोचम् । चमूनां अधिपस्य भावः अधिपत्व तस्मिन् परिकल्प्य । तदधिपं कृत्वेति यावत् । भीष्मस्य पाताद्दुदितेन उच्छूने स्थूलीभूते दृशौ नेत्रे येषां तेषां नराधिपानां स्वपक्षाणां पुरतः अग्रे निजगाद् उक्तवान् । तमिति शेषः । श्लोचं प्रतीत्यर्थः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ १ ॥

कुम्भेति । कुम्भे घटे उत्पत्त्या जन्मना प्रसिद्धः मुनिवृषभः मुनिधेष्टः अगस्त्यः विन्ध्य इति संज्ञा यस्य तं क्षमाधरं शैलमिव लोके तादृशी विधा प्रचारः कुम्भोत्पत्तिरूपः यस्य तथोक्तः । लमपि महसा स्वतेजसेति पूर्वत्रापि योज्यम् । युधि भूभृतः शैलान् शत्रुराजाश्च स्तम्भविला । 'भूभृतरन्द्रशैलेषु' इति विश्वः । जीवग्राहं गृहीत्वा । जीवन्तं गृहीत्वेत्यर्थः । धर्मसूनोरेवार्थादत्रापि धर्मसूनुम् । 'समृद्धावृत्तनीवेषु हन्तृन्महः' इति णमुच् । कपादित्वादनुप्रयोगः । अतएव लज्जया विनमितवदनम् । किञ्च पद्भ्यामेव प्रचारं गमनं विदधतं कुर्वन्तम् । पादचारिणमिति यावत् । धर्मसूनुं धर्मराजं मे मया लीलया अधुना अपेयं इति जग्यादेति पूर्वश्राव्यः । उपनालंकारः । स्रग्परवृत्तम् ॥ २ ॥

उदितमिति । गुरोर्न रश्मिदेन संनिभः तुल्यः विष्टमः यस्य सः । उचितज्ञ इतएव एष गुरोः श्लोकोऽपि तदानीं गोष्ठ्यां सभायां तदिदं दुर्योधनोक्तं उदितं यावयं निशम्य करं द्विविदुष्यमस्य उद्वृत्त कुरुद्वहं दुर्योधनं प्रति वभाषे । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ३ ॥

कर्तुमिति । हे नृप दुर्योधन, धर्मात्मजे धर्मराजे धराधिनाथैः राजनिःसिराटादिभिः परिवृते सत्यपि । शौरिणा धीकृत्पणेन प्रमुक्तानां शौरिणानां हसनां शत्रुनरध्यानां हेपितउच्छेदेन विधः निश्चितः नरस्य अर्जुनस्य धराध-

शौरिप्रणुत्रह्यहेपितशन्दमिश्रो

न श्रूयते यदि नरस्य शरासयोपः ॥ ४ ॥

सर्वास्त्रविद्यासहवाससौख्यसकेतभूमेरपि तस्य वाचम् ।

प्रत्युद्ययौ ता परिपद्रताना तिर्यक्प्रचारः शिरसो नृपाणाम् ॥ ५ ॥

अथ द्रुपदजद्रोणौ रथाश्वगजसवृत्तौ ।

वद्वायवसेमुत्साहौ युद्धाय निरगच्छताम् ॥ ६ ॥

नामाक्षराङ्कितनदीसुवनाणैर्पूर्णै

रङ्गैऽवतेरतुरुभावपि राजवर्गौ ।

सक्ष्वेलितौ सविरुदौ समहाट्टहासौ

सास्फालितासशिखरौ सहवल्गनौ तौ ॥ ७ ॥

योप गाण्डीवगुण्टकार न श्रूयते यदि । अस्माभिरिति शेष । तदा ते तस्य सवन्धि आखल काङ्क्षित उचरीत्या तत्समर्पणरूपं कर्तुं शक्यम् । हि खल्वयै । सार्जुनस्य तस्य ग्रहण देवानामप्यशक्यमिति भावः ॥ ४ ॥

सर्वेति । सर्वासा अस्त्रविद्यानां सहवासेन यत्सौख्यं तस्य सकेतभूमिं परिनिर्दिष्टस्यान तस्यापीत्यपिना किमुतान्यस्येत्यनुनस्य शौर्योत्कृष्टौ ध्वन्यते । तस्य द्रोणस्य सवन्धिर्ना ता वाच सार्जुनस्य घमराजस्य ग्रहणमशक्यमित्यादिमिका प्रति परिपद्रताना समास्थिताना नृपाणां शिरसः तिर्यक्प्रचारः श्लाघाकम्प प्रत्युद्ययौ उचितमेवोत्तर दत्तमिति श्लाघयामासु सर्वेऽपि सभ्या इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अथेति । अथ द्रुपदज शृष्टद्युन्न द्रोणश्च तानुमौ पाण्डवकौरवसेनापती वद आगत विल्लीर्णश्च सम्यगुत्साह युद्धोद्यम यान्या तयोक्तौ सन्तौ अत एव रथे अश्वे गवैश्च सवृत्तौ सन्तौ युद्धाय युद्धं कर्तुं निरगच्छता निर्गतवन्तौ ॥ ६ ॥

नामेति । अपि किंच । तानुमौ पाण्डवकौरवीयौ राज्ञा वर्गौ सधौ क्ष्वेलितेन सिद्धनादेन सहितौ सक्ष्वेलितौ, विरुदौ छत्रचामरादिराज्यचिह्नै सहितौ सविरुदौ, महता अट्टहासेन सहितौ समहाट्टहासौ, आस्फालितौ सशब्दं हन्तृशृष्ट्यै असशिखरौ भुजशिरोधौ ताभ्यां सहितौ सास्फालितासशिखरौ, बल्गनेन लङ्घनगमनेन सहितौ सहवल्गनौ च सन्तौ नामाक्षराङ्कितै भीष्मेति वणचिह्नितै नदीसुतस्य भीष्मस्य बाणै पूर्णै रङ्गै युद्धभुवि अवतेरतु प्रविद्यतु ॥ ७ ॥

१ 'रथद्रिपदयावृत्तौ' इति पाठ २ 'महोत्साहौ' इति पाठ ३ 'कोणै' इति पाठ ४ 'समहाट्टहासौ' इति पाठ ५ 'सस्फालिता', 'सस्फालिता' इति च पाठ .

अक्षौहिणीरयनिबद्धमवाहिनीना-

मेकत्र गाढमिलिताः सुतरामसोढ्वा ।

सा युद्धभूमिरुपरीव समुत्पतन्ती

सान्द्रा रजःपटलिका समदृश्यताभ्रे ॥ ८ ॥

भेरीरवे गगनवाहिनि बाहुलीलां

द्रोणस्य वीक्षितुमनोभिरदृष्टपूर्वाम् ।

मध्ये विसृज्य दिवि जम्भभिर्दोऽवकाशं

तस्येऽभितस्त्रिदशकिन्नर्यक्षसिद्धैः ॥ ९ ॥

ततस्ते नरेन्द्राः सर्वेऽपि वसुधातलनिहितवामजानुभागाः क्ष्वेलितमन्त्रमुदीर्य तूणीरपेटिकैः समुत्थापिताञ्जीवाकर्षणसमुपजातत्वरान्परुपमीपणविपदिग्धान्विनतातनयनिबद्धैर्षपर्धास्तक्षकमुखान्वाणपन्नगान्नभोमुवि चिराय नर्तयन्तः परस्परपरिपन्थिनां प्राणपवमानमपीप्यन् ॥

अक्षौहिणीरिति । एकत्र एकस्मिन् देश एव गाढं निविडं यथा तथा मिलिताः अवनिवद्धमयो धर्मराजदुर्योधनयोः संबन्धिनीनां वाहिनीनां सेनानां अक्षौहिणीः अक्षौहिणीसंख्यवृन्दानि सुतरां असोढ्वा अमृत्वा उपरि समुत्पतन्ती सा युद्धभूमिरित्युत्प्रेक्षा । सान्द्रा रजःपटलिका धूलीपटलं करितुरगादिपदघटनजन्यं अत्रे आकाशे समदृश्यत । लोकैरिति । रोपः ॥ ८ ॥

भेरीति । भेरीरवे विजयदुन्दुभीनां भांकारे गगनवाहिनि आकाशे व्याप्तवति सति पूर्वं कदाचिदप्यदृष्टं अदृष्टपूर्वां द्रोणस्य चापाचार्यस्य बाह्वोर्लीलां युद्धविलासं वीक्षितुं मनो येषां तैः त्रिदशैः देवैः किन्नरैः यक्षैः सिद्धैश्च जम्भभिर्दोऽवकाशं मध्ये विसृज्य दिवि आकाशे अभितः तस्ये स्थितम् । तिष्ठतेर्भावे लिट् ॥ ९ ॥

तत इति । ततः ते सर्वेऽपि नरेन्द्राः राजान एव विपवैया इति श्लिष्टरूपकम् । 'नरेन्द्रो विपवैवेऽपि' इति धैजयन्ती । वसुधायाः भूमेः तले निहितः निक्षिप्तः वामजानुभागः यैस्त्रयोक्ताः सन्तः । एकत्र घनुराकर्षणदाढ्याय, अन्यत्र सर्पनर्तनायेति भावः । क्ष्वेलितं तिष्ठनाद एव मन्त्रः सर्ववाग्वन्धनविधाविशेषः तमुदीर्य प्रकटप्य तूणीरः नियन्त्र एव पेटिका तस्मात् समुत्थापितान् पहिनीतान् जीवायाः गुणस्य आकर्षणे जीवस्य आकर्षणे अपहरणे विपये च समुपजाता ह्यरा येषां

१. 'आगेदा' इति पाठः. २. 'शादिनि' इति पाठः. ३. 'भिरै' इति पाठः. ४. 'सर्वेऽपि नरेन्द्राः' इति पाठः. ५. 'पेटक' इति पाठः. ६. 'सर्पानर्तनाच्छक' इति पाठः. ७. 'धिरै' इति पाठः. ८. 'परस्परै' इति पाठः.

कलशीतनयेऽयं कार्मुकं खं बलयीदुर्वेति वैरिवन्विवूनाम् ।
 युधि केवलमेव चापदण्डा घृतजीवा जनद्वेषयेष्वेतिष्ठन् ॥ १० ॥
 विघातसृष्टिं विपरीतरूपां विघातुमुद्युक्त इवैष वीरः ।
 शरानिवर्षेण चकार रात्रामूर्ध्वं कवन्धानि शिरांस्यघत्तान् ॥ ११ ॥
 तावद्दोदैर्बलशैर्बलवितसविधे तस्थिवांमं शताङ्गे
 मारद्वाजो जिघृत्सुर्नृपतिमभिययौ महदृष्टीर्विसुध्वन् ।

तान् । 'जीवा जीवन्तिकामौर्ध्वोर्जाव प्राणिनि गीष्मता' इत्यनर । परस
 निष्कटां यथा तथा नीपणेन भयकरेण विषेण दिग्वात् छितान्, परदेण
 नीपणेन च विषेण दिग्वात् सातान् । विनतातनयेन गरुनता सह निबद्धा
 स्पर्धा क्लृप्ता येत्तान् । एकत्र वेगात् अन्यत्र निरुगन्तिेति भावः । तदङ्कः
 कर्मारं मुखं जनक देना तान् तानिर्निहान्, तदङ्क नागपत्र मुखं मुख्यः
 येना जागिति च । 'तदङ्को नागवर्षकपो' इत्यनर । 'मुखं तु प्रयने मुख्ये'
 इति वैजयन्ती च । यानेव पदगान् नभति आक्षय एव मुचे विराज नत-
 यन्त सन्त परस्पर जन्मोन्मं परितन्धिया शून्या शानेव पवनान वायुं
 क्षपीष्यन् पादयन्ति स्म । उरिति शेष । बागपत्रगौरत्वर्थे । पितृतेर्गिजन्त्यादृष्टि
 चडि 'लोप पितृतेरीवन्त्यास्य' इत्युपचालेन अन्त्याशाङ्करस्य ईकारश्च ।
 सनत्तवत्सुर्वी सावयवरूपकम् ॥

कलशीति । अथ कलशीतनये श्रेणे खं खीनं कार्मुकं घनु बल्यीदुर्वेति
 सहितचरणान्तरपणेन मण्डलं दृष्टेति सति वैरवन्विवूना तराशत्रुघदुर्वपाग
 चापदण्डा एव युधि युद्धदेशे घृतजीवा घृतजीवानान लक्षशिदिनाकाश्च
 जनाना प्रेक्षणां दनयेषु नेनमागेषु केवलं मुख्य अतिष्ठन् । ननु वैरिवन्वि-
 दुवान इत्यर्थं । चापानेव शत्रवानपदन्, ननु तद्वारिण इति निर्गच्छितार्थः ।
 अत्र धन्वसूम्ननप्राप्तस्य सनीवचमैकत्र धन्वसु निमननापरचरुनालकारोऽय-
 वन्धे सुबन्धनातिशयोक्तियैकवाचकात्प्रवेशेन सदीर्घे ॥ १० ॥

निघानिति । एष वीर श्रेण विघातुं शत्रूणां सृष्टिं कर्ष्वेदिरोऽपकव-
 न्धरुना विपरीत व्यस्यत् अथ शिर ऊर्ध्वं कवन्धीकृत स्य आकारं नन्वात्त-
 शोक्त्य विघातुं कर्तुं उद्युक्त इत्येत्नुप्रेक्षा । शरानां वागानां अमितो वर्षेण राजा
 वैरिणा कवन्धानि नि र्नीपकलेवरणि ऊर्ध्वं चकार शिरसि अथत्तकचर । शरैः
 पातितेषु शिर सु ननु कवन्धानील्लर्थे ॥ ११ ॥

तावदिति । तावत् तदानीं बलशै श्रेणै घोटे अत्रै बलवित बलयाका-
 रेण सहित सविध सनीपद्रेण यन्म स तस्थिन् शताङ्गे रथे तस्थिवात् स्थितं
 नृपतिं धर्मराज दिघृत्सुं शरीरुमिच्छु अत एव मद्राना नाम वागाना कृतीः

१. 'अतिष्ठन्' इति पाठ . २. 'वर्षे' इति पाठ .

दंष्ट्रारोचिःशलाकास्तुमुलमवकिरन्दिक्षु सर्वासु घोराः

शीतांशुं मध्यसीम्नि स्थितमिव परिधेः सिंहिकायाः कुमारः॥१२॥

तदनु तदीयमार्गेणगणाभिघातनिवर्तितमुखैर्निजशिलीमुखैः सह
दूरमपयातान्मातरिश्ववैश्वानराश्विनेयतनयप्रभृतीन्क्षितिपतिरक्षिणः
प्रवीरानभिवीक्ष्य क्षणेन माधवघाव्यमानतुरंगेण शतान्नेन प्लवंगके-
तनो नगेन्द्रो नदीप्रवाहमिव निर्निवाररथचर्य तमाचार्यमुपररोध ॥

शिवयुद्धकृतस्तस्य द्रोणयुद्धेऽप्यभून्मनः ।

सर्वापि जनता श्रेयः काङ्क्षते ह्यत्तरोत्तरम् ॥ १३ ॥

विमुञ्चन् भारद्वाजः द्रोणः परिधेः परिधेपस्य मध्यसीम्नि स्थितं शीतांशुं चन्द्रं
जिष्टुः प्रसितुमिच्छुः अतएव घोराः दंष्ट्राणां दन्तानां रोचीपि तेजांसि शलाका
इव ताः सर्वास्तु दिक्षु तुमुलं संकुलं यथा तथा अवकिरन् प्रसारयन् सिंहिका
राहुमाता तस्याः कुमारः राहुरिव अभिययौ समीपं प्राप्तवान् । घोराः सर्वासु
दिक्ष्विति भङ्गश्लेषपि योज्यम् । पूर्णोपमालंकारः । स्रग्धरावृत्तम् ॥ १२ ॥

तदन्विति । तदनु तस्य द्रोणस्य इमे तक्षीयाः मार्गणाः वाणाः तेषां गणस्य
अभिघातेन प्रस्नाहत्या निवर्तितानि व्यावर्तितानि मुक्तानि शल्यभागाः येषां तैः
निजैः शिलीमुखैः वाणैः सह दूरं अपयातान् पलायितान् मातरिश्वतनयः मारुतिः
भीमः, वैश्वानरतनयः अग्निप्रभवः धृष्टद्युम्नः, आश्विनेयतनयो अश्विपुत्रौ नङ्कुल-
सहदेवौ, ते प्रसृतयः तेषां तान् क्षितिपतिं धर्मराजं रक्षन्तीति रक्षिणः द्रोणा-
त्पालयितुं प्रवीरान् अभिवीक्ष्य, प्लवंगः हनुमान् केतने यस्य सः अर्जुनः निर्नि-
वारा दुर्निरोधा रथस्य चर्या गमनं यस्य तं, रथस्येव चर्या यस्येति च तं आक्षि-
तिपतिप्रहणप्रवणं आचार्यं द्रोणं नगेन्द्रः शैलश्रेष्ठः नदीप्रवाहमिव माधवेन धीकृ-
ष्णेन घाव्यमानाः तुरंगा यस्मिन्नेन शतान्नेन रथेन उपलक्षितः अतएव क्षणेन
उपररोध निरुद्धवान् । उपमालंकारः ॥

शिवेति । शिवेन शंभुना सह मानपात्रविशेषेण च युद्धं करोतीति कृतः
तस्य अर्जुनस्य मनः । मनोरथ इत्यर्थः । द्रोणेन सह मानपात्रेण च युद्धे विप-
येऽपि अभूत् । हि यस्मात् सर्वापि जनना जनसमूहः उत्तरादुत्तरं श्रेष्ठात् श्रेष्ठतरं
उपर्युपरीति वा श्रेयः काङ्क्षते । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः श्लेषभि-
तिनामेदाप्यवसायमूलातिशयोक्तयुञ्जीवित इति द्वयोरङ्गाभिभावेन सकारः ॥ १३ ॥

१. 'तनः' इति पाठः. २. 'रथरक्षिणः' इति पाठः. ३. 'वीश्वामणेन माधवेन
इति पाठः. ४. 'तुरंगेण प्लवंग' इति पाठः. ५. 'दुर्निरोधरथचर्यमाचार्य' इति पाठः.
६. 'काङ्क्षति' इति पाठः.

दाता ग्रहीता च धनंजयो वेत्तुद्दामशब्दो भुवनेऽस्ति चत्स ।

विस्फारयोपो धनुषोऽस्य भूयान्विजृम्भते स्म द्विपतामसतः ॥ १४ ॥

नामैषां मे ज्यायमः पुण्यकीर्तोरामीदिष्टं मात्स्यपुर्यामितीव ।

गाण्टीवोत्थरेप वाणैर्हतानां कङ्कान्कञ्चैर्विद्विषां पर्यताप्सोन् ॥ १५ ॥

तदनु सव्यसाचिशरवीचीनीचीकृतमुजदम्भविजृम्भः कुम्भसं-
भयः समराय परिगृहीतेषु संविवानेषु तूणीरमात्रमेव प्रतिमदो-
न्मुखं विदधानैर्योर्वैः साकं चण्डभानुश्चरमगिरेरिव स्वयमपि कट-
कसीमानमासीदत् ॥

दातेति । यस्य गाण्डीवस्य दाता च धनंजयः ग्रहीता प्रतिग्राही च धनंज-
यो वा धनंजय एवेत्यर्थः । 'वा साद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये' इत्यमरः ।
एकरोऽसिः, अपरोऽर्जुन इति तत्त्वम् । 'धनंजयोऽर्जुने बहौ' इत्यमरः । इत्युक्त-
प्रकारः उद्दाम- नहान् शब्दवते कीर्यत इति शब्दः यस्य भुवने अस्ति । प्रसिद्ध
इत्यर्थः । तस्यास्य धनुषः गाण्डीवस्य संबन्धी भूयान् गन्धीरः विस्फारयोपः
गुणटंकारः द्विपता असुद्य- सोट्टमशक्यः । कर्णकटोरः सन्निति यावत् । विजृ-
म्भते न्य । 'धनंजयौ' इति द्विवचनान्तपाठस्तु दानुप्रतिग्रहीनोः द्वित्वेन प्रती-
त्याधायकः कविनिवक्षितनिरोधामासास्फोरकृत्वात् उपेक्ष्यः ॥ १४ ॥

नामेति । एषा कङ्कानां नाम कङ्क इति सजा मे मम संबन्धिनः पुण्यकीर्तः
ज्यानसः ज्येष्ठस्य धर्मराजस्य मात्स्यपुर्यां निराटनगरे । तत्रावस्थानसमय इति
भावः । इष्टं काङ्क्षितं आसीत् । इत्युक्तेतोरिषेऽनुप्रेक्षा । एषोऽर्जुनः गाण्डीवा-
हुन्धैः प्रयुक्तैः वाणैः हतानां विद्विषां कञ्चैः साकं कङ्कान् शत्रून् पर्यताप्सोन् ।
तृप्ततेः परिपूर्वाङ्गि चिन्वि दृष्टिः । शाब्दिनी इत्तन् ॥ १५ ॥

तदन्विति । तदनु सव्यसाचिन- अर्जुनस्य शरणां कीचिभिः परम्परभिः
नीचीकृता क्षीगीमूता भुजयोः दम्भविजृम्भा दर्पचेष्टितं यस्य तयोक्तः कुम्भ-
संभयः श्रेणः चण्डभानुः सूर्यः चरमगिरेः अन्तर्शलस्य कटकसीमानं नितम्बप्र-
देशस्त्वैव न्वयमपि समराय युद्धं कर्तुमिति 'क्रियार्थ-' इत्यादिना चतुर्थी । परिगृ-
हीतेषु सन्निधानेषु सायनालां स्य द्दश्यैः १ तूणीरमात्रं एवं निपक्षमेव प्रतिभटालं
शत्रुवीराणां उन्मुखं अनिमुखं विदधानैः कुवाणैः । पृष्ठं प्रकारय पलायमानैरि-
त्यर्थः । योर्वैः साकं मटैः सह कटकसीमानं शिविरप्रवेशं प्रति आसीदत् प्राप्त-
वान् । 'कटकं बलये सानौ राजधानीनितम्बयोः' इति वैजयन्ती । अत्र प्रकृत-
योरेव मास्त्राजमास्त्रयोः श्लेषनित्काल-वैक्यकटकसीमाप्रवेशेनोपम्यस्य गम्य-
त्वात्तुल्ययोगितामेदः । एवं कुम्भे संभवति वर्तत इति कुम्भसंभवः तत्परिनि-

१. 'अपि धनजयानितुदानशब्दौ' इति पाठः. २. 'भुवनेषु' इति पाठः. ३. 'द्वी'
इति पाठः. ४. 'प्रतिमदभिमुखं' इति पाठः. ५. 'स्वकटकस्य सीमान' इति पाठः.

अन्येषुद्रौणसंचोदितनृपवचने तस्मिन्नद्विस्त्रिगते-

राहूतेऽन्यत्र योद्धुं गतवति विजये कृष्णकृष्णप्रशंसे ।

प्रातस्ते धार्तराष्ट्रः परवलमभजन्वीतमीकैरनीकै-

दावज्वालेन शून्यं वनमिव चमरा वल्गवद्भिः स्वयूथैः ॥ १६ ॥

भारद्वाजोऽपि तस्मिन्नहनि कुरुपतेर्वाञ्छितार्थं विधास्य-

न्नन्ध्रान्वेषैकतानो रथमधिनिष्कपा स्थापिते धर्मसूनोः ।

कृष्णाभ्यां रक्षणाय प्रथितभुजमदे सत्यजित्युत्स्फुलिङ्गं

दृष्टोर्युगमं निधाय प्रतिभटपृतनाकुक्षिमाविश्वदेकः ॥ १७ ॥

विद्ध्वा चिरेण युगमात्रमपास्य रथ्या-

निर्धूनितेन सरुपा गुरुणा निकृत्तम् ।

तिजलादिः तस्य शरवीचिभिः बहुतरजलतरंगान्तर्हितत्वमनुह्यमिलानुरूप्यघट-
नात्मकः समालंकारश्च द्वयोः संसृष्टिः ॥

अन्येषुरिति । अन्येषुः परस्मिन् दिवसे प्रातः शोणेन संचोदितस्य त्रिगतेः
सह अर्जुनस्य युद्धं घटयेति प्रेरितस्य नृपस्य दुर्योधनस्य वचने तस्मिन्नद्विः
त्रिष्टुप्भिः अतएव त्रिगतेः सुसर्मादिभिः योद्धुं आहूते कृष्णेन कृष्णा संघटिता
प्रशंसा 'आहूताच्चान्यतो गच्छेयम्' इति विजयव्रतस्तुतिः यस्य तस्मिन् अत एव
विजये अर्जुने अन्यत्र गतवति सति ते धार्तराष्ट्राः वीढा भीः येषां तैः गत-
मयैः । अर्जुनराहिल्यादिति भावः । शैषिकः कप् । अनीकैः बलैः सह परेषां
पाण्डवानां बलं चतुरङ्गं चमराः मृगविशेषाः वल्गवद्भिः हवद्भिः स्वैः यूथैः सजा-
तीयसंधैः सह दावज्वालेन शून्यं वनमिव शमजन् प्राप्तवन्तः । 'द्वयोर्ज्वाल-श्रीलौ'
इत्यनुशासनाज्वालेनेति पुंस्त्वनिर्देशः । उपमालंकारः । सङ्घरावृत्तम् ॥ १६ ॥

भारद्वाज इति । अपि किंचेत्यर्थः । तस्मिन्नहनि कुरुपतेः दुर्योधनस्य
वाञ्छितमर्थं धर्मराजप्रहणरूपं विधास्यन् करिष्यन् अतएव रन्ध्रस्य परिच्छि-
द्रस्य अन्वेषे विचारणे एकतानो अनन्यवृत्तिः भारद्वाजः धर्मसूनोः रक्षणाय
रथं अधिनिष्कपा तद्रथस्य समीपे । 'अनितःपरितः-' इत्यादिना द्वितीया ।
कृष्णाभ्यां श्रीकृष्णार्जुनाभ्यां स्थापिते निवेक्षिते प्रथितः प्रसिद्धः भुजयोः मदः
दर्पः यस्य तस्मिन् सत्यजिति नाम पाण्डाले उद्यन्तः स्फुलिङ्गाः शोधात्मिकाः
यस्यात्तत् दृष्टोः नेत्रयोः युगमं निधाय । तमेव दर्शदर्शमित्यर्थः । एकः अर्जुन-
राहिल्यादप्रतिभटः सन्निवर्धः । प्रतिभटपृतनायाः शत्रुसेनायाः कुक्षि मध्यभागं
आविश्वत् प्रविष्टवान् । सङ्घरावृत्तम् ॥ १७ ॥

विद्धेति । रथ्यान् शोणरपाश्वान् अपास्य विहाय युगमात्रं अश्वस्कन्धवा-

१. 'प्रसंग' इति पाठः. २. 'रथमय' इति पाठः. ३. 'निधाय'; 'विधाय' इति
पाठो. ४. 'युष्मा' इति पाठः.

तस्याथ रङ्गभुवि सत्यजितोत्तमाङ्गं

वाष्पाम्बुभिः सह पपात युधिष्ठिरस्य ॥ १८ ॥

उच्यया त्वरया तस्मिन्नुपकण्ठं समागते ।

पार्थस्य पश्यतोऽग्रे तं प्राणा अपि तथाचरन् ॥ १९ ॥

तस्याथ द्वेपिसेनाजलधिकवचनात्कुम्भयोनिर्नकीर्ति

स्पष्टीकर्तुं स्वकीयामिव कुतुकवतः पार्श्वमभ्येत्य वेगात् ।

मीमो रथ्यानमभ्राद्दुपदतनुभवः सूद्यामास सूतं

कोदण्डं केतुदण्डं द्वयमपि क्षकलीचक्रतुर्दसपुत्रौ ॥ २० ॥

ततस्तादृशं कुम्भसंभवस्याभिपङ्गमभिवीक्ष्य क्रोधनतया कर्णताल-
समीरणसमृद्धिपरिणतचक्रवातगर्भपरिभ्रमद्रवकेतुपताकापटसहस्र-

ह्यतिर्यग्दाहविशेषमेव विद्धा निर्भय चिरेण निर्धूनितेन व्याकुलीकृतेन अतएव
सहया सम्रोधेन गुरुणा द्रोणेन निवृत्त छिन्न तस्य सत्यजित उत्तमाङ्ग शिर
रङ्गभुवि युद्धभूमौ । 'रङ्गो रणतले रागे' इति विश्व । युधिष्ठिरस्य वाष्पाम्बुभि
सह पपात । 'युद्धा' इति पाठोऽसगतत्वादुपेक्ष्य ॥ १८ ॥

उच्येति । तस्मिन् द्रोणे उच्यया महत्या त्वरया उपकण्ठ समीप प्रति
समागते सति अग्रे पुर । स्वसमीप इति यावत् । त द्रोण पश्यत पार्थस्य
युधिष्ठिरस्य प्राणा अपि तथा उक्तप्रकार आचरन्, उपकण्ठ कण्ठसमीप समागता
इत्यर्थ । कण्ठगतप्राणो मीत्याभुद्धमराज इत्यर्थ । अत्र द्रोणस्य युधिष्ठिरप्रा-
णाना च श्लेषमितिकालव्येक्येनोपकण्ठसमागमनेन धर्मगौपम्यस्य गम्यत्वात्के-
वलप्रकृतासदस्तुल्ययोजितामेद ॥ १९ ॥

तस्येति । अथ समीपागमनानन्तर द्वेषिणा सेनाया एव जलधे कवलनात्
क्षपणात् स्वकीया कुम्भयोनिर्वेन अगदप्रभावेन घटोत्पत्या च या कीर्ति ता
स्पष्टीकर्तुं कुतुकवत कुतूहलिन इव स्थितस्येत्युत्प्रेक्षा उक्तरूपकानुप्राणिता ।
द्रोणस्य पार्श्वं प्रति वेगात् अभ्येत्य आगत्य । 'कोपात्' इति पाठान्तरम् । मीमो
रथ्यान् अमभ्रान् हन्ति स्म । मभ्राते कर्तारि ल् । दुपदतनुभव वृष्टद्युन्न सूत
सारार्थं सूद्यामास निजग्रे । दस्यो अधिनो पुत्रौ नकुल सहदेवश्च कोदण्ड
केतुदण्ड च द्वयमपि शकलीचक्रतु चिच्छिदतु । सगधरा वृतम् ॥ २० ॥

तत इति । तत अनन्तर तादृश उक्तविध कुम्भसंभवस्य द्रोणस्य अमि-
पङ्ग पराभव अभिवीक्ष्य क्रोधनतया अतिक्रोधेन रणे मत्त उन्मादित भगदत्त

१. 'वराङ्ग' इति पाठ . २. 'द्वेष्टेना' इति पाठ ३ 'कोपात्' इति पाठ .
४. 'दल्या' इति पाठ

संपादितसमरसागरवर्तवशवदफेनकृशोभानि सकलदिङ्मुसघण्टा-
पयजाङ्घ्रिकघण्टाभरणरणितवधिरीकृताष्टलोकपालपुरजनानि 'निवि-
डितसुरसमाजसमाक्रान्तगगनमण्डपसधिवन्धस्थिरीकरणाय दंता-
यतेन्द्रनीलस्तम्भानिव शुण्डादण्डानूर्ध्वमुन्नमयमानानि समस्तानि
हास्तिकानि पुरस्ताद्विस्तार्य रणमत्तो भगदत्तः सुप्रतीकमधिरूढो
हठाङ्गीममभिदुद्राव ॥

घोरेऽभियाते सति सुप्रतीके दूरेऽपसस्रुद्विपतां बलानि ।

परश्वधस्त्रे पतिते जैलानि पत्युर्नेदीनामिध पश्चिमस्य ॥ २१ ॥

सुप्रतीक नाम औपवाह्य गज अथिरूढ सन् कर्णौ तालौ व्यनने इव तयो
सबन्धिन्या समीरणसमृद्ध्या वायुमण्डल्या परिणताना सजाताना चक्रवाताना
गर्भेषु मध्येषु परिभ्रमद्भि रथकेतुषु पताकापट्टाना सहस्रै संपादिता समरस्यैव
सागरस्य आवर्ताना भ्रमीणा वशवदानि । परिभ्रमन्तीत्यर्थ । यानि फेनकृतानि
तेषा शोभा यैस्तथोक्तानि सकलानि दिशा मुखानि अप्राण्येव घण्टापया महा-
मार्गा तेषु जाङ्घ्रिकै वेगेन गच्छद्भि घण्टाभरणाना रणितै घणघणारावै बधि
रीकृता । विदारितकर्णा इत्यर्थ । अष्टाना लोःपालाना इन्द्रादीना पुरेषु अम-
रावत्यादिषु जना यैस्तथोक्तानि । निविडितै सान्द्रीभूतै सुराणा समाजै सर्प
सम्यक् आक्रान्तस्य गगनस्यैव मण्डपस्य सधिवन्धेषु स्थिरीकरणाय दाढ्यसपाद-
नार्थं दत्तान् स्थापितान् आयताश्च इन्द्रनीलस्तम्भानिव स्थितान् शुण्डा दण्डा
इव तान् । 'शुण्डा करिकरे मध्ये' इति विश्व । उन्नमयमानानि ऊर्ध्वं प्रसार
यन्ति समस्तानि हास्तिकानि गजदन्दानि पुरस्तात् विस्तार्य हठात् बलात् गीम
अभिदुद्राव धावितवान् ॥

घोर इति । घोरे भयकरे सुप्रतीके भगदत्तगजे अभियाते प्राप्ते सति
द्विपतां बलानि चतुर्विधानि परश्वध इत्यस्त्रे आयुधे परशुरानीये पतिते प्रविष्टे
सति पश्चिमस्य नदीना पत्यु समुद्रस्य जलानीव दूरे अपसस्रु अपचक्रमु ।
'अम्बुपूरा' इति पाठे उपमाया मित्रलिङ्गाख्य इति दोषापत्ति । परश्वधोऽस्या
स्तीति परश्वध परशुराम । अर्शभादित्वान्मत्वर्थोऽपि । तस्यास्त्र इत्यर्थ ।
तेन न्यूनपदत्याख्यदोष इत्यपि प्राहु । पुरा रिक्त परशुरामेण विप्रदत्तायां
क्षितां स्थितिं जुगुप्समानेन वासुदेसायार्थितोऽपि तत्परश्वधपरिक्षित सुदूर-
मपससारेति पौराणिका ॥ २१ ॥

१ 'निविड' इति पाठ २ 'दत्तानिद्र' इति पाठ ३ 'उन्नमय' इति
पाठ ४ 'दूरं गच्छं द्विपतां कर्णौ' इति पाठ ५ 'अम्बुपूरा' इति पाठ

केतून्पातयतो रथान्श्लथयतो दन्तावलान्कुन्ततो

घोटान्पाटयतो विमिद्य गद्या भीमो द्विपान्विद्विषाम् ।

संप्रामाङ्गणरक्तवारिलहरीसंलक्ष्यमागस्वक-

च्छायामात्रसहायमेव विद्वे तं सुप्रतीकं क्षणात् ॥ २२ ॥

पादाग्रहस्तरदनप्रतिघातलीलाभग्नारिरक्तमसृणो भगदत्तदन्ती ।

आलक्ष्यत क्षितिभृतस्तटवप्रक्रमण्यालिप्तगात्र इव गैरिक्तमूर्धमेन २३

तदनु करटिमङ्गं तत्र वीक्ष्यापतन्तं

दलितपरवलं तं दन्तकुन्तं वहन्तम् ।

चक्रितहृदयवृत्तेः संगरे वायुसूनो-

र्जनकगुणसमृद्धिर्जङ्घयोराविरामीत् ॥ २४ ॥

केतूनिति । अथ केतून् पातयतः, रथान् श्लथयतः शिथिलान् कुर्वतः, दन्तावलान् गजान् कुन्ततः छिन्दत, घोटान् अश्वान् पाटयतः विदारयतः, विद्विषा द्विपान् गजान् गद्या विमिद्य भीमः तं सुप्रतीकं भगदत्तगजं क्षणात् सप्रामाङ्गणे युद्धदेशे रक्तवरीणा शोणितोदकाना लहरीषु महातरणेषु संलक्ष्यमाणा परिहृद्यमाना स्वका च्छाया प्रतिविम्ब एव च्छायामात्रं सहायः यस्य तथोक्तम् । विद्वे चक्रे । तदितएन् सर्वानप्यवधीदित्यर्थः । अत्र सुप्रतीकनि-
असर्वगजवयस्य सन्च्छायामात्रवत्सहायकस्वरूपेण यपेनाप्यपर्यायोक्तालङ्कारः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २२ ॥

पादेति । पादाग्रैः भगपादैः चतुर्भि इस्तेन दृण्डमा रदनाभ्या दन्ताभ्या च प्रतिघातलीलाया प्रहारक्रियया भग्नाना अरिदन्तिना चतुर्गजानां रक्तेन मसृणः । लिप्त इत्यर्थः । भगदत्तस्य दन्ती सुप्रतीकः । क्षितिभृत अत्रे तटे व-
प्रक्रमेणि उल्लासकेत्या गैरिक्तस्य रक्तघातविशेषस्य कर्दमेन पङ्केन वा समन्ता-
न्तिं गात्रं यस्य तथोक्त इत्युपेक्षा । आलक्ष्यत ददशे । लोकेरिति शेषः ।
एतत्तेः कर्मेणि लट् । यत्त्वन पादाना अग्रहस्ताना दृण्डामाणा रदनानां च
प्रतिघातेनेति, यच्च धानैव गैरिकाणा मन शिलानामिति व्याख्यानसारेण 'वातु-
सैन-शिलान्यशैरिक्तं तु विशेषतः' इत्यमरकोशश्लेषनं नृसिंहस्य, तत्तस्य विज्ञे-
मन्यस्य न चोचम् । अग्रहस्तस्यैक्यं रदनयोर्द्वित्व गैरिक्तमन शिन्योर्विजातीयत्वं
चानुभवता सहदयाना परं प्रतिदिविरुद्धताख्यो दोषस्तु हृदयं धुनोति ॥ २३ ॥

तदन्विति । तदनु वत्र युद्धभूमौ दन्त- कुन्तः आयुधविशेष इव तं वहन्तं
अतएव दलितं विकारितं परवलं चतुर्गैर्न्यं यस्मिन्नतथा । आपतन्त आगच्छन्तं
तं करटिमङ्गं गजश्रेष्ठं सुप्रतीकं वीक्ष्य संगरे युद्धे विपने चक्रिता नीता हृदयस्य

इति सुप्रतीकसंश्रुभितनिजध्वजिनीकोलाहलसमाकर्णनाकुलमानसो धासवसूनुर्महेपुनिपूदितावशेषसंशप्तकगणदूरनिरासप्रयुज्यमानवायव्यास्त्रवेगार्थं विभज्य निजरथाय वितीर्णवानिव तूर्णमासाद्य निर्वेलमुजगर्वदुर्विलसितौ तौ^३ कुम्भजातकिरातराजौ निरुद्ध्य चिरेण योधयामास ॥

ततः ।

मनश्च पार्थस्य रथं च भैङ्कुं मदावलेन्द्रस्य करे प्रवृत्ते ।

१. सारथ्यचातुर्यवशेन शौरिर्भग्नः स तस्यैव मनोरथोऽभूत् ॥२५॥

मनसः वृत्तिः अवस्था यस्य तस्य वायुसूनोः भीमस्य जहयोः जनकस्य वायोः गुणः गमनवेगः तस्य समृद्धिः आविरासीत् जाता । पलायितोऽभूदित्यर्थः । अत्र तादृशवस्तुप्रतीकावलोकनस्य पलायनहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः । 'धावतो वायुसूनोः' इति पाठान्तरम् ॥ २४ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण सुप्रतीकेन संश्रुमितायाः निजायाः ध्वजिन्याः सेनायाः कोलाहलस्य संकुलारावस्य समाकर्णेनेन आकुलं व्याकुलं मानसं यस्य सः । धासवसूनुः अर्जुनः महद्भिः द्रुपुभिः वाणैः निपूदिताभ्यः निहतेभ्यः अवशेषाणां संशप्तकानां नाम त्रैगर्तानां गणस्य दूरं निरासे विषये प्रयुज्यमानस्य वायव्यास्त्रस्य यो वेगस्तस्मादर्थं वेगं विभज्य । निजाय रथाय वितीर्णवान् दत्तवानिवेत्युत्प्रेक्षा । तूर्णं सखरं धासाद्य समीपं गत्वा निर्वेलानि अपाराधिमुजयोः गर्वस्य दुर्विलसितानि दुश्चेष्टितानि ययोस्तौ । कुम्भजातः द्रोणः किरातराजः भगदत्तः तौ द्वावपि निरुद्ध्य चिरेण योधयामास युद्धमकारयत् । तावात्मनेति शेषः । द्रोणभगदत्तावित्यर्थः ॥

तत इति । ततः इत्युत्तरेणान्वयः ॥

मन इति । ततः अर्जुननिरोधानन्तरं पार्थस्य अर्जुनस्य मनश्च रथं च भङ्कुं मज्जयितुं मदावलेन्द्रस्य सुप्रतीकस्य करे शुण्डायां प्रवृत्ते व्यापृते सति । शौरिः धीकृष्णस्य सारथ्ये चातुर्यवशेन नैपुण्यप्रभावेन सः अर्जुनमनोरथभङ्गविषयकः तस्य सुप्रतीकस्य मनोरथ एव भग्नोऽभूत् । मनश्च भग्नोऽभूत् । रथश्च भग्नोऽभूदिति चार्थः । आगच्छतस्वस्य मार्गदन्वतो रथं गमयामासेति परमार्थः । अत्र पार्थमनोरथभङ्गार्थमुपगतस्य सुप्रतीकस्य मनोरथभङ्गवर्णनादनर्थोत्पत्तिरूपो विषयप्रभेदः मनसः रथस्य कामस्य च त्रयाणां मनोरथशब्दश्लेषनितिशोभेदाप्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥ २५ ॥

१. 'ध्वजिनीचर' इति पाठः. २. 'समाकुल' इति पाठः. ३. 'तौ' इति नास्ति षचिच्. ४. 'तत' इति नास्ति षचिच्. ५. 'हनुं' इति पाठः.

पार्थस्य तस्य तदनु प्रहिता वधाय
भङ्गं ययौ पथि शरैर्भगदत्तशक्तिः ।

प्रस्थानकर्मसमये भयदायि तस्या

नागस्य दर्शनमजायत यत्समीपे ॥ २६ ॥

अथ तेन हरेः सुताय मुक्तं हृदि कृत्वा स्वयमात्मदैवमस्रम् ।

तदिदं वनमालया मुकुन्दः सहवास्तव्यकुटुम्बितामनैपीत् ॥ २७ ॥

स फल्गुनस्तत्र चकार वाणैश्चिकीर्षुमन्त्याक्षरवर्जितं स्वम् ।

कुलाचलात्पीवरमप्यरातेः करेणुमाद्याक्षरयोगशून्यम् ॥ २८ ॥

पार्थस्येति । तदनु सुप्रतीकशुण्डाप्रहारव्यसनानन्तरम् । तस्य पार्थस्य अर्जुनस्य वधाय वधं कर्तुमिति 'क्रियार्थ-' इत्यादिना चतुर्थी । प्रहिता प्रेरिता भगदत्तस्य शक्तिः नाम आयुधं पथि मार्गमध्ये शरैः अर्जुनवाणैः भङ्गं छेदं ययौ । शक्तिः सामर्थ्यं भङ्गं पराजयं ययावित्यपि प्राहुः । यत् यस्मात् तस्याः । भगदत्तशक्तेः प्रस्थानकर्मणः अर्जुनवधार्थं प्रयाणस्य समये भयं भङ्गजन्यं ददातीति तदायि नागस्य सर्पस्य गजस्य च । 'गजेऽपि नागमातङ्गौ' इत्यमरः । दर्शनं समीपे । नतु किञ्चिद्दूरं गमनानन्तरमित्यर्थः । अजायत अभूत् । तस्माद्भङ्गं ययावित्यन्वयः । अत्र नागदर्शनस्य हेतोः भङ्गस्य हेतुमतश्च द्वयोरुक्तेर्हेतुरलंकारः । नागशब्दश्लेषमिति कालम्बधसर्पगलद्वयामेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तयनुप्राणित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । 'शशसर्पवृकादीनां दर्शनाद्भयमाप्नुयात्' इति शाकुनाः ॥ २६ ॥

अथेति । अथ शक्तिभङ्गानन्तरम् । तेन भगदत्तेन हरेः इन्द्रस्य सुताय अर्जुनं हन्तुमिति पूर्ववच्चतुर्थी । मुक्तं आत्मा स्वं विष्णुः दैवं यस्य तयोक्तम् । अस्त्रं वैष्णवास्त्रं विष्णोर्भूप्रार्थनया लब्ध्वा पित्रा दत्तं मुकुन्दः श्रीकृष्णः स्वयं हृदि कृत्वा वक्षसा गृहीत्वा । अर्जुनं ततो मोचयित्वेति यावत् । तत् वक्षसा गृहीतमिदं वैष्णवास्त्रं वनमालया सह वास्तव्यः एकत्रवासी यः कुटुम्बी गृही तस्य भावः तत्ता तां तथा सह स्थितिं अनैपीत् प्रापयामास । तदस्त्रं वनमालेव कृष्णस्य वक्षसि काचिन्मालाभूदित्यर्थः । 'वज्रं तृणप्राथतां वद्धिः शीतलतां हिमं दहनतामायाति शशेऽन्त्या' इत्यागमादिति भावः । औपच्छन्दसिकवृत्तम् ॥२७॥

स इति । स फल्गुनः अर्जुनः स्वं आत्मानं तत्र तदानीं अन्त्याक्षरेण फल्गुनेति नामनि अङ्गितमवर्णेन । नकारेणेति यावत् । वर्जितं रहितं फल्गुम् । असारमित्यर्थः । 'वाच्यवत्फलवसारं च' इति यादवः । चिकीर्षुं कर्तुमिच्छुं किं च कुलाचलात् हिमवदादेरपि पीवरं पृथुलं अरातेः क्षत्रोः भगदत्तस्य करेणुं गजं सुप्रतीकं आद्याक्षरस्य ककारस्य योगेन संबन्धेन शून्यं रेणुम् । लवशादिष्ठममित्यर्थः ।

मदपङ्कललामगन्धिफालं मघवत्सूनुररेर्निपाल्य शीर्षम् ।

पृथुला मुदभौदधे ततोऽसौ पृथिवीगन्धवतीति गौतमोक्तेः ॥ २९ ॥

भगदत्ते वध याते सह मत्तेन दन्तिना ।

सत्यजिन्नाशशोकार्तिमत्यजन्पाण्डुनन्दनाः ॥ ३० ॥

तदनु नाम्नारुणे तेजसि सध्ययापि तादृशे कलशयोनिः स्वय,
नाम्ना गुरुरपि व्यथयापि तादृग्विधस्त्रिभिरेवाङ्गैर्विरलितेन वलेना-
नुगम्यमानस्तौदात्विक स्वमनोरथमिव दूप्यतामुपगतमावास शनैः
शनैराववृते ॥

चकार । अत्र फल्गुनकरेणुशब्दयोस्त्वदधयोश्च अमेदामिमानाम्नावाच्यवचन
त्वदोप । अत्र फल्गुनस्यान्त्याक्षरराहिल्यचिकीर्षो सुप्रतीकस्य स्वस्यैव तद्विदु-
द्वायक्षरश्चन्यत्वप्राप्तेर्विपादन नामालकार । 'इष्यमाणविरुद्धाधसप्राप्तिस्तु विपाद
नम्' इति लक्षणात् ॥ २८ ॥

मदेति । तत सुप्रतीकवधानन्तरम् । असौ मघवत इन्द्रस्य सूनु अर्जुन
मदपङ्केन कस्तूर्या यत्कालम तिलकभूषण तस्य गन्धोऽस्यास्तीति गन्धि फाल
ललाट यस्य तथोक्तम् । अतएव अरे भगदत्तस्य शीर्षं शिर निपाल्य पात-
यित्वा । भुवीति शेष । पृथिवी भूमि गन्ध अस्या अस्तीति गन्धवती इत्युक्तप्र-
काराया गौतमस्य नैयायिकस्य उक्ते वाक्यस्य पृथुला महती मुद आददे
चकार । तदुक्तिं प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धामकरोदित्यर्थ । अत्रैकत्र विलसत्कस्तूरी
तिलकफालभगदत्तशीपपातनेन सवत्र तस्या गन्धवत्त्वबोधकगौतमोक्तिप्रमो-
दकरणासवन्धेऽपि सबन्धोक्तेरतिशयोक्ति । औपच्छन्दसिक वृत्तम् ॥ २९ ॥

भगदत्त इति । भगदत्ते मत्तेन दन्तिना सुप्रतीकेन सह वध याते प्राप्ते सति
पाण्डुनन्दना युधिष्ठिरादय सत्यजित पाञ्चालस्य नाशेन श्रेणकृतेन य
शोक तस्मादार्ति व्यथा ता अत्यजन् तस्यजु । शत्रूणा व्यसनेन महदप्यात्म
व्यसन निरस्यत इति भाव ॥ ३० ॥

तदन्वयति । तदनु नाम्ना अरुणे तेजसि सूर्ये सध्यया धायकालिकया ।
तद्गणेशीति यावत् । तादृशे अरुणे सति । 'अरुणे भास्करेऽपि स्याद्गणमेदे
य नु त्रिपु' इत्यमर । कलशयोनि श्रेण । स्वय नाम्ना गुरुरपि व्यथया पराम
षट् खेनापि तादृग्विध गुद दुर्भर सन्नित्यर्थ । त्रिभिरङ्गै नुरगरयपदाति-
गिरेव विरलितेन असाद्रेण । तुरीयाङ्गस्य गान्धस्य भीमेन भङ्गत्वादिति
भाव । षटेन अनुगम्यमानश्च सन् । तदा तस्मिन् काले भव तादात्विकम् ।
'तत्काले नु तदात्व स्यात्' इत्यमर । स्व स्वीय मनोरथ युधिष्ठिरमहृणविषयश्च-

१ 'भाल' इति पाठ २ 'आदधात्' इति पाठ ३ 'हलिना' इति पाठ .
४. 'पार्श्वीका' इति पाठ . ५. 'तादात्विकमनोरथ' इति पाठ .

शिविरमेव तदैव सुयोधनः शितशरप्रणमोचितकञ्चुकम् ।
 मृदुलमञ्चगतं कलशोद्भवं विरचिताञ्जलिरेवमभापत ॥ ३१ ॥
 महारथ त्वं मम वाञ्छितद्वं फलेग्रहिं न प्रतनोपि यस्मात् ।
 कृपेतिशब्दोऽपि वभूव नूनं ह्रस्वस्त्वयि श्याल इव त्वदीये ॥ ३२ ॥

भगवन्, त्वमिदं सावधानेन चेतसा स्मरणपथमधिरोपय ।
 पितामहः सोऽपि पृपत्कंतरूपे षपुर्निजं माधवमन्तरङ्गे ।
 तवैव हस्ते मम कार्यसिद्धिं कृत्वा हि धाम स्वमियेष गन्तुम् ॥ ३३ ॥

मिव दूष्यतां निष्कललाञ्जिन्यत्वं वल्लभमयत्वं च उपगतं प्राप्तं आवासं शिविरं
 प्रति शनैः शनैः आवृते प्रत्यावृत्तवान् । अत्रारुणे गुरुरित्यत्र केवलप्रकृतास्पद-
 श्लेषद्वयस्य निन्यत्ववल्लभमयत्वयोः श्लेषमित्तिकामेदाध्यवसायलब्धैक्येन दूष्यत्वेन
 द्रोणमनोरथशिविरयोरीपम्यगमकस्य तुल्ययोगितामेदस्य च तिलतण्डुलन्यायेन
 संसृष्टिः ॥

शिविरमिति । तदैव सुयोधनः शिविरं द्रोणावासं प्रति एव आगत्य
 शितैः तीक्ष्णैः शरैः यानि प्रणानि तेभ्यो मोचितः शनैस्त्व्याजितः कञ्चुकः कवचं
 यस्य तथोक्तम् । मृदुले मञ्चे शयने गतं शयितं कलशोद्भवं द्रोणं प्रति विरचितः
 अञ्जलिः नमस्कारः येन तथोक्तः सन् एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण अभापत उक्तवान् ।
 हुतविलम्बितम् ॥ ३१ ॥

महारथेति । हे महारथ द्रोण, त्वं यस्मात्कारणात् मम मदीयं वाञ्छितं
 मनोरथमेव हं वृक्षं फलेग्रहिं सफलम् । फलानि गृह्णातीत्यर्थं 'फलेग्रहिरात्मंभारिश्च'
 इति निपातनात्साधुः । न प्रतनोपि न करोपि । तस्मात् शक्यते व्यवहियत
 इति शब्दः पदार्थः । कृपेति दयानामकः सः 'कृ-पा' इत्यक्षरद्वयात्मकं दीर्घा-
 न्तपदं च त्वदीये श्याले पत्नीभ्रातरि शारद्वत इव त्वद्यपि हस्तः अत्यन्तः हस्त-
 न्तश्च वभूव । मत्काङ्क्षितं प्रतिज्ञाय तदनिर्घृणान्मयि तवै करुणालेशोऽपि नास्ती-
 त्यर्थः । अत्र मनोरथसफलीकरणाभावेन करुणाशून्यत्वानुमानाद्गुमानालंकारस्य
 कृपद्रोणयोः श्लेषमित्तिकालब्धैक्याल्लभत्वाकारान्तत्वद्वयात्मकह्रस्वलाभयकृपेति-
 शब्दवत्त्वेनौपम्यगमकतुल्ययोगितामेदस्य चैकवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥ ३२ ॥

भगवच्चिति । हे भगवन् द्रोण, त्वं इदं 'पितामहः सोऽपि' इति वक्ष्यमा-
 णवाक्यं सावधानेन एकाग्रिण चेतसा मनसा स्मरणपथं स्मृतिविषयत्वं अधिरो-
 पय प्रापय ॥

पितामह इति । अपि किंचित्त्वर्थः । सः लोकेकवीरत्वेन प्रसिद्धः पिता-

१. 'भवदभिधामिदानीं स्मरणपथमारोपय चेतसा सावधानेन' इति पाठः.

२. 'च' इति पाठः.

तमेतं दयमानेन समेतं शौरुसंपदा ।

ऊचेऽथ गुरुणा तेन नीचेतरगुणाधिना ॥ ३४ ॥

वाष्पातिवृष्टावपि पाण्डवाना पाथोरुहव्यूहवितीर्णमोदान् ।

प्रातःश्च एवाखिलधार्तराष्ट्रान्संचारयेयं युधि वाहिनीषु ॥ ३५ ॥

इति गिरा तमाश्वास्य राजानं सदनाय विसृष्टवतो मुहुर्मुहुर्जु-
नस्य सव्यसाचित्वशैलीमनुचिन्त्य हृदि रणरगिकामनणीयसीं वि-

मह मीष्म निज वपु शरीरं पृषःकतल्पे शरशयने माधव श्रीरा अन्तरङ्गे
मनसि मम मदीया कार्यस्य पाण्डवजयस्य सिद्धिं तवैव । नान्यस्यलथ । हस्ते
कृत्वा निधायेति त्रिष्वपि शोच्यम् । स्व स्वात्मक धाम चिन्मय तेज गन्तु
तस्मिन् लयेनैक्यं प्राप्तु इयेप हि इच्छति स्म खलु । स्व स्वीय धाम स्थान स्वर्गं
गन्तु इयेप हि । तस्य वस्त्रात्मकत्वादिति केचित् । अतस्त्वदेकरायेणे मध्यव
श्यकरणीया दयेति भावः । अत्रानेकक्रियार्यागपदारसमुच्चयालकारः ॥ ३३ ॥

तस्मिति । शौरस्य संपदा समृद्ध्या समेत अन्वित त उक्तप्रकारेण प्रार्थय-
मान एत दुर्घोषन प्रति नीचेतराणा अनल्पाना गुणाना वात्सल्यगाम्भीर्या-
दीना अधिना । आश्रयेणेत्यथ । अतएव दयमानेन सक्रहणेन तेन गुरुणा
श्रेणेन । अथ दुर्घोषनप्रार्थनानन्तरं ऊचं उक्तम् । श्रुवतेर्भावे लिटि वच्चादेशः ।
लाटानुप्रासालकारः ॥ ३४ ॥

वाष्पेति । हे वृष, श्व परस्मिन् दिने प्रातरेव युधि युद्धे । पाण्डवाना
युधिष्ठिरादीना पाण्डो श्वतरूपस्य इमे पाण्डवा राजहसा तेषामिति च । 'राज-
हसास्तु ते चञ्चुरणैर्लोहितैः सिता' इत्यमरः । वाष्पस्य नैत्रजलस्य अतिवृष्टौ
सत्यामपि धार्तराष्ट्रान् युष्मान् नीलहसाश्च । वाहिनीषु सेनाषु नदीषु च ।
पाथोरुहव्यूहेन पद्माकारसेनाविन्यासविशेषेण कमण्डून्देन च वितीर्णं दत्त ।
रन्ध्र इति यावत् । मोदः सतोप येषा तयोक्तान् । सचारयेय प्रचारयेयम् ।
'धानैराष्ट्रोऽखिद्ये हृषे पृतराष्ट्रपुत्रेऽपि च', 'सेनानयोस्तु वाहिनी', 'व्यूहस्तु
बलविन्यासे निर्वाणे वृन्दतर्कयो' इति क्रमेण विधामरौ । श्लेषानुप्राणितो
विरोधाभासः ॥ ३५ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारया गिरा वाचा त राजानं दुर्घोषन आश्वास्य निर्दु र्छं
श्रुत्वा । सदनाय निवागाय विसृष्टवत आज्ञातवत । किंच मुहुर्मुहु अर्जुनस्य
सव्यसाचित्वशैलीं हस्तद्वयेनापि बाणप्रयोगस्वभाव अनुचिन्त्य स्मृत्वा । अनणी-
यसीं महतीं रणरगिकां हृदि मनसि विभ्राणस्य बहवः । 'रणरगिका सताप
पथात्तापाऽनुनापश्च' इत्यमरः । श्रेणस्य सकाशात् विनिर्गता निशामेव सखीं
विचेतु अन्वपितुमित्युत्प्रेक्षा । सा निशा रात्रिरपि तरसा चेमेन । निरागात्

भ्राणस्य द्रोणस्य सकाशाद्विनिर्गतां निद्रासखीं विचेतुमिव सा नि-
शापि तरसा निरगात् ॥

अपरेद्युरसौ वृतो बलौवैरथ मेरीनिनदैर्नभो विभिन्दन् ।

कवची विशिखी रथी शरासी कलशीसूनुरवाप युद्धभूमिम् ॥३६॥

द्रोणस्य सेनाचरधूलिपाली क्षोणेस्तु नम्रं करणी बभूव ।

घटाय तस्याः कटंदानपूरैः पटं पुनः संघटयांचकार ॥ ३७ ॥

आश्चर्यस्थूललक्षं तदनु दिविपदामन्तरिक्षस्थितानां

क्षोणीन्द्राणां रिपूणामसुमृगहरणे कूटयन्त्रायमाणम् ।

गन्धर्वैः केसराह्वैर्मदमधुभिरिभैः केतुपत्रैः शताङ्गैः

पद्मव्यूहं व्यतानीत्प्रधनभुवि गुरुः सांयुगीनाग्रगण्यः ॥३८॥

गच्छति स्म । निर्निद्रमेव द्रोणः सर्वां रात्रिं व्यनपीदिलयः । अत्र रणरणिका-
शब्दस्त्रीलिङ्गादिमहिम्ना अन्यकान्ताश्लिष्टप्रियाविलोकनकुपितनिष्कान्तनायिकान्वे-
पिसखीवृत्तान्तप्रतीतेः समासोक्तिः । तस्याश्च रूपकानुप्रणितोत्प्रेक्षयाश्चैकवाच-
कानुप्रवेशसंकरः ॥

१. अपरेद्युरिति । अपरेद्युः परस्मिन् दिवसे अतौ कलशीसूनुः द्रोणः कवच-
मस्यास्तीति कवची । एवमथे । विशिखी बाणवान् । रथी । शरासी चापवांश्च
सन् । निर्ज्वलौषः सह, रथानां निनदैः नेमिषण्डाघणघणात्कारैः मेरीणां निनदैः
मांकारैश्च नभः आकाशं विभिन्दन् युद्धभूमिं अवाप । औपच्छन्दसिकम् ॥३६॥

द्रोणस्येति । द्रोणस्य सेनाभ्यः चरति उद्गच्छतीति सेनाचरी च सा धूलि-
पाला रजःपटलं क्षोणेः भुवस्तु नम्रं करणी विवस्त्रलकारिणी । समुद्रशोषिणीति
यावत् । बभूव । समुद्रस्य तद्वल्लस्थानीयलादिति भावः । अत्र अथ घटा तथैयगज-
पङ्क्तिः । 'घटा गोष्ठ्यां हस्तिपङ्क्तौ' इत्यमरः । कटयोः कुम्भयोः दानपूराः मदजल-
प्रवाहाः तस्याः क्षोणेः पटं समुद्रं पुनः संघटयांचकार योजयामास । अर्ध्व
पूरयामासेत्यर्थः । अत्र नम्रीवृत्ताया भुवः पुनः पटसंघटनरूपपूर्वावस्थानुवृत्तेः
पूर्वैरुपालंकारभेदस्य शोषणपूरणासवन्धेऽपि तरसंबन्धोक्तिरूपातिशयोक्तिद्वयो-
जीवितत्वात् द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । 'द्रोणस्य' इत्येतत्पद्यमनेकमूलपुत्तकेपु
न दृष्टमपि लिखितम् । उक्तसंकरस्य छाटानुप्रासाभ्यामेकवाचकानुप्रवेशसंकर-
रथेलपि प्राहुः ॥ ३७ ॥

आश्चर्येति । तदनु रणरङ्गप्रवेशानन्तरम् । अन्तरिक्षस्थितानां दिविपदां
देवानां आश्चर्यस्य स्थूललक्षं बहुप्रदम् । मुख्यजनकमिति यावत् । रिपूणां क्षोणी-
न्द्राणां शत्रुराजानां असवः प्राणा एव मृगस्तेषां हरणे विषये कूटयन्त्रं शिला-

समयेऽत्र निशम्य वैरिवृत्तं तपसः सूनुरभांपताभिमन्युम् ।

अयि वत्स पितान्यतोऽधुना ते तव भारोऽजनि सर्वसैन्यरक्षा ॥ ३९॥

कवचं प्रतिमुञ्च घत्स चापं भज धैर्यं परितो विवेहि योधान् ।

अधिरोह शताङ्गमाविश त्वं कमलव्यूहमरीन्निपूदयस्व ॥ ४० ॥

इति राज्ञो निदेशं मौलिदेशे निवेश्य योद्धुं प्रतिष्ठमाने जयनिः-
साणभेरीपटहपणवाद्यैर्वाद्यैर्गगनशायिने गुणाय सौखशायनिकाय-
माने लीलया कमलव्यूहमवगाह्य वालेऽपि स्वयमेकाकिनि निजको-

दावादिनिर्मितो यन्त्रविशेषः तद्दावाचरन्तं कूटयन्त्रायमाणम् । 'उन्माथः कूटयन्त्रं
स्यात्' इत्यमरः । केसरैः स्कन्धलोमभिरेव किञ्जल्कैः आढ्यैः समृदैः । 'केसरो-
ऽस्त्री स्कन्धलोमि किञ्जल्के वज्रुलेऽपि च' इति वैजयन्ती । गन्धर्वैः । मदः दानो-
दकमेव मधु मकरन्दः येषु तैः इभैः गजैः । केतवः पताका एव पत्राणि येषु
तैः शतान्तैः रथैश्च पद्मव्यूहं पद्माकारेण सैन्यविन्यासमेव कमलवृन्दमिति श्लिष्टा-
श्लिष्टसावयवरूपकम् । सांयुगीनानां रणे साधूनां अप्रगण्यः गणनीयः गुरुः द्रोणः
प्रधनभुवि युद्धभूमौ व्यतानीत् निर्मितवान् । शतान्तैरित्यत्र शतं अङ्गानि पत्राणि
येषां तैरिति व्याख्यानं तु केतुपत्रैरिति विशेषणेन वैयर्थ्याद्गन्धर्वैरिति पदद्वये
तथा कल्पनायोगेन प्रक्रमविरोधाद्योपेक्षितम् । स्रग्धरावृत्तम् ॥ ३८ ॥

समय इति । अत्र अस्मिन् समये तपसः यमस्य सूनुः युधिष्ठिरः वैरिणां
शत्रूणां वृत्तं पद्मव्यूहनिर्माणवृत्तान्तं निशम्य श्रुत्वा अभिमन्यु आर्जुनिं प्रति
अभाषत वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तवान् । अयि वत्स हे पुत्र, यत् यस्मात् ते पिता
अर्जुनः अधुना अन्यतः सशक्तयुद्धदेशे भवति । तस्मात् कारणात् सर्वेषां
सैन्यानां रक्षा तव भारः निर्वाहः अजनि । औपच्छन्दसिकवृत्तम् ॥ ३९ ॥

कवचमिति । किं च कवचं प्रतिमुखं धारय । चापं घत्स गृह्णाण । धैर्यं
भज । योधान् परितः विवेहि सर्वत्र यथाहं त्विमय । शतान्तं रथं अधिरोह ।
कमलव्यूहं पद्मव्यूहं आविश । अरीन् शत्रून् निपूदयस्व मारय । त्वमिति सर्वत्र
योज्यम् ॥ ४० ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारं राज्ञः धर्मराजस्य निदेशं आज्ञां मौलिदेशे शिरसि
निवेश्य । केन्द्र गृहीतवैरिति यावत् । योद्धुं प्रतिष्ठमाने निर्गच्छन्ति जयनिःसाणः
भेरीपटहः पणवद्य आद्या येषां तैः वाद्यैः । तद्गुनिभिरित्यर्थः । गगने शेत इति
शायिने गुणाय शब्दाय सौखशायनिकायमाने सुखस्वपनपृच्छक इव स्थिते ।
तदुत्पादक इति यावत् । स्वयं आत्मनि वालेऽपि एकाकिनि असहायै तस्मि-
न्सौभदे अभिमन्यौ । लीलया कमलव्यूहं अवगाह्य प्रविश्य निजस्य कोदण्डस्य
संबन्धिन्वा चण्डिमहोपदा प्रतापसमृद्ध्या कौरवचमूं शोभयमाणे व्यावृत्तीशुर्विति

दण्डचण्डिमसंपन्न कौरवचमूं क्षोभयमाणे र्षस्मिन्सौमत्रे सिन्धुपति-
व्यूहसुरं पिषाय स्मरहरजराभदपेण तदनुधाविनीं पाण्डववाहिनीं
क्रुधा रुहवे ॥

उद्यद्भिर्युद्धरङ्गादपि सुरवनितापुष्पवर्षात्पतद्भि-

वेगाह्रैः परागैर्दृढतरघटिते चक्षुषां पद्मयुग्मे ।

स्थित्वा मध्येन्तरिक्षं विजयमुत्सुजागर्बलीलापितानि

द्रष्टृणां खेचराणां भृशमनिमिषता तत्क्षणं मद्भुरासीत् ॥४१॥

शरशायितैर्द्विरदशैलमण्डलैर्विपुनैर्विषाय विपमां वसुंधराम् ।

पृथुचक्रवर्तिपृथुयत्रवैभवं वितथीचकार विजयस्य नन्दनः ॥४२॥

सति । विन्धुपति सैन्यव समुद्रश्च क्रुधा कापेन व्यूहस्य पद्माख्यस्य सुख
द्वारभाग पिषाय आहूय । स्मरहरात् वरस्य लामेन यो र्दपं गर्वं तेनोपल
क्षित त अभिमन्यु अनुधावतीति तदनुधाविनीं पाण्डवाना वाहिनीं सेना नदीं
व रुहवे । अत्र सै-धवसमुद्रयो सेनानद्योश्च श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलात्सि-
द्ययोक्तिभ्या समुद्रस्य नदीमुखविधानपूर्वकं तत्रिरोधातुस्व्यात्मकप्रमादकारप्र-
सीतेरलकारेणालकारध्वनि ॥

उद्यद्भिरिति । युद्धरङ्गादपि ऊर्ध्वं प्रसरद्भि सुरवनिताना अप्सरसा
सवन्धिन पुष्पवर्षात् पतद्भिरपि । किंच वेगाह्रै सकान्तै परागै मौमै
कौमुदैश्च चक्षुषा नेत्राणा पद्मणो युग्मे दृढतर अतिदृढ यथा तथा घटिते
मुकुलीकृते सति । अन्तरिक्षस्य मध्ये मध्येन्तरिक्षम् । स्थित्वा विजयमुत्स्य
अभिमन्यो भुजागर्बलीलापितानि बाहुपराक्रमचक्षितानि द्रष्टृणाम् । तृन्नन्तन्वात्
'न लोक-' इत्यादिना पृथीप्रतिषेध । पश्यता खेचराणां देवाना अनिमिषता
नेत्रयोर्निमेषाह्वित्यम् । तस्मिन् क्षणे तच्छणम् । भृशं महत्तु मग्ना अभूत् । अत्र
देवानामनिमिषवमद्भासवन्धेऽपि तसवध'चेरतिशयोक्ति । परागलप्रपद्मयुग्म-
घटनयोर्दृष्टुहेतुमतोरुत्था मरुहेत्वलकारोज्जीवितत्वात् दयोरङ्गादिभावेन सकर ।
शङ्करा ॥ ४१ ॥

शरेति । विजयस्य अर्जुनस्य नन्दन अभिमन्यु शरै वागै शायितै
पावितै विपुनै महद्भि द्विरदा कौरवगता एव शैला तेषा मण्डलै समूहै ।
वसुंधरा भूमि विपमा निम्नोन्नता विषाय कृत्वा । पृथो नाम चक्रवर्तिन पृथो
महत यजस्य वैभव धनुष्कोट्या भूमिसनाकरणरूप प्राप्तव वितथीचकार व्यर्थ
चक्रे । अत्र पृथुचक्रवर्तिभूमिसनीकरणवैयर्थ्यकरणशयवन्धेऽपि तत्सयन्धाचारति-
शयोक्ति । पुनः पृथुनाम महाराज शैलैर्वनामता क्षितिं धनुष्कोट्या तानि-

पार्थात्मजो भानुसुतस्य सामि भित्त्वा शताङ्गं शितमहृष्ट्या ।
 पितामहोक्तं कुरुवीरगोष्ठ्यां तथ्यं चकारार्धरथत्वमस्य ॥ ४३ ॥
 अथाभिमन्युर्धृतभूरिमन्युर्द्रौणिं वैदीप्यास्मितकान्तिलक्ष्यात् ।
 बाल्ये निपीतानपि पिष्टसारानुग्रैः शरैरुद्धमयांचकार ॥ ४४ ॥
 सुतस्य शौर्यात्सुरराजसूनोरुदीर्णदिग्भ्रान्तिरुद्गारमीतिः ।
 कृपस्वसुर्मद्गलतन्तुनैव साकं चकम्पे स गुरुसुहूर्तम् ॥ ४५ ॥

विशिखं मुमुक्षुमथ गौतमात्मजे
 विवुधेन्द्रपौत्रमभिवीक्ष्य भीषणम् ।

जनने विपद्यपि जना रणाङ्गणे

शर एव हेतुरिति तस्य मेनिरे ॥ ४६ ॥

मैथ्य समीचकार । अतएव भुवः पृथूकरणात् पृथुरिति नाम तस्येति पौर-
 णिकाः । मञ्जुभाषिणी ॥ ४२ ॥

पार्थेति । पार्थात्मजः अभिमन्युः शितानां तीक्ष्णानां भ्रष्टानां नाम
 क्षाणानां वृष्ट्या भानुसुतस्य कर्णस्य शताङ्गं रथं सामि अर्धं भित्त्वा । कुरुषु
 वीरणां गोष्ठां कथायाम् । 'गोष्ठी समायां संलापे' इति नानार्थरत्नमालायाम् ।
 पितामहेन भीष्मेण उक्तं अस्य कर्णस्य अर्धरथत्वं तथ्यं यथार्थं चकार । अत्रार्थो
 रथो यस्य तस्य भावः तत्त्वम् । महारथलक्षणादर्धन्यूनत्वं चेति द्वयोः श्लेषभि-
 त्तिक्षया अनेदाध्यवसायादतिशयोक्तिभेदः ॥ ४३ ॥

अथेति । अथ कर्णपराभवानन्तरं अभिमन्युः घृतः भूरिः घट्टलः मन्युः
 क्रोधः येन तथोक्तः सन् । उग्रैः शरैः शरैः श्लोणस्यापत्यं द्रौणिं अश्वत्थामानं
 तस्य अश्वयाग्रः ईर्ष्यायां स्निहस्य कान्तेः शैलस्य लक्ष्यात् व्याजात् । बाल्ये
 निपीतान् । मात्रा दास्यवशात् क्षीरणीमान्येवेति प्रतार्थं पायितानित्यर्थः ।
 पिष्टसारानपि जलमिश्रिततण्डुलचूर्णांशानपि उद्धमयांचकार उद्गारयामास ।
 आगर्भे रथोद्गारं निर्विभेदेत्यर्थः । अपहृत्वालंकारः ॥ ४४ ॥

सुतस्येति । सुरराजसूनोः सुतस्य अर्जुनसुतस्य अभिमन्योः शौर्यात्
 उदीर्णा उरगता दिशा भ्रान्तिः वैपरीयेन ज्ञानं यस्य सः उद्गारा महती भीतिः
 यस्य तथोक्तः स चागचार्यत्वेन प्रसिद्धः गुरुदोषः श्वस्वसुः कृप्याः श्लोण-
 पक्ष्याः महलतन्तुना साह महलस्येण सदृश सुहूर्तं चकम्पे कम्पितवान् । अत्र
 शोणस्य कम्पे महलस्येण साहिल्यवर्णनात्सहीषिरलंकारः ॥ ४५ ॥

विशिखामिति । अथ श्लोणपराभवानन्तरं गौतमात्मजे कृपाचार्ये विशिखं

* १. 'विशिखा' इति पाठः. २. 'सुरराजगोष्ठ्यां' इति पाठः. ३. 'अथो' इति पाठः.
 ४. 'उद्गारा' इति पाठः. ५. 'निपीतानि' इति पाठः.

आश्चर्यकर्मसु कृतेष्वपि हर्षभारा-

न्मोक्तं सुहृर्मुहुरमुप्य दिरोजवन्धे ।

दृष्टास्तदा सुमनसो दिवि कर्तृभूता.

नाकेन्द्रनन्दनवने न तु कर्मभूताः ॥ ४७ ॥

अमुप्य कोदण्डमरण्डयद्रवेः सुतो रथाश्वान्प्रममाथ कुम्भजः ।

कृपः कृणत्ति स्र जवेन सारथिं व्यपाटयत्केतुपटं गुरोः सुतः ॥ ४८ ॥

एकाकिनः परिभवाय बहून्प्रवृत्ता-

नेतानवेक्ष्य निखिलोऽपि निलिम्पवर्गः ।

मन्दारशाखिकुसुमानि यथाभिमन्यौ

निन्दारवान्निपुषु तस्य तथाभ्यवर्षत् ॥ ४९ ॥

मोक्तुमिच्छं सुसुखं अतएव भीषणं भयंकरं त्रिकुधेन्द्रप्रांरं अभिमन्युं
अभिधीष्य रणाङ्गणे जना. तस्य दृष्टाचार्यस्य जनने विपदि मरणेऽपि च विपये
शर एव हेतुरिति मेनिरे । अनेनायं न जीवतीति निश्चिन्नुतिलयः । दृष्टस्य
शरजन्मत्वं प्रसिद्धम् । मधुभाषिणी ॥ ४६ ॥

आश्चर्येति । आश्चर्यकरेषु कर्मसु सुदेषु । इति शाक्यार्थिवादित्वात्समासः ।
दृष्टेषु सत्सुपि । अनुप्य अभिमन्योः शिरोजवन्धे धम्मिष्टे हर्षभारात् संतोपा-
तिशयात् सुहृर्मुहुः मोक्तुं वर्णितुं कर्तृभूताः । ततादात्त्याश्रयाः कर्तार इति
यानत् । एवमग्रेऽपि । सुमनसः देवाः दिवि आकाशे दृष्टाः । कर्मभूताः कर्माणि
सुमनसः पुष्पाणि तु । नाकेन्द्रस्य स्वर्गाधिपस्य नन्दनवने न दृष्टाः । समयत्र
लोकैरेति शेषः । देवाः कल्पकुसुमानि नि.शेषमभिवर्ष्य ततः कुसुमदारिद्र्यात्तूर्णी-
बभूवुरित्यर्थः । 'सुमनाः पुष्पमाललोकिदये कोविदेऽपि च' इति विश्वः ।
अत्र सुमनसां कर्तृत्वकर्मत्वविरोधस्य श्लेषेणामाशाद्विरोधामासस्य च नन्दनवने
निष्कुसुमत्वासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तिरुपातिशयोक्तेश्च संसृष्टिः ॥ ४७ ॥

अमुप्येति । अथ रवेः सुतः कर्णः अमुप्य अभिमन्यो. कोदण्डं चापं अश्व-
ण्डयत् चिच्छेद । कुम्भजः श्रेणः रथस्य अश्वान् प्रममाथ विभेद । कृपः सारथिं
जवेन दृणात्ति स्र चिच्छेद । गुरोः सुतः अश्वत्यामा केतोः पटं पताङ्गं व्यपा-
टयत् विपाटितवान् । वंशस्थम् ॥ ४८ ॥

एकाकिन इति । एकाकिनः एकस्य परिभवाय तिरस्कारं कर्तुं इति 'क्रिया-
र्थ-' इत्यादिना चतुर्था । प्रवृत्तान् बभूवुवान् ब्रह्मन् एतान् कर्णादीनवेक्ष्य । नि-
खिलोऽपि सद्दलोऽपि निलिम्पाना देवाना वर्गः सध' अभिमन्यौ मन्दारशाखि-
कुसुमानि यथा अभ्यवर्षत् । अतिधीरोऽयं बहुमिरसहायो सुध्वतीलाधर्यादिति

रथादवमुत्थ गदासखस्तदा विदार्य धालो विजयात्मसंभवः ।

चकार मन्दाक्षभृतो न केवलं रथानमीपां युधि तानपि क्षणात् ॥५०॥

वालौ ततः कृतरणौ भृतराष्ट्रपौत्रौ

भीरू पृथग्गमनकर्मणि मन्यमानतः ।

पार्थात्मजः स तु परस्परसाहायन्तौ

चक्रे कृतान्तपुरवर्त्मनि गन्तुमग्रे ॥ ५१ ॥

अथ कर्णमुखा महारथास्ते मिलिताः कैतवमेव यौगयद्यात् ।

सुरनायकपौत्रमेनमस्त्रैः स्वयशोभिः सह पातयांबभूवुः ॥ ५२ ॥

भाव । तथा तस्य अभिमन्यो रिपुषु कर्णादिषु विषये निन्दारवान् निन्दनवा-
क्यकलकलान् अभ्यवर्षत् । उदीरयामासेत्यर्थः । एके बहूनां युद्धस्य लोकवेद-
नियिद्धत्वादिति भावः । अत्र कल्पदृक्षकुसुमवर्षणनिन्दावाक्योदीरणयोर्योगपया-
त्समुच्चयस्य पुष्पाणां निन्दावाक्यानां च वर्षणेन श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसितेनौ-
पम्यस्य गम्यत्वात्तुल्ययोगिताभेदस्य चैकवाचकानुप्रवेशासकर ॥ ४९ ॥

रथादिति । तदा विजयस्य आत्मसंभव अर्जुनपुत्र बाल अभिमन्यु-
गदा सखा सहाय यस्य स । गदापाणि सन्निति यावत् । 'राजाह सखिभ्यष्ट-
च' इति समासान्तष्टच् । 'सखा मित्रे सहाये च' इति यादव । रथात् निहता-
श्यात् अवहृत्य अधिरथ्य । अमीपा कर्णादीनां रथान् केवल रथानेव विदार्य
निर्भिय । मन्दानि शून्यानि अक्षाणि चक्राणि विभ्रतीति तद्भूत चकार ।
किंतु तान् कर्णादीनपि युधि मन्दाक्ष मीडां विभ्रतीति तद्भूत चकार ।
गदाप्रहाररित्युपमय भावः । अत्र रथानां रथिकानां च प्रवृत्तानामेव लज्जाया-
द्विधिलचक्राणां च श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायसदृशकृतमन्दाक्षभरणेनौपम्यस्य
गम्यत्वात्तुल्ययोगिताभेदः । मन्दानि विषयग्रहदुर्बलानि अक्षाणि इन्द्रियाणि
चशुरादीनि विभ्रतीति मृत इत्यर्थः । 'अक्षमिन्द्रियचक्रयो' इति विश्व इत्यपि
प्राहुः । वशस्वष्टमम् ॥ ५० ॥

यालाविति । तत स तु पार्थात्मज अभिमन्यु । शृतरणौ । आत्मना
सहेति शेषः । वालौ अतएव भृतराष्ट्रस्य पौत्रौ दुर्योधादु शासनपुत्रौ द्वौ ।
पृथक् प्रत्येकम् । गमनकर्मणि परलोकयात्रायां भीरू भयशीलौ मन्यमान इवे-
त्युपप्रेक्षा व्यञ्जनाप्रयोगाद्गम्या । शृतान्तपुरस्य संवमिन्या संवन्धिषी वर्त्मनि
मार्गे गन्तु अग्रे परस्परं साहायन्तौ । साहायवन्ताधित्यर्थः । चक्रे । द्वाकर्म्येकदा
वपानेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

अथेति । अथ कर्ण मुखा प्रथम येषां तथोवासे पूर्वोक्ता महारथा
केनचं हुनीति एव मीष्टच यौगयद्यात् मिलिता एष्टैकत्र वा संगता-
सन्तः । अग्रेः मार्गे एां सुरनायकपौत्र अभिमन्युं सौ रथीयैर्वशोभि एष्ट

तदनु सेनयोस्तयोः क्ष्वेलितरुदिते अपि स्पर्धाजनितया परस्पर-
विजिगीपुतयेव व्योमसीमानमुदलङ्घयाम् ॥

तदानीं नियमवृद्धपरिपदूर्ध्वविक्षिप्तकरपुटजलाञ्जलिक्षालनादिव
व्यपयातमहोष्मणि पूषणि तौ द्वावपि बलौषौ निर्जनितस्कन्धावा-
रानुसधानाय निरगच्छयाम् ॥

अथ त्रिगर्तानपि तान्क्षुरप्रैः सहस्रगर्तान्विरचय्य गात्रे ।

विनैव हेतुं व्यथमानचेता त्रिद्वैजसोऽपि न्यवृत्तकुमारः ॥५३॥

वाप्पायते दृष्टियुगं कराप्राचापो गलत्यन्तरुदेति तापः ।

फलं किमेतस्य भविष्यतीति विचिन्तयन्वाम विवेश राक्षः ॥५४॥

पातयावभूवु । बहुभिरेकस्य मारणाच्च पर वीराणामपक्रीर्तिकरमेति भाव ।
सहोक्तिरलङ्कार । औपच्छन्दस्विकम् ॥ ५२ ॥

तदन्विति । तदनु अभिमन्युपतनानन्तरं तयो सेनयो कौरवपाण्डवी-
ययो क्ष्वेलित सिंहनाद रुदत रोदन ते द्वे अपि । स्पर्धया आत्मोत्कर्षा-
भिनिवेशेन जनितया परस्पर विजिगीपुतया जयेच्छयेवेत्युत्प्रेक्षा । व्योम
सीमान गणनान्तभाग उदलङ्घयता अतिचक्रमतु । अभिमन्युवधादुच्चै कौरवा
जगर्जु , पाण्डवा रुद्रुरिलथं ॥

तदानीमिति । तदानीं पूषणि सूर्ये नियमैस्त्वपोनि वृद्धया पूर्णया
परिपदा द्विजसमाजेन ऊर्ध्वं विक्षिप्तं प्रेरितं करपुटे जलाबलिभिः क्षालनात्
सेकादिवेत्युत्प्रेक्षा । व्यपयात निरस्त महान् ऊष्मा औष्ण्य यस्य तथोक्ते ।
अस्त गच्छति सतीत्यर्थं । तौ द्वावपि बलौषौ कौरवपाण्डवसैन्यसमूहौ । निजस्य
निजस्य प्रत्येकमात्मीयस्य स्कन्धावारस्य शिबिरस्य अनुसधानाय सगमनाय
निरगच्छता निर्गतवन्तौ ॥

अथेति । अथ विद्वैजस इन्द्रस्य कुमार अर्जुनोऽपि त्रिगर्तान् । ब्रह्म-
जन्वरन्ध्रत्रययुक्तानपि त्रिगर्तपुत्राथेति भाव । तान् शुशर्मादीन् । गात्रे शरीरे
क्षुरप्रै नाम बाणै सहस्र गर्ता येषां तान् तथोच्यन् । विरचय्य कृत्वा । हेतु
दुःस्वकारण विनापि व्यथमान दुःखान्मान चेत् यस्य तथोक्तं सन् । न्यवृत्त
शिबिरं प्रति प्रत्यावृत्तवान् । विरोधाभास ॥ ५३ ॥

वाप्पायत इति । दृश्यो नेत्रयो युगं वाप्पायते वाप्य जनयति ।
कराप्राचाप गच्छति । अन्त मनसि ताप सताप उदेति आविर्भवति । एतस्य

१ 'तदनु तत्र तयो सेनयो' इति पाठ २. 'तदानीं खलु जगति नियम' इति
पाठ ३ 'व्यपद' इति पाठ ४. 'निज' इति नास्ति क्वचित्.

रथादवप्लुत्य गदासखस्तदा विदार्य बालो विजयात्मसंभवः ।

चकार मन्दाक्षभृतो न केवलं रथानभीषां युधि तानपि क्षणात् ॥५०॥

बालौ ततः कृतरणौ धृतराष्ट्रपौत्रौ

भीरू पृथग्गमनकर्मणि मन्यमानः ।

पार्थात्मजः स तु परस्परसाह्यवन्तौ

चक्रे कृतान्तपुरवर्त्मनि गन्तुमग्रे ॥ ५१ ॥

अथ कर्णमुखा महारथास्ते मिलिताः कैतवमेत्य यौगपद्यात् ।

सुरनायकपौत्रमेनमखैः स्वयशोभिः सह पातयांबभूवुः ॥ ५२ ॥

भावः । तथा तस्य अभिमन्योः रिपुषु कर्णादिषु विषये निन्दारवान् निन्दनवाक्यकलकलान् अभ्यवर्षत् । उदीरयामासेत्यर्थः । एके बहूनां युद्धस्य लोकेद-
निषिद्धत्वादिति भावः । अत्र कल्पवृक्षजुसुमवर्षणनिन्दावाक्योदीरणयोर्यौगपद्या-
त्समुच्चयस्य पुष्पाणां निन्दावाक्यानां च वर्षणेन श्लेषभित्तिकाभेदाप्यवसितेनौ-
पम्यस्य गम्यत्वान्तुल्ययोगिताभेदस्य चैकवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥ ४९ ॥

रथादिति । तदा विजयस्य आत्मसंभवः अर्जुनपुत्रः बालः अभिमन्युः
गदा सरया सहायः यस्य सः । गदापाणिः सन्निति यावत् । 'राजाहःसक्तिभ्यष्ट-
च्' इति समासान्तष्टच् । 'सखा मित्रे सहाये च' इति यादवः । रथात् निहता-
श्यात् अवहृल्य अघिरह्य । अभीषां कर्णादीनां रथान् केवलं रथानेव विदार्य
निर्भेद्य । मन्दानि शून्यानि अक्षाणि चक्राणि विघ्नतीति तद्भूतः चकार ।
किंत्वा तान् कर्णादीनपि युधि मन्दाक्षं मीडां विघ्नतीति तद्भूतः चकार ।
गदाप्रहाररित्युभयत्र भावः । अत्र रथानां रथिकानां च प्रकृतानामेव लज्जायाः
दिपिलवषाणां च श्लेषभित्तिकाभेदाप्यवसायसहकृतमन्दाक्षभरणेनौपम्यस्य
गम्यत्वान्तुल्ययोगिताभेदः । मन्दानि विषयग्रहदुर्बलानि अक्षाणि इन्द्रियाणि
चक्षुरादीनि विघ्नतीति भृत इत्यर्थः । 'अक्षमिन्द्रियचक्रयोः' इति विश्व इत्यपि
प्राहुः । वंशस्थवृत्तम् ॥ ५० ॥

यास्ताविति । ततः स तु पार्थात्मजः अभिमन्युः । कृतरणौ । आत्मना
सदेति श्लेषः । बालौ अतएव धृतराष्ट्रस्य पौत्रौ दुर्वोधनदुःसासनपुत्रौ द्वौ ।
पृथक् प्रत्येकम् । गमनकर्मणि परलोकयात्रायां भीरू भयशीलौ मन्यमान इवे-
त्युपदेशा ब्यञ्जनाप्रयोगाद्गम्या । कृतान्तपुरस्य संयमिन्याः संवन्धिनि वर्त्मनि
मार्गं गन्तुं अग्रे परस्परं साह्यवन्तौ । सहायवन्तादित्यर्थः । चक्रे । द्वावप्येकदा
वर्षानेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

अथेति । अथ कर्णः मुखां प्रथमः येषां तथोक्तास्ते पूर्वोक्ताः महारथाः
केवलं दुर्नाति एव गीरव्य यौगपद्यात् निशिताः एकदेकत्र वा ...
गन्तः । शरीः शरणिः एनं सुरनायकपौत्रं अभिमन्युं शौः शीघ्रैर्

अथ वृत्तमेतद्वचकर्ण्य मीरवे विततान सिन्धुपतये प्रतिश्रुतम् ।

तव गुप्तियुगमपि मे भरोऽर्जुनात्ममरे श्व इत्यतिगभीरधीर्गुरुः ॥५८॥

अन्येद्युरिचितप्रथमशिरिमानो भानौ स्कन्धावारयुगजसुं-
धराधिपतियुद्धसन्नाहर्षैशुन्यलम्पटपटह्वानतरले सिन्धुराजयुगले
शरणागतभरणात्कर्मणिन पद्मनेत्रेण सौभद्रवधशोकातिरेकपरिग-
लितवाष्पपूरपङ्किले द्वारदेशे समानीतं सौवीरनायकगोपनस्थलदिदृ-
क्षयेव तुङ्गतरयेतुष्टन्नमधिरूढेन कपिपरिवृढेन परिमण्डितं भानसग-
रुडगन्धवहवान्धवैः सैन्धवैराहितवन्धनं म्यन्दनमधिरुह्य संक्रन्दन-

मित्युत्प्रकारा प्रतिज्ञा अकरोत् । 'हेति स्यादायुधे वहिकीले तरणितेजसि'
इति विश्व ॥ ५७ ॥

अथेति । अथ अर्जुनप्रतिज्ञानन्तरं एतद्वृत्त अर्जुनप्रतिज्ञावृत्तान्तं अवकर्ण्य
श्रुत्वा मीरवे भयशीलाय सिन्धुपतये सैन्धवाय अनिगभीरा अत्यन्तगम्भीरा
धी मन यस्य स गुरु श्रेण । हे सैन्धव, तव अर्जुनात् गुन्यो आवरणर-
क्षयो युगमपि श्व समरे मे भर निर्वाह इत्युत्प्रकार प्रतिश्रुत अर्ज्ञोकारम् ।
प्रतिज्ञामिति यावत् । 'भावत प्रतिश्रयम्' इति वा पाठ । विततान चक्रे ।
'काररक्षणयोर्गुप्ति' इति विश्व । मञ्जुनापिणीवृत्तम् ॥ ५८ ॥

अन्येद्युरिति । अन्येद्यु भानौ सूर्ये अवलम्बित आश्रित प्रथमशिर-
रिण उदयशैलस्य सानु प्रस्थ येन तथोक्ते सति सिन्धुराजयो सैन्धवसमु-
द्रयो युगले गुग्मे स्कन्धावरयो सेनानिवेशयो युगे । उभयस्मिन् कौरवीये
पाण्डवीये चेत्यर्थ । चतुवराधिपतीना राज्ञाम् । उभयपक्षाणा दुर्बोधनयुधि-
ष्ठिरयोरिति वा । युद्धे सन्नाहस्य उद्योगस्य पैशुन्ये सूचने लम्पटे लाशं ।
सन्नाहसूचकैरिति यावत् । पटहाना वाद्यविशेषाणा ध्वनिं ध्वनिमि तरले
चञ्चले सति शरणार्थमागताना भरणे दु रानिवारणे कर्मणि समर्थेन अलकर्म-
णेन । 'कर्मसमोऽलकर्मणि' इत्यमरं । पद्मनेत्रेण श्रीकृष्णेन सुभद्राया अप-
त्यस्य सौभद्रस्य अभिमन्यो वधात् य शोकातिरेकं दुःखातिशय तेन परि-
मण्डिते वाष्पपूरं पङ्किले कर्दमिते द्वारदेशे समानीतं सौवीरनायकस्य सैन्धवस्य
यज्ञोपनस्थल रक्षणदेशे तस्य द्रष्टुमिच्छया दिदृक्षयेवेत्युत्प्रक्षा । तुङ्गतरं अत्युन्नत
केतो शूद्र शिरारं अधिरूढेन कपिपरिवृढेन दनूमता परितो मण्डित अलकृत
भानसस्य गरुडस्य गन्धवहस्य वायोध व्रवाणा बान्धवै । येन सदैरित्यर्थं ।
सैन्धवै अथै आहितं सपादित बन्धन यस्मिन् तथोच स्यन्दन रथ अधि-

१ 'प्रतिश्रयम्' इति पाठ . २. 'समरेऽन्येनिरिति' इति पाठ ३ 'भावता
माणिमित्रतोत्रेण एव' इति पाठ . ४ 'शूरानवाप्य' इति पाठ ५. 'कारते' इति
पाठ . ६ 'भासनागणपरट' इति पाठ . ७. 'सैन्धवै' इति नास्ति क्वचित्.

तत्राशुनेत्रानथ सर्वबन्धून्निशाम्य पुत्रस्य निशम्य वार्ताम् ।
तापापदेशेन धनजयस्य चित्तं चुचुम्ब स्वसमानतेजः ॥ ५५ ॥

वीर तनूजमनुचिन्त्य विलापभाजं

धारालदृष्टियुगलं धरणौ लुठन्तम् ।

वाग्भिश्चिरेण वसुधाधिपसयुतस्त

विश्वभरोऽर्जुनमपि व्यदधादशोकम् ॥ ५६ ॥

इन्द्रात्मजस्तदनु बाहुमुदस्य कौपा-

त्सिन्धूद्वहस्य समरे द्विपतां समक्षम् ।

हेत्या श्व एव यदि तस्य शिरो न कुर्या

तस्या विशेषमहमित्यकरोत्प्रतिज्ञाम् ॥ ५७ ॥

सर्वस्य दुर्निमित्तस्य किं फलं भविष्यतीत्युक्तप्रकारेण विचिन्तयन् आगेचयन् सन्नेव राज्ञ युधिष्ठिरस्य धाम आवास विवेश । विद्वानस्य कुमार इत्यत्रापि योज्यम् । अत्रानेकक्रियार्योगपदात्समुच्चय ॥ ५४ ॥

तत्रेति । अत्र युधिष्ठिरावासप्रवेशानन्तरम् । तत्र युधिष्ठिरधामनि अधूणि नैत्रयो येषां तान् सर्वान् बन्धून् युधिष्ठिरादीन् निशाम्य निरीक्ष्य । पुत्रस्य अभिमन्यो वार्तां बध्नन्तान्त निशम्य श्रुत्वा । धनजयस्य अर्जुनस्य चित्तं स्वेनात्मना समाननाम्ना तुल्यं तेज अभिमम् । तापस्य पुत्रशोकसतापस्य अपदेशेन व्याजेन चुचुम्ब स्पृशति स्म । पुत्रशोकात्सतातोऽभूदित्यर्थः । अप-
ह्वात्कार ॥ ५५ ॥

वीरमिति । वीर असहाय्यश्च तनूज अभिमन्यु अनुचिन्त्य स्मृत्वा । विनाप पादेवन भजतीति तद्भाज धाराऽ वाष्पधारापरित दृष्टो युगल यस्य तथोक्तं धरणौ लुठन्तं श्रुति विवर्तमानं तं अर्जुनमपि । विश्वभरं कृष्णं वसुधाधिपेन धमपानेन सयुतं सन् । वाग्भिः आपद्भर्म्याभिः चिरेण । कृच्छ्रादित्यर्थः । अशोकं तिष्ठं स व्यदधात् चक्रे । विपूर्वाह्वाते कर्तरि लङ् । एतन् अर्जुनं पुत्रजन्ममपि अशोकं वञ्चुगृह्य व्यदधादिति विरोधस्य श्लेषेणाभासात् विरोधानायात् एतत् ॥ ५६ ॥

इन्द्रेति । तदनु कृष्णयुधिष्ठिराभ्यां आश्वासनानन्तरं इन्द्रात्मजं अर्जुनं शेषान् बाहु उदस्य उचम्य । श्व परमिन् दिन एव । ननु प्रवरस्त्रिभिर्यर्थः । तस्य पुत्रानुयायिभयविशेषेन द्रोहकारिणः त्रिभूद्वहस्य वैधवस्य शिरः समरे युद्धे द्विपतां कुर्यादपनीतां समक्षं हेत्या आशुभं न कुर्या यदि । तथा न शिरो न कुर्यादिति । अहं तस्यां हेत्याम् । अभिज्ज्वालामित्यर्थः । विशेष

अथ वृत्तमेतद्वचनं मीरवे विततान् सिन्धुपतये प्रतिश्रुतम् ।

तत्र गुप्तिगुग्ममपि मे भरोऽर्जुनात्मभरे श्व इत्यतिगभीरवीर्गुरुः ॥५८॥

अन्येद्युखलम्बितप्रथमशिखरिसानौ भानौ स्कन्धावारयुगवसु-
वराधिपतियुद्धसत्राहर्षेद्युखलम्पटपटहृद्यानतरले सिन्धुराजयुगले
शरणागतभरणालंकर्मीणेन पद्मनेत्रेण सौभद्रवधशोकातिरेकपरिग-
लितवाष्पपूरपङ्किले द्वारदेशे समानीतं सौवीरनायकगोपनस्थलदिदृ-
क्षयेष तुङ्गतरकेतुगुह्यमधिरूटेन कपिपरिवृढेन परिमण्डितं मानसग-
रुडगन्धवह्वान्यवैः सैन्धवैराहित्यन्यनं स्यन्दनमधिरह्य संक्रन्दन-

मित्युक्तप्रकारा प्रतिज्ञा अकरोत् । 'हेति स्यादाजुधे वहिक्किले तरतिवैति'
इति विश्व ॥ ५७ ॥

अथेति । अथ अर्जुनप्रतिज्ञानन्तर एतद्वत् अर्जुनप्रतिज्ञावृत्तान्तं अवकर्ष्य
शुक्ला मीरवे मयशीलाय सिन्धुपतये सैन्धवाय अतिगभीरा अत्यन्तगम्भीरा
वी मन यम्य स गुरु द्रोण । हे सैन्धव, तव अर्जुनात् गुप्त्यो अवरणर-
क्षयो युग्ममपि श्व समरे मे भर निर्वाश इत्युक्तप्रकार प्रतिश्रुत अर्ज्ञाकारम् ।
प्रतिज्ञामिति यावत् । 'भवत प्रतिश्रवम्' इति वा पाठ । विततान चक्रे ।
'काररक्षणयोर्गुप्ति' इति विश्व । मनुभाषिणीवृत्तम् ॥ ५८ ॥

अन्येद्युरिति । अन्येद्यु भानौ सूर्ये अलम्बित आश्रित प्रथमशिख-
रिण उदयशैलस्य सालु प्रथ्य येन तथोक्ते सति सिन्धुराजशो सैन्धवसमु-
द्रयो युगले युग्मे स्कन्धावरयो सेनानिवेशयो युगे । उभयस्मिन् कौरवीये
पाण्डवीये चेत्यथ । वसुधराधिपतीना राज्ञाम् । उभयपक्षाणा दुर्योधनयुधि-
ष्ठिरयोरिति वा । युद्धे सन्नाहस्य उद्योगस्य पशुन्ये सुवने लम्पटं लाल्पं ।
सन्नाहसूचकैरिति यावत् । पटहाना वाद्यविशेषाणा ध्वानं ध्वनिमि तरले
चञ्चले सति शरणार्थमागताना मरणे दु खनिवारणे कमणि समर्थेन अलंकर्मी-
णेन । 'कर्मशमोऽलंकर्मीण' इत्यमरं । पद्मनेत्रेण श्रीकृष्णेन सुमद्राया अप-
त्यस्य सौमद्रम्य अभिमन्यो वधान् य शोकातिरेक दु ख्वातिशय तेन पर-
गन्तिते वाष्पपूरे पङ्किले कर्दमिते द्वारदेशे समानीतं सौवीरनायकस्य सैन्धवस्य
यज्ञोपनम्यल रक्षणपदेश तस्य द्रष्टुमिच्छया दिदृक्षयेवेत्युत्प्रक्षा । तुङ्गतर अत्युन्नत
केतो गुह्य शिखर अधिरूढेन कपिपरिवृढेन हनूमता परितो मण्डित अलङ्कृत
मानसस्य गरुडस्य गन्धवहस्य वायोश्च त्रयाणा बान्यवै । वेगेन सदृशैरित्यर्थे ।
सैन्धवै अथै आहितं संपादित बन्धन यस्मिन् तथोक्त स्यन्दन रय अधि-

१. 'प्रतिश्रवम्' इति पाठ . २ 'सुमरुष्वनीरिति' इति पाठ ३ 'भवता
भाषिनिवृत्तोत्रेण वम' इति पाठ . ४ 'शूरजनवाष्प' इति पाठ ५. 'शारते' इति
पाठ . ६ 'मानसमार्गागरुड' इति पाठ . ७ 'सैपवै' इति नास्ति छन्दः.

नन्दनः समरोचितवेपसंपदविकलेन निजवलेन सह प्रतिष्ठमानो
 निरुद्धवियत्पथै रथैर्मदवन्धुरैः सिन्धुरैर्विविधगतिनाटकैघोटकैः कृत-
 रणासत्तिभिः पत्तिभिर्विरचितपरिपन्थिजनमोहस्य व्यूहस्य पृष्ठभागे
 जयद्रथं प्रतिष्ठाप्य स्वयमपि पुरोभागं परिप्लुर्माणस्य द्रोणस्य चरण-
 योर्बाणाभ्यां प्रणीतप्रणिपातस्तेन दीयमानमार्गावकाशश्चण्डमारुत
 इव घनमण्डलं तमेव व्यूहं क्षणादेव क्षोभयामास ॥

तदनन्तरम् ।

सशक्तकासुरपलायनवेगभङ्गी

तत्तादृशीमभिनयन्निव शौरिनुन्नः ।

वेगेन विस्मयकरेण विरोधिसैन्ये

विष्वक्चचार विजयस्य शताङ्गवर्ष्यः ॥ ५९ ॥

रथ । समन्दननन्दन अजुन समरस्य उचितया अनुरूपया वेपसपदा अल-
 कारसमृद्ध्या अविकलेन पूर्णेन निजवलेन चतुरङ्गेण सह प्रतिष्ठमान गच्छन्
 सन् । मदेन दानजलेन बन्धुरै व्याप्तै सिन्धुरै मजै विविधा गती आस्व-
 न्दिताशी नाटयन्ति प्रकटयन्तीति नाटकै घोटकै अथै निरुद्ध वियत्पथ
 आद्याशमार्गं यैस्तै । अत्युन्नतैरिव्यर्थै । रथै वृता रणस्य आसति सवन्ध
 यैस्तै पत्तिभि पादातिश्च विरचितं वृत् परिपन्थिजनस्य शत्रुजनस्य मोह-
 वित्तविकार येन तथोक्तस्य व्यूहस्य पद्माशकारस्य सेनाविन्यासस्य पृष्ठभागे
 जयद्रथं सैन्धव प्रतिष्ठाप्य निवेशयित्वा स्वय आत्मनापि पुरोभागं व्यूहमुखभाग
 परिप्लुर्माणस्य अल्पुर्वेत । तत्र वसत इति यावत् । द्रोणस्य आचार्यस्य चर-
 णयो बाणाभ्यां प्रणीतं प्रणिपातं प्रणिपात् नमस्कार येन तथोक्तं सन् ।
 नमस्कारबाणौ प्रयुज्येत्यर्थं । अतएव तेन नमस्तृतेन द्रोणेन दीयमान
 मार्गस्य व्यूहमध्यप्रवेशस्य अवकाशं अन्तरं यस्य तथोक्तं सन् तमेव व्यूहं
 चण्डमारुत घनमण्डलं मेघवृद्धमित्य क्षणादेव क्षोभयामास ॥

तदनन्तरमित्युत्तरेणादय ॥

संज्ञासमेति । शौरिणा धीवृत्तेन नुन्न प्रेरित अत एव तत्तादृशी अल-
 टशी संज्ञास्य धमुदा इव तेषां पलायने यो वेगः तस्य भङ्गी रीति
 धनिनयन् विदग्धवदिव स्थित इत्युपेक्षा । विजयस्य अर्जुनस्य शताङ्गवर्ष्य.

१. 'गद' इति पाठ २. 'पत्तिभिः' इति पाठ ३. 'पदव्यूहस्य' इति पाठ .

४. 'संज्ञास्य' इति पाठ . ५. 'मपण्डल' इति पाठ .

तत्र निहृतदिनेश्वरदीप्तौ जृम्भते तमसि धूलिमिषेण ।
 विद्यते स्म युधि पाण्डवसेना हृष्यति स्म सहसा कुरुसेना ॥ ६० ॥
 गाण्डीवमेतेन मुहुर्विकृष्टं ह्रस्व च दीर्घं च बभूव युद्धे ।
 तुलामिवर्णेन तदाधिरोढुं खनामधेयस्थितिशालिनेव ॥ ६१ ॥
 अस्तं गतश्चेदरविन्द्वन्धुर्वन्ध्या भवेत्सापि मदीयसथा ।
 इतीव संकन्दननन्द नोऽसौ तदीयमार्गं रुरुधे शरौधैः ॥ ६२ ॥
 मृतसंगतेनौष्ठपुटेन भूभुक्संबन्धिता स्पष्टमिव ब्रुवाणैः ।
 धनंजयोऽसौ शितमहकृत्तैः शिरोमिराच्छादयति स्म धानीम् ६३

रथश्रेष्ठ विस्मयकरेण वेगेन उपलक्षित विरोधिसैन्ये शत्रुबले विष्वक् परित
 चचार । अनोपमया अत्रुतोरोधप्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनि ॥ ५९ ॥

तनेति । अत्र तदानीं युधि निहृता आच्छादिता दिनेश्वरस्य सूर्यस्य वीक्षि
 प्रकाश येन तस्मिन् तमसि धूलिमिषेण जृम्भते सति पाण्डवसेना क्षिपते स्म ।
 कुरुसेना हृष्यति स्म । सहसेत्युभयत्र योज्यम् । प्रतिशाभद्रार्जुनोऽग्निं प्रविश-
 तीति तर्कादिति भावः । सागतावृत्तम् ॥ ६० ॥

गाण्डीवमिति । तदा तत्काले युद्धेऽपि एतेनार्जुनेन विकृष्ट आकृष्ट गाण्डी
 व खस्य गाण्डीवस्य नामधेये गाण्डीवेति सज्ञाशब्दे स्थित्या शालत इति शालिना
 इवर्णेन इकारेण तुला साम्य अधिरोढुं प्रार्थमिवेत्युत्प्रेक्षा । मुहु ह्रस्व अल्प च
 बभूव । दीर्घं आयत च बभूव । अर्जुनचापस्य गाण्डिव गाण्डीवमित्युभयथापि
 व्यवहारादिति भावः । अत्र सहितबाणगुणाकर्षणतद्विमोचनकृताल्पत्वायतलयो
 अक्षरधर्मह्रस्वत्वदीर्घत्वयोश्च श्लेषमिसिकाभेदाध्यवसायमूलातिदयोक्तयोरुक्तोऽप्रे
 क्षासापेक्षत्वोक्त्या तयो प्रत्येकमज्ञातिभावेन उक्तरद्वयस्य सप्यष्टि । 'गाण्डवगमा
 त्सज्ञायाम्' इति वप्रत्ययानुशासने ह्रस्वान्तदीर्घान्तयोत्तन्त्रेण निर्देश इत्युक्तम् ।
 'कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुनपुसके' इत्यमरकोशश्च । 'खनाममध्यस्थिति
 शालिनेव' इति पाठांतरम् ॥ ६१ ॥

अस्तमिति । अरविन्द्वन्धु सूर्य अस्त अस्तमन गतश्चेत् सा पूर्वोक्ता
 मदीया सथा प्रतिज्ञापि बन्ध्या निष्फला भवेत् । इत्यालोच्येवे यु प्रेक्षा । असौ
 संकन्दननन्द अर्जुन शराणा ओधै समूहै तस्य सूर्यस्यम तदीय मार्गं
 रुरुधे निरुद्धवान् ॥ ६२ ॥

मृदिति । अरौ धनत्रय अर्जुन शितै तीक्ष्णै भलैस्वनामकवाणं कृत्
 छिन्नै । मृदा मृत्तिकया सगतेन जोष्ठयो ऊर्वाधरयो पुटेन सपुटेन ।

१ 'दीधे' इति पाठ २ 'खेध' इति पाठ ३ 'हृष्यते' इति पाठ
 ४ 'धनु' इति पाठ ५ 'सह' इति पाठ

धङ्कं वङ्ककुलामिपं धृतविपद्भिर्ङ्गं कलिङ्गं पुन-
 भोजं भाजनमापदां यमपुरीसीमारुधं मागधम् ।
 चोलं दुःखनिचोलचित्तमिपुभिः कुर्वन्सुपर्वाधिभू-
 पुत्रस्तत्र दिनावसानसमये रुन्धे स सिन्धूद्वहम् ॥ ६४ ॥

तत्रान्तरे ।

भूपस्तूत्तपमानधीर्भयभराजिज्ञासुरिन्द्रात्मभू-
 वार्ता सात्यकिमारुती रिपुचमूव्यूहं प्रति प्राहिणोत् ।
 तौ जित्वा गुरुमात्तसिंहनिनदौ संवीक्ष्य भूरिश्रवा
 राधेयश्च हठात्तौ रुरुधतुः संक्षोभयन्तौ कुरुन् ॥ ६५ ॥

भुवं भुनक्ति भक्षयति पालयति इति भूमुरु राजा तस्य संबन्धितां संबन्धं स्पष्टं
 यथा तथा श्रुवाणः वदद्भिरिव स्थितैरित्युत्प्रेषा । शिरोमिधार्त्री भुवं आच्छा-
 दयति स । भुञ्छब्दस्योक्तोभयार्थतायाम् 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' इत्यनु-
 शासनम् ॥ ६३ ॥

चङ्कमिति । सुपर्वाधिभुवः देवाधिपस्य पुत्रः अर्जुनः तत्र युद्धे इपुभिः वाणैः
 वङ्कं वङ्कदेशाधिपतिम् । जनपदशब्दः सर्वत्र तदधिपशत्रिवयाची । कुर्वन्त्रिल्लनु-
 पन्नय । कङ्ककुलस्य गृध्रवृन्दस्य आमिपं भोग्यवस्तु । कलिङ्गं पुनः धृतं विपदः
 मरणस्य लिङ्गं चिह्नं ऊर्ध्वंश्चासादि येन तथोक्तम् । भोजं आपदां भाजनं पानम् ।
 मागधं मगधदेशस्य संबन्धिनम् । 'तस्मैदम्' इत्यण् । यमपुरीः सीमां प्रवेशं
 रणदि प्राप्नोतीति तद्वधम् । चोलं दुःखं निचोलं आच्छादनं यस्य तादृशं चित्तं
 यस्य तथोक्तं कुर्यन् । 'निचोलः प्रच्छदपटः' इत्यमरः । दिनावसानसमये
 सायंकाले सिन्धूद्वहं सैन्धवं रुन्धे स निरुद्धवान् । 'वङ्कम्' इति पाठोऽनुप्रास-
 महादुपेक्ष्यः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६४ ॥

तत्रेति । तत्रान्तरे । अर्जुनयुद्धसमय इत्युत्तरेण संबन्धः ॥

भूप इति । भयभरात् भयानिद्यात् अर्जुनापायचिन्तनजन्यात् उत्तप्यमाना
 संतप्यमाना धीः मनः यस्य सः । अतएव भूपः युधिष्ठिरस्तु इन्द्रात्मभुवः
 अर्जुनस्य वार्ता वृत्तान्तं शत्रुसिद्धुः जिज्ञासुः एतन् सात्यकिं सैनेयं मारुतिं भीमं
 च उर्गा रिपुचम्बाः शत्रुसेनाया व्यूहं प्रति प्राहिणोत् प्रेषितवान् । ततः युधि-
 स्थिरेपणादेतोः गुरं द्रोणं व्यूहमुत्स्थिनं जिला धात्तः सिंहनिनदः श्वेत्कारवः
 यान्यां तपोर्षां वृहन् शौर्यान् सम्यक् शोभयन्तौ तौ सात्यकिमीमां
 संवीक्ष्य भूरिश्रवाः राधेयः कर्णं च द्वौ हठात् पत्न्याकारात् वरुधतुः निरुद्धवन्तौ ।

१. 'वङ्क' इति पाठः. २. 'जित्वा तौ' इति पाठः. ३. 'रिपु' इति पाठः.
 ४. 'उर्गा' इति पाठः.

अथ सोमदत्ततनुजो रमापतेरनुजोऽपि भग्गरथसूतकार्मुकौ ।
परिगृह्य पट्टसलतां परस्परं प्रधनं भयंकरमुभौ वितेनतुः ॥ ६६ ॥
अथ शिनितनयं निपात्य भूम्यामुरसि घृतासिरसौ तु सौमदत्तिः ।
गलयितुमिव गर्वसारमन्तर्निजचरणेन निपीडयांचकार ॥ ६७ ॥
तदा हरिर्दूरगतोऽपि नाशं व्यापारयामास रथेऽर्जुनस्य ।
निजानुजातोरसि दत्तपादे भूरिश्रवस्येव महारथेऽस्मिन् ॥ ६८ ॥
चोदितस्य हरिणा किरीटिनो मार्गणेन हृतहस्तपल्लवः ।
सोमदत्ततनयो न केवलं कौरवा अपि विहस्ततां ययुः ॥ ६९ ॥

रणद्वेः कर्तारि लिट् । 'हठात्ततो रुधतुः' इत्येव पाठः । 'उभौ रुधतुः' इति पाठे उक्तसदर्मात्मादिति । वृत्तं पूर्ववत् ॥ ६५ ॥

अथेति । अथ सोमदत्ततनुजः भूरिश्रवाः रमापतेः श्रीकृष्णस्य अनुजोऽपि सात्यकिश्च उभौ द्वौ भग्नानि रथः सूतः सारथिः कार्मुकं चापः तानि ययो-
स्तथोक्तौ सन्तौ पट्टसः खड्गविशेषः लतेव तां परिगृह्य परस्पर अन्योन्यं भयंकरं
प्रधनं द्वन्द्वयुद्धं वितेनतुः चक्रतुः । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥ ६६ ॥

अथेति । अथ घृतः असिः पट्टसः येन सः असौ सौमदत्तिः सोमदत्तपुत्रः
भूरिश्रवास्तु शिनितनयं सात्यकिं भूम्या निपात्य पातयित्वा अन्तः मनसि यः
गर्वः तस्य सारः स्थिरांशः तं गलयितुं वमयितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । उरसि सात्यकेव-
क्षसि निजेन चरणेन निपीडयांचकार निष्पीडितवान् । पुष्पिताप्रावृत्तम् ॥ ६७ ॥

तदेति । तदा सात्यक्युरोनिष्पीडनसमये दूरगतः । दूरे वर्तमानोऽपीत्यर्थः ।
हरिः श्रीकृष्णः अर्जुनस्य रथे अशं चक्रं चक्षुरिन्द्रियं च न व्यापारयामास न
चलितवान् । रथं न चोदयामासेति यावत् । सात्यक्यपायभयादिति भावः ।
किंतु निजस्य अनुजातस्य सात्यकेः उरसि दत्तः निहितः पादो रथचरणं च
येन तथोक्ते असिन् भूरिश्रवसि नाम महारथे रथश्रेष्ठे रथिकश्रेष्ठे चैव अशं
व्यापारयामास । विहायार्जुनरथप्रेरणं तमेवापदयदित्यर्थः । अत्र दूररूपप्रतिब-
न्धकसत्त्वेऽपि भूरिश्रवसि चक्षुर्व्यापारवर्णनाद्विभावनामेदस्य उक्तप्रतिबन्धकामा-
वरूपसामग्रीसत्त्वेऽपि अर्जुनरथे तद्व्यापारानुदयस्य वर्णनाद्विशेषोच्येत् उभयोः
शेषानुप्राणितयोः समृष्टिः ॥ ६८ ॥

चोदितस्येति । हरिणा श्रीकृष्णेन चोदितस्य प्रेरितस्य । भूरिश्रवोवधायेति
भावः । किरीटिनः अर्जुनस्य मार्गणेन वाणेन हृतः छिन्नः हस्तः पल्लव इव यस्य
तथोक्तः सोमदत्तस्य तनयः केवलं भूरिश्रवा एव विहस्तता हस्तान्यत्वं न ययौ
न प्राप । किंतु कौरवाः सर्वेऽपि विहस्तता व्याकुलत्वं च ययुः । 'विहस्तो व्याकुलः'

१. 'च' इति पाठः. २. 'भयानक' इति पाठः. ३. 'भूमौ' इति पाठः.
४. 'बभूव' इति पाठः.

भूरिश्रवास्तदनु पुत्रममुं बलारे-

भूयो विगर्ह्य पुरुषोत्तमसंनिधाने ।

आचम्य पावनमसौ कुशमेकमन्य-

मास्तीर्य युद्धभुवि तत्र शयालुरासीत् ॥ ७० ॥

तदनु हिडिम्बवैरी दिननायकतनयसाहाय्यकेन भयानकसाय-
कनिकायवर्षिणा ममर्षिणां दर्पेण गरीयसां दुःशासनयवीयसां विसै-
रमुज्जासयितुं विदलितविमतमदां निजगदामष्टाभिः काष्ठाभिः सह
भ्रमयांचकार ॥

गान्धारजाजठरसीम्नि पुरादमदत्तां

दत्त्वा दशां युधि गदा पवमानसूनोः ।

दुःशासनानुजकुलाय हि यौगैपया-

श्चक्रे मिथोऽष्टनवार्तिं त्रिदशींस्तु यातुः ॥ ७१ ॥

समी' इत्यमरः । अत्रैकस्य हस्तच्छेदेन सर्वेषां विहस्तत्ववर्णनादसंगत्यलंकारः
श्लेषानुप्राणितः । रयोद्धता ॥ ६९ ॥

भूरिश्रवा इति । तदनु हस्तच्छेदनानन्तरं असौ भूरिश्रवाः अमुं अन्येन
युध्यमानस्य अधर्मेण हस्तच्छेदकं बलारेः इन्द्रस्य पुत्रं अर्जुनं पुरुषोत्तमस्य
श्रीकृष्णस्य संनिधाने समीपे । तं चापीत्यर्थः । भूयः मुहुर्मुहुः विगर्ह्य निन्दित्वा
पावनं पवित्रं एकं पुत्रं जलं आचम्य अन्यं पुत्रं दर्भं आस्तीर्य तत्र आस्तीर्ण-
बुद्धे शयालः शयनशील आसीत् । प्रायोपवेशं चक्र इत्यर्थः । 'कुशो रामसुते
दर्भं योक्त्रे द्वीपे कुशं जलम्' इत्यमरः ॥ ७० ॥

तदन्विति । तदनु हिडिम्बवैरी भीमः दिननायकतनयस्य कर्णस्य साहाय्य-
केन चाग्ररूपेण हेतुना दर्पेण गरीयसाम् । दुर्गराहंकाराणामित्यर्थः । अतएव
भयानकं भयकरं सायकनिकायं पाणपुञ्जं वर्षन्तीति वर्षिणां अमर्षिणां कुद्धानां
दुःशासनस्य यवीयसां अनुजानां विसारं समूहं उज्जासयितुं हन्तुम् । 'उज्जासनप्रम-
थनरूपनोज्जासनानि च' इत्यमरः । 'यवीयसतामुज्जासयितुम्' इत्येतावन्मात्रपाठे
कर्मणः शेषत्वविषयया पठ्यी । 'न लोके-' इत्यादिना कृ योग्यपठ्या एव निवेद्यात् ।
विदलितः निरस्यः विमतानां शत्रूणां गदः यया तां निजगदां अष्टाभिः काष्ठाभिः
सह रिग्भिः सह भ्रमयांचकार । साष्टदिग्भ्रमणं भ्रामितवानित्यर्थः ॥

गान्धारजेति । पवमानसूनोः भीमस्य गदा गान्धारजायाः गान्धार्या

१. 'अवन्' इति पाठः. २. 'सुन' इति पाठः. ३. 'विसारम्' इति भास्ति कश्चित्.
४. 'दर्भिन' इति पाठः. ५. 'सम भ्रामयामाश' इति पाठः. ६. 'यौगैरवा' इति पाठः.

विहयं विरथं विसारार्थं विशरासं विपताकिकापटम् ।

विशिखेन विवस्वतः सुतं विदधातिस्म वृकोदरः क्षणात् ॥ ७२ ॥

अथान्यमास्थाय रथं क्षणेन कर्णः कुरूणां धुरि कार्मुकस्य ।

पूर्वं गुणेनाशुगजातमेकं पश्चादटन्याप्यपरं निरास्यत् ॥ ७३ ॥

मारुतिस्तदनु सोमदत्तभूपादपांसुपरिधूसरोरसा ।

कंसमर्दनकनीयसा समं शक्रनन्दनसमीपमाप सः ॥ ७४ ॥

तदनु दनुजपरिपन्थिनि श्रीकृष्णे निजशरपुञ्जेन कुरुकुञ्जरान्

जठरसीन्नि गर्भदेशे पुरा गर्भं धृत्वा विरेणाप्यप्रसवसमये अस्मना पापाणेन तद्वस्त्रधृतेन दत्तां कृतां दसां अवस्थाम् । वेदनामिति यावत् । युधि दत्त्वा तावद्दुःखं कृत्वा दुःशासनस्य अनुजानां कुलाय वृन्दाय । क्रियाग्रहणाच्चतुर्था । अट्युक्तां नवतिमिति शाकपार्थिवादिवात्समासः । त्रिदशीः अम्बरससु मिथः अन्योन्यं यावुः सोदरभार्याः यौगपद्यादि एककालमेव चक्रे । साटनवतिं पार्ति-
राष्ट्रानवधीदित्यर्थः । 'भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम्' इत्यमरः । पुरा किल गान्धारी धृत्वा गर्भं विरादप्यप्रसवे अस्मना गर्भं ममापेति भारती-
कथाऽत्रानुसंधेया ॥ ७१ ॥

विहयमिति । वृकोदरः भीमः विशिखेन बाणेरिति जाल्येकवचनम् । क्षणात् विवस्वतः सूर्यस्य सुतं कर्णं विगता हया अश्वः यस्य तयोक्तं विरथं विसारार्थं विशरासं विगतधनुषं विपताकिकापटं विगतध्वजांशुकं च विदधा-
तिस्म चक्रे ॥ ७२ ॥

अथेति । अथ कर्णः क्षणेन अन्यं रथं आस्थाय अधिरुह्य । 'आसाद्य' इति पाठान्तरम् । कुरूणां कौरवाणां धुरि समक्षं पूर्वं प्रथमं कार्मुकस्य गुणेन मोर्च्या एकं आशुगजातं बाणवृन्दं निरास्यत् निर्गमयामास । पश्चात् कार्मुकस्य अटन्या कोट्या अपरं आशुगजातं वायुसंभवं भीममपि निरास्यत् निर्धूतवान् । 'कोटि-
रस्याटनीः' 'आशुगौ वायुविशिखौ', 'जातं जाल्योघजन्मसु' इति सर्वत्रामर-
विश्वप्रकाशौ ॥ ७३ ॥

मारुतिरिति । तदनु धनुष्कोट्या निर्धूय कर्णेन मोचनानन्तरं स मारुतिः भीमः सोमदत्तभुवः भूरिभ्रवसः पादे पांसुना रजसा आक्रमणलभेन परिधूसरं मलिनं उरः यस्य तेन कंसमर्दनस्य श्रीकृष्णस्य कनीयसा समं अनुजेन सात्यकिना सह शक्रनन्दनस्य अर्जुनस्य समीपं आप प्राप्तवान् । रथोद्धतावृत्तम् ॥ ७४ ॥

तदन्विति । तदनु निजशराणां पुञ्जेन कुरुकुञ्जरान् कौरवध्रेष्ठान् भङ्गयन्तं ह्येदयन्तं तं धनंजयं अर्जुनं प्रति सुतस्य अभिमन्योः वधेन कृतः मन्तुः अप-

१. 'आसाद्य' इति पाठः. २. 'श्रीकृष्णे निज' इति नास्ति वचिद.

भक्षयन्तं धनजयं तं सुतवचेन कृतमन्तु रिपुं निहन्तुमादिश्य
दलितदैत्यचक्रेण निजचक्रेण चण्डकरमण्डलमपिदधाने गमन्निमान-
स्तमहासोति समस्तनिजमलकोलाहलमाकर्ष्य दुःशलाजानिमुदा नि-
जंनदनमुदासयत् ॥

तदा प्रकाशस्य दिवाकरस्य तिरोहितस्यापि जयद्रथस्य ।

अदर्शनायापि च दर्शनाय सुदर्शन हेतुरभून्मुरारेः ॥ ७५ ॥

सकलमपि जगन्ति चक्रयूय सवितुरदर्शनतः सखेद्माहुः ।

समरभुवि कथं नु शौरिचक्र तपनतिरोभवनं तदाचक्रज्ञे ॥ ७६ ॥

तावत्किरीटी तरुणेन्दुमौलेर्षदान्यताकीर्तिवदावदेन ।

शैरेण शत्रोरलुनीत शीर्षं साकं प्रमोदेन स कौरवाणाम् ॥ ७७ ॥

राघ येन त रिपु सैन्धव निहन्तु आदिश्य आज्ञाप्य दनुजाना दानवाना परि
पयिनि शत्रौ श्रीकृष्णे दलित छिन्न दैत्याना चक्र येन तेन चक्रेण चण्डकर
मण्डल सूर्यत्रिम्ब अपिदधाने आच्छादयति सति गमस्तय किरणा अस्य
सन्तीति गमस्तिमान् सूर्य अस्त अस्तमय अहास्त गतवान् । जहातेर्गल्यकात्
द्वर्तरे उच्छि तच्छि सिच् । इत्युक्तप्रकारं समस्तस्य निजबलस्य कोलाहल कलकल
आकर्ष्य दु शला दुर्योधनसोदरी जाया भार्या यस्य स सैन्धव निज वदन
मुदा सतोपेण गानृतिभीतिजन्येन सह उदासयत् उज्जमितवान् ॥

तदेति । तदा सैन्धवमुखोभ्रमनसमये मुरारे श्रीकृष्णस्य सुदर्शन चक्र नेन
च मुपु पश्यतीति सुदर्शन शोमनालोकन च प्रकाशस्य दीप्यमानस्य दिवाकरस्य
सूर्यस्य अदर्शनायापि अप्रत्यक्षाय च तिरोहितस्य व्यूहाच्छादितस्यापि जयद्र
थस्य सैन्धवस्य दर्शनाय च उभयस्या अपि हेतु कारण अभूत् । अत्र सूर्यप्र
खण्डसामग्रीभूतनेत्रालोकनयो तदप्रत्यक्षहेतुत्ववर्णनाद्याप्यतालकार । एव प्रत्य
क्षप्रतिबन्धकस्य तिरोधानसत्त्वेऽप्युक्तसाम्या सैन्धवप्रत्यक्षवर्णनामृतीयवि
गावनामेदश्च । द्वयो श्रेयानुप्राणितयो मण्डलि । 'स्याद्यापतोऽन्यथाभारि
-तपाकारि क्रियेत चेद्' इति । 'कार्योत्पत्तिस्तृतीया स्यात्सत्यपि प्रतिबन्धके'
इति क्रमेण तदुभयश्चने ॥ ७५ ॥

सकलमपि जगन्ति । अगति लोका सकल चक्राणां यत्रवाक्चरणां मुख कुत्रमपि
सन्निवृत्तः सूर्यस्य अदर्शनत अप्रत्यक्षात् सखेद एतु य आहु । शौरे श्रीकृष्णस्य
चक्रमेक नु तदा समरभुवि तपनस्य सूर्यस्य तिरोभवन अदर्शन कथ पितृत्वाधर्ये ।
आचक्राहे कामयामास । श्रेयानुप्राणितो विरोधमास । पुणितप्राप्तम् ॥७६॥

तावदिति । तावत् सैन्धववदनोभ्रमनक्षण एव स किरीटी अर्जुन । तद

१ 'मूर्च्छय निहन्तु इति पाठ २ 'तिरोधाने' इति पाठ ३ 'आस्य' इति
पाठ ४ 'एव निजवदनमुदासयत्' इति पाठ ५ 'जयो' इति पाठ ।

वृद्धक्षत्राञ्जलौ सायं नालमर्ध्याय कं घृतम् ।

इतीव कं सिन्धुमर्तुर्निष्णुस्तस्मिन्नपातयत् ॥ ७८ ॥

एतत्किमित्यमपास्य सुतस्य शीर्षं

शीर्यन्स्वमूर्धनि वरेण शशाङ्कमौलेः ।

क्षोण्यामवाह्युखतया निपपात वेगा-

दाप्रातुकाम इव तत्सुतवत्सलत्वात् ॥ ७९ ॥

अथ तस्मिन्वासनसूनौ वासरविरामे शिविरमेल यथावृत्तं रण-
कथां विज्ञाप्य हृषितरोमाण राजानमुपतिष्ठमाने सुयोधनस्तु क्रोध-
नतया भगिनीजानिहानिनिर्दानया सर्पामपि शर्वरीं नियोजुकामः
सन्नौम्भीरयुद्धारम्भमेरीनिघ्नानमुज्जृम्भयामास ॥

येन्दु बालचन्द्र मौलौ शिरसि यम्य तस्य सदाशिवस्य वदान्यतया दानृत्वेन
या कीर्तिं तस्या वदावदेन वचना तद्भुत्तनेति यावत् । 'वदो वदावदो वक्षा'
इत्यमर । वरेण पापुरतास्त्राभिमाञ्जिनबागेन शत्रो पुनघातिन सैन्धवस्य
शीर्षं शिर कौरवाणा प्रमोदेन साक सत्रोपेण सह अल्लनीत चिच्छेद् । लुनाते
कर्तारि लट् । सहोक्त्यलङ्कार ॥ ७७ ॥

वृद्धक्षत्रेति । साय सायकाले वृद्धक्षत्रस्य सैन्धवस्य पितु अञ्जलौ सपुटितकर-
द्वये अर्ध्याय अर्ध्यं कर्तुम् । सविनुरिति शेष । घृतं क जल नालं न पर्याप्तं इत्या-
लोच्येवेत्युपप्रेक्षा । सिन्धुमर्तुं समुद्रस्य सैन्धवस्य च क जल शिरश्च तस्मिन् वृद्ध-
क्षत्राञ्जलौ जिष्णु अर्जुन अपातयत् । 'इतीव कं सिन्धुमर्तुं' इत्येव पाठः ।
पाठान्तरे तु कमिल्यनेन साकङ्क्षतया साकङ्क्षचदोपापतिरिति ध्येयम् ॥ ७८ ॥

एतदिति । अथ वृद्धक्षत्र एतत् अञ्जलिस्थ शिरं क्रिम् । कुत आपतित
इति जुगुप्सयानिति शेष । सुतस्य शीर्षं सैन्धवश्चिर अपाम्य सुवे निपाल्य
शशाङ्कमौले सदाशिवस्य वरेण 'य पातयेत्त्वत्सुनस्य शीर्षं पतेत्तेनैव सह तच्छिर'
इत्यात्मकेन स्वस्य मूर्धनि शिरसि शीर्यन् भिन्दन् सन् । सुवे वत्सलत्वात् वात्स-
ल्पात् तत् सैन्धवश्चिर आप्रातुकाम इवेत्युपप्रेक्षा । अवाह्युखतया अधोमुख
त्वेन क्षोण्या मुवि वेगात् निपपातः । 'नैवात्मनीनमयवा क्रियते मदान्धै' इति
प्रसिद्धेरिति भावः । पुरा वृद्धक्षत्र पाण्डवैर्वैरमनुषिन्त्य तपसाराधितेन शक्रे-
णोचविध वरमवाप्य तद्विज्ञानवृद्ध्यग्नोदितकिरीटिप्रयुष्णपापुनराजरातितपुनश्चि-
र पातनेन ममारैति भारती कथा ॥ ७९ ॥

अथेति । अथ तस्मिन् तत्तादृक् सैन्धवदन्तरि वासवसूनौ अर्जुने वासरवि-
रामे सायकाले शिविरमेल रणकथा वृत्त निष्पन्न अनतिरन्ध्र यथावृत्त विज्ञाप्य

१. 'इतीव सि-पुरातस्य' इति पाठ . २. 'न्यपातयत्' इति पाठ ३. 'दृष्ट'
इति पाठ ४. निघननिदानतया' इति पाठ ५. 'गनीर' इति पाठ .

एते तदा तं समाकर्ण्य समयवैज्ञानिकाः स्मरणमात्रकृतसंनिधानं
निशि दशगुणितभुजबलावलम्बं हिडिम्बभागिनेयं पृथक्प्रस्थाप्य
स्वयमपि सकलान्यपि निजबलानि संनाह्य संयुगाय युगायतबाहवः
शक्रमुत्तादयो निश्चक्रमुः ॥

या तारका मे सततं विरुद्धा तां विभ्रतीमा इति वद्धरोपम् ।
सर्वेन्द्रिये सत्यपि सैनिकानां मार्गं दशमेव तमो हरोध ॥८०॥
शर्वर्याश्चिकुरे मनोजशिखिनो धूमे नभोरण्यभू-
जम्बूशाखिनि पेचकाण्डजदशामालोकसिद्धाक्षने ।
चैले कालहलायुधस्य तमसामुज्जृम्भणे तादृशो-
ऽप्यहीवाहवशिल्पमद्भुततमं चकुर्व्वे सैनिकाः ॥ ८१ ॥-

हृपितरोमण्य आश्चर्यात् सरोमाश्रं राजान धर्मराज उपतिष्ठमाने स्तूयमाने सति ।
सुयोधनस्तु भगिनी जाया यस्य सैन्यवस्य हानि नाश निदान मुख्यका-
रणं यस्यास्तया क्रोधनतया अत्यन्तक्रोधेन हेतुना सर्वांमपि शर्वरीं रात्रिं नियो-
द्बुद्धाम सन् गम्भीरं युद्धारम्भे भेरीणा निध्वानं ज्ञाकारं उज्जृम्भयामास । रणो-
योगसूचनायेति भावः ॥

एत इति । तदा तत्काले तं भेरीनिध्वानं समाकर्ण्य समये विज्ञानं कालो-
चितकर्तव्यताबोधं शीलं येषां ते समयवैज्ञानिका अतएव युगं वृषभद्वयादि-
दृक्स्थवाह्यतिर्यग्द्वारविशेषं तद्द्वययुतौ बाहू येषां ते शक्रस्य अर्जुन आदिर्यपां
तयोश्च एते पाण्डवा स्मरणेनैव स्मरणमात्रेण कृतं संनिधानं समीपस्थितिर्येन
तं निशि रात्र्यां दशगुणितं दशधा आश्रितं भुजयो बलं अवलम्ब्य सहायो यस्य
तं हिडिम्बभगिन्या हिडिम्ब्या अपत्यं तद्भागिनेयं पृथक्च पृथक् प्रधानत्वेन
प्रस्थाप्य रणाय प्रयोज्य सकलानि बलानि संनाह्यापि तयोऽप्यिला च स्वयमपि
संयुगाय युद्धं कर्तुं निश्चक्रमु निष्कान्ता ॥

येति । या तारका नश्रं इति जालेक्यचनम् । कनी नेका च । 'कनी नेकर्त-
योन्मारा' इति रत्नमाला । तौरव तारका । अत एव 'प्रस्पन्दमानपरपेततरतार-
मन्तथस्तु' इति कात्रिदाद्य । मे मम सततं सर्वेषामपि रात्रौ, न तु चन्द्रवत्पूर्व-
पश्च एवेत्यर्थः । विरुद्धा प्रतिघातिनी तां तारकां इमा दशाः विभ्रति इति हेतो
यद्धरोपनिव स्थितमित्युपदेशा व्यञ्जकाप्रयोगाद्रम्या । तमः अन्धकार सर्वमि-
न्द्रिये हरिभने सत्यपि दशां नेत्राणां तारकाधारिणां मार्गमेव हरोध ॥ ८० ॥

शर्वर्या इति । शर्वर्यां रात्र्यज्ञनाया चिकुरे केशपाशे गतोऽस्य गन्मय-

प्रधनेऽद्भुतेऽपि निशि नारददृष्टेः प्रथमेतरा व्यलसदीतिरुद्ग्रा ।
वनिता अपि त्रिदशनाथनगर्या वरणस्रज चिकुर एव वदन्धुः ॥८२॥

अमीपु युद्धदिवसेष्वयमेव हि कामुकः ।

रणोत्सवे विभज्यार्थं रात्रयेऽसौ ददौ यतः ॥ ८३ ॥

ततः क्षणादेव घटोत्कचोऽसौ सद्भामसीमोपरि जृम्भमाणः ।
तमीमिमां सान्द्रतमां तमोमिर्दृष्ट्वाप्रभाभिर्दिवसं वितेने ॥ ८४ ॥

सैव यिस्त्रिण वहे धूमै नभस आकाशस्यैव अरण्यभुव जम्बूसासिनि नील
फले जम्बूवृक्षे पेचकाण्डजाना उल्लूकाना दशा आलोकार्थं सर्ववस्तुदर्शनार्थं सिद्धा
चने कालस्यैव हलायुधस्य बलरामस्य चले नीलवस्त्रे तादृशे नैल्यसाद्रत्वाभ्या
अनुपमे तमसा उज्जृम्भणे प्रचारे सल्लपि अहि वासर इव द्वये सैनिका कौरवा
पाण्डवाश्च अद्भुततम अत्याश्चर्यकर आहवशिस्य युद्धचेष्टिन चक्रुः । ईर्ष्यावशादिति
भाव । अश्लिष्टमालापरम्परितरूपकस्योपमया सृष्टि । शार्दूलविक्रीडितम् ॥८१॥

प्रधनेति । निशि तमस्त्रिन्या प्रधने युद्धे अद्भुते सल्लपि नारददृष्टेरुद्ग्रा म-
हती प्रथमेतरा द्वितीया इति आनन्दबाष्पाणा वृष्टि व्यलसत् । वभूवेल्यर्थं ।
'या निशा सर्वभूताना तस्या जागर्ति सयमी' इत्यागमाद्रनेयौगिना समाधिकाल-
त्वेन दर्शनाप्रसङ्गेरिति भाव । त्रिदशनायनगर्या स्वर्गस्य सवन्धिन्य वनिता
अप्सरसोऽपि वरणस्रज चिकुरे केशपाश एव वदन्धु । तदानीं भोगकालवाता-
सामपि तद्युद्धदर्शनाप्रसङ्गेरिति भाव । केचित्तु अधकारनिराधेन क्रमेण युद्धस्य
नवसुराणा च दर्शनायोगादित्युभयत्र भावायमाहुः । अत्र युद्धेनैवविशेषणस्य
तद्गतार्थव्येत्तन्मतनवसुरदर्शनप्रतिबन्धकान्विकारावरणामिप्रायगर्भत्वात्परिकराल-
कार । पूर्वेन तु योगभोगावसरत्वामिप्रायगर्भत्वादयमिति ध्येयम् ॥ ८२ ॥

अमीप्यिति । अमीपु युद्धदिवसेषु । युद्धदिनाना मध्य इत्यथ । अय सैन्धवयु-
द्धदिवस एव कामुक स्त्रीपरायण । हि खल्वर्थे । यत कारणादसौ दिवस रणो
त्सवे विभज्य विभाग कृत्वा अर्धसमांश रात्रये ददौ दत्तवान् । कामिना सर्वस्वहा
नेरप्यगण्यत्ववद्दर्मार्थकामेषु स्त्रीपुसयोरर्धफलभागित्वस्तरणाचेति भाव । अत्रोत्तर
वाक्यार्थेन दिवसस्य कामुकत्वसमर्पणत्वाव्यलिङ्गमेद । 'रात्रयेऽसौ ददौ यत'
इत्येव पाठ । पाठात्तरे अविशब्दस्य नैरधक्य अयमित्यनुपपन्नस्येति ध्येयम् ८३

तत इति । तत असौ पाण्डवप्रस्थापित घटोत्कच क्षणादेव सद्भामसीस
युद्धदेशस्य उपरि ऊर्ध्वमागे । आकाश इति यावत् । जृम्भमाण वर्तमान सन् तमो-
मि साद्रतमा इमा युद्धशालिनीं तमीं रात्रिं वष्ट्वाण्य स्थूलायतदन्ताना प्रगाभि
दिवस वितेने । नित्यमदृष्टा चकारेत्यर्थं । अत्र तमोनीलाया रात्रेर्नैल्यत्यागपूर्वक
दृष्ट्वाप्रभाव्यापनवर्णनात्तद्गुणालकार ॥ ८४ ॥

तिष्ठ द्रोण सुयोधन हृततरं धावस्व दुःशासन

त्वा मुञ्चामि किर्मद्य भोः कृप कृपालेशोऽपि न त्वत्कृते ।

गान्धाराधिप का कथा तव रणे दुर्मधसामग्रणीः

कर्णः केति घटोत्कचः वटुरवो व्यभ्राम्यदभ्रान्तरे ॥ ८५ ॥

हैडिम्बेयममुं निजाट्टहंसितः क्षुभ्यद्दशाशामुखं

दष्ट्राङ्कुरकरालमात्तपरशु दष्टैव केचिद्भटाः ।

विभ्युक्षुक्रुशुरामिमीलुरवनौ पेतुर्मुमुर्च्छुर्जहुः

प्राणानारुरुहुर्विमानममरीरौपुः प्रमोद दधुः ॥ ८६ ॥

नभसि तमभिवीक्ष्य घोररूप दिशि दिशि तत्र पलायिते नृपौघे ।

मरणसमयमुष्टिलप्रशस्त्रस्तदभिमुखः प्रययौ क्वन्ध ऐकः ॥ ८७ ॥

तिष्ठेति । हे द्रोण, त्वं तिष्ठ युद्धाय स्थिरो भवेत्यर्थः । हे सुयोधन, त्वं हृततरं अतिशीघ्रं धावस्व पलायस्व । हे दुःशासन, त्वामयं मुञ्चामि किम् । न मुञ्चाम्येवेत्यर्थः । भो कृप हे शारद्वत, त्वत्कृते भवद्विषये कृपालेश करुणालवोऽपि नास्ति । निहन्म्येवेत्यर्थः । गान्धाराधिप शकुने, तव रणे का कथा । युद्धे विषये त्वं कियानित्यर्थः । दुर्मधसा दुर्बुद्धीना अग्रणी कर्ण कृ कृनास्त्रे । इत्युक्तप्रकारं वटु कठोर रव यस्य तथोक्तं सन् घटोत्कच अभ्रान्तरे आकाशमध्ये व्यभ्राम्यत् सबचारः । शार्दूलविभीडितम् ॥ ८५ ॥

हैडिम्बेयमिति । निजेन अट्टहसितेन मिलकिलार्भयेन क्षुभ्यन्ति चम्पूमानानि दशानामाशानां दिशा सुराणि यस्य स दष्ट्राङ्कुरे कराल मीपण धास्त एहीत परशु कुठार येन तं अमुं हिडिम्बाया अपत्यं हैडिम्बेय घटोत्कच दष्टैव । न तु युद्धेत्यर्थः । केचिद्भटा कौरवा विभ्यु भीतवन्तः । ततः चुक्रुपु ररुदु । ततः अमिमीलु मधु । केचिद्भटा अवनौ पेतुः । ततः मुमुर्च्छुः । ततः प्राणान् जहुः । केचिद्भटा विमान देवयान आहरुदु । अपराट्टस्य गृता इति भावः । अतएव अमरी देवाङ्गना धापुः । अतएव प्रमोद दधुः । मिमेत्यादेः सर्वत्र फर्तरे िदि । अत्र केचिद्भटेषु कर्तृकारके भयमीग्नानां केषुचित्तत्तनगूर्च्छनप्राणत्यागानां केषुचिद्विमानारोहणदेवाङ्गनाप्राप्तिप्रमोदवहनानां च एतेकक्रियाणामवयवात् करकरीपकात्कारप्रयम् । विमानारोहणदेवाङ्गनाप्राप्तयो प्रमोदवहनहेतुत्वात्काव्येतिभेदस्य तृतीयोऽष्टैकवाचकात्प्रवशात्कर्त्तव्यः । अस्य च प्रथमद्वितीययोश्च संघट्टिरिति विवेकः । पूर्ववद्वृत्तम् ॥ ८६ ॥

नभसीति । घोरं भयकरं रूपं आकारं यस्य तथोक्तं तं घटोत्कचं नभसि

१. 'भयं' इति पाठ २. 'हसिते' इति पाठ ३. 'विभ्युक्षुशुरमी' इति पाठ

४. 'मधु' इति पाठ . ५. 'एव' इति पाठ .

पितुश्च पुत्रस्य च वेदवाक्यैर्यदुक्तमैकात्म्यमिदं हि दृष्टम् ।

मीमात्मजोऽपि स्वयमेव युद्धे भीमो यदासीदरिसैनिकानाम् ॥ ८८ ॥

भिण्डीपालेस्तोमरैः शूलजालै-

र्वपैस्त्रैश्चोभयेषां नृपाणाम् ।

दृष्टः कापि काप्यदृष्टोऽरिसैन्य

व्योम्नि स्थित्वा नास्ति शेषं स चक्रे ॥ ८९ ॥

स्वस्य क्षयं नागमद्य रात्रौ दुर्योधनस्य ध्वजिनीति मत्वा ।

पितृव्यभक्तयेव स भीमसूनुस्तत्रैव तस्याः क्षयमावतान ॥ ९० ॥

आकाशे अभिवीक्ष्य नृपाणां कौरवाणां ओषे वृन्दे दिशि दिशि प्रतिदिश पला-
पिते सति तत्र युद्धदेशे मरणसमये मुष्टौ लग्न इदघटित शस्त्र आयुध यस्य
तथोक्त एक क्वचन्ध अपमूर्धकलेवरमेव त घनोत्कच प्रति अभिमुख ययौ ।
नान्य कश्चिदपीत्यर्थं । अत्रामिमुखगमनस्य क्वचन्ध एव नियमनात्परिसर्या
रकार ॥ ८७ ॥

पितुरिति । पितु जनकस्य च पुत्रस्य च द्वयोः । एक आत्मा स्वरूप
ययोस्त्वयो भाव ऐकात्म्य नाम यद्वस्तु वेदवाक्यै 'आत्मा वै पुत्रनामासि'
इत्यादिभि उक्त बोधित इदं तत् पितृपुत्रयोरैकात्म्य दृष्ट हि । इदानीमिति
शेषे । पुरां श्रुतिस्मिद्धम्, इदानीं तु प्रत्यक्षस्मिद्धमित्यर्थं । यत् यस्मात् एष घटो
त्कच स्वयं मीमात्मजोऽपि सन् युद्धे अरिसैनिकानां भीम भयकरश्च आसीत् ।
तस्मादिति योज्यम् । श्लेषानुप्राणित वाक्याथहेतुक काव्यलिङ्गमलकार ॥ ८८ ॥

भिण्डीपालेरिति । स घनात्कच उग्रैः भिण्डीपालैः तोमरैः शूलानां
चाण्ड समूहैः शूलद्वय आयुधविशेषा । वर्षा आकारविशेषश्च उपलक्षित
व्योम्नि नभसि स्थित्वा उभयेषां विधना नृपाणाम् । नृपरित्यक्त । कर्तृत्वस्य
श्लेषत्वविवक्षया 'आम शूद्रस्य पञ्चाक्षम्' इत्यादाविव पृष्टी । कापि अदृष्टश्च
सन् अरीणां सैन्यं नास्ति शेषम् । नामनात्रावशिष्टमित्यर्थः । चक्रे । सर्वं तथा
नेति यावत् । शालिनी ॥ ८९ ॥

स्वस्येति । दुर्योधनस्य ध्वजिनी सेना अथ अस्या रात्रौ स्वस्य आत्मन
सवधिना क्षय निवेश नागमत् न प्राप इत्युक्तप्रकारेण मत्वा ज्ञात्वा स भीम-
सूनु घनोत्कच पितृव्य पितृभ्रातरि दुर्योधने भक्त्येवैस्तुत्रेण । तत्र युद्धदेश
एव तस्या दुर्योधनध्वजिन्या क्षय निवेश नाश च आततान अरुपोत् ।
'प्रत्यावाप्तयो क्षय' इति विश्व ॥ ९० ॥

१ 'हि इति पाठ २ 'भिण्डीपालै' इति पाठ ३ 'वर्षे' इति पाठ ४ 'न
गानाम्' इति पाठ ५ 'छित्वा नामशेष' इति पाठ ६ 'स्वस्यक्षय इति पाठ

तत्रान्तरे ।

‘वाहिन्या एव मे नार्ध मेदिन्या अपि नह्वयति ।

क्षणं युद्धयेत् चेदेप इति मेने सुयोधनः ॥ ९१ ॥

इत्थ नितान्तचिन्तासतानार्दितस्य धार्तराष्ट्रस्य संप्रार्थनागुणनिकया संभृतसर्वाभिसारो मिहिरकुमारो वज्रधारया महेन्द्रो महीध्रमिव तेन दत्तया बलक्षाश्चक्षपणदक्षेयमिति चिररक्षितया महत्या शक्त्या वक्षसि निर्भिद्य क्षणेन त क्षणदाचर क्षितौ निपातयामास ॥

पौत्रस्य तस्य प्रबलस्य शक्तेः प्रहारपीडा प्रतियोषिदंताम् ।

अपारयन्द्रुमिवातिघोरामन्तः स्थितो वायुरगाद्बहिष्ठात् ॥ ९२ ॥

तत्रेति । तत्रान्तरे । तस्मिन्समये इत्युत्तरेणान्वय ॥

वाहिन्या इति । एष घटोत्कच क्षण युद्धयेत् चेत् युद्ध क्रियेत यदि मे मम सबन्धिन्या वाहिन्या सेनाया अर्धमेव न नह्वयति । अर्धस्य प्रथमयुद्धदि वमादारभ्य पाण्डवैर्नोक्षितत्वादिति भावः । किंतु मे मेदिन्या भुव अर्धमपि नह्वयति । आमान जित्वा अदत्त्वैवार्धं पित्र्यमप्यश भुव भोक्षन्नि पाण्डवा इत्यर्थः । इयुक्तप्रकार सुयोधन मेने तर्कितवान् ॥ ९१ ॥

इत्थमिति । इत्थ उक्तप्रकारात् नितान्त चिन्ताना सतानात् समूहत् आर्दितस्य पीडितस्य धार्तराष्ट्रस्य सुयोधनस्य सम्यक्संप्रार्थनानां गुणनिकया परस्परया संभृत स्वीकृत सर्वाभिसार सर्वोद्योग घटोत्कचवधविषयक येन तथोक्त मिहिरस्य तस्यैव कुमार कर्ण महेन्द्र यासव वज्रस्य आयुधस्य धारया मही धरतीति महीध्र गिरिमिव तेन महेन्द्रेण दत्तया इय शक्ति बलक्षा श्वेता अश्वा चस्य तस्य अर्जुनस्य क्षपणे मारणे दक्षा समर्था । इति प्रेम्णेति शेषः । चिरान् रक्षितया सुहृत्तया महत्या शक्त्या तस्मात्वायुधेन त क्षणदाचरं राक्षस घटोत्कच वक्षसि निर्भिद्य क्षणेन क्षितौ भुवि निपातयामास पातितवान् । उपमाप्रकारः ॥

पौत्रस्येति । प्रवृत्तस्य प्रवृत्तस्य पौत्रस्य पुत्रपुत्रस्य तस्य घटोत्कचस्य अन्तस्त्वित्वा दारीराज्येण वायु प्राणानिल प्रतियोषिना सायुषा पणैर्न दत्तां दृष्टां शक्तिं धायुषस्य प्रहारेण या पीडा भाषा ताम् । सदीयामिति शेषः । द्रुमपारस्य अतन्द्रुमिवेत्युपेया । बहिष्ठात् दारीराज्यं बहिः अगाम् निर्गतं वा । घटोत्कचो ममारेल्लर्थः ॥ ९२ ॥

१ ‘संतानादारार्य’ इति पाठ २ ‘पाठराष्ट्रस्य’ इति नागि ब. वि. ३ ‘सं प्रार्थना’ इति पाठ ४ ‘निर्भेद्य इति पाठ ५ ‘व्यजिन्तु’, ‘पातनामात् इति पाठ ६ ‘प्रवृत्तस्य’ इति पाठ, ७ ‘शेष’ इति पाठ

सापि शक्तिरभिहृत्य नरानं सांयुगीनजनसंनुतशौर्यम् ।.

वायुसूनुपरिधादिव भीता वासवस्य सविधं प्रतिपेदे ॥ ९३ ॥

तदानीं तत्र तेषां कौरवकौन्तेयसैन्यानां वाष्पलहरीं निष्पादयितुं
मोदविपादयोरहमहमिकया स्पर्धां ममवर्धत ॥

अथ जयद्रथघटोत्कचनिघनशोकातिशयगुरून्द्रयानपि कुरूना-
श्वामयितुमिव कुल्लकूटस्थे कुमुदवान्धवे कुलिशायुधदिशैमेस काश-
निकाशैरभीशुभिर्काशं दिशावकाशं व्यकाशयमाने सति कोपकु-
टिलीकृतचापौ विराटद्रुपदभूपौ हृतमनीचैर्नाराचैराचार्यं शललैः
शैल्यमृगमिव निवद्धतनुमातेनतुः ॥

सेति । सा इन्द्रदत्ता घटोत्कचप्राणापहारिणी दृति वा शक्तिरपि सांयुगीनेन
रणे साधुना जनेन शूरजनेन संनुतं श्लाघितं शौर्यं यस्य तथोक्तं नरानं राक्षसं
घटोत्कचं अनिहृत्य मारयित्वा वायुसूनोः भीमस्य परिधान् गदायाः भीतेवेयु-
त्प्रेशा । वासवस्य इन्द्रस्य सविधं समीपं प्रतिपेदे प्राप्ता । स्वागतावृत्तम् ॥ ९३ ॥

तदानीमिति । तदानीं घटोत्कचवधकाले तत्र युद्धे तेषां कौरवसैन्यानां
कौन्तेयसैन्यानां च उभयेषां वाप्यस्य नेत्रजलस्य लहरीं प्रवाहं निष्पादयितुं जनयितुं
मोदस्य आनन्दस्य विपादस्य दुःखस्य च द्वयोः घटोत्कचवधत्रययोः स्पर्धां
मिवादः अहमहमिकया अहं पूर्वं जनयाम्यहमेव पूर्वं जनयामीत्यहंकारेण उपल-
क्षिता समवर्धत वर्धते स्म । कौरवसैन्यानि मुमुदिरे, कौन्तेयसैन्यानि दृढदुरिलयः ।

अयेति । अथ कुलस्य कौरवाणां पाण्डवानां च वंशस्य कूटस्थे प्रथमे अत-
एव कुमुदवान्धवे चन्द्रे जयद्रथस्य सन्धवस्य घटोत्कचस्य च निघनेन मरणेन
यः शोकातिशयः तेन गुरून् दुर्भरान् द्वयानपि कुरून् धार्तराष्ट्रान् पाण्डवांश्च
आश्वामयितुमिवेत्युत्प्रेशा । कुलिशायुधस्य इन्द्रस्य दिशं प्राचीं एव प्राप्य काशैः
शरपुष्पैः निकाशैः तुल्यैः । तद्बद्धबलैरित्यर्थः । अभीशुभिः किरणैः आकाशं दिशा-
नामष्टानां च अवकाशं अन्तरालं व्यकाशयमाने प्रकाशयति सति । व्याट्पूर्वा-
त्कशतेर्णिजन्तादृष्टि शानच् । विराटभूपौ द्रुपदभूपश्च द्वौ । कोपेन कुटिलीकृतः
गुणाकर्षणेन कुण्डलीकृतः चापः याभ्यां तयोर्चा सन्तौ हृतं मनीचैः महद्भिः
नाराचैः बाणविशेषैः आचार्यं शल्यं नाम मृगं शललैः तल्लेममिरिव निवद्धतनुं
रुमसरीरं आवेनतुः चरतुः । 'श्यावित्तु गत्यन्वद्भोत्रि शलली शललं शलम्'
इत्युभयत्राप्यमरः । उत्प्रेशया संसृष्टोपमालकारः ॥

१. 'वन' नास्ति क्वचिद्. २. 'उत्पादयितुम्' इति पाठः. ३. 'अनिरिक'
इति पाठः. ४. 'कुरु' इति पाठः. ५. 'दिशा' इति पाठः. ६. 'आकाश' इति पाठः.
७. 'ददादिशा' इति पाठः. ८. 'व्याकोचमाने' इति पाठः. ९. 'कोपेन' इति पाठः.
१०. 'द्रुपदविराट्' इति पाठः. ११. 'शलल' इति पाठः.

तस्यार्धमग्रा नाराचासन्वां तद्विन्नमश्रियः ।

रोचन्ते स्म प्रहृष्यन्त्या रोमाश्चानामिवाङ्कुराः ॥ ९४ ॥

अग्निदेश्येन निक्षिप्तमथोभौ द्रोणपार्षता ।

कोदण्डविद्यासर्वस्व तन्नाते स्म प्रकाशितम् ॥ ९५ ॥

ततः शरसंभवभगिनीजानेश्चापचतुर्मुखो वृद्धत्वविश्राणितविकृत-
तवेपयोरपि विशिखानामिमोचनसृष्टिशिल्पेन विलोभनीयविग्रहीकृत-
योर्विराटर्षाश्चालयोर्वरणोत्सवयौगपद्ये सति विबुधपुरविलासिनीना
विडौजसः कुटुम्बिन्या अपि दुःसर्माधेयं विवादमापादयामास ॥

तस्येति । तस्य द्रोणस्य तन्वां शरीरे अर्धमग्रा अवगाढा नाराचा द्रुपद
विराटप्रयुक्ता प्रक्षेपेण हृष्यन्त्या मोदमानया तस्य द्रोणस्य विक्रमश्रिय पराङ्-
मलम्ब्या रोमाश्चानामिवाङ्कुरा इवेत्युत्प्रेक्षा । रोचन्ते स्म वभु ॥ ९४ ॥

अग्निदेश्येनेति । अथ द्रोण पार्षतेन द्रुपदश्च तापुभौ अग्निदेश्येन नाम
मुनिना निक्षिप्त न्यासीकृतम् । उपदेशव्याजादिति भावः । कोदण्डविद्या धनुर्न-
मुष्यमेव सर्वस्व यावद्दन प्रकाशित तन्नाते स्म । यथाभ्यस्तयावद्दनुर्विद्यानेपु-
ष्यमग्निवेश्योपदिष्ट प्रकटीचक्रतुरित्यर्थः ॥ ९५ ॥

तत इति । तत शरसंभवस्य कृपस्य भगिनी कृपी जाया तस्य
द्रोणस्य । 'जायाया निह्' । चाप एव चतुर्मुखं ब्रह्मा रुद्धत्वेन जरसा बाणैश्छेद-
नेन च विश्राणितं कृतं विवृतं जुगुप्सत वेप आकारं ययोस्तथोक्तयोरपि
विशिखानां बाणानां विमोचनं सघटनमेव सृष्टिशिल्पं सृजनव्यापारं तेन (कर-
णेन) विलोभनीयं कामनीयं विमि पक्षिमि लोभनीयश्च विग्रहं देहं ययो
स्तथोक्तयो कृतयो । वृद्योगादभूततद्भावे चिच । निहृत्य देवभूय प्रापितयो
रित्यर्थः । विराटस्य पात्रालस्य द्रुपदस्य च द्वयोः संबन्धिनं वरणोत्सवस्य यौग-
पद्य समकामिकत्वे सति द्वितीयस्य इन्द्रस्य कुटुम्बिन्या शच्यापि दुःसर्माधेय
समाधानुमश्रयं विबुधपुरे स्वर्गे विलासिनीनां अप्सरसां विवादं अहमेवैत
वृणुया अहमेवैत वृणुयामिति वाक्पल्लवं आपादयामास अजनयत् । चापमुक्ते
शरैस्त्वावुभावपि निपातितवान् । द्रोण इत्यर्थः । अत्र विराटद्रुपदशपणस्य देवा-
नां विवदनरूपेण वणनात्पर्यायोक्तस्य चापचतुर्मुख इत्यादिखानयवरूपकसापेश
त्वाद्योरङ्गान्भिभावेन सकरः ॥

१ 'अग्निदेश्येन' इति पाठ २ 'नुनाते' इति पाठ ३ 'गतिवृद्धत्व', 'सपृष्ट'
इति च पाठ ४ 'पांचालयोरहर्षविवसा' इति पाठ ५ 'सति' इति नास्ति कश्चित्
६ 'वारविलासिनीनां' इति पाठ ७ 'द्वितीय' इति पाठ ८ 'दुःसर्माधेय' इति पाठ

अथ तत्र शर्वरीचरनुजगर्भनिर्वापितपर्वतशृङ्गशिलाभङ्गविपाटि-
तशरीरौ सध्यारागनिपेण रुधिरधारासुत्सृजन्ती सा निशापि विना-
शदशामाशु विवेश ॥

तदनु कोककुटुम्बिनीना नम्रकरणे महसि समारूढविहायसि
क्रोधनिद्रारोधसाधारणीभवदरुणिमद्वक्प्रतिफलनैरायोधनधरणीरुधि-
रधुनीपु पङ्केरुहाण्यङ्कुरयन्तो घटोत्कचविराटपाञ्चालपञ्चताप्र-
पञ्चितवैरभारतया गुरोरायुर्हेतुमलीकाक्षर परिमार्ष्टुर्मलीकवचनमेकं
प्रयुज्यता भवतेति धर्मजातमनुकूलयन्तो वसुदेववासंवकुमारादयः
प्रथमसनिहृष्टस्य घृष्टयुन्नस्य वरुयिनीविमाथिनी वारणधोरणी

अयेति । अथ तत्र युद्धरङ्गे शर्वरीचरस्य घटोत्कचस्य भुजयोगेण बलदर्पेण
निर्वापिताना पातिताना पर्वताना शृङ्गे शिखरै शिलाभङ्गै पापाणखण्डैश्च
विपाटित मम शरीर यस्यास्तथोक्ता अतएव सध्यारागस्य निपेण रुधिरधारा
सुत्सृजन्ती वर्षन्तीव स्थितेत्युत्प्रेक्षा । सा निशा रात्रिरपि विनाशदशा अदर्श-
नावस्था आशु विवेश प्राप्तवती । प्रभाताभूदान्निख्यर्थ ॥

तदन्विति । तदनु कोककुटुम्बिनीना चमपाकाङ्गनाना नम्रकरणे विवस्त्र-
ताकरणे । ततोत्सवचनम् इति यावत् । यासर एव तत्तमोगादिति भाव । महसि
तेजसि सूर्ये समारूढ प्राप्तं विहाय आकाश येन तथाके सति क्रोधस्य निद्रा
रोधस्य सर्वरात्र निद्रालागस्य च द्वयो साधारणीभवन् । तदुभयजन्यत्वयोग्य
इत्यम् । उभाभ्यामपि तत्समवादिति भाव । अहमिमा आरुण्य यासा तासा
दशा नेत्राणा प्रतिफलनै प्रतिभिम्बनै आयोधनवरण्या युद्धभुषे या रुधिर-
धुन्य रज्ज्वा तासु पङ्केरुहाणि रज्ज्वाणि अङ्कुरयन्त जनयन्त । वसुदेव-
कुमार श्रीकृष्ण वासुदेवकुमार अर्जुन तौ जायी येषा से कृष्णार्जुनतकुलसह-
देवा घटोत्कचस्य विराटस्य पाञ्चालस्य च त्रयाणा पञ्चतया नरणेन प्रपञ्चित
विस्तारत वर विरोध एव भार येन तस्य भाव तत्ता तथा गुरोर्दुर्भरस्य गुरो
द्रोष्णाचार्यस्य सचन्दिन अश्रुयुर् ज्वलितकालस्य हेतु अलीक कालाटे अक्षर ब्रह्म-
लिपि परिमार्ष्टुं निरस्तितु एकमलीकवचन मृपावाप्त्य हे धर्मजात, भवता प्रयु-
ज्यता उदीर्यता इ सुचप्रकारेण धर्मजात धर्मराज अनुकूलयन्त अश्रीकारयन्त-
सन्त प्रथम आदौ सनिहृष्टस्य घृष्टयुन्नस्य या वरुयिना सेना ता विमन्नाति मन्-

- १ 'निर्वात' इति पाठ २ 'अमङ्ग' इति पाठ ३ 'शरारेव' इति पाठ .
४ 'नाशदशा' इति पाठ ५ 'समाविवेश' इति पाठ ६ 'निरोध' इति पाठ .
७ 'प्रपञ्चत्' इति पाठ ८ 'जलीक' इति पाठ . ९ 'भवता' इति नास्ति वचित् .
१०. 'वासुवासव' इति पाठ . ११. 'प्रथमसनिहृष्टघृष्टयुन्नवरुयिना' इति पाठ .

प्रचेतसमिव पयोधरपरम्परा पुरोधाय भृश खस्य गुणं शङ्खस्य परि-
पूरणेन दुर्वह कुर्वन्तं कौरवसेनापतिमभिजग्मुः ॥

कोपेन तावत्कुटिलः स भीमः

कुम्भानिभाङ्गीद्गदया गैजानाम् ।

नाभैर्देशोऽपि च कुम्भयोने-

रेतैर्धृतोऽभूदिति मत्सरीव ॥ ९६ ॥

इति तत्र तौ करिघटा पाटयता घटोत्कचजनकेन द्रोणसुतस्य
सनाम्नि हस्तिनि पातिते सति प्रचुरतरमदः खनशानुवर्ती शुभतर-
मणिदेदीप्यमानमस्तकोऽयमश्वत्थामा हत इति धर्मतनयर्गदित कर्णा-
रुतुदमभ्यर्णमाकर्ण्य वैवर्ण्यभरितवदन सुतनाशशोऽमोहेन परित्यक्त-

तीति विमायेनीं धारणधोरणीं जैर्गपाद् पुरोधाय अत्रे निधाय शङ्खस्य परिपूरणेन
आध्मागेन खस्य आकाशस्य गुण शब्द शृश दुर्वह दुर्भरम् । आकाशस्येवेति
भाव । खस्यति शेषो वा । आत्मन इत्यर्थः । कुर्वन्त कौरवसेनापतिं द्रोणम् ।
पयोधरपरम्परा मेघपङ्क्तिं पुरोधाय । पुरस्कृतपयोधरपरम्परमित्यथ । प्रचेतस वरु-
णमिवेत्युपमा । अभिजग्मु अभिमुख गच्छन्ति स्म । रूपद्रोपमयो सद्यष्टि ॥

कोपेनेति । तावत् तदना कोपेन कुटिल भयकर स भीम एतै गतकु-
म्भै कुम्भयोने द्रोणस्य नाम्नि कुम्भयोनिारति सज्ञाया एवदेशोऽपि च कुम्भे-
त्यशमात्रमपि वा धृत नामत्वेन स्त्रीकृतोऽभूदियुक्तद्वैतो मत्सर द्वेष अत्या-
स्तीति मत्सरीवेत्युपेक्षा । गदया गताना कुम्भान् अभाङ्गीत् भववामास ।
भञ्ज कतरि लुट् ॥ ९६ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण तत्र युद्धरतौ ता घृष्टशुभ्रवहसिनात्वमाधिनीं करि-
घटा गतकुम्भ पाटयता भङ्गयता घटो कचस्य जनकेन भीमेन द्रोणसुतस्य अश्व-
त्थाम्न समान अभिन नाम अश्वत्थामति सज्ञा यस्य तस्मिन् । 'ज्योतिर्जनपद'-
इत्यादना समानशब्दस्य सभात्र । हास्तिनि गजे निपातितं सति तत्र करिघ-
टामध्ये द्रोणसुतस्य समनाम्नि हस्तिनात् वा याजना । प्रचुरतर बहुल मद-
बलगव दानजल च यस्य स खवश स्वेच्छ यथा तथा खस्य वशा करिणी च
अनुवर्तत इत्यनुवर्ती शुभतर अत्यन्तशुभप्रदै मणिभि क्रिरीयते अन्तर्ग-
तमौर्षिकंश्च दरीप्यमान मत्सक शिर यस्य तथोक्त अथ अश्वत्थामा द्रोणसुत
तन्नामकगजश्च हत इत्युक्तप्रकार कणवाररुतुद ममपाति धमतनयस्य धमरा
जस्य गदिन वचन अभ्यर्ण समाप यथा तथा । समाप इति यावत् । आकर्ण्य वैवर्ण्येन

१ 'प्रभता इव' इति पाठ २ 'कुरुसेनाधिपात' इति पाठ ३ 'द्रिपानाम्' इति
पाठ ४ 'इति' नास्ति क्वचित् ५ 'ता' इति नास्ति क्वचित् ६ 'पातयता' इति
पाठ ७ 'निपातिते' इति पाठ ८ 'निगदित' इति पाठ ९ 'मोह' इति पाठ १०

त्तचापशयं स्थण्डिलेशयं भारद्वाजमालोक्यं हृष्टतरधीर्धृष्ट्युन्नो निज-
पितृमन्वर्नस्मृतिजनुपा रुपा सत्वरमेत्य हन्तुमुदयुङ्क्त ॥

एवेन खड्गं द्रुपदस्य सूनुः करेण चान्येन क्वचं गृहीत्वा ।

विलय शीर्षं गुरुमप्यमु द्रागन्तेवसन्तं कल्याचकार ॥ ९७ ॥

तैत्तादृशं तदनु तातवधं निशम्य

कोपातिरेककल्पः कृपभागिनेयः ।

आग्नेयमस्त्रममुचत्परसैनिकाना-

मक्षौहिणीशलमता लभते स्म तस्मिन् ॥ ९८ ॥

ततः सुराधीश्वरसूनुमुत्तमस्त्रभासा भृशधिकृतेन ।

अस्त्रेण सार्धं गुरुनन्दनस्य मन्दायमानद्युतिरास भानुः ॥ ९९ ॥

विरुद्धकात्या भरित पूर्णं वदन मुख यस्य तथोक्तं मुननाशशोकेन पुत्रविपतिदु-
खेन यो माह वित्तविकारं तेन परित्यज्य चाप येन तादृशं शयं हस्तं यस्य
तथोक्तं स्थण्डिले दर्मास्तरणे शैत इति शयं भारद्वाज द्रोण आलोक्य हृष्टतरा
अतिसंतुष्टा धी मन यस्य तथोक्तं धृष्टद्युम्न निजस्य पितु द्रुपदस्य बन्धनस्य
अर्जुनकारितस्य स्मृते स्मरणात् जनु जन्म यस्यास्तथोक्तया रुपा कोपेन उपल-
क्षितं सत्वर एव आगत्य हन्तुमुदयुङ्क्त उद्युक्तोऽभूत् । युधे कर्तारि लब्ध ॥

एकेनेति । द्रुपदस्य सूनु धृष्टद्युम्न एवेन करेण दक्षिणेन खड्गं गृहीत्वा
अन्येन सव्येन करेण क्वचं द्रोणशिखा च गृहीत्वा शीर्षं शिर विलय कृत्वा
गुरुमप्यमु द्रोणं द्राक् शीघ्रं अन्तेवसन्तं शिष्यं समीपे वर्तमानं च कल्याचकार
अकरोत् । विरोधाभास ॥ ९७ ॥

तदिति । तदनु तत्तादृशं लोकैक्युत्प्लितं तातस्य पितु वध निशम्य
कोपातिरेकं कोपातिशयेन कल्पं ध्रुव्यं द्रुपस्य भगिनी कृपी तदपल भागि-
नेय अश्वत्थामा आग्नेय अस्त्रं अमुचत् प्रयुक्तवान् । तस्मिन्नाग्नेयास्त्रे परसैनि-
काना अक्षाहिणीशलमता अभिपतयाङ्गीकृतविशेषतौल्यं लभते स्म । भस्मीभू-
तेत्यर्थः । उपमालकार ॥ ९८ ॥

तत इति । तत अर्शाहिणीभस्मीभावानन्तरं सुराधीश्वरसूनुना अर्जुनेन
मुत्तमस्य प्रयुक्तस्य ब्रह्मास्त्रस्य भासा तेजसा भृशं अधिकृतेन निराकृतेन गुरुनन्दनस्य
अश्वत्थाम्न अस्त्रेण सार्धं आग्नेयास्त्रेण सह भानुं सूर्यं मन्दायमाना क्षीणा
भवन्ती द्युतिं तज यस्य तथोक्तं आस अवर्तत । अस्तगत इत्यर्थः । अत्र
सूर्यस्यास्तगमन आग्नेयास्त्रसाहित्यवर्णनात्सहाचिरलकार ॥ ९९ ॥

१ 'अबलाक्य' इति पाठ २ 'हृष्टर्षा' इति पाठ ३ 'दशोऽपि' इति पाठ .

४. 'वधस्मृति' इति पाठ ५ 'अनिहन्तु' इति पाठ ६ 'क्वच' इति पाठ .

७ 'तन्' इति पाठ ८. 'यस्मिन्' इति पाठ

धृतराष्ट्रसुतोऽपि गेहमागा-

दिनदीपाङ्कुरदीनदीनदीप्तिः ।

शकलीकृतबाहुकर्णनासैः

सह योधैः स घटोत्कचाश्मवर्षान् ॥ १०० ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते दशमः स्तवकः ।

धृतराष्ट्रेति । सः धृतराष्ट्रसुतः दुर्योधनोऽपि दिने अह्नि वीराङ्कुरस्यैव
दीना दीना द्रोणसैन्धवादिवधशोकेन अतिम्लाना दीप्तिः कान्तिः यस्य तयोक्तः
सन् घटोत्कचस्य संबन्धिनः अश्मनां पापाणानां वर्षात् शकलीकृतं खण्डितं
बाहू च कर्णां च नासा च बाहुकर्णनासं येषां तैः योधैः सह गेहं शिविरं
प्रत्यागात् आगतवान् । औपच्छन्दसिकम् ॥ १०० ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनकन्दलितानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य

रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने लास्याख्याने दशम-

स्तवकविवरणं समाप्तम् ।

एकादशः स्तवकः ।

अन्येद्युरब्धिमिलितैरसृगापगानां
पूरैरिवोदयति पूषणि शोणितान्ने ।
सेनाधिपत्यसरणौ धृतराष्ट्रसूनुः
कर्ण सुवर्णघटवारिभिरभ्यपिञ्चत् ॥ १ ॥

आभामतानीदभियेककाले तस्योपरिष्ठात्तपनीयकुम्भः ।
आघ्रातुमात्मप्रभवोत्तमाङ्गं समीपयातस्य सरोजवन्धोः ॥ २ ॥

दिङ्मालशैलकुहरेशयकेसरीन्द्र-
सौखप्रसुप्तिरुमहापटहारवेण ।
कर्णो बलेन करनर्तितकालपृष्ठो
जन्यस्थलीमय रथेन जवाज्जगाहे ॥ ३ ॥

अन्येद्युरिति । अन्येद्युः अर्घ्यां समुद्रे मिलितः प्रविष्टैः असृगापगानां
रक्तनदीनाम् । कुरुपाण्डवसैन्यजन्यानामिति शेषः । पूरैः प्रवाहीरिवेत्युत्प्रेक्षा ।
शोणितं अरुणीकृतं अन्नं त्रिम्बं यस्य तस्मिन् पूषणि सूर्ये उदयति सति । धृतरा-
ष्ट्रसूनुः दुर्योधनः कर्णं सेनायां आत्मीयायाः आधिपत्यस्य सरणौ । नायकत्व-
पद इत्यर्थः । सुवर्णघटेषु कनककुम्भेषु यानि वारीणि जलानि सैः अभ्यपिञ्चत् ।
सेनापतिमकरोदित्यर्थः । वसन्ततिलकाट्टतम् ॥ १ ॥

आभामिति । तस्य कर्णस्य अभियेककाले उपरिष्ठात् शीर्षोपरि तपनीयकुम्भः
काञ्चनकलशः आवर्जित इति शेषः । आत्मप्रभवस्य निजपुत्रस्य उत्तमाङ्गं शिरः
आघ्रातुं समीपयातस्य सनिधिमागतस्य सरोजानां पद्मानां बन्धोः सूर्यस्य आभां
शोभां अतानीत् विस्तारयामास । कर्णस्य सूर्यपुत्रत्वात्तदुत्सवे पुत्रवारसत्यात्क-
र्णशीर्षाघ्राणाय समागतसूर्यत्वेन सुवर्णकुम्भ उत्प्रेक्षितः । ततश्चाभाशब्दः प्रका-
शात्मकत्वेन युद्धो लाक्षणिक इति ध्येयम् । न चात्र स च रराजैत्यर्थं इत्युपमा ।
तस्य शोभासिद्ध शोभां दद्यादिति तत्सदृशधर्माक्षेपि निदर्शना वा तयोरभियेक-
काल इत्यादिविशेषणव्यर्थपरार्हत्वात्तदधिकमन्यन्नानुसंधेयम् । अतानीदिति
तनोवैर्लङ्गि च्छेः सिचिचृद्धिः । उपजातिर्गुत्तम् ॥ २ ॥

दिगिति । अथ अभियेकानन्तरं दिशां मूलं आदिः यः शैलः चक्रवालः
तस्य कुहरेशयानां गुहामु निद्राणानां केसरीन्द्राणां सिंहप्रेष्ठानां मुखं प्रमुहं
पृच्छतीति तयोक्तः । तजिद्रामयक इति यावत् । महान् पटहानां वाद्यविशेषाणां
आरवः यस्य तयोक्तेन बलेन चतुरङ्गेणोपलक्षितः कर्णः रथेन जवात् जन्य-

तावत्परेपां ध्वजिनीश्वरोऽपि पदं न्यधत्त प्रयनप्रदेशे ।

परिस्फुरत्पट्टसशक्तियष्टिशरासतूणीरशरैर्वलीधैः ॥ ४ ॥

चमूद्वयी सा तदनु प्रगल्भा विसृत्वैवैर्व्योमनि पांसुपुञ्जैः ।

प्रागेव शुद्धामपि सिद्धसिन्धुं विचित्रमेतद्व्यतनोदपापाम् ॥ ५ ॥

पादातं पादातं रथ्या रथ्यां च हास्तिकं गजता ।

आश्वीयं चाश्वीयं द्रागभिदुद्राव कम्पितमहीकम् ॥ ६ ॥

विरोधिसेनामभिवीक्ष्य कोपाद्विस्फारिताद्भानुसुतेन चापात् ।

विजृम्भमाणं तरसा गुणं स्यं वियत्समस्तं न शशाक वोढुम् ॥ ७ ॥

स्थली युद्धदेश करे नर्तित शरसधानमोक्षणाभ्या कम्पित कालपृष्ठ नाम धनुर्वेद्य तथोक्त सन् जगाहे प्रविष्टवान् । गाहते कर्तारि लिट् । वसन्ततिङ्कावृत्तम् ॥३॥

तावदिति । तावत् तदानीमेव परेपा पाण्डवाना सबन्धिन्या ध्वजिन्या सेनाया ईश्वरः घृष्टसुप्तोऽपि परित स्फुरन्त प्रकाशमाना पट्टसा शक्य यथ्य शरासा चापा तूणीरा निपज्ञा शरा येषा तै धूलौघैरुपलक्षित प्रधन-प्रदेशे युद्धमुनि पद पाद न्यधत्त निहितवान् । दधाते कर्तारि लृट् । उपजाति ॥४॥

चम्पिति । तदनु प्रगल्भा युद्धकुशला सा चम्बो कौरवपाण्डवसेनयो द्वयी युग्म व्योमनि विसृत्वैर्व्याभुवद्भिः पासूना धूलीना पदघटनोत्थाना पुञ्जै राशिभि (करणै) प्राक् पूर्वमेव शुद्धां निष्पापामपि निर्मलामपीति च । सिद्ध-सिन्धुं आकाशमज्ञा अपापा निष्पापा अपगत अपा जलानां समूह आप यस्या-स्तथोक्तमिति च । व्यतनोत् चकारेति यत् तदेतद्विचित्रम् । तनोतेर्विपूर्वात्कर्तारि लृट् । अत्याश्चर्यम् । अत्र ऋषप्रतिभोत्थापितयोर्विरोधाभासविरुद्धकार्योत्पत्तिरु पक्षिपमप्रमेदयोरेकवाचकानुप्रवेशसकर ॥ ५ ॥

पादातमिति । पादातीना समूह पादात पादात पदातिसमूहम् । रथानां समूह रथ्या । रथिकसमूह इति यावत् । एवमग्रऽपि । रथ्या च । गजाना समूहा गजता हास्तिक गजसमूह च । आश्वीय अश्वसमूह आश्वीय अश्वसमूह च । द्राक् द्रुत कम्पिता मही यस्मिन्लाघा अभिदुद्राव अभिमुख धावति स्म । द्वन्द्वयुद्धायेति भाव । अभिपूर्वाद्भवते कर्तारि लिट् । पादातमित्यादावणान्दय उपहृत्त्वं लक्षितम् । गीतिरार्था ॥ ६ ॥

विरोधीति । विरोधिनां शत्रूणा सेनां अभिवीक्ष्य कोपात् भानुसुतेन कर्णेन विस्फारितात् टट्टारितात् चापान्कालपृष्ठात् विजृम्भमाण वर्धमान स्त स्त्रीय गुण शब्द योद्धुं धर्तुं समस्तमपि वियत् शान्तं न शशाक न क्षमते स्म । शक्नोते कर्तारि लिट् । संवन्धेऽसबन्धरूपातिशयोक्ति । वृत्तमुपजाति ॥ ७ ॥

कुरुचमूपतिगणविदारितादुदपतन्मणयः करिमस्तकात् ।
 सुतवितीर्णनिजास्पददुर्दशां द्युमणये विनिवेदयितुं क्लि ॥ ८ ॥
 अनेकधा दत्तविलासनाणैररातिखेटावलिारामभासे ।
 मीम्रीडसेदावकरादृहीतुं पृथक्तयासून्यमर्चालिनीव ॥ ९ ॥
 तदनु घाणगणैर्द्युमणेः सुतो घृतविपत्ति स पत्तिकदम्बरम् ।
 अतिविपादि निपादिकुलं व्यवायमपुरीपथिकान्तरथिकानपि ॥ १० ॥
 अग्नेसरः कर्णहतेषु कञ्चिद्भट. प्रविष्टो रविरन्त्रभागम् ।
 निलिम्पचाटुर्द्वैतिपुष्टेहो निर्गन्तुनीष्टे स्म न किञ्चिदुचैः ॥ ११ ॥

कुर्विति । कुरुचमूपतिना कर्णेन बाणं विदारितात् पाटिकात् करिणा
 पाण्डवगताना मन्वकात् शिरस इति जातावक्त्रचनम् । मणय सुचाफलानि द्युम-
 णये सूर्याय सुतेन तस्युत्पन्न कर्णेन वितीर्णां दत्ता निजाना स्त्रायाना आत्सदाना
 निवासाना गनशिरसा दुर्दशा पाठनारिमिकाम् । 'लक्ष्मी' इति पाठ पाटितानामिला-
 स्पदविशेषणम् । विनिवेदयितुं मत्तापयितुम् । क्लिङ्गति समावनावान् । उदपतन्
 उथितवन्त । उत्पूर्वात्पतते कर्तार लृट् । इतबलम्बितम् ॥ ८ ॥

अनेकधेति । अस्य कणस्य बाणं अनेकधा बहुप्रकार दत्तानि कृतानि विलानि
 यस्या तथासा अराताना शरूणा सबन्धिनी खेटावडि फलकपट्टि । मी मय
 श्रीहा लला खेद दु ख एतत्रयमेव अवकर तुपधूल्यादिपुष तस्मात् पृथक्तया
 पायक्येन धसून् प्राणान् गृहीतु यमस्य कालस्य चाडिना सानेकरन्त्रवर्तुत्वेपय-
 न्नविशेष इवत्युत्प्रेक्षा । आषमसे रराण । भासेते कर्तार डिद् । अत्र चनकाडिक-
 भयलज्जाखेदाना प्राणसगतानामवकरत्वरूपेण शुद्धया यवत्पणप्रतातरन्देस-
 वर्तिरपकस्योचोत्प्रेक्षो जीवकत्वात्तयोरङ्गाङ्गिभावन सकर । 'सकराऽवकरत्तदा'
 'चाडिना तितठ पुमान्' इत्युभयत्राप्यमर । वृत्तमुपजाति ॥ ९ ॥

तद्वन्धिति । तदनु द्युमणे सुत स. कर्णं बाणाना गणै पत्तीना पादबा
 रिणा कदम्बरु समूहं धृता त्वपत्ति मरणात् येन तयोक्त व्यधात् अकरोत् ।
 विपूर्वाद्भवत् कर्तार डुट् । निपादना गतारोहाणा कुल समूह अत्यन्त त्वपाद मर-
 णदु समस्यास्तीति अतिविपादि व्यधात् । रथिकानपि यमपुर्या पन्थन गच्छन्तीति
 पथिकान् व्यधात् । त्रिविधानप्यवर्षादन्वय । इतविलम्बितवृत्तम् ॥ १० ॥

अग्नेसर इति । कर्णहतेषु । हताना मध्य इत्यथ । कञ्चिदग्नेसर निर्भीकधेन
 पुरोगामात् हेतुगर्भविशेषणम् । अत्र रवे सूर्यस्य दिव्यस्य रन्त्रभागं प्रवष्ट. सत्रेव
 निजिम्बाना देवाना चाटुश्रुत्या स्तुतिवाक्यश्रवणं पुष्ट प्रवृद्ध देह यस्य तयोक्त
 सन् उचै ऊर्ध्वं किञ्चिदपि निर्गन्तु नेष्टे स्म न शशाक । इष्टे कर्तार डिद् । अत्र

१ 'निदा' इव पाठ २. 'चाडिनाव' इति पाठ . ३. 'स्तुत' इति पाठ .
 ४. 'न च' इति पाठ

पुष्पप्रदानेन बुधद्वुवर्गे श्रान्तेऽमराणां प्रथमं वृतानाम् ।

दृष्टेन कण्ठादपहृत्य मालामृण्वताभ्यमसुरानमर्थः ॥ १२ ॥

तैत्तादृशं तरणिभूभुजचण्डिमानं

सवीक्ष्य सर्वरिपु-क्षु च भीतिभाक्षु ।

आसीत्प्रमोदपरिमेदुरमेकमेव

वैभेतर रणतले वनमालिनेत्रम् ॥ १३ ॥

रिक्ते पुष्पैः सिद्धगन्धर्ववर्गे

मुक्त्वा मुक्त्वा मूर्ध्नि वीरस्य तस्य ।

स्यनिम्बनिर्गमनशक्तिसबन्धेऽपि तदसम्बन्धोक्तिरूपातिशयोक्ते अप्रेसरत्वानिन्दि
म्पचादुत्थुतिपुष्टदेहत्वरूपानेकपदार्थहेतुककव्यत्रिकोजीवितत्वाद्भयोरज्ञाप्तिभावेन
सकर । उपजातिभेद ॥ ११ ॥

पुष्पेति । पुष्पाणा नूतनसुरवरणस्य प्रदानेन हेतुना बुधद्रूपा कल्पवृक्षाणा
वर्गे पञ्चके श्रान्ते उपरते सति । पुष्पशून्ये सतीति यावत् । अमर्थ अप्सरस प्रथम
वृतानां अमराणां नूतनसुराणा कण्ठात् माला पूर्वं वरणे निक्षिप्ता दृष्टेन बलात्कारेण
अपहृत्य आदाय अभ्यमसुरान् नूतनसुरान् अमृण्वत वृतवत् । वृणोते कतार
रुत् । 'अतिपरिचयदोष कस्य नो हन्ति मान नवनवगुणरागी प्रायशो लोक एव ।
प्रथमदिवसचन्द्र सयलोवैश्वद्य स तु सक्कलामि पूणनिम्बोऽपि नाई ॥'
इति न्यायादिति भाव । अत्र सुरतरुणा पुष्पशून्यत्वासबन्धेऽपि सबन्धोक्तिरू
पाया सुराङ्गनाना प्रथमवृतामरकण्ठमात्रापहरणासबन्धेऽपि सबन्धोक्तिरूपाया-
द्यातिशयोक्तेरज्ञाप्तिभावेन सकर । तेन कणनिहता भटा असख्येया इति बहु
प्रतीतेरलक्षरेण वस्तुध्वनि । वृत्तमुपजाति ॥ १२ ॥

तत्तादृशमिति । स स इय तत्तादृश त तरणिभुव सूर्यपुत्रस्य शुभयो
चण्डिमान प्रताप सम्यग्वीक्ष्य सर्वेषां रिपूणां दृष्टु नेत्रेषु रणतले मुद्रदेश भीतिं
भान्तीति तद्गात्रु रासु । चकारोऽप्यर्थ । एक वामतरं दक्षिण वनमात्रि
र्थावृष्णस्वरूपिणो रिणो नेत्र लोचन सूर्यध प्रमोदेन धान-देन परित मेदुरं
पूर्णमेव धासीत् । अत्र वृष्णनेत्रस्य रिपुदग्गत पातिनोऽपि प्रमोदमेदुरत्वविरोधस्य
सूर्यामकरवेनामाक्षीकरणादिरोषाभाष । पुत्रोऽक्षरपेसा पित्राद्दकरत्वमित्यभि-
प्राय । यस्य तत्रि-कावृत्तम् ॥ १३ ॥

रिक्त इति । विद्वानां गन्धर्वाणां च देवयोपि विशेषाणां वर्गे समूहे वीरस्य
तस्य कर्णस्य मूर्ध्नि सिरसि सुनवा सुनवा वृद्धा वृद्धा । यीष्वायां द्विर्भाव । अर्था

१ 'सुरद्वुवर्गे' इति पाठ २. 'त तादृश' इति पाठ ३. 'अभेतर' इति पाठ .

४ 'सुख' इति पाठ

द्वावेवाध्रे द्योसदां गोष्ठिमध्ये

पूपाचन्द्रौ पुष्पवन्ताथभूताम् ॥ १४ ॥

वियत्प्रदेशाद्विशिषैः कठोरैर्दुद्राव दूरं ध्रुवमञ्जनन्धुः ।

अमुष्य नो चेदचिराद्भजेरन्पादाः कथं पाटलिर्मानमेव ॥ १५ ॥

तरणेः किरणैस्तद्धारणानां पटलं व्योम्नि पयोमुचां वभासे ।

चिरकालं वुमुश्रया पिशाचैरविकं मांममिवाह्वादुपात्तम् ॥ १६ ॥

अवरोपितज्यमथ कर्णकार्मुकं

विरतौ दिनस्य विजहौ विनम्रनाम् ।

तुष्पाणीति भाव । पुष्पं रिक्ते शून्ये सति अध्रे आकाशे स्थिताना द्योसदा देवाना गोष्ठ्या सभाया मध्ये पूपाचन्द्रौ सूर्याचन्द्रमसौ द्वावेव । 'दिवताद्वन्द्वे च' इत्याकार । पुष्पवन्तां सपुष्पां पुष्पवत्सजाविति च अभूताम् । अत्र पूर्वबदलकारो घनिश्च । अत्र 'रिक्ते पुष्पं सिद्धसाध्यादिवर्गे' इति पठनीय । अन्यथा पिशाधरादि-देवान्ताना पुष्पशून्यत्वानुक्त्या सूर्येन्द्रतिरिक्ताना सर्वेषां पुष्पवत्त्वपरिज्ञेयोपकरण-संगतेरिति । एवं 'सिद्धमन्थर्वमुख्यै' इति पाठस्तृतीयान्त पूपाचन्द्राविति श्रय-मान्तपाठेनासंगत इति च ध्येयम् । शाङ्गिनीश्रुतम् ॥ १४ ॥

वियदिति । अमुष्य कर्णस्य संबन्धिमि कठोरं दारुणं विशिखै घणैः । तत्प्रहारमीत्येति यावत् । अञ्जवन्धु सूर्यं वियत आकाशस्य प्रदेशान् दूरं दुद्राव पलायितवान् । ध्रुव असशयम् । ध्रान्तरथ्य विहाय रथम् । पादरेवेति भावः । नो चे'म पदैर्न दुद्राव यदि अथ्य अञ्जवन्धो पादा चरणा किरणाथ पाटलि-मानं आरुष्यं अचिरात् तत्क्षणादेव कथं भजेरन् प्राप्नुयु । न प्राप्नुरेवेत्यर्थः । भजतेर्विधौ लिङ् । अत्र श्लेषमिति कामेदाध्यवजितपादादृष्यान्यथानुपपत्त्या रवे-र्धावननिश्चयादर्धापत्तिर्नाम प्रमाणालकारातिशयोक्त्युज्जीवित इति द्वयोरङ्गाभिभा-वेन सकर ॥ 'पाटलिमातिरेकम्' इति पाटोऽर्कवाचकपदसाकाङ्क्षत्वात्काङ्क्षि-न्यायस्यार्थामेद एव प्रवृत्त्या अमुष्येति पदानुपज्ञायोगाच्चोपेक्ष्य । अस्तोन्मुखोऽ-भूदकं इति परमार्थ ॥ १५ ॥

तरणेरिति । तदा सूर्यान्तमयसमये तरणे सूर्यस्य किरणं अरुणाना रञ्जि-ताना पयोमुचा मेघाना पटल समूह व्योम्नि आकाशे पिशाचै चिरकालं भोक्तु-मिच्छा वुमुश्रा तथा हेतुना आह्वात् कुरुषाण्डमनुद्वेगात् उपात्त सगृहीत अधिक मासमिवेत्युत्प्रेक्षा । वभासे । औपच्छन्दसिक नाम वैताल्ययमेदः ॥ १६ ॥

अवररोपितज्यमिति । अथ दिनस्य विरतौ सायंकाले अवररोपिता कोटित-सखिता ज्या मांवा यस्य तयोक्तं कर्णस्य कार्मुकं घनु भयात् हरिता दिवा

अवलोकनाय हरिदन्तरे भया-

द्रवतामरातिधरणीभुजाविव ॥ १७ ॥

अप्राप्तनूतनशरक्षतिभिः स्वसैन्यै-

रस्पन्ददृष्टिभिरक्षणमीक्ष्यमाणः ।

दुर्योधनाप्रकरसवलितान्हुलीकः

प्राविक्षदात्मकटक स तु भानुसूनुः ॥ १८ ॥

परेद्यु परिस्फुरितकमलचक्रव्यूहे प्रकाशमानपत्रिकुलसचारे
प्रकटितधनजयतेजोवर्धने भाविनि प्रधन इव प्रभातसमये प्रादु-

अन्तरे मध्य द्रवता पलायमानाना अरातिधरणीभुजा क्षुराणाना अवलोकना
येवेत्युत्प्रेत्या । विनम्रता नम्रभाव विनहौ तस्याप । ऊर्ध्वं दीर्घांभूतमभूदित्यर्थ ।
मधुभाषिणीवृत्तम् ॥ १७ ॥

अप्राप्तेति । स भानुसूनु कर्ण । तुशब्दोऽप्यर्थ । अप्राप्ता अलम्ना नूतना
नवा । भीष्मश्रेणयुद्धकालिकमिवा इति यावत् । शरक्षतय शात्रववाणप्रणानि
यैस्तौ अतएव स्वसैन्यै कर्तृभि अस्पन्दामि आश्चर्यानिश्चलाभि दृष्टिभि क्षणे
क्षणे अनुक्षण इक्ष्यमाण सन् । किंच दुर्योधनस्य अप्रकरेण सवलितान् गृहीता
अहुली कनिष्ठिका यस्य तथोक्त सन् । 'नशृतश्च' इति कप्प्रत्यय । आत्मन
कटक सिबिरं प्राविक्षत् । विशते कर्तारि ह्यृ । अत्र नूतनवाणप्रणराहित्यस्य
विशेषणगत्या अनुक्षणनिष्पन्ददृष्टिरीक्षणहेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् ।
ममन्ततिवृत्तम् ॥ १८ ॥

परेद्युरिति । परेद्यु परस्मिन् दिने परित स्फुरिता सचरन्त प्रकाशमाना वा
कमलाना चक्राणा चक्रवाकाना च व्यूहा यस्मिंस्तस्मिन् । परित स्फुरन्तौ
कमलचक्रव्यूहौ पत्रचक्राकारबन्धिन्यासौ यस्मिंस्तस्मिन्निति च । परित स्फुरित
पद्माकारबन्धिन्यासौ यस्मिंस्तस्मिन्निति वा । 'चक्र रथाङ्गे सेनायाम्' इति विश्व ।
प्रकाशमान पत्रिणा पक्षिणा याणानां च कुत्रस्य वृद्धस्य सचार यस्मिंस्तस्मिन्
प्रकटित धनजयस्य अग्ने आहवनीयादे तेजस वर्धन प्रज्वलन यस्मिंस्तस्मिन् ।
प्रकटित धनजयस्य अग्ने तेजस प्रकाशस्य वर्धन च्छदन यस्मिंस्तस्मिन्निति वा ।
'वर्धनं छेदो' इत्यत्र । दिवाग्नेर्निष्प्रकाशत्वात्पुत्र यज्वभि प्रातरग्निहोत्रकर
णानि च भाव । रात्रयत्र प्रकटित धनजयस्य अर्जुनस्य तेजस प्रतापस्य
वर्धन यस्मिंस्तस्मिन् । अतएव भाविनि भविष्यति प्रधन युद्ध इव स्थिते
प्रभातसमये प्रातःकाले प्रादुर्भवति सति । मधु नाम दानव मधातीति मधुम-

भवति सति मधुमथनसारथेर्मघवत्कुमारस्य वधकृते शल्यसत्सार-
ध्यमेव परं साधनमवधारयता राधेयेन कृतबोधनः सुबोधनः सव-
हुमानं मानधनभाजं मद्रराजमुपगम्य स्वागमननिदानपरिज्ञानेन
विमनायमानमपि तं तैस्त्रैर्मधुररचनैर्वचनैः कोपगिरेरधिल्यकाप्रदेशा-
त्कथंचिदवरोप्य कर्णरथनैपैथ्यं सारध्यमधिरोपयामास ॥

अथ मद्रनायकनिबद्धसैन्धवं

रथमारुरोह रविभूः पराक्रमी ।

प्रमदश्च कौरवचमूचरान्क्षणा-

दतिसाध्यसं च परयोधमण्डलम् ॥ १९ ॥

यनः कृष्णः सारथिर्यस्य तस्य मघवतः इन्द्रस्य कुमारः अर्जुनः तस्य वधस्य कृते
वधार्थं शतये मद्रराजे सत्सारथ्यं सूतद्वयमेव परं साधनं मुख्यकारणं अवधा-
रयता निश्चिन्वता राधेयेन कर्णेन कृतं बोधनं शल्येन सारध्यकरणाय प्रेरणा
यस्य तथोक्तः सुबोधनः सवहुमानं यथा तथा मानमेव धनं भजतीति भाजं
अतएव स्वस्य स्त्रीयस्य आगमनस्य यन्निदानं मुरयकारणं कर्णसारध्यप्रा-
थनत्प्रमदं तस्य परिज्ञानेन विमनायमानं चिन्तमपि मद्राणां जनपदानां राजा
मद्रराजः तं शल्यं उपगम्य प्राप्य मधुरां श्रुतिप्रतिकरा रचना शब्दसंदर्भः येषु
तैः तैस्त्रैः नानाविधैः वचनैः वाच्यैः कोपः अनुचितकृत्यप्रेरणाजन्यः स एव
गिरिः तस्य अधिल्यकाप्रदेशात् । 'अद्रेभूतिरूपेन अधिल्यका' इत्यमरः । कथंचित्
अतिकटेन अवरोप्य अवरोह्य । निगतकोपं कृतेति यावत् । कर्णरथस्य नैपथ्यं
अर्जुनारं सारथ्यं अधिरोपयामास अर्जीकारितवान् । मद्रराजमित्यनुपज्यते ।
मघवत्कुमारस्येत्यत्र कर्णत्वस्य संबन्धत्वविवक्षया शेषपक्षविधानादर्जुनकर्णकार-
वधार्थमित्यर्थलाभोऽपीति च्येयम् ॥

अथेति । अथ शल्येन सारध्यकरणाद्रीकरणानन्तरं प्रशस्तः पराक्रमोऽस्मा-
स्तीति पराक्रमी । प्रशंसायामितिः । रचेर्भवतीति रविभूः कर्णः मद्रनायकेन शल्येन
निबद्धाः संयोजिताः सैन्धवाः अश्व्याः यस्मिंस्तं रथं आरुरोह आहूतवान् । प्रमदः
थानन्दः । चसन्नपः । कौरवचमूचरान् दुर्योधनसेनाः परमबलन्तं आरुरोह ।
अतिसाध्यस्य अत्यन्तभयं तु परयोधना पाण्डवभटानां मण्डलं सगूरं परं आर-
ुरोह । अथ कर्णकर्णकृत्यसारथिरथाशेहणवान्यार्थस्य कौरवपाण्डवचमूचरानो-
दधेदहेतुतादान्प्रार्थयितुं कृत्वा अस्त्रिद्वयसंघटे सरोहणक्रियायान्द्राघ्नस्य चाह-
रया उभयावृत्तिरीपकस्य चैकवाचकानुद्देशसंकरः । मधुभाषिणीवृत्तम् ॥ १९ ॥

१. 'मद्र' इति नास्ति वचिद्. २. 'पर' इति नास्ति वचिद्. ३. 'साधनमेव'
इति पाठः. ४. 'सवहुमानं' इति नास्ति वचिद्. ५. 'नेरथ्यं' इति पाठः.

ततः क्षणादेकरथेन तेन संग्रामसीमानमुपेत्य वीरः ।

शङ्खं तदन्त्याक्षरवाच्यमेतद्वयं निनादैरपुपूरदेयः ॥ २० ॥

तदनु चण्डतरदोर्दण्डश्चण्डकरसूनुर्निजयन्तार मद्रनेतारं प्रति
वचनमित्थमुत्थापयामास ॥

इदानीमपि शल्य, तव सारथ्यकौशल्यं निशाम्य विजयसारथे-
र्वदनं लज्जापयोधि सहमज्जनकृते नाभिकमलवास्तव्यस्य नयनायुध-
सारथेश्चत्वार्यपि सुरानि समाह्वयितुमिव भृशमवनतमास्ते ॥

अपि च ।

मरत्कदम्बैरपलात्यमानं मद्रेन्द्र दीप्राखिलहेतिजालम् ।

तत इति । तत एव वीर कर्णं तेन शल्यसारथिकेन रथेन संग्रामसी-
मान युद्धदेश क्षणादेव उपेत्य प्राप्य शङ्खं च तस्य शङ्खस्य सबन्धि यदन्त्यमक्षरं
रक्षकं तस्य वाच्यं आकाशं च एतत् लक्षविधं द्वयं निनादैर् भाकौर अपु-
पूरत् पूरयामास । पूरयतेर्लुटि चटि दिलाभ्यासलोपहस्ता । शङ्खसबन्धीत्यत्र
सबन्धं स्वयाचकलहपो ग्राह्यं । साक्षात्सबन्धग्रहे त्वसमथत्वाख्यं पददोष
इति ध्येयम् । उपनातिर्वृत्तम् ॥ २० ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तरम् । चण्डतरौ अत्यन्तशुभयकरो द्योर्वा भुञ्जे
दण्डाविव यस्य तथोक्तं चण्डकरस्य सूनु कर्णं । निज आत्मीयप्राप्तौ यन्ता
गारथिथेति वैयङ्गितविशेषणविशेष्यभावात्समासः । त मद्राणा नेतारं नायक
शल्य प्रति इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारं वचनं उत्थापयामास उदीरितवान् । त्रिष्टुतेर्ष्य-
न्तादुत्पूर्वालिङ्ग्यामादेशानुप्रयोगौ । 'अतिहो-' इत्यादिना षौ पुगागमथ ॥

इदानीमिति । अपि हे शल्य, इदानीं तव सारथ्ये सारथिदृष्ट्ये कौशल्य
वायुयं निशाम्य दृष्ट्वा । विजयस्य अनुनस्य सारथे धीदृष्ट्यास्य वदनं मुरा कर्तुं ।
लज्जापयोधि तस्मिन् सहमज्जनकृते सहमज्जनार्थं नाभिरेव कमंड तस्मिन्
याम्बव्यस्य विवायिन नयनं अग्रिमय आयुधं यस्य तस्य शशो सारथे ग्राहण
चत्वारि सुरायपि समाह्वयितुमिवेसुप्रेक्षा । मुरा अवनेत विदस्य सत् ।
आस्ते वर्तेते ॥

अपीति । अपि च । किंचित्पर्यं । अस्तोत्तरेणान्वयः ।

मरदिति । हे मद्रेन्द्र शल्य, मरतां वायूनां देवाणां च पदम्भं कृन्दे

१. 'तदनन्तरम्' इति पाठ २. 'मद्राणा' इति पाठ ३. 'शौचल्य' इति पाठ .
४. 'निजस्य' इति पाठ ५. 'पयोधि' इति पाठ ६. 'अपि च' इति न लि. वचिन्.
७. 'पीति' इति पाठ .

शराभिवर्षेण धनंजयं तमिङ्गालयेदेष भुजः क्षणेन ॥ २१ ॥

ततस्तच्छूवणपुटक्रकचं कर्णवचनमाकर्ण्य पार्थेन पुरा प्रार्थितमर्थं
हृदि कृत्य स मद्रभूपतिरपैवार्यावार्यसूर्यतनयधैर्यं गगनकुसुमसोदर्यं
विधातुमेवमुत्तरमुत्तरङ्गयामास ॥

पुरा विराटस्य पुरोपकण्ठे रणाङ्गणे सारथिनार्जुनस्य ।

उत्पाट्यमानेऽपि रयेण नेत्रे निद्रा कथं ते हृदयंगमासीत् ॥ २२ ॥

आयासलेशरहितं वनसीन्नि पूर्व

संदानिते सुहृदि ते सुरवैणिकेन ।

उपलात्यमानं संवर्ष्यमानं श्लाप्यमानं च । वीप्रं प्रक्षारमानं अखिलानां सम-
स्तानां हेतीनां ज्वालानां आयुधानां च जालं यस्य तद्योकं तं प्रतिद्वंद्वं धनजयं अग्नि
अर्जुनं च । एषः मधीयः भुजः शराणां जलानां बाणानां च अभितो वर्षेण ।
क्षणेन अखिलम्बेन । इङ्गालयेत् निर्वापयेत् । इङ्गालं सिक्काङ्गारम् । अत्र मरुत
एव मरुत इति सर्वत्र रूपणात् छिट्टसावयवरूपकम् । उपजातिर्दृत्तम् ॥ २१ ॥

तत इति । ततः कर्णकथनानन्तरं स मद्रभूपतिः शल्वः । अरण्ये पुटे इव
तयोः क्रकचं करपत्रं तत् कर्णोकं वचनं आकर्ण्य पार्थेन युधिष्ठिरेण पुरा प्रार्थितं
याचितं अर्थं कर्णतेजोवधात्मकं हृदि कृत्य मनसि स्मृत्वा । 'अङ्गीकृतं सुकृतिनः
परिपालयन्ति' इति न्यायादिति भावः । अपवार्यं तद्वचनमाक्षिप्य । अवार्थेति
अवार्यं दुर्निवारमिति धैर्यविशेषणम् । सूर्यतनयस्य धैर्यं गगनकुसुमस्य सोदर्यं
सदृशम् । अलन्तमिथ्याभूतमिति यावत् । विधातुं कर्तुं एवं वक्ष्यमाणं उत्तरं
प्रतिवाक्यं उत्तरङ्गयामास । उवाचेत्यर्थः ॥

उत्किप्रक्षारमेवाह चतुर्भिः—पुरेति । हे कर्ण, पुरा उत्तरगोप्रदङ्गकाले विरा-
टस्य राज्ञः पुरोपकण्ठे नगरसमीपे रणाङ्गणे युद्धदेशे अर्जुनस्य सारथिना उत्तरेण
ते तव नेत्रे वल्ले च । 'वल्लोचनयोर्निद्रम्' इति विश्वः । रयेण वेगेन उत्पाट्य-
माने पद्मावरणशून्यतया क्रियमाणे सत्यपि अपह्रियमाणे सत्यपीति च । निद्रा
गान्धर्वाङ्गुता हृदयंगमा रच्या कथमासीत् । अत्रोत्तरेणैव सारथिना तत्रःक्रि-
यमाणेऽपि निद्रासीदिति वस्तुना तादृशस्य तव सारथिं मामवलोकय अद्यतन-
विजयसारथेर्भगवतो भवेदेव लब्धया मुरावनमनमित्यपहासात्मकस्य प्राथमिक-
प्रश्नोत्तरस्य वस्तुनः प्रतीतेर्वस्तुना वस्तुध्वनिः । उपजातिर्दृत्तम् ॥ २२ ॥

आयासेति । पूर्वं घोषयात्राकाले वनसीन्नि द्वैतवनप्रदेशे ते तव सुहृदि दुष्यं-
धने सुरवैणिकेन चित्रसेनेन आयासस्य लेशेनापि रहितं यथा तथा संदा-

१. 'तान्' इति पाठः. २. 'वाचम्' इति पाठः. ३. 'पवार्यां' इति नास्ति ऋचिद.
४. 'पुत्र' इति पाठः. ५. 'वांसिकेन' इति पाठः.

कुत्रापि गूढवसतिस्त्वमहोनिर्बुद्धे

किं नाविमेः सविधकीचकरन्द्रगानात् ॥ २३ ॥

पाञ्चालिकायाः परिणीतिकाले सघीभवद्भिः सह धार्तराष्ट्रे ।
भवानभूत्पार्थशरप्रयोगात्कर्णोऽपि भूत्वा कथमात्तगन्धः ॥२४॥
इन्द्रात्मजातेन स तेन गन्तुमीष्टे तुलामीश्वर एक एव ।
तृणाय कृत्वा निजजीवैन यो युद्धाय येन स्पृहयन्नुदस्थात् ॥२५॥
इति तस्य मद्राध्यक्षस्य तादृक्षमूर्धुक्षणं कुमारपक्षपातं समीक्ष्य

निते दामनिर्बद्धे सति । अहो इति हासपूर्वके सेदे । हे कर्ण, त्वं कुत्रापि दुर्ज्ञेये
निकुञ्जे शुल्मे गूढा दुर्लक्ष्या वसति स्थिति यस्य तथोक्तं सन् । सविधे समीपे
ये कीचका वेणुविशेषा तेषां रन्ध्रे वायुपूर्णं गानात् शब्दादपि नाविमे ।
शब्दानुसारेण मामत्रल विज्ञाय बभ्रौयुरिति गीतो नाम् । किमिति वाक् । अवि-
भेरेवेत्यर्थं । विमेते कर्तारि लट् । अत्रापि वसुना तदारजुनेन भवमुद्धन्मोचन
जानताप्येवमुच्यत इति प्रतीतेर्वसुना वस्तुध्वनि । वसततिः श्वात्तम् ॥ २३ ॥

पाञ्चालिकाया इति । किं च पाञ्चालिकाया द्रौपद्या परिणीतिकाले विवा-
हसमये सघीभवद्भिः द्रौपद्यपहरणाय वृंदायमाने धार्तराष्ट्रे सह हे कर्ण, भवान्
पार्थस्य अर्जुनस्य शराणां प्रक्षेपेण योगात् प्रहारात् आत परेण गृहीत गन्ध
गर्वं यस्य तथोक्तं । 'आत्तगन्धोऽभिभूत स्यात्' इत्यमरः । कर्णो भूत्वापि
तदानीं तनकर्णं सन्नपि श्दानीं पुन आत्तगन्धं सगर्वं कथमभूत् । अभूरित्यर्थं ।
'शैवे प्रथम' इति प्रथमपुरुषः । यद्वा भवान् कर्णं सविलस्वेन यथाधनामा
भूत्वापि पुनरात्तगन्धं कथमभूदिति योजना । अस्या न तन्प्रम्यायानुसरणगौर-
वदोष इति ध्येयम् । 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सबन्धगर्वयो' इति वैच्यती ।
उपजातिर्वृत्तम् ॥ २४ ॥

इन्द्रेति । अत हे कर्ण, तेन त्रिभुवाप्रसिद्धपराक्रमेण इन्द्रस्य आत्मजातेन
अर्जुनेन सह तु तं साम्यं गन्तुं लब्धुं स त्रिपुरात्रधरामुरादिनेतृत्वेन प्रसिद्ध
इश्वरं शत्रुं एक एव । ईष्टे क्षमते । नाय इत्यर्थः । यत् य इन्द्रात्प्रजातं त्रि-
शिवं जीवितं तृणाय कृत्वा तृणप्रायं भन्वान् । तृणनिव आराहलेति यावत् ।
'नयकर्मण्यनादरे' इति उपप्रदानत्वम् । येन शत्रुना सह युद्धाय स्पृहयन् अभि-
रन्ध्रे । 'स्पृहेरीषित' इति उपप्रदानत्वम् । उदस्थान् उपसृष्ट्वा । तेन स इति
संबन्धः । 'आयावलेत्' इत्यादिश्लोकरूपे द्वितीयवाक्योत्तरम् । अत्र शरमात्रं प्रा-
प्यस्त्रां तुं साम्यमश्वर एव नियमनात् परिगृह्यता कार । उपजातिर्वृत्तम् ॥ २५ ॥
इतीति । इत्युक्तप्रकारं तादृशं अत्रियद्गुणं तस्य मद्राणामभ्युत्थस्य राश-

१ 'त्रिभुवम्' इति पाठः. २ 'मवा' इति पाठ ३ 'श्रित' इति पाठ .

४ 'वृत्तुदृष्टमा' १५' इति पाठ .

कर्मसाक्षिनन्दनोऽपि रौक्ष्यवर्जितं पदविभागचमत्कृतिसुभगंभावुकं
वचनमेवमवादीत् ॥

अयि भागिनेययशसां सुभगकरेणस्त्वमद्य भुवि मद्रपते ।

मम मा तुलेति बहुधा वदता विजयेन शंभुमपि मातुलय ॥२६॥

इत्युक्तवत् एतस्य सौरैर्दन्तपुंटाविव ।

जवाद्भुवननीकौ तौ जघटेते परस्परम् ॥ २७ ॥

सर्वतोऽपि भुवि सैन्यपरागैः शोपितेषु सजलेषु सरःसु ।

केवलं गगन एव तदानीमप्सरःकुलमलोक्यत लोकैः ॥ २८ ॥

शाल्यस्य सवन्धि ऋभुश्च. इन्द्रस्य कुमारे अर्जुने पशुपात आत्मीयत्वेन अनि-
निवेशं समीक्ष्य आलोच्य कर्मसाक्षिणः सूर्यस्य नन्दन. कर्णोऽपि स्वस्य भाव-
रौक्ष्यं पारुष्यं तेन वर्जितम् । किञ्च पदस्य मातुलेति शब्दस्य विभागेन 'मा-
तुल' इति पृथक्करणेन या चमत्कृतिः प्रागल्भ्यं तथा सुभगमातुकं रमणीयं
वचनं एवं बक्ष्यमाणप्रकारेण अवासीत् उक्तवान् । वदे. कर्तारि लुङि षिचि
शुद्धिः ॥

अयीति । अयि हे मद्रपते शल्य, अद्य भगिन्या. उपचारात्तुन्वा. अप-
त्यस्य भागिनेयस्य अर्जुनस्य । 'स्त्रीभ्यो टक्' इति टक्प्रयोगात् । यशसां पराक-
मत्रन्यानां सुभगकरण. प्रत्यापक त्वं विजयेन सर्वोत्कर्षेण हेतुना तुला जेनापि
साम्यं मा न इति बहुधा वदता श्रुवता । आत्मस्तुतिपरायणेनेति यावत् । एवं
हे मम मातुल स्वमातृसद्वेदर, इति बहुधा वदता विजयेन अर्जुनेन सह शंभु-
मपि मा तुलय सहसं मा कर । सर्वोत्कृष्टानां शमोरप्यपट्टत्वसभावनावदयक-
त्वादिति भावः । अनेन मूलानामभिमानस्तिरस्कृतसकलान्तर इति हास्यो व्यङ्ग्य ।
अत्र भागिनेयेत्यादिविशेषणस्य पशुपातित्वेन शल्यवचनस्यात्रात्त्विकवमिलानि-
श्रानगर्मत्वात्परिकरालंकारः । सुमदलीहृतम् ॥ २६ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण उक्तवत्. एतस्य सूर्यस्य अपत्यं सौरिः कर्णः. तस्य
अत इम् । दन्तपुटी ऊर्ध्वोधरोष्ठाविव तावुभावनाकौ कुराण्डवसन्धे परस्पर
जवात् वेगात् जघटेते सयुयुग्मु । घटतेः कर्तारि लिङ् । तत पर न किञ्चिद-
प्यवदत् । सयुलं चाभूत्सैन्यद्वयमित्यर्थः । अत्र कर्णोऽपि. सैन्ययोश्च प्रकृतयोर्मिथो-
केलनेनैषम्यस्य गम्यतान्तुस्वयोगितानेद. । सुग्मविपुलवृत्तं श्लोको वा ॥ २७ ॥

सर्वत इति । तदानीं सेनाद्वयसपटनसमये भुवि सर्वतः सर्वत्रपि सज-
लेषु जलसहितेषु सरसु सैन्ययोश्चौरवशाण्डवीरयोश्च सवन्धिभिः परागैः

१. 'वर्तन्' इति पाठः. २. 'अना' इति पाठः. ३. 'करान्त' इति पाठः.
४. 'पटी' इति पाठः. ५. 'अपत्ये' इति पाठः. ६. 'अट्टरपट' इति पाठः.

तदनु तत्र परस्परघट्टनजनितस्फुलिङ्गव्याजेन निपीतपूर्वांश्चि-
रैशीकरानजीर्णशङ्कया वमन्तीभिः पट्टसवहरीभिश्च कन्योत्पाटन-
सृष्टिपाटवमेव संग्रामदेशदेशिकसदेशादभ्यसितुमवनीतलमवतीर्णैः
पयोधरपटलैरिव खेटकमण्डलैश्च युगपदेव बहुविधानीरयोधजनप्रवे-
शसौकर्याय तरणिरन्ध्रसरणिं विशालयितुमिव वियत्तले दूरमुच्चलि-
ताभिः शक्तिभिश्च प्रतिक्षणक्षपितविपक्षकुलवृत्तान्तं मुहुर्मुहुर्दृष्टनी-
मुखेन कथयितुमिव धानुष्कर्काभ्यां प्रत्यागतैः कोदण्डदण्डैश्च
युद्धविलोकनवद्धकौतुकसिद्धयौवतकुचमण्डलनिजकुम्भतारतम्यैरि-

पदघट्टनजन्यै शोषितेषु निर्जलीकृतेषु सत्सु केवल एकस्मिन् गगन एव । अद्भि
युक्ताना सरसा कुल घृन्द अप्सर कुल देवाङ्गनासमूहस्य लोके जनै अलोभ्यत
दृश्यते स्म । अत्र दिवि भुवि प्रसक्तस्य अप्सरोवत्त्वस्य दिवि एकत्र नियमनात्
रिसरप्यालकार श्लेषसकीर्ण । स्वागतावृत्तम् ॥ २८ ॥

तदन्विति । तदनु द्वयोर्मेलनानन्तरम् । तत्र युद्धदेशे परस्पर घट्टनेन
अभिघातेन जनिताना स्फुलिङ्गाना अभिरुग्णाना व्याजेन पूर्वं पूर्वयुद्धे निपीता
अनिपीतपूर्वांश्चि रश्चिरीकरान् रचविन्दून् अतीर्णशङ्कया जाठरानलापङ्गभयेन
वमन्तीभि उद्भिन्तीभिरिव स्थिताभि पट्टसा खड्गविशेषा वार्य लता इव
ताभिश्च कवन्धाना उदकाना अपमूर्धकडेवराणा च उत्पाटनस्य ऊर्ध्वप्रसारणस्य
सृष्टि जननव्यापार तस्या पाटव सामर्थ्यमेव संग्रामदेश युद्धभाग एव
देशिक आचार्य तस्य सदेशात् समीपात् अभ्यसितु परिचेतुम् । तेषामथ
एव जलप्रसारकत्वादिति भाव । अवनीतल भूतल प्रति अवतीर्ण प्राप्ति
पयोधरपटलै मेघचन्द्रैरिव स्थितै खेटकमण्डले फलकसमूहेषु युगपत्
एकदेव बहुविधाना वीराणा योधजनाना परावृत्त मृत्वा सुरीभूताना प्रवेशस्य
सौकर्याय सौलभ्याय तरणे. सूर्यविम्बस्य रन्ध्रसरणि त्रिलमार्गं विशालयितुं
विस्तारयितुमिव वियत्तले आकाशदेशे दूरमुच्चलिताभि उन्नमिताभि शक्ति-
भिश्च क्षणे क्षणे प्रतिक्षणं क्षपितम्य नाशितस्य विपक्षाणा शत्रूणा कुलस्य घृदस्य
वृत्तान्तं अटनि धनुष्कोटिरेव मुखं वक्षत्र तेन मुहुर्मुहु कथयितु इव । धानु-

१. 'तदनु' इति नास्ति वचिद् २. 'तत्र तत्रो तेनयोरभयोरपि परस्पर' इति पाठ
३. 'शीकरनिकरान्' इति पाठ ४. 'वमन्तीभिरिव' इति पाठ . ५. 'उत्पाटन',
'उत्पन्न' इति च पाठ ६. 'एव' इति नास्ति वचिद्, 'अपि' इति पाठ ७. 'बल्ये'
इति पाठ ८. 'अतिविशालयितु' इति पाठ . ९. 'दूरं दूरम्' इति पाठ . १०. 'वर्ण-
कन्यागते', 'कर्णभ्यांनन्यागते' इति च पाठ . ११. 'परिविशिष्या' इति पाठ .

चिचीपयेव दूरं नभसि करान्प्रसारयद्भिः शुण्डालमण्डलैश्च वि-
चित्रतरचक्रचङ्कमणमिपेण पदात्पदमपि न गन्तव्यमिति विमतनि-
रोधकुण्डलनामिन् कुर्वद्भिर्बद्धिश्च शोणितपङ्कशोणितैः वेगसंभ्रम-
विद्वैद्यमाणधरणीरन्ध्रनिर्गतपरफणीन्द्रफणासहस्रमणिकिरणधोरणी-
मसृणितैरिव चक्रेः संक्रीडद्भिः शताङ्गैश्च भयानके सकलसुरजनत-
नूरुहसौरशायनिके समीके ॥

पक्षाणां धनुर्धराणां कर्णाभ्याश्च श्रोत्रसमीपं प्रत्यागतं कोदण्डदण्डं चापयष्टि-
भिश्च युद्धस्य विलोकने बद्ध कौतुकं येन तस्य सिद्धानां देवयोनिविशेषाणां यौव-
तस्य युवतीसमूहस्य यत् कुचमण्डलं तस्य निजयो बुम्भयोश्च यत् तारतम्यं
न्यूनाधिभवाव तस्य परिचेतुं परीक्षितुं इच्छां परिचिचीया तयेव । नभसि
दूरं करान् शुण्डा प्रसारयद्भिः शुण्डालमण्डलैः गजवृन्दैश्च विचित्रतरम्य अला-
श्रयैकरस्य चक्रचङ्कमस्य मण्डलाकारगमनस्य मिपेण व्याजेन पदात्पदं एक
पदमितदेशमपि न गन्तव्यं इत्येवम् । भवद्भिरिति शेषः । विमतानां शत्रूणां
निरोधाय निरोधं कर्तुम् । 'क्रियार्यं-' इत्यादिना सप्रदानत्वम् । कुण्डलनां रात्रा-
ज्ञासूचकवर्तुलरेखा कुर्वद्भिः लिखद्भिरिव स्थितैः अर्वाद्भिः अथैश्च शोणितपङ्केन
रक्तवर्द्धमेन शोणितैः अरुणितैः । अत एव वेगात् संभ्रमेण भ्रमणेन विद्वैद्यमा-
णाया मिद्यमानाया धरण्या भुव रन्ध्रेभ्यः निर्गतपरया निर्गमनशील्या फणी-
न्द्रस्य शेषस्य फणासहस्रे मणीनां किरणधोरण्या कान्तिपरम्परया मसृणितैः
व्याप्तैरिव स्थितैः चक्रे रयाङ्गैः संक्रीडद्भिः इतस्ततः गच्छद्भिः । शताङ्गैः रथैश्च
भयानके लोकैकभयकरे समीके युद्धे सकलानां सुरजनानां तनूरुहाणां रोम्णा
सुप्तशयनं पृच्छतीति सौरशायनिके सति । अत्याधर्येण रोमाद्यजनने सतीति
भावत् । उत्तरेणैकवानयम् । 'भयानकं सकलसुरजनतनूरुहसौरशायनिकं समी-
कनभूरं । तदनन्तरम्' इति पाठान्तरं दुःशासनयुद्धे शकालिके खनन्तव्येषोप-
वत्तरेण पाषिताप्यं कलादुपेक्ष्यम् । अत्र स्फुटिह्रव्याजेनेति सावह्वपहेतुप्रेक्षायाश्च
पटववद्वीमिरित्युपमायाश्च कथञ्चनशब्दश्लेषभित्तिकाभेदाभ्यवसायमूलात्तेशयो-
पि संभ्रामदेशिकविरुद्धवाग्द्वयानुपगतपल्लोप्रेक्षयोरङ्गाङ्गिभावसंकरस्य च तरणि-
न्ध्रविद्याकीकरणपल्लोप्रेक्षायाश्च अटनिमुत्सेनेति रूपककथनकलोप्रेक्षयोरङ्गाङ्गि-
भावसंकरस्य च परिचिचीयाहेतुप्रेक्षायाश्च स्वचन्द्रमणमिपेनेति सावह्वपहेतुप्रे-
क्षयायाश्च अष्टानां त्रिलतण्डलन्यायेन संसृष्टिः ॥

१. 'दूरं दूरं' इति पाठ २. 'प्रसारयद्भिः' इति पाठ . ३. 'शोणितैः' इति
पाठ . ४. 'संनिदाव' इति पाठ . ५. 'भयानक' इति पाठ . ६. 'शायनिकं समीक-
नभूरं' इति पाठ .

दुःशासनो नयनजृम्भितकोपग्रहि-

भीत्येव फालतलमूर्ध्वमुपाश्रिताभ्याम् ।

भ्रूभ्या भयानकमुखो रिपुभूमिपाने-

प्यारब्ध योधयितुमेतदतीव चित्रम् ॥ २९ ॥

स कुन्तलास्यम्बरधूतिधूर्यैः स्वसिंहनादैर्निदधे दुरापः ।

पराभवं सोमकलास्यहेतौ पाश्चालिकायामिव पार्थचम्बाम् ॥ ३० ॥

ततो याज्ञसेनीकटितटपटापहारसमयचक्रुच्चमणवासनानुवृत्ति-
वशादिव विविधानि रेचकमण्डलानि वितन्वन्निजास्पदभेदको

इत पर श्लोकद्वयमेकवाक्यम् । दुःशासन इति । यत्तदोर्निलसबन्धात्
यो दुःशासन दुर्योधनान्तरज नयनाभ्या जृम्भितात् निर्गतात् कोपादेव बहे
भीत्या भयेनवेत्युत्प्रेक्षा । ऊर्ध्व उपरितन फालतल ललाटप्रदेश उपाश्रिताभ्या
सगताभ्याम् । कोपेन अश्रीभूताभ्यामिति यावत् । भ्रूभ्या भयानक मुख यस्य
तथोक्त सन् रिपून् भूमिपान् शत्रून् राज्ञोऽपि योधयितु भटान् कर्तुं आरब्ध
उपचक्रमे । इत्येतत् अतीव मृश चित्रम् । राज्ञामपि भटत्वकरणस्यार्थ्यकरत्वा
दिति भाव । अस्मिन्नर्थे यच्छब्द आकाङ्क्षालभ्य । तदसहिष्णुताया पुनरित्यम
बधेयम् । योधयितुमित्यत्र 'य अधयितुम्' इति च्छद । रिपुभूमिपानेपीत्य
पिना कोपवहिसमुच्चय । अधयितु अध कर्तुम् । अत्रायुधसाध्यरिपुभूमिपाध-
करणस्य भ्रूमङ्गमात्रेण सपादनोयोगादाथर्थमिति वस्तुना कोपवहिशत्रुवर्गयो
अध करणेनोपम्यगम्यतात्मकतुल्ययोगिताप्रतीतेर्वस्तुनालकारध्वनि । रभतेराह-
पूर्वात्कर्तरि लुङि तद् ॥ २९ ॥

स इति । दुराप परैरघृष्य स दुःशासन सोमकानापाश्चालाना लास्यस्य युद्ध-
नाट्यस्य हेतौ जनके सोमकला चन्द्रकान्तिरिव आस्यहेति मुखकान्ति यस्यास्त-
स्यामिति च अत एव पाश्चालिकाया द्रौपद्यामिव स्थिताया पार्थचम्बा पाण्डवसे-
नाया कुन्तल चिकुर अलिध तद्भवमिव यदम्बरं केशप्रमरचन्नील आकाश तस्य
मूर्ती भङ्गे धूर्यै पटुभि सै स्त्रीयै सिंहनादै कुन्तलाले केशट्टस्य अम्परस्य
वस्त्रस्य च धूल्या धूर्यै । तद्युक्तरित्यर्थे । सै सिंहनादैरिति च । पराभव तिर
स्कार विदधे चक्र । श्लिष्टविशेषणयमुपमा पूर्णा । उपजातिर्दुतम् ॥ ३० ॥

तत इति । तत याज्ञसेन्या द्रौपद्या कटितटे नितम्बदेशे पटानामपहारस्य
समये आकर्षणावसरे चक्रचङ्कमणस्य मण्डलाकारगमनस्य या वासना स्फकार
तस्य अनुवृत्तिवशात् अनुसरणवशादिवैर्युधप्रक्षाल । विविधानि रेचकाख्यानि मण्ड-
लानि चक्रगमनात् वितन्वन् प्रकटयन् निजास्पदस्य स्वस्थानस्य उरस भेदक

१. एतत्पूर्वम् 'तदनन्तरम्' इति वचिन्, २. 'धूप' इति पाठ . ३. 'दुरापन्'
इति पाठ .

मीमः क वा समागच्छतीति वीक्षितुमुन्नतप्रदेशमधिरूढाभ्या हृद-
न्तररुधिरुद्बुद्धसुकुलाभ्यामिव रोपलोहिताभ्यां लोचनाभ्या सा-
ध्वसदानशौण्ड. कर्तलवध्रम्यमाणपरिघपातनपाटितभटयोटक-
करटिषटाक्षतजप्रवाहैः समीकसीमानं कण्ठद्वयमीं विदधानः
सुयोधनानुजो वियदध्वनि विजृम्भितध्वनिर्द्वोदरद्वगध्वनीनो-
ऽभूत् ॥

पद्वक्च्छापि द्वो तावन्मीको भीमकौरवौ ।

गदागदि रणं घोर कुर्वते स्म परस्परम् ॥ ३१ ॥

निपातितस्य द्विपतः स भूमौ समक्षमक्षणा कुरुभूपतीनाम् ।

गण्डे कराभ्यामुदरे पदाभ्या सताडन साधु समाचचार ॥ ३२ ॥

विदारक भीम क वा कुता वा समागच्छतीति वीक्षितु समुन्नत प्रदेश मुखा
त्मक अधिरूढाभ्या हृद उत्तर अन्तरे अतर्से रुधिरुद्बुद्धा मुकुलाभिव
ताभ्यामिव स्थिताभ्या इत्युत्प्रेक्षा । रोपेण लोहिताभ्या अरुणाभ्यां लोचनाभ्या
साध्वसस्य दानशौण्ड बहुप्रदः । अनिमयकर इति यावत् । करतले बध्रम्यमा-
णस्य बहुधा व्यापार्यमाणस्य । यन्नन्ताङ्गमतेल्लट कमणि शानच् । परिघस्य
गदाया पातनेन प्रक्षरेण पाटिताना मित्राना भटाना योधाना घोटकाना
अश्वाना करटिना गगाना च घटानां वृन्दाना समन्विति क्षतजप्रवाहै रक्षुरै
समीकसीमान युद्धप्रदेश कण्ठद्वयसीं कण्ठपारमितगाम्भीर्यजग विदधान कुर्वाण
वियदध्वनि आकाशमार्गे विजृम्भित व्याप्त ध्वनि सिंहनाद यस्य तथोच ।
सुयोधनानुज दु शासन वृद्धोदरस्य भीमस्य दशोरघ्नान गच्छतीति तथोच ।
दृष्टिविषम अभूत् । उपदेशद्वयस्य सद्युष्टि ॥

वद्वेति । वद कच्छ मध्यवचनपठ याभ्या तौ वद्वद्वौपीनावपीति च ।
इत्यनेन वीतरामित्व सूच्यते । अभीकौ कामुकापिति विरोध । निर्भयापिति परि-
हार । भीमकौरवौ तौ भीमश्च कौरव दु शासनश्च द्वौ परस्पर गदया गदया
प्रवृत्त गदागदि घोरं भयकरं रणं युद्धं कुर्वते स्म चक्रन् ॥ ३१ ॥

निपातितस्येति । स बक्ष्यमाणविधप्रतिशया प्रविद्ध भीम कुरुभूपतीना
दुर्योधनार्थानां अक्ष्णा नेत्राणां समक्ष अग्र एव । न तु यत्र पुत्रापीत्यय । भूमौ
युद्धभूमि निपातितस्य द्विपत दु शासनस्य गण्डे कपोले कराभ्या उदरे कुर्वाण
पदाभ्यां च सताडन साधु यथाप्रतिन समाचचार वृत्तवान् । अत्र तत्तारक्षिप्र
दापराधकरपदाटनयोरातुभ्येण भयघ्नया ममा वकार ॥ ३२ ॥

१ 'युद्धाभ्यामेव' इति पाठ २ 'कम्पित' इति पाठ ३ 'घनतरपरिघ' इति पाठ-
निरपत्ति' इति पाठ ४ 'घनरक्षणा' इति पाठ ५ 'युद्ध' इति पाठ
६ 'भीमकौरवौ' इति पाठ

निजप्रियाकैश्यकृपोऽस्य शत्रोर्निर्भिद्य वक्षः पिबतोऽसृगन्मः ।
समीरसूनोश्च पिशाचिकानां सपीतिकेत्यां कलहो बभूव ॥ ३३ ॥

एणीदृशः स्वकीयाया वेणीं तैरेव शोणितैः ।

क्षोणीभृतां द्विपामेव क्षोणीचक्रे सहाक्षिभिः ॥ ३४ ॥

तदनन्तरम् ।

रिपून्कुरुक्षेत्रतले चरन्तं वृणाय मत्वा वृषसेनमुग्रम् ।

किरीटिगोपः परधेनुकान्तं निनाय काण्डैर्यमलोकगोष्ठम् ॥ ३५ ॥

अवकर्ण्य किरीटिभग्नगाजावभिमन्योरधिकं सुतं स कर्णः ।

रिपुरङ्कुतरक्षुरष्टदिक्षु ज्वलयंश्चक्षुरभूदरीन्दिधक्षुः ॥ ३६ ॥

निजेति । निजाया प्रियाया द्रौपद्या कैश्य केशवृन्द कर्पतीति कृप अत एव शत्रो अस्य दु शासनस्य वक्ष निर्भिद्य असृक् रक्तमेव अम्म जल पिबत समीरसूनो भीमस्य च पिशाचिकाना च सपीतिकेत्या सहपानक्रीडाया कलह ममास्त्वधिक ममास्त्वधिकमिति विवाद बभूव । वृत्तमुपजाति ॥ ३३ ॥

एणीति । एष भीम तै दु शासनीयै शोणितै पीतशिरैरेव स्वकीयाया एणीदृश द्रौपद्या वेणीं दु शासनशोणितसस्कार्यत्वेन वद्धा द्विपा क्षोणीभृता शत्रुभूपाना अक्षिभि सह शोणीचक्रे रजयामास । यथाप्रतिज्ञ दु शासनदधिर-लेपनकृति द्रौपदीवेणीमोचने भीमे कौरवा सर्वे कोपादणिताश्च बभूवुरित्यर्थ । अतएव वस्तुना पदार्थहेतुक काव्यलिङ्ग ध्वन्यते ॥ ३४ ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरमित्युत्तरेणान्वय ।

रिपूनि । रिपून् सस्यभक्षणविरोधिन् शत्रून् वृणाय मत्वा । वृणवदना इत्येत्यर्थ । कुरुक्षेत्रतले एव कुरुणा क्षेत्रतले वेदारभागे चरन्त सस्यानि भक्ष-यन्तं गच्छन्त च परेषामेव धेनूना कान्त वल्लभ पर स्वनाचकोत्तरभाग धेनुशब्द चया तथा अविधेनुकया नाम आयुधेन कान्तमिति च । 'छुरिका चाक्षिधेनुका' इत्यमर । उग्र भयकर वृषसेन कर्णपुत्रमेव वृषभध्रेष्ठं किरीटी अर्जुन एव गोप गोपाल भूपथ काण्डै दण्डै बाणैश्च यमलोकमेव गोष्ठं गोस्थान निनाय प्रापित पत्नः । समलक्ष्यत्सुर्वर्ति निःशृङ्गिःशृङ्गसाकययत्-उग्रम् । उपेन्द्रवक्रादृशम् ॥ ३५ ॥

अवकर्णोति । अभिमन्यो अर्जुनपुत्रस्य स्वमारितस्य अधिक अत एव किरीटिना अर्जुनेन भग्न पुत्रमारणप्रतीकारात्मना निहृतं सुत वृषसेनं अवकर्ण्य शुला चक्षु ज्वलयन् कोपामिना शोणीकुर्यन् रिपव एव रङ्गव हरिणा तेषा तरक्षु गृगविशेष । तदृष्टिमात्रेण हरिणा शिथिलप्राणा भवन्तीति प्रसिद्धि । स कर्ण अष्टासपि दिक्षु अरीन् दक्षुमिच्छु दिधक्षु अभूत् । पुत्रवधत्रोपपरवश

कुण्डलीकृतकोदण्डश्चण्डभानुतनूभुवः ।

ताण्डवं विदधे पाणिः पाण्डवाना वगन्तरे ॥ ३७ ॥

युद्धे हतो योधसमूह एष विम्बं पितुर्मे वत भेत्स्यतीति ।

मत्वेव पत्युर्महसा कुमारः सञ्जादयामास दिव शरौधैः ॥ ३८ ॥

करीन्द्रमण्डले पेतुः कर्णमुक्ताः शरत्रजाः ।

सदानाम्बु कर यान्ति स्थूललक्ष्य हि मार्गणाः ॥ ३९ ॥

प्रकाश्य कर्णे युधि कालपृष्ठं भयकराभे चलति प्रवीरे ।

तदीयभङ्गैर्दक्षिताः परेऽपि प्रकाश्य चेलुर्गत रक्तपृष्ठम् ॥ ४० ॥

दारुण योद्धु सनद्धवानिल्लध । अत्र पुनवधादणतस्य विशेषशगत्या क्षत्रुदिवश-
हेतुत्वात्पदापहेतुक वाच्यलिङ्गमलकार । जीपच्छन्दसिकृतम् ॥ ३६ ॥

कुण्डलीकृत इति । तत चण्डभानुतनूभुव कर्णस्य पाणि कुण्डलीकृत
गुणार्थनेन मण्डलित कोदण्ड कालपृष्ठ यन तथोच सन् पाण्डवाना वगन्तरे
सेनामप्य ताण्डव नर्तन विदधे चकार । गुणार्थनेनत्वागान्यामिति भाव ।
अनुप्रासमेद शब्दात्कार ॥ ३७ ॥

युद्ध इति । युद्धे हत एव योधाना पाण्डवीयाना समूह मे मम पितु
सूर्यस्य विम्बम् । वतनि सेदे । भेत्स्यति बहूना युगपरिर्गमने सबाधाद्विदारनि
यति इति मत्वा सभाव्यवेत्युप्रेक्षा महसा तेजसा पत्यु सूक्ष्म कुमार कर्ण
शरौधै दिव अन्तरिक्ष सञ्जादयामास आच्छादितवान् । इन्द्रवज्राकृतम् ॥ ३८ ॥

करीन्ति । कर्णेन मुक्ता प्रयुक्ता शरत्रजा बाणसघाता शरवदयोऽद्या नत्र
न्तीनि याचकाश्च करीन्द्रमण्डले मयश्रुदे करिणाभिद्रस्य बहुगजवने राज्ञो
मण्डले राष्ट्रे च पेतु प्रथित्तिः । तथा हि भागणा याचका बाणाश्च एकस्या-
ददान्यान्मुखा दानाम्बुना उत्सगत्रलेन मदोदकेन सहित सदानाम्बु कर
पुष्पा च यस्य तथोच स्थूललक्ष्य बहुप्रद स्थूल पृष्ठ लक्ष्य शरव्य च यान्ति ।
एतन्न याचकरास्यो दानान्मदन्त्यो हस्तपुण्ड्रयोर्वेदुप्रदपुण्ड्रस्ययोश्च श्लेष
भित्तन्मनेदाप्यवसायत्पथसामायन विशपसुमर्धनादयोऽनन्यास । तेन निरु-
न्दातु कर्णस्य याचकातापघातेन गतश्रायताप्रतीतेरानारेण वस्तुधारी ।
'दान निरणे हन्त मदे म्यात्सगन्तऽपि च', 'बडिहन्तमयूरेषु करा गजदरेऽपि
न', 'अथ लक्ष्य शरव्ये च संख्यानेद च शोचरे', 'मार्गणा याचके बाणे भयद-
-पठः त्रिषु' इति सप्तम श्लोक ॥ ३९ ॥

प्रकाशयेति । भयकरा आभा तेज यस्य तस्मिन् प्रदृष्टे वीरे कर्णे कालपृष्ठं
धनु कालस्य रिपूना जीवितकाञ्च पृष्ठ चरमभाग एत चेति यावन् । प्रकाश्य
प्रकाश्य चान्ति सति तदीये कणसंनिधिनि मन्त्रांम बाणे दक्षिता पाटिना
परे सन्नयोऽपि रथ शरत्राशोपितारण पृष्ठ शरीरपथाद्भाय तज्जानक धनुष

तत्र तत्र युधि संचरमाणः शल्यसारथिमता स रथेन ।
 चूपितारिमदवारितयासौ सूर्यसूनुरपि चण्डकरोऽभूत् ॥ ४१ ॥
 रथेः कुमारस्य रथं ममीक्ष्य रमाप्रियस्यापि तदा समीके ।
 धैर्यं हृदः स्वेदजलं शरीराज्जगाल तोत्रं च जवेन हस्तात् ॥ ४२ ॥
 तदनन्तरममर्त्यचक्रवर्तिविकर्तनतनयो परस्परं प्रधनं प्रवर्तयितु-
 मारभेताम् ॥

राधाकुन्तीपुत्रयोः शौर्यभाजोश्चक्रीभूतौ चापदण्डौ ज्वलन्तौ ।
 मध्यस्थाया रत्नभूदेवतायास्ताटङ्काभामादधाते स्म तत्र ॥ ४३ ॥
 अचकर्ण्य शरासवह्विधोपं सुतयोस्तत्र सहस्रदृष्टिपृष्णोः ।
 दिवि वैणिकतापसस्य चित्रं महती प्रीतिरभूच्च नैव चाभूत् ॥ ४४ ॥

अत्र चण्डकरोः । मानिनां परोत्कर्षांश्चहिष्णुचादिति भावः । अत्र कालट्टरक्तपृष्ठ-
 शब्दश्लेषप्रतिभया तदुभयप्रनाशनेन विरोधिनोरनुरूपचेष्टासंघटनात्मा समालं-
 कारः । कर्णवाणनिर्भिन्नाः परे पलायावभूवुरिति परमार्थः ॥ ४० ॥

तत्र तत्रेति । शतयः सारथिरग्निमन्स्तीति तेन रथेन तत्र तत्र युधि युद्धदेशे
 संचरमाणः सूर्यस्य सूनुः सोऽसौ कर्णोऽपि चूपितं गिलित (?) शरीणा मद
 एव वारि येन तस्य भावः तत्ता तथा हेतुना चण्डकरः सूर्यः भयंकरपाणिश्च
 थाभूत् । 'बाला वै पुत्रनामासि' इति श्रुतेरिति भावरूपकानिश्चयोत्तयोत्थाङ्गि-
 भावेन संकरः । स्वागतावृत्तम् ॥ ४१ ॥

रथेति । तदा समीके युद्धरत्ने रथेः कुमारस्य कर्णस्य रथं तत्तादृशं
 चनीक्ष्य रमाप्रियस्य कृष्णस्यापि हृदः चित्तात् धैर्यं शरीरात् स्वेदजलं हस्तात्
 तोत्रं शय्यताडनं च जवेन जगाल गलति स्म । गलतेः कर्तारि लिट् ।
 अत्र जगालेऽयुमयाशुत्तिरीपद्यम् । रत्तमुपजातिः ॥ ४२ ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं अमर्त्यानां देवानां चक्रवर्तिनः इन्द्रस्य तनयः
 अर्जुनः विकर्तनस्य सूर्यस्य तनयः कर्णश्च तौ परस्परं प्रधनं द्वन्द्वयुद्धं प्रवर्तयितुं
 आरभेताम् ॥

राधेति । शौर्यभाजो. राधाकुन्तीपुत्रयोः कर्णार्जुनयो. संवर्धितानां चनीभूतां
 गुणद्वेषेन वृण्टद्वितां ज्वलन्तौ चापदण्डौ तत्र तदानीं मध्यस्थायाः कर्णार्जु-
 नमध्यगतायाः रत्नभूदेवतानाः युद्धस्थलदेवतायाः ताटद्वयोः कर्णभूषणयो. आमा
 दादधाते स्म चक्रवृत्तः । सर्गिके इव रेजतुरित्युत्प्रेक्षा । शाळिनीवृत्तम् ॥ ४३ ॥

अचकर्ण्येति । सहस्रं दृश्यो नेत्राणि पृष्ठयः किरणाश्च यथोक्तयोः इन्द्रमृ-
 र्णयो. युद्धयोः अर्जुनकर्णयोः । शरीरात् चापौ बली इव तयोः घोषं गुणदंकारं . ८

१. 'पार्श्वस्था' इति पाठः. २. 'निरीक्ष्य' इति पाठः. ३. 'तनय' इति पाठः.
 ४. 'प्रावर्तयितुं' इति पाठः.

बह्लोलकह्लोलितदोर्विलासाबुपेन्द्रमद्रेश्वरसारथी तौ ।

परस्परं भङ्गुलैरभूतां रुपावलीढावरुपावलीढौ ॥ ४५ ॥

कर्णामरेन्द्रसुतकार्मुकवह्निवान्तै-

नीरन्ध्रितेऽम्बरतले निविडैः पृपत्कैः ।

अभ्यागतानमरभावमुपेत्य वीर्य-

न्पप्रच्छ वैणिकमुनिः प्रधनप्रकारान् ॥ ४६ ॥

पाणिना तदनु भानुनन्दने पन्नगास्त्रमचिरेण गृह्णति ।

पूर्वमेव निखिलाप्सरःकुलात्सा दधौ वरणमाल्यमुर्वशी ॥ ४७ ॥

दिवि आकाशे तत्र तदानीं अवकर्ष्य । वीणा शिल्पमस्य वैणिकः तस्य ताप-
सस्य नारदस्य महती प्रीतिः संतोषोऽभूच्च नाभूचेति यत्तच्चित्रम् । अन्तर्हिताखि-
लशब्दान्तरत्वेन लोकोत्तरत्वात्सवीणारवान्तार्थिकरत्वाच्चेत्याश्रयम् । अत एव वैनि-
केति विशेषणस्योक्ततात्पर्यगर्मलात्परिकरालंकारः । औपच्छन्दविक्रमम् ॥ ४४ ॥

उह्लोलैति । उह्लोलं अत्युन्नतं यथा तथा क्लेशितः वर्धिनः दोर्विलासः
बाहुप्रतापः याभ्यां तौ । तारकादित्वादितच् । यथाव्याख्यानात् 'महत्सुह्लोलक-
ह्लोलौ' इति तरंगविशेषपर्यायकोशानुसारेण पांनदत्तवम् । उपेन्द्रः कृष्णः महेश्वरः
शल्यश्च सारथिर्योस्तौ तौ अर्जुनः कर्णश्च द्वौ । स्या कोपेन अवलीढौ पूर्णौ
सन्तौ परस्परं भङ्गानां कुलैः । अरुणा व्रणेनेति जातबेकवचनम् । अवलीढौ
अभूतां सप्रणावभवताम् । 'अणोऽखियामीर्मरुः' इत्यमरः । अत्र रुपावलीढावरु-
पावलीढौ इति यमकमेदविरोधाभासयोः शब्दार्थालंकारयोरेकवाचकानुप्रवेश-
संकरः ॥ ४५ ॥

कर्णेति । कर्णस्य अमरेन्द्रसुतस्य अर्जुनस्य च द्वयोः कार्मुके कालपृष्ठगा-
पदीवे बह्णवाविव ताभ्यां वान्तैः विमृष्टैः निविडैः सान्द्रैः पृपत्कैः वाणैः अम्ब-
रतले नीरन्ध्रिते निरन्ध्रिते सति । आच्छादिते सतीति यावत् । 'नीरन्ध्रमम्बरतले
निविडे' इति पाठे नीरन्ध्रं यथा तथा निविडे सान्द्रे सतीत्यर्थः । वैणिको मुनिः
नारदः । तदा अमरभावं देवत्वं उपेत्य अभ्यागतान्वीरान् अपराश्रय्य मृतान् ।
प्रधनस्य कर्णार्जुनद्वन्द्वयुद्धस्य प्रकारान् विशेषान् पप्रच्छ पृष्टवान् । पृच्छे-
दुहादित्वाद्भिकमेकत्वम् । अत्र नारदस्य तादृशीरपृच्छासंबन्धेऽपि संबन्धोक्ति-
रूपातिशयोक्त्या कर्णार्जुनयुद्धस्य लोकोत्तरत्वप्रतीतेरलंकारेण दसुष्वनिः ।
यसन्तविलरावृत्तम् ॥ ४६ ॥

पाणिनेति । तदनु भानुनन्दने कर्णे पाणिना पद्मगात्रं नागास्त्राभिमन्त्रित-
दानं अचिरेण हृतं गृह्णति सति । अर्जुनवधायेति शेषः । सा पुरा अर्जुनमभि-
दप्य हतकामत्वेन प्रविद्धा उर्वशी नामानुहना निखिलात् अप्सरसां कुलात्

१. 'अभिर्लीलावग्धापि शीघ्री' इति पाठः. २. 'नीरन्ध्रमम्बरतले निविडे' इति
पाठः. ३. 'भागन्' इति पाठः. ४. 'योपाद्' इति पाठः.

सव्यसाचिह्ननाय शरासे सहिते रविमुवा भुजगास्त्रे ।

नन्दनद्वितयवत्वममंस्त स्वस्य कल्पकवनेन सहेन्द्रः ॥ ४८ ॥

रवितनयविमुक्तमस्त्रमेतद्विवि रसनायुगलं बहिर्वितन्वत् ।

अहमारिमधुना द्विधाकरोमीत्यभिनयकेलिमिवादधद्वभासे ॥ ४९ ॥

द्विधा विधातुं विजयं शिरोधा-

वथापतन्त स सरीसृपन्तम् ।

निरीक्ष्य पादेन निजेन शार्ङ्गं

निमज्जयामास शताङ्गमुर्व्याम् ॥ ५० ॥

आनेमिमग्नस्य हरेरुपायात्तदा शताङ्गस्य किरीटिनोऽस्य ।

गर्भेऽवकाशं किल वान्धवेन शंभोः शताङ्गो धरणी व्यतानीत् ५१

पूर्वमेव । वरणमाल्य दधौ गृहीतवती । चिरतनोः कृटानुरागादिति भावः । अत्र कर्णकर्तृकार्जुनवधार्यनागास्त्रधारणस्य विशेषणमत्या उर्वशीवरणमाल्यधारणहेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेदः । रघोद्धतावृत्तम् ॥ ४७ ॥

सूदयेति । रविमुवा कर्णेन सव्यसाचिह्ननाय अर्जुनवधार्यं शरासे कालपृष्ठे भुजगास्त्रे सहिते सयोजिते सति इन्द्र स्वस्य कल्पकवनेन सहैव नन्दनयोद्धितयवत्वममस्तस्य सभाषितवान् । नार्जुनजयन्ताभ्यां किन्तु जयन्तनन्दनवनाभ्यामेवेत्यर्थः । अनिवार्यमेतदस्त्रं हन्त्येवार्जुनमिति सभावनं श्लोकद्वयेऽप्युर्व्याम् इन्द्रस्य च माल्यग्रहणोत्तर्फीदयहेतुरिति ध्येयम् । अत्रापि पूर्ववत्काव्यलिङ्गमन्वकारः ॥ ४८ ॥

रवीति । रवितनवेन कर्णेन विमुक्त एतदस्त्रं दिवि आकाशे रसनयो जिह्वयो युगलं बहिर्वितन्वत् प्रसारयत्सर् अहं अरिं स्वस्य मातृहन्तारं अर्जुनं अधुना द्विधाकरोमि रण्ड्यामि इति उक्तप्रकारं अभिनयकेलिं उच्चार्य अभिव्यक्त्या अदधदिवेत्युत्प्रेक्षा । वभासे ॥ ४९ ॥

द्विधेति । अथ विजयं अर्जुनं शिरोर्ध्वां प्रीवायां द्विधा विधातुं कर्तुं थापतन्तं थापयन्तं स पूर्वात् सरीसृपं नागास्त्रं समीक्ष्य सः । शार्ङ्गं नाम धनुस्वास्तीति शार्ङ्गं कृष्यं । शताङ्गं अर्जुनस्य निजेन पादेन उर्ध्वां भूमौ निमज्जयामास मभीक्ष्णम् । वाणश्यादर्जुनं अस्त्रिणिति भावः । 'निजेन पादेन' इति पाठः न्तरम् । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ५० ॥

आनेमीति । तदा हरेरुपायात् पादनिष्पीड्युत्पात्तं धारणीं चनाशययपट्टिधार्यन्तं ममस्य किरीटिनं अर्जुनस्य संवधिना अस्य शताङ्गस्य समो शताङ्गं रयः । अत एव धरणीं भूमिम् । वान्धवेन रित्रं रथवराजटावृत्तैरेषुत्प्रेक्षा । गर्भे अन्तर्ध्वं अवकाशं व्यतानीत् । ददावित्यर्थः । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ५१ ॥

ततः कुरूणामिव पुष्करान्ते क्ष्वेलाभर्तुं जृम्भयतात्मनश्च ।

उप्राहिना तस्य किरीटशृङ्गमप्राहि नाकेन्द्रभयेन साकम् ॥ ५२ ॥

ततः स्नेहरसार्द्रस्तं पक्षपाती भुजंगमम् ।

तक्षकः किल पार्थस्य वर्धयामास सायकः ॥ ५३ ॥

दन्तीन्द्रपादातरथाश्वभेदी कुन्तीकुमारः स हरेर्निदेशात् ।

राधेयकाये विविधास्त्रजालमाधेयमेव व्यधित क्षणेन ॥ ५४ ॥

सर्वेषु भौर्गणगणेषु बहुप्रदत्त्वा-

स्त्वर्वैर्त्तरादृतिरयं रामणेः कुमारः ।

तत इति । ततः कुरूणां दुर्योधनादीनां क्ष्वेलाभर्तुं नागास्त्रेणार्जुनो हत इत्याधाकारकसिंहनादौद्वत्यमिव । आत्मनश्च क्ष्वेलस्य गरलस्य आभर्तुं ज्वलनप्रा-
चण्ड्यं पुष्करान्ते आकाशाग्रे जृम्भयता प्रकटयता उभ्रेण घोरेण अहिना नागा-
स्त्रेण तस्य अर्जुनस्य किरीटं इन्द्रदत्तं शृङ्गं शिखरमिव किरीटशृङ्गं नाकेन्द्रस्य
महेन्द्रस्य भयेन साकं नागास्त्रादर्जुनमरणमीत्या सह अप्राहि अपहृतम् । किरीट-
मात्रहरणेन पुत्रविपत्तिभयमिन्द्रो जहावित्यर्थः । स्वरूपहानिः स्वारस्यहानिराशा-
स्येति भावः । अत्र नाकेन्द्रभयेन साकमिति सहोक्त्यलंकारेण किरीटहरणस्य
दोषस्यापि गुणत्वकल्पनात्मकलेशालंकारप्रतीतेरलंकारेणालंकारध्वनिः । 'जृम्भय-
तात्मनश्च' इत्येव पाठः कुरूणामिति पश्यन्तेनान्वितद्वितीयान्तक्ष्वेलाभर्तुंतीपदेन
पुनर्द्वितीयान्तान्वये प्रक्रमविरोधादुपेक्ष्यः । उपजातिवृत्तम् ॥ ५२ ॥

तत इति । ततः स्नेहरसेन तैलेन प्रेम्णा च आर्द्रः सिक्तः पक्षः द्येनग-
रुग्निः पतनशीलः पाती उत्कटस्त्रानिमानवांश्च पार्थस्य अर्जुनस्य सायकः बाण
एव । तक्षतीति तक्षकः । 'वाद्यादिर्दास्येदकः । नागराजश्च' इति व्यस्वरूपकम् ।
तं नागास्त्ररुपं भुजंगमं अश्वसेनम् । पुनः आगच्छन्तमिति शेषः । वर्धयामास
लवशश्चिच्छेद । आशीश्चकारेति । कर्णनागास्त्राश्वसेनस्य तक्षकपुत्रत्वादिति
भावः । समस्तवस्तुवर्तिश्लेषसावयवरूपकम् ॥ ५३ ॥

दन्तीति । दन्तीन्द्राः गजश्रेष्ठाः पादाताः पादचारिणः रयाः अश्वश्च तान्
मिनतीति मेरी स कुन्तीकुमारः अर्जुनः हरेः श्रीकृष्णस्य निदेशात् आज्ञायाः
विप्रज्ञापद्रथो भुवि मग्नः ततोऽथैव जेयोऽर्थं न लन्यधामा चान्यथा विचारये-
त्यात्मिकायाः विविधं अस्त्रजालं राधेयस्य कर्णस्य काये शरीर एव । न तु दन्ती-
न्द्रादावित्यर्थः । क्षणेन आधेयं स्थितिं व्यधित चक्रे । दधातेः कर्तारि लुक्
तद् । लाटानुप्रासालंकारः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ५४ ॥

सर्वेष्विति । बहुप्रदत्त्वात् महावदान्यत्वाद्धेतोः सर्वेषु शत्रुमित्रोदासीन-

१. 'निजां च' इति पाठः. २. 'न्यधित' इति पाठः. ३. 'वाचकजनेषु' इति
पाठः. ४. 'तरोद्धति'; 'तरोद्धति' इति च पाठः.

पार्थस्य मार्गणगणं पतितं शरीरे

सार्थं व्यधादमिमत्तं स वितीर्य जीवम् ॥ ५५ ॥

कर्णेऽथ कर्णेन्द्रियमात्रमात्रे दुर्योधनः शोकरसे ममज्ज ।

अभ्यासभूमानमिवाधिरोढुमनागतस्य हृदमज्जनस्य ॥ ५६ ॥

ततः स्वकीयस्य तनूभवस्य यथाज्जलज्ञातुमनां इव द्राक् ।

मन्दायमानद्युतिमालभारी मरीचिमाली च ममज्ज सिन्धौ ॥ ५७ ॥

इत्यनन्तमष्टकविकृतौ चम्पूभारते एकादशः खण्ड समाप्तः ।

मार्वास्त्रिविधेष्वपि मार्गणगणेषु याचकवृन्देषु खर्वेतरा अनरता आहति आदरण
मस्य तथोक्त सोऽयं खमणे सूर्यस्य कुमार कर्णं शरीरे पतितं स्वाङ्गे सक्त
पार्थस्य अर्जुनस्य सबन्धिनं मार्गणगण याचकवृन्द बाणवृन्द च । अमिमत्तं
अत्यन्तमिष्ट जीवं प्राणधारणं वितीर्य सार्थं सप्रयोजन व्यधात् चक्रे । दधातेर्वि-
पूर्वात्कर्तारि लुङ् । निसर्गवदान्याना किं न देयमिति भावः । कर्णो ममारेत्यर्थः ।
अत्र बहुप्रदत्वप्रयुक्तसर्वयाचकमहादरस्य विशेषणगत्या पार्थमार्गणसप्रयोजनीक
रणहेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । मार्गणशब्दश्लेषमिक्तिकालव्ययाचकबाण-
द्वयामेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितमिति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सकरः । अत्र
'मार्गणगणेषु' इत्येव पाठः । 'याचकजनेषु' इति पाठः पर्यायभङ्गाख्यदोषाडु-
क्तस्वारस्यायोगाच्चोपेक्ष्य । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ५५ ॥

कर्णेति । अथ कर्णे कर्णेन्द्रियमात्रस्य धोत्रसैव पात्रे विषये सति । न तु
नेत्रस्येत्यर्थः । नाममात्रशेषत्वेन मृते सतीति यावत् । दुर्योधनः शोकरसे दुःखा-
न्धौ । अनागतस्य भविष्यत हृदे मज्जनस्य अभ्यासे परिचये भूमान अतिशय
अधिरोढु लब्धुमिवेत्युत्प्रेक्षा । ममज्ज । मज्जते वर्तारि लिट् । अत्र कर्णनिध-
नस्य दुर्योधनशोकाब्धिमज्जनहेतुत्वात् पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । उक्तोत्प्रेक्षोर्जी-
वकमिति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकरः । उपजातिर्धृतम् ॥ ५६ ॥

तत इति । ततः मरीचिमाली च सूर्योऽपि स्वकीयस्य तनूभवस्य कर्णस्य यथा
द्राक् द्रुत जलानि स्नातुं मनो यस्य तथोक्त इवेत्युत्प्रेक्षा । मन्दायमानाया क्षीणीभव-
न्त्या द्युतिमालाया किरणपङ्के भार अतिशय अस्यास्तीति भारी सन् सिन्धौ समुद्रे
ममज्ज । अस्त जगामेत्यर्थः । 'इष्टवेधीकामालाना चित्ततुलभारिषु' इति मालाशब्दस्य
हस्वान्तत्वम् । मरीचिमाली चेति चकारेण दुर्योधनसमुच्चयः । उपजातिर्धृतम् ॥ ५७ ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनकन्दत्रितानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य

रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने लास्याख्याने

एकादशश्लोकविवरण समाप्तम् ।

द्वादशः स्तवकः ।

शल्यं ततः परमरातिकुलस्य चित्ते

शल्यं दिशन्तमनिशं रमणः कुरूणाम् ।

कल्यं रणेपु पृतनाधिपतिं विधाय

तुल्यं त्रिविष्टपपतेः स्वममन्यतासौ ॥ १ ॥ .

तत्तादृशं तदनु बाहुर्वलेन शत्रू-

नाकम्पयन्तममरावलिमस्रकेन ।

शक्त्या निहत्य युधि शल्यमजातशत्रोः

पाणिर्दधौ प्रथमतः परहिंसकत्वम् ॥ २ ॥

अथ तं सुबलात्मजं क्षणादैवगत्य प्रियपाशकं मृधे ।

यमदापितपाशकं व्यधाद्यमयोः प्राथमिकः पराक्रमी ॥ ३ ॥ .

शल्यमिति । ततः परं वर्णानन्तरम् कुरूणां रमणः असौ दुर्योधनः रणेपु कल्यं समर्थं अत एव अरातिकुलस्य शत्रुवृन्दस्य चित्ते शल्यमिव शल्यं तुल्यं अनिशं दिशन्तम् । कुर्वन्तमित्यर्थः । शल्यं कर्णसारथिं पृतनाधिपतिं सेनानायकं विधाय कृत्वा । स्वमात्मानं त्रिविष्टपपतेः इन्द्रस्य तुल्यं अमन्यत संभावितवान् । अत्र दुर्योधनस्यात्मनेन्द्रस्य तुल्यत्वसंभावनां प्रति शल्यसेनापतित्वमिधानस्य हेतुत्वात्पदार्थहेतुककान्यलिङ्गेन शल्यस्य देवसेनानीघाम्यप्रतीतेरलंकारेणालंकारप्वनिः । वसन्तविलकारुतम् ॥ १ ॥

तदिति । तदनु बाहुर्वलेन मदेनेति । शौर्यदर्पणेत्यर्थः । शत्रून् अमरावलेः देववृन्दस्य मस्रकेन शिरसा सह आकम्पयन्तम् । एकत्र भीत्या परत्र श्लाघयेति भावः । अतएव तं तमिव तत्तादृशम् । अनुपमप्रतापमित्यर्थः । शल्यं युधि अजात-शत्रोः धर्मराजस्य पाणिः शक्त्या नामाशुधेन सामर्थ्येनेति वा । निहत्य प्रथमतः प्राथमिकं परेषां शत्रूणां हिंसकत्वं हिंसां दधौ । शल्यसेनाधिपत्यादिवत्ते युधिष्ठिरः प्रथममवधीतसेनापतिमित्यर्थः । अनेन बहूनां दिनदशकादिकृतभीष्मादिसेना-शक्तिव्यापदुर्जनापत्याधिकोऽयं युधिष्ठिर इति प्रतीतेर्लक्षणा बहुधृतिः । अजात-शत्रोः परहिंसाया अनुचितत्वात्पाणिरित्युक्तिचमत्कारश्च । उक्तमेवैदं वृत्तम् ॥२॥

अथेति । अथ युधिष्ठिरेण शल्यवधानानन्तरम् । प्रशस्तः पराक्रमः अस्यास्तीति पराक्रमी । यमयोः युग्मजातयोः । नहुलसदृशदेवयोर्मध्य इत्यर्थः । प्राथमिकः नहुलः । वृत्तान्तयोः प्राथमिक इति च । प्रिया. इत्याः पाशकाः अज्ञाः यस्य तम् । प्रियः पाशो नाम यमाशुधं यस्य तत्कम् । शैपिकः कपप्रलयः । इत्याधमं चेति च । तं द्यूतनिपुणं सुबलस्य गान्धारराजस्य आत्मजं शकुनिं अवगत्य समे-

अथ युद्धतपर्तुदु.सहश्रीर्हरिदभ्यन्तरधावदात्मघोषम् ।

सहते स्म न किञ्चिदप्युल्लङ्घं सहदेवस्य भुजप्रतापभानुः ॥ ४ ॥

ज्वालं विपक्षमिव दानविधौ कृशानोः

शोणं दधच्चमरवालमुदस्य चापम् ।

पार्थे निहन्तरि रिपून्व कांदिशीका

द्रोणात्मभूकृपमुखाः सहसा वभूवुः ॥ ५ ॥

इत्थं सोदरदायादवरूयिनीनां रणक्षितौ परिक्षयमनिवीक्ष्य
महीयसा साध्वसेन मनसि विरचितप्रथमप्रवेशः क्वचन दुर्क्षेयदेशे

त्य । क्षणात् । न तु विल्म्बादित्यर्थं । यमेन अन्तकेन खानन्तरयुग्मजातेन प्रयो-
ज्यकर्त्ता । सहदेवेनेति च । दापित कण्ठे विन्यासित पाश काल्पाश येन
तत्कम् । पाशक अक्षः येन तमिति च । व्यधात् चक्रे । शकुनिमवधीदित्यर्थं ।
अत्र प्रियपाशकस्य प्रदापितपाशकत्वोक्ते श्लेषप्रतिभोत्पापित समालकार ।
वैतालीय वृत्तम् ॥ ३ ॥

अथेति । अथ शकुनिवधानन्तर युद्धेनैव तपर्तुना भीष्मेण तु महा थी प्र
काश यस्यस तयोक्त सहदेवस्य भुजयो प्रताप एव भानु सूर्य । हरिता दिशा
अभ्यन्तरे मध्ये धावन्त व्यामुवन्त पलायमानाश्च आत्मघोषा स्वसिंहनादा
घायसाश्च यस्मात् तम् । 'घ्राह्वात्मघोष-' इति काकपर्यायेष्वमर । उल्लङ्घं शकु
निपुत्रमेव दिवान्ध नाम पक्षिमेदम् । इति श्लिष्टरूपकम् । किञ्चित् ईपदपि न
सहते स्म । सहदेव उल्लङ्घं जघानेत्यथ । श्लिष्टश्लिष्टसावयवरूपकम् । औपच्छ
न्दसिकवृत्तम् ॥ ४ ॥

ज्वालमिति । अथ शोण अरुणम् । अत एव दानविधौ खेनार्जुनाय वितर-
णकियाया विपक्ष विशेषेण लग्न कृशानो अग्ने ज्वाल शिखामिव स्थित-
मित्युपप्रेषा । 'द्वयोर्जालश्रीलौ' इति ज्वालाशब्दस्य पुस्तकस्याप्यनुशासनात् ।
चमरवाल विरुदचामर दधत् । चाप गाण्डीव उदस्य उन्नम्य पार्थे अर्जुने
रिपून् इतश्चिथान् निहन्तरि मारयति सति । द्रोणात्मभू अश्वत्थामा कृप
तन्मातुल्य द्वौ प्रमुखौ येषां ते इतश्चिथा कौरवीया सहसा कादिशीका
भयहता । पलायिता इति यावत् । 'भयहृत कांदिशीक' इत्यमर । वभूवुः ।
वसन्तति उदावृत्तम् ॥ ५ ॥

इत्थमिति । इत्थ उक्तप्रकारेण सोदराणां तु शासनादीनां दायादानां भी
ष्मघोमदत्तादीनां वरूयिनीनां सेनानां च । दायादानां लक्ष्मणादिमुत्तानामिति वा ।
'दायादी गुतयान्धवौ' इत्यमर । रणक्षितौ पतित क्षय नाश अनिवीक्ष्य
महीयसा भूयिष्ठेन छाप्वसेन भयेन मनसि विरचित प्रथम अपूर्व प्रवेश

गूढावस्थितिरेव महती ममायुष्टोमेष्टिरित्यालोच्य इटिति घटि-
तकवचावगुण्ठनः पन्नगकेतनः समन्तपञ्चके सामन्तं सागरगम्भीरे
त्वरितनामानं कंचन महाहृदमासाद्य मद्भुजेन चिरधार्यमाणां क्षोणीं
त्वय्येव समर्पयिष्यामीति पातालवासिनः पन्नगाधिपतेद्विसहस्र-
लोचनेषु रहसि वाचा निवेदयितुमिव दूरं दूरं निमज्ज्य स्वविद्यया
सर्वमप्यम्भः स्तम्भयामास ॥

वक्रहन्ता पुराद्यासौ धार्तराष्ट्रवधोद्यतः ।

इति भीतस्य राज्ञोऽस्य युक्तं कासारमज्जनम् ॥ ६ ॥

दरीपु वा शिखरितदीप्तरूपे वा पुरीपु वा घनवनेवहरीपु वा ।

तिरो भवेद्यमिति तं स मार्गितं रणस्थलात्पवनसुतोऽथ निर्ययौ ॥७॥

यस्य तयोक्तः । साध्वसाकान्तचित्त इत्यर्थः । अत एव कचन दुहेये देशे गूढं यथा
तथा अवस्थितिरेव महती श्लेष्या । मम आयुष्टोमः जीवितकालसमूह एव इष्टिः
यागविशेषः आयुष्टोमस्य इष्टिः तज्जनकयोग इति वा निश्चितोपायश्च । इत्युक्त-
प्रकारं आलोच्य । इटिति सत्वरं घटितं इतं कवचस्य अवगुण्ठनं धारणं येन द-
शोक्तः । पन्नगः सर्पः केतने यस्य स दुर्योधनः । समन्तानां तज्जामकतीर्थानां कुह-
क्षेत्रस्थानां पञ्चकस्य सामन्तं समीपे वर्तमानं सागरमिव गम्भीरे अगाधं तारित-
मिति नाम यस्य तं कंचन महान्तं विस्तीर्णं हृदं सरः आसाद्य प्राप्य मम भुजेन
चिरं दीर्घकालेन धार्यमाणां क्षोणिं भूमिम् । हे पन्नगाधिप, त्वय्येव इत्येवकारेण
युधिष्ठिरव्यवच्छेदः । समर्पयिष्यामीत्युक्तप्रकारेण वचसा पातालवासिनः पन्नगा-
धिपतेः शेषस्य द्विसहस्रयोल्लोचनेषु ध्वणात्मकेषु रहसि वाचा निवेदयितुमिवे-
त्युत्प्रेक्षा । दूरं दूरं अत्यन्तदूरं यथा तथा । वीप्सायां द्विर्भावः । निमज्ज्य । स्ववि-
द्यया जलस्तम्भिन्या सर्वं अम्भः जलमपि महाहरीयं स्तम्भयामास ॥

वक्रेति । पुरा एकवक्रावाससमये प्रथममिति च । वक्रानां नाम पक्षिणां
वक्रस्य असुरविशेषस्य च हन्ता असौ भीमः । अथ पश्चाच्च धार्तराष्ट्रानां नीलहं-
सानां घृतराष्ट्रसुतानां च । वधे उद्यतः उद्युक्तः इत्युक्तहेतोः भीतस्य अस्य राज्ञः
धार्तराष्ट्रस्य कासारे सरसि मज्जनं युक्तं उचितमेव । कासारवासिनामन्यत्र हन्त-
र्यागते शेषाणां पलायनस्य मज्जनस्य लोकादिद्वलादिति भावः । अत एवानुरूप-
संघटनारामकः समालंकारः श्लेषनितिकामेदाप्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित
इति द्वयोरङ्गाभिभाषेण संस्तरः ॥ ६ ॥

दरीप्विति । अथ सः दुर्योधनः दरीपु गुहासु वा । शिखरिणां शैलानां

१. 'समन्तपन्नकसामन्तं' इति पाठः. २. 'त्वरित' इति पाठः. ३. 'वचनानि'
इति पाठः. ४. 'सरिच्छरीपु' इति पाठः. ५. 'नव' इति पाठः.

अपरैरपि सोदरैस्तदानीमनुयातस्य जयार्थसिद्धयेऽस्य ।

शतमन्युभुवः परेव दिष्ट्या शबरः कश्चन संन्यधाद्वनान्ते ॥८॥

अथ तेन कृताञ्जलिना सविनयं निवेदितायां सार्वभौमलक्षणो-
पेतायां पदपङ्क्तौ लक्ष्यमाणैः सलिलमाहर्तुं वनदेवताभिरौहितैरिव
कलशैरङ्कितारपथात्संगररङ्गप्रयुक्तविविधायुधसविधाभ्यरुततै-
क्षण्यानीध मौरुतिवचनानि निशम्य विशालैः क्रोधनिश्वासेरुपरि-
कोरकितबुद्बुदकलकलोदयात्तस्माज्जलाशयादुत्तीर्य मानिनामग्रणीः

सटीपु प्रपातेषु या क्षर्यः निर्झराः तासु वा । पुरीषु नगरेषु वा । घनासु सान्द्रासु
वनेषु अरण्येषु वहरीषु गुल्मेषु वा तिरोहितो भवेत् अन्तर्हितः स्यात् । इति
उक्तप्रकारेण । आलोच्येति शेषः । पवनसुतः भीमः तं दुर्योधनं मार्गितुं अन्वे-
षितुं रणस्थलात् निर्गम्यो निर्गतवान् । 'शत्रुशेषं न शेषयेत्' इति न्यायादिति
भावः । रुचिरावृत्तमेतत् । 'चतुर्भ्रंहेरिह रुचिरा जमग्नौः' इति लक्षणात् ॥७॥

अपरैरिति । तदानीं दुर्योधनान्वेषणसमये । अपरैः सोदरैः शिष्टैः धर्मरा-
जादिभिः अनुयातस्य तत्रतत्रान्वेषितुमनुगतस्य । अस्मापि भीमस्य जयरूपार्थ-
सिद्धये । शतमन्युभुवः अर्जुनस्य पुरा तपश्चर्याकाल इव । कश्चन एकः अनिर्वा-
च्यमहिमा च । शबरः किरातः कुहनाकिरातवेपः शंभुश्च । वनान्ते जलहृदसमीपे
हेमवतारण्यमध्ये च संन्यधात् संनिधिं प्राप्तवान् । दिष्ट्येत्वय्यं आनन्दे । सोदरै-
रपीति वा यथाभारतं योजनीयम् । उभयथाप्युपमाश्लेषमिति कामेदाप्यवसायमू-
लातिशयोक्त्यनुप्राणिता । औषच्छन्दसिकवृत्तम् ॥ ८ ॥

अथेति । अथ कृतः अञ्जलिः नमस्कारः येन तथोक्तेन शबरेण सविनयं
निवेदितायां सार्वभौमस्य चक्रवर्तिनः यानि लक्षणानि छत्रकेतुकलशश्वजादिरेखाः
तरुपेतायां अङ्कितयां पदानां पादन्यासानां पङ्क्तौ लक्ष्यमाणैः दृश्यमानैः वनदे-
वताभिः सलिलमाहर्तुं आनेतुं आहितैः संपादितैः कलशैरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा ।
कलशैः कलशावृत्तिरेखाभिः अङ्कितः चिह्नितः अवतारपथः सोपानमार्गः यस्य
तस्मात् । संगररङ्गे युद्धभुवि प्रयुक्तानां योधैरन्योन्यं प्रहितानां विवि-
धानां आयुधानां सविधे समीपे अभ्यस्तं आश्रुत्या गृहीतं तैक्षणं पारुष्यं यैस्त्व-
पोक्तानीत्युत्प्रेक्षा । निशातलात्पारुष्योरमेदाप्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्रा-
णिता उत्प्रेक्षा संसृष्टा च । मारुतैः भीमस्य वचनानि निशम्य शुला
विशालैः अतिदीर्घैः क्रोधेन भीमवचनप्रवणजनितेन ये निश्वासाः तैः उपरि
जलोर्ध्वभागे कोरकिताः संवर्धिताः बुद्बुदानां ये कलकलाः घोलाहलध्वनयः
तेषामुदयः धाविर्भावः यस्मिन्तस्मात् स्वरितनाम्रः जलाशयात् महाहृदात्
प्रशस्तः मानः चित्तसमुन्नतिः येषां तेषाम् । मध्य इत्यर्थः । अग्रणीः श्रेष्ठः अतएव

१. 'जानस्य' इति पाठः. २. 'जानीतिः' इति पाठः. ३. 'अङ्कितान्' इति पाठः.
४. 'अर्वात्' इति पाठः. ५. 'पारुष्याणि मारुति' इति पाठः.

सुयोधनो धीरधीरमनास्तांशेन भीमेन सह भयानकं गदागदिकलहं
सरभसमुपचक्रमे ॥

आजगाम स सरस्वतीतटादाजिसीन्नि बलवान्वलस्तदा ।

जायते सह यदाख्यया खलु भद्रदेवपदयोः समागमः ॥ ९ ॥

तत्र विस्मयकरं गदाहवं पश्यतोऽस्य सह संमदाधुभिः ।

पुष्पवृष्टिरुभयोरुपान्तयोः पुष्करात्सुरभिगन्धिरापतत् ॥ १० ॥

प्रविबेद कुलालचक्रवद्भ्रमतोस्तत्र तयोर्द्वयोर्भिदाम् ।

न बलो न हंरिर्न पाण्डवा न सुरा नाश्वमुखा न चारणाः ॥११॥

धीरधीरं महत्यां आपद्यपि अविहृतं मनः यस्य सः सुयोधनः उत्तीर्यं तीरं प्राप्य
तादृशेन परुषभाषिणा भीमेन सह भयानकं लोकैकमयंकरं गदागदिकलहं गदया
गदया प्रवृत्तं युद्धं कर्तुं सरभसं सत्तारम् । न तु विलम्बादित्यर्थः । उपचक्रमे आर-
ब्धवान् । 'कलहायितं युद्धक्रीडाम्' इति काचित्कः पाठः गदादिशब्दनपुंसक-
त्वमयानकेल्यनुप्रासद्वयानुरूप्येण रमणीयः । अत्र 'यदचेतनोऽपि पादैः सृष्टः
प्रज्वलति सवितुरिनक्रान्तः । तत्तेजस्वी पुरुषः परकृतनिवृत्तिं कथं सहते ॥' इति
न्यायात्परुषभाषणश्रवणस्य हृदोत्तरणं प्रति तस्य गदागदियुद्धोपक्रमं प्रति हेतुत्वा-
त्पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गद्वयमङ्गाङ्गिभावेन संकीर्णं उच्यतेऽत्रेक्षासंख्येयं च ॥

आजगामेति । तदा भीमदुर्योधनयोर्गदायुद्धसमये बलवान् शौर्यशाली ।
सः बलः बलरामः सरस्वत्या नाम नद्याः तटात् आजिसीन्नि युद्धदेशे आजगाम
प्राप्तवान् । यस्य बलरामस्य आख्यया बलेति संज्ञाशब्देन सह भद्रेति देवेति
च पदयोः समागमः बलभद्रः बलदेव इति चोत्तरपदेन संबन्धः । जायते भवति
खलु । खलुशब्दो वाक्यालंकारे । स बल इति योज्यम् ॥ ९ ॥

तत्रेति । तत्र आजिसीन्नि विस्मयकरं गदाहवं भीमदुर्योधनयोर्गदायुद्धं
पश्यतः अस्य बलरामस्य संमदाधुभिः आनन्दबाष्पैः सह सुरभिगन्धिः मनोज्ञा-
मोदा पुष्पवृष्टिः पुष्करात् अन्तरिक्षात् उभयोः भीमदुर्योधनयोः उषान्तयोः
समीपदेशयोः आपतत् पतति स । अत्रानन्दबाष्पवृष्टयोः साहित्यकथनात्सहो-
त्तरलंकारः । 'सहोक्तिः सहभावश्चेद्भासते जनरञ्जनः' इति लक्षणात् । वृत्तं
पूर्ववत् ॥ १० ॥

प्रविबेदेति । तत्र गदायुद्धे कुलालस्य कुम्भकारस्य चक्रवत् घटजनकमिव
भ्रमतोः गदायुद्धरतिविशेषैर्वर्तुलं घावतोर्द्वयोस्तयोः भीमदुर्योधनयोः भिदां अयं

१. 'वीर' इति नास्ति कश्चित्, २. 'कलहायितुं' इति पाठः, ३. 'जायते खलु
यदाख्ययानिशं' इति पाठः.

मन्नामधारि मृदुलं वसनं विर्मन्ना-

त्येतत्सदैत्यतिरुपैव यदूद्धहस्य ।

नेत्रेण सूचितमरेरथ सक्थियुग्मं

चूर्णावकार गद्या श्वसनस्य सूनुः ॥ १२ ॥ —

तत्राथ तारकमिवाद्रिसुताकुमारो

जित्वा सुयोधनमसौ शिविर दिनान्ते ।

वर्गः पृथावनुभुवां मधुभित्समेतः

पट्भिर्मुसैर्जनितशङ्करवो जगाहे ॥ १३ ॥

भूयोऽपि सायमनलाय महःप्रदाने

भासां प्रभोरिव करादिशि विप्रकीर्णैः ।

धूमैरिवाक्षिपयरोधिभिरन्धकारैः

प्रापे सुहृद्विभृतां पटमण्डपीधः ॥ १४ ॥

दुर्योधनोऽयं भीम इति मिथो वैलक्षण्यम् । पलोऽपि न प्रविषेद, हरि कृष्णोऽपि न प्रविषेद, पाण्डवाश्च न प्रविषिदु, सुता अपि न प्रविषिदु, अश्वमुखा गन्धर्वा अपि न प्रविषिदु, चारणाश्च न प्रविषिदु । अत्रानेकाधिकरणवैकन्यामावरुपगुणयौगपदाद्यमुच्यते । वैतार्क्यदृष्टम् ॥ ११ ॥

मदिति । अथ एतत् दुर्योधनस्य युग्मं मम नेत्रस्य नाम संशयपदं भरति वायव्यसंभवेन वहतीति मन्नामधारि । किं च मृदुलं सुवुमारं वसतं सदा दिग्गतांति निर्भीह्यति । इदुषप्रवारया अतिरथा अत्यन्तदोषेनेव स्थितोऽस्तु-
 रनेश । यदूद्धहस्य धीरुत्सव नेत्रेण लोचनं सूचिर्न अत्र प्रहरेति शापितम् अरे दुर्योधनस्य सक्थ्यो जवो दुग्मं कर्म श्वगास्य वायो एतु भीम गद्या चूर्णावकार । अत्रोद्योगेण 'अत्र वासति लोचनं' इति दोषात्प्रायेण वदन्नेत्यनया रूपनिमित्तान्दृष्टवतादगत्यातिरुपैव युग्मं पितृवातयोश्चाति क र्नेन संकर । वसन्तित्कवृत्तम् ॥ १२ ॥

तस्मिन्काले विचिन्त्य क्षितिपतिमसुभिर्युक्तमासाद्य रङ्गे

तैस्तैराश्वास्य लापैर्निजमपि समरे भावि कृत्यं निवेद्य ।

मुक्तस्तेनार्थमार्गे हरवरमुदितो द्रोणभूश्चापमौर्व्या

घृष्टद्युन्नं निरुत्य स्वसुरपि तनयानस्य विच्छेद शूरान् ॥ १५ ॥

इत्थं निशीथे भयानकनिजसायकशतधाराशरुलीकृतद्विपदनेका-
नीकात्कुरुनायकपटनिकेतनारस्वभुजाभ्यामिव प्रविष्टकटकभ्यां
कृपकृतधर्मभ्यां सह पुनरपि सरस्तीरमागत्य दुष्करं स्ववृत्तान्तं कथ-
यन्तमन्वत्थामानं प्रति 'अयि सखे, संप्रति मम प्रीतिरेतावती' इत्य-
भिनेतुमिव तिर्यक्प्रसारितेन चाहुयुगलेन यन्नादाश्लिष्य 'त्वमेव सख्यु-
मम प्राणो भवसि' इत्यौपचारिकं वचनं प्रयुञ्जानं राजानं कोपादिव
तदीयाः प्राणास्तदानीमत्याश्रुः ॥

वितरणसमये भासां प्रभोः सूर्यस्य करात् किरणात् हस्ताच्च दिशि विदिवति जात्येक-
वचनम् । विप्रकीर्णं व्याप्तैः धूमैरेव स्थितरित्युत्प्रेक्षा । अश्वोः पन्थानं दग्धन्तीति
व्यक्षिपयरोषिभिः अन्धकारैः तमोभिः कुरुक्षितिमृतां पाण्डवानां पटमण्डपानां
वक्ष्यद्दृग्णां औघः समूहः भूयोऽपि मृतं प्रापे प्राप्तम् । प्रपूर्वादाप्रोतेः कर्मणि
लिट् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १४ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् अन्धकाराक्रान्ताखिलदिगन्तरे काले द्रोणभूः अन्ध-
स्थामा रङ्गे युद्धभुवि विचिन्त्य आन्विष्य अयुभिः प्राणैः युक्तं क्षितिपतिं दुर्योधनं
आसाद्य प्राप्य तैस्तैः आपद्धमोक्षितैः लापैः वाक्यैः आश्वास्य विशोकं कृत्वा
समरे रात्रियुद्धे भावि भविष्यत् निजं कृत्यं सर्वपाण्डवहनमपि निवेद्य विज्ञाप्य
तेन दुर्योधनेन युक्तः अनुज्ञातः सन् । अर्थमार्गे मार्गमध्ये हरस्य शंभोः वरेण
सर्वावृत्तहन्त्वात्मकेन मुदितश्च सन् । घृष्टद्युन्नं चापमौर्व्या निरुत्य लिट्वा । अस्य
घृष्टद्युन्नस्य स्वसा द्रौपदी तस्याः द्रौपद्याः सन्धिभनः शूरान् पुत्रान् उपपाण्डवानपि
विच्छेद । गार्यामासेलार्थः । स्वधरावृत्तम् ॥ १५ ॥

इत्थमिति । इत्थं उक्तप्रकारेण निशीथे अर्धरात्रे भयानकं, निजैः सायकैः
वाणैः सतथा शकतीकृतं लवशादिजनं सख्यदारितं वा । 'शरे रात्रे च सायकः'
इत्यमरः । द्विपतां पाण्डवानां सन्धिभनेकं असर्येयं अनीकं सैन्यं यस्मिन्स-
त्तात् कुरुनायकस्य धर्मराजस्य पटनिकेतनात् वक्ष्यद्दृग्णात् प्रविष्टं प्राप्तं कटकं
शिनिर वलयभूषणं च याभ्या तौ अत एव स्वभुजाभ्यामिव दिग्गजभ्यां कृपेण
कृतवमेणा च द्वाभ्यां सह । पुनरपि सरसः स्तवितनासः तीरं आगत्य दुष्करं

१. 'शकति' इति पाठः, २. 'प्रति' इति नास्ति कश्चिद्, ३. 'चारिक' इति पाठः,
४. 'स राजान' इति पाठः.

कृपस्ततः कुरुपुरीं कृतवर्मां कुरुक्षलीम् ।

प्रययौ द्रोणसूनुश्च पाराशर्यतपोवनीम् ॥ १६ ॥

अथ क्षीप्तिभिरात्मनो विजेतुर्विमतद्रौणिशिरोमणेर्भवित्रीम् ।

सहजासदमङ्गमानहानिं संमणिर्द्रष्टुमियोदयाद्रिमागात् ॥ १७ ॥

तदन्तेतरमात्मसोदरसूतमुखाच्छ्रवणकालकूटमपत्यालयमधि-
गम्य विषीदन्त्या याज्ञसेन्या मूर्च्छान्धकारं रत्नदीपालोकेन दूरमु-
त्सारयितुमुत्सुक इव शुकुमुताहरणाय शताङ्गमधिरुह्य मौर्वी वि-
स्फारयद्भिर्मेघवल्लुमारादिभिर्मांसलितपार्श्वभागो मारुतिस्तपस्यत-
स्तस्यैवाश्रमपदभागं प्रतस्थे ॥

अन्यै कर्तुमशक्य स्वस्य वृत्तान्तं सौप्तिकहननव्यापारं वक्ष्यन्त अश्वत्थामान
प्रति । अयि सद्ये, सप्रति इदानींतनी मम मदीया प्रीति एतावती इत्यपरि-
भाणा इत्युक्तप्रकारेण अग्निनेतु हस्तनिर्देशेन सूचितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । तिर्यङ्प्रसा-
रितेन बाह्योर्युगलेन यज्ञात् अतिक्रियात् आच्छिद्य त्वमेव मम प्राणो भवति । स्वत्विति
वाक्यालंकारे । इत्युक्तप्रकार औपचारिक प्रश्रयसहितं वचनं प्रयुञ्जानं भुवन्त
राजानं दुर्योधनं कोपात् अन्तरेणास्मान् अश्वत्थामानं प्राणत्वेन वृणोतीत्याका-
रकादिवेत्युत्प्रेक्षा । तस्य दुर्योधनस्य इमे तदीया प्राणा तदानीं तत्क्षणमेव
अस्मात्प्रु लचवन्त । अत्रातिप्रियत्वेन प्राणत्वेनाप्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्रा-
णितत्त्वादुत्प्रेक्षायां द्वयोरज्ञादिभावेन सङ्करः ॥

कृप इति । ततः कृप कुरुपुरीं कुरुक्षलीं प्रति ययौ । कृतवर्मां कुरु-
क्षलीं द्वारकां प्रति ययौ । द्रोणसूनुः अश्वत्थामा च पाराशरस्य व्यासस्य तपो-
वनीं आश्रमवनं प्रति ययौ ॥ १६ ॥

अथेति । अथ समानं सूर्यं क्षीप्तिमि स्वकान्तिमि आत्मन विजेतु
जयशीलस्य जतएव विमतस्य सत्रो द्रौणिशिरोमणे अश्वत्थामशिरोरस्य
भवित्रां भाविनीं सहजस्य जन्मजिदस्य आस्पदस्य स्थानस्य अश्वत्थामशिरोर-
पस्य मङ्गं भीमवृत्त एव मानहानिः तां द्रष्टुमिवेत्युत्प्रेक्षा । उदयादिं धागत् ।
उदितोऽभूदित्यर्थः । अङ्गच्छदगिच्छत् ॥ १७ ॥

तदिति । तदन्तरं आत्मन सोदरस्य पृष्ठमुगलस्य संबन्धिना सतस्य सारथे
मुगलं बचतात् धनगयो वा कूटम् । कर्णकठोरमिति यावत् । अस्त्वानीं उपपा-
ण्णानां आस्पदं नाशं अश्वत्थामवृत्तं अधिगम्य श्रुत्या शिरोरत्नां मुन सोचन्ता
पाशेभ्यः शीपथं मूर्च्छामेव अन्धकारं रत्नमेव वीरं तस्मात्प्रेतेन तेजसा

तत्रागतेषु युधि तेषु तपोधनोऽय-

मेकोऽपि धीरतरधीरिपुवर्षुकेषु ।

निष्पाण्डवास्तु वसुधेति निजत्रतेन

साकं व्यमुञ्चदभिमन्त्र्य जवादिपीकाम् ॥ १८ ॥

अथ ब्रह्मशिरोरुस्य प्रहितस्य किरीटिना ।

योगात्तूलपदस्यैव ह्रस्वभावं जगाम सा ॥ १९ ॥

अथाहृतो मारुतिना हठेन भद्रस्य शीर्षाद्गुरुनन्दनस्य ।

दत्तो मणिः पार्षतनन्दनायाः शोकाग्निदाहप्रतिबन्धकोऽभूत् २०

दर्शनेन च । दूरं निःशेषं यथा तथा उत्सारयितुं निवारयितुं उत्सुक इवेत्यु-
त्प्रेक्षा । गुरुमुत्सस्य अश्वत्थाम्नः आहरणाय । आहर्तुमित्यर्थः । 'तुमर्याच भावव-
चनात्' इति चतुर्थी । शताङ्गं रथं अधिरुह्य मीर्वा विस्फारयद्भिः टंकारयद्भिः
मघवत्कुमारः अर्जुनः आदिः येषां तैः अर्जुननकुलसहृदेवैः मांसलिताः पूर्णाः
पार्थभागाः यस्य सः मारुतिः भीमः तपस्यतः तपः कुर्वतः तस्य पुत्रहन्तुः अश्व-
त्थाम्न एव आश्रमपदभागं प्रतस्ये प्रस्थितवान् । अत्रोत्तोत्प्रेक्षया मूर्च्छान्धका-
रमित्यादिरूपकद्वयोर्जीवितलात्तयोरद्वाद्भिभावेन संकरः ॥

तत्रेति । तत्र आश्रमपदे आगतेषु इपूर्णां वाणानां वर्षुकेषु तेषु भीमादिषु
युधि धीरतरा अत्यन्तधीरा धीः मनो यस्य तद्योक्तः । अतएव स्वयमेकोऽपि सन्नयं
तपोधनः अश्वत्थामा जवात् अभिमन्त्र्य श्योकां नाम अर्जुनं अद्यप्रवृत्ति वसुधा
भूमिः निष्पाण्डवा पाण्डुसंततिशून्या अस्तु इति । शस्त्रेति शेषः । निजेन त्रतेन
साकं तपोवलेन सह व्यमुञ्चत् संत्यक्तवान् । शापस्य तपःक्षयकरत्वादत्रातिपर्यस्य
विशेषणगत्या स्वसैकाकिवेऽप्यनेकेषु युद्धोद्यमं प्रति हेतुलात्पदार्थहेतुककान्यलि-
ङ्गस्य निजत्रतेन साकमिति सहोक्त्याद्वाद्भिभावेन संकरः । वसन्ततिलका ॥ १८ ॥

अथेति । अथ किरीटिना अर्जुनेन प्रहितस्य अश्वत्थामास्त्रोपसंहारार्थं प्रयु-
क्तस्य ब्रह्मशिरोनाम्नः अक्षस्य तूलमिति पदं शब्दस्यैव योगात् प्रत्याघातात्
उत्तरपदत्वेन संबन्धाच्च सा श्योका अक्षम् श्योकाशब्दस्य ह्रस्वभावं अल्पत्वं
ह्रस्वान्तत्वं च । जगाम प्राप्नोति स्म । तूलपदयोगादिषीकाशब्दः यथा श्योक्ततूल-
मिति ह्रस्वान्तो भवति तथा ब्रह्मशिरोरुयोगादिषीकास्त्रमुपसंहृतमासीदित्यर्थः ।
अत्र 'इत्येकेषीकामालानां चित्तूलभारिषु' इति अनुशासनाद्वाच्यवाचकयोरनेदा-
च्चोष्णपमा प्रसाधनीयेति ध्येयम् ॥ १९ ॥

अथेति । अथ भद्रस्य पराजितस्य गुरुनन्दनस्य अश्वत्थाम्नः शीर्षात् शिरसः
मारुतिना भीमेन हठेन बलात्कारेण आहृतः छित्त्वा आनीतः दत्तस्य मणिः
घृष्टारजं पार्षतनन्दनायाः द्रौपद्याः शोक एवामिः तस्य दाहे कर्मणि प्रतिबन्धकः
नाशकः अभूत् । मणेरदाहप्रतिबन्धकत्वं प्रविद्धम् । पुत्रघातिनो द्रौणेः शिरःकल्प-

ततः संवर्तसमयसच्छान्ने तादृशि कुरुणासुभयेषामपि संप्रहारे कृष्णावेणीवन्धायुषा सह परिसमाप्ते ।

स्वं दुःशलाशेषमपत्यवर्गं पाण्डोश्च विज्ञाय समस्तशेषम् ।

दृशा सदान्धो जरठो महीपश्चिरं तदाचेतनयापि जज्ञे ॥ २१ ॥

तदानीं विदुरसंजयाभ्यां व्यजनादिभिरुपचारैर्विश्राणितसंहः कुरुभूपतिः 'हा सुयोधन, हा दुःशासन' इति बहुधा विलपन्नृत्याय रणनिहतस्वजनमुखेन्दुस्मरणमात्राद्दुःखोलकलोलितशोकसिन्धुभिर्वन्धुभिः सह नगरान्निर्गतः 'हे प्राणाः, भवत्समेपु गतेष्वपि यूयमद्यापि न निर्गताः' इति रोपेण प्राणान्प्रहिरुत्सारयितुमिव हृदि पुनः पुनर्विर-

शिरोमणिच्छेदात्पुनरोक्तं जहाविलस्यं । अत्र शोकामिदाहप्रतिबन्धक इति रूपकान्तिशयोक्तयोरेकवाचकानुप्रवेशसकरः । उपजाति ॥ २० ॥

तत इति । ततः संवर्तसमयस्य प्रलयकालस्य सच्छान्ने सहाध्यायिनि । तद्वदनेकक्षयकर इति यावत् । तादृशि तथाविधे उभयेषां कुरुणा पाण्डवधार्तराष्ट्राणां सवन्धिति संप्रहारे युद्धे कृष्णाया शैपद्या वेणीवन्धस्य दुःशासनवधादधिकस्य आयुषा जीवितकालेन सह परिसमाप्ते सतीत्युत्तरेणान्वयः । केशारविन्दुः शासनरक्षितैलसंस्कारेण द्रौपदीवेष्या गीमेन मोचितत्वादिति भावः ॥

स्वामिति । स्व स्वीय अपत्याना दुर्याधनाथीना वर्गं दुःशला पुत्री एकैव शेषं यस्मिन्लोकं विज्ञाय ध्रुवा पाण्डो सोदरस्य अपत्यवर्गं तु समस्ता पद्यापि शेषा यस्मिन्लोकं च विज्ञाय सदा दृशान्ध जरठ वृद्ध महीर धृतराष्ट्र तदा चेतनया अपि अन्ध जज्ञे बभूव । पुनरोक्तान्निर्गतस्य युद्धस्य मुर्च्छितोऽभूदित्यर्थः । अत्र तादृगुभयविज्ञानस्य धृतराष्ट्रमुच्छाहेतुत्वात्पदापेक्षेतुषकाव्यङ्ग्यस्य अन्धत्वमुर्च्छितत्वपुण्यौषण्ययामरुचमुच्यमस्य चैकवाचकानुप्रवेशसकरः । उपजाति ॥ २१ ॥

तदानीमिति । तदानीं गूच्छासमये विदुरेण संजयेन च द्वाभ्यां व्यजनं तालवृन्तवीजन धारिण्या तथोपेक्ष्यचारैः शैलसंस्कारैः विधायिता प्रापिता संज्ञा चेतना यस्य च कुरुभूति धृतराष्ट्र । ऐति खेदे । हा सुयोधन हा दुःशासन इत्युपप्रकारं बहुधा विलपन् चार उत्याय रणे निहतस्य स्वजनस्य मुपेन्दोः स्मरणोदेव स्मरणमात्रम् । ननु दर्शनादित्यर्थः । उक्तं यथा तथा कथञ्चित् प्रवर्तितं शोक एव सिन्धुः समुद्र येषां तैः पन्थुभिः सह नगरात् हासिनपुत्रात् निर्गत एव । हे प्राणा, भवद्भिः समेषु प्रियतमेषु पतेषु शस्त्रपि यूय

१. 'विज्ञाय' इति पाठः . २. 'कुरुभूपति' इति नास्ति कश्चित् . ३. 'उच्छे' इति पाठः . ४. 'हे प्राणा' इति नास्ति कश्चित् .

चितकरास्फालनाभिः सविधंमागत्य मज्जन्मभूसौन्दर्यप्रातिभट्टयसि-
यमाचरतीत्यसहिष्णुतयेव कपोलमकरिकामुन्मूलयन्तं चाप्पप्रगाहं
नयनैरुत्सृजन्तीभिरनवरतमस्मांश्चिकुरहस्ताङ्कुसुमैरामोद्भरितान्वि-
दधानाः सुयोधनादयः क्व पतिता इति गवेषयितुमिव भुवि दूर-
विकीर्णैश्चिकुरहस्तैरुपलक्षिताभिः पवनसुतपरिघोपालम्भनपरिपूरि-
तार्थैः विर्लीपैर्दिगन्तरं निरन्तरयन्तीभिः स्तुपाभिः परिवार्यमाणया
गान्धारसुतया शनैः शनैरेनुगम्यमानः संप्रामभुजमजगाह्य पङ्क्तिशः
परिशीलितदीर्घनिद्रेषु पाकशासनमुक्तपारिजातप्रसवपरिमलितकच-
वन्धेषु प्रवीरेषु तनयेषु निपत्य परितो विर्लुण्ठन्कुरुभूपतिश्चिरम-
रोदीत् ॥

अद्यापि न निर्गता इत्युक्तप्रकारेण रोपेण प्राणान् बहिष्सारयितु निर्गमयितुमि-
वेत्युत्प्रेक्षा । हृदि वक्षसि पुन पुन विरचितानि कराम्ब्या आस्फालनानि कठिन-
ताडनानि यामिस्तामि इय कपोलमकरिका मम जन्मभुव नेत्रस्य सौन्दर्येण
प्रतिभट्टस्य सदृशस्य भाव प्रातिभट्ट्य आचरति इत्युक्तप्रकारया असहिष्णुतया
असूययेवेत्युत्प्रेक्षा । सविध समीप प्रत्यागत्य कपोले मकरिका कस्तूर्यादिरचित-
मीनावृत्तिरेखा उन्मूलयन्तं क्षालयन्त बाष्पप्रवाह नयनै उरुजन्तीमि वपे
न्तीमि । 'तद्भेदा शिशुमारोदशङ्खो मकरादय' इत्यमरकोशे तेषा मत्स्याना
भेदा । अथान्तरजातय इत्यर्थ । अतएव टीकासर्वस्वे 'प्रद्युम्नो भीनकेतन'
इत्यत्र मत्स्यजातित्वान्भीन एव मकर इत्युत्पत्तिरिति ध्येयम् । अस्मान् चिकुरह-
स्तात् कुसुमै मालतीमङ्गिकादिभि अनवरत सदैवा आमोदेन परिमलेन सतो-
पेण च भरितान् पूर्णान् विदधाना कुर्वाणा सुयोधनादय क्व कुत्र पतिता
इत्युक्तप्रकारेण । प्रेमणेति शेष । गवेषयितु अन्वेषयितु इवेत्युत्प्रेक्षा । भुवि दूर
विकीर्णै स्तैश्चिकुरहस्तै शेषपाशै उपलक्षिताभि सगताभि पवनसुतपरि-
घस्य भीमगदाया उपालम्भने निन्दाया विषये परिपूरित अर्थ द्वा वगोरे,
किमकाण्डेऽस्माकमियती विपत्तिर्भवत्या प्रत्यानीतेत्यादिरुप अमिधेय यैस्तै-
विलापै परिदेवनञ्चब्दै दिशां दशाना अन्तर मध्यभाग निरन्तरयन्तीमि सा-
न्दीकुर्वतीमि स्तुपामि पुत्रपत्नीभि परिवार्यमाणया गान्धारसुतया गान्धार्या

१ 'आगम्य' इति पाठ २ 'आचरति' इति पाठ ३ 'चिकुरहस्तान्' इति
नास्ति कश्चित् ४ 'तूर्णमवतीर्णै' इति पाठ ५ 'पूरितार्थै' इति पाठ ६ 'परि-
देवनरवै' इति पाठ ७ 'अभिगम्यमान' इति पाठ ८ 'निपत्तिषु परि' इति
पाठ ९ 'परिमुक्त' इति पाठ १० 'कुमुम' इति पाठ ११ 'अपि परितुण्ठन्स
कुरुभूप' इति पाठ

रुष्टं पितृव्यममुमागतमाजिभूमौ

द्रष्टुं भयाकुलधियाथ युधिष्ठिरेण ।

अभ्यर्थितौ हरिपराशरनन्दनौ द्रा-

गाजग्मतुस्तमपनीतरुपं विधातुम् ॥ २२ ॥

तं व्यासकृष्णार्थभित्तप्यमानं शोकेन शान्तं सुतरां व्यधत्ताम् ।

नभोनभस्याविव दाववृक्षं दन्ददृष्टमानं दवपावकेन ॥ २३ ॥

अथ सहजैः सह महाहवभुवमासाद्य 'स्वामिन्, अनेकविधापरा-
धकरणेन तव शापपात्रं जनोऽयमागतः' इति चरणयोः प्रणमन्तै-

शनैः शनैः पुत्रशोकभरान्मन्दं मन्दं अनुगम्यमानश्च सन् । संग्रामभुवं युद्धभुवं
अवगाह्य प्रविश्य । पङ्क्तिः परिशीलिता अभ्यस्ता दीर्घनिद्रा मरणं यैस्तेषु ।
पाकशासनेन इन्द्रेण मुक्तैः सौर्वाधन्दनेन वृष्टैः पारिजातप्रसवैः परिमलिताः संजा-
तपरिमलाः कचबन्धाः धम्मिन्नाः येषां तेषु प्रवीरेषु द्योततेषु तनयेषु दुर्घो-
घनादिषु निपत्य परितो विलुण्ठन् विवर्तयन् सन् । चिरं अरोदीत् रोदिति स्म ।
रुदेः कर्तारि छद् ॥

रुष्टमिति । अथ आजिभूमौ युद्धरङ्गे आगतं किं च रुष्टं पुत्रहननादारम्भे
कुदं अतएव पितृव्यं पितृभ्रातरं असुं धृतराष्ट्रं द्रष्टुं भयेन आकुला धीः यस्य
तेन युधिष्ठिरेण अभ्यर्थितौ तत्कोपशमनाय प्रार्थितौ हरिः श्रीकृष्णः पराशर-
नन्दनः व्यासश्च द्वौ । तं धृतराष्ट्रं आपनीता निरस्ता रुद्र क्रोधः यस्य तयोर्षं
विधातुं कर्तुं द्राक् सत्वरं आजग्मतुः आगतवन्तौ ॥ २२ ॥

तमिति । व्यासश्च कृष्णश्च द्वौ । शोकेन पुत्रदुःखेन अभित्तप्यमानं तं धृतरा-
ष्ट्रम् । नभोनभासौ धावणभाद्रपदमासौ दवपावकेन वनानलेन दन्ददृष्टमानं भस्वतं
दृश्यमाणम् । यदन्ताहृतेः कर्मणि लटः शानच् । दाववृक्षं वनतरणिय । सुतरां
शान्तं गतक्रोधं निर्वापितवनानले च व्यधत्तां चक्रुः । विप्रांद्भातेः कर्तारि छद् ।
'नभाः धावणिकश्च साः', 'स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः', 'दवदावी
वनारण्यवर्ही' इति क्रमेण सर्वत्रामरः । उपमालंसारः । उपजातिः ॥ २३ ॥

अथेति । अथ शोपशमनानन्तरं युधिष्ठिरः सहजैः भीमादिभिश्चतुर्भिः सह
महतः स्वेकोत्तरस्य आहवभुवं युद्धदेवं आताप प्राप्य । हे रराशिर महारप्रभो,
अनेकविधानां अपराधानां करणेन हेतुना तव शापपात्रं अयं पुरोधर्षी जनः धर्म-
राजः आगतः इत्युपप्रकारम् । उपरथेति शेषः । चरणयोः प्रणमन्तं नगरदुर्गन्तं
आरमानं प्रथमतः आदौ गृह्यते लघुराशं यथातथा आदिहितवन्तं पथात् शान-
न्तरं भावनेन आदिज्ञेन भीमं पुत्रहन्तारं भस्मीकरोमि इति धृतराष्ट्राद्य-

१. 'अथ' इति पाठः. २. 'सगमाहवभुवमासाद्य' इति पाठः. ३. 'अथ जनः'
इति पाठः. ४. 'दन्तम्' इति पाठः. ५. 'धर्मात्मने' इति पाठः.

गात्मानं प्रथमतो मृदुलमालिङ्गितवन्तं पश्चाद्भाषणेन मुकुन्देन पुरः-
स्थापितेन लोहमीमसेनेन सह निजवैरमपि चूर्णीकृतवन्तं प्रज्ञादृशं पु-
रस्कृत्य स्मृतबहुलकरणीयजातो युधिष्ठिरः पुरा भगीरथ इव प्रेतभूयं-
गताय सर्वस्यै ज्ञातिजनाय निर्मलैर्निलिम्पनिम्नगासलिलैर्निजापाञ्च-
लिनिर्वापणं विधिवदेव निर्वर्तयामास ॥

शुभाश्विचीचीरिव तोरणानलीस्ततो वहन्ती ततवाद्यनिस्वनाम् ।
हरिं पुरोधाय समं सहोदरैरविश्वदात्मीयपुरीं युधिष्ठिरः ॥ २४ ॥
बलमसूत्रैर्दुपदात्मजाया वितानिते धाम्नि स तत्र चेलैः ।
स्थित्वा पितृव्यस्य दिनं तदेकं परेऽहि पार्थः प्रययौ स्वगेहम् ॥२५॥

विदा मुकुन्देन श्रीकृष्णेन पुर आलिङ्गनदेशे स्थापितेन लोहमयेन भीमसेनेन
सह । निज वैर पुत्रवधजन्य विरोधमपि चूर्णीकृतवन्तम् । द्वयमपि नाशितवन्त-
मित्यर्थ । प्रज्ञादृश अन्ध धृतराष्ट्र पुरस्कृत्य समान्य । स्मृत चिन्तित बहुलाना
अनेकेषा करणीयाना अग्रे वर्तव्यकर्मणा जात वृन्द येन तथोक्त सन्नतएव
प्रेतभूय गताय । मृतायेत्यर्थ । सर्वस्यै ज्ञातिजनाय बन्धुलोकाय । पुरा कृतयुगे
भगीरथ इव । निर्मलं निलिम्पनिम्नगाया गङ्गाया सलिलै जलै कृता निवा
पाञ्चलय अञ्चलिपरिमिततर्पणोदकानि येन तथोक्त सन् । निर्वापण सन्वयनं
विधिवत् यथाशास्त्रमेव निर्वर्तयामास कृतवान् ॥

शुमेति । तत युधिष्ठिर । शुभानि कल्याणान्येव अश्वि समुद्र तस्य
वीची तरणाणीव स्थिता तोरणाना पल्लवपुष्पमणिवस्त्रादिप्रोतगृहद्वारस्तम्भादिघ-
टितयन्त्रविशेषाणा आवली पङ्क्ति वहन्तीम् । तता विस्तृता वायाना भेरीमू-
दज्ञाहीना निस्वना यस्या ता आत्मन इमा आत्मीया पुरीं हास्विनपुरं हरिं
पुरोपाय अग्रे कृत्वा सहोदरै गीमादिभि सम अविश्वत् प्रविष्टवान् । विशते
वतारे छ् । च्छे 'शल इगुपधादगिट वस' इति वस । वसस्थम् ॥ २४ ॥

बलमेति । तत्र पुरे स पार्थ युधिष्ठिर दुपदात्मजाया द्रौपद्या बलमसूत्रै
कार्थीपुत्रै चेलै दुशासनाकृष्टै बद्धैश्च । वितानिते सजातोपोचे । इति दुर्योध-
नदौण्ड्योक्ति । पितृव्यस्य धृतराष्ट्रस्य धाम्नि गृहे तत्प्रवेशोपलक्षित एक दिनं
स्थित्वा परेऽहि दिने स्व आत्मीय गेह एह प्रययौ प्रविष्टवान् । शत्रुजयल-
ब्धस्य राज्ञामभ्यर्हितत्वात्परेहीत्युक्तम् । उपजाति ॥ २५ ॥

१. 'निर्वर्तयामास' इति पाठ . २ 'शुभाश्वि' इति पाठ ३. 'पुर' इति पाठ .
४ 'चेलै' इति पाठ .

ततः ।

राज्याभिषेकसलिलादिव संगतं द्रा-
गावर्तमुद्धहति मूर्धनि भर्मसूनोः ।

कृष्णादयः शुभगुणे कृतिनो मुहूर्ते

हैम व्यधुर्मुकुटमुज्ज्वलरत्नजालम् ॥ २६ ॥

द्विजप्रणामेषु नृपस्य लम्बा भूरेणुराजिर्भुजसीम्नि रेजे ।

एकाधिकद्वादशहायनेषु क्षितिः कृशाङ्गी चिरहादिवास्य ॥२७॥

तदानीमेव पराशरसुतविदुरसंजयैः सह संभाषमाणं रमारम-
णमप्रतो निधाय सविनयं युयुत्सुना दीयमानहस्तावल्म्बो भूभार-
लघुकरणेन प्रीयमाणैर्दिवारणैः प्रेषितमिव महान्तं कचिदौषवा-
ह्यमधिरूढः शशिमण्डलेन शैर्वरीप्रथमयाम इव धवलातपत्रेण परि-
ष्क्रियमाणोपरिभागो लालनवशेन पार्श्वयोरौगस्य प्रमोदतरलपक्षु-

तत इत्युत्तरणान्वय ।

राज्येति । तत कृतिन कर्तव्यनिपुणा कृष्णादय द्राक् सत्वरम् । राज्ये
अभिषेकस्य पद्याभिषेकस्य सबन्धिन सलिलान् सगतमिष स्थिन आवर्तं चञ्चर्ति-
लक्षण सव्यगतिचक्राकृतिकेशसम्भानविशेष जलभ्रमि च । उद्धहति विभ्रति धर्म
सूनो युधिष्ठिरस्य मूर्धनि क्षिरसि । उज्ज्वल रत्नाना पद्मरागादीना जाल समूह
यस्मिन्स्थथोक्तम् । हेनो विनारं हैम मुकुट किरीटम् । शुभा शुभा चन्द्रताराव-
लादय यस्मिन्स्थथोक्ते मुहूर्ते लमे व्यधु निहितवत् । वसन्तति रुका ॥ २६ ॥

द्विजेति । द्विजेषु व्यासादिभ्य प्रणामेषु । साष्टाङ्गनमस्कारकालेऽप्यित्यर्थं ।
नृपस्य युधिष्ठिरस्य भुजयो सीम्नि देसे । लम्बा भूरेणुराजि एव हायन अभिषेक
येषा तेषु द्वादशसु हायनेषु । प्रमोदसवत्सरेऽप्यित्यर्थं । अस्य नृपस्य चिरहाव
वियोगादेतो कृशाङ्गी क्षिति भूमिरिवेत्युत्प्रेक्षा । रेजे रराज । उपजाति ॥२७॥

तदानीमिति । तदानीं किरीटधारणद्विजप्रणामसमाप्तत्वेन । पराशरसु-
तेन व्यासेन विदुरेण संजयेन च त्रिभि सह संभाषणमात्रं योगक्षेमाप्यं मन्त्र-
यमाण रमारमण धीकृष्ण अप्रतो निधाय पुरस्तस्य । युयुत्सुना धार्तराष्ट्रेण
पैश्यापुत्रेण सविनय यथा तथा दीयमान हस्तावल्म्ब यस्य तथोक्तं तत् ।
भूभारस्य आत्मायस्य लघुकरणेन मोचनेन हेतुना प्रीयमाणे तुष्यसि दिशु
वारणे ऐरावतादिभि प्रेषित उपायनीकृतमिष स्मितमित्युत्प्रेक्षा । महान्त
पक्षित् साजुपम औषवाग्र राजवाय मदगज अधिरूढ एव । 'राजवायस्यौ-
पवाग्र' इति गजविशेषसमायेक्यम् । शशिमण्डले च प्रविश्येन शर्वरीः

१. 'वधु' इति पाठः. २. 'विधाव' इति पाठ. ३. 'वीमत्सुना' इति पाठ.
४. 'वरणोषवाण' इति पाठ. ५. 'कचिदिपमोष' इति पाठ. ६. 'शरशराशर्वरी'
इति पाठ. ७. 'मालाय' इति पाठ..

टाभ्यां मरालदंपतीभ्यां चतुर्मुख इव चामराभ्यामुपवीज्यमानो हर्म्य-
शिरसरावलम्बिनीनां पुरनितम्बिनीनां कपोलकैलकस्तलनदूरविप्र-
कीर्णैरानन्दवाष्पविन्दुमुकुलैरिव लाजाञ्जलिभिरवकीर्यमाणः पुरः-
सरविविधवाद्यगुरुजनशिष्यायमाणगवाक्षपरम्परां तां नगरीं प्रद-
क्षिणीकृत्य द्वारभुवमवतीर्णो निजमणितिलकप्रतिविम्बानिव दीपा-
ङ्कुरान्कनकपात्रमध्ये बहन्तीभिर्नारसीमन्तिनीभिर्विरचितारारिक्र-
मङ्गलः पाण्डुसूनुर्निविडवितानमाल्यधूपपरिमलसुरभिले मण्डपे
कुरकुलकमागतं सर्वतोभद्रं नाम सिंहासनमध्यवात्सीत् ॥

राज्या. प्रथमो याम इव । धवलेन आतपत्रेण छत्रेण परिष्कृत्यमाणः उपरिभागः
मूर्धोर्ध्वदेशः आनासप्रदेशश्च यम्य तथोक्तः सन् । लालनवशेन पोषणवात्सल्य-
वशेन आगत्य समीपं प्राप्य पार्वथोरुमयोः प्रमोदेन तरले चलती पशुपुटे
चाभ्या ताभ्यां मरालदंपतीभ्यां हंसजायापतीभ्यां उपवीज्यमानः । चतुर्मुखः
प्रभेव चामराभ्यां उपवीज्यमान. सन् । हर्म्याणां धनिकृष्टहागां शिखरेषु
अवलम्बिनीनां आरुटानां पुरे नितम्बिनीनां अङ्गनानां संरन्धिभिः कपोलै
फलकै इव तयोः स्खलनेन दूरं विप्रकीर्णैः विक्षिप्तैः आनन्दवाष्पविन्दवो मुकुला-
नीन तैरिव म्बितैः लाजाञ्जलिभिः अवकीर्यमाणः सन् । पुर.सराणां पुरोगाणां
निविधानां तनमृषिरघननद्वरुपाणां वाद्यानां वीणाविपुन्द्वहारीनमेव गुरुजनाना
शिष्यवदाचरन्ती तदुत्तश्चन्द्रपुनरुच्चारयित्री शिष्यायमाणा गवाक्षाणां परम्परां
यस्यां तथोक्ताम् । प्रतिध्वनद्रवाक्षामिति यावत् । तां नगरीं पुरीं पूर्वोक्तां प्रदक्षि-
णीकृत्य । द्वारभुवम् । राजगृहद्वारभाग इत्यर्थः । अवतीर्णं. औपवाग्याद्वरुट. सन्
निजानां मणिमयाना च तिलकानां च प्रतिविम्बानिव स्थितान् दीपाङ्कुरान्
कनकपात्राणां मध्ये बहन्तीभिः वारसीमन्तिनीभिः वेद्याभिः विरचितं आरात्रि
कमङ्गलं नीराजनशुभकरं यस्य तथोक्तः सन् । पाण्डसूनुः निविडानां सान्द्राणां
निसानेनु उल्लेखेणु भान्ध्यानां धूपाला गृहसंस्कारवृत्तानां च परिष्कृतै. पुरनिले
सुगन्धिनि मण्डपे आस्थाने कुरणां राज्ञां कुले नमान् पित्रनन्तरं पुत्र इति
रुपात् आगतं प्राप्तं सर्वतोभद्रं नाम सिंहासनं अध्यवात्सीत् आरुटवान् । उत्रे-
क्षितोपमासंसृष्टिः ॥

१. 'पुर' इति नास्ति षड्विन्. २. 'पन्क' इति नास्ति षड्विन्. ३. 'मङ्गलवाद्य'
इति पाठः. ४. 'पुरीम्' इति पाठः. ५. 'दिम्बानीव दीपाङ्कुराणि' इति पाठः.
६. 'आक्षिप्य' इति पाठः. ७. 'सुरभिने' इति पाठः. ८. 'कन्यादागतं' इति पाठः.

सौधं कदाचिदधिहृद्य समं सुहृद्भि-

भूपश्चिराद्विरहितस्य पुरस्य तस्य ।

वापीषु वीथिषु वनीषु चतुष्पथेषु

नृत्यालयेषु च निमज्जयति स्म दृष्टिम् ॥ २८ ॥

तदानीं खलु ।

क्षोणीं क्रोशगृहाणि गोधनतर्ति घोटान्स्थान्कुञ्जरा-

नन्यां संपदमप्यदात्पणमिपादस्माकमीशाय यः ।

तादृशः शकुनेः करो विजयतामित्यालपन्तीः शुक्ली-

रुद्याने सै निशम्य धर्मतनयो मन्दं जहासानुजैः ॥ २९ ॥

कुन्त्या पाण्डोस्तनूजः सुतशतविरहादन्तरत्यन्तमार्तं

भक्त्या साकं पितृव्यं प्रतिदिनमनुजैरग्रतः स्थापयित्वा ।

कृत्वाधस्तात्कुशाग्रं विजितमिव धिया प्राञ्जलिः सर्वधर्मा-

न्मीप्माद्गुणाश्रमाणामविकलमशृणोत्स्वास्पदं गन्तुमिच्छोः ॥३०॥

सौधमिति । कदाचित् भूपः युधिष्ठिरः सौधं राजगृहचन्द्रशालां सुहृद्भिः समं अधिहृद्य चिरात् विरहितस्य आत्मना विद्युक्तस्य तस्य पुरस्य हास्तिनस्य संबन्धिनीषु वापीषु वीथिकासु वीथिषु वनीषु उद्यानेषु चतुष्पथेषु शृङ्गाटकेषु नृत्यालयेषु नाट्यशालासु च दृष्टिं निमज्जयति स्म प्रसारितवान् । वसन्तविलसा ॥ २८ ॥

तदानीं खलु धीक्षणसमय एवेत्युत्तरेणान्वयः ॥

क्षोणीमिति । यः शकुनिकरः द्यूतशौण्डः अस्माकं ईशाय दुर्मोघनाय पणस्य द्यूतमलहस्य मिपात् क्षोणीं चतुःसमुद्रवलयिताम् । धर्मराजस्येति शेषः । क्रोशगृहाणि धनगृहानि गवामेव धनानां तर्ति समूहं घोटान् अश्वान् रुद्यान् पुञ्जरान् गजान् अन्यां उक्तातिरिक्तां संपदं रत्नाम्बरादिकामपि अदात् दत्तवान् । तादृशः उच्चप्रभावः तादृशः शकुनेः करोः विजयतां सर्वोत्कर्षेण पर्यर्तां इत्युक्तप्रकारं उद्याने आलपन्तीः शुक्लीः क्षीराहनाः निशम्य शुक्ला । अथ धर्मतनयः अनुजैः समं मन्दं जहास हसितवान् । द्यूतेनाप्यस्याहो धन्यमन्यता धिगेन कुलाधममिति दासप्रकारः । शार्दूलविनीडितम् ॥ २९ ॥

कुन्त्येति । पाण्डोस्तनूजः धर्मराजः दिने दिने प्रतिदिनं कुन्त्या अनुजैः नैमादिभिः साकं भक्त्या सुतानां शतेन विरहाद्वैतोः अन्तः मनसि अत्यन्तं आर्तं रिश्रं पितृव्यं धृतराष्ट्रं अग्रतः स्थापयित्वा सर्वेषु धार्येषु पुरस्कृत्य ।

आ लङ्कायास्तदनु सहजैरा हिमात्रैर्जितश्रीः
शौरेर्दोष्णा घटितनिजदोर्धर्मभूर्वेदिपार्श्वे ।

साहस्रीणां शतमखटशभादधानोऽभ्यसूया-
मन्यादृशं नियमपरधीराजहाराश्वमेधम् ॥ ३१ ॥

राज्ञां मौलिपरम्परां चरणयोः पाणौ प्रदानश्रियं
बुद्धौ राजनयोदयं हृदि कृपां सत्यं च जिह्वाञ्चले ।

धिया सूक्ष्मबुद्ध्या विजितमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । कुशाग्रं कुशास्तरणं अधस्तात्
कृत्वा तत्रोपविश्य अधःकृत्य चेलर्धः । प्रबद्धः अञ्जलिः येन तथोक्तः सन् ।
स्वस्य वसूनामन्यतमस्य आस्पदं स्थानं गन्तुमिच्छोः भीष्मात् वर्णानां ब्राह्मणा-
दीनां आधमाणां ब्रह्मचर्यादीनां च संबन्धिनः सर्वान् धर्मान् आचारिकान् ।
अविकलं समग्रं यथातथा अभ्युत्थोत् श्रुतवान् । अत्र अभ्युत्थोदिति स्रग्धरावृत्ते
'स्रग्धर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्' इति लक्षणके श्रु इति
संयुक्तपरमकारस्य गुरुतया नगणस्य भक्तो नाशङ्कनीयः । श्रुकारस्योच्चारणविशे-
षेण लघुत्वाक्षतेः । तदुक्तं छन्दःप्रकाशे—'यदा तीव्रप्रयत्नेन संयोगादेर-
गौरवम् । न छन्दोभङ्ग इत्याहुस्वददोपाय सूरयः ॥' इति । उदाहरन्ति च
'प्राप्तनाभिहृदमज्जनमासां' इति स्वागतादौ माधादय इति ॥ ३० ॥

आ लङ्काया इति । तदनु सहजैः भीमादिभिः आ लङ्कायाः लङ्काभ्य
आ हिमात्रैः हिमशैलपर्यन्तम् । जिता वशीकृता श्रीः राज्यलक्ष्मीः यस्य तथोक्तः ।
शौरेः श्रीकृष्णस्य दोष्णा हस्तेन सह घटितः निजः दोः हस्तः यस्य तथोक्तः
धर्मभूः युधिष्ठिरः नियमे अश्वमेधश्रीक्षायां परा आसक्ता धीः मनो यस्य तथोक्तः
सन् । अतएव वेदेः यज्ञीयायाः पार्श्वे दक्षिणे । स्थित इति शेषः । अन्यादृशं
असशब्दम् । अतएव अश्वमेधं नाम कर्तुं साहस्रीणां सहस्रसंख्याकानां शतमखस्य
दशां इन्द्रनेत्राणां अभ्यसूयां ईर्ष्याविशेषं आदधानः कुर्वाणः सन् । आज-
हार संपादितवान् । 'परबुद्धिमत्सरि मनो हि भानिनाम्' इति न्यायादिति भावः ।
अत्र नियमासक्तैर्विशेषणगत्या अश्वमेधाहरणहेतुत्वात्काव्यलिङ्गमेदः । मन्दा-
क्रान्ता ॥ ३१ ॥

राज्ञामिति । असौ धर्मतनूभवः धर्मराजः चरणयोः राज्ञां नानादेर्यानां
मौलीनां किरिटीनां परम्परां पङ्क्तिं कुर्वन्सन् । इति सर्वत्र योज्यम् । पाणौ
प्रक्षेपेण दानस्य श्रियं लक्ष्मीम्, बुद्धौ राजनयस्य राजनीतेः उदयं सार्वदिक-
स्फुरणम्, हृदि कृपां मनसि भूतदयाम्, जिह्वाञ्चले रसनाग्रे । वाचीति यावन् ।
सत्यम्, बाहौ सागरमेखलां चतुःसमुद्रवलयितां वसुमतीं, भूमिं, मक्षे शिरसि
किरीटं च कुर्वन्सन् । मुदा संतोषेण वात्सल्यातिशयेन वा । प्रजाः चिरं

सौधं कदाचिदधिरुद्ध समं सुहृद्भि-

भूपश्चिराद्विरहितस्य पुरस्य तस्य ।

वापीषु वीथिषु वनीषु चतुष्पथेषु

नृत्यालयेषु च निमज्जयति स्म दृष्टिम् ॥ २८ ॥

तदानीं खलु ।

क्षोणीं कोशगृहाणि गोधनततिं घोटान्स्थान्कुञ्जरा-

नन्यां संपदमप्यदात्पणमिपादस्माकमीशाय यः ।

तादृशः शकुनेः करो विजयतामित्यालपन्तीः शुकी-

रुद्याने सँ निशम्य धर्मतनयो मन्दं जहासालुजैः ॥ २९ ॥

कुन्त्या पाण्डोस्तनूजः सुतशतविरहादन्तरत्यन्तमार्तं

भक्त्या साकं पितृव्यं प्रतिदिनमनुजैरग्रतः स्थापयित्वा ।

कृत्वाधस्तात्कुशाग्रं विजितमिव धिया प्राञ्जलिः सर्वधर्मा-

न्भीष्माद्वर्णाश्रमाणामविकलमश्रुणोत्स्वास्पदं गन्तुमिच्छोः ॥ ३० ॥

सौधमिति । कदाचित् भूपः युधिष्ठिरः सौधं राजगृहचन्द्रशालां सुहृद्भिः समं अधिरुद्ध चिरात् विरहितस्य आत्मना त्रियुक्तस्य तस्य पुरस्य हाल्लिनस्य संबन्धिनीषु वापीषु वीथिकासु वीथिषु वनीषु उद्यानेषु चतुष्पथेषु शृङ्गाटकेषु नृत्यालयेषु नाट्यशालासु च दृष्टिं निमज्जयति स्म प्रसारितवान् । वसन्ततिलका ॥ २८ ॥

तदानीं खलु वीक्षणसमय एवेत्युत्तरेणान्वयः ॥

क्षोणीमिति । यः शकुनिकरः द्यूतशौण्डः अस्माकं ईशाय दुर्योधनाय पणस्य द्यूतम्लहस्य मिपात् क्षोणीं चतुःसमुद्रबलयिताम् । धर्मराजस्येति श्लेषः । कोशगृहाणि धनगोहानि गवामेव धनानां ततिं समूहं घोटान् अश्वान् स्थान् कुञ्जरान् गजान् अन्या उक्तातिरिक्तां संपदं रत्नाम्बरादिकामपि अदात् दत्तवान् । तादृशः उक्तप्रभावः तादृशः शकुनेः करोः विजयतां सर्वोत्कर्षेण वर्ततां इत्युक्तप्रकारं उद्याने आलपन्तीः शुकीः कीराङ्गनाः निशम्य श्रुत्वा । अथ धर्मतनयः अनुजैः रामं मन्दं जहास हसितवान् । द्यूतेनाप्यस्याहो धन्यमन्यता धिनेन कुलाधर्माभिः द्वाराप्रकारः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ २९ ॥

कुन्त्येति । पाण्डोस्तनूजः धर्मराजः दिने दिने प्रतिदिनं कुन्त्या अनुजैः भीमादिभिः साकं भक्त्या सुतानां शतेन विरहादेतोः अन्तः मनसि अत्यन्तं आर्तं शिवं पितृव्यं पृथरार्ष्ट्रं अग्रतः स्थापयित्वा सर्वेषु वार्येषु पुरस्कृत्य ।

आ लङ्कायास्तदनु सहजैरा हिमाद्रेर्जितश्रीः
शौरेर्दोष्णा घटितनिजदोर्धर्मभूर्वेदिपार्श्वे ।

साहस्रीणां दतमसदृशमिन्द्रधानोऽभ्यसूया-
मन्यादृशं नियमपरवीराजहाराश्वमेधम् ॥ ३१ ॥

राज्ञा मौलिपरम्परां चरणयोः पाणौ प्रदानत्रियं
बुद्धौ राजनयोदयं हृदि कृपां सत्यं च जिह्वाञ्चले ।

धिया सूक्ष्मबुद्ध्या विजितमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । कृताप्र इरास्तरण अधस्तात्
कृत्वा तनोपविश्य अथ हृत्स्य चेत्यर्थः । प्रसन्न अञ्जलि. येन तथोच सन् ।
सस्य वसूनामन्यतमस्य आसदं स्थानं गन्तुमिच्छो भीष्मात् वर्णानां ब्राह्मणा-
दानां आश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां च सबन्धिनः सर्वान् धर्मान् आचारिकान् ।
अविकल समर्थं यथातथा अशृगोत् श्रुतवान् । अत्र अशृणोदिति सम्भारारुते
'अश्रूयानां त्रयेण त्रिसुनियतिधुना स्ववपुः कीर्तितेयम्' इति लक्षणके श्रु इति
सयुक्तपरमकारस्य गुह्यतया नगणस्य भक्तो नादाङ्गनीय । शुक्लरम्योच्चारणत्रिजे-
पेण लघुत्वात्ते । तद्बुद्धं छन्द प्रकाशे—'यदा चीनप्रयत्नेन सयोगादेर-
गौरवम् । न छन्दोभङ्ग इत्याहुस्त्वददोपाय सूरय. ॥' इति । उदाहरन्ति च
'प्राप्तनामिहदमज्वनमासा' इति स्वागतादौ भाषादय इति ॥ ३० ॥

आ लङ्काया इति । तदनु सहजै मीमादिभिः । आ लङ्काया लङ्कामारभ्य
आ हिमाद्रे हिमशैलपर्यन्तम् । जिता वशीकृता श्री. राज्यलक्ष्मी. यस्य तथोक्तः ।
शौरे श्रीरूपस्य दोष्णा हस्तेन सह घटित निज. दो हस्त यस्य तथोक्तः
धर्मभू बुनिष्ठिर नियमे अश्वमेधदीक्षाया परा आयक्त्य धी मनो यस्य तथोक्तः
सन् । अतएव वेदे यज्ञीयाया पार्श्वे दक्षिणे । स्थित इति शेषः । अन्यादृशं
असदादम् । अतएव अश्वमेधं नाम ऋतुं साहस्रीणां सहस्रसख्याकानां दतमसदृश
दृशा इन्द्रनेत्राणां अभ्यसूया ईर्ष्याविशेषं आदधानं कुर्वाण. सन् । आप-
हार संपादितवान् । 'परवृद्धिमत्परि मनो हि मानिनाम्' इति न्यायादिति भावः ।
अत्र नियमासत्तेर्विशेषणगत्या अश्वमेधाहरणहेतुत्वात्काञ्चलिङ्गमेव । मन्दा-
क्रान्ता ॥ ३१ ॥

राज्ञामिति । अशौ धर्मतनुभव धर्मराज चरणयो राज्ञां गानादेस्त्वानां
मौलीना क्रिरीडाना परम्परा पङ्क्तिं कुर्वन्सन् । इति सर्वत्र योज्यम् । पाणौ
प्रक्षेपेण दानस्य ध्रिय लक्ष्मीम्, बुद्धौ राजनयस्य राजनीते उदय सार्वदिह-
स्फुरणम्, हृदि कृपा मनसि भूतदयाम्, जिह्वाञ्चले रतनाग्रे । वाचीति यावत् ।
सत्यम्, बाहौ सागरमेखलां चतुःसमुद्रवल्लिता वसुमतीं, भूमिं, मत्से शिरसि
क्रिरीटं च कुर्वन्सन् । मुदा सतोपेण वात्सल्यादिदयेन वा । प्रजा. चिर

दिगन्तरलुठत्कीर्विरन्तकविकुञ्जरः ।

प्राणैस्तुल्यं सरस्वत्याः प्राणैपीश्वम्पुभारतम् ॥ १ ॥

उन्मीलदम्बुजकदम्बकसौरमीणा-

मुञ्जलदीशमुकुटीतटिनीसखीनाम् ।

आचान्तवैरियशसाममृतोर्मिलानां

वाचामनन्तमुकवेर्वसुधैव मूल्यम् ॥ २ ॥

इति चम्पूभारतकाव्यं समाप्तम् ॥

दिगन्तरेति । दिशां दशानां अन्तरे लुठन्ती लघन्ती कीर्तिः साहित्यकवि-
नियत्यविसृत्वरप्रख्यातिर्यस्य तथोक्तः । अनन्तो नाम कविकुञ्जरः कविश्रेष्ठः ।
सुहृत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुञ्जराः । सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥
लमरः । सरस्वत्याः वाग्देव्याः प्राणैस्तुल्यं निजवैभवमुभयगंभानुक्तत्वेन प्राणे-
योऽपि श्रियतमं चम्पुमयं गद्यपद्यत्मकं भारतं भरतवंश्यमहाराजचारित्रप्रख्या-
कप्रबन्धं प्राणैषीत् रचितवान् । प्रपूर्वाश्रयते कर्तारि लुङ् ॥ १ ॥

उन्मीलदिति । उन्मीलन् अम्बुजकदम्बकस्य पद्मरूढस्यैव सौरभ्यं वाग्यं ।
शसाम् । तद्बद्वानन्दराणामिति यावत् । उञ्जलतः उच्चैस्ताण्डवं कुर्वन्त ईशस्य
शंभोः मुञ्ज्यां किरीटे तटिन्याः गङ्गायाः सखीनाम् । जहालतोद्वेलनानैर्मल्यादिना
उदसीनामित्यर्थः । आचान्तानि चुलङ्कितानि वैरिणां पण्डितगन्याना यथाति
उत्तुल्यसागाजिन्मभाजनजन्मप्रत्यातयः यामिस्त्रासा अमृतस्यैव उर्मयः प्रह-
क्ष्यः आगु रन्तीति अमृतोर्मिलानां अनन्तस्य नाम मुक्ये । कविराजस्य वाचां
चम्पूभारतमयीना मूल्यं मयणार्हं द्रव्यम् । तुलारोपणार्हमिति यावत् । यस्मिन् घनानि
असंख्येयानि गर्भे दधातीति बहुधा तादृशी भूरेव भवति । नान्येत्यर्थः । अत्र
उन्मीलदित्वादिविशेषणद्वये मृत्यनुप्रासोपमयोः एकवाचकानुपप्रेषासंकरौ आचा-
न्तेल्लारिविशेषणे पाननिरगनथोरभेदातिशयोक्त्या वैरियशसां क्षीरत्वेन वाचां
हंसीत्वेन रूपणप्रतीला अलंकारेणालंकारध्वनिः । अमृतेति विशेषणे उपमालंकार
इत्येषां तिलतण्डुलन्यायेन स्पृष्टानगम्यभेदकत्वात्संयुञ्जलंकारः ॥ २ ॥

इति श्रीसदाशिवरत्नदारिन्द्रयन्दनरन्दीशतानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य

समरुचीन्द्रस्य वृत्तौ चम्पूभारतव्याख्यानं तास्याख्याने

द्वादशाक्षररुचिवरणं समाप्तम् ।